CORPVS CHRISTIANORVM

SERIES LATINA

XLVIII

TYPOGRAPHI BREPOLS

TVRNHOLTI

CORPVS CHRISTIANORVM

Series Latina

XLVIII

CORPVS CHRISTIANORVM

Series Latina

XLVIII

AVRELII AVGVSTINI OPERA

PARS XIV, 2

TVRNHOLTI

TYPOGRAPHI BREPOLS EDITORES PONTIFICII

MCMLV

SANCTI

AVRELII AVGVSTINI

DE CIVITATE DEI

LIBRI XI-XXII

TVRNHOLTI

TYPOGRAPHI BREPOLS EDITORES PONTIFICII

MCMLV

AD FIDEM

QVARTAE EDITIONIS TEVBNERIANAE

QVAM

A. MCMXXVIII-MCMXXIX

CVRAVERVNT

BERNARDVS DOMBART ET ALPHONSVS KALB

paucis emendatis mutatis additis

NOTAE CODICVM ET EDITIONVM.

L	cod. Lugdunensis 607, saec. vi (lib. i-v).
L^2	correcturae saec. ix.
l	cod. Lugdunensis 606, saec. ix (lib. i [in.]; vi-xiv).
Λ	cod. Lugdunensis 606, saec. ix (lib. i-v).
V	cod. Veronensis XXVIII(26), saec. v in. (lib. xi-xvi).
C	cod. Corbeiensis, Paris, Bibl. Nat. Lat. 12.214 + Petropolitanus Q. v. I, N° 4, saec. vi (lib. i-x).
R	cod. Monacensis Lat. 6259 (Frising.), saec. x (lib. xv-xxii).
A	cod. Monacensis Lat. 3831 (August.), saec. x (lib. i-xxii).
F	cod. Monacensis Lat. 6267 (Frising.), saec. IX (lib. i-xviii).
K	cod. Coloniensis 75 (Darmstadt. 2077), saec. viii (lib. i-x).
G	cod. Sangallensis 178, saec. ix (lib. xi-xxii).
r	cod. Monacensis Lat. 13.024 (Ratisb.), saec. x (lib. i-xxii).
B	cod. Bernensis 12-13, saec. xi (lib. i-xxii).
D	cod. Bernensis 352, saec. xi (x ?) (lib. xix-xxii).
H	cod. Monacensis Lat. 28.185 (August.), saec. xiii (lib. i-xxii).
β	cod. Bernensis 134, saec. x (lib. i-xxii).
a	cod. Parisiensis 2050, saec. x (lib. i-xxii).
b	cod. Parisiensis 2051, saec. x (lib. i-xxii).
d	cod. Parisiensis 2053, saec. x (lib. i-viii).
e	cod. Parisiensis 11.638, saec. x (lib. i-xxii).
f	cod. Parisiensis 11. 637 (Sangermanensis 253), saec. xi (lib. xi-xxii).
g	cod. Parisiensis 12.215 (Corbeiensis), saec. X (lib. xvi-xxii).
p	cod. Patauinus 1469, saec. xiv (lib. i-xxii).
q	cod. Patauinus 1490, saec. xiii (lib. i-xxii).
s	specimina cod. S. Crucis 138 (Bibl. Vitt. Emm.) saec. x.
t	spec. cod. S. Crucis 391 (Bibl. Vitt. Emm.) saec. x.
z	spec. cod. Farfensis 26 (Bibl. Vitt. Emm.) saec. xi.
η	cod. Parisiensis, Bibl. Nat., nouv. acq. 2171 (lection. Silense), saec. xi (lib. xxii, 8) (edid. G. Morin, *Anecd. Maredsol.* I, 1894, p. 20-28).
π	excerpta Primasii Hadrumetini (edid. J. Haussleiter, Erlangae et Lipsiae, 1891, p. 162-165).
E(ug.)	Eugipii Excerpta, ed. P. Knoell, Vindobonae, 1885 (CSEL IX^1). E^a = Eugipii codex Ambrosianus C 73 inf., saec. vii; E^d = cod. Desnoyersii n. 1720, saec. viii; E^g = cod. Sangallensis n. 176, saec. ix; E^m =

	cod. Cheltenham. (Mediomont.) n. 12.263, saec. VIII ; *E*p = cod. Parisiensis n. 11.642, saec. IX ; *E*q = codicis Parisiensis folia sex postrema ; *E*t = cod. Parisiensis n. 2109, olim Tellerianus, saec. IX ; *E*v = cod. Vaticanus n. 3375, saec. VII.
R*e*	cod. Remensis, Bibl. mun. 403, saec. XII (epist. ad Firmum ; item adnotamus uariarum lectionum specimina quae exscripsit Lambot).
P	cod. Parisiensis, Sainte Geneviève 2757, saec. XV (epist. ad Firmum).
ed. princ.	ed. anno 1467 Sublaquei excusa.
ed. Arg.	ed. Argentoratensis typis Iohannis Mentelini anno 1468(?) expressa.
ed. Vind.	ed. Vindelini anno 1470 Venetae excusa.
ed. Mog.	ed. Schoefferi anno 1473 Moguntiae excusa.
ed. Am(erb).	ed. Amerbachi anno 1489 (1490) Basileae excusa.
ed. Viu.	ed. Ludouici Viuis anno 1522 Basileae excusa.
ed. Lou.	ed. theologorum Louaniensium Antuerpiae anno 1576 impressa.
ed. Ben.	ed. Benedictinorum ex Congreg. S. Mauri, excusa Parisiis anno 1685 (1).
v	ed. quae anno 1838 post recensionem Benedictinorum Duebneri inprimis cura Parisiis prodiit.
PL	ed. J. P. Migne, *Patrologia Latina*, t. 41, Parisiis, 1841 (2).
Hoffm.	ed. Eman. Hoffmanni, Vindob. 1899-1900 (CSEL XL) (3).
Wey.	ed. Caroli Weymani, ex offic. Bremensi 1924.
Welld.	ed. J. E. C. Welldonii, Londinii 1924.
Do. 1, 2, 3, 4	edd. Dombarti Ia (Lipsiae 1863), IIa (1877), IIIa (1905-08), IVa (1928-29, recognouit A. Kalb).
progr.	Dombarti programma gymnasii Norimbergensis a. 1862.
CE	Corpus scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum.
br	D. De Bruyne, *Les citations bibliques dans le De Ciuitate Dei*, in *Rev. Biblique*, XLI, 1932, p. 350-560.
Frick, *F(ont.) A(ug.)*	C. Frick, *Die Quellen Augustins in XVIII. Buche seiner Schrift De Ciuitate Dei*, Höxter, 1886.

Vncorum angulatorum duae adhibitae sunt formae, quarum una [ ] ea inclusa sunt, quae, quamquam a codicibus exhibentur, tamen rationi ita repugnant ut omittenda uidentur, altera ⟨ ⟩ ea, quae, etsi haud inepta sunt, librorum tamen manu scriptorum auctoritate parum firmantur.

(1) Folia in margine huius editionis adnotantur siglo μ.
(2) Item siglo *PL* in margine huius editionis paginae adnotantur.
(3) Folia indicamus in margine siglo *V*. — De hac editione Vindob n ensi, adi quae scripsit P. Lejay, in *Rev. critique*, XLIX, 1900, p. 165 sq. ; L 1901, p. 326 sqq.

DE CIVITATE DEI
LIBRI XXII

LIBER XI.

cap. I Ciuitatem Dei dicimus, cuius ea scriptura testis est, quae non fortuitis motibus animorum, sed plane summae dispositione prouidentiae super omnes omnium gentium litteras omnia sibi genera ingeniorum humanorum diuina excellens auctoritate subiecit. Ibi quippe scriptum est : *Gloriosa dicta sunt de te, ciuitas Dei ;* et in alio psalmo legitur : *Magnus Dominus et laudabilis nimis in ciuitate Dei nostri, in monte sancto eius, dilatans exultationes uniuersae terrae ;* et paulo post in eodem psalmo : *Sicut audiuimus, ita et uidimus, in ciuitate domini uirtutum, in ciuitate Dei nostri ; Deus fundauit eam in aeternum ;* item in alio : *Fluminis impetus laetificat ciuitatem Dei, sanctificauit tabernaculum suum Altissimus ; Deus in medio eius non commouebitur.* His atque huius modi testimoniis, quae omnia commemorare nimis longum est, didicimus esse quandam ciuitatem Dei, cuius ciues esse concupiuimus illo amore, quem nobis illius conditor inspirauit. Huic conditori sanctae ciuitatis ciues terrenae ciuitatis deos suos praeferunt ignorantes eum esse Deum deorum, non deorum falsorum, hoc est impiorum et superborum, qui eius incommutabili omnibusque communi luce priuati et ob hoc ad quandam egenam potestatem redacti suas quodam modo priuatas potentias consectantur honoresque diuinos a deceptis subditis quaerunt ; sed deorum piorum atque sanctorum, qui potius se ipsos uni subdere quam multos sibi, potiusque Deum colere quam pro Deo coli delectantur. Sed huius sanctae ciuitatis inimicis decem superioribus libris, quantum potuimus, domino et rege nostro adiuuante respondimus. Nunc uero quid a me iam expectetur agnoscens meique non inmemor debiti de duarum ciuitatum, terrenae scilicet et caelestis, quas in hoc interim saeculo perplexas quodam modo diximus

μ 271 PL 315

V 511

μ 272

I, **6** Ps. 86, 3 **11** Ps. 47, 2, 3, 9 **13** Ps. 45, 5 sq.

I, **7** nimis *V A F G B a e l p* ualde *b v* **11** laetificant *br* (*cfr Enarr.*) **15** concupiuimus *V A F b*² *e l* concupimus *B a b*¹ concupiscimus *p v Hoffm.* eius *A F r b e l* **18** deorum deum falsum *e* **25** coli del. *A G l p t v* del. coli *V F B a b e*

Quaterniones sunt XXII quos in unum corpus redigere multum est. Et si duos uis codices fieri, ita diuidendi sunt ut decem libros habeat unus, alius duodecim. Decem quippe illis uanitates refutatae sunt impiorum, reliquis autem demonstrata atque defensa est nostra religio, quamuis et in illis hoc factum sit ubi opportunius fuit, et in istis istud. *Augustinus ad Firmum* (*supra, p. III, l. 5-10*).

inuicemque permixtas, exortu et excursu et debitis finibus, quantum ualuero, disputare eius ipsius domini et regis nostri V 512 ubique opitulatione fretus adgrediar, primumque dicam, quem ad modum exordia duarum istarum ciuitatum in angelorum diuersitate praecesserint.

cap. II Magnum est et admodum rarum uniuersam creaturam corpoream et incorpoream consideratam compertamque mu- μ 273 tabilem intentione mentis excedere atque ad incommutabilem Dei substantiam peruenire et illic discere ex ipso, quod cunctam naturam, quae non est quod ipse, non fecit nisi ipse. Sic enim Deus cum homine non per aliquam creaturam loquitur corporalem, corporalibus instrepens auribus, ut inter sonantem et audientem aeria spatia uerberentur, neque per eius modi spiritalem, quae corporum similitudinibus figuratur, sicut in somnis uel quo alio tali modo (nam et sic uelut corporis auribus loquitur, quia uelut per corpus loquitur et uelut interposito corporalium locorum interuallo ; multum enim similia sunt talia uisa corporibus) ; sed loquitur ipsa ueritate, PL 318 si quis sit idoneus ad audiendum mente, non corpore. Ad illud enim hominis ita loquitur, quod in homine ceteris, quibus homo constat, est melius, et quo ipse Deus solus est melior. Cum enim homo rectissime intellegatur uel, si hoc non potest, saltem credatur factus ad imaginem Dei : profecto ea sui parte est propinquior superiori Deo, qua superat inferiores suas, V 513 quas etiam cum pecoribus communes habet. Sed quia ipsa mens, cui ratio et intellegentia naturaliter inest, uitiis quibusdam tenebrosis et ueteribus inualida est, non solum ad inhaerendum fruendo, uerum etiam ad perferendum incommutabile lumen, donec de die in diem renouata atque sanata fiat tantae felicitatis capax, fide primum fuerat inbuenda atque purganda. In qua ut fidentius ambularet ad ueritatem, ipsa ueritas, Deus Dei filius, homine adsumpto, non Deo consumpto, eandem constituit et fundauit fidem, ut ad hominis Deum iter esset homini per hominem Deum. Hic est enim mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus. Per hoc enim mediator, per quod homo, per hoc et uia. Quoniam si inter eum qui tendit et illud quo tendit uia media est, spes est perueniendi ; si autem desit aut ignoretur qua eundum sit, quid prodest nosse quo eundum sit ? Sola est autem aduersus omnes errores uia munitissima, ut idem ipse sit Deus et homo ; quo itur Deus, qua itur homo.

cap. III Hic prius per prophetas, deinde per se ipsum, postea per

---

II, **30** I. Tim. 2, 5

---

33 quemammodum *V* (*semper*)

II, **9** spiritual. *B v* (*semper*) **10** somnis *mss* somniis *v* **31** quoniam] quia *B*

apostolos, quantum satis esse iudicauit, locutus etiam scripturam condidit, quae canonica nominatur, eminentissimae auctoritatis, cui fidem habemus de his rebus, quas ignorare non expedit nec per nos ipsos nosse idonei sumus. Nam si ea sciri possunt testibus nobis, quae remota non sunt a sensibus nostris siue interioribus siue etiam exterioribus (unde et praesentia nuncupantur, quod ita ea dicimus esse prae sensibus, sicut prae oculis quae praesto sunt oculis) : profecto ea, V 514 quae remota sunt a sensibus nostris, quoniam nostro testimonio scire non possumus, de his alios testes requirimus eisque credimus, a quorum sensibus remota esse uel fuisse non credimus. Sicut ergo de uisibilibus, quae non uidimus, eis credimus, qui uiderunt, atque ita de ceteris, quae ad suum quemque sensum corporis pertinent : ita de his, quae animo ac mente sentiuntur (quia et ipse rectissime dicitur sensus, μ 274 unde et sententia uocabulum accepit), hoc est de inuisibilibus quae a nostro sensu interiore remota sunt, his nos oportet credere, qui haec in illo incorporeo lumine disposita didicerunt uel manentia contuentur.

cap. IV Visibilium omnium maximus mundus est, inuisibilium PL 319 omnium maximus Deus est. Sed mundum esse conspicimus, Deum esse credimus. Quod autem Deus fecerit mundum, nulli tutius credimus quam ipsi Deo. Vbi eum audiuimus ? Nusquam interim nos melius quam in scripturis sanctis, ubi dixit propheta eius : *In principio fecit Deus caelum et terram.* Numquidnam ibi fuit iste propheta, quando fecit Deus caelum et terram ? Non ; sed ibi fuit sapientia Dei, per quam facta sunt omnia, quae in animas sanctas etiam se transfert, amicos Dei et prophetas constituit eisque opera sua sine strepitu intus V 515 enarrat. Loquuntur eis quoque angeli Dei, qui semper uident faciem Patris uoluntatemque eius quibus oportet adnuntiant. Ex his unus erat ista propheta, qui dixit et scripsit : *In principio fecit Deus caelum et terram.* Qui tam idoneus testis est, per quem Deo credendum sit, ut eodem spiritu Dei, quo haec sibi reuelata cognouit, etiam ipsam fidem nostram futuram tanto ante praedixerit.

Sed quid placuit aeterno Deo tunc facere caelum et terram, quae antea non fecisset ? Qui hoc dicunt, si mundum aeternum sine ullo initio et ideo nec a Deo factum uideri uolunt, nimis auersi sunt a ueritate et letali morbo impietatis insaniunt.

IV, **9** Sap. 7, 27 ; Prou. 8, 27 **11** Mt. 18, 10

III, **5** nosmet ipsos *v* **12** a *om. V* **16** qua *V* **18** hiis *B* iis *v* corpor. *V*

IV, **3** totius *V*[1] *F l*[1] *t* potius *G B E* **9** sanct. etiam *V* et. s. *rell. v* transfert et *G* -feret *t* -ferens *p Hoffm.* **18** tunc] tum *A r* totum *p t* **19** ante *p*

Exceptis enim propheticis uocibus mundus ipse ordinatissima sua mutabilitate et mobilitate et uisibilium omnium pulcherrima specie quodam modo tacitus et factum se esse et non nisi a Deo ineffabiliter atque inuisibiliter magno et ineffabiliter atque inuisibiliter pulchro fieri se potuisse proclamat. Qui autem a Deo quidem factum fatentur, non tamen eum temporis uolunt habere, sed suae creationis initium, ut modo quodam uix intellegibili semper sit factus, dicunt quidem aliquid, unde sibi Deum uidentur uelut a fortuita temeritate defendere, ne subito illi uenisse credatur in mentem, quod numquam ante uenisset, facere mundum, et accidisse illi uoluntatem nouam, cum in nullo sit omnino mutabilis; sed non uideo quo modo eis possit in ceteris rebus ratio ista subsistere maximeque in anima, quam si Deo coaeternam esse contenderint, unde illi acciderit noua miseria, quae numquam antea per aeternum, nullo modo poterunt explicare. V 516
Si enim alternasse semper eius miseriam et beatitudinem dixerint, necesse est dicant etiam semper alternaturam; unde illa eos sequetur absurditas, ut etiam cum beata dicitur in hoc utique non sit beata, si futuram suam miseriam et turpitudinem praeuidet; si autem non praeuidet nec se turpem ac miseram fore, sed beatam semper existimat, falsa PL
opinione sit beata; quo dici stultius nihil potest. Si autem 320
semper quidem per saecula retro infinita cum beatitudine alternasse animae miseriam putant, sed nunc iam de cetero, μ 275
cum fuerit liberata, ad miseriam non esse redituram, nihilo minus conuincuntur numquam eam fuisse uere beatam, sed deinceps esse incipere noua quadam nec fallaci beatitudine; ac per hoc fatebuntur accidere illi aliquid noui, et hoc magnum atque praeclarum, quod numquam retro per aeternitatem accidisset. Cuius nouitatis causam si Deum negabunt in aeterno habuisse consilio, simul eum negabunt beatitudinis eius auctorem, quod nefandae impietatis est; si autem dicent etiam ipsum nouo consilio excogitasse, ut de cetero sit anima in aeternum beata, quo modo eum alienum ab ea, quae illis quoque displicet, mutabilitate monstrabunt? Porro si ex tempore creatam, sed nullo ulterius tempore perituram, tamquam numerum, habere initium, sed non habere finem fatentur, et ideo semel expertam miserias, si ab eis fuerit liberata, numquam miseram postea futuram: non utique dubitabunt hoc fieri manente incommutabilitate consilii Dei.

---

27 eum *om. p t* **33** nou. uol. *A r l p t* **38** semp. alt. *l* **39** alternare nat. A^2 *F G* alternasse nat. *B* r^2 *e* l^2 alternatam nat. *b* **40** sequatur A^1 sequitur A^2 *l t* **47-48** nihilhominus *V e* **50** illi *om. l* **54** dicunt *l t* **55** ut *om. A r* **56** eum *om. A r*

Sic ergo credant et mundum ex tempore fieri potuisse, nec tamen ideo Deum in eo faciendo aeternum consilium uoluntatemque mutasse.

cap. V Deinde uidendum est, isti, qui Deum conditorem mundi V 517 esse consentiunt et tamen quaerunt de mundi tempore quid respondeamus, quid ipsi respondeant de mundi loco. Ita enim quaeritur, cur potius tunc et non antea factus sit, quem ad modum quaeri potest, cur hic potius ubi est et non alibi. Nam si infinita spatia temporis ante mundum cogitant, in quibus eis non uidetur Deus ab opere cessare potuisse, similiter cogitent extra mundum infinita spatia locorum, in quibus si quisquam dicat non potuisse uacare Omnipotentem, nonne consequens erit, ut innumerabiles mundos cum Epicuro somniare cogantur (ea tantum differentia, quod eos ille fortuitis motibus atomorum gigni asserit et resolui, isti autem opere Dei factos dicturi sunt), si eum per interminabilem inmensitatem locorum extra mundum circumquaque patentium uacare noluerint, nec eosdem mundos, quod etiam de isto sentiunt, ulla causa posse dissolui ? Cum his enim agimus, qui et Deum incorporeum et omnium naturarum, quae non sunt quod ipse, creatorem nobiscum sentiunt ; alios autem nimis indignum est ad istam disputationem religionis admittere, maxime quod apud eos, qui multis diis sacrorum obsequium deferendum putant, isti philosophos ceteros nobilitate atque PL auctoritate uicerunt, non ob aliud, nisi quia longo quidem 321 interuallo, uerum tamen reliquis propinquiores sunt ueritati. An forte substantiam Dei, quam nec includunt nec determi- V 518 nant nec distendunt loco, sed eam, sicut de Deo sentire dignum est, fatentur incorporea praesentia ubique totam, a tantis locorum extra mundum spatiis absentem esse dicturi sunt, et uno tantum atque in comparatione illius infinitatis tam exiguo loco, in quo mundus est, occupatam ? Non opinor eos μ 276 in haec uaniloquia progressuros. Cum igitur unum mundum ingenti quidem mole corporea, finitum tamen et loco suo determinatum et operante Deo factum esse dicant : quod respondent de infinitis extra mundum locis, cur in eis ab opere Deus cesset, hoc sibi respondeant de infinitis ante mundum temporibus, cur in eis ab opere Deus cessauerit. Et sicut non est consequens, ut fortuito potius quam ratione diuina Deus non alio, sed isto in quo est loco mundum constituerit, cum pariter infinitis ubique patentibus nullo excellentiore merito posset

V, **1** isti *V A F r G*² *a*¹ *e l* istis *G*¹ *B a*² *b t p v* **6** si *om. F* **7** similiter ergo cog. *F* cogitant *b e l* **15** eos de mundo *A*¹ *r* illa c. *A r* **17** non *om. A*¹ *r* **21** nouitate (*ex* nobit) *V*² **28** in conparationem *V Hoffm. cf.* III, *12, 29* ; *21, 28-29* ; XI, *7, 18* ; *11, 34* **40** hum. intellegentia conpr. *A*² *F G e* hum.

hic eligi, quamuis eandem diuinam rationem, qua id factum est nulla possit humana conprehendere : ita non est consequens, ut Deo aliquid existimemus accidisse fortuitum, quod illo potius quam anteriore tempore condidit mundum, cum aequaliter anteriora tempora per infinitum retro spatium praeterissent nec fuisset aliqua differentia, unde tempus tempori eligendo praeponeretur. Quod si dicunt inanes esse hominum cogitationes, quibus infinita imaginantur loca, cum locus nullus sit praeter mundum : respondetur eis isto modo inaniter homines cogitare praeterita tempora uacationis Dei, cum tempus nullum sit ante mundum.

cap. VI Si enim recte discernuntur aeternitas et tempus, quod V 519
tempus sine aliqua mobili mutabilitate non est, in aeternitate autem nulla mutatio est : quis non uideat, quod tempora non fuissent, nisi creatura fieret, quae aliquid aliqua motione mutaret, cuius motionis et mutationis cum aliud atque aliud, quae simul esse non possunt, cedit atque succedit, in breuioribus uel productioribus morarum interuallis tempus sequeretur ? Cum igitur Deus, in cuius aeternitate nulla est omnino mutatio, creator sit temporum et ordinator : quo modo dicatur post temporum spatia mundum creasse non uideo, nisi dicatur ante mundum iam aliquam fuisse creaturam, cuius motibus tempora currerent. Porro si litterae sacrae maximeque ueraces ita dicunt, in principio fecisse Deum caelum et terram, ut nihil PL
antea fecisse intellegatur, quia hoc potius in principio fecisse 322
diceretur, si quid fecisset ante cetera cuncta quae fecit : procul dubio non est mundus factus in tempore, sed cum tempore. Quod enim fit in tempore, et post aliquod fit et ante aliquod tempus ; post id quod praeteritum est, ante id quod futurum est ; nullum autem posset esse praeteritum, quia nulla erat creatura, cuius mutabilibus motibus ageretur. Cum tempore autem factus est mundus, si in eius conditione factus est mutabilis motus, sicut uidetur se habere etiam ordo ille primorum sex uel septem dierum, in quibus et mane et uespera nominantur, donec omnia, quae his diebus Deus fecit, sexto perficiantur die septimoque in magno mysterio Dei uacatio commendetur. Qui dies cuius modi sint, aut perdifficile nobis μ 277
aut etiam inpossibile est cogitare, quanto magis dicere. V 520

cap. VII Videmus quippe istos dies notos non habere uesperam nisi de solis occasu nec mane nisi de solis exortu ; illorum autem

---

conpr. natura *B* **41** accessisse *E*mv **42** cum *om. l*

VI, **2** mobili *om. B E* **8** omn est *A p t* **9** temporis *l* **11** aliqua .. creatura *p t* **19** possit *l*[1] esse *om. p t* **23** et mane] et *om. A*[1] *B E* nominatur *p t* **24** in his *A*[1] *G p t* facit *l* **27** etiam *om. E*mv

priores tres dies sine sole peracti sunt, qui die quarto factus refertur. Et primitus quidem lux uerbo Dei facta atque inter ipsam et tenebras Deus separasse narratur et eandem lucem uocasse diem, tenebras autem noctem ; sed qualis illa sit lux et quo alternante motu qualemque uesperam et mane fecerit, remotum est a sensibus nostris, nec ita ut est intellegi a nobis potest, quod tamen sine ulla haesitatione credendum est. Aut enim aliqua lux corporea est, siue in superioribus mundi partibus longe a conspectibus nostris siue unde sol postmodum accensus est ; aut lucis nomine significata est sancta ciuitas in sanctis angelis et spiritibus beatis, de qua dicit apostolus : *Quae sursum est Hierusalem, mater nostra aeterna in caelis :* ait quippe et alio loco : *Omnes enim uos filii lucis estis et filii diei ; non sumus noctis neque tenebrarum ;* si tamen et uesperam diei huius et mane aliquatenus congruenter intellegere ualeamus. Quoniam scientia creaturae in comparatione scientiae Creatoris quodam modo uesperascit, itemque lucescit et mane fit, cum et ipsa refertur ad laudem dilectionemque Creatoris ; nec in noctem uergitur, ubi non Creator creaturae dilectione relinquitur. Denique scriptura cum illos dies dinu- V 521
meraret ex ordine, nusquam interposuit uocabulum noctis. Non enim ait alicubi : Facta est nox ; sed : *Facta est uespera et factum est mane dies unus.* Ita dies secundus et ceteri. Cognitio quippe creaturae in se ipsa decoloratior est, ut ita dicam, quam cum in Dei sapientia cognoscitur, uelut in arte qua facta est. Ideo uespera quam nox congruentius dici potest ; quae tamen, ut dixi, cum ad laudandum et amandum refertur Creatorem, recurrit in mane. Et hoc cum facit in cognitione sui ipsius, dies unus est ; cum in cognitione firmamenti, quod inter aquas inferiores et superiores caelum appellatum est, PL 323
dies secundus ; cum in cognitione terrae ac maris omniumque gignentium, quae radicibus continuata sunt terrae, dies tertius ; cum in cognitione luminarium maioris et minoris omniumque siderum, dies quartus ; cum in cognitione omnium ex aquis animalium natatilium atque uolatilium, dies quintus ; cum in cognitione omnium animalium terrenorum atque ipsius hominis, dies sextus.

cap. VIII Cum uero in die septimo requiescit Deus ab omnibus operibus suis et sanctificat eum, nequaquam est accipiendum pueriliter, tamquam Deus laborauerit operando, qui *dixit et*

VII, **14** Gal. 4, 26 **16** 1. Thess. 5, 5

VII, **3** priorum *l* E^{mv} **6** sit *om.* V^1 **14** ihrlm *B* Ierus. *v* **15-16** non — diei *om. e* **16** sumus] estis *p* nostis *V* **18** in conparationem *V l* E^{mtv} *Hoffm.* (*cf. 5, 28*) **28** quam] quae *a* E^{mv} **29** et (uel *a*) ad amand. *A F l p a Hoffm.* **31** cognitionem sui *V B* $E^{p'}$ cognitionem firm. *V B* E^{mptv} **33. 35. 36. 38** cognitionem *B* (*33 item* E^{mv}) **37** natantium et (atque *p t*) uolantium *A p t* natantium (*om.* et uol.) *l* ; *cf.* XII, *24, 4*

facta sunt uerbo intellegibili et sempiterno, non sonabili et temporali. Sed requies Dei requiem significat eorum qui V 522 requiescunt in Deo, sicut laetitia domus laetitiam significat eorum, qui laetantur in domo, etiamsi non eos domus ipsa, sed alia res aliqua laetos facit. Quanto magis, si eadem domus pulchritudine sua faciat laetos habitatores, ut non solum eo μ 278 loquendi modo laeta dicatur, quo significamus per id quod continet id quod continetur (sicut « theatra plaudunt, prata mugiunt », cum in illis homines plaudunt, in his boues mugiunt) ; sed etiam illo, quo significatur per efficientem id quod efficitur ; sicut laeta epistula dicitur, significans eorum laetitiam, quos legentes efficit laetos. Conuenientissime itaque, cum Deum requieuisse prophetica narrat auctoritas, significatur requies eorum, qui in illo requiescunt et quos facit ipse requiescere ; hoc etiam hominibus, quibus loquitur et propter quos utique conscripta est, promittente prophetia, quod etiam ipsi post bona opera, quae in eis et per eos operatur Deus, si ad illum prius in ista uita per fidem quodam modo accesserint, in illo habebunt requiem sempiternam. Hoc enim et sabbati uacatione ex praecepto legis in uetere Dei populo figuratum est, unde suo loco diligentius arbitror disserendum.

cap. IX Nunc, quoniam de sanctae ciuitatis exortu dicere institui et prius quod ad sanctos angelos adtinet dicendum putaui, quae huius ciuitatis et magna pars est et eo beatior, quod numquam peregrinata, quae hinc diuina testimonia suppetant, quantum satis uidebitur, Deo largiente explicare curabo. Vbi de mundi constitutione sacrae litterae loquuntur, non V 523 euidenter dicitur, utrum uel quo ordine creati sint angeli ; sed si praetermissi non sunt, uel caeli nomine, ubi dictum est : *In principio fecit Deus caelum et terram*, uel potius lucis huius, de qua loquor, significati sunt. Non autem esse praetermissos PL hinc existimo, quod scriptum est, requieuisse Deum in die 324 septimo ab omnibus operibus suis quae fecit, cum liber ipse ita sit exorsus : *In principio fecit Deus caelum et terram ;* ut ante caelum et terram nihil aliud fecisse uideatur. Cum ergo a caelo et terra coeperit, atque ipsa terra, quam primitus fecit, sicut scriptura consequenter eloquitur, inuisibilis et incomposita nondumque luce facta utique tenebrae fuerint super abyssum, id est super quandam terrae et aquae indistinctam confusionem (ubi enim lux non est, tenebrae sint necesse est), deinde omnia creando disposita sint, quae per

---

VIII, **4** Ps. 148, 5 ; 32, 9

VIII, **4** non son. et temp. *om. p t* **5** Sed] et *V* E^{pt} *; om.* E^{mv} **10** quod sign. *e l* **12** plaudunt V^1 *A p* E^p plaudant V^2 *F G B a b e l v* $E^{rell.}$ bobes *V* mugiunt V^1 A^1 *p* t^2 E^p mugiant V^2 A^2 *r F G B* t^1 *rell. v* $E^{rell.}$

IX, **5** curabo *mss plerr. ed. Arg. v Hoffm. Wey.* (*coll. CE 60, 242, 13sq.*) conabor *V B ed. princ.* **6** loq.] dicuntur *V* locuntur B^1 E^v **11** *in cod. A* (*r*) *post* existimo *continuo sequuntur uerba* : nisi aeterna est (*11, 8*) **15** prim.] principio *l* **20** dein-

sex dies consummata narrantur : quo modo angeli praetermitterentur, tamquam non essent in operibus Dei, a quibus in die septimo requieuit ? Opus autem Dei esse angelos hic quidem etsi non praetermissum, non tamen euidenter expressum est ; sed alibi hoc sancta scriptura clarissima uoce testatur. Nam et in hymno trium in camino uirorum cum praedictum esset : *Benedicite omnia opera Domini Dominum*, in executione eorundem operum etiam angeli nominati sunt ; et in psalmo canitur : *Laudate Dominum de caelis, laudate eum in excelsis ; laudate eum omnes angeli eius, laudate eum omnes uirtutes eius ; laudate eum sol et luna, laudate eum omnes* V 524 *stellae et lumen ; laudate eum caeli caelorum, et aquae, quae super caelos sunt, laudent nomen Domini ; quoniam ipse dixit, et facta sunt ; ipse mandauit, et creata sunt.* Etiam hic apertissime a Deo factos esse angelos diuinitus dictum est, cum eis inter cetera caelestia commemoratis infertur ad omnia : *Ipse dixit, et facta sunt.* Quis porro audebit opinari post omnia μ 279 ista, quae sex diebus enumerata sunt, angelos factos ? Sed etsi quisquam ita desipit, redarguit istam uanitatem illa scriptura paris auctoritatis, ubi Deus dicit : *Quando facta sunt sidera, laudauerunt me uoce magna omnes angeli mei.* Iam ergo erant angeli, quando facta sunt sidera. Facta sunt autem quarto die. Numquidnam ergo die tertio factos esse dicemus ? Absit. In promptu est enim, quid illo die factum sit. Ab aquis utique terra discreta est et distinctas sui generis species duo ista elementa sumpserunt et produxit terra quidquid ei radicitus inhaeret. Numquidnam secundo ? Ne hoc quidem. Tunc enim firmamentum factum est inter aquas superiores et inferiores caelumque appellatum est ; in quo firmamento quarto die facta sunt sidera. Nimirum ergo si ad istorum dierum opera Dei pertinent angeli, ipsi sunt illa lux, quae diei nomen accepit, cuius unitas ut commendaretur, non est dictus dies primus, sed dies unus. Nec alius est dies secundus aut tertius aut ceteri ; sed idem ipse unus ad implendum senarium uel septenarium numerum repetitus est PL propter septenariam cognitionem ; senariam scilicet operum, 325 quae fecit Deus, et septimam quietis Dei. Cum enim dixit Deus : *Fiat lux*, et facta est lux, si recte in hac luce creatio intellegitur angelorum, profecto facti sunt participes lucis V 525 aeternae, quod est ipsa incommutabilis sapientia Dei, per

IX, **27** Dan. 3, 57 sq. **34** Ps. 148, 1 sqq. **41** Iob 38, 7

de si *p t Hoffm.* sunt *p t Hoffm.* **26** in *om. F e p t* **27** dominum *mss plerr.* domino *B b² l² v* **35** esse *om. l* **36** cetera *om. V* **44** dicimus *l* prom(p)tum *V t E*ᵗ **47** secundum *V* **48** inter] super *V E ; sed cf. 7, 32* **52** qui die *V* **55** septenariam cogn. *V F l p t E* senariam cogn. β senariam uel septenariam c. *rell. v Hoffm.* (*cf. Domb. 'Z. Textgesch. d. Civ. Dei' [1908] p. 49 sq.*) **57** septimam *V F G* β *b l p t E* septenariam *rell. v Hoffm.*

quam facta sunt omnia, quem dicimus unigenitum Dei filium ; ut ea luce inluminati, qua creati, fierent lux et uocarentur dies participatione incommutabilis lucis et diei, quod est uerbum Dei, per quod et ipsi et omnia facta sunt. *Lumen* quippe *uerum, quod inluminat omnem hominem uenientem in hunc mundum,* hoc inluminat et omnem angelum mundum, ut sit lux non in se ipso, sed in Deo ; a quo si auertitur angelus, fit inmundus ; sicut sunt omnes, qui uocantur inmundi spiritus, nec iam lux in Domino, sed in se ipsis tenebrae, priuati participatione lucis aeternae. Mali enim nulla natura est ; sed amissio boni mali nomen accepit.

cap. X Est itaque bonum solum simplex et ob hoc solum incommutabile, quod est Deus. Ab hoc bono creata sunt omnia bona, sed non simplicia et ob hoc mutabilia. Creata sane, inquam, id est facta, non genita. Quod enim de simplici bono genitum est, pariter simplex est et hoc est quod illud de quo genitum est ; quae duo Patrem et Filium dicimus ; et utrumque hoc cum spiritu suo unus Deus est ; qui spiritus Patris et Filii Spiritus sanctus propria quadam notione huius nominis in sacris litteris nuncupatur. Alius est autem quam Pater et Filius, quia nec Pater est nec Filius ; sed « alius » V 526 dixi, non « aliud », quia et hoc pariter simplex pariterque incommutabile bonum est et coaeternum. Et haec trinitas unus est Deus ; nec ideo non simplex, quia trinitas. Neque enim propter hoc naturam istam boni simplicem dicimus, quia μ 280 Pater in ea solus aut solus Filius aut solus Spiritus sanctus, aut uero sola est ista nominis trinitas sine subsistentia personarum, sicut Sabelliani haeretici putauerunt ; sed ideo simplex dicitur, quoniam quod habet hoc est, excepto quod relatiue quaeque persona ad alteram dicitur. Nam utique Pater habet Filium, nec tamen ipse est Filius ⟨, et Filius habet Patrem, nec tamen ipse est Pater⟩. In quo ergo ad semet ipsum dicitur, non ad alterum, hoc est quod habet ; sicut ad se ipsum dicitur uiuus habendo utique uitam, et eadem uita ipse est.

Propter hoc itaque natura dicitur simplex, cui non sit PL aliquid habere, quod uel possit amittere ; uel aliud sit habens, 326 aliud quod habet ; sicut uas aliquem liquorem aut corpus colorem aut aer lucem siue feruorem aut anima sapientiam. Nihil enim horum est id quod habet ; nam neque uas liquor est nec corpus color nec aer lux siue feruor neque anima sapientia est. Hinc est quod etiam priuari possunt rebus, quas

---

66 Io. 1, 9 **71** cf. Plot. Enn. 3, 2, 5

X, **7** sp. scto *B* e^2 est Deus *B v* **15** aut sol. fil. a. sol. *om.* V^1 **20** et fil. — pater *om. V l p t* **21** semet *V B* b^2 *e* se *F G a* b^1 *l p v* **22** ad *om. F* **23** uiuens *v* **25** utique *B G p Hoffm. ; cf. l. 19 et 23* **27** sicut et *F G a* **29** ne-

habent, et in alios habitus uel qualitates uerti atque mutari, ut et uas euacuetur umore quo plenum est, et corpus decoloretur et aer tenebrescat siue frigescat et anima desipiat. Sed etsi sit corpus incorruptibile, quale sanctis in resurrectione promittitur, habet quidem ipsius incorruptionis inamissibilem qualitatem, sed manente substantia corporali non hoc est, quod ipsa incorruptio. Nam illa etiam per singulas partes corporis tota est nec alibi maior, alibi minor ; neque enim ulla pars est incorruptior quam altera ; corpus uero ipsum maius est in toto quam in parte ; et cum alia pars est in eo amplior, alia minor, non ea quae amplior est incorruptior quam quae minor. Aliud est itaque corpus, quod non ubique sui totum est, alia incorruptio, quae ubique eius tota est, quia omnis pars incorruptibilis corporis etiam ceteris inaequalis aequaliter incorrupta est. Neque enim uerbi gratia, quia digitus minor est quam tota manus, ideo incorruptibilior manus quam digitus. Ita cum sint inaequales manus et digitus, aequalis est tamen incorruptibilitas manus et digiti. Ac per hoc quamuis a corpore incorruptibili inseparabilis incorruptibilitas sit, aliud est tamen substantia, qua corpus dicitur, aliud qualitas eius, qua incorruptibile nuncupatur. Et ideo etiam sic non hoc est quod habet. Anima quoque ipsa, etiamsi semper sit sapiens, sicut erit cum liberabitur in aeternum, participatione tamen incommutabilis sapientiae sapiens erit, quae non est quod ipsa. Neque enim si aer infusa luce numquam deseratur, ideo non aliud est ipse, aliud lux qua inluminatur. Neque hoc ita dixerim, quasi aer sit anima, quod putauerunt quidam qui non potuerunt incorpoream cogitare naturam. Sed habent haec ad illa etiam in magna disparilitate quandam similitudinem, ut non inconuenienter dicatur sic inluminari animam incorpoream luce incorporea simplicis sapientiae Dei, sicut inluminatur aeris corpus luce corporea ; et sicut aer tenebrescit ista luce desertus (nam nihil sunt aliud quae dicuntur locorum quorumque corporalium tenebrae quam aer carens luce), ita tenebrescere animam sapientiae μ 281
luce priuatam.

Secundum hoc ergo dicuntur illa simplicia, quae principa- V 528
liter uereque diuina sunt, quod non aliud est in eis qualitas, aliud substantia, nec aliorum participatione uel diuina uel sapientia uel beata sunt. Ceterum dictus est in scripturis PL
sanctis Spiritus sapientiae multiplex, eo quod multa in sese 327

X, **72** Sap. 7, 22

---

que corp. *F G e t* neque aer *F G e l t* **32** qualitate subuerti *l* **41** aliqua *p Hoffm.* **43** quae *V* ea quae *rell. v Hoffm.* **51** sit] est *V*[1] qua] quam *V* quę *l* **52** aliud qual. *B b t v* alia qual. *V F G a e l p ; sed cf. l. 69 sq.* **60** ad] ab *V* **65** colorum *V* quorumque *V F G B a b*[2] *l* (*cf. 29, 24* ; XII : *26, 42*) *; om. p* quorumcumque *v Hoffm.* **69** in eis est *V*[1] **72** sese *V B a e l p* se *F G b t v*

habeat ; sed quae habet, haec et est, et ea omnia unus est. Neque enim multae, sed una sapientia est, in qua sunt infiniti quidam eique finiti thensauri rerum intellegibilium, in quibus sunt omnes inuisibiles atque incommutabiles rationes rerum etiam uisibilium et mutabilium, quae per ipsam factae sunt. Quoniam Deus non aliquid nesciens fecit, quod nec de quolibet homine artifice recte dici potest ; porro si sciens fecit omnia, ea utique fecit quae nouerat. Ex quo occurit animo quiddam mirum, sed tamen uerum, quod iste mundus nobis notus esse non posset, nisi esset ; Deo autem nisi notus esset, esse non posset.

cap. XI Quae cum ita sint, nullo modo quidem secundum spatium aliquod temporis prius erant spiritus illi tenebrae, quos angelos dicimus ; sed simul ut facti sunt, lux facti sunt ; non tamen tantum ita creati, ut quoquo modo essent et quoquo modo uiuerent ; sed etiam inluminati, ut sapienter beateque uiuerent. Ab hac inluminatione auersi quidam angeli non obtinuerunt excellentiam sapientis beataeque uitae, quae procul dubio non nisi aeterna est aeternitatisque suae certa V 529 atque secura ; sed rationalem uitam licet insipientem sic habent, ut eam non possint amittere, nec si uelint. Quatenus autem, antequam peccassent, illius sapientiae fuerint participes, definire quis potest ? In eius tamen participatione aequales fuisse istos illis, qui propterea uere pleneque beati sunt, quoniam nequaquam de suae beatitudinis aeternitate falluntur, quo modo dicturi sumus ? quando quidem si aequales in ea fuissent, etiam isti in eius aeternitate mansissent pariter beati, quia pariter certi. Neque enim sicut uita, quamdiucumque fuerit, ita aeterna uita ueraciter dici poterit, si finem habitura sit ; si quidem uita tantummodo uiuendo, aeterna uero finem non habendo nominata est. Quapropter quamuis non, quidquid aeternum, continuo beatum sit (dicitur enim etiam poenalis ignis aeternus) : tamen si uere perfecteque beata uita non nisi aeterna est, non erat talis istorum, quandoque desitura et propterea non aeterna, siue id scirent, siue nescientes aliud putarent ; quia scientes timor, nescientes error beatos esse utique non sinebat. Si autem hoc ita nesciebant, ut falsis incertisue non fiderent, sed utrum sempiternum an quandoque finem habiturum esset bonum suum, in neutram partem firma adsensione ferrentur : ipsa de tanta felicitate cunctatio eam beatae uitae plenitudinem, quam in sanctis angelis esse credimus, non habebat. Neque

---

haec *v* hoc *V F G B rell. mss* **74** *ut editur V b* β *e l p* (*cf. Schroederi uers. Germ. II p. 160*[2]) **74-75** infinita quaedam eique infiniti (finiti *t*) thes. *F G B a t* immensi quidam atque infiniti thes. *v* infiniti eidemque indefiniti thens. *Welld.* thens. *V l*

XI, **1** quidem modo *B v* **4** ita tant. *B v* **8** nisi] *hinc redeunt codd. A r* **9** sed *mss* sed et *v* **25** scientes *V* **31** habebant *V b* habent *p*

enim beatae uitae uocabulum ita contrahimus ad quasdam PL 328
significationis angustias, ut solum Deum dicamus beatum;
qui tamen uere ita beatus est, ut maior beatitudo esse non
possit, in cuius comparatione, quod angeli beati sunt summa
quadam sua beatitudine, quanta esse in angelis potest, quid μ 282
aut quantum est?

cap. XII Nec ipsos tantum, quod adtinet ad rationalem uel intel-
lectualem creaturam, beatos nuncupandos putamus. Quis V 530
enim primos illos homines in paradiso negare audeat beatos
fuisse ante peccatum, quamuis sua beatitudo quam diuturna
uel utrum aeterna esset incertos (esset autem aeterna, nisi
peccassent), cum hodie non inpudenter beatos uocemus,
quos uidemus iuste ac pie cum spe futurae inmortalitatis
hanc uitam ducere sine crimine uastante conscientiam, facile
inpetrantes peccatis huius infirmitatis diuinam misericordiam.
Qui licet de suae perseuerantiae praemio certi sint, de ipsa
tamen perseuerantia sua reperiuntur incerti. Quis enim ho-
minum se in actione prouectuque iustitiae perseueraturum
usque in finem sciat, nisi aliqua reuelatione ab illo fiat certus,
qui de hac re iusto latentique iudicio non omnes instruit, sed
neminem fallit? Quantum itaque pertinet ad delectationem
praesentis boni, beatior erat primus homo in paradiso, quam
quilibet iustus in hac infirmitate mortali; quantum autem
ad spem futuri, beatior quilibet in quibuslibet cruciatibus
corporis, cui non opinione, sed certa ueritate manifestum
est, sine fine se habiturum omni molestia carentem societatem
angelorum in participatione summi Dei, quam erat ille homo
sui casus incertus in magna illa felicitate paradisi.

cap. XIII Quocirca cuiuis iam non difficulter occurrit utroque co- V 531
niuncto effici beatitudinem, quam recto proposito intellectua-
lis natura desiderat, hoc est, ut et bono incommutabili, quod
Deus est, sine ulla molestia perfruatur et in eo se in aeternum
esse mansurum nec ulla dubitatione cunctetur nec ullo errore
fallatur. Hanc habere angelos lucis pia fide credimus; hanc
nec antequam caderent habuisse angelos peccatores, qui sua PL 329
prauitate illa luce priuati sunt, consequenti ratione colligi-
mus; habuisse tamen aliquam, etsi non praesciam, beatitu-
dinem, si uitam egerunt ante peccatum, profecto credendi
sunt. Aut si durum uidetur, quando facti sunt angeli, alios
credere ita factos ut non acciperent praescientiam uel perse-
uerantiae uel casus sui, alios autem ita ut ueritate certissima

---

35 *ut editur V* sua quad. beat. *A r* sua qu. summa beat. *F G B* sua summa qu. beat. *rell. v*

XII, **4** quamu. de sua beatitudine *v* **5** incertos] incertum est *p t e* marg. incertos esse *e* **8** astante *V* conscientia *l* **12** profectuque *B v* (*cf.* I, *9, 2*; IV, *33, 11*; IX, *18, 4*; *CE 44, 365, 1*; *366, 1*; *687, 18*; *57, 635, 23*; *60, 286, 9 sq.*)

XIII, **3** et *om. V* **5** mansuram *G a l v* illa *V*

aeternitatem suae beatitudinis nossent, sed aequalis felicitatis omnes ab initio creati sunt, et ita fuerunt, donec isti, qui nunc mali sunt, ab illo bonitatis lumine sua uoluntate cecidissent : procul dubio multo est durius nunc putare angelos sanctos aeternae suae beatitudinis incertos, et ipsos de semet ipsis ignorare, quod nos de illis per scripturas sanctas nosse potuimus. Quis enim catholicus Christianus ignorat nullum nouum μ 283 diabolum ex bonis angelis ulterius futurum, sicut nec istum in societatem bonorum angelorum ulterius rediturum ? Veritas quippe in euangelio sanctis fidelibusque promittit, quod erunt aequales angelis Dei ; quibus etiam promittitur, quod V 532 ibunt in uitam aeternam. Porro autem si nos certi sumus numquam nos ex illa inmortali felicitate casuros, illi uero certi non sunt : iam potiores, non aequales eis erimus. Sed quia nequaquam Veritas fallit et aequales eis erimus, profecto etiam ipsi certi sunt suae felicitatis aeternae. Cuius illi alii quia certi non fuerunt (non enim erat eorum aeterna felicitas cuius certi essent, quae finem fuerat habitura), restat, ut aut inpares fuerint, aut, si pares fuerunt, post istorum ruinam illis certa scientia suae sempiternae felicitatis accesserit. Nisi forte quis dicat id, quod Dominus ait de diabolo in euangelio : *Ille homicida erat ab initio et in ueritate non stetit*, sic esse accipiendum, ut non solum homicida fuerit ab initio, id est initio humani generis, ex quo utique homo factus est, quem decipiendo posset occidere, uerum etiam ab initio suae conditionis in ueritate non steterit et ideo numquam beatus cum sanctis angelis fuerit, suo recusans esse subditus creatori et sua per superbiam uelut priuata potestate laetatus, ac per hoc falsus et fallax, quia nec quisquam potestatem Omnipotentis euadit, et qui per piam subiectionem noluit tenere quod uere est, adfectat per superbam elationem simulare quod non est, ut sic intellegatur etiam quod beatus Iohannes apostolus ait : *Ab initio diabolus peccat*, hoc est, ex quo creatus est, iustitiam recusauit, quam nisi pia Deoque subdita uoluntas habere non posset. Huic sententiae quisquis adquiescit, non cum illis haereticis sapit, id est Manichaeis, et si quae aliae pestes ita sentiunt, quod suam quandam pro- V 533 priam tamquam ex aduerso quodam principio diabolus habeat naturam mali ; qui tanta uanitate desipiunt, ut, cum PL uerba ista euangelica in auctoritate nobiscum habeant, non 330

XIII, **23** Mt. 22, 30 **24** Ib. 25, 46 **35** Io. 8, 44 **46** 1. Io. 3, 8

17 si nunc putant *p t* **18** aeternitate *a e* beatitatis *b e v* **25** simus *A F b* certi *V G B* si certi *rell. v Hoffm.* **27** potentes *B*[1] eis *om. V l* **33** ruina *V* **34** id] hic *A F r* **41** superbia sua *B* elatus *F B a e*[1] **42** nec quisquam *l* (*cf. CE 52, 69, 26 ; 577, 16*) nequisquam *V* neque quisquam *A r b* β *e*[2] nec (neque *B*) umquam *F G B a p v* **48** possit *l v* potest β[2] **49** hoc est *A r l p* **50** ista ? *Domb. ; cf. 347, 29* **52** mali *om. A*[1]

adtendant non dixisse Dominum : A ueritate alienus fuit ; sed : *In ueritate non stetit,* ubi a ueritate lapsum intellegi uoluit, in qua utique si stetisset, eius particeps factus beatus cum sanctis angelis permaneret.

cap. XIV Subiecit autem indicium, quasi quaesissemus, unde ostendatur, quod in ueritate non steterit, atque ait : *Quia non est ueritas in eo.* Esset autem in eo, si in illa stetisset. Locutione autem dictum est minus usitata. Sic enim uidetur sonare : *In ueritate non stetit, quia ueritas non est in eo,* tamquam ea sit causa, ut in ueritate non steterit, quod in eo ueritas non sit ; cum potius ea sit causa, ut in eo ueritas non sit, quod in ueritate non stetit. Ista locutio est et in psalmo : *Ego clamaui, quoniam exaudisti me Deus ;* cum dicendum fuisse uideatur : Exaudisti me Deus, quoniam clamaui. Sed cum dixisset : « *Ego clamaui* », tamquam ab eo quaereretur, unde se clamasse monstraret, ab effectu exauditionis Dei clamoris sui ostendit affectum ; tamquam diceret : « Hinc ostendo clamasse me, quoniam exaudisti me. »

cap. XV Illud etiam, quod ait de diabolo Iohannes : *Ab initio dia-* μ 284
bolus peccat, non intellegunt, si natura talis est, nullo modo V 534
esse peccatum. Sed quid respondetur propheticis testimoniis, siue quod ait Esaias sub figurata persona principis Babyloniae diabolum notans : *Quo modo cecidit Lucifer, qui mane oriebatur ;* siue quod Hiezechiel : *In deliciis paradisi Dei fuisti, omni lapide pretioso ornatus es ?* Vbi intellegitur fuisse aliquando sine peccato. Nam expressius ei paulo post dicitur : *Ambulasti in diebus tuis sine uitio.* Quae si aliter conuenientius intellegi nequeunt, oportet etiam illud, quod dictum est : *In ueritate non stetit,* sic accipiamus, quod in ueritate fuerit, sed non permanserit ; et illud, quod *ab initio diabolus peccat,* non ab initio, ex quo creatus est, peccare putandus est, sed ab initio peccati, quod ab ipsius superbia coeperit esse peccatum. Nec illud, quod scriptum est in libro Iob, cum de diabolo sermo esset : *Hoc est initium figmenti Domini, quod fecit ad inludendum ab angelis suis* (cui consonare uidetur et psalmus, ubi legitur : *Draco hic, quem finxisti ad inludendum ei*), sic intellegendum est, ut existimemus talem ab initio creatum, cui ab angelis inluderetur, sed in hac poena post peccatum ordina- PL
tum. Initium ergo eius figmentum est Domini ; non enim est 331
ulla natura etiam in extremis infimisque bestiolis, quam non

XIV, **3** Io. 8, 44 **9** Ps. 16, 6

XV, **6** Esai. 14, 12 **9** Hiezech. 28, 13 sq. **17** Iob 40, 14 **18** Ps. 103, 26. Retract. 1, 14, 10 (CE 36, 79, 11 sqq.)

XIV, **5** non est uer. *B v* **8** steterit *v* **13** effectum *V*

XV, **1** etiam] autem *l* **2** nat. talis *V F B l²* naturalis *A r G a e¹ l¹ p t* naturale *b e² v* **7** lapidi *V* **8** ei] et *l* **15** scriptum] dictum *t*

ille constituit, a quo est omnis modus, omnis species, omnis ordo, sine quibus nihil rerum inueniri uel cogitari potest ; V 535 quanto magis angelica creatura, quae omnia cetera, quae Deus condidit, naturae dignitate praecedit !

cap. XVI In his enim, quae quoquo modo sunt et non sunt quod Deus est a quo facta sunt, praeponuntur uiuentia non uiuentibus, sicut ea, quae habent uim gignendi uel etiam appetendi, his, quae isto motu carent ; et in his, quae uiuunt, praeponuntur sentientia non sentientibus, sicut arboribus animalia ; et in his, quae sentiunt, praeponuntur intellegentia non intellegentibus, sicut homines pecoribus ; et in his, quae intellegunt, praeponuntur inmortalia mortalibus, sicut angeli hominibus. Sed ista praeponuntur naturae ordine ; est autem alius atque alius pro suo cuiusque usu aestimationis modus, quo fit, ut quaedam sensu carentia quibusdam sentientibus praeponamus, in tantum, ut si potestas esset ea prorsus de natura rerum auferre uellemus, siue quem in ea locum habeant ignorantes, siue etiamsi sciamus nostris ea commodis postponentes. Quis enim non domui suae panem habere quam mures, nummos quam pulices malit ? Sed quid mirum, cum in ipsorum etiam hominum aestimatione, quorum certe natura tantae est dignitatis, plerumque carius comparetur equus quam seruus, gemma quam famula ? Ita libertate iudicandi plurimum distat ratio considerantis a necessitate indigentis seu uoluptate cupientis, cum ista quid per se ipsum in rerum gradibus pendat, necessitas autem quid propter quid {μ 285 V 536} expetat cogitat, et ista quid uerum luci mentis appareat, uoluptas uero quid iucundum corporis sensibus blandiatur spectat. Sed tantum ualet in naturis rationalibus quoddam ueluti pondus uoluntatis et amoris, ut, cum ordine naturae angeli hominibus, tamen lege iustitiae boni homines malis angelis praeferantur.

cap. XVII Propter naturam igitur, non propter malitiam diaboli, dictum recte intellegimus : *Hoc est initium figmenti Domini.* Quia sine dubio, ubi est uitium malitiae, natura non uitiata praecessit. Vitium autem ita contra naturam est, ut non possit nisi nocere naturae. Non itaque esset uitium recedere a Deo, nisi naturae, cuius id uitium est, potius competeret esse cum Deo. Quapropter etiam uoluntas mala grande testimonium est naturae bonae. Sed Deus sicut naturarum bonarum PL 332 optimus creator est, ita malarum uoluntatum iustissimus

XVI, **1** enim *om. B* quomodo *B* **9** ista *B v* ita *V mss plerr.* **14** etiamsi *G*² *v* si *om. V A F r G*¹ *B rell.* (etiam = *etiamsi ? cf. Loefstedt Spätl. St. p. 20 sqq.*) **15** domui *V A*² *F r a b p Wey.* domi *A*¹ *B v ; cf. Neue- Wag. I*³ *774* **17** in *V A F r G B a b e p t* (*progr. 4 sq.*) *; om. l v* **21** uoluptate *G B v* uoluntate *V A F r l p t* **23** cogitet *v* **25** spectat *Domb.* (*cf.* VI, *10, 59* ; VIII, *5, 11* ; XI, *25, 21* ; XXII, *24, 92*) expectat *mss Hoffm.* exquirat *v*

XVII, **3** est *Domb.* esset *mss v Hoffm.* (*cf. l. 5*) **6** id] aliud *V*¹

ordinator ; ut, cum illae male utuntur naturis bonis, ipse bene utatur etiam uoluntatibus malis. Itaque fecit, ut diabolus institutione illius bonus, uoluntate sua malus, in inferioribus ordinatus inluderetur ab angelis eius, id est, ut prosint temptationes eius sanctis, quibus eas obesse desiderat. Et quoniam Deus, cum eum conderet, futurae malignitatis eius non erat utique ignarus et praeuidebat quae bona de V 537
malo eius esset ipse facturus : propterea psalmus ait : *Draco hic, quem finxisti ad inludendum ei*, ut in eo ipso quod eum finxit, licet per suam bonitatem bonum, iam per suam praescientiam praeparasse intellegatur quo modo illo uteretur et malo.

cap. XVIII Neque enim Deus ullum, non dico angelorum, sed uel hominum crearet, quem malum futurum esse praescisset, nisi pariter nosset quibus eos bonorum usibus commodaret atque ita ordinem saeculorum tamquam pulcherrimum carmen etiam ex quibusdam quasi antithetis honestaret. Antitheta enim quae appellantur in ornamentis elocutionis sunt decentissima, quae Latine ut appellentur opposita, uel, quod expressius dicitur, contraposita, non est apud nos huius uocabuli consuetudo, cum tamen eisdem ornamentis locutionis etiam sermo Latinus utatur, immo linguae omnium gentium. His antithetis et Paulus apostolus in secunda ad Corinthios epistula illum locum suauiter explicat, ubi dicit : *Per arma iustitiae dextra et sinistra : per gloriam et ignobilitatem, per infamiam et bonam famam ; ut seductores et ueraces, ut qui ignoramur et cognoscimur ; quasi morientes, et ecce uiuimus,* V 538
ut coherciti et non mortificati ; ut tristes, semper autem gaudentes, sicut egeni, multos autem ditantes, tamquam nihil habentes et omnia possidentes. Sicut ergo ista contraria contrariis opposita sermonis pulchritudinem reddunt : ita quadam non uerborum, sed rerum eloquentia contrariorum oppositione saeculi pulchritudo componitur. Apertissime hoc positum est in libro ecclesiastico isto modo : *Contra malum bonum est et* μ 286
contra mortem uita ; sic contra pium peccator. Et sic intuere in omnia opera Altissimi, bina bina, unum contra unum.

cap. XIX Quamuis itaque diuini sermonis obscuritas etiam ad hoc

---

XVIII, **18** 2. Cor. 6, 7 sqq. **24** Eccli. 33, 15

---

10 male illae *v* **16** prouidebat *e l* **17** malo *V A F r G a l p t* (*cf.* xx, *8, 44*; xxii, *1, 52*) malis *B b e*[marg.] *v* dracho *V*

XVIII, **5** etiam *V A r B e l p t ; om. F G a b v* ex *om. e* **7** ut appellentur *V A F r G a b l p t* appellentur (*om.* ut) *e* appellantur *B v* uel appellentur *scripsit Hoffm. ; idem Do.*[1] (*uol. I p. XXII*) *suspicatus erat ; sed cf.* vi, *5, 9 sq. Interpunctionem uulgatam* (contraposita. Non..) *mutauit iam Do.*[2] **13** dextra et sinistra *V l p t sec. Graec.* a dextra et a (*om. A*) sinistra *A r e* a dextris et a sinistris *F G B a b v* **17** egentes *A r* locupletantes *A r l p t* **22** isto] hoc *v* **24** bina bina *mss* (*sec. Graec.*) bina et bina *v*

sit utilis, quod plures sententias ueritatis parit et in lucem notitiae producit, dum alius eum sic, alius sic intellegit (ita tamen ut, quod in obscuro loco intellegitur, uel adtestatione rerum manifestarum uel aliis locis minime dubiis asseratur ; siue, cum multa tractantur, ad id quoque perueniatur, quod sensit ille qui scripsit, siue id lateat, sed ex occasione tractandae profundae obscuritatis alia quaedam uera dicantur) : non PL 333 mihi uidetur ab operibus Dei absurda sententia, si, cum lux prima illa facta est, angeli creati intelleguntur, inter sanctos angelos et inmundos fuisse discretum, ubi dictum est : *Et diuisit Deus inter lucem et tenebras ; et uocauit Deus lucem diem et tenebras uocauit noctem.* Solus quippe ille ista discer- V 539 nere potuit, qui potuit etiam priusquam caderent praescire casuros et priuatos lumine ueritatis in tenebrosa superbia remansuros. Nam inter istum nobis notissimum diem et noctem, id est inter hanc lucem et has tenebras, uulgatissima sensibus nostris luminaria caeli ut diuiderent imperauit : *Fiant,* inquit, *luminaria in firmamento caeli, ut luceant super terram et diuidant inter diem et noctem ;* et paulo post : *Et fecit,* inquit, *Deus duo luminaria magna, luminare maius in principia diei, et luminare minus in principia noctis, et stellas ; et posuit illa Deus in firmamento caeli lucere super terram et praeesse diei et nocti et diuidere inter lucem et tenebras.* Inter illam uero lucem, quae sancta societas angelorum est inlustratione ueritatis intellegibiliter fulgens, et ei contrarias tenebras, id est malorum angelorum auersorum a luce iustitiae taeterrimas mentes, ipse diuidere potuit, cui etiam futurum non naturae, sed uoluntatis malum occultum aut incertum esse non potuit.

cap. XX Denique nec illud est praetereundum silentio, quod, ubi dixit Deus : *Fiat lux, et facta est lux,* continuo subiunctum est : *Et uidit Deus lucem quia bona est ;* non postea quam separauit inter lucem et tenebras et uocauit lucem diem et tenebras noctem, ne simul cum luce etiam talibus tenebris testimonium placiti sui perhibuisse uideretur. Nam ubi tenebrae inculpabiles sunt, inter quas et lucem istam his oculis conspicuam V 540 luminaria caeli diuidunt, non ante, sed post infertur : *Et uidit Deus quia bonum est. Posuit illa,* inquit, *in firmamento caeli lucere super terram et praeesse diei et nocti et separare inter lucem et tenebras. Et uidit Deus quia bonum est.* Vtrumque placuit, quia utrumque sine peccato est. Vbi autem dixit

XIX, **13** Gen. 1, 4 sq. **24** Gen. *1, 14-18.*

XIX, **7** sentit *t* id quidem lat. *v* **9** absorda V^1 **10** illa prima *B v* et inter sanct. *a v* **12** inter *sup. lin. B* **13** uocauit *om. G t* **15** lum. priu. *B v* **17** uulgatissima *r v* uulgatissimas *V A F B e l t* **21** *sq.* principia *V e l p t v* principio *A F r G B a b*

XX, **9** Et posuit *v* inquit *om. A F r* **12** utrumque enim *v* ubi] ibi e^1

Deus : *Fiat lux, et facta est lux. Et uidit Deus lucem quia bona est ;* et postmodum infertur : *Et separauit Deus inter lucem et tenebras ; et uocauit Deus lucem diem et tenebras uocauit* μ 287 *noctem :* non hoc loco additum est : *Et uidit Deus quia bonum est,* ne utrumque appellaretur bonum, cum esset horum alterum malum, uitio proprio, non natura. Et ideo sola ibi lux placuit Conditori : tenebrae autem angelicae, etsi fuerant ordinandae, non tamen fuerant adprobandae.

cap. XXI Quid est enim aliud intellegendum in eo, quod per omnia PL dicitur : *Vidit Deus quia bonum est,* nisi operis adprobatio 334 secundum artem facti, quae sapientia Dei est ? Deus autem usque adeo non, cum factum est, tunc didicit bonum, ut nihil eorum fieret, si ei fuisset incognitum. Dum ergo uidet quia bonum est, quod, nisi uidisset antequam fieret, non utique fieret : docet bonum esse, non discit. Et Plato quidem plus ausus est dicere, elatum esse scilicet Deum gaudio mundi uniuersitate perfecta. Vbi et ipse non usque adeo desipiebat, V 541 ut putaret Deum sui operis nouitate factum beatiorem ; sed sic ostendere uoluit artifici suo placuisse iam factum, quod placuerat in arte faciendum ; non quod ullo modo Dei scientia uarietur, ut aliud in ea faciant quae nondum sunt, aliud quae iam sunt, aliud quae fuerunt ; non enim more nostro ille uel quod futurum est prospicit, uel quod praesens est aspicit, uel quod praeteritum est respicit ; sed alio modo quodam a nostrarum cogitationum consuetudine longe alteque diuerso. Ille quippe non ex hoc in illud cogitatione mutata, sed omnino incommutabiliter uidet ; ita ut illa quidem, quae temporaliter fiunt, et futura nondum sint et praesentia iam sint et praeterita iam non sint, ipse uero haec omnia stabili ac sempiterna praesentia conprehendat ; nec aliter oculis, aliter mente ; non enim ex animo constat et corpore ; nec aliter nunc et aliter antea et aliter postea ; quoniam non sicut nostra, ita eius quoque scientia trium temporum, praesentis uidelicet et praeteriti uel futuri, uarietate mutatur, *apud quem non est inmutatio nec momenti obumbratio.* Neque enim eius intentio de cogitatione in cogitationem transit, in cuius incorporeo contuitu simul adsunt cuncta quae nouit ; quoniam tempora ita nouit nullis suis temporalibus notionibus, quem ad modum temporalia mouet nullis suis temporalibus motibus. Ibi ergo uidit bonum esse quod fecit, ubi bonum esse uidit ut faceret ; nec quia factum uidit scientiam duplicauit uel ex aliqua parte auxit, tamquam minoris scientiae fuerit prius-

---

XXI, **7** Tim. p. 37, C. Cic. Tim. 8, 28 (p. 178 Plasb.) **27** Iac. 1, 17

---

15 uocauitque *v*

XXI, **4** dicit *V* **12** in arte *om.* e **15** prospicit] praeficit *V t* **17** lateque *A r e* **23** et *post* nunc *om. B l v* **29** contuitu *V B b e l v* intuitu *A F r G*

quam faceret quod uideret, qui tam perfecte non operaretur, nisi tam perfecta scientia, cui nihil ex eius operibus adderetur. Quapropter, si tantummodo nobis insinuandum esset quis fecerit lucem, sufficeret dicere, fecit Deus lucem ; si V 542 autem non solum quis fecerit, uerum etiam per quid fecerit, satis esset ita enuntiari : *Et dixit Deus : Fiat lux, et facta est lux ;* ut non tantum Deum, sed etiam per Verbum lucem fecisse nossemus. Quia uero tria quaedam maxime scienda de creatura nobis oportuit intimari, quis eam fecerit, per quid fecerit, quare fecerit : *Dixit Deus,* inquit : *Fiat lux, et facta* μ 288 *est lux. Et uidit Deus lucem quia bona est.* Si ergo quaerimus, quis fecerit : *Deus est ;* si per quid fecerit : *Dixit : Fiat, et facta est ;* si quare fecerit : *Quia bona est.* Nec auctor est excellentior Deo, nec ars efficacior Dei uerbo, nec causa melior quam ut bonum crearetur a Deo bono. Hanc etiam Plato causam condendi mundi iustissimam dicit, ut a bono Deo PL bona opera fierent ; siue ista legerit, siue ab his qui legerant 335 forte cognouerit ; siue acerrimo ingenio inuisibilia Dei per ea, quae facta sunt, intellecta conspexerit, siue ab his qui ista conspexerant et ipse didicerit.

cap. XXII Hanc tamen causam, id est ad bona creanda bonitatem Dei, hanc, inquam, causam tam iustam atque idoneam, quae diligenter considerata et pie cogitata omnes controuersias quaerentium mundi originem terminat, quidam haeretici non uiderunt, quia egenam carnis huius fragilemque mortalitatem iam de iusto supplicio uenientem, dum ei non conueniunt, plurima offendunt, sicut ignis aut frigus aut fera bestia aut V 543 quid eius modi ; nec adtendunt, quam uel in suis locis naturisque uigeant pulchroque ordine disponantur, quantumque uniuersitati rerum pro suis portionibus decoris tamquam in communem rem publicam conferant uel nobis ipsis, si eis congruenter atque scienter utamur, commoditatis adtribuant, ita ut uenena ipsa, quae per inconuenientiam perniciosa sunt, conuenienter adhibita in salubria medicamenta uertantur ; quamque a contrario etiam haec, quibus delectantur, sicut cibus et potus et ista lux, inmoderato et inopportuno usu noxia sentiantur. Vnde nos admonet diuina prouidentia non res insipienter uituperare, sed utilitatem rerum diligenter inquirere, et ubi nostrum ingenium uel infirmitas deficit, ita credere occultam, sicut erant quaedam, quae uix potui-

---

49 Tim. p. 30 **53** Rom. 1, 20

---

a p t **43-44** per quid fecit *l* **49** deo bono *A F r v* (*23, 6*) bono deo *a e* deo *om. V G B b l*[1]

XXII, **7-8** aut quid *A r G e l p t v* uel quid *V F B a b* **10** pro sui portione *p Hoffm.* pro suis portionis *t* pro suis positionibus *B* **11** publ. *om. A r* **16** cibus potus et *l* **19** deficit *V r G B a b*[2] *l*[2] *p t v* defecit *A F b*[1] *e l*[1] **20** occulta *A*

mus inuenire; quia et ipsa utilitatis occultatio aut humilitatis exercitatio est aut elationis adtritio; cum omnino natura nulla sit malum nomenque hoc non sit nisi priuationis boni. Sed a terrenis usque ad caelestia et a uisibilibus usque ad inuisibilia sunt aliis alia bona meliora, ad hoc inaequalia, ut essent omnia; Deus autem ita est artifex magnus in magnis, ut minor non sit in paruis; quae parua non sua granditate (nam nulla est), sed artificis sapientia metienda sunt; sicut in specie uisibilis hominis, si unum radatur supercilium, quam propemodum nihil corpori, et quam multum detrahitur pulchritudini, quoniam non mole constat, sed parilitate ac dimensione membrorum! Nec sane multum mirandum est, quod hi, qui nonnullam malam putant esse naturam suo quodam contrario exortam propagatamque principio, nolunt accipere istam causam creationis rerum, ut bonus Deus conderet bona, credentes eum potius ad haec mundana molimina V 544 rebellantis aduersum se mali repellendi extrema necessitate perductum suamque naturam bonam malo cohercendo superandoque miscuisse, quam turpissime pollutam et crudelissime captiuatam et oppressam labore magno uix mundet ac liberet; μ 289 PL 336 non tamen totam, sed quod eius non potuerit ab illa inquinatione purgari, tegmen ac uinculum futurum hostis uicti et inclusi. Sic autem Manichaei non desiperent uel potius insanirent, si Dei naturam, sicuti est, incommutabilem atque omnino incorruptibilem crederent, cui nocere nulla res possit; animam uero, quae uoluntate mutari in deterius et peccato corrumpi potuit atque ita incommutabilis ueritatis luce priuari, non Dei partem nec eius naturae, quae Dei est, sed ab illo conditam longe inparem Conditori Christiana sanitate sentirent.

cap. XXIII Sed multo est mirandum amplius, quod etiam quidam, qui unum nobiscum credunt omnium rerum esse principium, ullamque naturam, quae non est quod Deus est, nisi ab illo conditore esse non posse, noluerunt tamen istam causam fabricandi mundi tam bonam ac simplicem bene ac simpliciter credere, ut Deus bonus conderet bona et essent post Deum quae non essent quod est Deus, bona tamen, quae non faceret nisi bonus Deus; sed animas dicunt, non quidem partes Dei, sed factas a Deo, peccasse a Conditore recedendo et diuersis progressibus pro diuersitate peccatorum a caelis usque ad terras diuersa corpora quasi uincula meruisse, et hunc esse mundum eamque causam mundi fuisse faciendi, non ut conderentur bona, sed ut mala cohiberentur. Hinc Origenes iure culpatur. In libris enim quos appellat περὶ ἀρχῶν, id est V 545 de principiis, hoc sensit, hoc scripsit. Vbi plus quam dici

F r G e p t   38 coherendo *l t*   44 immutabilem *e l*

XXIII, 13 hinc *V G B a b e l p t E v* hic *A F r Do.*[2,3] (= *in hoc errore*)

potest miror hominem in ecclesiasticis litteris tam doctum et exercitatum non adtendisse, primum quam hoc esset contrarium scripturae huius tantae auctoritatis intentioni, quae per omnia opera Dei subiungens : *Et uidit Deus, quia bonum est,* completisque omnibus inferens : *Et uidit Deus omnia, quae fecit, et ecce bona ualde,* nullam aliam causam faciendi mundi intellegi uoluit, nisi ut bona fierent a bono Deo. Vbi si nemo peccasset, tantummodo naturis bonis esset mundus ornatus et plenus ; et quia peccatum est, non ideo cuncta sunt impleta peccatis, cum bonorum longe maior numerus in caelestibus suae naturae ordinem seruet ; nec mala uoluntas, quia naturae ordinem seruare noluit, ideo iusti Dei leges omnia bene ordinantis effugit ; quoniam sicut pictura cum colore nigro loco suo posito, ita uniuersitas rerum, si quis possit intueri, etiam cum peccatoribus pulchra est, quamuis per se ipsos consideratos sua deformitas turpet.

Deinde uidere debuit Origenes et quicumque ista sapiunt, si haec opinio uera esset, mundum ideo factum, ut animae pro meritis peccatorum suorum tamquam ergastula, quibus poenaliter includerentur, corpora acciperent, superiora et leuiora quae minus, inferiora uero et grauiora quae amplius peccauerunt, daemones, quibus deterius nihil est, terrena PL 337 corpora, quibus inferius et grauius nihil est, potius quam homines etiam bonos habere debuisse. Nunc uero, ut intellegeremus animarum merita non qualitatibus corporum esse μ 290 pensanda, aerium pessimus daemon, homo autem, et nunc licet malus longe minoris mitiorisque malitiae, et certe ante peccatum, tamen luteum corpus accepit. Quid autem stultius dici potest, quam istum solem, ut in uno mundo unus esset, V 546 non decori pulchritudinis uel etiam saluti rerum corporalium consuluisse artificem Deum, sed hoc potius euenisse, quia una anima sic peccauerat, ut tali corpore mereretur includi ? ac per hoc si contigisset, ut non una, sed duae ; immo non duae, sed decem uel centum similiter aequaliterque peccassent, centum soles haberet hic mundus ? Quod ut non fieret, non opificis prouisione mirabili ad rerum corporalium salutem decoremque consultum est, sed contigit potius tanta unius animae progressione peccantis, ut sola corpus tale mereretur. Non plane animarum, de quibus nesciunt quid loquantur, sed eorum ipsorum, qui talia sapiunt multum longe a ueritate, [et] merito est cohercenda progressio. Haec ergo tria,

---

23 naturaliṣ (s *del. m. 1 ?*) boni (o *m. 2*) (naturalibus bonis *sec. Hoern.*) *V* **29** posito *V F G b l* posita *A r B a e p t v* **32** ista *G*[1] *e Do.*[2,3] (*cf. l. 56* ; x, *29, 47 et 66*) ita *mss rell. v* **39** bonos] malos *v* **44** potest dici *B* quam istum solem ut *codd. plerr.* (*praegnantiâ quadam orationis ?*) quam per ist. sol. ut *p v* in isto sole ut (*om.* quam) *G* quam isto sole ut *Hoffm.* quam iste sol ut ? *Domb.* **45** decore *V*[1] *t*[2] **56** et *om. a Wey. Welld. ; uncis inclus. Do.*[2,3] *Hoffm. ; uulgarem uerborum*

quae superius commendaui, cum in unaquaque creatura requirantur, quis eam fecerit, per quid fecerit, quare fecerit, ut respondeatur « Deus, per Verbum, quia bona est », utrum altitudine mystica nobis ipsa trinitas intimetur, hoc est Pater et Filius et Spiritus sanctus, an aliquid occurrat, quod hoc loco scripturarum id accipiendum esse prohibeat, multi sermonis est quaestio, nec omnia uno uolumine ut explicemus urgendum est.

cap. XXIV Credimus et tenemus et fideliter praedicamus, quod Pater V 547 genuerit Verbum, hoc est sapientiam, per quam facta sunt omnia, unigenitum Filium, unus unum, aeternus coaeternum, summe bonus aequaliter bonum ; et quod Spiritus sanctus simul et Patris et Filii sit Spiritus et ipse consubstantialis et coaeternus ambobus ; atque hoc totum et trinitas sit propter proprietatem personarum et unus Deus propter inseparabilem diuinitatem, sicut unus Omnipotens propter inseparabilem omnipotentiam ; ita tamen, ut etiam cum de singulis quaeritur unusquisque eorum et Deus et omnipotens esse respondeatur ; cum uero de omnibus simul, non tres dii uel tres omnipotentes, sed unus Deus omnipotens ; tanta ibi est in tribus inseparabilis unitas, quae sic se uoluit praedicari. Vtrum autem boni Patris et boni Filii Spiritus sanctus, quia communis ambobus est, recte bonitas dici possit amborum, non audeo temerariam praecipitare sententiam ; uerum tamen amborum PL 338 eum dicere sanctitatem facilius ausus fuero, non amborum quasi qualitatem, sed ipsum quoque substantiam et tertiam in trinitate personam. Ad hoc enim me probabilius ducit, quod, cum sit et Pater spiritus et Filius spiritus, et Pater sanctus et Filius sanctus, proprie tamen ipse uocatur Spiritus sanctus tamquam sanctitas substantialis et consubstantialis amborum. Sed si nihil est aliud bonitas diuina quam sanctitas, profecto et illa diligentia rationis est, non praesumptionis audacia, ut in operibus Dei secreto quodam loquendi modo, quo nostra exerceatur intentio, eadem nobis insinuata intellegatur μ 291 trinitas, unamquamque creaturam quis fecerit, per V 548 quid fecerit, propter quid fecerit. Pater quippe intellegitur Verbi, qui dixit ut fiat ; quod autem illo dicente factum est, procul dubio per Verbum factum est ; in eo uero quod dicitur : *Vidit Deus, quia bonum est,* satis significatur Deum nulla necessitate, nulla suae cuiusquam utilitatis indigentia, sed

XXIII, **57** Cf. c. xxi, l. 42

distinctionem corr. Hoffm. ergo sunt tria *p* **57** unaquaeque *V* **57-58** requirantur *V* requirentur *r* requiruntur *A F G B rell. v* **61** hoc *V B b e l* in hoc *A F r G a p t v*

XXIV, **12** deus sit pr. *a* **18** ipsam *B e* **23** si *om. a b*[1] *l*[1] diu. bon. *B* **24** illa dil.] intellegentia *Hoffm. ; sed cf. Schroed. uers. II, 181*[1] **27** trinitas unaquaeque (-quaque *t*) trinitas unamq. *V t* **29** ut *om. a v*

sola bonitate fecisse quod factum est, id est, quia bonum est ; quod ideo postea quam factum est dicitur, ut res, quae facta est, congruere bonitati, propter quam facta est, indicetur. Quae bonitas si Spiritus sanctus recte intellegitur, uniuersa nobis trinitas in suis operibus intimatur. Inde est ciuitatis sanctae, quae in sanctis angelis sursum est, et origo et informatio et beatitudo. Nam si quaeratur unde sit : Deus eam condidit ; si unde sit sapiens : a Deo inluminatur ; si unde sit felix : Deo fruitur ; subsistens modificatur, contemplans inlustratur, inhaerens iucundatur ; est, uidet, amat ; in aeternitate Dei uiget, in ueritate Dei lucet, in bonitate Dei gaudet.

cap. XXV Quantum intellegi datur, hinc philosophi sapientiae disciplinam tripertitam esse uoluerunt, immo tripertitam esse animaduertere potuerunt (neque enim ipsi instituerunt ut ita esset, sed ita esse potius inuenerunt), cuius una pars appellaretur physica, altera logica, tertia ethica (quarum nomina Latina iam multorum litteris frequentata sunt, ut naturalis, rationalis moralisque uocarentur ; quas etiam in octauo libro breuiter strinximus) ; non quo sit consequens, ut isti in his tribus aliquid secundum Deum de trinitate cogitauerint, V 549
quamuis Plato primus istam distributionem repperisse et commendasse dicatur, cui neque naturarum omnium auctor nisi Deus uisus est neque intellegentiae dator neque amoris, quo bene beateque uiuitur, inspirator. Sed certe cum et de natura rerum et de ratione indagandae ueritatis et de boni fine, ad quem cuncta quae agimus referre debemus, diuersi diuersa sentiant : in his tamen tribus magnis et generalibus quaestionibus omnis eorum uersatur intentio. Ita cum in unaquaque earum quid quisque sectetur multiplex discrepantia sit opinionum, esse tamen aliquam naturae causam, scien- PL
tiae formam, uitae summam nemo cunctatur. Tria etiam 339
sunt, quae in unoquoque homine artifice spectantur, ut aliquid efficiat : natura, doctrina, usus ; natura ingenio, doctrina scientia, usus fructu diiudicandus est. Nec ignoro, quod proprie fructus fruentis, usus utentis sit, atque hoc interesse uideatur, quod ea re frui dicimur, quae nos non ad aliud referenda per se ipsa delectat ; uti uero ea re, quam propter aliud quaerimus (unde temporalibus magis utendum

---

XXV, **8** C. 4 sqq.

---

36 si] nisi *V*

XXV, **6-7** ration. natur. *V A r* **8** strinximus *F G B a b e p* instr. *V A r l* (*Schuch. Vocal. II p. 337 sqq.*) perstr. *v* quo *mss* quod *v* **13** quolibet quo bene *V* uiuatur *B b*[1] **14** indag. *V B a b e*[1] *v* (*cf. 33, 41 ;* XII, *21, 21*) inueniendae *A F r G e*[2] *l p t* **15** at quem *V* atque *l*[1] **21** expect. *A F r G b t ; cf. 16, 25* **26** ipsa *V A* ipsam *r B b l p v* nisi (*marg.* sed) per se ipsa *e* nisi

est, quam fruendum, ut frui mereamur aeternis ; non sicut peruersi, qui frui uolunt nummo, uti autem Deo ; quoniam non nummum propter Deum inpendunt, sed Deum propter nummum colunt) ; uerum tamen eo loquendi modo, quem plus obtinuit consuetudo, et fructibus utimur et usibus fruimur ; nam et fructus iam proprie dicuntur agrorum, quibus utique omnes temporaliter utimur. Hoc itaque more usum μ 292 dixerim in his tribus, quae in homine spectanda commonui, quae sunt natura, doctrina, usus. Ex his propter obtinendam beatam uitam tripertita, ut dixi, a philosophis inuenta est V 550 disciplina, naturalis propter naturam, rationalis propter doctrinam, moralis propter usum. Si ergo natura nostra esset a nobis, profecto et nostram nos genuissemus sapientiam nec eam doctrina, id est aliunde discendo, percipere curaremus ; et noster amor a nobis profectus et ad nos relatus et ad beate uiuendum sufficeret nec bono alio quo frueremur ullo indigeret ; nunc uero quia natura nostra, ut esset, Deum habet auctorem, procul dubio ut uera sapiamus ipsum debemus habere doctorem, ipsum etiam ut beati simus suauitatis intimae largitorem.

cap. XXVI Et nos quidem in nobis, tametsi non aequalem, immo ualde longeque distantem, neque coaeternam et, quo breuius totum dicitur, non eiusdem substantiae, cuius Deus est, tamen qua Deo nihil sit in rebus ab eo factis natura propinquius, imaginem Dei, hoc est illius summae trinitatis, agnoscimus, adhuc reformatione perficiendam, ut sit etiam similitudine proxima. Nam et sumus et nos esse nouimus et id esse ac nosse diligimus. In his autem tribus, quae dixi, nulla nos falsitas ueri similis turbat. Non enim ea sicut illa, quae foris sunt, ullo sensu corporis tangimus, uelut colores uidendo, sonos audiendo, odores olfaciendo, sapores gustando, dura et mollia contrectando sentimus, quorum sensibilium etiam imagines eis simillimas nec iam corporeas cogitatione uersamus, V 551 memoria tenemus et per ipsas in istorum desideria concitamur ; sed sine ulla phantasiarum uel phantasmatum imaginatione ludificatoria mihi esse me idque nosse et amare certissimum est. PL Nulla in his ueris Academicorum argumenta 340 formido dicentium : Quid si falleris ? Si enim fallor, sum. Nam qui non est, utique nec falli potest ; ac per hoc sum, si fallor. Quia ergo sum si fallor, quo modo esse me fallor, quando

---

per se ipsam *F a* **28** est] scit t^1 sit t^2 **34** usu V^1 F^2 usus F^1 **35** expect. *F G* **37** tripertitam *V* **40** profecta ? *Domb. cf. 42* **43** et ad *V p t* (*cf. 40 sqq.* et .. nec) ; et *om. rell. v*

XXVI, **4** quia V^1 *A r G e t* **5** summ. ill. *B v* **6** adhuc] ad *l t* reformationem *F e l t* **7** id *A F r G v ; om. V a b l* et nrm̄ (= *nostrum*) esse *B* **17** achad. *V B l* **18** *sq.* Nam qui — si fallor *om. A* **20** si fallor *prius om. p t* quia ergo sum (sum ergo *Hoffm.*) si fallor *A F r G a b l v ; eadem V B e, ed. Arg.* (qui),

certum est me esse, si fallor ? Quia igitur essem qui fallerer, etiamsi fallerer, procul dubio in eo, quod me noui esse, non fallor. Consequens est autem, ut etiam in eo, quod me noui nosse, non fallar. Sicut enim noui esse me, ita noui etiam hoc ipsum, nosse me. Eaque duo cum amo, eundem quoque amorem quiddam tertium nec inparis aestimationis eis quas noui rebus adiungo. Neque enim fallor amare me, cum in his quae amo non fallar ; quamquam etsi illa falsa essent, falsa me amare uerum esset. Nam quo pacto recte reprehenderer et recte prohiberer ab amore falsorum, si me illa amare falsum esset ? Cum uero et illa uera atque certa sint, quis dubitet quod eorum, cum amantur, et ipse amor uerus et certus est ? Tam porro nemo est qui esse se nolit, quam nemo est qui non esse beatus uelit. Quo modo enim potest beatus esse, si nihil sit ?

cap. XXVII

Ita uero ui quadam naturali ipsum esse iucundum est, ut μ 293 non ob aliud et hi qui miseri sunt nolint interire et, cum se miseros esse sentiant, non se ipsos de rebus, sed miseriam suam V 552 potius auferri uelint. Illis etiam, qui et sibi miserrimi apparent et plane sunt et non solum a sapientibus, quoniam stulti, uerum et ab his, qui se beatos putant, miseri iudicantur, quia pauperes atque mendici sunt, si quis inmortalitatem daret, qua nec ipsa miseria moreretur, proposito sibi quod, si in eadem miseria semper esse nollent, nulli et nusquam essent futuri, sed omni modo perituri, profecto exultarent laetitia et sic semper eligerent esse quam omnino non esse. Huius rei testis est notissimus sensus illorum. Vnde enim mori metuunt et malunt in illa aerumna uiuere, quam eam morte finire, nisi quia satis apparet quam refugiat natura non esse ? Atque ideo cum se nouerint esse morituros, pro magno beneficio sibi hanc inpendi misericordiam desiderant, ut aliquanto productius in eadem miseria uiuant tardiusque moriantur. Procul dubio ergo indicant, inmortalitatem, saltem talem quae non habeat finem mendicitatis, quanta gratulatione susciperent. Quid ? animalia omnia etiam inrationalia, quibus datum non est ista cogitare, ab inmensis draconibus usque ad exiguos uermiculos nonne se esse uelle atque ob hoc interitum fugere omnibus quibus possunt motibus indicant ? Quid ? arbusta omnesque frutices, quibus nullus est sensus ad uitandam manifesta motione perniciem, nonne ut in auras tutum cacuminis germen emittant, aliud terrae radicis adfigunt, quo

---

sed omisso si fallor   si quia sum fallor *p* si quia hoc sunt fallor *t*   **23** etiam] iam ***V***   **24** fallor ***V*** *b*¹ ; *cf.* I, *9*, *27* ; XXII, *19*, *37*   **33** nemo est — quam *om.* ***V***¹

XXVII, **9-10** esse fut. *V*   **12** eorum *B t*   **20** inrationalia ***V*** *v* (*cf. l. 42*) inrationabilia *A F r G B a b e l p t* (*cf. CE 42*, *70*, *16* ; *44*, *569*, *8*)   **25-26** cacuminis ***V***² *A G B b*² *e l* caminis ***V***¹ q' (= *quia*) cū in his *r* culminis *F a b p t v*   **26** aliud ***V*** *A F r G b e l p t* (*progr. p. 16*) altius *B a v*   radicis ***V*** *A b e t* radices *F G*

alimentum trahant atque ita suum quodam modo esse conseruent ? Ipsa postremo corpora, quibus non solum sensus, PL 341 sed nec ulla saltem seminalis est uita, ita tamen uel exiliunt in superna uel in ima descendunt uel librantur in mediis, ut essentiam suam, ubi secundum naturam possunt esse, custodiant.

Iam uero nosse quantum ametur quamque falli nolit humana natura, uel hinc intellegi potest, quod lamentari quisque V 553 sana mente mauult quam laetari in amentia. Quae uis magna atque mirabilis mortalibus praeter homini animantibus nulla est, licet eorum quibusdam ad istam lucem contuendam multo quam nobis sit acrior sensus oculorum ; sed lucem illam incorpoream contingere nequeunt, qua mens nostra quodam modo radiatur, ut de his omnibus recte iudicare possimus. Nam in quantum eam capimus, in tantum id possumus. Verum tamen inest in sensibus inrationalium animantium, etsi scientia nullo modo, at certe quaedam scientiae similitudo ; cetera autem rerum corporalium, non quia sentiunt, sed quia sentiuntur, sensibilia nuncupata sunt. Quorum in arbustis hoc simile est sensibus, quod aluntur et gignunt. Verum tamen et haec et omnia corporalia latentes in natura causas habent ; sed formas suas, quibus mundi huius uisibilis structura formosa est, sentiendas sensibus praebent, ut pro eo, quod nosse non possunt, quasi innotescere uelle uideantur. Sed nos ea sensu corporis ita capimus, ut de his non sensu corporis iudicemus. Habemus enim alium interioris hominis μ 294 sensum isto longe praestantiorem, quo iusta et iniusta sentimus, iusta per intellegibilem speciem, iniusta per eius priuationem. Ad huius sensus officium non acies pupulae, non foramen auriculae, non spiramenta narium, non gustus faucium, non ullus corporeus tactus accedit. Ibi me et esse et hoc nosse certus sum, et haec amo atque amare me similiter certus sum.

cap. XXVIII Sed de duobus illis, essentia scilicet et notitia, quantum V 554 amentur in nobis, et quem ad modum etiam in ceteris rebus, quae infra sunt, eorum reperiatur, etsi differens, quaedam tamen similitudo, quantum suscepti huius operis ratio uisa est postulare, satis diximus ; de amore autem, quo amantur, utrum et ipse amor ametur, non dictum est. Amatur autem ; et hinc probamus, quod in hominibus, qui rectius amantur, ipse magis amatur. Neque enim uir bonus merito dicitur qui scit quod bonum est, sed qui diligit. Cur ergo et in nobis ipsis non et ipsum amorem nos amare sentimus, quo amamus quid-

---

B a l p v **31** custodiunt V^1 **40** irradiatur *v* **41** id] et *A r t* ad id *V* ; *om. p* in sens.] in *om. B e v* **42-43** animalium *B* **43** at] ad *V F* l^1 ac t^1 hac t^2 **45** sentiantur V^1 **47** et *om. V* **55** pupulae *V* A^1 populae *t* pupillae A^2 *F r G B rell. v*

quid boni amamus ? Est enim et amor, quo amatur et quod amandum non est, et istum amorem odit in se, qui illum diligit, PL 342 quo id amatur quod amandum est. Possunt enim ambo esse in uno homine, et hoc bonum est homini, ut illo proficiente quo bene uiuimus iste deficiat quo male uiuimus, donec ad perfectum sanetur et in bonum commutetur omne quod uiuimus. Si enim pecora essemus, carnalem uitam et quod secundum sensum eius est amaremus idque esset sufficiens bonum nostrum et secundum hoc, cum esset nobis bene, nihil aliud quaereremus. Item si arbores essemus, nihil quidem sentiente motu amare possemus, uerum tamen id quasi adpetere uideremur, quo feracius essemus uberiusque fructuosae. Si essemus lapides aut fluctus aut uentus aut flamma uel quid huius modi, sine ullo quidem sensu atque uita, non tamen nobis deesset quasi quidam nostrorum locorum atque ordinis adpetitus. Nam uelut amores corporum momenta sunt ponderum, siue deorsum grauitate siue sursum leuitate nitantur. V 555 Ita enim corpus pondere, sicut animus amore fertur, quocumque fertur. Quoniam igitur homines sumus ad nostri creatoris imaginem creati, cuius est uera aeternitas, aeterna ueritas, aeterna et uera caritas, estque ipse aeterna et uera et cara trinitas neque confusa neque separata : in his quidem rebus, quae infra nos sunt, quoniam et ipsa nec aliquo modo essent nec aliqua specie continerentur nec aliquem ordinem uel adpeterent uel tenerent, nisi ab illo facta essent, qui summe est, qui summe sapiens est, qui summe bonus est, tamquam per omnia, quae fecit mirabili stabilitate, currentes quasi quaedam eius alibi magis, alibi minus inpressa uestigia colligamus ; in nobis autem ipsis eius imaginem contuentes tamquam minor ille euangelicus filius ad nosmet ipsos reuersi surgamus et ad illum redeamus, a quo peccando recesseramus. Ibi esse nostrum non habebit mortem, ibi nosse nostrum non habebit errorem, ibi amare nostrum non habebit offensionem. μ 295 Nunc autem tria ista nostra quamuis certa teneamus nec aliis ea credamus testibus, sed nos ipsi praesentia sentiamus atque interiore ueracissimo cernamus aspectu, tamen, quamdiu futura uel utrum numquam defutura et quo si male, quo autem si bene agantur peruentura sint, quoniam per nos ipsos nosse non possumus, alios hinc testes uel quaerimus uel habemus ; de quorum fide cur nulla debeat esse dubitatio, non est iste, sed posterior erit diligentius disserendi locus. In hoc autem libro de ciuitate Dei, quae non peregrinatur in

---

XXVIII, **41** Lc. 15, 18

XXVIII, **11** quo] quod *V* **18** sensus *A* **24** huius *V* eius *rell. v* **31** ipse *V A r G B e l p t* ipsa *F a b v* **32** his] hiis *B* iis *v* **33** nec ipsa *A F*[1] **37** currentis *V B t* **38** magis] maius *V*[2] **41** et *V A r G B a b e l p t* ut *F v* eamus *V b*[1] *e* **47-48** bene .. male *v* **52** non] nunc *l t*

huius uitae mortalitate, sed inmortalis semper in caelis est, id est de angelis sanctis Deo cohaerentibus, qui nec fuerunt umquam nec futuri sunt desertores, inter quos et illos, qui V 556 aeternam lucem deserentes tenebrae facti sunt, Deum primitus diuisisse iam diximus, illo adiuuante quod coepimus ut possumus explicemus.

cap. XXIX Illi quippe angeli sancti non per uerba sonantia Deum PL 343 discunt, sed per ipsam praesentiam inmutabilis ueritatis, hoc est Verbum eius unigenitum, et ipsum Verbum et Patrem et eorum Spiritum sanctum, eamque esse inseparabilem trinitatem singulasque in ea personas esse substantiam, et tamen omnes non tres deos esse, sed unum Deum, ita nouerunt, ut eis magis ista, quam nos ipsi nobis cogniti simus. Ipsam quoque creaturam melius ibi, hoc est in sapientia Dei, tamquam in arte, qua facta est, quam in ea ipsa sciunt ; ac per hoc et se ipsos ibi melius quam in se ipsis, uerum tamen et in se ipsis. Facti sunt enim et aliud sunt quam ille qui fecit. Ibi ergo tamquam in diurna cognitione, in se ipsis autem tamquam in uespertina, sicut iam supra diximus. Multum enim differt, utrum in ea ratione cognoscatur aliquid, secundum quam factum est, an in se ipso ; sicut aliter scitur rectitudo linearum seu ueritas figurarum, cum intellecta conspicitur, aliter cum in puluere scribitur ; et aliter iustitia in ueritate incommutabili, aliter in anima iusti. Sic deinde cetera, sicut V 557 firmamentum inter aquas superiores et inferiores, quod caelum uocatum est ; sicut deorsum aquarum congeries terraeque nudatio et herbarum institutio atque lignorum ; sicut solis ac lunae stellarumque conditio ; sicut ex aquis animalium, uolucrum scilicet atque piscium beluarumque natantium ; sicut quorumque in terra gradientium atque repentium et ipsius hominis, qui cunctis in terra rebus excelleret. Omnia haec aliter in Verbo Dei cognoscuntur ab angelis, ubi habent causas rationesque suas, id est secundum quas facta sunt, incommutabiliter permanentes, aliter in se ipsis ; illa clariore, hac obscuriore cognitione, uelut artis atque operum ; quae tamen opera cum ad ipsius Creatoris laudem uenerationemque referuntur, tamquam mane lucescit in mentibus contemplantium.

XXIX, **13** C. 7

---

54 fuerant *V*

XXIX, **5** esse substantiam *V A r l p t* (*cf. 24, 18 ;* substantias ? *Domb.*) unam esse subst. *a b e Welld.* esse un. subst. *F G B v* **6** esse deos *e* **7** simus *V* A^2 *r G* b^2 *e l p t* sumus A^1 *F B a* b^1 *v* **13** sup. iam *B v* **15** ipsos *V* **24** quorumque *mss* (*cf. 10, 65*) quorumcumque *v* grad. in terra *p t* **29** illa .. hac (hęc *b p*) *mss* illic .. hic *v*

cap. XXX Haec autem propter senarii numeri perfectionem eodem μ 296 die sexiens repetito sex diebus perfecta narrantur, non quia Deo fuerit necessaria mora temporum, quasi qui non potuerit creare omnia simul, quae deinceps congruis motibus peragerent tempora ; sed quia per senarium numerum est operum significata perfectio. Numerus quippe senarius primus completur suis partibus, id est sexta sui parte et tertia et dimidia, PL 344 quae sunt unum et duo et tria, quae in summam ducta sex fiunt. Partes autem in hac consideratione numerorum illae intellegendae sunt, quae quotae sint dici potest ; sicut dimi- V 558 dia, tertia, quarta et deinceps ab aliquo numero denominatae. Neque enim exempli gratia quia in nouenario numero quattuor pars aliqua eius est, ideo dici potest quota eius sit ; unum autem potest, nam nona eius est ; et tria potest, nam tertia eius est. Coniunctae uero istae duae partes eius, nona scilicet atque tertia, id est unum et tria, longe sunt a tota summa eius, quod est nouem. Itemque in denario quaternarius est aliqua pars eius ; sed quota sit dici non potest ; unum autem potest ; nam decima pars eius est. Habet et quintam, quod sunt duo ; habet et dimidiam, quod sunt quinque. Sed hae tres partes eius, decima et quinta et dimidia, id est unum et duo et quinque, simul ductae non complent decem ; sunt enim octo. Duodenarii uero numeri partes in summam ductae transeunt eum ; habet enim duodecimam, quod est unum ; habet sextam, quae sunt duo ; habet quartam, quae sunt tria ; habet tertiam, quae sunt quattuor ; habet et dimidiam, quae sunt sex ; unum autem et duo et tria et quattuor et sex non duodecim, sed amplius, id est sedecim, fiunt. Hoc breuiter commemorandum putaui ad commendandam senarii numeri perfectionem, qui primus, ut dixi, partibus suis in summam redactis ipse perficitur ; in quo perfecit Deus opera sua. Vnde ratio numeri contemnenda non est, quae in multis sanctarum scripturarum locis quam magni aestimanda sit elucet diligenter intuentibus. Nec frustra in laudibus Dei dictum est : *Omnia in mensura et numero et pondere disposuisti.*

cap. XXXI In septimo autem die, id est eodem die septiens repetito, V 559 qui numerus etiam ipse alia ratione perfectus est, Dei requies commendatur, in qua primum sanctificatio sonat. Ita Deus noluit istum diem in ullis suis operibus sanctificare, sed in requie sua, quae non habet uesperam ; neque enim ulla crea-

XXX, 35 Sap. 11, 21

XXX, 4 simulque *V* deinceps *om. V* 4-5 pergerent *V* 8 summum *V* summa *p t* 10 cotae *B*¹ 21 haec *B* 26 et *om. F B e l t* 29 senari *V* 31 perficit *V A*¹ *l*¹ *p t* 33 magna *B* estim. *B* extim. *l* existim. *p t* 35 depos. *Hoffm.* (*err. typ.?*) *Welld.*

tura est, ut etiam ipsa aliter in Dei Verbo, aliter in se cognita faciat aliam uelut diurnam, aliam uelut uespertinam notitiam. De septenarii porro numeri perfectione dici quidem plura possunt ; sed et liber iste iam prolixus est, et uereor ne occasione comperta scientiolam nostram leuiter magis quam utiliter iactare uelle uideamur. Habenda est itaque ratio moderationis atque grauitatis, ne forte, cum de numero multum loquimur, mensuram et pondus neglegere iudicemur. Hoc itaque satis sit admonere, quod totus inpar primus numerus ternarius est, totus par quaternarius ; ex quibus duobus μ 297 septenarius constat. Ideo pro uniuerso saepe ponitur, sicuti PL est : *Septiens cadet iustus, et resurget ;* id est : Quotienscumque 345 ceciderit, non peribit ; quod non de iniquitatibus, sed de tribulationibus ad humilitatem perducentibus intellegi uoluit ; et : *Septiens in die laudabo te ;* quod alibi alio modo dictum est : *Semper laus eius in ore meo ;* et multa huius modi in diuinis auctoritatibus reperiuntur, in quibus septenarius numerus, ut dixi, pro cuiusque rei uniuersitate poni solet. Propter hoc eodem saepe numero significatur Spiritus sanctus, de quo Dominus ait : *Docebit uos omnem ueritatem.* Ibi requies Dei, qua requiescitur in Deo. In toto quippe, id est in plena V 560 perfectione, requies ; in parte autem labor. Ideo laboramus, quamdiu ex parte scimus, sed cum uenerit quod perfectum est, quod ex parte est euacuabitur. Hinc est quod etiam scripturas istas cum labore rimamur. Sancti uero angeli quorum societati et congregationi in hac peregrinatione laboriosissima suspiramus, sicut habent permanendi aeternitatem, ita cognoscendi facilitatem et requiescendi felicitatem. Sine difficultate quippe nos adiuuant, quoniam spiritalibus motibus puris et liberis non laborant.

cap. XXXII Ne quis autem contendat et dicat non sanctos angelos esse significatos in eo quod scriptum est : *Fiat lux, et facta est lux,* sed quamlibet lucem tunc primum factam esse corpoream aut opinetur aut doceat ; angelos autem prius esse factos non tantum ante firmamentum, quod inter aquas et aquas factum appellatum est caelum, sed ante illud de quo dictum est : *In principio fecit Deus caelum et terram ;* atque illud, quod dictum est : *In principio,* non ita dictum tamquam primum hoc factum sit, cum ante fecerit angelos, sed quia omnia in sapientia fecit, quod est Verbum eius et ipsum scriptura princi-

---

XXXI, **17** Prou. 24, 16 **20** Ps. 118, 164 **21** Ps. 33, 2 **25** Io. 16, 13 **29** 1. Cor. 13, 9 sq.

XXXI, **6** ipse *Hoffm.* (*err. typ.?*) **12** dum *A r* **14** num. prim. *B ;* primus *om. V* **16** sicut *V* **17** cadit *V G e* **30-31** *ut editur mss* (*cf.* 1, *24, 34*) ad quorum societatem et congregationem *v*

XXXII, **6** de quo *V A r G a b l p t* quod *F B e v* **9** sit] est *e*

pium nominauit (sicut ipse in euangelio Iudaeis quaerentibus
quis esset respondit se esse principium) : non e contrario re-
feram contentionem, maxime quia hoc me delectat plurimum,
quod etiam in summo exordio sancti libri geneseos trinitas
commendatur. Cum enim ita dicitur : *In principio fecit Deus* V 561
caelum et terram, ut Pater fecisse intellegatur in Filio, sicut
adtestatur psalmus, ubi legitur : *Quam magnificata sunt opera*
tua Domine! omnia in sapientia fecisti : conuenientissime
paulo post commemoratur etiam Spiritus sanctus. Cum enim
dictum esset, qualem terram Deus primitus fecerit, uel quam
molem materiamue futurae constructionis mundi caeli et
terrae nomine nuncupauerit subiciendo et addendo : *Terra*
autem erat inuisibilis et incomposita et tenebrae erant super
abyssum : mox ut trinitatis commemoratio compleretur : *Et* PL
spiritus, inquit, *Dei superferebatur super aquam*. Proinde ut 346
uolet quisque accipiat, quod ita profundum est, ut ad exerci-
tationem legentium a fidei regula non abhorrentes plures
possit generare sententias, dum tamen angelos sanctos in
sublimibus sedibus non quidem Deo coaeternos, sed tamen
de sua sempiterna et uera felicitate securos et certos esse nemo
ambigat. Ad quorum societatem pertinere paruulos suos Do- μ 298
minus docens non solum illud ait : *Erunt aequales angelis Dei* ;
uerum ipsi quoque angeli qua contemplatione fruantur osten-
dit, ubi ait : *Videte, ne contemnatis unum ex pusillis istis* ;
dico enim uobis, quia angeli eorum in caelis semper uident
faciem Patris mei, qui in caelis est.

cap. XXXIII

Peccasse autem quosdam angelos et in huius mundi ima V 562
detrusos, qui eis uelut carcer est, usque ad futuram in die
iudicii ultimam damnationem apostolus Petrus apertissime
ostendit dicens, quod Deus angelis peccantibus non peperce-
rit, sed carceribus caliginis inferi retrudens tradiderit in
iudicio puniendos reseruari. Inter hos ergo et illos Deum uel
praescientia uel opere diuisisse quis dubitet ? illosque lucem
merito appellari quis contradicat ? quando quidem nos adhuc
in fide uiuentes et eorum aequalitatem adhuc sperantes, utique
nondum tenentes iam lux dicti ab apostolo sumus : *Fuistis*
enim, inquit, *aliquando tenebrae, nunc autem lux in Domino.*

XXXII, **12** Io. 8, 25 **18** Ps. 103, 24 **32** Mt. 22, 30 **36** ib. 18, 10

XXXIII, **6** 2. Petr. 2, 4 **11** Ephes. 5, 8

---

12 qui V^1 **16** ut] et *l* **19** etiam *om. e* **25** ferebatur *A r G l p t* ; *cf.* VIII, *11, 27* aquam *V B e v* (ὕδατος) aquas *A F r G a b l p t* **27** a *om. A r* abhorrentes *V* (*cf. 33, 43*) aberrantes *A* r^2 *B a e v* oberrantes r^1 *l p* obseruantes *t* **32** illud *om. A r l p t* **34** ex] de *b* **35** enim] autem *A r G e p t* in caelis *om. A r* (*cf. Vogels Ev. Pal. p. 116*) **36** est in caelis *b*

XXXIII, **5** caligines *V* caliginosis *e* **9** et *om. Hoffm.* (*err. typogr. ?*) **11** au-

Istos uero desertores tenebras aptissime nuncupari profecto aduertunt, qui peiores esse hominibus infidelibus siue intellegunt siue credunt. Quapropter, etsi alia lux in isto huius libri loco intellegenda est, ubi legimus : *Dixit Deus : Fiat lux, et facta est lux*, et aliae tenebrae significatae sunt in eo quod scriptum est : *Diuisit Deus inter lucem et tenebras :* nos tamen has duas angelicas societates, unam fruentem Deo, alteram tumentem typho ; unam cui dicitur : *Adorate eum omnes angeli eius*, aliam cuius princeps dicit : *Haec omnia tibi dabo, si prostratus adoraueris me ;* unam Dei sancto amore flagrantem, alteram propriae celsitudinis inmundo amore fumantem ; et quoniam, sicut scriptum est, *Deus superbis resistit, humilibus* V 563 *autem dat gratiam*, illam in caelis caelorum habitantem, istam inde deiectam in hoc infimo aerio caelo tumultuantem ; illam luminosa pietate tranquillam, istam tenebrosis cupiditatibus turbulentam ; illam Dei nutu clementer subuenientem, iuste ulciscentem, istam suo fastu subdendi et nocendi libidine exaestuantem ; illam, ut quantum uult consulat, Dei bonitati ministram, istam, ne quantum uult noceat, Dei potestate PL frenatam ; illam huic inludentem, ut nolens prosit persecu- 347 tionibus suis, hanc illi inuidentem, cum peregrinos colligit suos, — nos ergo has duas societates angelicas inter se dispares atque contrarias, unam et natura bonam et uoluntate rectam, aliam uero natura bonam, sed uoluntate peruersam, aliis manifestioribus diuinarum scripturarum testimoniis declaratas quod etiam in hoc libro, cui nomen est genesis, lucis tenebrarumque uocabulis significatas existimauimus, etiamsi aliud hoc loco sensit forte qui scripsit, non est inutiliter obscuritas huius pertractata sententiae, quia, etsi uoluntatem auctoris libri huius indagare nequiuimus, a regula tamen fidei, quae per alias eiusdem auctoritatis sacras litteras satis fidelibus nota est, non abhorruimus. Etsi enim corporalia hic commemorata sunt opera Dei, habent procul dubio nonnullam μ 299 similitudinem spiritalium, secundum quam dicit apostolus : *Omnes enim uos filii lucis estis et filii diei, non sumus noctis neque tenebrarum*. Si autem hoc sensit etiam ille qui scripsit, ad perfectiorem disputationis finem nostra peruenit intentio, ut homo Dei tam eximiae diuinaeque sapientiae, immo per eum Spiritus Dei in commemorandis operibus Dei, quae omnia sexto die dicit esse perfecta, nullo modo angelos praeter- V 564

---

20 Ps. 96, 7 **21** Mt. 4, 9 **24** Iac. 4, 6 ; 1. Petr. 5, 5 **47** 1. Thess. 5, 5

---

tem *om. e* **12** aptissime *V A F r G l p t* apertissime *B a b e v* **14** intellegant .. credant *V* **15** Deus *om. V* **16** et facta est lux *om. V B b*[1] β *ed. Arg.* **19** tipo *B l*[1] **21** fraglantem *V t* **28** pastu *l* **32** persecutoribus *V* **34** bona *V* **38** existimamus *a* esti *a p* sensit hoc loco *B v* **41** indag.] indicare *e* inuenire *l ; cf. 25, 14 ;* xii, *21, 21* **43** abhorruimus *V A r G a b e p t* oberrauimus *l* aberrauimus *B v* **45** spiritual. *B v*

misisse credatur, siue *in principio*, quia primo fecit, siue, quod conuenientius intellegitur, *in principio*, quia in Verbo unigenito fecit, scriptum sit : *In principio fecit Deus caelum et terram ;* quibus nominibus uniuersalis est significata creatura, uel spiritalis et corporalis, quod est credibilius, uel magnae duae mundi partes, quibus omnia quae creata sunt continentur, ut primitus eam totam proponeret ac deinde partes eius secundum mysticum dierum numerum exsequeretur.

cap. XXXIV

Quamquam nonnulli putauerint aquarum nomine significatos quodam modo populos angelorum et hoc esse quod dictum est : *Fiat firmamentum inter aquam et aquam*, ut supra firmamentum angeli intellegantur, infra uero uel aquae istae uisibiles PL 348 uel malorum angelorum multitudo uel omnium hominum gentes. Quod si ita est, non illic apparet ubi facti sint angeli, sed ubi discreti ; quamuis et aquas, quod peruersissimae atque impiae uanitatis est, negent quidam factas a Deo, quoniam nusquam scriptum est : Dixit Deus : Fiant aquae. Quod possunt simili uanitate etiam de terra dicere ; μ 300 nusquam enim legitur : Dixit Deus : Fiat terra. Sed, inquiunt, scriptum est : *In principio fecit Deus caelum et terram.* Illic ergo et aqua intellegenda est ; uno enim nomine utrumque conprehensum est. Nam *ipsius est mare*, sicut in psalmo legitur, *et ipse fecit illud, et aridam terram manus eius finxerunt.* Sed hi, qui in nomine aquarum, quae super caelos sunt, angelos V 565 intellegi uolunt, ponderibus elementorum mouentur et ideo non putant aquarum fluuidam grauemque naturam in superioribus mundi locis potuisse constitui ; qui secundum rationes suas, si ipsi hominem facere possent, non ei pituitam, quod Graece φλέγμα dicitur et tamquam in elementis corporis nostri aquarum uicem obtinet, in capite ponerent. Ibi enim sedes est phlegmatis, secundum Dei opus utique aptissime, secundum istorum autem coniecturam tam absurde, ut, si hoc nesciremus et in hoc libro similiter scriptum esset, quod Deus umorem fluuidum et frigidum ac per hoc grauem in superiore omnibus ceteris humani corporis parte posuerit, isti trutinatores elementorum nequaquam crederent, et si auctoritati eiusdem scripturae subditi essent, aliquid aliud ex hoc intellegendum esse censerent. Sed quoniam, si diligenter singula scrutemur atque tractemus, quae in illo diuino libro de

XXXIV, **6** Cf. Aug. Retract. 2, 6 (32, 3) CE 36, 138, 13 sqq. **15** Ps. 94, 5

XXXIV, **1** putauerint *V r G B b e l p t v* putauerunt *A F a* **3** ut] et *V t* **6** sint *V A r G B a e t* sunt *F b l p v* **8** impiissime *l* **18** fluuidam *V* A^1 *F* B^2 *a e t* flouidam *l* fluidam A^2 *r* B^1 *b p v* **21** flegma *A* fleuma *B* **22** uice *V* **24** tamquam *l* **26** fluuidum *V* A^1 *F G B a e* l^1 *t* fluidum A^2 *r b* l^2 *p v* **31** inscrut. *V ; cf. 25, 8*

constitutione mundi scripta sunt, et multa dicenda et a proposito instituti operis longe digrediendum est, iamque de duabus istis diuersis inter se atque contrariis societatibus angelorum, in quibus sunt quaedam exordia duarum etiam in rebus humanis ciuitatum, de quibus deinceps dicere institui, quantum satis esse uisum est, disputauimus : hunc quoque librum aliquando claudamus.

LIBER XII.

cap. I Antequam de institutione hominis dicam, ubi duarum ciuitatum, quantum ad rationalium mortalium genus adtinet, apparebit exortus, sicut superiore libro apparuisse in angelis iam uidetur : prius mihi quaedam de ipsis angelis uideo esse dicenda, quibus demonstretur, quantum a nobis potest, quam non inconueniens neque incongrua dicatur esse hominibus angelisque societas, ut non quattuor (duae scilicet angelorum totidemque hominum), sed duae potius ciuitates, hoc est societates, merito esse dicantur, una in bonis, altera in malis non solum angelis, uerum etiam hominibus constitutae. μ 299 PL 347 V 566

Angelorum bonorum et malorum inter se contrarios adpetitus non naturis principiisque diuersis, cum Deus omnium substantiarum bonus auctor et conditor utrosque creauerit, sed uoluntatibus et cupiditatibus extitisse dubitare fas non est, dum alii constanter in communi omnibus bono, quod ipse illis Deus est, atque in eius aeternitate ueritate caritate persistunt ; alii sua potestate potius delectati, uelut bonum suum sibi ipsi essent, a superiore communi omnium beatifico bono ad propria defluxerunt et habentes elationis fastum pro excelsissima aeternitate, uanitatis astutiam pro certissima ueritate, studia partium pro indiuidua caritate superbi fallaces inuidi effecti sunt. Beatitudinis igitur illorum causa est adhaerere Deo ; quocirca istorum miseriae causa ex contrario μ 301 est intellegenda, quod est non adhaerere Deo. Quam ob rem si, cum quaeritur, quare illi beati sint, recte respondetur : Quia Deo adhaerent ; et cum quaeritur, cur isti sint miseri, recte respondetur : Quia non adhaerent Deo : non est creatu- V 567 rae rationalis uel intellectualis bonum, quo beata sit, nisi Deus. Ita quamuis non omnis beata possit esse creatura (neque enim hoc munus adipiscuntur aut capiunt ferae ligna saxa et si quid huius modi est), ea tamen, quae potest, non ex se ipsa potest, quia ex nihilo creata est, sed ex illo, a quo creata est. Hoc enim adepto beata, quo amisso misera est. Ille uero qui non alio, sed se ipso bono beatus est, ideo miser non potest esse, quia non se potest amittere.

I, **3** sicut in *a* **11** contrarius *V* **16** et car. *e* **25** si *om. a* **26** adhaerent Deo *B v* **30** fere *B* ferra *t*[1] **31** eius modi *G v* **34** ideo ipse miser

Dicimus itaque inmutabile bonum non esse nisi unum uerum beatum Deum; ea uero, quae fecit, bona quidem esse, quod ab illo, uerum tamen mutabilia, quod non de illo, sed de nihilo facta sunt. Quamquam ergo summa non sint, quibus est Deus maius bonum : magna sunt tamen ea mutabilia bona, quae adhaerere possunt, ut beata sint, inmutabili bono, quod usque adeo bonum eorum est, ut sine illo misera esse necesse sit. Nec ideo cetera in hac creaturae uniuersitate meliora sunt, quia misera esse non possunt ; neque enim cetera membra corporis nostri ideo dicendum est oculis esse meliora, quia caeca esse non possunt. Sicut autem melior est natura sentiens et cum dolet quam lapis qui dolere nullo modo potest : ita rationalis natura praestantior etiam misera, quam illa quae rationis uel sensus est expers, et ideo in eam non cadit miseria. Quod cum ita sit, huic naturae, quae in tanta excellentia creata est, ut, licet sit ipsa mutabilis, inhaerendo tamen incommutabili bono, id est summo Deo, beatitudinem consequatur nec expleat indigentiam suam nisi utique beata sit PL eique explendae non sufficiat nisi Deus, profecto non illi ad- 350 haerere uitium est. Omne autem uitium naturae nocet ac per hoc contra naturam est. Ab illa igitur, quae adhaeret Deo, V 568 non natura differt ista, sed uitio ; quo tamen etiam uitio ualde magna multumque laudabilis ostenditur ipsa natura. Cuius enim recte uituperatur uitium, procul dubio natura laudatur. Nam recta uitii uituperatio est, quod illo dehonestatur natura laudabilis. Sicut ergo, cum uitium oculorum dicitur caecitas, id ostenditur, quod ad naturam oculorum pertinet uisus ; et cum uitium aurium dicitur surditas, ad earum naturam pertinere demonstratur auditus : ita, cum uitium creaturae angelicae dicitur, quo non adhaeret Deo, hinc apertissime declaratur, eius naturae ut Deo adhaereat conuenire. Quam porro magna sit laus adhaerere Deo, ut ei uiuat, inde sapiat, illo gaudeat tantoque bono sine morte sine errore sine molestia perfruatur, quis digne cogitare possit aut eloqui ? Quapropter etiam uitio malorum angelorum, quo non adhaerent Deo, quoniam omne uitium naturae nocet, satis manifestatur Deum tam bonam eorum creasse naturam, cui noxium sit non esse cum Deo.

cap. II Haec dicta sint, ne quisquam, cum de angelis apostaticis μ 302 loquimur, existimet eos aliam uelut ex alio principio habere potuisse naturam, nec eorum naturae auctorem Deum. Cuius erroris impietate tanto quisque carebit expeditius et facilius, quanto perspicacius intellegere potuerit, quod per angelum

---

a b v **36** inmut. *V A F G B* a *e l p t* (*cf. 2, 7 ; 3, 4 ; 6, 84 ;* xxii, *9, 20*) incommut. *b v Hoffm.* (*cf. l. 51 ; 3, 22*) **48** nat.] creatura *a* praestantior est *v* **49** ea *V* **51** ipsa] illa *B*[1] **64** dem.] uidetur *l* **65** quod *B a b t v* (*cf. l. 70 ; 3, 5*)

II, **1** sunt *F p* apostatis *l*

Deus dixit, quando Moysen mittebat ad filios Israel : *Ego sum, qui sum.* Cum enim Deus summa essentia sit, hoc est summe sit, et ideo inmutabilis sit : rebus, quas ex nihilo creauit, esse V 569 dedit, sed non summe esse, sicut est ipse ; et aliis dedit esse amplius, aliis minus, atque ita naturas essentiarum gradibus ordinauit (sicut enim ab eo, quod est sapere, uocatur sapientia, sic ab eo, quod est esse, uocatur essentia, nouo quidem nomine, quo usi ueteres non sunt Latini sermonis auctores, sed iam nostris temporibus usitato, ne deesset etiam linguae nostrae, quod Graeci appellant *οὐσίαν* ; hoc enim uerbum e uerbo expressum est, ut diceretur essentia) ; ac per hoc ei naturae, quae summe est, qua faciente sunt quaecumque sunt, contraria natura non est, nisi quae non est. Ei quippe, quod est, non esse contrarium est. Et propterea Deo, id est summae essentiae et auctori omnium qualiumcumque essentiarum, essentia nulla contraria est.

cap. III Dicuntur autem in scripturis inimici Dei, qui non natura, sed uitiis aduersantur eius imperio, nihil ei ualentes nocere, PL sed sibi. Inimici enim sunt resistendi uoluntate, non potestate 351 laedendi. Deus namque inmutabilis est et omni modo incorruptibilis. Idcirco uitium, quo resistunt Deo qui eius appellantur inimici, non est Deo, sed ipsis malum, neque hoc ob aliud, nisi quia corrumpit in eis naturae bonum. Natura igitur contraria non est Deo, sed uitium quia malum est contrarium est bono. Quis autem neget Deum summe bonum ? Vitium ergo contrarium est Deo, tamquam malum bono. Porro autem V 570 bonum est et natura quam uitiat ; unde et huic bono utique contrarium est ; sed Deo tantummodo tamquam bono malum, naturae uero, quam uitiat, non tantum malum, sed etiam noxium. Nulla quippe mala Deo noxia, sed mutabilibus corruptibilibusque naturis, bonis tamen ipsorum quoque testimonio uitiorum. Si enim bonae non essent, eis uitia nocere non possent. Nam quid eis nocendo faciunt, nisi adimunt integritatem pulchritudinem, salutem uirtutem et quidquid boni naturae per uitium detrahi siue minui consueuit ? Quod si omnino desit, nihil boni adimendo non nocet ac per hoc nec uitium est. Nam esse uitium et non nocere non potest. Vnde colligitur, quamuis non possit uitium nocere incommutabili bono, non tamen posse nocere nisi bono, quia non inest, nisi ubi nocet. Hoc etiam isto modo dici potest, uitium esse nec in summo posse bono nec nisi in aliquo bono. Sola ergo bona alicubi esse possunt, sola mala nusquam ; quoniam naturae

II, 7 Exod. 3, 14

6 israhel *V* **15** usian *mss* **16** e *om. e*

III, **4** pot. laed.] nocendi potestate *l* **7** qua *V* **8** et quia *e* **8-9** malum est contr. est bono *V A F r G e l p*[1] *t* m. est contr. b. *a* uitium, quia m. contr. est b.

etiam illae, quae ex malae uoluntatis initio uitiatae sunt, in μ 303 quantum uitiosae sunt, malae sunt, in quantum autem naturae sunt, bonae sunt. Et cum in poenis est natura uitiosa, excepto eo, quod natura est, etiam hoc ibi bonum est, quod inpunita non est. Hoc enim est iustum et omne iustum procul dubio bonum. Non enim quisquam de uitiis naturalibus, sed de uoluntariis poenas luit. Nam etiam quod uitium consuetudine nimioue progressu roboratum uelut naturaliter inoleuit, a uoluntate sumpsit exordium. De uitiis quippe nunc loquimur eius naturae, cui mens inest capax intellegibilis lucis, qua discernitur iustum ab iniusto.

cap. IV Ceterum uitia pecorum et arborum aliarumque rerum mu- V 571 tabilium atque mortalium uel intellectu uel sensu uel uita omnino carentium, quibus eorum dissolubilis natura corrumpitur, damnabilia putare ridiculum est, cum istae creaturae eum modum nutu Creatoris acceperint, ut cedendo ac succedendo peragant infimam pulchritudinem temporum in genere suo istius mundi partibus congruentem. Neque enim caelestibus fuerant terrena coaequanda, aut ideo uniuersitati deesse ista debuerunt, quoniam sunt illa meliora. Cum ergo in his locis, ubi esse talia competebat, aliis alia deficientibus PL oriuntur et succumbunt minora maioribus atque in qualitates 352 superantium superata uertuntur, rerum est ordo transeuntium. Cuius ordinis decus nos propterea non delectat, quoniam parti eius pro condicione nostrae mortalitatis intexti uniuersum, cui particulae, quae nos offendunt, satis apte decenterque conueniunt, sentire non possumus. Vnde nobis, in quibus eam contemplari minus idonei sumus, rectissime credenda praecipitur prouidentia Conditoris, ne tanti artificis opus in aliquo reprehendere uanitate humanae temeritatis audeamus. Quamquam et uitia rerum terrenarum non uoluntaria neque poenalia naturas ipsas, quarum nulla omnino est, cuius non sit auctor et conditor Deus, si prudenter adtendamus, eadem ratione commendant, quia et in eis hoc nobis per uitium tolli displicet, quod in natura placet; nisi quia hominibus etiam ipsae naturae plerumque displicent, cum V 572 eis fiunt noxiae, non eas considerantibus, sed utilitatem suam, sicut illa animalia, quorum abundantia Aegyptiorum superbia uapulauit. Sed isto modo possunt et solem uituperare, quoniam quidam peccantes uel debita non reddentes poni a iudicibus iubentur ad solem. Non itaque ex commodo uel incommodo nostro, sed per se ipsam considerata natura dat

---

*b p*² *Hoffm.* uitium. Quia quod m. e. contr. e. b. *B v* **27** initio *mss* uitio *v* **28** in quantum uitiatae sunt *V*¹ *F*² *G*² *B a e*² in quantum uit. sunt *om.* *F*¹ *G*¹ **29** sunt (*prius*) *om.* *e* **34** uelut nat. *incipit* *B*'' (*cf. Praef.!*)

IV, **1** peccor. *B*'' **6** pulcrit. *B*'' **7** istis *V A F B B*'' *l* **9** ita *l* **10** in iis *B*'' **19** aliqu/ (a *supra*) *V* aliqua *t* **24** tolli *om.* *B*'' **27** habund. *B*''

artifici suo gloriam. Sic est et natura ignis aeterni sine ulla dubitatione laudabilis, quamuis damnatis impiis futura poenalis. Quid enim est igne flammante uigente lucente pulchrius ? quid calfaciente curante coquente utilius ? quamuis eo nihil sit urente molestius. Idem igitur ipse aliter adpositus perniciosus, qui conuenienter adhibitus commodissimus inuenitur. Nam eius in uniuerso mundo utilitates uerbis explicare quis sufficit ? Nec audiendi sunt, qui laudant in igne lucem, ardorem autem uituperant, uidelicet non ex ui naturae, sed ex suo commodo uel incommodo. Videre enim μ 304 uolunt, ardere nolunt. Sed parum adtendunt eam ipsam lucem, quae certe et illis placet, oculis infirmis per inconuenientiam nocere, et in illo ardore, qui eis displicet, nonnulla animalia per conuenientiam salubriter uiuere.

cap. V Naturae igitur omnes, quoniam sunt et ideo habent modum suum, speciem suam et quandam secum pacem suam, profecto bonae sunt ; et cum ibi sunt, ubi esse per naturae ordinem debent, quantum acceperunt, suum esse custodiunt ; et quae semper esse non acceperunt, pro usu motuque rerum, V 573 quibus Creatoris lege subduntur, in melius deteriusue mutantur, in eum diuina prouidentia tendentes exitum, quem ratio gubernandae uniuersitatis includit ; ita ut nec tanta corruptio, quanta usque ad interitum naturas mutabiles PL mortalesque perducit, sic faciat non esse quod erat, ut non 353 inde fiat consequenter quod esse debebat. Quae cum ita sint, Deus, qui summe est atque ob hoc ab illo facta est omnis essentia, quae non summe est (quia neque illi aequalis esse deberet, quae de nihilo facta esset, neque ullo modo esse posset, si ab illo facta non esset), nec ullorum uitiorum offensione uituperandus et omnium naturarum consideratione laudandus est.

cap. VI Proinde causa beatitudinis angelorum bonorum ea uerissima reperitur, quod ei adhaerent qui summe est. Cum uero causa miseriae malorum angelorum quaeritur, ea merito occurrit, quod ab illo, qui summe est, auersi ad se ipsos conuersi sunt, qui non summe sunt ; et hoc uitium quid aliud quam superbia nuncupetur ? *Initium* quippe *omnis peccati superbia.* Noluerunt ergo ad illum custodire fortitudinem suam, et qui

---

VI, **6** Eccli. 10, 13 **7** Ps. 58, 10

---

32 est *om.* *B''* **34** atque luc. *a e* calfac. *V l*¹ *t* calefac. *A F r G B B'' a b e l*² *p v* **35** quoquente *B* **39** suff.] possit *B B''* **40-41** ui naturae *A F r G e*² *l* (*cf.* xi, *16*, *9* naturae ordine) ui naturae *V* (f *lineolis deletum*) sui natura *B a b e*¹ *p t v* **44** conuenientia *V*

V, **1** sunt] *hic desinit B''* **7** exitu *V* **11** debebat *V A F G B l*² debeat *r a b e l*¹ *p t v*

VI, **6** nuncupetur *V F* nuncupatur *A r G B a b e l p t v*

magis essent, si ei qui summe est adhaererent, se illi praefe-
rendo id quod minus est praetulerunt. Hic primus defectus
et prima inopia primumque uitium eius naturae, quae ita
creata est, ut nec summe esset, et tamen ad beatitudinem
habendam eo, qui summe est, frui posset, a quo auersa non
quidem nulla, sed tamen minus esset atque ob hoc misera
fieret. Huius porro malae uoluntatis causa efficiens si quae- V 574
ratur, nihil inuenitur. Quid est enim quod facit uoluntatem
malam, cum ipsa faciat opus malum? Ac per hoc mala uo-
luntas efficiens est operis mali, malae autem uoluntatis effi-
ciens nihil est. Quoniam si res aliqua est, aut habet aut non
habet aliquam uoluntatem; si habet, aut bonam profecto
habet aut malam; si bonam, quis ita desipiat, ut dicat quod
bona uoluntas faciat uoluntatem malam? Erit enim, si ita
est, bona uoluntas causa peccati, quo absurdius putari nihil
potest. Si autem res ista, quae putatur facere uoluntatem
malam, ipsa quoque habet uoluntatem malam, etiam eam
quae fecerit res consequenter interrogo, atque ita, ut sit
aliquis inquirendi modus, causam primae malae uoluntatis
inquiro. Non est enim prima uoluntas mala, quam fecit uo-
luntas mala; sed illa prima est, quam nulla fecit. Nam si
praecessit a qua fieret, illa prior est, quae alteram fecit. Si μ 305
respondetur quod eam nulla res fecerit et ideo semper fuerit:
quaero utrum in aliqua natura fuerit. Si enim in nulla fuit,
omnino non fuit; si autem in aliqua, uitiabat eam et cor-
rumpebat eratque illi noxia ac per hoc bono priuabat. Et
ideo in mala natura uoluntas mala esse non poterat, sed in
bona, mutabili tamen, cui uitium hoc posset nocere. Si enim
non nocuit, non utique uitium fuit, ac per hoc nec mala uo-
luntas fuisse dicenda est. Porro si nocuit, bonum auferendo
uel minuendo utique nocuit. Non igitur esse potuit sempi-
terna uoluntas mala in ea re, in qua bonum naturale praecesse-
rat, quod mala uoluntas nocendo posset adimere. Si ergo non PL
erat sempiterna, quis eam fecerit quaero. Restat ut dicatur, 354
quod ea res fecerit malam uoluntatem, in qua nulla uoluntas
fuit. Haec utrum superior sit, requiro, an inferior, an aequalis.
Sed superior utique melior; quo modo ergo nullius, ac non V 575
potius bonae uoluntatis? Hoc idem profecto et aequalis. Duo
quippe quamdiu sunt pariter uoluntatis bonae, non facit alter
in altero uoluntatem malam. Relinquitur ut inferior res, cui
nulla uoluntas est, fecerit angelicae naturae, quae prima
peccauit, uoluntatem malam. Sed etiam res ipsa quaecumque
est inferior usque ad infimam terram, quoniam natura et
essentia est, procul dubio bona est, habens modum et speciem

---

19 aliquam *om. A F r t* **24** ipsam *a t* eam] ipsam *a* **25** ita *V F B e l*; *om. A r G a p t v E* **29** a *om. E* **35** hoc possit *l* **35** enim] ergo *l* **42** quam ulla *V* **44** Sed si sup. *B b p² v*

suam in genere atque ordine suo. Quo modo ergo res bona efficiens est uoluntatis malae ? Quo modo, inquam, bonum est causa mali ? Cum enim se uoluntas relicto superiore ad inferiora conuertit, efficitur mala, non quia malum est, quo se conuertit, sed quia peruersa est ipsa conuersio. Idcirco non res inferior uoluntatem malam fecit, sed rem inferiorem praue atque inordinate, ipsa quia facta est, adpetiuit. Si enim aliqui duo aequaliter affecti animo et corpore uideant unius corporis pulchritudinem, qua uisa unus eorum ad inlicite fruendum moueatur, alter in uoluntate pudica stabilis perseueret, quid putamus esse causae, ut in illo fiat, in illo non fiat uoluntas mala ? Quae illam res fecit in quo facta est ? Neque enim pulchritudo illa corporis ; nam eam non fecit in ambobus, quando quidem amborum non dispariliter occurrit aspectibus. An caro intuentis in causa est ? cur non et illius ? An uero animus ? cur non utriusque ? Ambos enim et animo et corpore aequaliter affectos fuisse praediximus. An dicendum est alterum eorum occulta maligni spiritus suggestione temptatum, quasi non eidem suggestioni et qualicumque suasioni propria uoluntate consenserit ? Hanc igitur consensionem, hanc malam quam male suadenti adhibuit uoluntatem quae in eo res fecerit, quaerimus. Nam ut hoc quoque inpedimentum ab ista quaestione tollatur, si eadem temptatione ambo temptentur, et unus ei cedat atque consentiat, alter idem qui fuerat perseueret : quid aliud apparet, nisi unum noluisse, V 576
alterum uoluisse a castitate deficere ? Vnde, nisi propria uoluntate, ubi eadem fuerat in utroque corporis et animi affectio ? Amborum oculis pariter uisa est eadem pulchritudo, ambobus pariter institit occulta temptatio ; propriam igitur in uno eorum uoluntatem malam res quae fecerit scire uolen- μ 306
tibus, si bene intueantur, nihil occurrit. Si enim dixerimus quod ipse eam fecerit, quid erat ipse ante uoluntatem malam nisi natura bona, cuius auctor Deus, qui est inmutabile bonum ? Qui ergo dicit eum, qui consensit temptanti atque suadenti, cui non consensit alius, ad inlicite utendum pulchro corpore, quod uidendum ambobus pariter adfuit, cum ante illam uisionem ac temptationem similes ambo animo et corpore fuerint, ipsum sibi fecisse uoluntatem malam, qui utique PL
bonus ante uoluntatem malam fuerit : quaerat cur eam fece- 355
rit, utrum quia natura est, an quia ex nihilo facta est, et inueniet uoluntatem malam non ex eo esse incipere quod natura est, sed ex eo quod de nihilo facta natura est. Nam si natura causa est uoluntatis malae, quid aliud cogimur dicere,

---

57 facit *l* **58** quia] a qua *p* a que *t* quae *v* **60** quamuisa *V* quamuis *p* quauis *t* perfruendum *v* **62** putemus *A r* **66** in *om.* *E* **67** in utr. *l* **68** fuisse *om.* E^{mv} **77** uoluisse, alterum noluisse *v* **84** incommutabile *B v* **89** qui *V A F r G B e l p t* E^{pt} quia *a b v* E^{mv} **90** quaeratur *V F p t* **93** de] ex *l*

nisi a bono fieri malum et bonum esse causam mali ? si quidem a natura bona fit uoluntas mala. Quod unde fieri potest, ut natura bona, quamuis mutabilis, antequam habeat uoluntatem malam, faciat aliquid mali, hoc est ipsam uoluntatem malam ?

cap. VII Nemo igitur quaerat efficientem causam malae uoluntatis ; V 577 non enim est efficiens sed deficiens, quia nec illa effectio sed defectio. Deficere namque ab eo, quod summe est, ad id, quod minus est, hoc est incipere habere uoluntatem malam. Causas porro defectionum istarum, cum efficientes non sint, ut dixi, sed deficientes, uelle inuenire tale est, ac si quisquam uelit uidere tenebras uel audire silentium, quod tamen utrumque nobis notum est, neque illud nisi per oculos, neque hoc nisi per aures, non sane in specie, sed in speciei priuatione. Nemo ergo ex me scire quaerat, quod me nescire scio, nisi forte ut nescire discat, quod sciri non posse sciendum est. Ea quippe quae non in specie, sed in eius priuatione sciuntur, si dici aut intellegi potest, quodam modo nesciendo sciuntur, ut sciendo nesciantur. Cum enim acies etiam oculi corporalis currit per species corporales, nusquam tenebras uidet, nisi ubi coeperit non uidere. Ita etiam non ad aliquem alium sensum, sed ad solas aures pertinet sentire silentium, quod tamen nullo modo nisi non audiendo sentitur. Sic species intellegibiles mens quidem nostra intellegendo conspicit ; sed ubi deficiunt, nesciendo condiscit. *Delicta* enim *quis intellegit ?*

cap. VIII Hoc scio, naturam Dei numquam, nusquam, nulla ex parte V 578 posse deficere, et ea posse deficere, quae ex nihilo facta sunt. Quae tamen quanto magis sunt et bona faciunt (tunc enim aliquid faciunt), causas habent efficientes ; in quantum autem deficiunt et ex hoc mala faciunt (quid enim tunc faciunt nisi uana ?), causas habent deficientes. Itemque scio, in quo fit mala uoluntas, id in eo fieri, quod si nollet non fieret, et ideo non necessarios, sed uoluntarios defectus iusta poena consequitur. Deficitur enim non ad mala, sed male, id est non ad malas naturas, sed ideo male, quia contra ordinem naturarum μ 307 ab eo quod summe est ad id quod minus est. Neque enim auri uitium est auaritia, sed hominis peruerse amantis aurum iustitia derelicta, quae incomparabiliter auro debuit anteponi ; nec luxuria uitium est pulchrorum suauiumque corpo- PL rum, sed animae peruerse amantis corporeas uoluptates 356 neglecta temperantia, qua rebus spiritaliter pulchrioribus

---

VII, **20** Ps. 18, 13

VII, **2** effectio est *v* **14** etiam *om. E*

VIII, **1** nusquam] nūquā *B ; om. p* **2** et ea — deficere *om.* p^1 *t* **4** cum aliq. *b e t* cum causas *a* habentes *e* **7** et idem *V* **13** incorporaliter *V* **14** pulchritudinis suauium corp. E^{mv}

et incorruptibiliter suauioribus coaptamur; nec iactantia uitium est laudis humanae, sed animae peruerse amantis laudari ab hominibus spreto testimonio conscientiae; nec superbia uitium est dantis potestatem uel ipsius etiam potestatis, sed animae peruerse amantis potestatem suam potentioris iustiore contempta. Ac per hoc qui peruerse amat cuiuslibet naturae bonum, etiamsi adipiscatur, ipse fit in bono malus et miser meliore priuatus.

cap. IX Cum ergo malae uoluntatis efficiens naturalis uel, si dici V 579
potest, essentialis nulla sit causa (ab ipsa quippe incipit spirituum mutabilium malum, quo minuitur atque deprauatur naturae bonum, nec talem uoluntatem facit nisi defectio, qua deseritur Deus, cuius defectionis etiam causa utique deficit): si dixerimus nullam esse efficientem causam etiam uoluntatis bonae, cauendum est, ne uoluntas bona bonorum angelorum non facta, sed Deo coaeterna esse credatur. Cum ergo ipsi facti sint, quo modo illa non esse facta dicetur? Porro quia facta est, utrum cum ipsis facta est, an sine illa fuerunt prius? Sed si cum ipsis, non dubium quod ab illo facta sit, a quo et ipsi; simulque ut facti sunt, ei, a quo facti sunt, amore, cum quo facti sunt, adhaeserunt; eoque sunt isti ab illorum societate discreti, quod illi in eadem bona uoluntate manserunt, isti ab ea deficiendo mutati sunt, mala scilicet uoluntate hoc ipso quod a bona defecerunt; a qua non defecissent, si utique noluissent. Si autem boni angeli fuerunt prius sine bona uoluntate eamque in se ipsi Deo non operante fecerunt: ergo meliores a se ipsis quam ab illo facti sunt? Absit. Quid enim erant sine bona uoluntate nisi mali? Aut si propterea non mali, quia nec mala uoluntas eis inerat (neque enim ab ea, quam nondum coeperant habere, defecerant), certe nondum tales, nondum tam boni quam esse cum bona uoluntate coeperunt. At si non potuerunt se ipsos facere meliores, quam eos V 580
ille fecerat, quo nemo melius quicquam facit: profecto et bonam uoluntatem, qua meliores essent, nisi operante adiutorio Creatoris habere non possent. Et cum id egit eorum uoluntas bona, ut non ad se ipsos, qui minus erant, sed ad illum, qui summe est, conuerterentur eique adhaerentes magis essent eiusque participatione sapienter beateque uiuerent: quid aliud ostenditur nisi uoluntatem quamlibet bonam inopem fuisse in solo desiderio remansuram, nisi ille, qui bonam naturam ex nihilo sui capacem fecerat, ex se ipso faceret inplendo meliorem, prius faciens excitando auidiorem? μ 308

Nam et hoc discutiendum est, si boni angeli ipsi in se fece- PL
runt bonam uoluntatem, utrum aliqua eam an nulla uoluntate 357

IX, **3** deriuatur *E*mv (‘*cf. Vict. Vit. II 73; Oros. IV 6, 35*’ *Knoell*) **8** esse *om. A*
14 *sq.* illi .. isti *mss plerr.* isti .. illi *B* hi ..illi *v* **15** uidelicet *B*[1] **17** bona *om. A*
19 ab *om. E*mv sunt ? Absit *B* (*cf. CE 60, 208, 16 sq.*) sunt. [Absit.] Do.[2,3]
24 at *V*[1] *A r e l p E* ad *F* aut *V*[2] *G B a b v* **25** illa *V t* **33** ex] et *l* **36** uol.

fecerunt. Si nulla, utique nec fecerunt. Si aliqua, utrum mala an bona ? Si mala, quo modo esse potuit mala uoluntas bonae uoluntatis effectrix ? Si bona, iam ergo habebant. Et istam quis fecerat nisi ille, qui eos cum bona uoluntate, id est cum amore casto, quo illi adhaererent, creauit, simul eis et condens naturam et largiens gratiam ? Vnde sine bona uoluntate, hoc est Dei amore, numquam sanctos angelos fuisse credendum est. Isti autem, qui, cum boni creati essent, tamen mali sunt (mala propria uoluntate, quam bona natura non fecit, nisi cum a bono sponte defecit, ut mali causa non sit bonum, sed defectus a bono), aut minorem acceperunt diuini amoris gratiam quam illi, qui in eadem perstiterunt, aut si utrique boni aequaliter creati sunt, istis mala uoluntate cadentibus illi amplius adiuti ad eam beatitudinis plenitudinem, unde se numquam casuros certissimi fierent, peruenerunt ; sicut iam etiam in libro, quem sequitur iste, tractauimus. Confitendum est igitur cum debita laude Creatoris non ad solos V 581 sanctos homines pertinere, uerum etiam de sanctis angelis posse dici, quod caritas Dei diffusa sit in eis per Spiritum sanctum, qui datus est eis ; nec tantum hominum, sed primitus praecipueque angelorum bonum esse, quod scriptum est : *Mihi autem adhaerere Deo bonum est.* Hoc bonum quibus commune est, habent et cum illo cui adhaerent et inter se sanctam societatem et sunt una ciuitas Dei eademque uiuum sacrificium eius uiuumque templum eius. Cuius pars, quae coniungenda inmortalibus angelis ex mortalibus hominibus congregatur et nunc mutabiliter peregrinatur in terris uel in eis, qui mortem obierunt, secretis animarum receptaculis sedibusque requiescit, eodem Deo creante quem ad modum exorta sit, sicut de angelis dictum est, iam uideo esse dicendum. Ex uno quippe homine, quem primum Deus condidit, humanum genus sumpsit exordium secundum sanctae scripturae fidem, quae mirabilem auctoritatem non inmerito habet in orbe terrarum atque in omnibus gentibus, quas sibi esse credituras inter cetera uera, quae dixit, uera diuinitate praedixit.

cap. X Omittamus igitur coniecturas hominum nescientium quid V 582 loquantur de natura uel institutione generis humani. Alii namque, sicut de ipso mundo crediderunt, semper fuisse

IX, **52** L. 11 c. 13 **56** Rom. 5, 5 **58** Ps. 72, 28

X, **3** xi, 4, 19

bon. *B* **37** nec] non *l* **47** minor. — perstit. *om.* B^1 amor. diu. (*s. l.*) B^2 **49** aeq.] pariter *l* **55** sit] est *F l* **57** bonum *sup. lin. V* **60** soc. sanct. *B v* **63** et] ut *l* ; *om. p* mutab. *V F* E^p motab. E^t mortaliter *A r G B a b e l p t v* E^{mv} *Hoffm.* **64** mortem *V* b^1 morte *A F r G B a* b^2 *e l p v E*

homines opinantur. Vnde ait et Apuleius, cum hoc animantium genus describeret : « Singillatim mortales, cuncti tamen uniuerso genere perpetui. » Et cum illis dictum fuerit, si PL semper fuit humanum genus, quonam modo uerum eorum 358 loquatur historia narrans qui fuerint quarumque rerum inuentores, qui primi liberalium disciplinarum aliarumque artium institutores, uel a quibus primum illa uel illa regio parsque terrarum, illa atque illa insula incoli coeperit, respondent diluuiis et conflagrationibus per certa interualla temporum non quidem omnia, sed plurima terrarum ita uastari, ut redi- μ 309 gantur homines ad exiguam paucitatem, ex quorum progenie rursus multitudo pristina reparetur ; ac sic identidem reperiri et institui quasi prima, cum restituantur potius, quae fuerant illis nimiis uastationibus interrupta et extincta ; ceterum hominem nisi ex homine existere omnino non posse. Dicunt autem quod putant, non quod sciunt.

cap. XI Fallunt eos etiam quaedam mendacissimae litterae, quas V 583 perhibent in historia temporum multa annorum milia continere, cum ex litteris sacris ab institutione hominis nondum completa annorum sex milia computemus. Vnde ne multa disputem quem ad modum illarum litterarum, in quibus longe plura annorum milia referuntur, uanitas refellatur et nulla in illis rei huius idonea reperiatur auctoritas : illa epistula Alexandri Magni ad Olympiadem matrem suam, quam scripsit narrationem cuiusdam Aegyptii sacerdotis insinuans, quam protulit ex litteris quae sacrae apud illos haberentur, continet etiam regna, quae Graeca quoque nouit historia ; in quibus regnum Assyriorum in eadem epistula Alexandri quinque milia excedit annorum ; in Graeca uero historia mille ferme et trecentos habet ab ipsius Beli principatu, quem regem et ille Aegyptius in eiusdem regni ponit exordio ; Persarum autem et Macedonum imperium usque ad ipsum Alexandrum, cui loquebatur, plus quam octo annorum milia ille constituit, cum apud Graecos Macedonum usque ad mortem Alexandri quadringenti octoginta quinque reperiantur, Persarum uero, donec ipsius Alexandri uictoria finiretur, ducenti et triginta tres computentur. Longe itaque hi numeri

4 De deo Socr. cap. 4 (p. 10, 19 sq. Thom.)

XI, **7** Cf. VIII, 5, 26 sqq. ; 27, 35 sqq.

X, **4** et ait *A r p t Hoffm.* **5** cuncti *mss* cunctim (*Lipsius*) *v* **10** uel illa *om. l* **15** idem *p t* reperiri (repperiri) *A F r G B* a^1 *b e l t* (*progr. p. 5*) *repperi V* reparari a^2 *p v*

XI, **10** habentur B^1 *p* continet etiam *V A r B* a^2 *e l t* (*progr. p. 5 sq.*) continet enim *p* continent etiam *F* a^1 *b* continentem *v* **14** belli *V* l^1 *t* principatum *V* (m *sup. l.*), *t* **16** imperium *mss v Hoffm. Wey.* imperio *Do.* ^{2,3} **17** *ut ed. mss plerr.* milium *B* octo et annorum millium *v* **21** conputentur *B b p v* conpu-

annorum illis Aegyptiis sunt minores, nec eis, etiamsi ter tantum computarentur, aequarent. Perhibentur enim Aegyptii quondam tam breues annos habuisse, ut quaternis mensi- V 584 bus finirentur ; unde annus plenior et uerior, qualis nunc et nobis et illis est, tres eorum annos complectebatur antiquos. PL Sed ne sic quidem, ut dixi, Graeca Aegyptiae numero tempo- 359 rum concordat historia. Et ideo Graecae potius fides habenda est, quia ueritatem non excedit annorum, qui litteris nostris, quae uere sacrae sunt, continentur. Porro si haec epistula Alexandri, quae maxime innotuit, multum abhorret in spatiis temporum a probabili fide rerum : quanto minus credendum est illis litteris, quas plenas fabulosis uelut antiquitatibus proferre uoluerint contra auctoritatem notissimorum diuinorumque librorum, quae totum orbem sibi crediturum esse praedixit, et cui totus orbis, sicut ab ea praedictum est, credidit ; quae uera se narrasse praeterita ex his, quae futura praenuntiauit, cum tanta ueritate inplentur, ostendit.

cap. XII Alii uero, qui mundum istum non existimant sempiternum, siue non eum solum,sed innumerabiles opinentur, siue solum quidem esse, sed certis saeculorum interuallis innumerabiliter oriri et occidere, necesse est fateantur hominum genus prius μ 310 sine hominibus gignentibus extitisse. Neque enim ut alluuionibus incendiisque terrarum, quas illi non putant toto prorsus orbe contingere, et ideo paucos homines, ex quibus multitudo pristina reparetur, semper remanere contendunt, ita et hi possunt putare, quod aliquid hominum pereunte mundo V 585 relinquatur in mundo ; sed sicut ipsum mundum ex materia sua renasci existimant, ita in illo ex elementis eius genus humanum ac deinde a parentibus progeniem pullulare mortalium, sicut aliorum animalium.

cap. XIII Quod autem respondimus, cum de mundi origine quaestio uerteretur, eis , qui nolunt credere non eum semper fuisse, sed esse coepisse, sicut etiam Plato apertissime confitetur, quamuis a nonnullis contra quam loquitur sensisse credatur : hoc etiam de prima hominis conditione responderim, propter eos, qui similiter mouentur, cur homo per innumerabilia atque infinita retro tempora creatus non sit tamque sero sit creatus, ut minus quam sex milia sint annorum, ex quo esse coepisse in sacris litteris inuenitur. Si enim breuitas eos offendit temporis, quod tam pauci eis uidentur anni, ex quo in-

---

tantur *V A F r G e l t* **23** aequarent *mss plerr.* aequarentur *B* l^2 *v* **25** nunc *om. e* **30** continetur *V A* r^1 *l* **34** uoluerunt *B b l* noluerunt *a* **36** praedictus *V l*

XII, **1** illi *F ; sed cf. 10, 3* non *om. V F G t* **6** terr.] temporum *t* **8** repararetur *b* repar. mult. prist. *B* **9** aliquid *V* A^1 *r G B a b l* aliqui A^2 *F e p t v* relinquatur *F G B a b l t* relinquantur *V A r e p v* **12** a *om. V t* ex *p*

XIII, **4** sens.] sumpsisse *l* **6** amouentur *V* **8** creatus] conditus *B a v*

stitutus homo in nostris auctoritatibus legitur : considerent nihil esse diuturnum, in quo est aliquid extremum, et omnia saeculorum spatia definita, si aeternitati interminae comparentur, non exigua existimanda esse, sed nulla. Ac per hoc si PL 360 non quinque uel sex, uerum etiam sexaginta milia siue sescenta, aut sexagiens aut sescientiens aut sescentiens miliens dicerentur annorum, aut itidem per totidem totiens multiplicaretur haec summa, ubi iam nullum numeri nomen haberemus, ex quo Deus hominem fecit : similiter quaeri posset, cur ante non fecerit. Dei quippe ab hominis creatione cessatio V 586 retrorsus aeterna sine initio tanta est, ut, si ei conferatur quamlibet magna et ineffabilis numerositas temporum, quae tamen fine conclusa certi spatii terminatur, nec saltem tanta uideri debeat, quanta si umoris breuissimam guttam uniuerso mari, etiam quantum oceanus circumfluit, comparemus ; quoniam istorum duorum unum quidem perexiguum est, alterum incomparabiliter magnum, sed utrumque finitum ; illud uero temporis spatium, quod ab aliquo initio progreditur et aliquo termino cohercetur, magnitudine quantacumque tendatur, comparatum illi, quod initium non habet, nescio utrum pro minimo an potius pro nullo deputandum est. Hinc enim si a fine uel breuissima singillatim momenta detrahantur, decrescente numero licet tam ingenti, ut uocabulum non inueniat, retrorsum redeundo (tamquam si hominis dies ab illo, in quo nunc uiuit, usque ad illum, in quo natus est, detrahas) quandoque ad initium illa detractio perducetur. Si autem detrahantur retrorsus in spatio, quod a nullo coepit exordio, non dico singillatim minuta momenta uel horarum aut dierum aut mensum aut annorum etiam quantitates, sed tam magna spatia, quanta illa summa conprehendit annorum, quae iam dici a quibuslibet computatoribus non potest, μ 311 quae tamen momentorum minutatim detractione consumitur, et detrahantur haec tanta spatia non semel atque iterum saepiusque, sed semper : quid fit, quid agitur, quando numquam ad initium, quod omnino nullum est, peruenitur ? Quapropter quod nos modo quaerimus post quinque milia et quod excurrit annorum, possent et posteri etiam post annorum sescentiens miliens eadem curiositate requirere, si in tantum haec mortalitas hominum exoriendo et occubando V 587 et inperita perseueraret infirmitas. Potuerunt et qui fuerunt ante nos ipsis recentibus hominis creati temporibus istam

---

13 interminae *V A F r G B* e^{2} *l p t* interminatae *a b* e^{1} *v* **16** sexagiens aut sescentiens *V e l t v* sex. siue sesc. *A Do.* ^{2,3} (*progr. p. 6*) aut sescentiens *om. F B a b p* **17** ducer. *B* **18** multiplicarentur *V F t* **19** possit *l* **23** terminetur *v* saltim *l* **37** retrorsum *e p* **39** mensum *V A F b* e^{1} t^{1} (*cf.* xv, *12, 39 ; progr. p. 19 ; Neue-Wagen.* I^{3} *p. 396*) mensuum r^{1} *l* mensium *G* r^{2} *B a* e^{2} *p* t^{2} *v* **43** detrahatur V^{1} **47** possint *a l* etiam *om. A F r e l* **49** occubando (obcub. *V E*) *V A F G b e* l^{1} *t E* occumbendo *r B a* l^{2} *p v*

mouere quaestionem. Ipse denique primus homo uel postridie uel eodem die postea quam factus est potuit inquirere, cur non ante sit factus ; et quandocumque antea factus esset, non uires tunc alias et alias nunc uel etiam postea ista de initio rerum temporalium controuersia reperiret.

cap. XIV Hanc autem se philosophi mundi huius non aliter putaue- PL 361 runt posse uel debere dissoluere, nisi ut circuitus temporum inducerent, quibus eadem semper fuisse renouata atque repetita in rerum natura atque ita deinceps fore sine cessatione adseuerarent uolumina uenientium et praetereuntium saeculorum ; siue in mundo permanente isti circuitus fierent, siue certis interuallis oriens et occidens mundus eadem semper quasi noua, quae transacta et uentura sunt, exhiberet. A quo ludibrio prorsus inmortalem animam, etiam cum sapientiam perceperit, liberare non possunt, euntem sine cessatione ad falsam beatitudinem et ad ueram miseriam sine cessatione redeuntem. Quo modo enim uera beatitudo est, de cuius numquam aeternitate confiditur, dum anima uenturam miseriam aut inperitissime in ueritate nescit aut infelicissime in beatitudine pertimescit ? At si ad miserias numquam ulterius V 588 reditura ex his ad beatitudinem pergit : fit ergo aliquid noui in tempore, quod finem non habet temporis. Cur non ergo et mundus ? cur non et homo factus in mundo ? ut illi nescio qui falsi circuitus a falsis sapientibus fallacibusque comperti in doctrina sana tramite recti itineris euitentur.

Nam quidam et illud, quod legitur in libro Salomonis, qui uocatur ecclesiastes : *Quid est quod fuit ? Ipsum quod erit. Et quid est quod factum est ? Ipsum quod fiet ; et non est omne recens sub sole. Qui loquetur et dicet : Ecce hoc nouum est : iam fuit saeculis quae fuerunt ante nos*, propter hos circuitus in eadem redeuntes et in eadem cuncta reuocantes dictum intellegi uolunt ; quod ille aut de his rebus dixit, de quibus superius loquebatur, hoc est de generationibus aliis euntibus, aliis uenientibus, de solis anfractibus, de torrentium lapsibus ; aut certe de omnium rerum generibus, quae oriuntur atque occidunt. Fuerunt enim homines ante nos, sunt et nobiscum, erunt et post nos ; ita quaeque animantia uel arbusta. Monstra quoque ipsa, quae inusitata nascuntur, quamuis inter se diuersa sint et quaedam eorum semel facta narrentur, tamen μ 312 secundum id, quod generaliter miracula et monstra sunt,

XIV, **25** Eccle. 1, 9 sq.

XIV, **3** nouata *E* **5** uen. praetereuntiumque *v* **8** ea quae *e* transierunt *l* **8** et quae uentura *l v* At quo *V* **15** at *V A F G r* a^1 (*cf. 9, 24 ; 16, 36*) ait e^1 aut *B* a^2 e^2 p^2 *v* ac p^1 *t* ; *om. b* **15-16** At si — pergit *om. l* **16** noui non in E^{mpv}, *falso* **20** uitentur *E* **21** est et *a* **24** qui *mss plerr.* (ὃς λαλήσει καὶ ἐρεῖ) quis *F B v* quod *G* loquetur *Domb.* -itur *mss et* E^{mpv} -atur *v* dicet *V* l^1 *E* -it *A F r G B a b e* l^2 *p t* -at *v* **25** in saec. *G B b* l^2 *p v E* **32** et erunt *v*

utique et fuerunt et erunt, nec recens et nouum est, ut monstrum sub sole nascatur. Quamuis haec uerba quidam sic intellexerint, tamquam in praedestinatione Dei iam facta fuisse omnia sapiens ille uoluisset intellegi, et ideo nihil recens esse sub sole. Absit autem a recta fide, ut his Salomonis uerbis illos circuitus significatos esse credamus, quibus illi putant V 589 sic eadem temporum temporaliumque rerum uolumina repeti, ut uerbi gratia, sicut isto saeculo Plato philosophus in urbe Atheniensi et in ea schola, quae Academia dicta est, discipulos docuit, ita per innumerabilia retro saecula multum quidem prolixis interuallis, sed tamen certis, et idem Plato et eadem ciuitas et eadem schola idemque discipuli repetiti et per innumerabilia deinde saecula repetendi sint. Absit, inquam, ut PL nos ista credamus. Semel enim Christus mortuus est pro 362 peccatis nostris; *surgens* autem *a mortuis iam non moritur, et mors ei ultra non dominabitur*; et nos post resurrectionem semper cum Domino erimus, cui modo dicimus, quod sacer admonet psalmus: *Tu, Domine, seruabis nos et custodies nos a generatione hac et in aeternum*. Satis autem istis existimo conuenire quod sequitur: *In circuitu impii ambulabunt*; non quia per circulos, quos opinantur, eorum uita est recursura, sed quia modo talis est erroris eorum uia, id est falsa doctrina.

cap. XV Quid autem mirum est, si in his circuitibus errantes nec aditum nec exitum inueniunt? quia genus humanum atque ista nostra mortalitas nec quo initio coepta sit sciunt, nec quo fine claudatur; quando quidem altitudinem Dei penetrare non possunt, qua, cum ipse sit aeternus et sine initio, V 590 ab aliquo tamen initio exorsus est tempora et hominem, quem numquam antea fecerat, fecit in tempore, non tamen nouo et repentino, sed inmutabili aeternoque consilio. Quis hanc ualeat altitudinem inuestigabilem uestigare et inscrutabilem perscrutari, secundum quam Deus hominem temporalem, ante quem nemo umquam hominum fuit, non mutabili uoluntate in tempore condidit et genus humanum ex uno multiplicauit? Quando quidem psalmus ipse cum praemisisset atque dixisset: *Tu, Domine, seruabis nos et custodies nos a generatione hac et in aeternum*, ac deinde repercussisset eos, in quorum stulta impiaque doctrina nulla liberationis et

---

51 Rom. 6, 9   **54** Ps. 11, 8 sq.

---

38 intellexerunt *E*   **38** iam *om. V*   **47** et idem disc. *l*   **49** ita E^{v} **50** resurg. *G e v*   autem *om. a*   aut. a mort. *om. E*   **51** et *om. A r E* (= *Vulg.*; *cf.* XVII, *11, 31*); *sed cf. CE* 34^{II}, *546, 17; 712, 1; 44, 567, 4; 53, 65, 26; 57, 327, 22 al.*   ei] illi *A r* (= *Vulg.*)   **54** et *V A F* (*itemque 15, 15, sec. Graec.*); *om. r G B a b l p v* E^{pt} **55** ambulabunt *V A r e* l^{2} (*itemque 15, 18*) ambulant *F G B a b* l^{1} *p v* E^{mpv}

XV, **4** quidem quando V^{1} **5** qua *B a l* p^{1} *t* E^{mtv} (= *secundum quam; cf. l. 9 et 23*) quam *V b* E^{p} quia *A F r G e* p^{2} *v*   ipsi coaeternus (*om. sit*) *V*   et sine in.] omnium initium *p*   **7** ante *B p v*   fecerat] didicerat *p*   **9** inuestigare *E*

beatitudinis animae seruatur aeternitas, continuo subiciens :
In circuitu impii ambulabunt : tamquam ei diceretur : « Quid
ergo tu credis, sentis, intellegis ? numquidnam existimandum
est subito Deo placuisse hominem facere, quem numquam
antea infinita retro aeternitate fecisset, cui nihil noui accidere
potest, in quo mutabile aliquid non est ? » continuo respondit
ad ipsum Deum loquens : *Secundum altitudinem tuam multiplicasti filios hominum.* Sentiant, inquit, homines quod putant,
et quod eis placet opinentur et disputent : *Secundum altitudinem tuam,* quam nullus potest nosse hominum, *multiplicasti* μ 313
filios hominum. Valde quippe altum est et semper fuisse, et
hominem, quem numquam fecerat, ex aliquo tempore primum
facere uoluisse, nec consilium uoluntatemque mutasse.

cap. XVI Ego quidem sicut Dominum Deum aliquando dominum PL 363
non fuisse dicere non audeo, ita hominem numquam antea V 591
fuisse et ex quodam tempore primum hominem creatum esse
dubitare non debeo. Sed cum cogito cuius rei dominus semper
fuerit, si semper creatura non fuit, adfirmare aliquid pertimesco, quia et me ipsum intueor et scriptum esse recolo : *Quis
hominum potest scire consilium Dei, aut quis poterit cogitare
quid uelit Dominus ? Cogitationes enim mortalium timidae et
incertae adinuentiones nostrae. Corruptibile enim corpus adgrauat animam, et deprimit terrena inhabitatio sensum multa
cogitantem.* Ex his igitur, quae in hac terrena inhabitatione
multa cogito (ideo utique multa, quia unum, quod ex illis
uel praeter illa, quod forte non cogito, uerum est, inuenire
non possum), si dixero semper fuisse creaturam, cuius dominus
esset, qui semper est dominus nec dominus umquam non
fuit ; sed nunc illam, nunc aliam per alia atque alia temporum
spatia, ne aliquam Creatori coaeternam esse dicamus, quod
fides ratioque sana condemnat : cauendum est, ne sit absurdum et a luce ueritatis alienum mortalem quidem per uices
temporum semper fuisse creaturam, decedentem aliam, aliam
succedentem ; inmortalem uero non esse coepisse, nisi cum
ad nostrum saeculum uentum est, quando et angeli creati sunt,
si eos recte lux illa primum facta significat aut illud potius
caelum, de quo dictum est : *In principio fecit Deus caelum et* V 592
terram, cum tamen non fuerint, antequam fierent, ne inmortales, si semper fuisse dicuntur, Deo coaeterni esse credantur.
Si autem dixero non in tempore creatos angelos, sed ante
omnia tempora et ipsos fuisse, quorum Deus dominus esset,
qui numquam nisi dominus fuit : quaeretur a me etiam, si

XVI, **11** Sap. 9, 13 sqq.

scrutari E^{mv} **20** Deo *om. E* **21** ante V^{1} **27** fuisse *V A F r G b e l* Deum fuisse *B v* **28** ex quo *V* nec consil. — mutasse *om. l*

XVI, **3** sed ex *a* **4** cum *om. l* **8** Dom.] deus *B l* **14** possumus V^{2} *t* **18** est *om. e* **26** dicantur *B b v* **27** esse creatos *e* **29** quaeritur *a e l*

ante omnia tempora facti sunt, utrum semper potuerint esse qui facti sunt. Hic respondendum forte uideatur : Quo modo non semper, cum id, quod est omni tempore, non inconuenienter semper esse dicatur ? Vsque adeo autem isti omni tempore fuerunt, ut etiam ante omnia tempora facti sint ; si tamen a caelo coepta sunt tempora, et illi iam erant ante caelum. At si tempus non a caelo, uerum et ante caelum fuit ; non quidem in horis et diebus et mensibus et annis (nam istae dimensiones temporalium spatiorum, quae usitate ac proprie dicuntur tempora, manifestum est quod a motu siderum coeperint ; unde et Deus, cum haec institueret, dixit : *Et sint in signa et in tempora et in dies et in annos)*, sed in aliquo mutabili motu, cuius aliud prius, aliud posterius praeterit, eo quod PL simul esse non possunt ; — si ergo ante caelum in angelicis 364 motibus tale aliquid fuit et ideo tempus iam fuit atque angeli, μ 314 ex quo facti sunt, temporaliter mouebantur : etiam sic omni tempore fuerunt, quando quidem cum illis facta sunt tempora. Quis autem dicat : Non semper fuit, quod omni tempore fuit ?

Sed si hoc respondero, dicetur mihi : Quo modo ergo non coaeterni Creatori, si semper ille, semper illi fuerunt ? Quo modo etiam creati dicendi sunt, si semper fuisse intelleguntur ? Ad hoc quid respondebitur ? An dicendum est et semper V 593 eos fuisse, quoniam omni tempore fuerunt, qui cum tempore facti sunt, aut cum quibus facta sunt tempora, et tamen creatos ? Neque enim et ipsa tempora creata esse negabimus, quamuis omni tempore tempus fuisse nemo ambigat. Nam si non omni tempore fuit tempus, erat ergo tempus, quando nullum erat tempus. Quis hoc stultissimus dixerit ? Possumus enim recte dicere : Erat tempus, quando non erat Roma ; erat tempus, quando non erat Hierusalem ; erat tempus, quando non erat Abraham ; erat tempus, quando non erat homo, et si quid huius modi ; postremo si non cum initio temporis, sed post aliquod tempus factus est mundus, possumus dicere : Erat tempus, quando non erat mundus ; at uero : Erat tempus, quando nullum erat tempus, tam inconuenienter dicimus, ac si quisquam dicat : Erat homo, quando nullus erat homo, aut : Erat iste mundus, quando iste non erat mundus. Si enim de alio atque alio intellegatur, potest dici aliquo modo, hoc est : Erat alius homo, quando non erat iste homo ; sic ergo : Erat aliud tempus, quando non erat hoc tempus, recte possumus dicere ; at uero : Erat tempus, quando nullum erat tempus, quis uel insipientissimus dixerit ? Sicut ergo dicimus creatum tempus, cum ideo semper fuisse dicatur,

---

30-35 facti sunt — tempora *om. a* **33** esse semp. *B* **36** aut si *B* ac si *b* **42** praeterierit *v* poterit *p t* **43** non potuerunt *p t* **44** atque] et *l* **46** sint *l* **48** non sunt *B a v* **52** eos *om. V* **53** temp. facta sunt *l v* **54** negauim. V^1 l^1 **69** si ergo *e t*

quia omni tempore tempus fuit : ita non est consequens, ut, si semper fuerunt angeli, ideo non sint creati, ut propterea semper fuisse dicantur, quia omni tempore fuerunt, et propterea omni tempore fuerunt, quia nullo modo sine his ipsa tempora esse potuerunt. Vbi enim nulla creatura est, cuius mutabilibus motibus tempora peragantur, tempora omnino esse non possunt ; ac per hoc etsi semper fuerunt, creati sunt, nec si semper fuerunt, ideo Creatori coaeterni sunt. Ille enim semper fuit aeternitate inmutabili ; isti autem facti sunt ; sed ideo semper fuisse dicuntur, quia omni tempore fuerunt, sine quibus tempora nullo modo esse potuerunt ; tempus V 594 autem quoniam mutabilitate transcurrit, aeternitati inmutabili non potest esse coaeternum. Ac per hoc etiamsi inmortalitas angelorum non transit in tempore, nec praeterita est quasi iam non sit, nec futura quasi nondum sit : tamen eorum motus, quibus tempora peraguntur, ex futuro in praeteritum transeunt, et ideo Creatori, in cuius motu dicendum non est uel fuisse quod iam non sit, uel futurum esse quod nondum PL 365 sit, coaeterni esse non possunt.

Quapropter si Deus semper dominus fuit, semper habuit creaturam suo dominatui seruientem ; uerum tamen non de ipso genitam, sed ab ipso de nihilo factam nec ei coaeternam ; erat quippe ante illam, quamuis nullo tempore sine illa ; non eam spatio transcurrente, sed manente perpetuitate praece- μ 315 dens. Sed hoc si respondero eis qui requirunt, quo modo semper creator, semper dominus fuit, si creatura seruiens non semper fuit ; aut quo modo creata est et non potius creatori coaeterna est, si semper fuit : uereor ne facilius iudicer adfirmare quod nescio, quam docere quod scio. Redeo igitur ad id, quod creator noster scire nos uoluit ; illa uero, quae uel sapientioribus in hac uita scire permisit uel omnino perfectis in alia uita scienda seruauit, ultra uires meas esse confiteor. Sed ideo putaui sine adfirmatione tractanda, ut qui haec legunt uideant a quibus quaestionum periculis debeant temperare, nec ad omnia se idoneos arbitrentur potiusque intellegant quam sit apostolo obtemperandum praecipienti salubriter, ubi ait : *Dico autem per gratiam Dei quae data est mihi omnibus qui sunt in uobis, non plus sapere quam oportet sapere, sed sapere ad temperantiam, unicuique sicut Deus partitus est mensuram fidei.* Si enim pro uiribus suis V 595 alatur infans, fiet, ut crescendo plus capiat ; si autem uires suae capacitatis excedat, deficiet antequam crescat.

---

112 Rom. 12, 3

---

74 sunt B^1 *t* **78** peraguntur *V B* **88** peragunt *V* peragatur r^1 peragantur r^2 **90** quo *l* **93** de ipso non *e* genitum V^1 **98** fuerit si *l* **109** dei *mss ; om. v* **110** inter uos *A r a* **111** sicut unicuique *v* **114** abscedat *l*

cap. XVII Quae saecula praeterierint antequam genus institueretur humanum, me fateor ignorare ; non tamen dubito nihil omnino creaturae Creatori esse coaeternum. Dicit etiam apostolus tempora aeterna, nec ea futura, sed, quos magis est mirandum, praeterita. Sic enim ait : *In spem uitae aeternae, quam promisit non mendax Deus ante tempora aeterna ; manifestauit autem temporibus suis uerbum suum.* Ecce dixit retro quod fuerint tempora aeterna, quae tamen non fuerint Deo coaeterna, si quidem ille ante tempora aeterna non solum erat, uerum etiam promisit uitam aeternam, quam manifestauit temporibus PL suis, id est congruis, quid aliud quam Verbum suum ? Hoc 366 est enim uita aeterna. Quo modo autem promisit, cum hominibus utique promiserit, qui nondum erant ante tempora aeterna, nisi quia in eius aeternitate atque in ipso Verbo eius eidem coaeterno iam praedestinatione fixum erat, quod suo tempore futurum erat ?

cap. XVIII Illud quoque non dubito, antequam homo primus creatus V 596 esset, numquam quemquam fuisse hominem ; nec eundem ipsum nescio quibus circuitibus nescio quotiens reuolutum, nec alium aliquem natura similem. Neque ab hac fide me philosophorum argumenta deterrent, quorum acutissimum illud putatur, quod dicunt nulla infinita ulla scientia posse conprehendi ; ac per hoc Deus, inquiunt, rerum quas facit omnium finitarum omnes finitas apud se rationes habet ; bonitas autem μ 316 eius numquam uacua fuisse credenda est, ne sit temporalis eius operatio, cuius retro fuerit aeterna cessatio, quasi paenituerit eum prioris sine initio uacationis ac propterea sit operis adgressus initium ; et ideo necesse est, inquiunt, eadem semper repeti eademque semper repetenda transcurrere, uel manente mundo mutabiliter, qui licet numquam non fuerit et sine initio temporis tamen factus est, uel eius quoque ortu et occasu semper illis circuitibus repetito semperque repetendo ; ne uidelicet, si aliquando primum Dei opera coepta dicuntur, priorem suam sine initio uacationem tamquam inertem ac desidiosam et ideo sibi displicentem damnasse quodam modo atque ob hoc mutasse credatur ; si autem semper quidem temporalia, sed alia atque alia perhibetur operatus ac sic aliquando etiam ad hominem faciendum, V 597 quem numquam antea fecerat, peruenisse, non scientia, qua putant non posse quaecumque infinita conprehendi, sed quasi ad horam, sicut ueniebat in mentem, fortuita quadam

XVII, **7** Tit. 1, 2 sq.

XVII, **1** praeterierunt *A r l* **12** Nam quomodo *p t* aut.] ante *p* **13** ante — nisi *om. l* **14** qui *a* **15** eius] ipsius *B v*

XVIII, **1** primus homo *B v* **2** esset creat. *a* hom. fuisse *B v* **7** fecit *B e* **8** infinitarum *A F r e* (*cf. 21, 17 sqq.*) infinitorum *t* **17** praecepta *p t* **18** dicuntur *V A r G*[1] *B plerr.* dicantur *F G*[2] *v* **20** ob hoc *om. A r p t*

inconstantia uideatur fecisse quae fecit. Porro si illi circuitus admittantur, inquiunt, quibus uel manente mundo uel ipso quoque reuolubiles ortus suos et occasus eisdem circuitibus inserente eadem temporalia repetuntur, nec ignauum otium, praesertim tam longae sine initio diuturnitatis, Deo tribuitur, nec inprouida temeritas operum suorum ; quoniam si non eadem repetantur, non possunt infinita diuersitate uariata ulla eius scientia uel praescientia conprehendi.

Has argumentationes, quibus impii nostram simplicem pietatem, ut cum illis in circuitu ambulemus, de uia recta conantur auertere, si ratio refutare non posset, fides inridere deberet. Huc accedit, quod in adiutorio Domini Dei nostri hos uolubiles circulos, quos opinio confingit, ratio manifesta confringit. Hinc enim maxime isti errant, ut in circuitu falso ambulare quam uero et recto itinere malint, quod mentem PL diuinam omnino inmutabilem, cuiuslibet infinitatis capacem 367 et innumera omnia sine cogitationis alternatione numerantem, de sua humana mutabili angustaque metiuntur ; et fit illis quod ait apostolus : *Comparantes* enim *semet ipsos sibimet ipsis non intellegunt.* Nam quia illis quidquid noui faciendum uenit in mentem, nouo consilio faciunt (mutabiles quippe mentes gerunt) : profecto non Deum, quem cogitare non possunt, sed semet ipsos pro illo cogitantes, non illum, sed se ipsos, nec illi, sed sibi comparant. Nobis autem fas non est credere, aliter affici Deum cum uacat, aliter cum operatur V 598 ; quia nec affici dicendus est, tamquam in eius natura fiat aliquid, quod ante non fuerit. Patitur quippe qui afficitur, et mutabile est omne quod aliquid patitur. Non itaque in eius uacatione cogitetur ignauia desidia inertia, sicut nec in eius opere labor conatus industria. Nouit quiescens agere et agens quiescere. Potest ad opus nouum non nouum, sed sempiternum adhibere consilium ; nec paenitendo, quia prius cessauerat μ 317, coepit facere quod non fecerat. Sed et si prius cessauit et posterius operatus est (quod nescio quem ad modum ab homine possit intellegi) : hoc procul dubio, quod dicitur prius et posterius, in rebus prius non existentibus et posterius existentibus fuit ; in illo autem non alteram praecedentem altera subsequens mutauit aut abstulit uoluntatem, sed una eademque sempiterna et inmutabili uoluntate res, quas condidit, et ut prius non essent egit, quamdiu non fuerunt, et ut posterius essent, quando esse coeperunt, hinc eis, qui talia uidere possunt, mirabiliter fortassis ostendens, quam non eis

XVIII, **35** Ps. 11, 9 **45** 2. Cor. 10, 12

26 illic *e* **28** reuolutiles *B l t* -tile *e* **36** possit *l* **37** in aduentum *p* -tu *t* **51** quia nec *om. e* afficiendus est *e* **52** non ante *v* antea non *B* **60-65** et — prius *om. e* **63** mutabit *e t* **67** hostendens *l*

indiguerit, sed eas gratuita bonitate condiderit, cum sine illis ex aeternitate initio carente in non minore beatitate permansit.

cap. XIX Illud autem aliud quod dicunt, nec Dei scientia quae infinita sunt posse conprehendi : restat eis, ut dicere audeant atque huic se uoragini profundae inpietatis inmergant, quod non omnes numeros Deus nouerit. Eos quippe infinitos esse, certissimum est ; quoniam in quocumque numero finem faciendum putaueris, idem ipse, non dico uno addito augeri, sed quamlibet sit magnus et quamlibet ingentem multitudinem V 599 continens, in ipsa ratione atque scientia numerorum non solum duplicari, uerum etiam multiplicari potest. Ita uero suis quisque numerus proprietatibus terminatur, ut nullus eorum par esse cuicumque alteri possit. Ergo et dispares inter se atque diuersi sunt, et singuli quique finiti sunt, et omnes infiniti sunt. Itane numeros propter infinitatem nescit omnes Deus, et usque ad quandam summam numerorum scientia PL 368 Dei peruenit, ceteros ignorat ? Quis hoc etiam dementissimus dixerit ? Nec audebunt isti contemnere numeros et eos dicere ad Dei scientiam non pertinere, apud quos Plato Deum magna auctoritate commendat mundum numeris fabricantem. Et apud nos Deo dictum legitur : *Omnia in mensura et numero et pondere disposuisti ;* de quo et propheta dicit : *Qui profert numerose saeculum*, et Saluator in euangelio : *Capilli*, inquit, *uestri omnes numerati sunt.* Absit itaque ut dubitemus, quod ei notus sit omnis numerus, *cuius intellegentiae,* sicut in psalmo canitur, *non est numerus.* Infinitas itaque numeri, quamuis infinitorum numerorum nullus sit numerus, non est tamen inconprehensibilis ei, cuius intellegentiae non est numerus. Quapropter si, quidquid scientia conprehenditur, scientis conprehensione finitur : profecto et omnis infinitas quodam ineffabili modo Deo finita est, quia scientiae ipsius inconprehensibilis non est. Quare si infinitas numerorum scientiae Dei, qua conprehenditur, esse non potest infinita : qui tandem nos sumus homunculi, qui eius scientiae limites figere praesumamus, dicentes quod, nisi eisdem circuitibus temporum V 600 eadem temporalia repetantur, non potest Deus cuncta quae facit uel praescire ut faciat, uel scire cum fecerit ? cuius sapientia simpliciter multiplex et uniformiter multiformis tam

---

XIX, **18** Tim. 31 C sqq. ; 35 ; 36 Cic. Tim. 5 ; 7 **20** Sap. 11, 21 **21** Esai. 40, 26 **22** Mt. 10, 30 **24** Ps. 146, 5

---

69 beatitudine V^1 e^2 ; *sed cf.* aeternitate .. bonitate

XIX, **7-8** ingentem — ipsa *om. e* **13** infirmitatem V^1 **15** etiam *om. V F* uel *B* **18** numerum mundum *V* (*1. man.*) ; numeris *om. b* **19** dño *e* **21** numero *B e l* **24** infinitus *V* **27** si] dĩ *l* **29** Deo *om. A F r* l^1 **35** facit *V A F r* G^2 *e t* (*progr. p. 6*) fecit *B* G^1 *a b l p v* **35** ut] quid *l*

inconprehensibili conprehensione omnia inconprehensibilia conprehendit, ut, quaecumque noua et dissimilia consequentia μ 318 praecedentibus si semper facere uellet, inordinata et inprouisa habere non posset, nec ea prouideret ex proximo tempore, sed aeterna praescientia contineret.

cap. XX Quod utrum ita faciat, et continuata sibi conexione copulentur quae appellantur saecula saeculorum, alia tamen atque alia ordinata dissimilitudine procurrentia, eis dumtaxat, qui ex miseria liberantur, in sua beata inmortalitate sine fine manentibus; an ita dicantur saecula saeculorum, ut intellegantur saecula in sapientia Dei inconcussa stabilitate manentia istorum, quae cum tempore transeunt, tamquam efficientia saeculorum, definire non audeo. Fortassis enim possit dici saeculum, quae sunt saecula, ut nihil aliud perhibeatur saeculum saeculi quam saecula saeculorum, sicut nihil aliud dicitur caelum caeli quam caeli caelorum. Nam caelum Deus uocauit firmamentum super quod sunt aquae; et tamen psalmus: *Et aquae,* inquit, *quae super caelos, laudent nomen Domini.* Quid ergo istorum duorum sit, an praeter haec duo V 601 aliquid aliud de saeculis saeculorum possit intellegi, profundissima quaestio est, neque hoc quod nunc agimus inpedit, PL si indiscussa interim differatur; siue aliquid in ea definire 369 ualeamus, siue nos faciat cautiores diligentior ipsa tractatio, ne in tanta obscuritate rerum adfirmare temere aliquid audeamus. Nunc enim contra opinionem disputamus, qua illi circuitus asseruntur, quibus semper eadem per interualla temporum necesse esse repeti existimantur; quaelibet autem illarum sententiarum de saeculis saeculorum uera sit, ad hos circuitus nihil pertinet; quoniam siue saecula saeculorum sint non eadem repetita, sed alterum ex altero contextione ordinatissima procurrentia, liberatorum beatitudine sine ullo recursu miseriarum certissima permanente, siue saecula saeculorum aeterna sint temporalium tamquam dominantia subditorum, circuitus illi eadem reuoluentes locum non habent, quos maxime refellit aeterna uita sanctorum.

cap. XXI Quorum enim aures piorum ferant post emensam tot tantisque calamitatibus uitam (si tamen uita ista dicenda est, quae potius mors est, ita grauis, ut mors, quae ab hac liberat, mortis huius amore timeatur), post tam magna mala tamque multa et horrenda tandem aliquando per ueram religionem

---

XX, **14** Ps. 148, 4 **30** Mt. 25, 46

---

40 possit *l* prouideret *V A F r G a b e* p^1 *t* praeuideret *B l* p^2 *v* ex] et *V e b* si ex p^2 *t*

XX, **1** ista *V* **3** his *l* **12** quo super *e* **13** super caelos *V A* r^1 *e t* s. c. sunt *F* r^2 *G B a b l p v* **25** sunt *e* contextione *V B*, *prob. Kalb* (*Philologus 1932, p. 478*), conexione *cet.* **30** habentes maxima *V*

atque sapientiam expiata atque finita ita peruenire ad conspectum Dei atque ita fieri beatum contemplatione incorporeae (V 602) lucis per participationem inmutabilis inmortalitatis eius, cuius adipiscendae amore flagramus, ut eam quandoque necesse sit deseri et eos, qui deserunt, ab illa aeternitate ueritate felicitate deiectos tartareae mortalitati, turpi stultitiae, miseriis exsecrabilibus implicari, ubi Deus amittatur, ubi odio ueritas habeatur, ubi per inmundas nequitias beatitudo quaeratur (μ 319), et hoc itidem atque itidem sine ullo fine priorum et posteriorum certis interuallis et dimensionibus saeculorum factum et futurum; et hoc propterea, ut possint Deo circuitibus definitis euntibus semper atque redeuntibus per nostras falsas beatitudines et ueras miserias alternatim quidem, sed reuolutione incessabili sempiternas nota esse opera sua, quoniam neque a faciendo quiescere neque sciendo potest ea, quae infinita sunt, indagare? Quis haec audiat? quis credat? quis ferat? Quae si uera essent, non solum tacerentur prudentius, uerum etiam (ut quo modo ualeo dicam quod uolo) doctius nescirentur. Nam si haec illic in memoria non habebimus et ideo beati erimus, cur hic per eorum scientiam grauatur amplius nostra miseria? Si autem ibi ea necessario sciturі sumus, hic saltem nesciamus, ut hic felicior sit expectatio quam illic adeptio summi boni; quando hic aeterna uita consequenda expectatur; ibi autem beata, sed non aeterna, quandoque amittenda cognoscitur.

Si autem dicunt neminem posse ad illam beatitudinem (PL 370) peruenire, nisi hos circuitus, ubi beatitudo et miseria uicissim alternant, in huius uitae eruditione cognouerit: quo modo ergo fatentur, quanto plus quisque amauerit Deum, tanto (V 603) eum facilius ad beatitudinem peruenturum, qui ea docent, quibus amor ipse torpescat? Nam quis non remissius et tepidius amet eum, quem se cogitat necessario deserturum et contra eius ueritatem sapientiamque sensurum, et hoc cum ad eius plenam pro sua capacitate notitiam beatitudinis perfectione peruenerit? quando nec hominem amicum possit quisque amare fideliter, cui se futurum nouit inimicum. Sed absit ut uera sint, quae nobis minantur ueram miseriam numquam finiendam, sed interpositionibus falsae beatitudinis saepe ac sine fine rumpendam. Quid enim illa beatitudine falsius atque fallacius, ubi nos futuros miseros aut in tanta ueritatis luce nesciamus aut in summa felicitatis arce timeamus? Si enim uenturam calamitatem ignoraturi sumus,

---

XXI, **7** atque ita] ita *om. A G t* **9** amore *om. e* quando *l* **14** huc *V* **17** definitis — redeunt. *om. e* **20** potest ea *V A r e l p* postea *F a b* possit ea *v* possit (*om.* ea) *B* **21** indagare] inuenire *l*; *cf.* XI, *25, 14* **25** habuerimus *V B* habemus *e* et cur *a* **26** amplius *om. a* **41** nouit *V A F r G B a b¹ e l p t* (*ut 37 :* cogitat) nouerit *b² v* **45** ac fall. *a*

peritior est hic nostra miseria, ubi uenturam beatitudinem nouimus ; si autem nos illic clades inminens non latebit, beatius tempora transigit anima misera, quibus transactis ad beatitudinem subleuetur, quam beata, quibus transactis in miseriam reuoluatur. Atque ita spes nostrae infelicitatis est felix et felicitatis infelix. Vnde fit, ut, quia hic mala praesentia patimur, ibi metuimus inminentia, uerius semper miseri quam beati aliquando esse possimus.

Sed quoniam haec falsa sunt clamante pietate, conuincente ueritate (illa enim nobis ueraciter promittitur uera felicitas, cuius erit semper retinenda et nulla infelicitate rumpenda certa securitas) : uiam rectam sequentes, quod nobis est Christus, eo duce ac saluatore a uano et inepto impiorum circuitu iter fidei mentemque auertamus. Si enim de istis circuitibus et sine cessatione alternantibus itionibus et reditionibus animarum Porphyrius Platonicus suorum opinionem sequi noluit, siue ipsius rei uanitate permotus siue iam tem- {μ 320 V 604} pora Christiana reueritus, et, quod in libro decimo commemoraui, dicere maluit animam propter cognoscenda mala traditam mundo, ut ab eis liberata atque purgata, cum ad Patrem redierit, nihil ulterius tale patiatur : quanto magis nos istam inimicam Christianae fidei falsitatem detestari ac deuitare debemus ! His autem circuitibus euacuatis atque frustratis nulla necessitas nos compellit ideo putare non habere initium temporis ex quo esse coeperit genus humanum, quia per nescio quos circuitus nihil sit in rebus noui, quod non et antea certis interuallis temporum fuerit et postea sit futurum. Si enim liberatur anima non reditura ad miserias, sicut numquam antea liberata est : fit in illa aliquid, quod antea numquam factum est, et hoc quidem ualde magnum, id est quae numquam desinat aeterna felicitas. Si autem in natura inmortali fit tanta nouitas nullo repetita, nullo repetenda circuitu : cur in rebus mortalibus fieri non posse contenditur ? PL 371 Si dicunt non fieri in anima beatitudinis nouitatem, quoniam ad eam reuertitur, in qua semper fuit, ipsa certe liberatio noua fit, cum de miseria liberatur in qua numquam fuit, et ipsa miseriae nouitas in ea facta est quae numquam fuit. Haec autem nouitas si non in rerum, quae diuina prouidentia gubernantur, ordinem uenit, sed casu potius euenit, ubi sunt illi determinati dimensique circuitus, in quibus nulla noua fiunt, sed repetuntur eadem quae fuerunt ? Si autem et haec

XXI, **66** C. 30

58 eius *l* **59** quod *mss plerr.* (*progr. p. 17*) quae *G p v* **63** Porph.] proprius *a* platonicus *in marg. B* opiniones *A r* opinione *a t* **64** sequi noluit *om. a* quantitate *V t* **72** temporis *om. a* coepit *B* coepit *A r* **79** mortali *l* **82** ad eam] eadem *l* **86** ordinem *V B b l v* (*cf.* xv, *15, 70*) ordine *A F r G e p t* **87** mensique *l*

nouitas ab ordinatione prouidentiae non excluditur, siue data sit anima siue lapsa sit : possunt fieri noua, quae neque antea facta sint nec tamen a rerum ordine aliena sint. Et si V 605 potuit anima per inprudentiam facere sibi nouam miseriam, quae non esset inprouisa diuinae prouidentiae, ut hanc quoque in rerum ordine includeret et ab hac eam non inprouide liberaret : qua tandem temeritate humanae uanitatis audemus negare diuinitatem facere posse res, non sibi, sed mundo nouas, quas neque antea fecerit nec umquam habuerit inprouisas ? Si autem dicunt liberatas quidem animas ad miseriam non reuersuras, sed cum hoc fit in rebus nihil noui fieri, quoniam semper aliae atque aliae liberatae sunt et liberantur et liberabuntur : hoc certe concedunt, si ita est, nouas animas fieri, quibus sit et noua miseria et noua liberatio. Nam si antiquas eas esse dicunt et retrorsum sempiternas, ex quibus cotidie noui fiant homines, de quorum corporibus, si sapienter uixerint, ita liberentur, ut numquam ad miserias reuoluantur, consequenter dicturi sunt infinitas. Quantuslibet namque finitus numerus fuisset animarum, infinitis retro saeculis sufficere non ualeret, ut ex illo semper homines fierent, quorum essent animae ab ista semper mortalitate liberandae, numquam ad eam deinceps rediturae. Nec ullo modo explicabunt, quo modo in rebus, quas, ut Deo notae esse possint, finitas uolunt, infinitus sit numerus animarum.

Quapropter quoniam circuitus illi iam explosi sunt, quibus ad easdem miserias necessario putabatur anima reditura : quid restat conuenientius pietati quam credere non esse μ 321 inpossibile Deo et ea, quae numquam fecerit, noua facere et ineffabili praescientia uoluntatem mutabilem non habere ? Porro autem utrum animarum liberatarum nec ulterius ad miserias rediturarum numerus possit semper augeri, ipsi uiderint, qui de rerum infinitate cohibenda tam subtiliter V 606 disputant ; nos uero ratiocinationem nostram ex utroque latere terminamus. Si enim potest, quid causae est, ut negetur creari potuisse quod numquam antea creatum esset, si liberatarum PL animarum numerus, qui numquam antea fuit, non 372 solum factus est semel, sed fieri numquam desinet ? Si autem oportet ut certus sit liberatarum aliquis numerus animarum, quae ad miseriam numquam redeant, neque iste numerus ulterius augeatur : etiam ipse sine dubio, quicumque erit, ante utique numquam fuit ; qui profecto crescere et ad suae quantitatis terminum peruenire sine aliquo non posset initio ; quod initium eo modo antea numquam fuit. Hoc ergo ut esset, creatus est homo, ante quem nullus fuit.

94 inprouida *V* **99** miserias *A r* **101** concedant *e v* **103** dicunt esse *B v* **104** de] sed *e* **111** possunt *V* **114** putatur *V* **119** semper *om.* *V*[1] **124** numquam antea non *V* **128** in ante *A r* **130** posset *V A r B e p t* possit *F G a b l v*

cap. XXII Hac igitur quaestione difficillima propter aeternitatem Dei
noua creantis sine nouitate aliqua uoluntatis, quantum po-
tuimus, explicata non est arduum uidere multo fuisse melius
quod factum est, ut ex uno homine, quem primum condidit,
multiplicaret genus humanum, quam si id incohasset a plu-
ribus. Nam cum animantes alias solitarias et quodam modo
soliuagas, id est, quae solitudinem magis adpetant, sicuti sunt
aquilae milui, leones lupi et quaecumque ita sunt, alias con-
greges instituerit, quae congregatae atque in gregibus malint
uiuere, ut sunt columbi sturni, cerui dammulae et cetera
huius modi : utrumque tamen genus non ex singulis propa-
gauit, sed plura simul iussit existere. Hominem uero, cuius V 607
naturam quodam modo mediam inter angelos bestiasque
condebat, ut, si Creatori suo tamquam uero domino subditus
praeceptum eius pia oboedientia custodiret, in consortium
transiret angelicum, sine morte media beatam inmortalitatem
absque ullo termino consecutus ; si autem Dominum Deum
suum libera uoluntate superbe atque inoboedienter usus
offenderet, morti addictus bestialiter uiueret, libidinis seruus
aeternoque post mortem supplicio destinatus, unum ac sin-
gulum creauit, non utique solum sine humana societate dese-
rendum, sed ut eo modo uehementius ei commendaretur
ipsius societatis unitas uinculumque concordiae, si non tantum
inter se naturae similitudine, uerum etiam cognationis affectu
homines necterentur ; quando ne ipsam quidem feminam
copulandam uiro sicut ipsum creare illi placuit, sed ex ipso,
ut omnino ex homine uno diffunderetur genus humanum.

cap. XXIII Nec ignorabat Deus hominem peccaturum et morti iam
obnoxium morituros propagaturum eoque progressuros pec- μ 322
candi inmanitate mortales, ut tutius atque pacatius inter se
rationalis uoluntatis expertes bestiae sui generis uiuerent,
quarum ex aquis et terris plurium pullulauit exordium, quam PL
homines, quorum genus ex uno est ad commendandam con- 373
cordiam propagatum. Neque enim umquam inter se leones
aut inter se dracones, qualia homines, bella gesserunt. Sed V 608
praeuidebat etiam gratia sua populum piorum in adoptionem
uocandum remissisque peccatis iustificatum Spiritu sancto
sanctis angelis in aeterna pace sociandum, nouissima inimica
morte destructa ; cui populo esset huius rei consideratio pro-

---

XXIII, **12** Cf. 1. Cor. 15, 26

XXII, **8** alia *l* alias ů (= *uero*) *B* **8-9** alias graeges *V* **10** columbę *B*[1] dammulae *V A F r e* (*cf. Georg. Lex. lat. Wortf.*) danimulae *t* damulae *B* (*rell. ?*) *v Hoffm.* **11** tamen *om. A r* **17** term.] tempore *l* consecuturus *A r l p*[2] consecuturū *e* **24** cognit. effectu *a b* nec ipsam *B a b p t v* **27** omnino *V A F r G e l p t* omne *B a v* uno *om. A r*

XXIII, **4** rationali *V* **5** plurium *V G*[2] *l v* (*cf. 12, 11*) plurimum *A F r B a b e p t* ; *om. G*[1]

futura, quod ex uno homine Deus ad commendandum hominibus, quam ei grata sit etiam in pluribus unitas, genus instituisset humanum.

cap. XXIV Fecit ergo Deus hominem ad imaginem suam. Talem quippe illi animam creauit, qua per rationem atque intellegentiam omnibus esset praestantior animalibus terrestribus et natatilibus et uolatilibus, quae mentem huius modi non haberent. Et cum uirum terreno formasset ex puluere eique animam qualem dixi siue quam iam fecerat sufflando indidisset siue potius sufflando fecisset eumque flatum, quem sufflando fecit (nam quid est aliud sufflare quam flatum facere ?), animam hominis esse uoluisset, etiam coniugem illi in adiutorium generandi ex eius latere osse detracto fecit, ut Deus. Neque enim haec carnali consuetudine cogitanda sunt, ut uidere solemus opifices ex materia quacumque terrena corporalibus membris, quod artis industria potuerint, fabricantes. Manus Dei potentia Dei est, qui etiam uisibilia inuisibiliter operatur. Sed haec fabulosa potius quam uera esse arbitrantur, qui uirtutem ac sapientiam Dei, qua nouit et potest etiam sine seminibus ipsa certe facere semina, ex his usitatis et cotidianis metiuntur operibus ; ea uero, quae primitus instituta sunt, quoniam non nouerunt, infideliter cogitant, quasi non haec ipsa, quae nouerunt de humanis concepti- V 609
bus atque partubus, si inexpertis narrarentur, incredibiliora uiderentur ; quamuis et ea ipsa plerique magis naturae corporalibus causis quam operibus diuinae mentis adsignent.

cap. XXV Sed cum his nullum nobis est in his libris negotium, qui diuinam mentem facere uel curare ista non credunt. Illi autem qui Platoni suo credunt non ab illo summo Deo, qui fabricatus est mundum, sed ab aliis minoribus, quos quidem ipse creauerit, permissu siue iussu eius animalia facta esse cuncta mortalia, in quibus homo praecipuum diisque ipsis cognatum teneret locum, si superstitione careant, qua quaerunt unde iuste uideantur sacra et sacrificia facere quasi conditoribus suis, facile carebunt etiam huius opinionis errore. Neque enim fas est ullius naturae quamlibet minimae mortalisque creatorem PL
nisi Deum credere ac dicere, et antequam possit intellegi. 374
Angeli autem, quos illi deos libentius appellant, etiamsi adhi- μ 323
bent uel iussi uel permissi operationem suam rebus quae gignuntur in mundo, tam non eos dicimus creatores animalium, quam nec agricolas frugum atque arborum.

XXV, **7** Tim. p. 41, C.

XXIV, **3** animabus *V* **8** nam — hominis *om. l* **13** potuerunt *B l p t* **14** qua *p* **17** ista fac. (*om.* certe) *p t* ipsam .. feminam *A r* **21** partib. V^1 *t*

XXV, **14** tam non *V F r*² *B e*¹ *l* iam non *A r*¹ (*?*) *t* tamen non *G a b e*² *p* tamen tam non *v* (*cf. 26, 38-39*)

cap. XXVI Cum enim alia sit species, quae adhibetur extrinsecus cuicumque materiae corporali, sicut operantur homines figuli et fabri atque id genus opifices, qui etiam pingunt et effingunt V 610 formas similes corporibus animalium ; alia uero, quae intrinsecus efficientes causas habet de secreto et occulto naturae uiuentis atque intellegentis arbitrio, quae non solum naturales corporum species, uerum etiam ipsas animantium animas, dum non fit, facit : supra dicta illa species artificibus quibusque tribuatur ; haec autem altera non nisi uni artifici, creatori et conditori Deo, qui mundum ipsum et angelos sine ullo mundo et sine ullis angelis fecit. Qua enim ui diuina et, ut ita dicam, effectiua, quae fieri nescit, sed facere, accepit speciem, cum mundus fieret, rutunditas caeli et rutunditas solis : eadem ui diuina et effectiua, quae fieri nescit, sed facere, accepit speciem rutunditas oculi et rutunditas pomi et ceterae figurae naturales, quas uidemus in rebus quibusque nascentibus non extrinsecus adhiberi, sed intima Creatoris potentia, qui dixit : *Caelum et terram ego impleo,* et cuius sapientia est, quae *adtingit a fine usque ad finem fortiter et disponit omnia suauiter.* Proinde facti primitus angeli cuius modi ministerium praebuerint Creatori cetera facienti nescio ; nec tribuere illis audeo quod forte non possunt, nec debeo derogare quod possunt. Creationem tamen conditionemque omnium naturarum, qua fit ut omnino naturae sint, eis quoque fauentibus illi Deo tribuo, cui se etiam ipsi debere quod sunt cum gratiarum actione nouerunt. Non solum igitur agricolas non dicimus fructuum quorumque creatores, cum legamus : *Neque qui plantat est aliquid neque qui rigat, sed qui incrementum dat Deus ;* sed ne ipsam quidem terram, quamuis mater omnium fecunda uideatur, quae germinibus erumpentia promouet et fixa radicibus continet, cum itidem legamus : V 611 *Deus illi dat corpus quo modo uoluerit et unicuique seminum proprium corpus.* Ita nec feminam sui puerperii creatricem appellare debemus, sed potius illum qui cuidam famulo suo dixit : *Priusquam te formarem in utero, noui te.* Et quamuis anima sic uel sic affecta praegnantis ualeat aliquibus uelut induere qualitatibus fetum, sicut de uirgis uariatis fecit Iacob, ut pecora colore uaria gignerentur : naturam tamen illam, quae gignitur, tam ipsa non fecit, quam nec ipsa se fecit. Quaelibet igitur corporales uel seminales causae gignendis PL rebus adhibeantur, siue operationibus angelorum aut homi- 375

XXVI, **18** Hierem. 23, 24 **20** Sap. 8, 1 **29** 1. Cor. 3, 7 **33** Ib. 15, 38 **35** Hierem. 1, 5 **38** Gen. 30, 37

XXVI, **3** etiam qui *p* **5** occultato *V* **13** *sqq.* rutunditas *V A*[1] rot. *F r G B a b l p t v* **20** sapienter *V ; cf.* xv, *3, 10* **25** fabentibus *V* **34** cuiq dam *B* **34** suo fam. *B v* **38** uario colore *A r a*[2] colore uario *p t* **40** gignentibus *A r*

num aut quorumque animalium siue marium feminarumque mixtionibus ; quaelibet etiam desideria motusue animae matris ualeant aliquid liniamentorum aut colorum aspergere teneris mollibusque conceptibus : ipsas omnino naturas, quae sic uel sic in suo genere afficiantur, non facit nisi summus Deus, cuius occulta potentia cuncta penetrans incontaminabili praesentia facit esse quidquid aliquo modo est, in quantumcumque μ 324 est ; quia nisi faciente illo non tale uel tale esset, sed prorsus esse non posset. Quapropter si in illa specie, quam forinsecus corporalibus opifices rebus inponunt, urbem Romam et urbem Alexandriam non fabros et architectos, sed reges, quorum uoluntate consilio imperio fabricatae sunt, illam Romulum, illam Alexandrum habuisse dicimus conditores : quanto potius non nisi Deum debemus conditorem dicere naturarum, qui neque ex ea materia facit aliquid, quam ipse non fecerit, nec operarios habet, nisi quos ipse creauerit ; et si potentiam suam, ut ita dicam, fabricatoriam V 612 rebus subtrahat, ita non erunt, sicut ante quam fierent non fuerunt. Sed ante dico aeternitate, non tempore. Quis enim alius creator est temporum, nisi qui fecit ea, quorum motibus currerent tempora ?

cap. XXVII

Ita sane Plato minores et a summo Deo factos deos effectores esse uoluit animalium ceterorum, ut inmortalem partem ab ipso sumerent, ipsi uero mortalem adtexerent. Proinde animarum nostrarum eos creatores noluit esse, sed corporum. Vnde quoniam Porphyrius propter animae purgationem dicit corpus omne fugiendum simulque cum suo Platone aliisque Platonicis sentit eos, qui inmoderate atque inhoneste uixerint, propter luendas poenas ad corpora redire mortalia, Plato quidem etiam bestiarum, Porphyrius tantummodo ad hominum : sequitur eos, ut dicant deos istos, quos a nobis uolunt quasi parentes et conditores nostros coli, nihil esse aliud quam fabros compedum carcerumue nostrorum, nec institutores, sed inclusores adligatoresque nostros ergastulis aerumnosis et grauissimis uinculis. Aut ergo desinant Platonici poenas animarum ex istis corporibus comminari, aut eos nobis deos colendos non praedicent, quorum in nobis operationem, ut quantum possumus fugiamus et euadamus, hor-

XXVII, **3** Tim. 41, C.

42 quorumcumque *G b ; cf.* XI, *10, 65* **44** lineament. *v* **48** praescientia *l* **49** *sq.* tale esset] t. esse *V t* **50** possit *l* **57** quam] quod *b* **58** tuam *b* **59** subtraha/t *V* subtrahas *b*

XXVII, **1** sed *a l* **2** $\overset{et}{\text{ut}}$ *V* **3** attingerent *l* marg. **6** omne corpus *B v* **7** sentit ut *V a (?)* sentiunt *p t* **8** ac *v* uixerunt *A r a b* **9** best. etiam *e* etiam ad best. *a p v* **12** $\overset{ue}{\text{carcerumq}}$ *V*

tantur, cum tamen sit utrumque falsissimum. Nam neque [V 613] ita luunt poenas animae, cum ad istam uitam denuo reuoluuntur, et omnium uiuentium siue in caelo siue in terra nullus est conditor, nisi a quo facta sunt caelum et terra. Nam si nulla causa est uiuendi in hoc corpore nisi propter pendenda [PL 376] supplicia : quo modo dicit idem Plato aliter mundum fieri non potuisse pulcherrimum atque optimum, nisi omnium animalium, id est et inmortalium et mortalium, generibus impleretur ? Si autem nostra institutio, qua uel mortales conditi sumus, diuinum munus est : quo modo poena est ad ista corpora, id est ad diuina beneficia, remeare ? Et si Deus, quod adsidue Plato commemorat, sicut mundi uniuersi, ita omnium animalium species aeterna intellegentia continebat : quo modo non ipse cuncta condebat ? An aliquorum esse artifex nollet, quorum efficiendorum artem ineffabilis eius et ineffabiliter laudabilis mens haberet ?

cap. XXVIII

Merito igitur uera religio, quem mundi uniuersi, eum ani- [μ 325] malium quoque uniuersorum, hoc est et animarum et corporum, conditorem agnoscit et praedicat. In quibus terrenis praecipuus ab illo ad eius imaginem homo propter eam causam, quam dixi, et si qua forte alia maior latet, factus est unus, sed non relictus est solus. Nihil enim est quam hoc genus [V 614] tam discordiosum uitio, tam sociale natura. Neque commodius contra uitium discordiae uel cauendum ne existeret, uel sanandum cum extitisset, natura loqueretur humana, quam recordationem illius parentis, quem propterea Deus creare uoluit unum, de quo multitudo propagaretur, ut hac admonitione etiam in multis concors unitas seruaretur. Quod uero femina illi ex eius latere facta est, etiam hic satis significatum est quam cara mariti et uxoris debeat esse coniunctio. Haec opera Dei propterea sunt utique inusitate, quia prima. Qui autem ista non credunt, nulla facta prodigia debent credere ; neque enim et ipsa, si usitato naturae curriculo gignerentur, prodigia dicerentur. Quid autem sub tanta gubernatione diuinae prouidentiae, quamuis eius causa lateat, frustra gignitur ? Ait quidam psalmus sacer : *Venite et uidete opera Domini, quae posuit prodigia super terram.* Cur ergo ex latere uiri femina facta sit, et hoc primum quodam modo prodigium quid praefigurauerit, dicetur alio loco, quantum me Deus adiuuerit.

---

26 Tim. 92, B.

XXVIII, **21** Ps. 45, 9

---

21 terram *V* **25** et inmort. *V A F r e l p t* et *om.* *G B a v* **26** uel qua *e* **29** uniu. mundi *B v*

XXVIII, **1** uera est rel. *p.* ueram eligo *b* quem *V A F r G B a b*[1] *e l t* (*cf. 27, 29 et progr. p. 6*) quae *b*[2] *p v* **3** cognoscit *G p* **13** hic *V A F r G e l p t* hinc *B a b v* **18** quis *V t* **23** dicetur *V A r G e l p* dicitur *F* alio loco, quan-

Nunc quoniam liber iste claudendus est, in hoc [primo] homine, qui primitus factus est, nondum quidem secundum euidentiam, iam tamen secundum Dei praescientiam exortas fuisse existimemus in genere humano societates tamquam ciuitates duas. Ex illo enim futuri erant homines, alii malis angelis in supplicio, alii bonis in praemio sociandi, quamuis occulto Dei iudicio, sed tamen iusto. Cum enim scriptum sit : *Vniuersae uiae Domini misericordia et ueritas :* nec iniusta eius gratia nec crudelis potest esse iustitia.

LIBER XIII. μ 325 PL 377 V 615

cap. I Expeditis de nostri saeculi exortu et de initio generis humani difficillimis quaestionibus nunc iam de lapsu primi hominis, immo primorum hominum, et de origine ac propagine mortis humanae disputationem a nobis institutam rerum ordo deposcit. Non enim eo modo, quo angelos, condiderat Deus homines, ut etiam si peccassent mori omnino non possent ; sed ita ut perfunctos oboedientiae munere sine interuentu mortis angelica inmortalitas et beata aeternitas sequeretur ; inoboedientes autem mors plecteret damnatione iustissima ; quod etiam in libro superiore iam diximus.

cap. II Sed de ipso genere mortis uideo mihi paulo diligentius disserendum. Quamuis enim anima humana ueraciter inmortalis perhibeatur, habet tamen quandam etiam ipsa mortem suam. Nam ideo dicitur inmortalis, quia modo quodam quantulocumque non desinit uiuere atque sentire ; corpus autem ideo mortale, quoniam deseri omni uita potest nec per se ipsum aliquatenus uiuit. Mors igitur animae fit, cum eam deserit Deus, sicut corporis, cum id deserit anima. Ergo V 616 utriusque rei, id est totius hominis, mors est, cum anima Deo deserta deserit corpus. Ita enim nec ex Deo uiuit ipsa nec corpus ex ipsa. Huius modi autem totius hominis mortem illa sequitur, quam secundam mortem diuinorum eloquiorum appellat auctoritas. Hanc Saluator significauit, ubi ait : *Eum timete, qui habet potestatem et corpus et animam perdere in gehenna.* Quod cum ante non fiat, quam cum anima corpori

---

32 Ps. 24, 10

I, **10** C. 21

II, **13** Apoc. 2, 11 ; 21, 8 **15** Mt. 10, 28

---

tum .. adiuuerit, dicam *B a b v* **25** primo *om. V B ; exhibent mss rell.* **26** primus fact. *B* **27** Dei *om. l* **27-28** exhortas .. exhistim. *l* **30** sociandis *e*

I, **4** humana *V*¹ disputatione *V* instituta// *V* (-m *eraso*) institutus *l* **8** inmutabilitas *a b*

II, **2** hum. an. *B v* **4** quodam *om. V* **9** deo] a deo *B a v* **15** gehenna *V G B e* (ἐν γεέννῃ *; cf. Cypr. CE 3*^I^*, 130, 1* [*codd. WL*] *; 327, 2*) gehennam *A F*

sic fuerit copulata, ut nulla diremptione separentur : mirum [μ 326] uideri potest quo modo corpus ea morte dicatur occidi, qua non anima deseritur, sed animatum sentiensque cruciatur. Nam in illa ultima poena ac sempiterna, de qua suo loco diligentius disserendum est, recte mors animae dicitur, quia non uiuit ex Deo ; mors autem corporis quonam modo, cum uiuat ex anima ? Non enim aliter potest ipsa corporalia, quae post resurrectionem futura sunt, sentire tormenta. An quia uita qualiscumque aliquod bonum est, dolor autem malum, ideo nec uiuere corpus dicendum est, in quo anima non uiuendi causa est, sed dolendi ? Viuit itaque anima ex Deo, cum uiuit bene ; non enim potest bene uiuere nisi Deo in se operante quod bonum est ; uiuit autem corpus ex anima, cum anima uiuit in corpore, seu uiuat ipsa seu non uiuat ex Deo. Impiorum namque in corporibus uita non animarum, sed corporum uita est ; quam possunt eis animae etiam mortuae, [PL] hoc est Deo desertae, quantulacumque propria uita, ex qua [378] et inmortales sunt, non desistente, conferre. Verum in damnatione nouissima quamuis homo sentire non desinat, tamen, quia sensus ipse nec uoluptate suauis nec quiete salubris, sed dolore poenalis est, non inmerito mors est potius appellata [V 617] quam uita. Ideo autem secunda, quia post illam primam est, qua fit cohaerentium diremptio naturarum, siue Dei et animae siue animae et corporis. De prima igitur corporis morte dici potest, quod bonis bona sit, malis mala ; secunda uero sine dubio sicut nullorum bonorum est, ita nulli bona.

cap. III Non autem dissimulanda nascitur quaestio, utrum re uera mors, qua separantur anima et corpus, bonis sit bona ; quia [μ 327] si ita est, quo modo poterit obtineri, quod etiam ipsa sit poena peccati ? Hanc enim primi homines, nisi peccauissent, perpessi utique non fuissent. Quo pacto igitur bona esse possit bonis, quae accidere non posset nisi malis ? Sed rursus si non nisi malis posset accidere, non deberet bonis bona esse, sed nulla. Cur enim esset ulla poena in quibus non essent ulla punienda ? Quapropter fatendum est primos quidem homines ita fuisse institutos, ut, si non peccassent, nullum mortis experirentur genus; sed eosdem primos peccatores ita fuisse morte multatos, ut etiam quidquid ⟨de⟩ eorum stirpe esset exortum eadem poena teneretur obnoxium. Non enim aliud ex eis, quam quod ipsi fuerant, nasceretur. Pro magnitudine quippe culpae illius naturam damnatio mutauit in peius, ut,

---

r v Hoffm. **18** anima *V A F r G B a e l p t* in an. *b* ab an. *v* **19** ult. poena *V* p. ult. *A F r B rell. v* **28** op. in se *B v* **32** deo desertae *V A F r G B a b e* (*cf. l. 9*) deo deserente *l p Hoffm.* a Deo desertae *v* **32** e qua *p* **33** et] etiam *V B e p* etiam et *G* mortales *p*

III, **6** et rursus *p Hoffm.* **12** de *p v Hoffm.* (*cf. 14, 10 ;* XVI, *3, 35 et 57*) *; om. mss rell.* **13** eadem poena *mss* eidem poenae *v*

quod poenaliter praecessit in peccantibus hominibus primis, etiam naturaliter sequeretur in nascentibus ceteris. Neque enim ita homo ex homine, sicut homo ex puluere. Puluis namque homini faciendo materies fuit ; homo autem homini V 618 gignendo parens. Proinde quod est terra, non hoc est caro, quamuis ex terra facta sit caro ; quod est autem parens homo, hoc est et proles homo. In primo igitur homine per feminam in progeniem transiturum uniuersum genus humanum fuit, quando illa coniugum copula diuinam sententiam suae damnationis excepit ; et quod homo factus est, non cum crearetur, sed cum peccaret et puniretur, hoc genuit, quantum quidem adtinet ad peccati et mortis originem. Non enim ad infantilem hebetudinem et infirmitatem animi et corporis, quam uidemus in paruulis, peccato uel poena ille redactus est (quae Deus uoluit esse tamquam primordia catulorum, quorum parentes PL in bestialem uitam mortemque deiecerat ; sicut enim scriptum 379 est : *Homo in honore cum esset, non intellexit ; comparatus est pecoribus non intellegentibus et similis factus est eis ;* nisi quod infantes infirmiores etiam cernimus in usu motuque membrorum et sensu adpetendi atque uitandi, quam sunt aliorum tenerrimi fetus animalium ; tamquam se tanto adtollat excellentius supra cetera animantia uis humana, quanto magis impetum suum, uelut sagitta cum arcus extenditur, retrorsum reducta distulerit) ; — non ergo ad ista infantilia rudimenta praesumptione inlicita et damnatione iusta prolapsus uel inpulsus est primus homo ; sed hactenus in eo natura humana uitiata atque mutata est, ut repugnantem pateretur in membris inoboedientiam concupiscendi et obstringeretur necessitate moriendi, atque ita id, quod uitio poenaque factus est, id est obnoxios peccato mortique generaret. A quo peccati uinculo si per Mediatoris Christi gratiam soluuntur infantes, hanc solam mortem perpeti possunt, quae animam seiungit V 619 a corpore ; in secundam uero illam sine fine poenalem liberati a peccati obligatione non transeunt.

cap. IV Si quem uero mouet, cur uel ipsam patiantur, si et ipsa peccati poena est, quorum per gratiam reatus aboletur : iam ista quaestio in alio nostro opere, quod scripsimus de baptismo paruulorum, tractata ac soluta est ; ubi dictum est ad hoc relinqui animae experimentum separationis a corpore, quam- μ 328

III, **33** Ps. 48, 13

IV, **4** L. 2 c. 30 sqq. (CE 60, 119 sqq.)

21 quod autem est *e* **24** illa *om. e* copulam *V* **30** quae noluit (*om.* Deus) *V* **31** mortalemque *l* enim *V A F r G b e p* (*cf.* II, *23, 3 ; Handi Tursell. Enim. 1, 1 extr.*) *; om. B a l v* **32** cum in honore *B v* (= *Vulg.*) **33** eis V^2 *A F G e l ; om.* V^1 illis *r B a b p ed. Arg. v Hoffm.* **34** etiam sicut cern. *e* et. sic c. *B* **35** sint *l ed. Arg.* **38** intenditur *B* et retr. *l* **40** inlic. et damn. *om. l ed. Arg.* **46** mediatoris christi *V F G B e* christi *om. A r a b l p ed. Arg. v*

uis ablato iam criminis nexu, quoniam, si regenerationis sacramentum continuo sequeretur inmortalitas corporis, ipsa fides eneruaretur, quae tunc est fides, quando expectatur in spe, quod in re nondum uidetur. Fidei autem robore atque certamine, in maioribus dumtaxat aetatibus, etiam mortis fuerat superandus timor, quod in sanctis martyribus maxime eminuit; cuius profecto certaminis esset nulla uictoria, nulla gloria (quia nec ipsum omnino posset esse certamen), si post lauacrum regenerationis iam sancti non possent mortem perpeti corporalem. Cum paruulis autem baptizandis quis non ad Christi gratiam propterea potius curreret, ne a corpore solueretur? Atque ita non inuisibili praemio probaretur fides, sed iam nec fides esset, confestim sui operis quaerendo et sumendo mercedem. Nunc uero maiore et mirabiliore gratia Saluatoris in usus iustitiae peccati poena conuersa est. Tunc enim dictum est homini: Morieris, si peccaueris: nunc dicitur martyri: Morere, ne pecces. Tunc dictum est: Si mandatum transgressi fueritis, morte moriemini; nunc dicitur: Si mor- V 620
tem recusaueritis, mandatum transgrediemini. Quod tunc timendum fuerat, ut non peccaretur, nunc suscipiendum est, ne peccetur. Sic per ineffabilem Dei misericordiam et ipsa PL
poena uitiorum transit in arma uirtutis, et fit iusti meritum 380
etiam supplicium peccatoris. Tunc enim mors est adquisita peccando, nunc inpletur iustitia moriendo. Verum hoc in sanctis martyribus, quibus alterutrum a persecutore proponitur, ut aut deserant fidem aut sufferant mortem. Iusti enim malunt credendo perpeti, quod sunt primi iniqui non credendo perpessi. Nisi enim peccassent illi, non morerentur; peccabunt autem isti, nisi moriantur. Mortui sunt ergo illi, quia peccauerunt; non peccant isti, quia moriuntur. Factum est per illorum culpam, ut ueniretur in poenam; fit per istorum poenam, ne ueniatur in culpam; non quia mors bonum aliquod facta est, quae antea malum fuit; sed tantam Deus fidei praestitit gratiam, ut mors, quam uitae constat esse contrariam, instrumentum fieret, per quod transiretur ad uitam.

cap. V Apostolus cum uellet ostendere, quantum peccatum gratia non subueniente ad nocendum ualeret, etiam ipsam legem, qua prohibetur peccatum, non dubitauit dicere uirtutem esse peccati. *Aculeus*, inquit, *mortis est peccatum, uirtus autem peccati lex.* Verissime omnino. Auget enim prohibitio deside- V 621
rium operis inliciti, quando iustitia non sic diligitur, ut peccandi cupiditas eius delectatione uincatur. Vt autem diligatur et delectet uera iustitia, non nisi diuina subuenit gratia. Sed

V, **5** 1. Cor. 15, 56

IV, **24** transgrediemini *V G B b e l p v* transgredimini *A F r a* **34** ergo sunt *V Hoffm.* autem sunt *B* sunt autem *l* sunt ergo *rell. v*

ne propterea lex putaretur malum, quoniam uirtus est dicta peccati : ideo ipse alio loco uersans huius modi quaestionem : *Itaque,* inquit, *lex quidem sancta et mandatum sanctum et iustum et bonum. Quod ergo bonum est,* inquit, *mihi factum est mors ? Absit. Sed peccatum, ut appareat peccatum, per bonum mihi operatum est mortem, ut fiat super modum peccator aut peccatum per mandatum. Super modum* dixit, quia etiam prae- μ 329
uaricatio additur, cum peccandi aucta libidine etiam lex ipsa contemnitur. Cur hoc commemorandum putauimus ? Quia scilicet, sicut lex non est malum, quando auget peccantium concupiscentiam, ita nec mors bonum est, quando auget patientium gloriam, cum uel illa pro iniquitate deseritur et efficit praeuaricatores, uel ista pro ueritate suscipitur et efficit martyres. Ac per hoc lex quidem bona est, quia prohibitio est peccati; mors autem mala, quia stipendium est peccati; sed quem ad modum iniustitia male utitur non tantum malis, uerum etiam bonis : ita iustitia bene non tantum bonis, sed etiam malis. Hinc fit, ut et mali male lege utantur, quamuis sit lex bonum, et boni bene moriantur, quamuis sit mors malum.

cap. VI Quapropter quod adtinet ad corporis mortem, id est sepa- PL 381
rationem animae a corpore, cum eam patiuntur, qui morientes V 622
appellantur, nulli bona est. Habet enim asperum sensum et contra naturam uis ipsa, qua utrumque diuellitur, quod fuerat in uiuente coniunctum atque consertum, quamdiu moratur, donec omnis adimatur sensus, qui ex ipso inerat animae carnisque complexu. Quam totam molestiam nonnumquam unus ictus corporis uel animae raptus intercipit nec eam sentiri praeueniente celeritate permittit. Quidquid tamen illud est in morientibus, quod cum graui sensu adimit sensum, pie fideliterque tolerando auget meritum patientiae, non aufert uocabulum poenae. Ita cum ex hominis primi perpetuata propagine procul dubio sit mors poena nascentis, tamen si pro pietate iustitiaque pendatur, fit gloria renascentis ; et cum sit mors peccati retributio, aliquando inpetrat, ut nihil retribuatur peccato.

cap. VII Nam quicumque etiam non percepto regenerationis lauacro pro Christi confessione moriuntur, tantum eis ualet ad dimittenda peccata, quantum si abluerentur sacro fonte baptisma-

15 Rom. 7, 12 sq. **23** cf. Rom. 6, 23

V, **11** itaque inquit *V F G B a b e p* (*progr. p. 7*) inquit *om. A r* itaque *om. v* utique inquit *l* **14** super *V F G B b l* supra *A r a e p v* aut] ad *l ed. Arg.* **15** super *V A*[1] *F G B b l* supra *A*[2] *r a e p v* **24** *ut editur mss plerr.* iniusti ... utuntur *B v* **25** uerum *V A F r B b e l p* sed *G a v* iustitia *mss* iusti *B v* **26** etiam et *a b*

VI, **4** quia *V* **5** iniuuente *V*[1] (*corr. m. 1*) in iuuentute *ed. Arg.* **8** unius *l* **11** sapientiae nec auferet *l*

tis. Qui enim dixit : *Si quis non renatus fuerit ex aqua et spiritu, non intrabit in regnum caelorum,* alia sententia istos fecit ex- V 623 ceptos, ubi non minus generaliter ait : *Qui me confessus fuerit coram hominibus, confitebor ⟨et ego⟩ eum coram Patre meo qui in caelis est ;* et alio loco : *Qui perdiderit animam suam propter me, inueniet eam.* Hinc est quod scriptum est : *Pretiosa in conspectu Domini mors sanctorum eius.* Quid enim pretiosius quam mors, per quam fit ut et delicta omnia dimittantur et merita cumulatius augeantur ? Neque enim tanti sunt meriti, qui, cum mortem differre non possent, baptizati sunt deletisque omnibus peccatis ex hac uita emigrarunt, quanti sunt hi, qui mortem, cum possent, ideo non distulerunt, quia maluerunt Christum confitendo finire uitam quam eum negando ad eius baptismum peruenire. Quod utique si fecissent, etiam hoc eis in illo lauacro dimitteretur, quod timore mortis negauerant Christum, in quo lauacro et illis facinus tam inmane dimissum est, qui occiderant Christum. Sed quando sine abun- μ 330 dantia gratiae Spiritus illius, qui ubi uult spirat, tantum Christum amare possent, ut eum in tanto uitae discrimine sub tanta spe ueniae negare non possent ? Mors igitur pretiosa sanctorum, quibus cum tanta gratia est praemissa et praerogata mors Christi, ut ad eum adquirendum suam non cunctarentur inpendere, in eos usus redactum esse monstrauit, quod ad poenam peccati antea fuerat constitutum, ut inde iustitiae fructus uberior nasceretur. Mors ergo non ideo bonum PL uideri debet, quia in tantam utilitatem non ui sua, sed diuina 382 opitulatione conuersa est, ut, quae tunc metuenda proposita est, ne peccatum committeretur, nunc suscipienda proponatur, ut peccatum non committatur commissumque deleatur V 624 magnaeque uictoriae debita iustitiae palma reddatur.

cap. VIII Si enim diligentius consideremus, etiam cum quisque pro ueritate fideliter et laudabiliter moritur, mors cauetur. Ideo quippe aliquid eius suscipitur, ne tota contingat et secunda insuper, quae numquam finiatur, accedat. Suscipitur enim animae a corpore separatio, ne Deo ab anima separato etiam ipsa separetur a corpore, ac sic totius hominis prima morte completa secunda excipiat sempiterna. Quocirca mors quidem, ut dixi, cum eam morientes patiuntur cumque in eis ut

---

VII, **4** Io. 3, 5 **7** Mt. 10, 32 **9** ib. 16, 25 **10** Ps. 115, 15 **21** Io. 3, 8

VII, **4** spiritu *V B a b¹ e l p sec. Graec.* sp. sancto *A F r G b² v* **6** ait *mss* dixit *v* **7** et ego *F B v ; om. V A r a b β e l p* **11** et] etiam *V¹ B e ; om. l* **14** emigrarunt *V G B b e l p² v* migrarunt *A F r p¹ ; cf.* I, *22, 36* **24** praemissa *B ed. princ. Arg. v* prom. *V rell.* **24-25** praerogatiua *A r* **26** inpend. animam *l* **27-28** peccati *A r p* (poenam peccati — iustitiae fructus ; *cf.* XIII, *3, 3-4 ; 4, 19 sq.*) peccantis *V F G B a b e l v* **27** antea fuerat *mss plerr. ed. Arg. v Hoffm.* ante f. β f. antea *A Do.²,³*

moriantur facit, nemini bona est, sed laudabiliter toleratur pro tenendo uel adipiscendo bono ; cum uero in ea sunt, qui iam mortui nuncupantur, non absurde dicitur et malis mala et bonis bona. In requie sunt enim animae piorum a corpore separatae, impiorum autem poenas luunt, donec istarum ad aeternam uitam, illarum uero ad aeternam mortem, quae secunda dicitur, corpora reuiuescant.

[cap. IX] Sed id tempus, quo animae a corpore separatae aut in bonis sunt aut in malis, utrum post mortem potius an in morte dicendum est ? Si enim post mortem est, iam non ipsa mors, quae transacta atque praeterita est, sed post eam uita praesens animae bona seu mala est. Mors autem tunc eis mala erat, quando erat, hoc est quando eam patiebantur, cum morerentur, [V 625] quoniam grauis et molestus eius inerat sensus ; quo malo bene utuntur boni. Peracta autem mors quonam modo uel bona uel mala est, quae iam non est ? Porro si adhuc diligentius adtendamus, nec illa mors esse apparebit, cuius grauem ac molestum in morientibus diximus sensum. Quamdiu enim sentiunt, adhuc utique uiuunt, et si adhuc uiuunt, ante mortem quam in morte potius esse dicendi sunt ; quia illa, cum uenerit, aufert omnem corporis sensum, qui ea propinquante molestus est. Ac per hoc quo modo morientes dicamus eos, qui nondum mortui sunt, sed inminente morte iam extrema et mortifera adflictione iactantur, explicare difficile est, etiamsi recte isti appellantur morientes, quia, cum mors quae iam inpendet aduenerit, non morientes, sed mortui nuncupantur. Nullus est ergo moriens nisi uiuens, quoniam, cum in tanta est extremitate uitae, in quanta sunt quos agere [μ 331] animam dicimus, profecto qui nondum anima caruit adhuc uiuit. Idem ipse igitur simul et moriens est et uiuens, sed morti accedens, uita cedens ; adhuc tamen in uita, quia inest [PL 380] anima corpori ; nondum autem in morte, quia nondum abscessit a corpore. Sed si, cum abscesserit, nec tunc in morte, sed post mortem potius erit : quando sit in morte quis dixerit ? Nam neque ullus moriens erit, si moriens et uiuens simul esse nullus potest. Quamdiu quippe anima in corpore est, non possumus negare uiuentem. Aut si moriens potius dicendus est, in cuius iam corpore agitur ut moriatur, nec simul quisquam potest esse uiuens et moriens : nescio quando sit uiuens.

[cap. X] Ex quo enim quisque in isto corpore morituro esse coeperit, [V 626]

VIII, **9** toleraretur *Hoffm.* (*err. typ.?*) **10-11** qui iam] quidam ***V*** **15** reuiuisc. r^2 *B a b* e^1 *l p ed. Arg. v ; cf. 11, 50*

IX, **7** eius (= *mortis*) *mss* eis *B ed. Arg. v* **8** quodam *e* quo *a l* **19** impendit *a ed. Arg.* **20** est *om. l* **24** caedens ***V*** recedens A^2 *r* decedens *B b v* **25** an. in corpore *l* autem] tamen ***V*** in mortem *b l* **26** nec *om.* ***V*** **32** potens esse ***V***

numquam in eo non agitur ut mors ueniat. Hoc enim agit eius mutabilitas toto tempore uitae huius (si tamen uita dicenda est), ut ueniatur in mortem. Nemo quippe est, qui non ei post annum sit, quam ante annum fuit, et cras quam hodie, et hodie quam heri, et paulo post quam nunc, et nunc quam paulo ante propinquior ; quoniam, quidquid temporis uiuitur, de spatio uiuendi demitur, et cotidie fit minus minusque quod restat, ut omnino nihil sit aliud tempus uitae huius, quam cursus ad mortem, in quo nemo uel paululum stare uel aliquanto tardius ire permittitur ; sed urgentur omnes pari motu nec diuerso inpelluntur accessu. Neque enim, cui uita breuior fuit, celerius diem duxit quam ille, cui longior ; sed cum aequaliter et aequalia momenta raperentur ambobus, alter habuit propius, alter remotius, quo non inpari uelocitate ambo currebant. Aliud est autem amplius uiae peregisse, aliud tardius ambulasse. Qui ergo usque ad mortem productiora spatia temporis agit, non lentius pergit, sed plus itineris conficit. Porro si ex illo quisque incipit mori, hoc est esse in morte, ex quo in illo agi coeperit ipsa mors, id est uitae detractio (quia, cum detrahendo finita fuerit, post mortem iam erit, non in morte) : profecto, ex quo esse incipit in hoc corpore, in morte est. Quid enim aliud diebus horis momentisque singulis agitur, donec ea consumpta mors, quae agebatur, impleatur, et incipiat iam tempus esse post mortem, quod, cum uita detraheretur, erat in morte ? Numquam igitur in uita homo est, ex quo est in isto corpore moriente potius quam uiuente, si et in uita et in morte simul non potest esse. V 627
An potius et in uita et in morte simul est ; in uita scilicet, in qua uiuit, donec tota detrahatur ; in morte autem, quia iam moritur, cum uita detrahitur ? Si enim non est in uita, quid est quod detrahitur, donec eius fiat perfecta consumptio ? Si autem non est in morte, quid est uitae ipsa detractio ? Non enim frustra, cum uita fuerit corpori tota detracta, post mortem iam dicitur, nisi quia mors erat, cum detraheretur. Nam si ea detracta non est homo in morte, sed post mortem : quando, nisi cum detrahitur, erit in morte ?

cap. XI Si autem absurdum est, ut hominem, antequam ad mortem perueniat, iam esse dicamus in morte (cui enim propinquat peragendo uitae suae tempora, si iam in illa est ?), maxime quia nimis est insolens, ut simul et uiuens esse dicatur et moriens, cum uigilans et dormiens simul esse non possit : quaerendum est quando erit moriens. Etenim antequam mors ueniat, non est moriens, sed uiuens ; cum uero mors uenerit, μ 332 PL 384

X, **4** ei] alius *ed. Arg.* **10** in qua *V* **10-11** aliquando *e* **16** uiae] diae *V* **24** consummata *A r B a b p* **30** qua *p v* **31** dum *p* **32** consumtio (consumptio) *V F B l v* consummatio *A r G a b e p* **36** detractio *l*

XI, **4** simul et *om. l*

mortuus erit, non moriens. Illud ergo est adhuc ante mortem, hoc iam post mortem. Quando ergo in morte ? Tunc enim est moriens, ut, quem ad modum tria sunt cum dicimus « ante mortem, in morte, post mortem », ita tria singulis singula « uiuens, moriens mortuusque » reddantur. Quando itaque sit moriens, id est in morte, ubi neque sit uiuens, quod est ante mortem, neque mortuus, quod est post mortem, sed moriens, id est in morte, difficillime definitur. Quamdiu quippe est anima in corpore, maxime si etiam sensus adsit, procul dubio uiuit homo, qui constat ex anima et corpore, ac per hoc adhuc V 628 ante mortem, non in morte esse dicendus est ; cum uero anima abscesserit omnemque abstulerit corporis sensum, iam post mortem mortuusque perhibetur. Perit igitur inter utrumque, quo moriens uel in morte sit ; quoniam si adhuc uiuit, ante mortem est ; si uiuere destitit, iam post mortem est. Numquam ergo moriens, id est in morte, esse conprehenditur. Ita etiam in transcursu temporum quaeritur praesens, nec inuenitur, quia sine ullo spatio est, per quod transitur ex futuro in praeteritum. Nonne ergo uidendum est, ne ista ratione mors corporis nulla esse dicatur ? Si enim est, quando est, quae in ullo et in qua ullus esse non potest ? Quando quidem si uiuitur, adhuc non est, quia hoc ante mortem, non in morte ; si autem uiuere iam cessatum est, iam non est, quia et hoc post mortem est, non in morte. Sed rursus si nulla mors est ante quid uel post, quid est quod dicitur ante mortem siue post mortem ? Nam et hoc inaniter dicitur, si mors nulla est. Atque utinam in paradiso bene uiuendo egissemus, ut re uera nulla mors esset. Nunc autem non solum est, uerum etiam tam molesta est, ut nec ulla explicari locutione possit nec ulla ratione uitari.

Loquamur ergo secundum consuetudinem (non enim aliter debemus) et dicamus « ante mortem », priusquam mors accidat ; sicut scriptum est : *Ante mortem ne laudes hominem quemquam.* Dicamus etiam cum acciderit : Post mortem illius uel illius factum est illud aut illud. Dicamus et de praesenti tempore ut possumus, uelut cum ita loquimur : Moriens ille testatus est, et : Illis atque illis illud atque illud moriens dere- V 629 liquit ; quamuis hoc nisi uiuens omnino facere non posset et potius hoc ante mortem fecerit, non in morte. Loquamur PL etiam sicut loquitur scriptura diuina, quae mortuos quoque 385 non post mortem, sed in morte esse non dubitat dicere. Hinc enim est illud : *Quoniam non est in morte, qui memor sit tui.*

XI, **41** Eccli. 11, 29 (30) **49** Ps. 6, 6

10 quemammodum *V* (*semper*) **16** etiamsi *l* atsit *V* **22** desistit *l* **28** nullo *a l v* **29** mortem est *A r p* **30** hoc et *B* ; et *om. l* **31-32** ante quid] quid *om. a v* **39** sed dic. *l* **39-40** accedat *b l* **40-41** ne glorifices quemquam *A r* **42** illud uel illud *G a p v*

Donec enim reuiuescant, recte esse dicuntur in morte, sicut in somno esse quisque, donec euigilet, dicitur ; quamuis in μ 333 somno positos dicamus dormientes, nec tamen eo modo possumus dicere eos, qui iam sunt mortui, morientes. Non enim adhuc moriuntur, qui, quantum adtinet ad corporis mortem, de qua nunc disserimus, iam sunt a corporibus separati. Sed hoc est, quod dixi explicari aliqua locutione non posse, quonam modo uel morientes dicantur uiuere uel iam mortui etiam post mortem adhuc esse dicantur in morte. Quo modo enim post mortem, si adhuc in morte ? praesertim cum eos nec morientes dicamus, sicuti eos, qui in somno sunt, dicimus dormientes, et qui in languore, languentes, et qui in dolore, utique dolentes, et qui in uita, uiuentes ; at uero mortui, priusquam resurgant, esse dicuntur in morte, nec tamen possunt appellari morientes. Vnde non inportune neque incongrue arbitror accidisse, etsi non humana industria, iudicio fortasse diuino, ut hoc uerbum, quod est moritur, in Latina lingua nec grammatici declinare potuerint ea regula qua cetera talia declinantur. Namque ab eo quod est oritur, fit uerbum praeteriti temporis « ortus est » ; et si qua similia sunt, per temporis praeteriti participia declinantur. Ab eo uero, quod est moritur, si quaeramus praeteriti temporis uerbum, responderi adsolet « mor- V 630 tuus est », u littera geminata. Sic enim dicitur mortuus, quo modo fatuus, arduus, conspicuus et si qua similia, quae non sunt praeteriti temporis, sed quoniam nomina sunt, sine tempore declinantur. Illud autem, quasi ut declinetur, quod declinari non potest, pro participio praeteriti temporis ponitur nomen. Conuenienter itaque factum est, ut, quem ad modum id quod significat non potest agendo, ita ipsum uerbum non posset loquendo declinari. Agi tamen potest in adiutorio gratiae Redemptoris nostri, ut saltem secundam mortem declinare possimus. Illa est enim grauior et omnium malorum pessima, quae non fit separatione animae et corporis, sed in aeternam poenam potius utriusque complexu. Ibi e contrario non erunt homines ante mortem atque post mortem, sed semper in morte ; ac per hoc numquam uiuentes, numquam mortui, sed sine fine morientes. Numquam enim erit homini peius in morte, quam ubi erit mors ipsa sine morte.

cap. XII Cum ergo requiritur, quam mortem Deus primis hominibus fuerit comminatus, si ab eo mandatum transgrederentur acceptum nec oboedientiam custodirent, utrum animae an corporis an totius hominis an illam quae appellatur secunda : PL 386

---

50 reuiuescant *V A F* G^2 reuiuisc. *r* G^1 *B rell. v* esse *om. A r* dic. esse *v* **52** dicimus V^1 **61** utique *om. A r* a^1 **67** potuerunt *l* **70** eo autem *B* **71** solet *B* **73** arduus carduus consp. *V F G B e l p* **79** posset *V A r G B b e p* -it *F a l* decl. loqu. non possit *v* **81** est *om. e* enim est *B v*

respondendum est : Omnes. Prima enim constat ex duabus, [secunda] ex omnibus tota. Sicut enim uniuersa terra ex multis terris et uniuersa ecclesia ex multis constat ecclesiis : sic uniuersa mors ex omnibus. Quoniam prima constat ex duabus, una animae, altera corporis ; ut sit prima totius hominis mors, cum anima sine Deo et sine corpore ad tempus poenas V 631 luit ; secunda uero, ubi anima sine Deo cum corpore poenas aeternas luit. Quando ergo dixit Deus primo illi homini, quem in paradiso constituerat, de cibo uetito : *Quacumque die ederitis ex illo, morte moriemini :* non tantum primae mortis partem priorem, ubi anima priuatur Deo, nec tantum poste- μ 334 riorem, ubi corpus priuatur anima, nec solam ipsam totam primam, ubi anima et a Deo et a corpore separata punitur ; sed quidquid mortis est usque ad nouissimam, quae secunda dicitur, qua est nulla posterior, comminatio illa complexa est.

cap. XIII Nam postea quam praecepti facta transgressio est, confestim gratia deserente diuina de corporum suorum nuditate confusi sunt. Vnde etiam foliis ficulneis, quae forte a perturbatis prima comperta sunt, pudenda texerunt ; quae prius eadem membra erant, sed pudenda non erant. Senserunt ergo nouum motum inoboedientis carnis suae, tamquam reciprocam poenam inoboedientiae suae. Iam quippe anima libertate in peruersum propria delectata et Deo dedignata seruire pristino corporis seruitio destituebatur, et quia superiorem dominum suo arbitrio deseruerat, inferiorem famulum ad suum arbitrium non tenebat, nec omni modo habebat subditam carnem, sicut semper habere potuisset, si Deo subdita ipsa mansisset. Tunc ergo coepit caro concupiscere aduersus spiritum, cum qua controuersia nati sumus, trahentes originem mortis et in membris nostris uitiataque natura conten- V 632 tionem eius siue uictoriam de prima praeuaricatione gestantes.

cap. XIV Deus enim creauit hominem rectum, naturarum auctor, non utique uitiorum ; sed sponte deprauatus iusteque damnatus deprauatos damnatosque generauit. Omnes enim fuimus in illo uno, quando omnes fuimus ille unus, qui per feminam lapsus est in peccatum, quae de illo facta est ante peccatum. Nondum erat nobis singillatim creata et distributa forma, in qua singuli uiueremus ; sed iam erat natura seminalis, ex qua propagaremur ; qua scilicet propter peccatum uitiata et uinculo mortis obstricta iusteque damnata non alterius condicionis homo ex homine nasceretur. Ac per hoc a liberi arbi-

XIII, **13** Gal. 5, 17

XII, **6** secunda *F G* (*a b p ?*) *v ; om. V A r B* β *e l ed. Arg.* **12** hom. illi *l p* **14** comederitis *p* ex eo *v* **16** solam *V F e l p* solum *A r G B v* **17** primam *om. p*

XIII, **2** gratia eos deser. *p* **13** mans. ipsa *B ;* ipsa *om. V b*

XIV, **7** nat. erat *B v* **10** a liberi *V*[1] *F B e l p v* (*cf.* xvi, *2, 49*) a *om. V*[2] *A G r a b*

trii malo usu series calamitatis huius exorta est, quae humanum genus origine deprauata, uelut radice corrupta, usque ad secundae mortis exitium, quae non habet finem, solis eis PL exceptis qui per Dei gratiam liberantur, miseriarum conexione 387 perducit.

cap. XV Quam ob rem etiamsi in eo quod dictum est : *Morte moriemini*, quoniam non est dictum : Mortibus, eam solam intellegamus, quae fit cum anima deseritur sua uita, quod illi V 633 Deus est (non enim deserta est ut desereret, sed ut desereretur deseruit ; ad malum quippe eius prior est uoluntas eius ; ad bonum uero eius prior est uoluntas Creatoris eius ; siue ut eam faceret, quae nulla erat, siue ut reficiat, quia lapsa perierat), — etiamsi ergo hanc intellegamus Deum denuntiasse mortem in eo quod ait : *Qua die ederitis ex illo, morte moriemini* ; tamquam diceret : Qua die me deserueritis per inoboedientiam, deseram uos per iustitiam : profecto in ea morte μ 335 etiam ceterae denuntiatae sunt, quae procul dubio fuerant secuturae. Nam in eo, quod inoboediens motus in carne animae inoboedientis exortus est, propter quem pudenda texerunt, sensa est mors una, in qua deseruit animam Deus. Ea significata est uerbis eius, quando timore dementi sese abscondenti homini dixit : *Adam, ubi es ?* non utique ignorando quaerens, sed increpando admonens, ut adtenderet ubi esset, in quo Deus non esset. Cum uero corpus anima ipsa deseruit aetate corruptum et senectute confectum, uenit in experimentum mors altera, de qua Deus peccatum adhuc puniens homini dixerat : *Terra es et in terram ibis* ; ut ex his duabus mors illa prima, quae totius est hominis, compleretur, quam secunda in ultimo sequitur, nisi homo per gratiam liberetur. Neque enim corpus, quod de terra est, rediret in terram nisi sua morte, quae illi accidit, cum deseritur sua uita, id est anima. Vnde constat inter Christianos ueraciter catholicam tenentes fidem etiam ipsam nobis corporis mortem non lege naturae, qua nullam mortem homini Deus fecit, sed merito inflictam esse peccati, quoniam peccatum uindicans Deus dixit homini, in quo tunc omnes eramus : *Terra es et in terram ibis*.

cap. XVI Sed philosophi, contra quorum calumnias defendimus ciui- V 634 tatem Dei, hoc est eius ecclesiam, sapienter sibi uidentur inridere, quod dicimus animae a corpore separationem inter poenas eius esse deputandam, quia uidelicet eius perfectam

---

XV, **17** Gen. 3, 9 **22** Gen. 3, 19

XV, **2** est dict.] dixit *l* si eam *l* **7** quia V^2 *A r G a b e l* qua V^1 quae (quę) *B p v* **25** in terra *V* **29** quia *b* homini *V G B e l p v* hominis *A F r a b*

beatitudinem tunc illi fieri existimant, cum omni prorsus corpore exuta ad Deum simplex et sola et quodam modo nuda redierit. Vbi si nihil, quo ista refelleretur opinio, in eorum litteris inuenirem, operosius mihi disputandum esset, quo demonstrarem non corpus esse animae, sed corruptibile corpus onerosum. Vnde illud est quod de scripturis nostris in superiore libro commemorauimus : *Corpus enim corruptibile adgrauat animam.* PL 388 Addendo utique *corruptibile* non qualicumque corpore, sed quale factum est ex peccato consequente uindicta, animam perhibuit adgrauari. Quod etiamsi non addidisset, nihil aliud intellegere deberemus. Sed cum apertissime Plato deos a summo Deo factos habere inmortalia corpora praedicet eisquae ipsum Deum, a quo facti sunt, inducat pro magno beneficio pollicentem, quod in aeternum cum suis corporibus permanebunt nec ab eis ulla morte soluentur : quid est quod isti ad exagitandam Christianam fidem fingunt se nescire quod sciunt, aut etiam sibi repugnantes aduersum se ipsos malunt dicere, dum nobis non desinant contradicere ? Nempe Platonis haec uerba sunt, sicut ea Cicero in Latinum uertit, quibus inducit summum deum deos quos fecit adloquentem V 635 ac dicentem : « Vos, qui deorum satu orti estis, adtendite : quorum operum ego parens effectorque sum, haec sunt indissolubilia μ 336 me inuito, quamquam omne conligatum solui potest ; sed haudquaquam bonum est ratione uinctum uelle dissoluere. Sed quoniam estis orti, inmortales uos quidem esse et indissolubiles non potestis ; ne utiquam tamen dissoluemini, neque uos ulla mortis fata periment, nec erunt ualentiora quam consilium meum, quod maius est uinculum ad perpetuitatem uestram quam illa quibus estis ⟨tum, cum gignebamini,⟩ conligati. » Ecce deos Plato dicit et corporis animaeque conligatione mortales, et tamen inmortales dei a quo facti sunt uoluntate atque consilio. Si ergo animae poena est in qualicumque corpore conligari, quid est quod eos adloquens deus tamquam sollicitos, ne forte moriantur, id est dissoluantur a corpore, de sua facit inmortalitate securos ; non propter eorum naturam, quae sit compacta, non simplex, sed propter suam inuictissimam uoluntatem, qua potens est facere, ut nec orta occidant nec conexa soluantur, sed incorruptibiliter perseuerent ?

Et hoc quidem utrum Plato uerum de sideribus dicat, alia quaestio est. Neque enim ei continuo concedendum est globos

---

XVI, **11** C. 16 **12** Sap. 9, 15 **23** Tim. p. 41 C. 11 (ed. Plasbg. 1908 p. 186)

XVI, **5** extimant *e* **6** dominum *l* **7** refellitur *l* **10-11** superiori *G B p v* (*cf.* 1, *36*, *18* ; 11, *2*, *1*) **20** fingant *V* (a *ex* e *corr.*) **28** bonum *V A F r G B a e l p* boni (= *Cic.*) *b v* **30** ne utiquam *V* A^1 B^1 *e* neū///quam *l* nec umquam A^2 *G r p* numquam *F* nequaquam B^2 *a b v* **33** tum cum gigneb. *G B b e* p^2 *v*

istos luminum siue orbiculos luce corporea super terras seu die seu nocte fulgentes suis quibusdam propriis animis uiuere eisque intellectualibus et beatis, quod etiam de ipso uniuerso mundo, tamquam uno animali maximo, quo cuncta cetera continerentur animalia, instanter adfirmat. Sed haec, ut dixi, alia quaestio est, quam nunc discutiendam non suscepimus. Hoc tantum contra istos commemorandum putaui, qui se V 636
Platonicos uocari uel esse gloriantur, cuius superbia nominis PL
erubescunt esse Christiani, ne commune illis cum uulgo uoca- 389
bulum uilem faciat palliatorum tanto magis inflatam, quanto magis exiguam paucitatem ; et quaerentes, quid in doctrina Christiana reprehendant, exagitant aeternitatem corporum, tamquam haec sint inter se contraria, ut et beatitudinem quaeramus animae et eam semper esse uelimus in corpore, uelut aerumnoso uinculo conligatam ; cum eorum auctor et magister Plato donum a deo summo diis ab illo factis dicat esse concessum, ne aliquando moriantur, id est a corporibus, quibus eos conexuit, separentur.

cap. XVII Contendunt etiam isti terrestria corpora sempiterna esse non posse, cum ipsam uniuersam terram dei sui, non quidem summi, sed tamen magni, id est totius huius mundi, membrum in medio positum et sempiternum esse non dubitent. Cum ergo deus ille summus fecerit eis alterum quem putant deum, id est istum mundum, ceteris diis, qui infra eum sunt, praeferendum, eundemque esse existiment animantem, anima scilicet, sicut asserunt, rationali uel intellectuali in tam magna mole corporis eius inclusa, ipsiusque corporis tamquam membra locis suis posita atque digesta quattuor constituerit elementa, quorum iuncturam, ne umquam deus eorum tam magnus moriatur, insolubilem ac sempiternam uelint : quid μ 337
causae est, ut in corpore maioris animantis tamquam medium membrum aeterna sit terra, et aliorum animantium ter-
restrium corpora, si Deus sicut illud uelit, aeterna esse non V 637
possint ? Sed terrae, inquiunt, terra reddenda est, unde animalium terrestria sumpta sunt corpora ; ex quo fit, inquiunt, ut ea sit necesse dissolui et emori et eo modo terrae stabili ac sempiternae, unde fuerant sumpta, restitui. Si quis hoc etiam de igne similiter adfirmet et dicat reddenda esse uniuerso igni corpora, quae inde sumpta sunt, ut caelestia fierent animalia : nonne inmortalitas, quam talibus diis, uelut deo summo loquente, promisit Plato, tamquam uiolentia disputationis huius intercidet ? An ibi propterea non fit, quia Deus non

---

(= *Cic.*) ; *om.* ***V*** *A* F *r a l p*[1] (*recte* ; *cf.* XXII, *26, 21* ; *Aug. Serm. 241, 8*) **52** qui] ut qui *A F r p*

XVII, **7** eţque (*supra:* undem) ***V*** etundēq ; *e*[1] eūque exist. (*om.* esse) *B* **18** mori *B a* **20** et]

uult, cuius uoluntatem, ut ait Plato, nulla uis uincit ? Quid ergo prohibet, ut hoc etiam de terrestribus corporibus Deus possit efficere, quandoquidem, ut nec ea quae orta sunt occidant nec ea quae sunt uincta soluantur nec ea quae sunt ex elementis sumpta reddantur atque ut animae in corporibus constitutae nec umquam ea deserant et cum eis inmortalitate ac sempiterna beatitudine perfruantur, posse Deum facere confitetur Plato ? Cur ergo non possit, ut nec terrestria moriantur ? An Deus non est potens quo usque Christiani credunt, sed quo usque Platonici uolunt ? Nimirum quippe consilium Dei et potestatem potuerunt philosophi, nec potuerunt PL
nosse prophetae ; cum potius e contrario Dei prophetas ad 390
enuntiandam eius, quantum dignatus est, uoluntatem Spiritus eius docuerit, philosophos autem in ea cognoscenda coniectura humana deceperit.

Verum non usque adeo decipi debuerunt, non solum ignorantia, uerum etiam peruicacia, ut et sibi apertissime refragentur magnis disputationum uiribus adserentes animae, ut beata esse possit, non terrenum tantum, sed omne corpus esse fugiendum, et deos rursus dicentes habere beatissimas animas et tamen aeternis corporibus inligatas, caelestes qui- V'638
dem igneis, Iouis autem ipsius animam, quem mundum istum uolunt, omnibus omnino corporeis elementis, quibus haec tota moles a terra in caelum surgit, inclusam. Hanc enim animam Plato ab intimo terrae medio, quod geometrae centron uocant, per omnes partes eius usque ad caeli summa et extrema diffundi et extendi per numeros musicos opinatur, ut sit iste mundus animal maximum beatissimum sempiternum, cuius anima et perfectam sapientiae felicitatem teneret et corpus proprium non relinqueret, cuiusque corpus et in aeternum ex illa uiueret et eam quamuis non simplex, sed tot corporibus tantisque conpactum hebetare atque tardare non posset. Cum igitur suspicionibus suis ista permittant, cur nolunt credere, diuina uoluntate atque potentia inmortalia corpora fieri posse terrena, in quibus animae nulla ab eis morte separatae, nullis eorum oneribus adgrauatae sempiterne ac feliciter uiuant, quod deos suos posse adserunt in corporibus igneis Iouemque ipsum eorum regem in omnibus corporeis elementis ? Nam si animae, ut beata sit, corpus est omne fugiendum, fugiant dii eorum de globis siderum, fugiat Iuppiter de caelo et terra ; aut si non possunt, miseri iudicentur. Sed neutrum μ 338
isti uolunt, qui neque a corporibus separationem audent dare

---

ac *A F r p* **25** uoluntate *V* **28** nec — soluantur *om.* B^1 r^1 uincta *V* (*ex* uicta *corr.*), *F G* B^2 *b e l* uncta *A* iuncta r^2 *a p v* **41** uerum *V F B a* e^1 sed
iori i dii
magis *A r G b* β e^2 *p v* sed maius *l* **49** centrum *v* **64** deorum *V* deorum *l*
a
globo *B* **65** ut *V*

diis suis, ne illos mortales colere uideantur, nec beatitudinis
priuationem, ne infelices eos esse fateantur. Non ergo ad
beatitudinem consequendam omnia fugienda sunt corpora ;
sed corruptibilia molesta, grauia moribunda ; non qualia fecit
primis hominibus bonitas Dei, sed qualia esse compulit poena
peccati.

cap. XVIII Sed necesse est, inquiunt, ut terrena corpora naturale V 639
pondus uel in terra teneat uel cogat ad terram et ideo in caelo
esse non possint. Primi quidem illi homines in terra erant ne-
morosa atque fructuosa, quae paradisi nomen obtinuit ; sed
quia et ad hoc respondendum est uel propter Christi corpus
cum quo ascendit in caelum uel propter sanctorum qualia in
resurrectione futura sunt, intueantur paulo adtentius pondera PL
ipsa terrena. Si enim ars humana efficit, ut ex metallis, quae 391
in aquis posita continuo submerguntur, quibusdam modis
uasa fabricata etiam natare possint : quanto credibilius et
efficacius occultus aliquis modus operationis Dei, cuius omni-
potentissima uoluntate Plato dicit nec orta interire nec con-
ligata posse dissolui, cum multo mirabilius incorporea corpo-
reis quam quaecumque corpora quibuscumque corporibus
copulentur, potest molibus praestare terrenis, ut nullo in
ima pondere deprimantur, ipsisque animis perfectissime
beatis, ut quamuis terrena, tamen incorruptibilia iam cor-
pora ubi uolunt ponant et quo uolunt agant, situ motuque
facillimo ! An uero si hoc angeli faciant et quaelibet animalia
terrestria rapiant unde libet constituantque ubi libet, aut
eos non posse aut onera sentire credendum est ? Cur ergo
sanctorum perfectos et beatos diuino munere spiritus sine
ulla difficultate posse ferre quo uoluerint et sistere ubi uolue-
rint sua corpora non credamus ? Nam cum terrenorum corpo- V 640
rum, sicut onera in gestando sentire consueuimus, quanto
maior est quantitas, tanto sit maior et grauitas, ita ut plura
pondo quam pauciora plus premant : membra tamen suae
carnis leuiora portat anima cum in sanitate robusta sunt
quam in languore cum macra sunt. Et cum aliis gestantibus
onerosior sit saluus et ualidus quam exilis et morbidus, ipse
tamen ad suum corpus mouendum atque portandum agilior
est, cum in bona ualetudine plus habet molis, quam cum in
peste uel fame minimum roboris. Tantum ualet in habendis
etiam terrenis corporibus, quamuis adhuc corruptibilibus
atque mortalibus, non quantitatis pondus, sed temperationis
modus. Et quis uerbis explicat, quantum distet inter prae-
sentem quam dicimus sanitatem et inmortalitatem futuram ?
Non itaque nostram fidem redarguunt philosophi de ponde-

XVIII, **12** dixit *a b* **14** corpora] corporea *a v* quibusque *p* **20** aut] utrum *p* **21** eos non *mss* eos sine labore non *v* **23** deferre *G a b* quod *l* et sist.] exist. *G a b* **30** honeros. *V* **36** explicet *v* distat *B l* **38** re-

ribus corporum. Nolo enim quaerere, cur non credant terrenum esse posse corpus in caelo, cum terra uniuersa libretur in nihilo. Fortassis enim de ipso medio mundi loco, eo quod in eum coeant quaeque grauiora, etiam argumentatio ueri similior habeatur. Illud dico : Si dii minores, quibus inter animalia terrestria cetera etiam hominem faciendum commisit μ 339 Plato, potuerunt, sicut dicit, ab igne remouere urendi qualitatem, lucendi relinquere quae per oculos emicaret : itane Deo summo concedere dubitabimus, cuius ille uoluntati potestatique concessit, ne moriantur quae orta sint, et tam diuersa, tam dissimilia, id est corporea et incorporea, sibimet conexa nulla possint dissolutione seiungi, ut de carne hominis, cui donat inmortalitatem, corruptionem auferat, naturam relinquat, congruentiam figurae membrorumque detineat, V 641 detrahat ponderis tarditatem ? Sed de fide resurrectionis mortuorum, et de corporibus eorum inmortalibus diligentius, si Deus uoluerit, in fine huius operis disserendum est.

cap. XIX Nunc de corporibus primorum hominum quod instituimus PL explicemus ; quoniam nec mors ista, quae bona perhibetur 392 bonis nec tantum paucis intellegentibus siue credentibus, sed omnibus nota est, qua fit animae a corpore separatio, qua certe corpus animantis, quod euidenter uiuebat, euidenter emoritur, eis potuisset accidere, nisi peccati meritum sequeretur. Licet enim iustorum ac piorum animae defunctorum quod in requie uiuant dubitare fas non sit, usque adeo tamen eis melius esset cum suis corporibus bene ualentibus uiuere, ut etiam illi, qui omni modo esse sine corpore beatissimum existimant, hanc opinionem suam sententia repugnante conuincant. Neque enim quisquam audebit illorum sapientes homines, siue morituros siue iam mortuos, id est aut carentes corporibus aut corpora relicturos, diis inmortalibus anteponere, quibus Deus summus apud Platonem munus ingens, indissolubilem scilicet uitam, id est aeternum cum suis corporibus consortium, pollicetur. Optime autem cum hominibus agi arbitratur idem Plato, si tamen hanc uitam pie iusteque peregerint, ut a suis corporibus separati in ipsorum deorum, qui sua corpora numquam deserunt, recipiantur sinum,

Scilicet inmemores supera ut conuexa reuisant V 642
Rursus et incipiant in corpora uelle reuerti ;

XVIII, **45** Tim. p. 42, D **47** Ib. p. 45, B

XIX, **20** Phaed. p. 108, C; Phaedr. p. 248, C

---

darguant a^2 *p v* **40** posse esse *B v* posse *om. A F r ; cf. 19, 25* **47** dubitauimus *V a e* **48** consensit *l* sunt B^1 *b v*

XIX, **6** moritur *b* eis] et his *a b* **10** beatissimam *V* **11** sua *ed. Arg. Lou.* suę sententię repugnantem *p* suā sententiā repugnantē *A r* **11-12** uincant *a* **22** in] ad *a*

quod Vergilius ex Platonico dogmate dixisse laudatur (ita quippe animas mortalium nec in suis corporibus semper esse posse existimat, sed mortis necessitate dissolui, nec sine corporibus durare perpetuo, sed alternantibus uicibus indesinenter uiuos ex mortuis et ex uiuis mortuos fieri putat) ; ut a ceteris hominibus hoc uideantur differre sapientes, quod post mortem feruntur ad sidera, ut aliquanto diutius in astro sibi congruo quisque requiescat atque inde rursus miseriae pristinae oblitus et cupiditate habendi corporis uictus redeat ad labores aerumnasque mortalium ; illi uero, qui stultam duxerint uitam, ad corpora suis meritis debita siue hominum siue bestiarum de proximo reuoluantur. In hac itaque durissima condicione constituit etiam bonas atque sapientes animas, quibus non talia corpora distributa sunt, cum quibus semper atque inmortaliter uiuerent, ut neque in corporibus permanere neque sine his possint in aeterna puritate durare. De quo Platonico dogmate iam in libris superioribus diximus Christiano tempori erubuisse Porphyrium et non solum ab μ 340 animis humanis remouisse corpora bestiarum, uerum etiam sapientium animas ita uoluisse de corporeis nexibus liberari, ut corpus omne fugientes beatae apud Patrem sine fine teneantur. Itaque ne a Christo uinci uideretur uitam sanctis pollicente perpetuam, etiam ipse purgatas animas sine ullo ad miserias pristinas reditu in aeterna felicitate constituit ; PL et ut Christo aduersaretur, resurrectionem incorruptibilium 393 corporum negans non solum sine terrenis, sed sine ullis omnino corporibus eas adseruit in sempiternum esse uicturas. Nec tamen ista qualicumque opinione praecepit saltem ne diis corporatis religionis obsequio subderentur. Quid ita, nisi quia eas, quamuis nulli corpori sociatas, non credidit illis V 643 esse meliores ? Quapropter, si non audebunt isti, sicut eos ausuros esse non arbitror, diis beatissimis et tamen in aeternis corporibus constitutis humanas animas anteponere : cur eis uidetur absurdum, quod fides Christiana praedicat, et primos homines ita fuisse conditos, ut, si non peccassent, nulla morte a suis corporibus soluerentur, sed pro meritis oboedientiae custoditae inmortalitate donati cum eis uiuerent in aeternum ; et talia sanctos in resurrectione habituros ea ipsa, in quibus hic laborauerunt, corpora, ut nec eorum carni aliquid corruptionis uel difficultatis nec eorum beatitudini aliquid doloris et infelicitatis possit accidere ?

---

22 Verg. Aen. 6, 750 sq. **34** Phaedr. p. 247 E sqq. **39** L. 10, c. 30

---

25 posse *om. l* **29** feruntur *mss* ferantur *v* **30** quis *A r* **37** atque *om. V* **38** possent V^1 **39** in sup. libr. *l* **40** tempori *V b* (*cf.* IX, *13, 51* ; X, *26, 2* ; XI, *26, 43*) ; tempore *A F r G B rell. ed. Arg. v* **41** hum. anim. *B v* **47** auersar. *e* **50** saltim *l*

cap. XX Proinde nunc sanctorum animae defunctorum ideo non habent grauem mortem, qua separatae sunt a corporibus suis, quia caro eorum requiescit in spe, quaslibet sine ullo iam sensu contumelias accepisse uideatur. Non enim, sicut Platoni uisum est, corpora obliuione desiderant, sed potius, quia meminerunt quid sibi ab eo sit promissum, qui neminem fallit, qui eis etiam de capillorum suorum integritate securitatem dedit, resurrectionem corporum, in quibus multa dura perpessi sunt, nihil in eis ulterius tale sensuri desiderabiliter et patienter expectant. Si enim carnem suam non oderant, quando eam suae menti infirmitate resistentem spiritali iure cohercebant, quanto magis eam diligunt etiam ipsam spiritalem futuram! Sicut enim spiritus carni seruiens non incon- [V 644] grue carnalis, ita caro spiritui seruiens recte appellabitur spiritalis, non quia in spiritum conuertetur, sicut nonnulli putant ex eo quod scriptum est: *Seminatur corpus animale, surget corpus spiritale*, sed quia spiritui summa et mirabili obtemperandi facilitate subdetur usque ad implendam inmortalitatis indissolubilis securissimam uoluntatem, omni molestiae sensu, omni corruptibilitate et tarditate detracta. Non solum enim non erit tale, quale nunc est in quauis optima ualetudine, sed nec tale quidem, quale fuit in primis hominibus ante pecca- [PL] tum, qui licet morituri non essent, nisi peccassent, alimentis [394] tamen ut homines utebantur, nondum spiritalia, sed adhuc animalia corpora terrena gestantes. Quae licet senio non ueterescerent, ut necessitate perducerentur ad mortem (qui [μ 341] status eis de ligno uitae, quod in medio paradiso cum arbore uetita simul erat, mirabili Dei gratia praestabatur), tamen et alios sumebant cibos praeter unam arborem, quae fuerat interdicta, non quia ipsa erat malum, sed propter commendandum purae et simplicis oboedientiae bonum, quae magna uirtus est rationalis creaturae sub Creatore Domino constitutae. Nam ubi nullum malum tangebatur, profecto, si prohibitum tangeretur, sola inoboedientia peccabatur. Agebatur ergo aliis quae sumebant, ne animalia corpora molestiae aliquid esuriendo ac sitiendo sentirent; de ligno autem uitae propterea gustabatur, ne mors eis undecumque subreperet uel senectute confecta decursis temporum spatiis interirent; tamquam cetera essent alimento, illud sacramento; ut sic fuisse accipiatur lignum uitae in paradiso corporali, sicut in

---

XX, **3** Ps. 15, 9 **8** Lc. 21, 18 **10** Eph. 5, 29 **17** 1. Cor. 15, 44

XX, **2** qua] quia *e* **11** resistente V^2 *b e l* **16** surget *V G a b e ed. Arg. Fragm. Frising.* (*cf. 23, 61 ; 24, 167 ;* XXII, *21, 20*) surgit *A F r p* resurget *B l v* **18** felicitate *G a b* inplendam *mss plerr.* plenam *b ; om. v* **19** uoluptatem $Do.^2$ *coll.* X, *30, 36 sqq.* **25** licet et s. *l* **26** ueterasc. *B v* conueterasc. *a* **29** sumebat *V* **34** agebatur *V A F r G b l p ed. Arg.* (*cf.* X, *6, 1*) alebantur *B a e v*

spiritali, hoc est intellegibili, paradiso sapientia Dei, de qua V 645 scriptum est : *Lignum uitae est amplectentibus eam.*

cap. XXI Vnde nonnulli totum ipsum paradisum, ubi primi homines parentes generis humani sanctae scripturae ueritate fuisse narrantur, ad intellegibilia referunt arboresque illas et ligna fructifera in uirtutes uitae moresque conuertunt ; tamquam uisibilia et corporalia illa non fuerint, sed intellegibilium significandorum causa eo modo dicta uel scripta sint. Quasi propterea non potuerit esse paradisus corporalis, quia potest etiam spiritalis intellegi ; tamquam ideo non fuerint duae mulieres, Agar et Sarra, et ex eis duo filii Abrahae, unus de ancilla, alius de libera, quia duo testamenta in eis figurata dicit apostolus ; aut ideo de nulla petra Moyse percutiente aqua defluxerit, quia potest illic figurata significatione etiam Christus intellegi, eodem apostolo dicente : *Petra autem erat Christus.* Nemo itaque prohibet intellegere paradisum uitam beatorum, quattuor eius flumina quattuor uirtutes, prudentiam, fortitudinem, temperantiam atque iustitiam, et ligna eius omnes utiles disciplinas et lignorum fructus mores piorum et lignum uitae ipsam bonorum omnium matrem sapientiam et lignum scientiae boni et mali transgressi mandati experi- PL mentum. 395 Poenam enim peccatoribus bene utique, quoniam iuste, constituit Deus, sed non suo bono experitur homo. Possunt haec etiam in ecclesia intellegi, ut ea melius accipia- V 646 mus tamquam prophetica indicia praecedentia futurorum; paradisum scilicet ipsam ecclesiam, sicut de illa legitur in cantico canticorum ; quattuor autem paradisi flumina quattuor euangelia, ligna fructifera sanctos, fructus autem eorum opera eorum, lignum uitae sanctum sanctorum utique Christum, lignum scientiae boni et mali proprium uoluntatis arbitrium. Nec se ipso quippe homo diuina uoluntate contempta nisi perniciose uti potest atque ita discit, quid intersit, utrum inhaereat communi omnibus bono an proprio delectetur. Se quippe amans donatur sibi, ut inde timoribus maeroribusque completus cantet in psalmo, si tamen mala sua sentit : *Ad me ipsum turbata est anima mea ;* correctusque iam dicat : *Fortitudinem meam ad te custodiam.* Haec et si qua alia com- μ 342 modius dici possunt de intellegendo spiritaliter paradiso nemine prohibente dicantur, dum tamen et illius historiae ueritas fidelissima rerum gestarum narratione commendata credatur.

---

42 Prou. 3, 18

XXI, **20** Gal. 4, 22 sqq. **21** Exod. 17, 6 ; Num. 20, 11 **23** 1. Cor. 10, 4 **25** Cant. 4, 13 **34** Ps. 41, 7 **35** Ps. 58, 10

XXI, **9** Sara *B a v* ex eis *V F G B a b e l ed. Arg.* ex his *p* ex illis *A r v* **9-10** et alius *b* et unus *a* **14** intellegi *B a* **29** ipso *om. V* ipsum *p* **33-34** a me ipso A^2 *F r* **34** correptusq. *a*

cap. XXII Corpora ergo iustorum, quae in resurrectione futura sunt, neque ullo ligno indigebunt, quo fiat ut nullo morbo uel senectute inueterata moriantur, neque ullis aliis corporalibus alimentis, quibus esuriendi ac sitiendi qualiscumque molestia deuitetur; quoniam certo et omni modo inuiolabili munere inmortalitatis induentur, ut non nisi uelint, possibilitate, non necessitate uescantur. Quod angeli quoque uisibiliter et tractabiliter adparentes, non quia indigebant, sed quia uolebant et poterant, ut hominibus congruerent sui ministerii V 647 quadam humanitate, fecerunt (neque enim in phantasmate angelos edisse credendum est, quando eos homines hospitio susceperunt), quamuis utrum angeli essent ignorantibus simili nobis indigentia uesci uiderentur. Vnde est quod ait angelus in libro Tobiae : *Videbatis me manducare, sed uisu uestro uidebatis ;* id est necessitate reficiendi corporis, sicut uos facitis, me cibum sumere putabatis. Sed si forte de angelis aliud credibilius disputari potest, certe fides Christiana de ipso Saluatore non dubitat, quod etiam post resurrectionem, iam quidem in spiritali carne, sed tamen uera, cibum ac potum cum discipulis sumpsit. Non enim potestas, sed egestas edendi ac bibendi talibus corporibus auferetur. Vnde et spiritalia erunt, non quia corpora esse desistent, sed quia spiritu uiuificante subsistent.

cap. XXIII Nam sicut ista, quae habent animam uiuentem, nondum spiritum uiuificantem, animalia dicuntur corpora, nec tamen PL animae sunt, sed corpora : ita illa spiritalia uocantur corpora ; 396 absit tamen ut spiritus ea credamus futura, sed corpora carnis habitura substantiam, sed nullam tarditatem corruptionemque carnalem spiritu uiuificante passura. Tunc iam non terrenus, sed caelestis homo erit ; non quia corpus, quod de terra V 648 factum est, non ipsum erit ; sed quia dono caelesti iam tale erit, ut etiam caelo incolendo non amissa natura, sed mutata qualitate conueniat. Primus autem homo de terra terrenus in animam uiuentem factus est, non in spiritum uiuificantem, quod ei post oboedientiae meritum seruabatur. Ideo corpus eius, quod cibo ac potu egebat, ne fame adficeretur ac siti, et non inmortalitate illa absoluta atque indissolubili, sed ligno uitae a mortis necessitate prohibebatur atque in iuuentutis flore tenebatur, non spiritale, sed animale fuisse non dubium est, nequaquam tamen moriturum, nisi in Dei praedicentis

XXII, **12** Gen. 18, 9 ; Tob. 11, 20 **14** Tob. 12, 19 **20** Lc. 24, 43

XXIII, **1** sq. 1. Cor. 15, 45

XXII, **2** morbo] m̊ (= *modo*) *a* **3** aliis *om. e* **11** edidisse *V* e//disse *l* **12** simili *V A F r l* cum simili *G b e p ed. Arg.* consimili *B a v*

XXIII, **1** ista *V A F r e l p ed. Arg.* ista corpora *G* corp. ista *B a b v* **2** spiritu uiuificante *A r* **12** post *V A F r G e l p ed. Arg.* per *B a b v*

minantisque sententiam delinquendo conruisset et alimentis quidem etiam extra paradisum non negatis, a ligno tamen uitae prohibitus traditus esset tempori uetustatique finiendus, in ea dumtaxat uita, quam in corpore licet animali, donec μ 343 spiritale oboedientiae merito fieret, posset in paradiso nisi peccasset habere perpetuam. Quapropter etiamsi mortem istam manifestam, qua fit animae a corpore separatio, intellegamus simul significatam in eo quod Deus dixerat : *Qua die ederitis ex illo, morte moriemini :* non ideo debet absurdum uideri, quia non eo prorsus die a corpore sunt soluti, quo cibum interdictum mortiferumque sumpserunt. Eo quippe die mutata in deterius uitiataque natura atque a ligno uitae separatione iustissima mortis in eis etiam corporalis necessitas facta est, cum qua nos necessitate nati sumus. Propter quod apostolus non ait : Corpus quidem moriturum est propter peccatum ; sed ait : *Corpus quidem mortuum est propter peccatum, spiritus autem uita est propter iustitiam.* Deinde subiunxit : *Si autem spiritus eius, qui suscitauit Christum a mortuis, habitat in uobis : qui suscitauit Christum a mortuis* V 649 *uiuificabit et mortalia corpora uestra per inhabitantem spiritum eius in uobis.* Tunc ergo erit corpus in spiritum uiuificantem, quod nunc est in animam uiuentem ; et tamen mortuum dicit apostolus, quia iam moriendi necessitate constrictum est. Tunc autem ⟨ita⟩ erat in animam uiuentem, quamuis non in spiritum uiuificantem, ut tamen mortuum dici non recte posset, quia nisi perpetratione peccati necessitatem moriendi habere non posset. Cum uero Deus et dicendo : *Adam, ubi es ?* mortem significauerit animae, quae facta est illo deserente, et dicendo : *Terra es et in terram ibis* mortem significauerit corporis, quae illi fit anima discedente : propterea de morte secunda nihil dixisse credendus est, quia occultam esse uoluit propter dispensationem testamenti noui, ubi secunda mors PL apertissime declaratur ; ut prius ista mors prima, quae com- 397 munis est omnibus, proderetur ex illo uenisse peccato, quod in uno commune factum est omnibus ; mors uero secunda non utique communis est omnibus propter eos, *qui secundum propositum uocati sunt, quos* ante *praesciuit et praedestinauit,* sicut ait apostolus, *conformes imagines filii sui, ut sit ipse primo-*

---

10 I. Cor. 15, 47 **26** Gen. 2, 17 **38** Rom. 8, 11 **46** Gen. 3, 9 ; 19

---

20 traditus *om. V B* et temp. *V* **24** quae fit *V* qua/ fit *l* **28-29** eo pr. die *mss plerr. v* eo die pr. *A r Do.*[2,3] **34** uita est] uiuit *l*; est *om. B* denique *B* **35** subiungit *v* **41** ita *F G B a e l p v ; om. V A r ed. Arg.* **46** dicente *V l* **54** uocati sunt sancti *p* (= *Vulg.*) *ed. princ. Arg.* quos — praedest. *om. p* **55** conformes fieri *p* (= *Vulg.*) *ed. princ. Arg. ; cf.* XVIII, *51, 56 ;* XXI, *24, 171 ;* XXII, *12,*

genitus in multis fratribus, quos a secunda morte per Mediatorem Dei gratia liberauit.

In corpore ergo animali primum hominem factum sic apostolus loquitur. Volens enim ab spiritali, quod in resurrectione futurum est, hoc quod nunc est animale discernere : *Seminatur*, inquit, *in corruptione, surget in incorruptione ; seminatur in contumelia, surget in gloria ; seminatur in infir-* V 650 *mitate, surget in uirtute ; seminatur corpus animale, surget corpus spiritale*. Deinde ut hoc probaret : *Si est*, inquit, *corpus animale, est et spiritale*. Et ut quid esset animale corpus ostenderet : *Sic*, inquit, ⟨*et*⟩ *scriptum est : Factus est primus homo in animam uiuentem*. Isto igitur modo uoluit ostendere quid sit corpus animale, quamuis scriptura non dixerit de homine primo, qui est appellatus Adam, quando illi anima flatu Dei creata est : Et factus est homo in corpore animali ; sed : *Factus est homo in animam uiuentem*. In eo ergo quod scriptum est : *Factus est primus homo in animam uiuentem*, uoluit apostolus intellegi corpus hominis animale. Spiritale autem quem ad modum intellegendum esset, ostendit addendo : *Nouissimus* μ 344 *Adam in spiritum uiuificantem*, procul dubio Christum significans, qui iam ex mortuis ita resurrexit, ut mori deinceps omnino non possit. Denique sequitur et dicit : *Sed non primum quod spiritale est, sed quod animale, postea spiritale*. Vbi multo apertius declarauit se animale corpus insinuasse in eo quod scriptum est factum esse primum hominem in animam uiuentem, spiritale autem in eo quod ait : *Nouissimus Adam in spiritum uiuificantem*. Prius est enim animale corpus, quale habuit primus Adam, quamuis non moriturum, nisi peccasset ; quale nunc habemus et nos, hactenus eius mutata uitiataque natura, quatenus in illo, postea quam peccauit, effectum est, unde haberet iam moriendi necessitatem (tale V 651 pro nobis etiam Christus primitus habere dignatus est, non quidem necessitate, sed potestate) ; postea uero spiritale, quale iam praecessit in Christo tamquam in capite nostro, secuturum est autem in membris eius ultima resurrectione mortuorum.

Adiungit deinde apostolus duorum istorum hominum euidentissimam differentiam dicens : *Primus homo de terra terrenus, secundus homo de caelo. Qualis terrenus, tales et terreni ; qualis caelestis, tales et caelestes. Et quo modo induimus imagi-* PL 398

---

56 Rom. 8, 28 sq. **67** 1. Cor. 15, 42 sqq. ; Gen. 2, 7 **89** cf. Eph. 4, 15

---

20 **57** liberabit *A r p* **61** surget *V G B e v* (*cf. 20, 16*) surgit *A* (*hic tamen lin. 63* surget ; *itemque r*) *F r a b p* resurg. *l* **66** et *V*[2] *G* (*cf. 23, 9*) ; *om. V*[1] *B rell. v Hoffm.* scriptum (*om.* est) *A r* **71-72** In eo — uiuentem *om. l*[1] **74** nouissimus *mss sec. Graec.* Nou. autem *v* **82** spiritu uiuificante *a* **84-85** uitaque *V*[1] **86** tale *V A F r e l p* quale *B a b v* qualem *G* **94** de caelo *V sec. Graec.* (*cf. 24, 172*) de caelo caelestis *A F r B a b e l p v Hoffm.* **95** et] etiam *e*

nem terreni, induamus et imaginem eius, qui de caelo est. Hoc apostolus ita posuit, ut nunc quidem in nobis secundum sacramentum regenerationis fiat, sicut alibi dicit : *Quotquot in Christo baptizati estis, Christum induistis ;* re autem ipsa tunc perficietur, cum et in nobis, quod est animale nascendo, spiritale factum fuerit resurgendo. Vt enim eius itidem uerbis utar : *Spe salui facti sumus.* Induimus autem imaginem terreni hominis propagatione praeuaricationis et mortis, quam nobis intulit generatio ; sed induemus imaginem caelestis hominis gratia indulgentiae uitaeque perpetuae, quod nobis praestat regeneratio, non nisi per mediatorem Dei et hominum, hominem Christum Iesum ; quem caelestem hominem uult intellegi, quia de caelo uenit, ut terrenae mortalitatis corpore uestiretur, quod caelesti inmortalitate uestiret. Caelestes uero ideo appellat et alios, quia fiunt per gratiam membra eius, ut cum illis sit unus Christus, uelut caput et corpus. Hoc in eadem epistula euidentius ita ponit : *Per hominem mors, et per hominem resurrectio mortuorum. Sicut enim in Adam omnes* V 652 *moriuntur, sic et in Christo omnes uiuificabuntur ;* iam utique in corpore spiritali quod erit in spiritum uiuificantem ; non quia omnes, qui in Adam moriuntur, membra erunt Christi (ex illis enim multo plures secunda in aeternum morte plectentur) ; sed ideo dictum est *omnes* atque *omnes*, quia, sicut nemo corpore animali nisi in Adam moritur, ita nemo corpore spiritali nisi in Christo uiuificatur. Proinde nequaquam putandum est nos in resurrectione tale corpus habituros, quale habuit homo primus ante peccatum ; nec illud, quod dictum est : *Qualis terrenus, tales et terreni,* secundum id intellegendum, quod factum est admissione peccati. Non enim existimandum est eum prius, quam peccasset, spiritale corpus habuisse et peccati merito in animale mutatum. Vt enim hoc putetur, parum adtenduntur tanti uerba doctoris, qui ait : *Si est corpus animale, est et spiritale ; sic et scriptum est : Factus est primus* PL *homo Adam in animam uiuentem.* Numquid hoc post pecca- 345 tum factum est, cum sit ista hominis prima conditio, de qua beatissimus Paulus ad corpus animale monstrandum hoc testimonium legis adsumpsit ?

cap. XXIV Vnde et illud parum considerate quibusdam uisum est, in V 653 eo quod legitur : *Inspirauit Deus in faciem eius spiritum uitae,*

96 I. Cor. 15, 47 sqq. **99** Gal. 3, 27 **102** Rom. 8, 24 **106** I. Tim. 2, 5 **114** I. Cor. 15, 21 sq.

97 ita *om. l* **98** quodquod *V l*[1] **100** percipietur *l* **101** eiusdem *B a b* **104** induemus *A r* (*cf. 24, 294*) inuenimus *F* induimus *V B a b e l p v* **107** Ies. Christ. *B v* (*progr. p. 11*) **122** neque *v* **123** id] illud *B v* hoc *ed. Arg.* **124** est, quod *v* **126** mutetur *V* **127** ^{et}corpus spir. *l* sic et *V A F r G l p* (*cf. l. 168 ; 23, 65 sq.*) sicut *B a b v* sicut et *e* **129** pr. homo Ad. fact. e. *v* **129-130** est pecc. fact. *p* factus *F* **131** paulus *mss* apl's *ed. Arg.* apostolus *v*

et factus est homo in animam uiuentem, non tunc animam primo homini datam, sed eam, quae iam inerat, Spiritu sancto PL uiuificatam. Mouet enim eos, quod Dominus Iesus, postea 399 quam resurrexit a mortuis, insufflauit dicens discipulis suis : *Accipite Spiritum sanctum.* Vnde tale aliquid factum existimant, quale tunc factum est, quasi et hic secutus euangelista dixerit : Et facti sunt in animam uiuentem. Quod quidem si dictum esset, hoc intellegeremus, quod animarum quaedam uita sit Spiritus Dei, sine quo animae rationales mortuae deputandae sunt, quamuis earum praesentia uiuere corpora uideantur. Sed non ita factum, quando est conditus homo, satis ipsa libri uerba testantur, quae ita se habent : *Et formauit Deus hominem puluerem de terra.* Quod quidam planius interpretandum putantes dixerunt : *Et finxit Deus hominem de limo terrae,* quoniam superius dictum fuerat : *Fons autem ascendebat de terra et inrigabat omnem faciem terrae ;* ut ex hoc limus intellegendus uideretur, umore scilicet terraque concretus. Vbi enim hoc dictum est, continuo sequitur : *Et formauit Deus hominem puluerem de terra,* sicut Graeci codices habent, unde in Latinam linguam scriptura ipsa con- V 654 uersa est. Siue autem *formauit* siue *finxit* quis dicere uoluerit, quod Graece dicitur ἔπλασεν, ad rem nihil interest ; magis tamen proprie dicitur *finxit.* Sed ambiguitas uisa est deuitanda eis, qui *formauit* dicere maluerunt, eo quod in Latina lingua illud magis obtinuit consuetudo, ut hi dicantur fingere, qui aliquid mendacio simulante componunt. Hunc igitur formatum hominem de terrae puluere siue limo (erat enim puluis umectus) — hunc, inquam, ut expressius dicam, sicut scriptura locuta est, *puluerem de terra* animale corpus factum esse docet apostolus, cum animam accepit : « *Et factus est* iste *homo in animam uiuentem* », id est, formatus iste puluis factus est in animam uiuentem.

Iam, inquiunt, habebat animam, alioquin non appellaretur homo, quoniam homo non est corpus solum uel anima sola, sed qui et anima constat et corpore. Hoc quidem uerum est, quod non totus homo, sed pars melior hominis anima est ; nec totus homo corpus, sed inferior hominis pars est ; sed cum est utrumque coniunctum simul, habet hominis nomen ; quod tamen et singula non amittunt, etiam cum de singulis loquimur. Quis enim dicere prohibetur cotidiani quadam lege sermonis : Homo ille defunctus est et nunc in requie est uel in poenis, cum de anima sola possit hoc dici, et : Illo aut illo μ 346

XXIV, **3** Gen. 2, 7 **7** Io. 20, 22 **18** Gen. 2, 7. 6

XXIV, **18** superficiem *A r* **22** ipsa *V A F r G B e l ed. Arg.* ista *rell. v* **29** puluerem *V* **32** iste *om. A r* **37** et anima *V A F b e l* et ex anim. *G* ex anim. *r B a p v* constat] continetur *b* **38** est *om. e*

loco homo ille sepultus est, cum hoc nisi de solo corpore non possit intellegi ? An dicturi sunt sic loqui scripturam non PL 400 solere diuinam ? Immo uero illa ita nobis in hoc adtestatur, ut etiam cum duo ista coniuncta sunt et uiuit homo, tamen etiam singula hominis uocabulo appellet, animam scilicet interiorem hominem, corpus autem exteriorem hominem uocans, tamquam duo sint homines, cum simul utrumque sit homo unus. Sed intellegendum est, secundum quid dicatur V 655 homo ad imaginem Dei et homo terra atque iturus in terram. Illud enim secundum animam rationalem dicitur, qualem Deus insufflando uel, si commodius dicitur, inspirando indidit homini, id est hominis corpori ; hoc autem secundum corpus, qualem hominem Deus finxit ex puluere, cui data est anima, ut fieret corpus animale, id est homo in animam uiuentem.

Quapropter in eo, quod Dominus fecit, quando insufflauit dicens : *Accipite Spiritum sanctum,* nimirum hoc intellegi uoluit, quod Spiritus sanctus non tantum sit Patris, uerum etiam ipsius Vnigeniti Spiritus. Idem ipse quippe Spiritus et Patris et Filii, cum quo est trinitas Pater et Filius et Spiritus sanctus, non creatura, sed Creator. Neque enim flatus ille corporeus de carnis ore procedens substantia erat Spiritus sancti atque natura, sed potius significatio, qua intellegeremus, ut dixi, Spiritum sanctum Patri esse Filioque communem, quia non sunt eis singulis singuli, sed unus amborum est. Semper autem iste Spiritus in scripturis sanctis Graeco uocabulo πνεῦμα dicitur, sicut eum et hoc loco Iesus appellauit, quando eum corporalis sui oris flatu significans discipulis dedit ; et locis omnibus diuinorum eloquiorum non mihi aliter umquam nuncupatus occurrit. Hic uero, ubi legitur : *Et finxit Deus hominem puluerem de terra et insufflauit* siue *inspirauit in faciem eius spiritum uitae,* non ait Graecus πνεῦμα, quod solet dici Spiritus sanctus, sed πνοήν, quod nomen in creatura quam in Creatore frequentius legitur ; unde nonnulli etiam Latini propter differentiam hoc uocabulum non spiritum, sed flatum appellare maluerunt. Hoc enim V 656 est in Graeco etiam illo loco apud Esaiam, ubi Deus dicit : *Omnem flatum ego feci,* omnem animam sine dubitatione significans. Quod itaque Graece πνοὴ dicitur, nostri aliquando flatum, aliquando spiritum, aliquando inspirationem uel aspirationem, quando etiam Dei dicitur, interpretati sunt ; πνεῦμα uero numquam nisi spiritum, siue hominis (de quo

---

51 2. Cor. 4, 16 **60** Io. 20, 22 **81** Esai. 57, 16

---

47 testat. *p* **50** autem] uero *B v* **52** quod *l* **62** ipse quippe *V A r v* ipse est quippe *F G b e l p ed. Arg. Hoffm.* spiritus est *B a v* **63** ut patr. *p* **64** et Spir. sanct. '*fortasse delenda*' *Wey.* **70** iesus *V A F r G e l p ed. Arg.* Dominus *a b v* dñs iħſ *B* **71** corporali *A r* **72** discip. suis *B v* **74** de puluerem *V* **80** in illo *B a* **82** pnoen V^1 *B l*

ait apostolus : *Quis enim scit hominum quae sunt hominis, nisi spiritus hominis qui in ipso est?)* siue pecoris (sicut in Salomonis libro scriptum est : *Quis scit si spiritus hominis ascendat susum in caelum et spiritus pecoris descendat deorsum in terram?)* siue istum corporeum, qui etiam uentus dicitur, (nam eius hoc nomen est, ubi in psalmo canitur : *Ignis grando, nix glacies, spiritus tempestatis)* siue iam non creatum, sed Creatorem, sicut est de quo dicit Dominus in euangelio : *Accipite Spiritum sanctum,* eum corporei sui oris flatu signi- PL ficans, et ubi ait : *Ite, baptizate* ⟨*omnes*⟩ *gentes in nomine* 401 *Patris et Filii et Spiritus sancti,* ubi ipsa trinitas excellentissime et euidentissime commendata est, et ubi legitur : *Deus* μ 347 *spiritus est,* et aliis plurimis sacrarum litterarum locis. In his quippe omnibus testimoniis scripturarum, quantum ad Graecos adtinet, non πνοήν uidemus scriptum esse, sed πνεῦμα ; quantum autem ad Latinos, non flatum, sed spiritum. Quapropter in eo, quod scriptum est : *Inspirauit,* uel si magis proprie dicendum est : *Insufflauit in faciem eius spiritum uitae,* si Graecus non πνοήν, sicut ibi legitur, sed πνεῦμα posuisset, nec sic esset consequens, ut Creatorem V 657 Spiritum, qui proprie dicitur in trinitate Spiritus sanctus, intellegere cogeremur ; quando quidem πνεῦμα, ut dictum est, non solum de Creatore, sed etiam de creatura dici solere manifestum est.

Sed cum dixisset, inquiunt, *spiritum,* non adderet *uitae,* nisi illum sanctum ⟨Spiritum⟩ uellet intellegi ; et cum dixisset : *Factus est homo in animam,* non adderet *uiuentem,* nisi animae uitam significaret, quae illi diuinitus inpertitur dono Spiritus Dei. Cum enim uiuat anima, inquiunt, proprio suae uitae modo, quid opus erat addere *uiuentem,* nisi ut ea uita intellegeretur, quae illi per sanctum Spiritum datur ? Hoc quid est aliud nisi diligenter pro humana suspicione contendere et scripturas sanctas neglegenter adtendere ? Quid enim magnum erat non ire longius, sed in eodem ipso libro paulo superius legere : *Producat terra animam uiuentem,* quando animalia terrestria cuncta creata sunt ? Deinde aliquantis interpositis, in eodem tamen ipso libro quid magnum erat aduertere quod scriptum est : *Et omnia, quae habent spiritum uitae, et omnis, qui erat super aridam, mortuus est,* cum insi-

87 I. Cor. 2, 11 **90** Eccle. 3, 21 **92** Ps. 148, 8 **96** Mt. 28, 19 **98** Io. 4, 24 **120** Gen. 1, 24 **124** Gen. 7, 22

88 salomone (*om.* libro) *l* **89** susum *V l*² (*cf. Roensch, It. p. 460*) sursum *A F B rell. v Hoffm.* **91** canitur *V G B a b e l v* cantatur *A F r p* **95** omnes *om. V A F*¹ *r G B b e ut Cypr.* (*CE 3*ᴵ, *442, 4 ; 447, 17*) *et Tertull.* (*Roensch, Nou. test. Tert. p. 144*) ; *sed cf. CE 34*ᴵᴵ, *205, 14 ; 53, 170, 9* **106** qui — sanctus *om. l* **111** illum *mss* illic *v* sanctum spir. *mss plerr.* Spiritum *om. V F* spiritum sanctum *r v* sanctum *om. ed. Arg.* **114** etenim cum *p* **116** sanct. sp. *V b* sp. sanct. *rell. v* **118** intellegenter *G*² *l* **119** erat *om. p* in *om. V* (*sed*

nuaret omnia quae uiuebant in terra perisse diluuio ? Si ergo et animam uiuentem et spiritum uitae etiam in pecoribus inuenimus, sicut loqui diuina scriptura consueuit, et cum hoc quoque loco, ubi legitur : *Omnia quae habent spiritum uitae,* non Graecus πνεῦμα, sed πνοὴν dixerit : cur non dicimus : Quid opus erat ut adderet *uiuentem,* cum anima nisi uiuat esse non possit ? aut quid opus erat ut adderet *uitae,* cum dixisset *spiritum ?* Sed intellegimus *animam uiuentem* et *spiritum uitae* scripturam suo more dixisse, cum animalia, V 658 id est animata corpora, uellet intellegi, quibus inesset per animam perspicuus iste etiam corporis sensus. In hominis autem conditione obliuiscimur, quem ad modum loqui scriptura consueuerit, cum suo prorsus more locuta sit, quo insinuaret hominem etiam rationali anima accepta, quam non sicut aliarum carnium aquis et terra producentibus, sed Deo flante creatam uoluit intellegi, sic tamen factum, ut in corpore animali, quod fit anima in eo uiuente, sicut illa animalia uiueret, de quibus dixit : *Producat terra animam uiuentem,* et quae itidem dixit habuisse in se spiritum uitae ; ubi etiam in PL Graeco non dixit πνεῦμα, sed πνοήν ; non utique Spiritum 402 sanctum, sed eorum animam tali exprimens nomine.

Sed enim Dei flatus, inquiunt, Dei ore exisse intellegitur, quem si animam crediderimus, consequens erit, ut eiusdem fateamur esse substantiae paremque illius sapientiae, quae dicit : *Ego ex ore Altissimi prodii.* Non quidem dixit sapientia ore Dei efflatam se fuisse, sed ex eius ore prodisse. Sicut autem nos possumus non de nostra natura, qua homines sumus, sed de isto aere circumfuso, quem spirando ac respirando duci- μ 348 mus ac reddimus, flatum facere cum sufflamus : ita omnipotens Deus non de sua natura neque subiacenti creatura, sed etiam de nihilo potuit facere flatum, quem corpori hominis inserendo inspirasse uel insufflasse conuenientissime dictus est, incorporeus incorporeum, sed inmutabilis mutabilem, quia non creatus creatum. Verum tamen ut sciant isti, qui de scripturis loqui uolunt et scripturarum locutiones non aduertunt, non hoc solum dici exire ex ore Dei, quod est aequalis eiusdemque naturae, audiant uel legant quod Deo V 659 dicente scriptum est : *Quoniam tepidus es et neque calidus neque frigidus, incipiam te reicere ex ore meo.*

Nulla itaque causa est, cur apertissime loquenti resistamus apostolo, ubi ab spiritali corpore corpus animale discernens,

149 Eccli. 24, 3. **163** Apoc. 3, 16

cf. l. 122) **125** Si *om. V G B* **133** spir. uitae et anim. uiu. *G ed. Arg. v* **137** qui *e* **143** dicit *a e v* **148** paremque *V F B e l v* partemque *A r G a b p ed. Arg.* **149** prodiui *ed. Arg. v* **152** inspir. ac. respir. *V a b* **153** reddimus *A F r G a b e¹ l* (*cf. Cic. Nat. deor. 2, 54, 136*) reducimus *V B e² p ed. Arg. v* **154** neque *V A r G b e l p ed. Arg.* (*cf.* x, *1, 60 adnot. crit.*) neque de *F B a v* subiacente *b l p* **155** de nihil *V* **162** quia tep. *p* **163** reicere *V F G e l p*

id est ab illo in quo futuri sumus hoc in quo nunc sumus, ait : *Seminatur corpus animale, surget corpus spiritale ; si est corpus animale, est et spiritale ; sic et scriptum est : Factus est primus homo Adam in animam uiuentem, nouissimus Adam in spiritum uiuificantem. Sed non primum quod spiritale est, sed quod animale, postea spiritale. Primus homo de terra terrenus, secundus homo de caelo. Qualis terrenus, tales et terreni, et qualis caelestis, tales et caelestes. Et quo modo induimus imaginem terreni, induamus et imaginem eius qui de caelo est.* De quibus omnibus apostolicis uerbis superius locuti sumus. Corpus igitur animale, in quo primum hominem Adam factum esse dicit apostolus, sic erat factum, non ut mori omnino non posset, sed ut non moreretur, nisi homo peccasset. Nam illud, quod spiritu uiuificante spiritale erit et inmortale, mori omnino non poterit, sicut anima creata est inmortalis, quae licet peccato mortua perhibeatur carens quadam uita sua, hoc est dei Spiritu, quo etiam sapienter et beate uiuere poterat, tamen propria quadam, licet misera, uita sua non desinit uiuere, quia inmortalis est creata ; sicut etiam desertores angeli, licet secundum quendam modum mortui sint peccando, quia fontem uitae deseruerunt, qui Deus est, quem potando sapienter et beate poterant uiuere, tamen non sic mori V 660 potuerunt, ut omni modo desisterent uiuere atque sentire, quoniam inmortales creati sunt ; atque ita in secundam mortem post ultimum praecipitabuntur iudicium, ut nec illic uita careant, quando quidem etiam sensu, cum in doloribus PL 403 futuri sunt, non carebunt. Sed homines ad Dei gratiam pertinentes, ciues sanctorum angelorum in beata uita manentium, ita spiritalibus corporibus induentur, ut neque peccent amplius neque moriantur ; ea tamen inmortalitate uestiti, quae, sicut angelorum, nec peccato possit auferri ; natura quidem manente carnis, sed nulla omnino carnali corruptibilitate uel tarditate remanente.

Sequitur autem quaestio necessario pertractanda et Domino Deo ueritatis adiuuante soluenda : Si libido membrorum inoboedientium ex peccato inoboedientiae in illis primis hominibus, cum illos diuina gratia deseruisset, exorta est ; unde PL 404 in suam nuditatem oculos aperuerunt, id est eam curiosius aduerterunt, et quia inpudens motus uoluntatis arbitrio resistebat, pudenda texerunt : quo modo essent filios propaga-

174 I. Cor. 15, 44 sqq. **175** Cap. 23

eicere *A r B b* euomere *a ed. Arg. v* **167** surget *V A r B a e l v* (*cf. 23, 61*) surgit *F b p* **168** sic et *V A r G b e l p*¹ sic est *F* sicut *B a p*² *v* **171** animale est *l* postea et *B* post. quod *v* (*cf. 23, 78*) **172** de caelo *V F*¹ *l* (*cf. 23, 94 ;* xviii, *11, 12*) de caelo caelestis *A F*² *r G B a b e p v Hoffm.* **173** et qual. *V A F G B a b p sec. Graec.* et *om. r e l v* (*cf. 23, 94*) **182** quod *V* **187** beateque *ed. Arg. v* **188** omni modo *V F G e l p ed. Arg.* om̄im̊ *B* omnino *A r a b v* **192** sint *l* **196** posset *V e* **203** in sua nuditate *V* **204** inpudentes motus .. resistebant *A*² *r* uoluptatis

turi, si, ut creati fuerant, sine praeuaricatione mansissent. Sed quia et liber iste claudendus est nec tanta quaestio in sermonis angustias coartanda, in eum qui sequitur commodiore dispositione differtur. μ 349

PL 403

LIBER XIV.

Diximus iam superioribus libris ad humanum genus non V II, 1
cap. I solum naturae similitudine sociandum, uerum etiam quadam cognationis necessitudine in unitatem concordem pacis uinculo conligandum ex homine uno Deum uoluisse homines instituere, neque hoc genus fuisse in singulis quibusque moriturum, nisi duo primi, quorum creatus est unus ex nullo, altera ex illo, id inoboedientia meruissent, a quibus admissum est tam grande peccatum, ut in deterius eo natura mutaretur humana, etiam in posteros obligatione peccati et mortis necessitate transmissa. Mortis autem regnum in homines usque adeo dominatum est, ut omnes in secundam quoque mortem, cuius nullus est finis, poena debita praecipites ageret, nisi inde quosdam indebita Dei gratia liberaret. Ac per hoc factum est, ut, cum tot tantaeque gentes per terrarum orbem diuersis ritibus moribusque uiuentes multiplici linguarum armorum uestium sint uarietate distinctae, non tamen amplius quam duo quaedam genera humanae societatis existerent, quas ciuitates duas secundum scripturas nostras merito appellare possemus. Vna quippe est hominum secundum carnem, altera secundum spiritum uiuere in sui cuiusque V 2
generis pace uolentium et, cum id quod expetunt adsequuntur, in sui cuiusque generis pace uiuentium.

Prius ergo uidendum est, quid sit secundum carnem, quid
cap. II secundum spiritum uiuere. Quisquis enim hoc quod diximus prima fronte inspicit, uel non recolens uel minus aduertens quem ad modum scripturae sanctae loquantur, potest putare philosophos quidem Epicureos secundum carnem uiuere, quia summum bonum hominis in corporis uoluptate posuerunt, et si qui alii sunt, qui quoque modo corporis bonum summum PL
bonum esse hominis opinati sunt, et eorum omne uulgus, qui 404

I, **1** Cf. lib. 12 cap. 22 ; 28

G **206** si ut] [si]ut si *V* sicut *b l p* si sine pr. *l* **207** tanta ista qu. *A F r G e*[marg.] *ed. Arg.* **208** angustia *a b* **209** dispositione *V*¹ *A r B b e l p v* disputatione *V*² *F G a* differtur *V A F r G B a e l* differatur *p v* differre uoluimus *b*

Finem huius libri a pertractanda (*l. 199*) *usque ad* differtur *in cod. A recentior manus in schedula interiecta scripsit. In cod. F post* differtur *est subscriptio :* emendauit dominus uigilius. AVRELI AVGVSTINI - CONTRA PAGANOS - DE CIVITATE DEI - LIBER XIII. EXP. - INCIP. LIB. XIIII. *subscr. V*

I, **1** super. *V A F* β *a p* (*cf.* v, *21, 30 ;* xii, *1, 3*) in sup. *G B H b e ed. Arg. v* (*cf.* xv, *1, 6*) **3** cognitionis *H* β **6** procreatus *H* **7** alter *H* β *ed. Arg.* **13** unde *H* **19** possemus *V A F e p ed. Arg.* possumus *B a b l*² possimus *G* β *l*¹ *v* unam *F* est *om. F* est hom.] petit hominem *a ;* appetit hominum *b* **20** alteram *F b* **21** assecuntur *V A F e* adsec. *B* ac sec. *H*

II, **8** et] ut *H* β

non aliquo dogmate uel eo modo philosophantur, sed procliues ad libidinem nisi ex uoluptatibus, quas corporeis sensibus capiunt, gaudere nesciunt ; Stoicos autem, qui summum bonum hominis in animo ponunt, secundum spiritum uiuere, quia et hominis animus quid est nisi spiritus ? Sed sicut loquitur μ 350 scriptura diuina, secundum carnem uiuere utrique monstrantur. Carnem quippe appellat non solum corpus terreni atque mortalis animantis (ueluti cum dicit : *Non omnis caro eadem caro ; alia quidem hominis, alia autem caro pecoris, alia uolucrum, alia piscium)*, sed et aliis multis modis significatione huius nominis utitur, inter quos uarios locutionis modos saepe etiam ipsum hominem, id est naturam hominis, carnem nuncupat, modo locutionis a parte totum, quale est : *Ex operibus legis non iustificabitur omnis caro.* Quid enim V 3 uoluit intellegi nisi omnis homo ? Quod apertius paulo post ait : *In lege nemo iustificatur,* et ad Galatas : *Scientes autem quia non iustificatur homo ex operibus legis.* Secundum hoc intellegitur : *Et Verbum caro factum est,* id est homo ; quod non recte accipientes quidam putauerunt Christo humanam animam defuisse. Sicut enim a toto pars accipitur, ubi Mariae Magdalenae uerba in euangelio leguntur dicentis : *Tulerunt Dominum meum et nescio ubi posuerunt eum,* cum de sola Christi carne loqueretur, quam sepultam de monumento putabat ablatam : ita et a parte totum carne nominata intellegitur homo, sicuti ea sunt quae supra commemorauimus.

Cum igitur multis modis, quos perscrutari et colligere longum est, diuina scriptura nuncupet carnem : quid sit secun- PL 405 dum carnem uiuere (quod profecto malum est, cum ipsa carnis natura non sit malum) ut indagare possimus, inspiciamus diligenter illum locum epistulae Pauli apostoli quam scripsit ad Galatas, ubi ait : *Manifesta autem sunt opera carnis, quae sunt fornicationes, inmunditiae, luxuria, idolorum seruitus, ueneficia, inimicitiae, contentiones, aemulationes, animositates, dissensiones, haereses, inuidiae, ebrietates, comisationes et his similia ; quae praedico uobis, sicut praedixi, quoniam qui talia agunt regnum Dei non possidebunt.* Iste totus epistulae apo-

---

II, **18** I. Cor. 15, 39 **22** Rom. 3, 20 **24** Gal. 3, 11 **25** Ib. 2, 16 **26** Io. 1, 14 **30** Io. 20, 13 **44** Gal. 5, 19 sqq.

---

10 corporis *B*[1] -res *e*[1] *B*[2] **12** in animo *om. l* **17** sed alia quidem *v* autem *om. a* caro *om. l* **18** et *F G H β a b e p ; om. V A B l v* **21** aperte *H l*[1] *ed. Arg.* **24** nemo] non *B* (*sup. lin.*) iust. omnis homo *B* iustificabitur *A F G p ed. Arg.* autem *om. v* **25** qm̄ *A* iustificatur *V G H β a b e l sec. Graec.* -bitur *A F B p v* **26** Et] ut e **29** magdalenes *V* -len//es *l* **29-30** abstulerunt *a b v* **32** aperte *H l* **33** sicut *A G B H β e l ed. Arg.* **34** prescrut. *V F* **37** inuenire *l* **40** adulterium (-ia *v*) forn. *l v* luxuria *V e p ed. Arg.* -iae *rell. v* **42** comisat. *V p* comissat. *e l* comess. *B a b v* commess. *A F G, H* (conm-) **43** sicut *V G B a b e p ed. Arg.*

stolicae locus, quantum ad rem praesentem satis esse uidebitur, [V 4] consideratus poterit hanc dissoluere quaestionem, quid sit secundum carnem uiuere. In operibus namque carnis, quae manifesta esse dixit eaque commemorata damnauit, non illa tantum inuenimus, quae ad uoluptatem pertinent carnis, sicuti sunt fornicationes, inmunditiae, luxuria, ebrietates, comisationes ; uerum etiam illa, quibus animi uitia demonstrantur a uoluptate carnis aliena. Quis enim seruitutem, quae idolis exhibetur, ueneficia, inimicitias, contentiones, aemulationes, animositates, dissensiones, haereses, inuidias non potius intellegat animi uitia esse quam carnis ? Quando [μ 351] quidem fieri potest, ut propter idololatriam uel haeresis alicuius errorem a uoluptatibus corporis temperetur ; et tamen etiam tunc homo, quamuis carnis libidines continere atque cohibere uideatur, secundum carnem uiuere hac apostolica auctoritate conuincitur, et in eo, quod abstinet a uoluptatibus carnis, damnabilia opera carnis agere demonstratur. Quis inimicitias non in animo habeat ? aut quis ita loquatur, ut inimico suo uel quem putat inimicum dicat : « Malam carnem, » ac non potius : « Malum animum habes aduersus me » ? Postremo sicut carnalitates, ut ita dicam, si quis audisset, non dubitaret carni tribuere, ita nemo dubitat animositates ad animum pertinere. Cur ergo haec omnia et his similia doctor gentium in fide et ueritate opera carnis appellat, nisi quia eo locutionis modo, quo totum significatur a parte, ipsum hominem uult nomine carnis intellegi ?

cap. III Quod si quisquam dicit carnem causam esse in malis moribus quorumcumque uitiorum, eo quod anima carne affecta sic uiuit, profecto non uniuersam hominis naturam diligenter [V 5] aduertit. Nam « *corpus* quidem *corruptibile adgrauat animam.* » Vnde etiam idem apostolus agens de hoc corruptibili corpore, de quo paulo ante dixerat : *Etsi exterior homo noster corrumpitur : Scimus*, inquit, *quia, si terrena nostra domus habitationis resoluatur, aedificationem habemus ex Deo, domum non manu factam aeternam in caelis. Etenim in hoc ingemescimus, habitaculum nostrum quod de caelo est superindui cupientes ; si tamen et induti, non nudi inueniamur. Etenim qui sumus in* [PL] *hac habitatione, ingemescimus grauati, in quo nolumus ex-* [406] *spoliari, sed superuestiri, ut absorbeatur mortale a uita.* Et

III, **4** Sap. 9, 15 **6** 2. Cor. 4, 16 **13** Ib. 5, 1 sqq.

sicut et *A F H l v ; cf.* XXI, *25, 11* **50** luxuriae (-e) *B H* β *l ed. Arg.* **51** comis. *V* comiss. (comess., com̄ess., conmess.) *rell. v* **57** corporis *mss plerr.* (*cf.* XXII, *30, 46*) corporeis *H* carnis *B v* **58** carnalis *V* **59** hic *H* **64** aduersum *B H ed. Arg. v* **66** dubitasset *a b v* **69** a *om. H* aperte *l*

III, **7** dom. nostra *B* nostra *om. a* habitationis *V A*[1] *H a b l p v* huius habit. *A*[2] *F G B* β *e* **8** dissolu. *a ed. Arg. v* **9** in cael. aet. *l* **9** *et* **12** ingemisc. *B a p v* **11** et *om. H l ed. Arg.* et non *H* **12** in quo *mss ed. Arg.* eo quod *v* **13** spoliari *A G H* e

adgrauamur ergo corruptibili corpore, et ipsius adgrauationis causam non naturam substantiamque corporis, sed eius corruptionem scientes nolumus corpore spoliari, sed eius inmortalitate uestiri. Et tunc enim erit, sed quia corruptibile non erit, non grauabit. *Adgrauat* ergo nunc *animam corpus corruptibile, et deprimit terrena inhabitatio sensum multa cogitantem.* Verum tamen quia omnia mala animae ex corpore putant accidisse, in errore sunt.

Quamuis enim Vergilius Platonicam uideatur luculentis uersibus explicare sententiam dicens :

> Igneus est ollis uigor et caelestis origo
> Seminibus, quantum non noxia corpora tardant
> Terrenique hebetant artus moribundaque membra,

omnesque illas notissimas quattuor animi perturbationes, cupiditatem timorem, laetitiam tristitiam, quasi origines omnium peccatorum atque uitiorum uolens intellegi ex cor- V 6
pore accidere subiungat et dicat :

> Hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque, nec auras
> Suspiciunt, clausae tenebris et carcere caeco :

tamen aliter se habet fides nostra. Nam corruptio corporis, quae adgrauat animam, non peccati primi est causa, sed μ 352
poena ; nec caro corruptibilis animam peccatricem, sed anima peccatrix fecit esse corruptibilem carnem. Ex qua corruptione carnis licet existant quaedam incitamenta uitiorum et ipsa desideria uitiosa, non tamen omnia uitae iniquae uitia tribuenda sunt carni, ne ab his omnibus purgemus diabolum, qui non habet carnem. Etsi enim diabolus fornicator uel ebriosus uel si quid huius modi mali est, quod ad carnis pertinet uoluptates, non potest dici, cum sit etiam talium peccatorum suasor et instigator occultus : est tamen maxime superbus atque inuidus. Quae illum uitiositas sic obtinuit, ut propter hanc esset in carceribus caliginosi huius aeris aeterno supplicio destinatus. Haec autem uitia, quae tenent in diabolo principatum, carni tribuit apostolus, quam certum est diabolum non habere. Dicit enim inimicitias, contentiones, aemulationes, animositates, inuidias opera esse carnis ; quorum omnium malorum caput atque origo superbia est, quae sine carne regnat in diabolo. Quis autem illo est inimicior sanctis ? Quis aduersus eos contentiosior, animosior et magis aemulus atque inuidus inuenitur ? At haec omnia cum habeat sine carne, quo modo sunt ista opera carnis, nisi quia opera sunt hominis, quem, sicut dixi, nomine carnis appellat ? Non

---

19 Sap. 9, 15 **38** Aen. 6, 730 sqq. **50** Gal. 5, 20

---

14 et grauamur *H* **16** spol. *V A F G H e l p* ex(s)pol. *a b v E* **17** enim *om. A l* **20** anim. mala *B v* **24** ollis *A F a v* illis *V G B* β *b e l p ed. Arg. Hoffm. Wey.* illi *H* **30** adiungit et dicit *H* **33** suscipiunt *A B H b* e^1 **34** hab. se alit. *e* **52** est *om. a* **53** animosior *om. A E* **54** At *V* l^2 ad l^1 Et *A F*

enim habendo carnem, quam non habet diabolus, sed uiuendo secundum se ipsum, hoc est secundum hominem, factus est homo similis diabolo ; quia et ille secundum se ipsum uiuere PL 407 uoluit, quando in ueritate non stetit, ut non de Dei, sed de V 7 suo mendacium loqueretur, qui non solum mendax, uerum etiam mendacii pater est. Primus est quippe mentitus, et a quo peccatum, ab illo coepit esse mendacium.

cap. IV Cum ergo uiuit homo secundum hominem, non secundum Deum, similis est diabolo ; quia nec angelo secundum angelum, sed secundum Deum uiuendum fuit, ut staret in ueritate et ueritatem de illius, non de suo mendacium loqueretur. Nam et de homine alio loco idem apostolus ait : *Si autem ueritas Dei in meo mendacio abundauit.* Nostrum dixit mendacium, ueritatem Dei. Cum itaque uiuit homo secundum ueritatem, non uiuit secundum se ipsum, sed secundum Deum. Deus est enim qui dixit : *Ego sum ueritas.* Cum uero uiuit secundum se ipsum, hoc est secundum hominem, non secundum Deum, profecto secundum mendacium uiuit ; non quia homo ipse mendacium est, cum sit eius auctor et creator Deus, qui non est utique auctor creatorque mendacii, sed quia homo ita factus est rectus, ut non secundum se ipsum, sed secundum eum, a quo factus est, uiueret, id est illius potius quam suam faceret uoluntatem : non ita uiuere, quem ad modum est factus ut uiueret, hoc est mendacium. Beatus quippe uult esse etiam non sic uiuendo ut possit esse. Quid est ista uoluntate mendacius ? Vnde non frustra dici potest omne peccatum esse mendacium. Non enim fit peccatum nisi ea uolun- V 8 tate, qua uolumus ut bene sit nobis uel nolumus ut male sit nobis. Ergo mendacium est, quod, cum fiat ut bene sit nobis, hinc potius male est nobis, uel cum fiat, ut melius sit nobis, μ 353 hinc potius peius est nobis. Vnde hoc, nisi quia de Deo potest bene esse homini, quem delinquendo deserit, non de se ipso, secundum quem uiuendo delinquit ?

Quod itaque diximus, hinc extitisse duas ciuitates diuersas inter se atque contrarias, quod alii secundum carnem, alii secundum spiritum uiuerent : potest etiam isto modo dici quod alii secundum hominem, alii secundum Deum uiuant. Apertissime quippe ⟨Paulus⟩ ad Corinthios dicit : *Cum enim*

---

61 Io. 8, 44

IV, **6** Rom. 3, 7 **9** Io. 14, 6

G B H β *e p v ; om. a b* omnia *om. b* habet *a* **58-59** hoc est — se ipsum *om. e*[1] **58** est *om. l ed. Arg.* **62** Primus quidem ment. est *H*

IV, **5** et] ut *b* **6** habund. *H ed. Arg.* abundabit *V b* nostrum] meum *p v* **11** sed *super* profecto *l*[2] **14-15** sed sec. eum *om. l* **15** eum] deum *H* **16** non *V A F r B* β *e l p ed. Arg.* non autem *G H a b v* **17** fact. est *H ed. Arg.* **27** ciu. duas *B v* **27-28** diu. aduersus se *l* **28** aliqui *l* **31** Paulus *p v ;* apts̄ *G ;*

⟨sint⟩ inter uos aemulatio et contentio, nonne carnales estis et secundum hominem ambulatis? Quod ergo est ambulare secundum hominem, hoc est esse carnalem, quod a carne, id est a parte hominis, intellegitur homo. Eosdem ipsos quippe dixit superius animales, quos postea carnales, ita loquens : *Quis enim scit,* inquit, *hominum, quae sunt hominis, nisi spiritus hominis, qui in ipso est? Sic et quae Dei sunt, nemo scit nisi spiritus Dei. Nos autem,* inquit, *non spiritum huius mundi accepimus, sed spiritum qui ex Deo est, ut sciamus quae a Deo donata sunt nobis ; quae et loquimur, non in sapientiae humanae doctis uerbis, sed doctis spiritu, spiritalibus spiritalia comparantes. Animalis autem homo non percipit quae sunt spiritus Dei ; stultitia est enim illi.* Talibus igitur, id est ani- PL malibus, paulo post dicit : *Et ego, fratres, non potui loqui uobis* 408 *quasi spiritalibus, sed quasi carnalibus ;* et illud et hoc eodem loquendi modo, id est a parte totum. Et ab anima namque et V 9 a carne, quae sunt partes hominis, potest totum significari, quod est homo ; atque ita non est aliud animalis homo, aliud carnalis, sed idem ipsum est utrumque, id est secundum hominem uiuens homo ; sicut non aliud quam homines significantur, siue ubi legitur : *Ex operibus legis non iustificabitur omnis caro,* siue quod scriptum est : *Septuaginta quinque animae descenderunt cum Iacob in Aegyptum.* Et ibi enim per omnem carnem omnis homo, et ibi per septuaginta quinque animas septuaginta quinque homines intelleguntur. Et quod dictum est : *Non in sapientiae humanae doctis uerbis,* potuit dici : « Non in sapientiae carnalis » ; sicut quod dictum est : *Secundum hominem ambulatis,* potuit dici : « Secundum carnem ». Magis autem hoc apparuit in his quae subiunxit : *Cum enim quis dicat : Ego quidem sum Pauli, alius autem : Ego Apollo, nonne homines estis?* Quod dicebat : *Animales estis,* et : *Carnales estis,* expressius dixit : *Homines estis,* quod est : « Secundum hominem uiuitis, non secundum Deum, secundum quem si uiueretis, dii essetis. »

cap. V Non igitur opus est in peccatis uitiisque nostris ad Creatoris iniuriam carnis accusare naturam, quae in genere atque ordine

---

33 I. Cor. 3, 3 **44** Ib. 2, 11 sqq. **46** Ib. 3, 1 **53** Rom. 3, 20 **54** Gen. 46, 27 **62** I. Cor. 3, 4

---

om. V rell. Wey. (recte) chorint. *V H* **32** sint *A F G B H β a b p ; om. Vl Wey. br sec. Graec. (cf. Cypr. CE 3*[I]*, 115, 10 ; 428, 6)* sit *e* inter uos sint *ed. Arg. v* **37** inquit *om. l* **42** docti uerbis *B* doctis spir. *A e l v sec. Graec.* docti spir. *V G B H a b p ed. Arg.* doctrina sp. *F* **43** ea quae *H l* **45** uob. loqui *l* **46** et hoc *V e p ed. Arg.* ex hoc *rell. v* **47** modo intelligitur *ed. Ben.* **52** iustificatur *V B H e ed. Arg. ; cf. 2, 22* **56** intelligitur *H* **58** scriptum est *β* **61** quidem *mss ed. Arg. ; om. v*

suo bona est ; sed deserto Creatore bono uiuere secundum [V 10] creatum bonum non est bonum, siue quisque secundum carnem siue secundum animam siue secundum totum hominem, qui ex anima constat et carne (unde et nomine solius animae [μ 354] et nomine solius carnis significari potest) eligat uiuere. Nam qui uelut summum bonum laudat animae naturam et tamquam malum naturam carnis accusat, profecto et animam carnaliter adpetit et carnem carnaliter fugit, quoniam id uanitate sentit humana, non ueritate diuina. Non quidem Platonici sicut Manichaei desipiunt, ut tamquam mali naturam terrena corpora detestentur, cum omnia elementa, quibus iste mundus uisibilis contrectabilisque compactus est, qualitatesque eorum Deo artifici tribuant ; uerum tamen ex terrenis artubus moribundisque membris sic affici animas opinantur, ut hinc eis sint morbi cupiditatum et timorum et laetitiae siue tristitiae ; quibus quattuor uel perturbationibus, ut Cicero appellat, uel passionibus, ut plerique uerbum e uerbo Graeco exprimunt, omnis humanorum morum uitiositas continetur. [PL] Quod si ita est, quid est quod Aeneas apud Vergilium, [409] cum audisset a patre apud inferos animas rursus ad corpora redituras, hanc opinionem miratur exclamans :

O pater, anne aliquas ad caelum hinc ire putandum est
Sublimes animas iterumque ad tarda reuerti
Corpora ? Quae lucis miseris tam dira cupido ?

Numquidnam haec tam dira cupido ex terrenis artubus moribundisque membris adhuc inest animarum illi praedicatissimae puritati ? Nonne ab huius modi corporeis, ut dicit, pestibus omnibus eas asserit esse purgatas, cum rursus incipiunt in corpora uelle reuerti ? Vnde colligitur, etiamsi ita se haberet, quod est omnino uanissimum, uicissim alternans incessabiliter euntium atque redeuntium animarum mundatio et inquinatio, non potuisse ueraciter dici omnes culpabiles [V 11] atque uitiosos motus animarum eis ex terrenis corporibus inolescere, si quidem secundum ipsos illa, ut locutor nobilis ait, dira cupido usque adeo non est ex corpore, ut ab omni corporea peste purgatam et extra omne corpus animam constitutam ipsa esse compellat in corpore. Vnde etiam illis fatentibus non ex carne tantum afficitur anima, ut cupiat metuat, laetetur aegrescat, uerum etiam ex se ipsa his potest motibus agitari.

V, **19** Tusc. 4, 6 **27** Aen. 6, 719 sqq. **32** Aen. 6, 751

V, **3** bono *H* **4** creaturam bonam *ed. Arg.* **6** qui] qm̄ *H* **8** uelut *ex* uult *corr.* ***V*** **22** rurs. ad corp. *om. l* hinc *B* **37** locuntur *H ed. Arg.* loquitur β nobis *H* β *a* **38** ait] aut *e ed. Arg.* ac *b* est *om. l* **39** et *om.* ***V*** **40** ipsa (*scil.* dira cupido) ***V***[1] *F G H l Arg.* ipsam ***V***[2] *A B* (*rell. ?*) *v Hoffm.* compellit *e*[1] **41** effic. *e*

cap. VI Interest autem qualis sit uoluntas hominis ; quia si peruersa est, peruersos habebit hos motus ; si autem recta est, non solum inculpabiles, uerum etiam laudabiles erunt. Voluntas est quippe in omnibus ; immo omnes nihil aliud quam uoluntates sunt. Nam quid est cupiditas et laetitia nisi uoluntas in eorum consensione quae uolumus ? Et quid est metus atque tristitia nisi uoluntas in dissensione ab his quae nolumus ? Sed cum consentimus appetendo ea quae uolumus, cupiditas ; cum autem consentimus fruendo his quae uolumus, laetitia uocatur. Itemque cum dissentimus ab eo quod accidere nolumus, talis uoluntas metus est ; cum autem dissentimus ab eo quod nolentibus accidit, talis uoluntas tristitia est. Et omnino pro uarietate rerum, quae appetuntur atque fugiuntur, sicut allicitur uel offenditur uoluntas hominis, ita μ 355 in hos uel illos affectus mutatur et uertitur. Quapropter homo, qui secundum Deum, non secundum hominem uiuit, oportet ut sit amator boni ; unde fit consequens ut malum oderit. Et quoniam nemo natura, sed quisquis malus est, uitio malus V 12 est : perfectum odium debet malis, qui secundum Deum uiuit, ut nec propter uitium oderit hominem nec amet uitium propter hominem, sed oderit uitium, amet hominem. Sanato enim uitio totum quod amare, nihil autem quod debeat odisse remanebit.

cap. VII Nam cuius propositum est amare Deum et non secundum PL hominem, sed secundum Deum amare proximum, sicut etiam 410 se ipsum : procul dubio propter hunc amorem dicitur uoluntatis bonae, quae usitatius in scripturis sanctis caritas appellatur ; sed amor quoque secundum easdem sacras litteras dicitur. Nam et amatorem boni apostolus dicit esse debere, quem regendo populo praecipit eligendum, et ipse Dominus Petrum apostolum interrogans cum dixisset : *Diligis me plus his ?* ille respondit : *Domine, tu scis quia amo te ;* et iterum Dominus quaesiuit, non utrum amaret, sed utrum diligeret eum Petrus ; at ille respondit iterum : *Domine, tu scis quia amo te ;* tertia uero interrogatione et ipse Iesus non ait : « Diligis me ? » sed : *Amas me ?* ubi secutus ait euangelista : *Contristatus est Petrus, quia dixit ei tertio : Amas me ?* cum Dominus non tertio, sed semel dixerit : *Amas me ?* bis autem dixerit : *Diligis me ?* Vnde intellegimus, quod etiam cum

---

VI, **20** Ps. 138, 22

VII, **8** 1. Tim. 3, 1 sqq.

VI, **1** qua si *V*[1] *G*[1] *H* (quasi) **6** *sq.* consensione .. dissensione *mss ed. Arg.* consensionem .. dissensionem *v* **10** itaque *e*[1] **19** habet malis *H e*[2]

VII, **4** sanctis *mss ed. Arg.* sacris *B v* **6** et *om. B* dic. apost. *B v* **9** plus is *V*[1] plus quam hi *F l* **11** iterum *om.* β **12** iesus] ei *b ;* Dominus *v ; om. a* **13** me *om. H* **14** est *om. l*

dicebat Dominus : *Diligis me ?* nihil aliud dicebat quam : *Amas me ?* Petrus autem non mutauit huius unius rei uerbum, V 13 sed etiam tertio : *Domine,* inquit, *tu omnia scis, tu scis quia amo te.*

Hoc propterea commemorandum putaui, quia nonnulli arbitrantur aliud esse dilectionem siue caritatem, aliud amorem. Dicunt enim dilectionem accipiendam esse in bono, amorem in malo. Sic autem nec ipsos auctores saecularium litterarum locutos esse certissimum est. Sed uiderint philosophi utrum uel qua ratione ista discernant ; amorem tamen eos in bonis rebus et erga ipsum Deum magni pendere, libri eorum satis loquuntur. Sed scripturas religionis nostrae, quarum auctoritatem ceteris omnibus litteris anteponimus, non aliud dicere amorem, aliud dilectionem uel caritatem, insinuandum fuit. Nam et amorem in bono dici iam ostendimus. Sed ne quis existimet amorem quidem et in malo et in bono, dilectionem autem non nisi in bono esse dicendam, illud adtendat quod in psalmo scriptum est : *Qui autem diligit iniquitatem, odit animam suam,* et illud apostoli Iohannis : *Si quis dilexerit mundum, non est dilectio Patris in illo.* Ecce uno loco dilectio et in bono et in malo. Amorem autem in malo (quia in bono iam ostendimus) ne quisquam flagitet, legat quod scriptum est : *Erunt enim homines se ipsos amantes, amatores pecuniae.* Recta itaque uoluntas est bonus amor et uoluntas peruersa malus amor. Amor ergo inhians habere quod amatur, cupiditas est, id autem habens eoque fruens laetitia ; fugiens quod ei aduersatur, timor est, idque si acciderit sentiens tristitia est. Proinde mala sunt ista, si malus μ 356 amor est ; bona, si bonus. Quod dicimus, de scripturis probemus. Concupiscit apostolus dissolui et esse cum Christo ; et : *Concupiuit anima mea desiderare iudicia tua,* uel si accommo- V 14 datius dicitur : *Desiderauit anima mea concupiscere iudicia* PL *tua ;* et : *Concupiscentia sapientiae perducit ad regnum.* Hoc 411 tamen loquendi obtinuit consuetudo, ut, si cupiditas uel concupiscentia dicatur nec addatur cuius rei sit, non nisi in malo possit intellegi. Laetitia in bono est : *Laetamini in Domino et exultate iusti ;* et : *Dedisti laetitiam in cor meum ;* et : *Adimplebis me laetitia cum uultu tuo.* Timor in bono est apud

---

20 Io. 21, 15 sqq. **35** Ps. 10, 5 (6) **36** 1. Io. 2, 15 **40** 2. Tim. 3, 2 **47** Phil. 1, 23 **48** Ps. 118, 20 **49** Sap. 6, 21 (LXX) **52** Ps. 31, 11 **53** Ps. 4, 8 **54** Ps. 15, 11

---

18 mutabit *V H* unius huius *V* **19** tu scis] tu nosti *l* **25** litter. *om. l* **28** locuntur *V F G H e l ed. Arg.* **29** omnibus *mss* quibusque *v* **32-33** et in bono et in malo *B ed. Arg. v* **36** diligit *A* in eo *a ed. Arg. v* **38** et legat *l* **40** et recta *a* **41** inanis *p*[1] *ed. Arg.* **42** eoque] eo// *b ;* atque *E* **43** laetitia est *G H a v*

apostolum, ubi ait : *Cum timore et tremore uestram ipsorum salutem operamini ;* et : *Noli altum sapere, sed time ;* et : *Timeo autem, ne, sicut serpens Euam seduxit astutia sua, sic et uestrae mentes corrumpantur a castitate, quae est in Christo.* De tristitia uero, quam Cicero magis aegritudinem appellat, dolorem autem Vergilius, ubi ait : « Dolent gaudentque », (sed ideo malui tristitiam dicere, quia aegritudo uel dolor usitatius in corporibus dicitur), scrupulosior quaestio est, utrum inueniri possit in bono.

cap. VIII Quas enim Graeci appellant εὐπαθείας, Latine autem Cicero constantias nominauit, Stoici tres esse uoluerunt pro tribus perturbationibus in animo sapientis, pro cupiditate uoluntatem, pro laetitia gaudium, pro metu cautionem ; pro aegritudine uero uel dolore, quam nos uitandae ambiguitatis gratia tristitiam maluimus dicere, negauerunt esse posse V 15 aliquid in animo sapientis. Voluntas quippe, inquiunt, appetit bonum, quod facit sapiens ; gaudium de bono adepto est, quod ubique adipiscitur sapiens ; cautio deuitat malum, quod debet sapiens deuitare ; trititia porro quia de malo est, quod iam accidit, nullum autem malum existimant posse accidere sapienti, nihil in eius animo pro illa esse posse dixerunt. Sic ergo illi loquuntur, ut uelle gaudere cauere negent nisi sapientem ; stultum autem non nisi cupere laetari, metuere contristari ; et illas tres esse constantias, has autem quattuor perturbationes secundum Ciceronem, secundum autem plurimos passiones. Graece autem illae tres, sicut dixi, appellantur εὐπάθειαι ; istae autem quattuor πάθη. Haec locutio utrum scripturis sanctis congruat, cum quaererem quantum potui diligenter, illud inueni quod ait propheta : *Non est gaudere impiis, dicit Dominus ;* tamquam impii laetari possint potius quam gaudere de malis, quia gaudium proprie bonorum et piorum est. Item illud in euangelio : *Quaecumque uultis ut faciant uobis homines, haec et uos facite illis,* ita dictum uidetur, tamquam nemo possit aliquid male uel turpiter uelle, sed cupere. Denique propter consuetudinem locutionis nonnulli interpretes addiderunt « bona » et ita interpretati sunt : « Quaecumque uultis ut faciant uobis homines bona. » Cauendum enim putauerunt, ne quisquam inhonesta uelit sibi fieri ab hominibus, ut de turpioribus taceam, certe luxuriosa conuiuia, in quibus se, si et ipse illis faciat, hoc praeceptum existimet impleturum. Sed in Graeco euangelio, unde in Lati- PL 412

---

56 Phil. 2, 12 ; Rom. 11, 20 **58** 2. Cor. 11, 3 **59** Tusc. 3, 10 **60** Aen. 6, 733

VIII, **21** Esai. 57, 21 **24** Mt. 7, 12

VIII, **1** (**18**) euphat. *V* β *e l* **2** istoici *V* **7** aliq. esse posse *l* **11** acced. *l* **17** plur. autem *B v* **18** phatae (-e) *H e l* **31** faciat] faciat similia *v*

num translatum est, non legitur « bona », sed : *Quaecumque uultis ut faciant uobis homines, haec et uos facite illis ;* credo μ 357 propterea, quia in eo quod dixit *uultis*, iam uoluit intellegi « bona ». Non enim ait « cupitis ».

Non tamen semper his proprietatibus locutio nostra fre- V 16 nanda est, sed interdum his utendum est ; et cum legimus eos, quorum auctoritati resultare fas non est, ibi sunt intellegendae, ubi rectus sensus alium exitum non potest inuenire ; sicut ista sunt, quae exempli gratia partim ex propheta, partim ex euangelio commemorauimus. Quis enim nescit impios exultare laetitia ? et tamen : *Non est gaudere impiis, dicit Dominus.* Vnde, nisi quia gaudere aliud est, quando proprie signateque hoc uerbum ponitur ? Item quis negauerit non recte praecipi hominibus, ut quaecumque ab aliis sibi fieri cupiunt, haec eis et ipsi faciant ; ne se inuicem turpitudine inlicitae uoluptatis oblectent ? et tamen saluberrimum uerissimumque praeceptum est : *Quaecumque uultis ut faciant uobis homines, eadem et uos facite illis.* Et hoc unde, nisi quia hoc loco modo quodam proprio uoluntas posita est, quae in malo accipi non potest ? Locutione uero usitatiore, quam frequentat maxime consuetudo sermonis, non utique diceretur : *Noli uelle mentiri omne mendacium,* nisi esset et uoluntas mala, a cuius prauitate illa distinguitur, quam praedicauerunt angeli dicentes : *Pax in terra hominibus bonae uoluntatis.* Nam ex abundanti additum est « bonae », si esse non potest nisi bona. Quid autem magnum in caritatis laudibus dixisset apostolus, quod non gaudeat super iniquitate, nisi quia ita malignitas gaudet ? Et apud auctores saecularium litterarum talis istorum uerborum indifferentia reperitur. Ait enim Cicero orator amplissimus : « Cupio, patres conscripti, me esse clementem. » Quia id uerbum in bono posuit, quis tam peruerse doctus existat, qui non eum « Cupio », sed « Volo » potius dicere debuisse contendat ? Porro apud Terentium flagitiosus V 17 adulescens insana flagrans cupidine :

Nihil uolo aliud, inquit, nisi Philumenam.

Quam uoluntatem fuisse libidinem responsio, quae ibi serui eius sanioris inducitur, satis indicat. Ait namque domino suo :

Quanto satius est,
Te id dare operam, qui istum amorem ex animo amoueas tuo,

50 Eccli. 7, 13 **56** Lc. 2, 14 **60** 1. Cor. 13, 6 **62** Cat. 1, 2, 4

33-36 sed — „bona" *om. l* **38** his se *A* (hisce ?) **39** intellegendae *F v* -da *G ed. Arg.* -di *V A B H a b e l p* **46** sibi ab aliis *B v* **49** ut *sup. lin. l* **52** locutionem .. usitatiorem *l* **57** (h)abundanti *F B l p v* (*cf. Quintil. 4, 5, 15 ; 5, 6, 1*) (h)abundantia *V A G H* β *a b e ed. Arg.* **59** iniquitatem *e* **60** Et *om. H* Nam et *v* **67** filomen. *B* filiumen. *e*[1] **69** sanioris *V A F B* β *a b l p* (*opp.* insana flagrans cupidine) senioris *e v* sannionis *ed. Arg.* **70** quando *l* **71** id] ei

Quam id loqui, quo magis libido frustra accendatur tua ?

Gaudium uero eos et in malo posuisse ille ipse Vergilianus testis est uersus, ubi has quattuor perturbationes summa breuitate complexus est :

Hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque.

Dixit etiam idem auctor :

Mala mentis gaudia.

Proinde uolunt cauent gaudent et boni et mali ; atque ut eadem aliis uerbis enuntiemus, cupiunt timent laetantur et PL
boni et mali ; sed illi bene, isti male, sicut hominibus seu 413
recta seu peruersa uoluntas est. Ipsa quoque tristitia, pro qua Stoici nihil in animo sapientis inueniri posse putauerunt, reperitur in bono et maxime apud nostros. Nam laudat apostolus Corinthios, quod contristati fuerint secundum Deum. Sed fortasse quis dixerit illis apostolum fuisse congratulatum, quod contristati fuerint paenitendo, qualis tristitia, nisi eorum qui peccauerint, esse non potest. Ita enim dicit : *Video quod epistula illa, etsi ad horam, contristauit uos ; nunc gaudeo,* V 18
non quia contristati estis, sed quia contristati estis in paeniten- μ 358
tiam. Contristati enim estis secundum Deum, ut in nullo detrimentum patiamini ex nobis. Quae enim secundum Deum est tristitia, paenitentiam in salutem inpaenitendam operatur ; mundi autem tristitia mortem operatur. Ecce enim id ipsum secundum Deum contristari, quantam perfecit in uobis industriam. Ac per hoc possunt Stoici pro suis partibus respondere, ad hoc uideri utilem esse tristitiam, ut peccasse paeniteat ; in animo autem sapientis ideo esse non posse, quia nec peccatum in eum cadit, cuius paenitentia contristetur, nec ullum aliud malum, quod perpetiendo et sentiendo sit tristis. Nam et Alcibiadem ferunt (si me de nomine hominis memoria non fallit), cum sibi beatus uideretur, Socrate disputante et ei quam miser esset, quoniam stultus esset, demonstrante fleuisse. Huic ergo stultitia fuit causa etiam huius utilis optandaeque tristitiae, qua homo esse se dolet, quod esse non debet. Stoici autem non stultum, sed sapientem aiunt tristem esse non posse.

cap. IX Verum his philosophis, quod ad istam quaestionem de animi perturbationibus adtinet, iam respondimus in nono huius

---

73 Ter. Andr. 2, 1, 6 sqq. (u. 306 sqq.) **77** Aen. 6, 733 **79** Aen. 6, 278
97 2. Cor. 7, 8 sqq. **104** Cic. Tusc. 3, 32

---

b ad id *p* qui *V A* r^1 (?) *B l* quo *F G* r^2 *H a b p v* qui// *e* **74** idem ille *l* **84 (97)** istoici ***V*** (*et sic semper ; itemque A saepe*) **86** chorint. *H* **89** peccauerunt *H ed. Arg.* **90** illa *om.* b^1 *e ed. Arg.* **91** quia *om. l* estis *om. b Arg.* in] ad *G r v* penitentia *H* **94** trist. est *B* **95** op. mortem *l* morte ***V*** Ecce] haec *b* **96** dm̄n ***V*** contristari uos *F* perfecit ***V***[1] *A F G B b e l sec. Graec.* perficit ***V***[2] *H* β *a p v* **104** et quon. *l* **106** qua] quia *H* quam ***V*** cum *l*

operis libro, ostendentes eos non tam de rebus, quam de uerbis cupidiores esse contentionis quam ueritatis. Apud nos autem iuxta scripturas sanctas sanamque doctrinam ciues sanctae V 19 ciuitatis Dei in huius uitae peregrinatione secundum Deum uiuentes metuunt cupiuntque, dolent gaudentque, et quia rectus est amor eorum, istas omnes affectiones rectas habent. Metuunt poenam aeternam, cupiunt uitam aeternam ; dolent in re, quia ipsi in semet ipsis adhuc ingemescunt adoptionem expectantes, redemptionem corporis sui ; gaudent in spe, quia fiet *sermo, qui scriptus est : Absorta est mors in uictoriam.* Item metuunt peccare, cupiunt perseuerare ; dolent in peccatis, gaudent in operibus bonis. Vt enim metuant peccare, audiunt : *Quoniam abundabit iniquitas, refrigescet caritas multorum ;* ut cupiant perseuerare, audiunt quod scriptum est : *Qui perseuerauerit usque in finem, hic saluus erit ;* ut doleant in peccatis, audiunt : *Si dixerimus quia peccatum non* PL *habemus, nos ipsos seducimus, et ueritas in nobis non est ;* ut 414 gaudeant in operibus bonis, audiunt : *Hilarem datorem diligit Deus.* Item sicuti se infirmitas eorum firmitasque habuerit, metuunt temptari, cupiunt temptari ; dolent in temptationibus, gaudent in temptationibus. Vt enim metuant temptari, audiunt : *Si quis praeoccupatus fuerit in aliquo delicto, uos, qui spiritales estis, instruite huius modi in spiritu mansuetudinis, intendens te ipsum, ne et tu tempteris ;* ut autem cupiant temptari, audiunt quendam uirum fortem ciuitatis Dei dicentem : *Proba me, Domine, et tempta me ; ure renes meos et cor meum ;* ut doleant in temptationibus, uident Petrum flentem ; ut gaudeant in temptationibus, audiunt Iacobum dicentem : *Omne gaudium existimate, fratres mei, cum in temptationes* V 20 *uarias incideritis.*

Non solum autem propter se ipsos his mouentur affectibus, uerum etiam propter eos, quos liberari cupiunt et ne pereant metuunt, et dolent si pereunt et gaudent si liberantur. Illum quippe optimum et fortissimum uirum, qui in suis infirmitatibus μ 359 gloriatur, ut eum potissimum commemoremus, qui in ecclesiam Christi ex gentibus uenimus, doctorem gentium in fide et ueritate, qui et plus omnibus suis coapostolis laborauit et pluribus epistulis populos Dei, non eos tantum, qui praesentes ab illo uidebantur, uerum etiam illos, qui futuri prae-

IX, **3** C. 4 ; 5 **11** Rom. 8, 23 **12** 1. Cor. 15, 54 **16** Mt. 24, 12 **17** Mt. 10, 22 **19** 1. Io. 1, 8 **21** 2. Cor. 9, 7 **26** Gal. 6, 1 **29** Ps. 25, 2 Mt. 26, 75 **32** Iac. 1, 2 **36** 2. Cor. 12, **40** 1. Cor. 15, 10

IX, **5** sacras *v* (*cf. 7, 4*) **8** aff. omn. *H* **10** in se *A G H a b e* in spe *B* adopt.] abolitionem *l* **11** in re *B* **12** absorta *V A F G B* β *a b e l E Oros.* (*CE 5, 662, 4*) ; *cf. CE 28*II*, 500, 4 ; 33, 205, 19 ; 57, 354, 21 app.* uictoria *V B H E*gp *Oros.* **15** (h)abundauit β *e l ed. Arg.* refrigescit *V l H E ed. Arg.* -scat β (*sed cf.* XIX, *8, 39*) **17** quoniam qui *l* fine *V*¹ hic *om. H* **18** decipimus *E*v ; *cf. l. 99* **20** hilarem enim *F* (= *Vulg. sec. Graec.*) **21** se *om. b* **31** in temptationibus uariis *A l E*v **41** futuri erant praeu. *l*

uidebantur, instruxit ; illum, inquam, uirum, athletam Christi, doctum ab illo, unctum de illo, crucifixum cum illo, gloriosum in illo, in theatro huius mundi, cui spectaculum factus est et angelis et hominibus, legitime magnum agonem certantem et palmam supernae uocationis in anteriora sectantem, oculis fidei libentissime spectant gaudere cum gaudentibus, flere cum flentibus, foris habentem pugnas, intus timores, cupientem dissolui et esse cum Christo, desiderantem uidere Romanos, ut aliquem fructum habeat et in illis, sicut et in ceteris gentibus, aemulantem Corinthios et ipsa aemulatione metuentem, ne seducantur eorum mentes a castitate, quae in Christo est, magnam tristitiam et continuum dolorem cordis de Israelitis habentem, quod ignorantes Dei iustitiam et suam V 21
uolentes constituere iustitiae Dei non essent subiecti ; nec solum dolorem, uerum etiam luctum suum denuntiantem quibusdam, qui ante peccauerunt et non egerunt paenitentiam super inmunditia et fornicationibus suis.

Hi motus, hi affectus de amore boni et de sancta caritate uenientes si uitia uocanda sunt, sinamus, ut ea, quae uere uitia sunt, uirtutes uocentur. Sed cum rectam rationem sequantur istae affectiones, quando ubi oportet adhibentur, PL
quis eas tunc morbos seu uitiosas passiones audeat dicere ? 415
Quam ob rem etiam ipse Dominus in forma serui agere uitam dignatus humanam, sed nullum habens omnino peccatum adhibuit eas, ubi adhibendas esse iudicauit. Neque enim, in quo uerum erat hominis corpus et uerus hominis animus, falsus erat humanus affectus. Cum ergo eius in euangelio ista referuntur, quod super duritia cordis Iudaeorum cum ira contristatus sit, quod dixerit : *Gaudeo propter uos, ut credatis,* quod Lazarum suscitaturus etiam lacrimas fuderit, quod concupiuerit cum discipulis suis manducare pascha, quod propinquante passione tristis fuerit anima eius : non falso utique referuntur. Verum ille hos motus certae dispensationis gratia ita cum uoluit suscepit animo humano, ut cum uoluit factus est homo.

Proinde, quod fatendum est, etiam cum rectas et secundum

---

43 Gal. 1, 12 ; 2. Cor. 1, 21 ; Gal. 2, 20 **45** 1. Cor. 4, 9 **46** Phil. 3, 14 **47** Rom. 12, 15 **49** 2. Cor. 7, 5 ; Phil. 1, 23 **50** Rom. 1, 11 ; 13 **52** 2. Cor. 11, 2 sq. **53** Rom. 9, 2 **55** Rom. 10, 3 **58** 2. Cor. 12, 21 **70** Mr. 3, 5 **71** Io. 11, 15 **72** Ib. 35 **73** Lc. 22, 15 **74** Mt. 26, 38

---

42 uerum *B l* **43** uinctum *l* **45** magnum agonem *V B H a b v E*^{v} magno agone *A F G e l p E* ^{d1g2} *ed. Arg.* **47** spectant *V F H p v* spectantem *A G b e E ed. Arg.* ex^{s}pectans *l* expectantem *a* spectamus *B* **49** et] ut *e* esset *e*^{2} **51** in ipsa *A F* **53** est in *X̄po l* **55** esse *e ;* sunt *l E*^{v} **58** inmunditiam *V A l*^{1} *(E)* **59** carit. sancta *l* **63** moribus *V*^{1} morbidas *B e*^{2} *E* **64** formam *H a b* serui] dei *V E ; sed cf.* IX, *15, 61 sq.* **69** duritia *V A F B β e p* duritiam *H a b l v E* ^{dg1p} **72** pasca *V ed. Arg.* **74** certe *H E*^{v} **76** esset *l*

Deum habemus has affectiones, huius uitae sunt, non illius, quam futuram speramus, et saepe illis etiam inuiti cedimus. Itaque aliquando, quamuis non culpabili cupiditate, sed laudabili caritate moueamur, etiam dum nolumus flemus. Habemus ergo eas ex humanae condicionis infirmitate ; non autem ita Dominus Iesus, cuius et infirmitas fuit ex potestate. Sed dum uitae huius infirmitatem gerimus, si eas omnino V 22
nullas habeamus, tunc potius non recte uiuimus. Vituperabat enim et detestabatur apostolus quosdam, quos etiam esse dixit sine affectione. Culpauit etiam illos sacer psalmus, de quibus ait : *Sustinui qui simul contristaretur, et non fuit.* Nam μ 360
omnino non dolere, dum sumus in hoc loco miseriae, profecto, sicut quidam etiam apud saeculi huius litteratos sensit et dixit, ‘non sine magna mercede contingit inmanitatis in animo, stuporis in corpore’. Quocirca illa, quae ἀπάθεια Graece dicitur (quae si Latine posset inpassibilitas diceretur), si ita intellegenda est (in animo quippe, non in corpore accipitur), ut sine his affectionibus uiuatur, quae contra rationem accidunt mentemque perturbant, bona plane et maxime optanda est, sed nec ipsa huius est uitae. Non enim qualiumcumque hominum uox est, sed maxime piorum multumque iustorum atque sanctorum : *Si dixerimus, quia peccatum non habemus, nos ipsos seducimus et ueritas in nobis non est.* Tunc itaque ἀπάθεια ista erit, quando peccatum in homine nullum erit. Nunc uero satis bene uiuitur, ⟨si⟩ sine crimine ; sine peccato autem qui se uiuere existimat, non id agit, ut peccatum non habeat, sed ut ueniam non accipiat. Porro si ἀπάθεια illa dicenda est, cum animum contingere omnino non potest ullus affectus, quis hunc stuporem non omnibus uitiis iudicet esse peiorem ? Potest ergo non absurde dici perfectam beatitudinem sine stimulo timoris et sine ulla tristitia futuram ; non ibi autem futurum amorem gaudiumque quis dixerit, nisi omni modo a ueritate seclusus ? Si autem ἀπάθεια illa PL 416
est, ubi nec metus ullus exterret nec angit dolor, auersanda V 23
est in hac uita, si recte, hoc est secundum Deum, uiuere uolumus ; in illa uero beata, quae sempiterna promittitur, plane speranda est.

Timor namque ille, de quo dicit apostolus Iohannes : *Timor non est in caritate, sed perfecta caritas foras mittit timorem,*

---

87 Rom. 1, 31 **88** Ps. 68, 21 **91** Cic. Tusc. 3, 6 **100** 1. Io. 1, 8

---

82 has *G ed. Arg.* **83** autem *om. H* ihc xpc *H* et *om. H* **87** dixit esse *l* **91** magna *om. l* contigit *H l* **92** aphatia *V H* **95** acced. *l* **99** quia *V* (*corr.*), *A p* E^v (*cf. l. 18 ;* xx, *17, 46 ; 25, 45 ;* CE *60, 462, 9 ; 517, 6 ; 523, 28 ; 541, 18 al.*) quoniam *V* (*ab init.*), *F B H* (*rell. ?*) *v E* ^dgpt **102** uero] autem *l* si *B* (*e ?*) *v ; om. V rell. ed. Arg.* **104** (Porro) autem si V^2 *F* **105** animo *F G H a b* **107-124** non *om. H b* inabsorde *H* **111** anget *l* tangit *H* aduers. *l* **112** est hoc *H* est *sup. lin. V*

quia timor poenam habet ; qui autem timet, non est perfectus in caritate, non est eius generis timor, cuius ille, quo timebat apostolus Paulus, ne Corinthii serpentina seducerentur astutia ; hunc enim timorem habet caritas, immo non habet nisi caritas ; sed illius generis est timor qui non est in caritate, de quo ipse apostolus Paulus ait : *Non enim accepistis spiritum seruitutis iterum in timore.* Timor uero ille castus permanens in saeculum saeculi, si erit et in futuro saeculo, (nam quo alio modo potest intellegi permanere in saeculum saeculi ?) non est timor exterrens a malo quod accidere potest, sed tenens in bono quod amitti non potest. Vbi enim boni adepti amor inmutabilis est, profecto, si dici potest, mali cauendi timor securus est. Timoris quippe casti nomine ea uoluntas significata est, qua nos necesse erit nolle peccare, et non sollicitudine infirmitatis, ne forte peccemus, sed tranquillitate caritatis cauere peccatum. Aut si nullius omnino generis timor esse poterit in illa certissima securitate perpetuorum feliciumque gaudiorum, sic est dictum : *Timor Domini castus permanens in saeculum saeculi,* quem ad modum dictum est : *Patientia pauperum non peribit in aeternum.* Neque enim aeterna erit ipsa patientia, quae necessaria non est, nisi ubi toleranda sunt mala ; sed aeternum erit, quo per patientiam per- V 24 uenitur. Ita fortasse timor castus in saeculum saeculi dictus est permanere, quia id permanebit, quo timor ipse perducit. μ 361

Quae cum ita sint, quoniam recta uita ducenda est, qua perueniendum sit ad beatam, omnes affectus istos uita recta rectos habet, peruersa peruersos. Beata uero eademque aeterna amorem habebit et gaudium non solum rectum, uerum etiam certum ; timorem autem ac dolorem nullum. Vnde iam apparet utcumque, quales esse debeant in hac peregrinatione ciues ciuitatis Dei, uiuentes secundum spiritum, non secundum carnem, hoc est secundum Deum, non secundum hominem, et quales in illa, quo tendunt, inmortalitate futuri sint. Ciuitas porro, id est societas, impiorum non secundum Deum, sed secundum hominem uiuentium et in ipso cultu falsae contemptuque uerae diuinitatis doctrinas hominum daemonumue sectantium his affectibus prauis tamquam morbis et perturbationibus quatitur. Et si quos ciues habet, qui moderari talibus motibus et eos quasi temperare uideantur, sic impietate superbi et elati sunt, ut hoc ipso sint in eis PL 417

---

118 1. Io. 4, 18 **120** 2. Cor. 11, 3 **123** Rom. 8, 15 **124** Ps. 18, 10 **135** Ps. 18, 10 **136** Ps. 9, 19

---

121 est generis *V* (*ab init.*) *v* **122** et ipse *A F G B e l p ed. Arg.* **123** timore *V plerr. ed. Arg., ut codd. Amiat. Fuld.* timorem *l v* uero] enim *H* **124** sic *H* **134** (sic) dictum est *B v* **145** et dolorem *B* (*in marg.*) **150** hoc est *B*

maiores tumores, quo minores dolores. Et si nonnulli tanto inmaniore, quanto rariore uanitate hoc in se ipsis adamauerint, ut nullo prorsus erigantur et excitentur, nullo flectantur atque inclinentur affectu : humanitatem totam potius amittunt, quam ueram adsequuntur tranquillitatem. Non enim quia durum aliquid, ideo rectum, aut quia stupidum est, ideo sanum.

cap. X Sed utrum primus homo uel primi homines (duorum erat V 25 quippe coniugium) habebant istos affectus in corpore animali ante peccatum, quales in corpore spiritali non habebimus omni purgato finitoque peccato, non inmerito quaeritur. Si enim habebant, quo modo erant beati in illo memorabili beatitudinis loco, id est paradiso ? Quis tandem absolute dici beatus potest, qui timore afficitur uel dolore ? Quid autem timere aut dolere poterant illi homines in tantorum tanta afluentia bonorum, ubi nec mors metuebatur nec ulla corporis mala ualetudo, nec aberat quicquam, quod bona uoluntas adipisceretur, nec inerat quod carnem animumue hominis feliciter uiuentis offenderet ? Amor erat inperturbatus in Deum atque inter se coniugum fida et sincera societate uiuentium, et ex hoc amore grande gaudium, non desistente quod amabatur ad fruendum. Erat deuitatio tranquilla peccati, qua manente nullum omnino alicunde malum, quod contristaret, inruebat. An forte cupiebant prohibitum lignum ad uescendum contingere, sed mori metuebant, ac per hoc et cupiditas et metus iam tunc illos homines etiam in illo perturbabat loco ? Absit ut hoc existimemus fuisse, ubi nullum erat omnino peccatum. Neque enim nullum peccatum est ea quae lex Dei prohibet concupiscere atque ab his abstinere timore poenae, non amore iustitiae. Absit, inquam, ut ante omne peccatum iam ibi fuerit tale peccatum, ut hoc de ligno admitterent, quod de muliere Dominus ait : *Si quis uiderit mulierem ad concupiscendum eam, iam moechatus est eam in* μ 362 *corde suo.* Quam igitur felices erant et nullis agitabantur per- V 26 turbationibus animorum, nullis corporum laedebantur incommodis : tam felix uniuersa societas esset humana, si nec illi malum, quod etiam in posteros traicerent, nec quisquam ex eorum stirpe iniquitate committeret, quod damnatione

X, **27** Mt. 5, 28

157 timores B^1 *H* **159** et *om. l* **161** adsequuntur *G* (*a b e l p ?*) adsecuntur (ass.) *A F H* ////quntur *V* adsequantur (ass.) *B v*

X, **3** spirituali *B v* habemus V^1 **9** afluentia *V F p* affl. *rell. v* **15** dubitatio *b* **16** alicunde *V* A^1 *F* G^1 *e l p ed. Arg.* aliunde A^2 G^2 *B H a b v* **17-18** prohib. — metuebant *om. l* **25** amitt. *V* l^1 si quis] qui *B* **26** concupiscendam *e* eam *om. l* **27** erant *V A F B* e^1 *l p ed. Arg.* erant primi homines *G H* β *a b* e^2 *v* et] qui e^2 **29** si *om. e* **30** traiecerunt *H a b v* ne a^1 *b* **31** ex eius *b* iniquitate *V A F G* -tatem *r B H* β *a b e l p v* quod

reciperet ; atque ista permanente felicitate, donec per illam benedictionem, qua dictum est : *Crescite et multiplicamini*, praedestinatorum sanctorum numerus compleretur, alia maior daretur, quae beatissimis angelis data est, ubi iam esset certa securitas peccaturum neminem neminemque moriturum, et talis esset uita sanctorum post nullum laboris doloris mortis experimentum, qualis erit post haec omnia in incorruptione corporum reddita resurrectione mortuorum. PL 418

cap. XI Sed quia Deus cuncta praesciuit et ideo quoque hominem peccaturum ignorare non potuit : secundum id, quod praesciuit atque disposuit, ciuitatem sanctam debemus adserere, non secundum illud, quod in nostram cognitionem peruenire non potuit, quia in Dei dispositione non fuit. Neque enim homo peccato suo diuinum potuit perturbare consilium, quasi Deum quod statuerat mutare conpulerit ; cum Deus praesciendo utrumque praeuenerit, id est, et homo, quem bonum ipse creauit, quam malus esset futurus, et quid boni V 27 etiam sic de illo esset ipse facturus. Deus enim etsi dicitur statuta mutare (unde tropica locutione in scripturis etiam paenituisse legitur Deum), iuxta id dicitur, quod homo sperauerat uel naturalium causarum ordo gestabat, non iuxta id, quod se Omnipotens facturum esse praesciuerat. Fecit itaque Deus, sicut scriptum est, hominem rectum ac per hoc uoluntatis bonae. Non enim rectus esset bonam non habens uoluntatem. Bona igitur uoluntas opus est Dei ; cum ea quippe ab illo factus est homo. Mala uero uoluntas prima, quoniam omnia opera mala praecessit in homine, defectus potius fuit quidam ab opere Dei ad sua opera quam opus ullum, et ideo mala opera, quia secundum se, non secundum Deum ; ut eorum operum tamquam fructuum malorum uoluntas ipsa esset uelut arbor mala aut ipse homo in quantum malae uoluntatis. Porro mala uoluntas quamuis non sit secundum naturam, sed contra naturam, quia uitium est, tamen eius naturae est, cuius est uitium, quod nisi in natura non potest

---

33 Gen. 1, 28

XI, **12** Gen. 6, 6 1. Sam. (1. Reg.) 15, 11 **16** Eccle. 7, 30

V A F G β *b e l p* quo *a* quae *B v* damnatione *V A*[1] *F G* -tionem *A*[2] *r B a b e l p v Hoffm.* (*cf. 3, 34 sqq. ; 15, 31 sqq. ; 20, 24 sqq. ; 23, 95 sq. ;* xv, *6, 2 ; 6, 35 sq.*) **32** ita *H a b* **33** quia *e*

XI, **1** et *om. F ; cf.* xix, *25, 13* hom. quoque *B v* ideoque hom. ? *Domb.* **3** sanctam *F b ed. Louan.* sanctam eam *V A G*[1] *H* β *plerr. v* suam eam *B* **5** dispensatione *a* Nec *v* **11** scripturis sanctis *B a v* **12-13** separauerat *H ed. Arg.* **19** mala op. *v* **21** op. mala *H* qua *l* **24** sit *om. l* **25** est *om.*

esse : sed in ea, quam creauit ex nihilo, non quam genuit Creator de semet ipso, sicut genuit Verbum, per quod facta sunt omnia ; quia, etsi de terrae puluere Deus finxit hominem, eadem terra omnisque terrena materies omnino de nihilo est, animamque de nihilo factam dedit corpori, cum factus est homo. Vsque adeo autem mala uincuntur a bonis, ut, quamuis sinantur esse ad demonstrandum quam possit et ipsis bene uti iustitia prouidentissima Creatoris, bona tamen sine malis esse possint, sicut Deus ipse uerus et summus, sicut omnis super istum caliginosum aerem caelestis inuisibilis uisibilisque creatura ; mala uero sine bonis esse non possint, quoniam μ 363 naturae, in quibus sunt, in quantum naturae sunt, utique V 28 bonae sunt. Detrahitur porro malum non aliqua natura, quae accesserat, uel ulla eius parte sublata, sed ea, quae uitiata ac deprauata fuerat, sanata atque correcta. Arbitrium igitur uoluntatis tunc est uere liberum, cum uitiis peccatisque non seruit. Tale datum est a Deo ; quod amissum proprio uitio, nisi a quo dari potuit, reddi non potest. Vnde Veritas dicit : PL *Si uos Filius liberauerit, tunc uere liberi eritis.* Id ipsum est 419 autem, ac si diceret : « Si uos Filius saluos fecerit, tunc uere salui eritis. » Inde quippe liberator, unde saluator.

Viuebat itaque homo secundum Deum in paradiso et corporali et spiritali. Neque enim erat paradisus corporalis propter corporis bona et propter mentis non erat spiritalis ; aut uero erat spiritalis quo per interiores et non erat corporalis quo per exteriores sensus homo frueretur. Erat plane utrumque propter utrumque. Postea uero quam superbus ille angelus ac per hoc inuidus per eandem superbiam a Deo ad semet ipsum conuersus et quodam quasi tyrannico fastu gaudere subditis quam esse subditus eligens de spiritali paradiso cecidit (de cuius lapsu sociorumque eius, qui ex angelis Dei angeli eius effecti sunt, in libris undecimo et duodecimo huius operis satis, quantum potui, disputaui), malesuada uersutia in hominis sensum serpere affectans, cui utique stanti, quoniam ipse ceciderat, inuidebat, colubrum in paradiso corporali, ubi cum duobus illis hominibus, masculo et femina, animalia etiam terrestria cetera subdita et innoxia uersabantur, animal scilicet lubricum et tortuosis anfractibus mobile, operi suo congruum, per quem loqueretur, elegit ; eoque per angelicam praesentiam praestantioremque naturam spiritali nequitia V 29 sibi subiecto et tamquam instrumento abutens fallacia ser-

45 Io. 8, 36

A[1] **27** eam *e* **28** de] ex *A r* **30** omni modo *e* **33** posset *V*[1] *H e* **36** inuisibilisque (*om.* uisibilis-) *l*[1] *ed. Lou.* **37** possunt *V*[1] **43** peccatorum *l* **44** a *om. e* **50** spirituali *B H v* **52** per *om. V* **55** et *om. a b v* quasi quodam *B* **58** facti *l* **59** male suasa *e* m. suadenda *b* m. suadendi *H* in *om. e* hom. in *H* **60** sensum *V A F G B e l p ed. Arg.* sensu *H a b* sensus *v* **61** temporali (*ex* corpor. *corr.*) *V* **67** fallacia *A F G H p v* fallaciam *V B a b e l*

mocinatus est feminae, a parte scilicet inferiore illius humanae copulae incipiens, ut gradatim perueniret ad totum, non existimans uirum facile credulum nec errando posse decipi, sed dum alieno cedit errori. Sicut enim Aaron erranti populo ad idolum fabricandum non consensit inductus, sed cessit obstrictus nec Salomonem credibile est errore putasse idolis esse seruiendum, sed blanditiis femineis ad illa sacrilegia fuisse conpulsum : ita credendum est illum uirum suae feminae, uni unum, hominem homini, coniugem coniugi, ad Dei legem transgrediendam non tamquam uerum loquenti credidisse seductum, sed sociali necessitudine paruisse. Non enim frustra dixit apostolus : *Et Adam non est seductus, mulier autem seducta est,* nisi quia illa quod ei serpens locutus est, tamquam uerum esset, accepit, ille autem ab unico noluit consortio dirimi nec in communione peccati ; nec ideo minus reus, si sciens prudensque peccauit. Vnde et apostolus non ait : « Non peccauit », sed : *Non est seductus ;* nam utique ipsum ostendit, ubi dicit : *Per unum hominem peccatum intrauit in mundum,* et paulo post apertius : *In similitudine,* inquit, *praeuaricationis Adae.* Hos autem seductos intellegi uoluit, qui PL
id, quod faciunt, non putant esse peccatum ; ille autem sciuit. 420
Alioquin quo modo uerum erit : *Adam non est seductus ?* Sed
inexpertus diuinae seueritatis in eo falli potuit, ut ueniale μ 364
crederet esse commissum. Ac per hoc in eo quidem, quo mulier
seducta est, non est ille seductus, sed eum fefellit, quo modo V 30
fuerat iudicandum quod erat dicturus : *Mulier, quam dedisti mecum, ipsa mihi dedit, et manducaui.* Quid ergo pluribus ? Etsi credendo non sunt ambo decepti, peccando tamen ambo sunt capti et diaboli laqueis inplicati.

cap. XII Si quem uero mouet, cur aliis peccatis sic natura non mutetur humana, quem ad modum illa duorum primorum hominum praeuaricatione mutata est, ut tantae corruptioni, quantam uidemus atque sentimus, et per hanc subiaceret et morti ac tot et tantis tamque inter se contrariis perturbaretur et fluctuaret affectibus, qualis in paradiso ante peccatum, licet in corpore animali esset, utique non fuit — si quis hoc mouetur, ut dixi, non ideo debet existimare leue ac paruum

---

72 Exod. 32, 3 sqq. **75** 1. Reg. (3. Reg.) 11, 4 **80** 1. Tim. 2, 14 **87** Rom. 5, 12 sqq. **94** Gen. 3, 12

---

ed. Arg. **68** inferioris *l* **71** aron *V* **76** unum *sup. lin. l* hominem unum (*om.* homini) *H* **79** Et Adam *Domb.* (*progr. p. 7*) sed adam *V A F G B H e l* (*marg.*), *ed. Arg.* sed et adam *a b v* Adam *p* β *Hoffm.* **81** ille uero *e*² **83** reus est *H* si *mss plerr. ed. Arg.* ; sed *H v* ; *om. p* **85** intr. pecc. *B v* **86** similitudinem *V* **87** eos *a b v* **94** mecum *V G e*¹ *l p v* mihi *A F B H* β *a b e*² *ed. Arg.* ipsa mi *l*¹ *ed. Arg.*

XII, **4-5** et morti *V A F G* β *e l p ed. Arg.* et *om. B H a b v* et tot ac *l* **5** conturb. *l* **7** animalis *H*

illud fuisse commissum, quia in esca factum est, non quidem mala nec noxia, nisi quia prohibita ; neque enim quicquam mali Deus in illo tantae felicitatis loco crearet atque plantaret. Sed oboedientia commendata est in praecepto, quae uirtus in creatura rationali mater quodam modo est omnium custosque uirtutum ; quando quidem ita facta est, ut ei subditam esse sit utile ; perniciosum autem suam, non eius a quo creata est facere uoluntatem. Hoc itaque de uno cibi genere non edendo, ubi aliorum tanta copia subiacebat, tam leue praeceptum ad obseruandum, tam breue ad memoria retinendum, ubi praesertim nondum uoluntati cupiditas resistebat, quod de poena transgressionis postea subsecutum est, tanto maiore iniustitia uiolatum est, quanto faciliore posset obseruantia custodiri.

cap. XIII In occulto autem mali esse coeperunt, ut in apertam inoboedientiam V 31 laberentur. Non enim ad malum opus perueniretur, nisi praecessisset uoluntas mala. Porro malae uoluntatis initium quae potuit esse nisi superbia ? *Initium* enim *omnis peccati superbia est.* Quid est autem superbia nisi peruersae celsitudinis appetitus ? Peruersa enim est celsitudo deserto eo, cui debet animus inhaerere, principio sibi quodam modo fieri atque esse principium. Hoc fit, cum sibi nimis placet. Sibi uero ita placet, cum ab illo bono inmutabili deficit, quod ei magis placere debuit quam ipse sibi. Spontaneus est autem iste defectus, quoniam, si uoluntas in amore superioris inmutabilis boni, a quo inlustrabatur ut uideret et accendebatur ut amaret, stabilis permaneret, non inde ad sibi placendum PL auerteretur et ex hoc tenebresceret et frigesceret, ut uel illa 421 crederet uerum dixisse serpentem, uel ille Dei mandato uxoris praeponeret uoluntatem putaretque se uenialiter transgressorem esse praecepti, si uitae suae sociam non desereret etiam in societate peccati. Non ergo malum opus factum est, id est illa transgressio, ut cibo prohibito uescerentur, nisi ab eis qui μ 365 iam mali erant. Neque enim fieret ille fructus malus nisi ab arbore mala. Vt autem esset arbor mala, contra naturam factum est, quia nisi uitio uoluntatis, quod contra naturam est, non utique fieret. Sed uitio deprauari nisi ex nihilo facta natura non posset. Ac per hoc ut natura sit, ex eo habet quod a Deo facta est ; ut autem ab eo quod est deficiat, ex hoc quod V 32 de nihilo facta est. Nec sic defecit homo, ut omnino nihil esset, sed ut inclinatus ad se ipsum minus esset, quam erat, cum ei

---

XIII, **5** Eccli. 10, 13 (15) **20** Mt. 7, 18

---

10 nisi] sed *e*[2] **14** eis *e* **16** ciui *V*[1] **18** memoriam *H e ed. Arg.* **22** custodire *l*

XIII, **2** peruenitur *e* **4** quae *V A F B β e l* quid *G a b* quod *H p v* **9** defecit *e* **10** ei] et *l* **12** bono *l* **15** crederet *om. e* **17** deseret *B*[1] *e* ergo]

qui summe est inhaerebat. Relicto itaque Deo esse in semet ipso, hoc est sibi placere, non iam nihil esse est, sed nihilo propinquare. Vnde superbi secundum scripturas sanctas alio nomine appellantur sibi placentes. Bonum est enim sursum habere cor ; non tamen ad se ipsum, quod est superbiae, sed ad Dominum, quod est oboedientiae, quae nisi humilium non potest esse. Est igitur aliquid humilitatis miro modo quod sursum faciat cor, et est aliquid elationis quod deorsum faciat cor. Hoc quidem quasi contrarium uidetur, ut elatio sit deorsum et humilitas sursum. Sed pia humilitas facit subditum superiori ; nihil est autem superius Deo ; et ideo exaltat humilitas, quae facit subditum Deo. Elatio autem, quae in uitio est, eo ipso respuit subiectionem et cadit ab illo, quo non est quicquam superius, et ex hoc erit inferius et fit quod scriptum est : *Deiecisti eos, cum extollerentur.* Non enim ait : « Cum elati fuissent », ut prius extollerentur et postea deicerentur ; sed cum extollerentur, tunc deiecti sunt. Ipsum quippe extolli iam deici est. Quapropter quod nunc in ciuitate Dei et ciuitati Dei in hoc peregrinanti saeculo maxime commendatur humilitas et in eius rege, qui est Christus, maxime praedicatur contrariumque huic uirtuti elationis uitium in eius aduersario, qui est diabolus, maxime dominari sacris litteris edocetur : profecto ista est magna differentia, qua ciuitas, unde loquimur, utraque discernitur, una scilicet societas piorum hominum, altera impiorum, singula quaeque cum angelis ad se pertinentibus, in quibus praecessit hac amor Dei, hac amor sui.

Manifesto ergo apertoque peccato, ubi factum est quod V 33 Deus fieri prohibuerat, diabolus hominem non cepisset, nisi iam ille sibi ipsi placere coepisset. Hinc enim et delectauit quod dictum est : *Eritis sicut dii.* Quod melius esse possent summo ueroque principio cohaerendo per oboedientiam, non suum sibi existendo principium per superbiam. Dii enim creati non sua ueritate, sed Dei ueri participatione sunt dii. PL 422 Plus autem appetendo minus est, qui, dum sibi sufficere deligit, ab illo, qui ei uere sufficit, deficit. Illud itaque malum, quo, cum sibi homo placet, tamquam sit et ipse lumen, auertitur ab eo lumine, quod ei si placeat et ipse fit lumen — illud, inquam, malum praecessit in abdito, ut sequeretur hoc malum quod perpetratum est in aperto. Verum est enim quod

32 2. Petr. 2, 10 **42** Ps. 72, 18 **58** Gen. 3, 5

enim *B H* **28** inhaereret *l* **29** est *om. b ed. Arg.* **33** deum *l ed. Arg.* **35** aliquod V^1 **37** susum *V* (XIII, *24*, *89*) **38** est *sup. lin. l ; om. ed. Arg.* **40** eo ipso quo resp. *v* **43** deiecer e^1 *l* **44** tum V^1 **45** tunc *H* **53** in] cum *l* **57** ipsi *om. A H ed. Arg.* hunc *p* **58** sicut *om. l* **63** deligit *V* A^2 *F* (deligit — deficit ; *de infinitiuo cf.* VIII, *19*, *31*) delegit A^1 E^a *ed. Arg.* diligit *rell. v* ei *om. A* **63** defecit E^{ag1} *ed. Arg.* **65** ei sibi placet *l*

scriptum est : *Ante ruinam exaltatur cor et ante gloriam humiliatur.* Illa prorsus ruina, quae fit in occulto, praecedit ruinam, μ 366
quae fit in manifesto, dum illa ruina esse non putatur. Quis enim exaltationem ruinam putat, cum iam ibi sit defectus, quo est relictus Excelsus ? Quis autem ruinam esse non uideat, quando fit mandati euidens atque indubitata transgressio ? Propter hoc Deus illud prohibuit, quod cum esset admissum, nulla defendi posset imaginatione iustitiae. Et audeo dicere superbis esse utile cadere in aliquod apertum manifestumque peccatum, unde sibi displiceant, qui iam sibi placendo ceciderant. Salubrius enim Petrus sibi displicuit, quando fleuit, quam sibi placuit, quando praesumpsit. Hoc dicit et sacer psalmus : *Imple facies eorum ignominia, et quaerent nomen tuum, Domine,* id est, ut tu eis placeas quaerentibus nomen tuum, qui sibi placuerant quaerendo suum.

cap. XIV Sed est peior damnabiliorque superbia, qua etiam in V 34
peccatis manifestis suffugium excusationis inquiritur ; sicut illi primi homines, quorum et illa dixit : *Serpens seduxit me, et manducaui,* et ille dixit : *Mulier, quam dedisti mecum, haec mihi dedit a ligno, et edi.* Nusquam hic sonat petitio ueniae, nusquam inploratio medicinae. Nam licet isti non sicut Cain quod commiserunt negent, adhuc tamen superbia in aliud quaerit referre quod perperam fecit : superbia mulieris in serpentem, superbia uiri in mulierem. Sed accusatio potius quam excusatio uera est, ubi mandati diuini est aperta transgressio. Neque enim hoc propterea non fecerunt, quia id mulier serpente suadente, uir muliere inpertiente commisit, quasi quicquam Deo, cui uel crederetur uel cederetur, anteponendum fuit.

cap. XV Quia ergo contemptus est Deus iubens, qui creauerat, qui ad suam imaginem fecerat, qui ceteris animalibus praeposuerat, qui in paradiso constituerat, qui rerum omnium PL
copiam salutisque praestiterat, qui praeceptis nec pluribus 423
nec grandibus nec difficilibus onerauerat, sed uno breuissimo atque leuissimo ad oboedientiae salubritatem adminiculauerat, quo eam creaturam, cui libera seruitus expediret, se esse

---

69 Prou. 18, 12 (16, 18) **79** Mt. 26, 33 ; 75 **81** Ps. 82, 17

XIV, **8** Gen. 3, 12 sq.

68-69 humilatur *V* **70** fit] est V^1 **72** quod *l ed. Arg.* **75** possit *l* **78** ciciderunt *F a b* **80** *alt.* et] ut A^2 **81** quaerant *A F* querē *e* ut et tu V^1 *b* **82** placuerunt *B H a v*

XIV, **4** mecum *V G H b e l* p^1 *v* (*11, 94*) **5** mihi *A F B a* p^2 a] e *e* cōmedi e^1 **6-7** Cain quod] ea in quod *e* ; eam *H* **7** alios *G* alium *B e v* **14** fuit *mss plerr. ed. Arg.* (*cf.* III, *21, 66*) fuerit G^2 *v*

XV, **5** difficilioribus *B* honerau. *l* **6** obaudientiae *V* **6-7** amminiculum

Dominum commonebat : iusta damnatio subsecuta est, talisque [V 35] damnatio, ut homo, qui custodiendo mandatum futurus fuerat etiam carne spiritalis, fieret etiam mente carnalis et, qui sua superbia sibi placuerat, Dei iustitia sibi donaretur ; nec sic, ut in sua esset omnimodis potestate, sed a se ipse quoque dissentiens sub illo, cui peccando consensit, pro libertate, quam concupiuit, duram miseramque ageret seruitutem, mortuus spiritu uolens et corpore moriturus inuitus, desertor aeternae uitae etiam aeterna, nisi gratia liberaret, morte damnatus. Quisquis huius modi damnationem uel nimiam uel iniustam putat, metiri profecto nescit, quanta fuerit iniquitas in peccando, ubi tanta erat non peccandi [μ 367] facilitas. Sicut enim Abrahae non inmerito magna oboedientia praedicatur, quia, ut occideret filium, res difficillima est imperata : ita in paradiso tanto maior inoboedientia fuit, quanto id, quod praeceptum est, nullius difficultatis fuit. Et sicut oboedientia secundi hominis eo praedicabilior, quo factus est oboediens usque ad mortem : ita inoboedientia primi hominis eo detestabilior, quo factus est inoboediens usque ad mortem. Vbi enim magna est inoboedientiae poena proposita et res a Creatore facilis imperata, quisnam satis explicet, quantum malum sit non oboedire in re facili et tantae potestatis imperio et tanto terrente supplicio ?

Denique, ut breuiter dicatur, in illius peccati poena quid inoboedientiae nisi inoboedientia retributa est ? Nam quae hominis est alia miseria nisi aduersus eum ipsum inoboedientia eius ipsius, ut, quoniam noluit quod potuit, quod non potest uelit ? In paradiso enim etiamsi non omnia poterat ante [V 36] peccatum, quidquid tamen non poterat, non uolebat, et ideo poterat omnia quae uolebat ; nunc uero sicut in eius stirpe cognoscimus et diuina scriptura testatur, *homo uanitati similis factus est.* Quis enim enumerat, quam multa quae non potest uelit, dum sibi ipse, id est uoluntati eius ipse animus eius eoque inferior caro eius, non obtemperat ? Ipso namque inuito et animus plerumque turbatur et caro dolet et ueterescit et moritur, et quidquid aliud patimur, quod non pateremur inuiti, si uoluntati nostrae nostra natura omni modo atque ex omnibus partibus oboediret. At enim aliquid caro patitur, quo seruire non sinitur. Quid interest unde, dum tamen per iustitiam dominantis Dei, cui subditi seruire no-

---

XV, **22** Gen. 22, 2 **25** Phil. 2, 8 **39** Ps. 143, 4

---

dederat *l* **9** mandato *l* **12** a] ad *l* **16** liberet *V^1 A G l; cf. 20, 31 sq.* **17** eius *V^1* **19** fuerit in pecc. iniq. *B* **19-20** in non peccando felicitas *V* (in *expunctum*), *B* **24** quod *l* **25-27** ita inob. — mortem *om. H a^1 e^1* ita et inoboed. *V B* **27** enim] et *H* **30** terrente *V e l* terrentis *A^1 F G p ed. Arg.* terrenti *A^2 B a b v* terrenis *H* **38** uanitatis *e* **40** cum *F* ipse (*alter.*) *in marg. B* **42-43** ueterascit *B v* **45** si aliq. *p*

luimus, caro nostra nobis, quae subdita fuerat, non seruiendo PL molesta sit, quamuis nos Deo non seruiendo molesti nobis 424 potuerimus esse, non illi ? Neque enim sic ille nostro, ut nos seruitio corporis indigemus, et ideo nostra est quod recipimus, non illius poena quod fecimus. Dolores porro, qui dicuntur carnis, animae sunt in carne et ex carne. Quid enim caro per se ipsam sine anima uel dolet uel concupiscit ? Sed quod concupiscere caro dicitur uel dolere, aut ipse homo est, sicut disseruimus, aut aliquid animae, quod carnis afficit passio, uel aspera, ut faciat dolorem, uel lenis, ut uoluptatem. Sed dolor carnis tantum modo offensio est animae ex carne et quaedam ab eius passione dissensio, sicut animi dolor, quae tristitia nuncupatur, dissensio est ab his rebus, quae nobis nolentibus acciderunt. Sed tristitiam plerumque praecedit metus, qui et ipse in anima est, non in carne. Dolorem autem carnis non praecedit ullus quasi metus carnis, qui ante dolo- V 37 rem in carne sentiatur. Voluptatem uero praecedit appetitus quidam, qui sentitur in carne quasi cupiditas eius, sicut fames et sitis et ea, quae in genitalibus usitatius libido nominatur, cum hoc sit generale uocabulum omnis cupiditatis. Nam et ipsam iram nihil aliud esse quam ulciscendi libidinem ueteres definierunt ; quamuis nonnumquam homo, ubi uindictae nullus est sensus, etiam rebus inanimis irascatur, et male scribentem stilum conlidat uel calamum frangat iratus. Verum et ista licet inrationabilior, tamen quaedam ulciscendi libido est, et nescio qua, ut ita dixerim, quasi umbra retribu- μ 368 tionis, ut qui male faciunt, mala patiantur. Est igitur libido ulciscendi, quae ira dicitur ; est libido habendi pecuniam, quae auaritia ; est libido quomodocumque uincendi, quae peruicacia ; est libido gloriandi, quae iactantia nuncupatur. Sunt multae uariaeque libidines, quarum nonnullae habent etiam uocabula propria, quaedam uero non habent. Quis enim facile dixerit, quid uocetur libido dominandi, quam tamen plurimum ualere in tyrannorum animis etiam ciuilia bella testantur ?

cap. XVI Cum igitur sint multarum libidines rerum, tamen, cum libido dicitur neque cuius rei libido sit additur, non fere adsolet animo occurrere nisi illa, qua obscenae partes corporis excitantur. Haec autem sibi non solum totum corpus nec

---

Cic. Tusc. 3, 5, 11 ; 4, 9, 21

---

49 sit] est *l* nob. mol. *l* **51** percip. *l* **52** poen. non ill. *l* **53** et *om.* e^1 **54** quod *om.* B^1 a^1 *b e* l^1 cum B^2 quando a^2 **55** aut dol. uel *l* **56** carnis *om. e* **58** animae (-e) *G B H a v* **70** inanimatis e^2 *p* inanibus *l* inanissimis V^2 et *V F H a b e l p ed. Arg.* ut *A B v* **73** et nescio *mss plerr. v* sed n. *B* ut n. *Hoffm.* qua *V plerr. ed. Arg.* quia *H* quae *v*

XVI, **3** quę B^1

solum extrinsecus, uerum etiam intrinsecus uindicat totumque commouet hominem animi simul affectu cum carnis appetitu V 38 coniuncto atque permixto, ut ea uoluptas sequatur, qua maior in corporis uoluptatibus nulla est; ita ut momento ipso temporis, quo ad eius peruenitur extremum, paene omnis acies et quasi uigilia cogitationis obruatur. Quis autem amicus PL sapientiae sanctorumque gaudiorum coniugalem agens uitam, 425 sed, sicut apostolus monuit, *sciens suum uas possidere in sanctificatione et honore, non in morbo desiderii, sicut et gentes, quae ignorant Deum*, non mallet, si posset, sine hac libidine filios procreare, ut etiam in hoc serendae prolis officio sic eius menti ea, quae ad hoc opus creata sunt, quem ad modum cetera suis quaeque operibus distributa membra seruirent, nutu uoluntatis acta, non aestu libidinis incitata? Sed neque ipsi amatores huius uoluptatis siue ad concubitus coniugales siue ad inmunditias flagitiorum cum uoluerint commouentur; sed aliquando inportunus est ille motus poscente nullo, aliquando autem destituit inhiantem, et cum in animo concupiscentia ferueat, friget in corpore; atque ita mirum in modum non solum generandi uoluntati, uerum etiam lasciuiendi libidini libido non seruit, et cum tota plerumque menti cohibenti aduersetur, nonnumquam et aduersus se ipsa diuiditur commotoque animo in commouendo corpore se ipsa non sequitur.

cap. XVII Merito huius libidinis maxime pudet, merito et ipsa membra, quae suo quodam, ut ita dixerim, iure, non omni modo ad arbitrium nostrum mouet aut non mouet, pudenda dicuntur, V 39 quod ante peccatum hominis non fuerunt. Nam sicut scriptum est: *Nudi erant, et non confundebantur*, non quod eis sua nuditas esset incognita, sed turpis nuditas nondum erat, quia nondum libido membra illa praeter arbitrium commouebat, nondum ad hominis inoboedientiam redarguendam sua inoboedientia caro quodam modo testimonium perhibebat. Neque enim caeci creati erant, ut inperitum uulgus opinatur; quando quidem et ille uidit animalia, quibus μ 369 nomina inposuit, et de illa legitur: *Vidit mulier quia bonum lignum in escam et quia placet oculis ad uidendum.* Patebant ergo oculi eorum, sed ad hoc non erant aperti, hoc est non

---

XVI, **14** 1. Thess. 4, 4 sq.

XVII, **5** Gen. 2, 25 **12** Ib. 20 **13** Ib. 3, 6

---

8 in uol. corp. *B* **12** sed] et *H*; *om. e² ed. Arg.* **13** desid.] concupiscentiae *l* **14** possit *l* **16** ad hunc *V* (*ex* huc *corr.*) **21** null. posc. *B v* **26** ipsa *V A G B a* ipsam *H b e l p v Hoffm.* **27** ipsam *H*

XVII, **1** pudeat max. *e* maximo *l* **3** mouent aut non mouent *B a* mouentur pudenda *e* (*m. 2 sup. lin. add.* aut ñ mouent); *sed cf. l.7*; *19, 30 sq.* **11** illa *l¹* illic *l²* **12** et de] de *H* **13** (a)esca *V H l ed. Arg.*

adtenti, ut cognoscerent quid eis indumento gratiae praestaretur, quando membra eorum uoluntati repugnare nesciebant. Qua gratia remota, ut poena reciproca inoboedientia plecteretur, extitit in motu corporis quaedam inpudens nouitas, unde esset indecens nuditas, et fecit adtentos reddiditque confusos. Hinc est quod, postea quam mandatum Dei aperta transgressione uiolarunt, scriptum est de illis : *Et aperti sunt oculi amborum et agnouerunt quia nudi erant, et consuerunt folia fici et fecerunt sibi campestria. Aperti sunt,* inquit, *oculi amborum,* non ad uidendum, nam et antea uidebant, sed ad discernendum inter bonum quod amiserant et malum quo ceciderant. Vnde et ipsum lignum, eo quod istam faceret dinoscentiam, si ad uescendum contra uetitum tangeretur, ex ea re nomen accepit, ut appellaretur lignum sciendi boni et mali. Experta enim morbi molestia euidentior fit etiam iucunditas sanitatis. *Cognouerunt* ergo *quia nudi erant,* nudati PL 426 scilicet ea gratia, qua fiebat ut nuditas corporis nulla eos lege V 40 peccati menti eorum repugnante confunderet. Hoc itaque cognouerunt, quod felicius ignorarent, si Deo credentes et oboedientes non committerent, quod eos cogeret experiri infidelitas et inoboedientia quid noceret. Proinde confusi inoboedientia carnis suae, tamquam teste poena inoboedientiae suae, *consuerunt folia fici et fecerunt sibi campestria,* id est succinctoria genitalium. Nam quidam interpretes « succinctoria » posuerunt. Porro autem « campestria » Latinum quidem uerbum est, sed ex eo dictum, quod iuuenes, qui nudi exercebantur in campo, pudenda operiebant ; unde qui ita succincti sunt, campestratos uulgus appellat. Quod itaque aduersus damnatam culpa inoboedientiae uoluntatem libido inoboedienter mouebat, uerecundia pudenter tegebat. Ex hoc omnes gentes, quoniam ab illa stirpe procreatae sunt, usque adeo tenent insitum pudenda uelare, ut quidam barbari illas corporis partes nec in balneis nudas habeant, sed cum earum tegimentis lauent. Per opacas quoque Indiae solitudines, cum quidam nudi philosophentur, unde gymnosophistae nominantur, adhibent tamen genitalibus tegmina, quibus per cetera membrorum carent.

cap. XVIII Opus uero ipsum, quod libidine tali peragitur, non solum in quibusque stupris, ubi latebrae ad subterfugienda humana iudicia requiruntur, uerum etiam in usu scortorum, quam terrena ciuitas licitam turpitudinem fecit, quamuis id agatur,

23 Gen. 3, 7 **42** August. De nupt. et concup. c. 30

22 oc. eorum *B* cognou. *B v* **23** (*et* **37**) ficus *l* **25** quo] quod *e* **26** unde ips. *l* **27** dinosc. *V A F G B H e l* dignosc. *v Hoffm.* et ex *V² l* **35** nocerent *H v* **37** cossuer. *V* **38** succintor. *V e* **42** appellant *V* **47** balneos *l* **48** tegim. *V e l ed. Arg.* tegum. *A F G B H v* **51** membra *B¹*

quod eius ciuitatis nulla lex uindicat, deuitat tamen publicum V 41 etiam permissa atque inpunita libido conspectum, et uerecundia naturali habent prouisum lupanaria ipsa secretum faciliusque potuit inpudicitia non habere uincla prohibitionis, quam inpudentia remouere latibula illius foeditatis. Sed μ 370 hanc etiam ipsi turpes turpitudinem uocant, cuius licet sint amatores, ostentatores esse non audent. Quid ? concubitus coniugalis, qui secundum matrimonialium praescripta tabularum procreandorum fit causa liberorum, nonne et ipse quamquam sit licitus et honestus, remotum ab arbitris cubile conquirit ? Nonne omnes famulos atque ipsos etiam paranymphos et quoscumque ingredi quaelibet necessitudo permiserat, ante mittit foras, quam uel blandiri coniux coniugi incipiat ? Et quoniam, sicut ait etiam quidam « Romani maximus auctor eloquii », omnia recte facta in luce se conlocari uolunt, id est appetunt sciri : hoc recte factum sic appetit PL 427 sciri, ut tamen erubescat uideri. Quis enim nescit, ut filii procreentur, quid inter se coniuges agant ? quando quidem ut id agatur, tanta celebritate ducuntur uxores ; et tamen cum agitur, unde filii nascantur, nec ipsi filii, si qui inde iam nati sunt, testes fieri permittuntur. Sic enim hoc recte factum ad sui notitiam lucem appetit animorum, ut tamen refugiat oculorum. Vnde hoc, nisi quia sic geritur quod deceat ex natura, ut etiam quod pudeat comitetur ex poena ?

cap. XIX Hinc est quod et illi philosophi, qui ueritati proprius accesserunt, V 42 iram atque libidinem uitiosas animi partes esse confessi sunt, eo quod turbide atque inordinate mouerentur ad ea etiam, quae sapientia perpetrari uetat, ac per hoc opus habere moderatrice mente atque ratione. Quam partem animi tertiam uelut in arce quadam ad istas regendas perhibent conlocatam, ut illa imperante, istis seruientibus possit in homine iustitia ex omni animi parte seruari. Hae igitur partes, quas et in homine sapiente ac temperante fatentur esse uitiosas, ut eas ab his rebus, ad quas iniuste mouentur, mens conpescendo et cohibendo refrenet ac reuocet atque ad ea permittat, quae sapientiae lege concessa sunt (sicut iram ad exerendam iustam cohercitionem, sicut libidinem ad propagandae prolis officium) — hae, inquam, partes in paradiso

XVIII, **19** Lucan. Phars. 7, 62 **20** Cic. Tusc. 2, 26, 64

XVIII, **8** uincula *G H v* **15** conquirit *V A F G l p* requirit *B a b e v* **16** et] ut *l* **18** quidam etiam *B* etiam *om. v* quidem *H* **19** eloqui *V F l* recta *l* luce^{m} *V* **20** hoc] quod *e* $^{marg.}$ **26** fugiat *H* **28** cõmittetur *ed. Arg.* -mittitur *l* -mittatur *H*

XIX, **1** et *om. l* **3** eo] et *V* turbidae (turp. *e*) *B e* turpiter *ed. Arg.* **4** perpetrare *e* uetat *mss* non uetat *v Wey.* (‘*nescio an recte, cf. l. 11 sq.* : quae sapientiae lege concessa sunt’ *Domb.*[3]) **5** haberent *e* **13** exerendam *V A B* e^{1} *l* (*cf.* v, *24, 18*) exercend. *G H a b* e^{2} *p v Hoffm.* **13** cohercion. *e ed. Arg.*

ante peccatum uitiosae non erant. Non enim contra rectam uoluntatem ad aliquid mouebantur, unde necesse esset eas rationis tamquam frenis regentibus abstinere. Nam quod nunc ita mouentur et ab eis, qui temperanter et iuste et pie uiuunt, alias facilius, alias difficilius, tamen cohibendo et repugnando modificantur, non est utique sanitas ex natura, sed languor ex culpa. Quod autem irae opera aliarumque affectionum in quibusque dictis atque factis non sic abscondit uerecundia, ut opera libidinis, quae fiunt genitalibus membris, quid causae est, nisi quia in ceteris membra corporis non ipsae affe- V 43 ctiones, sed, cum eis consenserit, uoluntas mouet, quae in usu eorum omnino dominatur ? Nam quisquis uerbum emittit iratus uel etiam quemquam percutit, non posset hoc facere, nisi lingua et manus iubente quodam modo uoluntate mouerentur ; quae membra, etiam cum ira nulla est, mouentur μ 371 eadem uoluntate. At uero genitales corporis partes ita libido suo iuri quodam modo mancipauit, ut moueri non ualeant, si ipsa defuerit et nisi ipsa uel ultro uel excitata surrexerit. Hoc est quod pudet, hoc est quod intuentium oculos erubescendo deuitat ; magisque fert homo spectantium multitudinem, quando iniuste irascitur homini, quam uel unius aspectum, et quando iuste miscetur uxori.

cap. XX Hoc illi canini philosophi, hoc est Cynici, non uiderunt, PL 428 proferentes contra humanam uerecundiam quid aliud quam caninam, hoc est inmundam inpudentemque sententiam ? ut scilicet, quoniam iustum est quod fit in uxore, palam non pudeat id agere nec in uico aut platea qualibet coniugalem concubitum deuitare. Vicit tamen pudor naturalis opinionem huius erroris. Nam etsi perhibent, hoc aliquando gloriabundum fecisse Diogenem, ita putantem sectam suam nobiliorem futuram, si in hominum memoria insignior eius inpudentia figeretur, postea tamen a Cynicis fieri cessatum est, plusque ualuit pudor, ut erubescerent homines hominibus, quam error, ut homines canibus esse similes affectarent. Vnde et illum uel illos, qui hoc fecisse referuntur, potius arbitror concumbentium motus dedisse oculis hominum nescientium quid sub pallio gereretur, quam humano premente conspectu potuisse illam peragi uoluptatem. Ibi enim philosophi non V 44 erubescebant uideri se uelle concumbere, ubi libido ipsa erubesceret surgere. Et nunc uidemus adhuc esse philosophos Cynicos ; hi enim sunt, qui non solum amiciuntur pallio, uerum etiam clauam ferunt ; nemo tamen eorum audet hoc facere, quod si aliqui ausi essent, ut non dicam ictibus lapi-

16 est *A F ed. Arg.* **17** rationes *l* **19** repugnando *mss ed. Arg.* refrenando *v* **21** aliar. op. *e* **24** membris *e* **27** possit *l* **30** ita *om. l* **34** expect. *l*

XX, **5** in plat. *e* **7** nam si *e* **9** memoriam *V H l* insignitior *V*¹ *l* **18** surgeret *e*

dantium, certe conspuentium saliuis obruerentur. Pudet igitur huius libidinis humanam sine ulla dubitatione naturam, et merito pudet. In eius quippe inoboedientia, quae genitalia corporis membra solis suis motibus subdidit et potestati uoluntatis eripuit, satis ostenditur, quid sit hominis illi primae inoboedientiae retributum ; quod in ea parte maxime oportuit apparere, qua generatur ipsa natura, quae illo primo et magno in deterius est mutata peccato ; a cuius nexu nullus eruitur, nisi id, quod cum omnes in uno essent, in communem perniciem perpetratum est et Dei iustitia uindicatum, Dei gratia in singulis expietur.

cap. XXI Absit itaque, ut credamus illos coniuges in paradiso constitutos per hanc libidinem, de qua erubescendo eadem membra texerunt, impleturos fuisse quod in sua benedictione Deus dixit : *Crescite et multiplicamini et replete terram.* Post peccatum quippe orta est haec libido ; post peccatum eam natura non inpudens amissa potestate, cui corpus ex omni parte seruiebat, sensit adtendit, erubuit operuit. Illa uero (V 45) benedictio nuptiarum, ut coniugati crescerent et multiplica- (μ 372) rentur et implerent terram, quamuis et in delinquentibus manserit, tamen antequam delinquerent data est, ut cognosceretur procreationem filiorum ad gloriam conubii, non ad poenam pertinere peccati. Sed nunc homines, profecto illius quae in paradiso fuit felicitatis ignari, nisi per hoc, quod experti sunt, id est per libidinem, de qua uidemus etiam ipsam (PL 429) honestatem erubescere nuptiarum, non potuisse gigni filios opinantur, alii scripturas diuinas, ubi legitur post peccatum puduisse nuditatis et pudenda esse contecta, prorsus non accipientes, sed infideliter inridentes ; alii uero quamuis eas accipiant et honorent, illud tamen quod dictum est : *Crescite et multiplicamini,* non secundum carnalem fecunditatem uolunt intellegi, quia et secundum animam legitur tale aliquid dictum : *Multiplicabis me in anima mea in uirtute,* ut id, quod in genesi sequitur : *Et implete terram et dominamini eius,* terram intellegant carnem, quam praesentia sua implet anima eiusque maxime dominatur, cum in uirtute multiplicatur ; carnales autem fetus sine libidine, quae post peccatum exorta inspecta, confusa uelata est, nec tunc nasci potuisse, sicut neque nunc possunt, nec in paradiso futuros fuisse, sed foris, sicut et factum est. Nam postea quam inde dimissi sunt, ad gignendos filios coierunt eosque genuerunt.

XXI, **4** Gen. 1, 28 **22** Ps. 137, 3

---

22 salibus *e* **29** nullus nexu *e* **32** expiatum *l*

XXI, **4** implete *v* **5** horta *V A F l* **10-11** cognosceret *l* -ent *H* **14** ips. etiam *B v* **22** me *om. H a p* in uirtute *V A F G* (*cf. l. 25*) *sec. cod. Alex.* in uirtute tua *l* uirtute tua *e v* uirtute *B b* uirtutem *H a p ed. Arg.* ut] et *a b* **29** demissi *l*[1] missi *H*

cap. XXII Nos autem nullo modo dubitamus secundum benedictionem Dei crescere et multiplicari et implere terram donum esse nuptiarum, quas Deus ante peccatum hominis ab initio constituit, V 46 creando masculum et feminam, qui sexus euidens utique in carne est. Huic quippe operi Dei etiam benedictio ipsa subiuncta est. Nam cum scriptura dixisset : *Masculum et feminam fecit eos,* continuo subdidit : *Et benedixit eos Deus dicens : Crescite et multiplicamini et implete terram et dominamini eius,* et cetera. Quae omnia quamquam non inconuenienter possint etiam ad intellectum spiritalem referri, masculum tamen et feminam non sicut simile aliquid etiam in homine uno intellegi potest, quia uidelicet in eo aliud est quod regit, aliud quod regitur ; sed sicut euidentissime apparet in diuersi sexus corporibus, masculum et feminam ita creatos, ut prolem generando crescerent et multiplicarentur et implerent terram, magnae absurditatis est reluctari. Neque enim de spiritu qui imperat et carne quae obtemperat, aut de animo rationali qui regit et inrationali cupiditate quae regitur, aut de uirtute contemplatiua quae excellit et de actiua quae subditur, aut de intellectu mentis et sensu corporis, sed aperte de uinculo coniugali, quo inuicem sibi uterque sexus obstringitur, Dominus interrogatus utrum liceret quacumque causa dimittere uxorem, quoniam propter duritiam cordis Israelitarum PL 430 Moyses dari permisit libellum repudii, respondit atque ait : *Non legistis, quia, qui fecit ab initio, masculum et feminam fecit eos et dixit : Propter hoc dimittet homo patrem et matrem et* μ 373 *adhaerebit uxori suae, et erunt duo in carne una ? Itaque iam non sunt duo, sed una caro. Quod ergo Deus coniunxit, homo non separet.* Certum est igitur masculum et feminam ita primitus institutos, ut nunc homines duos diuersi sexus uidemus et nouimus, unum autem dici uel propter coniunctionem uel propter originem feminae, quae de masculi latere creata est. V 47 Nam et apostolus per hoc primum, quod Deo instituente praecessit, exemplum singulos quosque admonet, ut uiri uxores suas diligant.

cap. XXIII Quisquis autem dicit non fuisse coituros nec generaturos, nisi peccassent, quid dicit, nisi propter numerositatem sanctorum necessarium hominis fuisse peccatum ? Si enim non peccando soli remanerent, quia, sicut putant, nisi peccassent, generare non possent : profecto ut non soli duo iusti homines possent esse, sed multi, necessarium peccatum fuit. Quod si

---

XXII, **9** Gen. 1, 27 ; 28 **29** Mt. 19, 4 sqq. **35** Eph. 5, 25 ; Col. 3, 19

XXII, **4** euidens *sup. lin.* B^2 ut. euid. *H ed. Arg.* **5** hinc *e* **11** tamen masc. V^1 **18** qui] cum *l* **21** quo/ *V* **22** quac. ex causa *l v* quamc. ob causam *H* **28** iuncxit *l* **31** unus *H e* **35** diligunt *l*

XXIII, **1** cohitur. *V l ed. Arg.*

credere absurdum est, illud potius est credendum, quod sanctorum numerus quantus conplendae illi sufficit beatissimae ciuitati, tantus existeret, etsi nemo peccasset, quantus nunc per Dei gratiam de multitudine colligitur peccatorum, quo usque filii saeculi huius generant et generantur.

Et ideo illae nuptiae dignae felicitate paradisi, si peccatum non fuisset, et diligendam prolem gignerent et pudendam libidinem non haberent. Sed quo modo id fieri posset, nunc non est quo demonstretur exemplo. Nec ideo tamen incredibile debet uideri etiam illud unum sine ista libidine uoluntati potuisse seruire, cui tot membra nunc seruiunt. An uero manus et pedes mouemus, cum uolumus, ad ea, quae his membris agenda sunt, sine ullo renisu, tanta facilitate, quanta et in nobis et in aliis uidemus, maxime in artificibus quorumque operum corporalium, ubi ad exercendam infirmiorem tardio- V 48 remque naturam agilior accessit industria ; et non credimus ad opus generationis filiorum, si libido non fuisset, quae peccato inoboedientiae retributa est, oboedienter hominibus ad uoluntatis nutum similiter ut cetera potuisse illa membra seruire ? Nonne Cicero in libris de re publica, cum de imperiorum differentia disputaret et huius rei similitudinem ex natura hominis adsumeret, ut filiis dixit imperari corporis membris propter oboediendi facilitatem ; uitiosas uero animi partes ut seruos asperiore imperio coherceri ? Et utique ordine naturali animus anteponitur corpori, et tamen ipse animus PL imperat corpori facilius quam sibi. 431 Verum tamen haec libido, de qua nunc disserimus, eo magis erubescenda extitit, quod animus in ea nec sibi efficaciter imperat, ut omnino non libeat, nec omni modo corpori, ut pudenda membra uoluntas potius quam libido commoueat ; quod si ita esset, pudenda non essent. Nunc uero pudet animum resisti sibi a corpore, quod ei natura inferiore subiectum est. In aliis quippe affectionibus cum sibi resistit, ideo minus pudet, quia, cum a se ipso uincitur, ipse se uincit ; etsi inordinate atque uitiose, quia ex his partibus, quae rationi subici debent, tamen a partibus suis ac μ 374 per hoc, ut dictum est, a se ipso uincitur. Nam cum ordinate se animus uincit, ut inrationabiles motus eius menti rationique subdantur, si tamen et illa Deo subdita est, laudis atque uirtu-

XXIII, **11** Lc. 20, 34 **26** De rep. 3, 25, 37

8 ille *l* **11** hui. saec. *B v* **14** fieri *om. e* possit *F l* et nunc *e* **15** quod *H* ideo *om.* e^1 **16** uolupt. *l* **17-18** ped. et man. *l* **19** felicitate e^1 **21** ad exerc. *om. e* **26** nonne V^1 *A B e l p v* nonne hoc V^2 *F G H a b* **26-27** imperatoris *l* **33** extitit *A F* e^2 *l p* (*17, 18 ; 21, 5 ; 21, 27*) existit *V G B a b* e^1 *v* **36** quo *l* **43** ut] tunc *a* inrationabiles *p* (*idem iam Domb.*[2] *coll.* II, *1, 9 ;* IX, *3, 8 ; 4, 64*) ; *cf. CE 60, 119, 6* rõnabiles (*om.* in-) *ed. Arg.* inrationales *V rell. v*

tis est. Minus tamen pudet, cum sibi animus ex uitiosis suis partibus non obtemperat, quam cum ei corpus, quod alterum ab illo est atque infra illum est et cuius sine illo natura non uiuit, uolenti iubentique non cedit.

Sed cum alia membra retinentur uoluntatis imperio, sine quibus illa, quae contra uoluntatem libidine concitantur, id quod appetunt implere non possunt, pudicitia custoditur, V 49 non amissa, sed non permissa delectatione peccati. Hunc renisum, hanc repugnantiam, hanc uoluntatis et libidinis rixam uel certe ad uoluntatis sufficientiam libidinis indigentiam procul dubio, nisi culpabilis inoboedientia poenali inoboedientia plecteretur, in paradiso nuptiae non haberent, sed uoluntati membra, ut cetera, ita cuncta seruirent. Ita genitale aruum uas in hoc opus creatum seminaret, ut nunc terram manus, et quod modo de hac re nobis uolentibus diligentius disputare uerecundia resistit et compellit ueniam honore praefato a pudicis auribus poscere, cur id fieret nulla causa esset, sed in omnia, quae de huius modi membris sensum cogitandis adtingerent, sine ullo timore obscenitatis liber sermo ferretur, nec ipsa uerba essent, quae uocarentur obscena, sed quidquid inde diceretur, tam honestum esset, quam de aliis cum loquimur corporis partibus. Quisquis ergo ad has litteras inpudicus accedit, culpam refugiat, non naturam; facta denotet suae turpitudinis, non uerba nostrae necessitatis; in quibus mihi facillime pudicus et religiosus lector uel auditor ignoscit, donec infidelitatem refellam, non de fide rerum inexpertarum, sed de sensu expertarum argumentantem. Legit enim haec sine offensione, qui non exhorret apostolum horrenda feminarum flagitia reprehendentem, quae *inmutauerunt naturalem usum in eum usum, qui est contra naturam,* praecipue quia nos non damnabilem obscenitatem nunc, sicut ille, commemoramus atque reprehendimus, sed in explicandis, quantum possumus, humanae generationis effectibus uerba ta- PL men, sicut ille, obscena uitamus. 432

cap. XXIV Seminaret igitur prolem uir, susciperet femina genitalibus V 50 membris, quando id opus esset et quantum opus esset, uoluntate motis, non libidine concitatis. Neque enim ea sola membra mouemus ad nutum, quae conpactis articulata sunt

---

97 Verg. Georg. 3, 136 **74** Rom. 1, 26

---

46 ei] et *l* **50** ulla *l* **52-53** hunc peccati renis. *l* **53-54** uolunt. — certe ad *om. l* **54** ad] hanc *p* **55-56** poen. inob. *om. H e*[1] **57** ut cetera ita *mss* illa ut cetera *v ; cf. 26, 20* **58** aruum] aliud *H* in uas in *l*[2] **62** sensu *e* **64** uera *V* **70** de *om. V* **75** damnab.] laudabilem *V*

ossibus, sicut manus et pedes et digitos, uerum etiam illa, quae mollibus remissa sunt neruis, cum uolumus, mouemus agitando et porrigendo producimus et torquendo flectimus et constringendo duramus, sicut ea sunt, quae in ore ac facie, quantum potest, uoluntas mouet. Pulmones denique ipsi omnium, nisi medullarum, mollissimi uiscerum et ob hoc antro pectoris communiti, ad spiritum ducendum ac remittendum uocemque emittendam seu modificandam, sicut folles fabro- μ 375
rum uel organorum, flantis, respirantis, loquentis, clamantis, cantantis seruiunt uoluntati. Omitto quod animalibus quibusdam naturaliter inditum est, ut tegmen, quo corpus omne uestitur, si quid in quocumque loco eius senserint abigendum, ibi tantum moueant, ubi sentiunt, nec solum insidentes muscas, uerum etiam haerentes hastas cutis tremore discutiant. Numquid quia id non potest homo, ideo Creator quibus uoluit animantibus donare non potuit ? Sic ergo et ipse homo potuit oboedientiam etiam inferiorum habere membrorum, quam sua inoboedientia perdidit. Neque enim Deo difficile fuit sic illum condere, ut in eius carne etiam illud non nisi eius uoluntate moueretur, quod nunc nisi libidine non mouetur.

Nam et hominum quorundam naturas nouimus multum V. 51
ceteris dispares et ipsa raritate mirabiles nonnulla ut uolunt de corpore facientium, quae alii nullo modo possunt et audita uix credunt. Sunt enim, qui et aures moueant uel singulas uel ambas simul. Sunt qui totam caesariem capite inmoto, quantum capilli occupant, deponunt ad frontem reuocantque cum uolunt. Sunt qui eorum quae uorauerint incredibiliter plurima et uaria paululum praecordiis contrectatis tamquam de sacculo quod placuerit integerrimum proferunt. Quidam uoces auium pecorumque et aliorum quorumlibet hominum sic imitantur atque exprimunt, ut, nisi uideantur, discerni omnino non possint. Nonnulli ab imo sine paedore ullo ita numerosos pro arbitrio sonitus edunt, ut ex illa etiam parte cantare uideantur. Ipse sum expertus sudare hominem solere, cum uellet. Notum est quosdam flere, cum uolunt, atque ubertim lacrimas fundere. Iam illud multo est incredibilius, quod plerique fratres memoria recentissima experti sunt. Presbyter fuit quidam Restitutus nomine in paroecia Calamensis eccle- PL
siae. Quando ei placebat (rogabatur autem ut hoc faceret ab 433
eis, qui rem mirabilem coram scire cupiebant), ad imitatas quasi lamentantis cuiuslibet hominis uoces ita se auferebat a

XXIV, **5** ped. et man. *B v* (*cf. 23, 17-18*) **10** ob hoc] ab *H* arto e^2 **18** inhaer. *A* ; *sed cf.* v, *18, 27* astas *V* aristas a^2 **34** quorumque libet V^1 **36** possunt *V* H^1 paedore *V l a v* pedore A^1 *F B* pudore A^2 *H a b e ed. Arg.* putore G^2 (ut *in ras.*) *p Hoffm.* **42** paroecia V^1 *e v* paroechia b^2 parech. B^1 parrech. B^2 paroc. V^2 *F* l^1 paroch. *A* G^1 b^1 l^2 *p* parroch. G^2 *H a* **43** quando *V A F* G^1

sensibus et iacebat simillimus mortuo, ut non solum uellicantes atque pungentes minime sentiret, sed aliquando etiam igne ureretur admotu sine ullo doloris sensu nisi postmodum ex uulnere ; non autem obnitendo, sed non sentiendo non mouere corpus eo probabatur, quod tamquam in defuncto nullus inueniebatur anhelitus ; hominum tamen uoces, si clarius loquerentur, tamquam de longinquo se audire postea referebat. Cum itaque corpus etiam nunc quibusdam, licet in carne V 52 corruptibili hanc aerumnosam ducentibus uitam, ita in plerisque motionibus et affectionibus extra usitatum naturae modum mirabiliter seruiat : quid causae est, ut non credamus ante inoboedientiae peccatum corruptionisque supplicium ad propagandam prolem sine ulla libidine seruire uoluntati humanae humana membra potuisse ? Donatus est itaque homo sibi, quia deseruit Deum placendo sibi, et non oboediens Deo non potuit oboedire nec sibi. Hinc euidentior miseria, qua homo non uiuit ut uult. Nam si ut uellet uiueret, beatum se putaret ; sed nec sic tamen esset, si turpiter uiueret.

cap. XXV Quamquam si diligentius adtendamus, nisi beatus non μ 376 uiuit ut uult, et nullus beatus nisi iustus. Sed etiam ipse iustus non uiuet ut uult, nisi eo peruenerit, ubi mori falli offendi omnino non possit eique sit certum ita semper futurum. Hoc enim natura expetit, nec plene atque perfecte beata erit nisi adepta quod expetit. Nunc uero quis hominum potest ut uult uiuere, quando ipsum uiuere non est in potestate ? Viuere enim uult, mori cogitur. Quo modo ergo uiuit ut uult, qui non uiuit quamdiu uult ? Quod si mori uoluerit, quo modo potest ut uult uiuere, qui non uult uiuere ? Et si ideo mori uelit, non quo nolit uiuere, sed ut post mortem melius uiuat : nondum ergo ut uult uiuit, sed cum ad id quod uult moriendo peruenerit. Verum ecce uiuat ut uult, quoniam sibi extorsit sibique imperauit non uelle quod non potest, atque hoc uelle quod potest (sicut ait Terentius :

Quoniam non potest id fieri quod uis.
Id uelis quod possis):

num ideo beatus est, quia patienter miser est ? Beata quippe V 53 uita si non amatur, non habetur. Porro si amatur et habetur,

---

XXV, **17** Ter. Andr. 2, 1, 5 (u. 305 sq.)

B a e qui quando *G*² *H b l p v* ei *om. e* **46** bellic. *B*² *H ed. Arg.* **47** pugnantes *H ed. Arg.* **50** probatur *B*¹ *H* **59-60** sibi homo *e* **61** quia *b* **62** ut si *e* uiuere *V*¹

XXV, **1** si *om. l* **2-3** et nullus — uult *om. B*¹ *b* **3** uiuet *V A F e p* uiuit *G B H a b l v* **7** ipsud *l*¹ **8** et mori *l* **11** non quod *A F p* uiuat] uiuere possit *l* **17** possis *mss plerr.* possit *B v* **19** porro si tantum am. *B*² ut habeatur *B*

ceteris omnibus rebus excellentius necesse est ametur, quoniam propter hanc amandum est quidquid aliud amatur. Porro si tantum amatur, quantum amari digna est (non enim beatus est, a quo ipsa beata uita non amatur ut digna est) : fieri non potest, ut eam, qui sic amat, non aeternam uelit. Tunc igitur beata erit, quando aeterna erit.

cap. XXVI Viuebat itaque homo in paradiso sicut uolebat, quamdiu PL 434 hoc uolebat quod Deus iusserat ; uiuebat fruens Deo, ex quo bono erat bonus ; uiuebat sine ulla egestate, ita semper uiuere habens in potestate. Cibus aderat ne esuriret, potus ne sitiret, lignum uitae ne illum senecta dissolueret. Nihil corruptionis in corpore uel ex corpore ullas molestias ullis eius sensibus ingerebat. Nullus intrinsecus morbus, nullus ictus metuebatur extrinsecus. Summa in carne sanitas, in animo tota tranquillitas. Sicut in paradiso nullus aestus aut frigus, sic in eius habitatore nulla ex cupiditate uel timore accidebat bonae uoluntatis offensio. Nihil omnino triste, nihil erat inaniter laetum. Gaudium uerum perpetuabatur ex Deo, in quem flagrabat *caritas de corde puro et conscientia bona et fide non ficta,* atque inter se coniugum fida ex honesto amore societas, concors mentis corporisque uigilia et mandati sine labore custodia. Non lassitudo fatigabat otiosum, non somnus premebat V 54 inuitum. In tanta facilitate rerum et felicitate hominum absit ut suspicemur non potuisse prolem seri sine libidinis morbo, sed eo uoluntatis nutu mouerentur membra illa quo cetera, et sine ardoris inlecebroso stimulo cum tranquillitate animi et corporis nulla corruptione integritatis infunderetur gremio maritus uxoris. Neque enim quia experientia probari non potest, ideo credendum non est, quando illas corporis μ 377 partes non ageret turbidus calor, sed spontanea potestas, sicut opus esset, adhiberet, ita tunc potuisse utero coniugis salua integritate feminei genitalis uirile semen inmitti, sicut nunc potest eadem integritate salua ex utero uirginis fluxus menstrui cruoris emitti. Eadem quippe uia posset illud inici, qua hoc potest eici. Vt enim ad pariendum non doloris gemitus, sed maturitatis inpulsus feminea uiscera relaxaret, sic ad fetandum et concipiendum non libidinis appetitus, sed uoluntarius usus naturam utramque coniungeret. De rebus

---

XXVI, **13** I. Tim. I, 5

XXVI, **5** senectus *l* **6** ullas] nullas *V e* **8** anima *ed. Arg. v* **9** sic *V B* ita *A F G H a b e l p v* **10** habitatori (*om.* in eius) *b* accidebat *V A F G B b e ed. Arg.* (*cf.* IX, *4, 99*) acced. *H a l p v* **12** perpetueb. *e ed. Arg.* ex] in *l* **17** felicitate *H e*[1] *ed. Arg.* **19** eo] ideo *V* illa membra *B v* **20** cum] in *l* **24** turpidus *V F* **25** esset sed *l* adhibere *V ;* adhereret *B*[1] **26** sacra *e* integritatem *V* **28** possit *F l*[1] **32** utrumque *V*[1] *H l*[2]

loquimur nunc pudendis et ideo, quamuis, antequam earum
puderet, quales esse potuissent coniciamus ut possumus,
tamen necesse est, ut nostra disputatio magis frenetur ea,
quae nos reuocat, uerecundia, quam eloquentia, quae nobis
parum suppetit, adiuuetur. Nam cum id quod dico nec ipsi
experti fuerint, qui experiri potuerunt (quoniam praeoccu-
pante peccato exilium de paradiso ante meruerunt, quam sibi
in opere serendae propaginis tranquillo arbitrio conuenirent),
quo modo nunc, cum ista commemorantur, sensibus occurrit
humanis nisi experientia libidinis turbidae, non coniectura
placidae uoluntatis ? Hinc est quod inpedit loquentem pu-
dor, etsi non deficiat ratio cogitantem. Verum tamen omni- PL
potenti Deo, summo ac summe bono creatori omnium natu- 435
rarum, uoluntatum autem bonarum adiutori et remunera-
tori, malarum autem relictori et damnatori, utrarumque ordi- V 55
natori, non defuit utique consilium, quo certum numerum
ciuium in sua sapientia praedestinatum etiam ex damnato
genere humano suae ciuitatis impleret, non eos iam meritis,
quando quidem uniuersa massa tamquam in uitiata radice
damnata est, sed gratia discernens et liberatis non solum de
ipsis, uerum etiam de non liberatis, quid eis largiatur, osten-
dens. Non enim debita, sed gratuita bonitate tunc se quisque
agnoscit erutum malis, cum ab eorum hominum consortio fit
inmunis, cum quibus illi iuste esset poena communis. Cur ergo
non crearet Deus, quos peccaturos esse praesciuit, quando
quidem in eis et ex eis, et quid eorum culpa mereretur, et
quid sua gratia donaretur, posset ostendere, nec sub illo
creatore ac dispositore peruersa inordinatio delinquentium
rectum peruerteret ordinem rerum ?

cap. XXVII Proinde peccatores, et angeli et homines, nihil agunt, quo
inpediantur *magna opera Domini, exquisita in omnes uolunta-
tes eius*, quoniam qui prouidenter atque omnipotenter sua
cuique distribuit, non solum bonis, uerum etiam malis bene
uti nouit. Ac per hoc propter meritum primae malae uolunta-
tis ita damnato atque obdurato angelo malo, ut iam bonam
uoluntatem ulterius non haberet, bene utens Deus cur non
permitteret, ut ab illo primus homo, qui rectus, hoc est bonae
uoluntatis, creatus fuerat, temptaretur ? Quando quidem sic
erat institutus, ut, si de adiutorio Dei fideret bonus homo, V 56
malum angelum uinceret ; si autem creatorem atque adiuto-

XXVII, 3 Ps. 110, 2

---

47 relect. *l* **52-53** de se ips. *e ed. Arg.* **56** cum — communis *om. H* e^{1} iuste *A* iusta *V F G B a b* e^{2} *l p v Hoffm. Wey.* (*cf.* 27, 22) **57** quod e^{1} peccatores *H l* **58** et ex] uel ex *F* **59** hostenderet (*om.* posset) *l*

rem Deum superbe sibi placendo desereret, uinceretur ; me- μ 378 ritum bonum habens in adiuta diuinitus uoluntate recta, malum uero in deserente Deum uoluntate peruersa. Quia et ipsum fidere de adiutorio Dei non quidem posset sine adiutorio Dei, nec tamen ideo ab his diuinae gratiae beneficiis sibi placendo recedere non habebat in potestate. Nam sicut in hac carne uiuere sine adiumentis alimentorum in potestate non est, non autem in ea uiuere in potestate est, quod faciunt qui se ipsos necant : ita bene uiuere sine adiutorio Dei etiam in paradiso non erat in potestate ; erat autem in potestate male uiuere, sed beatitudine non permansura et poena iustissima secutura. Cum igitur huius futuri casus humani Deus non esset ignarus, cur eum non sineret inuidi angeli malignitate temptari ? nullo modo quidem quod uinceretur incertus, PL sed nihilo minus praescius quod ab eius semine adiuto sua 436 gratia idem ipse diabolus fuerat sanctorum gloria maiore uincendus. Ita factum est, ut nec Deum aliquid futurorum lateret, nec praesciendo quemquam peccare conpelleret et, quid interesset inter propriam cuiusque praesumptionem et suam tuitionem, angelicae et humanae rationali creaturae consequenti experientia demonstraret. Quis enim audeat credere aut dicere, ut neque angelus neque homo caderet, in Dei potestate non fuisse ? Sed hoc eorum potestati maluit non auferre atque ita, et quantum mali eorum superbia et quantum boni sua gratia ualeret, ostendere.

cap. XXVIII

Fecerunt itaque ciuitates duas amores duo, terrenam scilicet amor sui usque ad contemptum Dei, caelestem uero amor Dei usque ad contemptum sui. Denique illa in se ipsa, V 57 haec in Domino gloriatur. Illa enim quaerit ab hominibus gloriam ; huic autem Deus conscientiae testis maxima est gloria. Illa in gloria sua exaltat caput suum ; haec dicit Deo suo : *Gloria mea et exaltans caput meum.* Illi in principibus eius uel in eis quas subiugat nationibus dominandi libido dominatur ; in hac seruiunt inuicem in caritate et praepositi consulendo et subditi obtemperando. Illa in suis potentibus diligit uirtutem suam ; haec dicit Deo suo : *Diligam te, Domine, uirtus mea.* Ideoque in illa sapientes eius secundum hominem uiuentes aut corporis aut animi sui bona aut utriusque sectati sunt, aut qui potuerunt cognoscere Deum, *non ut Deum honorauerunt aut gratias egerunt, sed euanuerunt in cogitationibus suis, et obscuratum est insipiens cor eorum ;*

XXVIII, **4** Cf. 2. Cor. 10, 17 **7** Ps. 3, 4 **12** Ps. 17, 2

XXVII, **15** possit l^1 **16** his ideo (*om.* ab) *l* **17** potestatem *V* **24** eum] enim *e* **32** experientiae *V* **34** non *sup. lin. B ; om. ed. Arg.*

XXVIII, **2** Dei *om.* V^1 **3** ipsa *om.* e^1 **4** ab omnibus *H e* **7** et *om. l ed. Arg.* exaltas *A F ed. Arg.* exultans V^1 **8** subiungat *e* **13** *prius* aut] a *V* **15** honorificauerunt *e* aut *V A F B l p* uel *G H a b e v* **16** et *om.* l^1

dicentes se esse sapientes (id est dominante sibi superbia in sua sapientia sese extollentes) *stulti facti sunt et inmutauerunt gloriam incorruptibilis Dei in similitudinem imaginis corruptibilis hominis et uolucrum et quadrupedum et serpentium* (ad huiusce modi enim simulacra adoranda uel duces populorum uel sectatores fuerunt), *et coluerunt atque seruierunt creaturae potius quam Creatori, qui est benedictus in saecula ;* in hac autem nulla est hominis sapientia nisi pietas, qua recte colitur uerus Deus, id expectans praemium in societate sanctorum non solum hominum, uerum etiam angelorum, *ut sit Deus omnia in omnibus.*

---

23 Rom. 1, 21 sqq. **27** 1. Cor. 15, 28

---

17 dic. enim *B* **19** similitudine *V* **23** hoc V^1 **26** et angel. *l* **27** omnibus. amen. *F G e l ed. Arg. Hic desinit cod. l*

cap. I De felicitate paradisi uel de ipso paradiso et de uita ibi V 58 primorum hominum eorumque peccato atque supplicio multi multa senserunt, multa dixerunt, multa litteris mandauerunt. Nos quoque secundum scripturas sanctas uel quod in eis legimus uel quod ex eis intellegere potuimus earum congruentes auctoritati de his rebus in superioribus libris diximus. Enucleatius autem si ista quaerantur, multiplices atque multimodas pariunt disputationes, quae pluribus intexendae sint uoluminibus, quam hoc opus tempusque deposcit, quod non ita largum habemus, ut in omnibus, quae possunt requirere otiosi et scrupulosi, paratiores ad interrogandum quam capaciores ad intellegendum, nos oporteat inmorari. Arbitror tamen satis nos iam fecisse magnis et difficillimis quaestionibus de initio uel mundi uel animae uel ipsius generis humani, quod in duo genera distribuimus, unum eorum, qui secundum hominem, alterum eorum, qui secundum Deum uiuunt; quas etiam mystice appellamus ciuitates duas, hoc est duas societates hominum, quarum est una quae praedestinata est in aeternum regnare cum Deo, altera aeternum supplicium subire cum diabolo. Sed iste finis est earum, de quo post loquendum est. Nunc autem quoniam de exortu earum siue in angelis, quorum numerus ignoratur a nobis, siue in duobus primis hominibus satis dictum est, iam mihi uidetur earum adgrediendus excursus, ex quo illi duo generare coeperunt, donec homines generare cessabunt. Hoc enim uniuersum tempus siue saeculum, in quo cedunt morientes succeduntque nascentes, istarum duarum ciuitatum, de quibus disputamus, V 59 excursus est.

Natus est igitur prior Cain ex illis duobus generis humani parentibus, pertinens ad hominum ciuitatem, posterior Abel, ad ciuitatem Dei. Sicut enim in uno homine, quod dixit apostolus, experimur, quia *non primum quod spiritale est, sed quod animale, postea spiritale* (unde unusquisque, quoniam ex damnata propagine exoritur, primo sit necesse est ex Adam malus atque carnalis; quod si in Christum renascendo profecerit, post erit bonus et spiritalis): sic in uniuerso genere humano, cum primum duae istae coeperunt nascendo atque moriendo procurrere ciuitates, prior est natus ciuis huius μ 380

I, **33** 1. Cor. 15, 46

I, **3** multa multi *e* **8** sint *V R A F e p ed. Arg.* sunt *G B H a b v* **11** scrup. *V B^2 a b p v* scup. *B^1* scrip. *R A F H e* **16** homine *V* **24** est cursus *V^1* **34** ex adam nata *H a b^1 e^1 ; sed cf.* XIV, *26, 49* ; XV, *1, 43* ; *21, 45* progenie *H*

saeculi, posterius autem isto peregrinus in saeculo et pertinens ad ciuitatem Dei, gratia praedestinatus gratia electus, gratia peregrinus deorsum gratia ciuis sursum. Nam quantum ad ipsum adtinet, ex eadem massa oritur, quae originaliter est tota damnata ; sed tamquam figulus Deus (hanc enim similitudinem non inpudenter, sed prudenter introducit apostolus) ex eadem massa fecit aliud uas in honorem, aliud in contumeliam. Prius autem factum est uas in contumeliam, post uero alterum in honorem, quia et in ipso uno, sicut iam dixi, homine prius est reprobum, unde necesse est incipiamus et ubi non est necesse ut remaneamus, posterius uero probum, quo proficientes ueniamus et quo peruenientes maneamus. Proinde non quidem omnis homo malus erit bonus, nemo tamen erit bonus qui non erat malus ; sed quanto quisque citius mutatur in melius, hoc in se facit nominari, quod adprehendit, celerius et posteriore cooperit uocabulum prius. Scriptum est itaque de Cain, quod condiderit ciuitatem ; Abel autem tamquam peregrinus non condidit. Superna est enim sanctorum ciuitas, quamuis hic pariat ciues, in quibus pere- V 60
grinatur, donec regni eius tempus adueniat, cum congregatura est omnes in suis corporibus resurgentes, quando eis promissum dabitur regnum, ubi cum suo principe rege saeculorum sine ullo temporis fine regnabunt.

cap. II Vmbra sane quaedam ciuitatis huius et imago prophetica ei significandae potius quam praesentandae seruiuit in terris, quo eam tempore demonstrari oportebat, et dicta est etiam ipsa ciuitas sancta merito significantis imaginis, non expressae, sicut futura est, ueritatis. De hac imagine seruiente et de illa, quam significat, libera ciuitate sic apostolus ad Galatas loquitur : *Dicite mihi*, inquit, *sub lege uolentes esse legem non audistis ? Scriptum est enim, quod Abraham duos filios habuit, unum de ancilla et unum de libera. Sed ille quidem, qui de ancilla, secundum carnem natus est ; qui autem de libera, per repromissionem ; quae sunt in allegoria. Haec enim sunt duo testamenta, unum quidem a monte Sina in seruitutem generans,* PL
quod est Agar ; Sina enim mons est in Arabia, quae coniuncta 439
est huic quae nunc est Hierusalem ; seruit enim cum filiis suis. Quae autem sursum est Hierusalem, libera est, quae est mater nostra. Scriptum est enim : Laetare sterilis, quae non paris,

---

46 Rom. 9, 21 **55** Gen. 4, 17 **61** Cf. 1. Tim. 1, 17

---

39 posterius *V* R *A F G* r^1 *B e p* posterior r^2 *a b v* posterius est *H* **44** inpud. *V* R *G H* b^2 e^1 *ed. Arg.* inprud. *A F B a* b^1 e^2 *p v* sed pud. *H* **45-47** aliud in — honorem *om.* e^1 **52** bonus] hō (= *homo ?*) *e*

II, **8** aud.] legistis *B a* **10** carne V^1 **12** Sina *om. e* **13** que est *H ed. Arg.* **13-14** qui coniunctus est *B a b v* **16** nostra *V* R *A F G B H e p ed. Arg.* (*progr.*

erumpe et exclama, quae non parturis ; quoniam multi filii μ 381 *desertae, magis quam eius quae habet uirum. Nos autem, fratres,* V 61 *secundum Isaac promissionis filii sumus. Sed sicut tunc, qui secundum carnem natus fuerat, persequebatur eum, qui secundum spiritum : ita et nunc. Sed quid dicit scriptura ? Eice ancillam et filium eius ; non enim heres erit filius ancillae cum filio liberae. Nos autem, fratres, non sumus ancillae filii, sed liberae, qua libertate Christus nos liberauit.* Haec forma intellegendi de apostolica auctoritate descendens locum nobis aperit, quem ad modum scripturas duorum testamentorum, ueteris et noui, accipere debeamus. Pars enim quaedam terrenae ciuitatis imago caelestis ciuitatis effecta est, non se significando, sed alteram, et ideo seruiens. Non enim propter se ipsam, sed propter aliam significandam est instituta, et praecedente alia significatione et ipsa praefigurans praefigurata est. Namque Agar ancilla Sarrae eiusque filius imago quaedam huius imaginis fuit ; et quoniam transiturae erant umbrae luce ueniente, ideo dixit libera Sarra, quae significabat liberam ciuitatem, cui rursus alio modo significandae etiam illa umbra seruiebat : *Eice ancillam et filium eius ; non enim heres erit filius ancillae cum filio meo Isaac,* quod ait apostolus : *Cum filio liberae.* Inuenimus ergo in terrena ciuitate duas formas, unam suam praesentiam demonstrantem, alteram caelesti ciuitati significandae sua praesentia seruientem. Parit autem ciues terrenae ciuitatis peccato uitiata natura, caelestis uero ciuitatis ciues parit a peccato naturam liberans gratia ; unde illa uocantur uasa irae, ista uasa misericordiae. Significatum est hoc etiam in duobus filiis Abrahae, quod unus de ancilla, quae dicebatur Agar, secundum carnem natus est Ismael, alter est autem de Sarra libera secundum repromissionem natus Isaac. Vterque quidem de semine Abrahae ; sed illum genuit demonstrans consuetudo naturam, V 62 illum uero dedit promissio significans gratiam ; ibi humanus usus ostenditur, hic diuinum beneficium commendatur.

cap. III Sarra quippe sterilis erat et desperatione prolis saltem de

---

II, **18** Esai. 54, 1 **24** Gal. 4, 21 sqq. **37** Gen. 21, 10 **44** Rom. 9, 22 sq.

---

p. 16) omnium nostrum *a v* omn. nostrorum *b* **17** et exclama *V A F G H* e^2 *p ed. Arg.* (*cf.* xviii, *29, 48*) et clama R *B a b* e^1 *v ; cf. 6, 4* **25** de *om.* B^1 **32** sarae (-e) *B H ed. Arg.* **34** significat *e* **40** ciuitate *V* **43** illi V^1 **46** alter est autem *V* R *A F* G^2 *b e p ed. Arg.* alter autem est *B ; est om.* G^1 *H a v* **47** promiss. *H ed. Arg.* **49** illum V^2 R *A F G* r^1 *H a b p ed. Arg.* (*5, 26*) istum V^1 r^2 *B e v*

III, **1** Sara *B H ed. Arg.*

ancilla sua concupiscens habere, quod de se ipsa non se posse cernebat, dedit eam fetandam uiro, de quo parere uoluerat nec potuerat. Exegit itaque etiam sic debitum de marito PL
utens iure suo in utero alieno. Natus est ergo Ismael, sicut 440
nascuntur homines, permixtione sexus utriusque, usitata lege naturae. Ideo dictum est : *Secundum carnem ;* non quod ista beneficia Dei non sint aut non illa operetur Deus, cuius opifex sapientia *adtingit,* sicut scriptum est, *a fine usque ad finem fortiter et disponit omnia suauiter ;* sed ubi significandum fuerat Dei donum, quod indebitum hominibus gratis gratia largiretur, sic oportuit dari filium, quem ad modum naturae non debebatur excursibus. Negat enim natura iam filios tali commixtioni maris et feminae, qualis esse poterat Abrahae et Sarrae in illa iam aetate, etiam mulieris accedente sterilitate, quae nec tunc parere potuit, quando non aetas fecunditati, sed aetati fecunditas defuit. Quod ergo naturae sic affectae fructus posteritatis non debebatur, significat quod natura generis humani peccato uitiata ac per hoc iure damnata nihil uerae felicitatis in posterum merebatur. Recte igitur μ 382
significat Isaac, per repromissionem natus, filios gratiae, ciues ciuitatis liberae, socios pacis aeternae, ubi sit non amor propriae ac priuatae quodam modo uoluntatis, sed communi eodemque inmutabili bono gaudens atque ex multis unum V 63
cor faciens, id est perfecte concors oboedientia caritatis.

cap. IV Terrena porro ciuitas, quae sempiterna non erit (neque enim, cum extremo supplicio damnata fuerit, iam ciuitas erit), hic habet bonum suum, cuius societate laetatur, qualis esse de talibus laetitia rebus potest. Et quoniam non est tale bonum, ut nullas angustias faciat amatoribus suis, ideo ciuitas ista aduersus se ipsam plerumque diuiditur litigando, bellando atque pugnando et aut mortiferas aut certe mortales uictorias requirendo. Nam ex quacumque sui parte aduersus alteram sui partem bellando surrexerit, quaerit esse uictrix gentium, cum sit captiua uitiorum ; et si quidem, cum uicerit, superbius extollitur, etiam mortifera ; si uero condicionem cogitans casusque communes magis quae accidere possunt aduersis angitur, quam eis quae prouenerunt secundis rebus

---

III, **10** Sap. 8, 1

---

7 carnem] hominem *A F p ; om. b*[1] **9** attigit *V* ad R *A F B H a b p v* (*cf.* XII, *26, 19*) in *V G e ed. Arg. Hoffm. Wey.* **11** gratis *om. H Do.*[2] *Hoffm. Welld.* **13** enim] autem *e* tali] dari *H* **14** commixtione *V*[1] *H* **16-17** fecunditatis *V*[1] *e* **21** filius *V*

IV, **2** in extremo *B a b v* **4** reb. laet. *B v* **6** ista] ipsa *B*[1] *; om. H* belligerando *R* **13** prouenerint *G H a b*[1] *v*

inflatur, tantummodo mortalis est ista uictoria. Neque enim semper dominari poterit permanendo eis, quos potuerit subiugare uincendo. Non autem recte dicitur ea bona non esse, quae concupiscit haec ciuitas, quando est et ipsa in suo humano genere melior. Concupiscit enim terrenam quandam pro rebus infimis pacem ; ad eam namque desiderat peruenire bellando ; quoniam si uicerit et qui resistat non fuerit, pax erit, quam non habebant partes in uicem aduersantes et pro his rebus, quas simul habere non poterant, infelici egestate certantes. Hanc pacem requirunt laboriosa bella, hanc adipiscitur quae putatur gloriosa uictoria. Quando autem uincunt qui causa iustiore pugnabant, quis dubitet gratulandam esse PL 441
uictoriam et prouenisse optabilem pacem ? Haec bona sunt V 64
et sine dubio Dei dona sunt. Sed si neglectis melioribus, quae ad supernam pertinent ciuitatem, ubi erit uictoria in aeterna et summa pace secura, bona ista sic concupiscuntur, ut uel sola esse credantur uel his, quae meliora creduntur, amplius diligantur : necesse est miseria consequatur et quae inerat augeatur.

cap. V Primus itaque fuit terrenae ciuitatis conditor fratricida ; nam suum fratrem ciuem ciuitatis aeternae in hac terra peregrinantem inuidentia uictus occidit. Vnde mirandum non est, quod tanto post in ea ciuitate condenda, quae fuerat huius terrenae ciuitatis, de qua loquimur, caput futura et tam multis gentibus regnatura, huic primo exemplo et, ut Graeci appellant, ἀρχετύπῳ quaedam sui generis imago respondit. Nam et illic, sicut ipsum facinus quidam poeta commemorauit illorum,

Fraterno primi maduerunt sanguine muri.

Sic enim condita est Roma, quando occisum Remum a fratre Romulo Romana testatur historia ; nisi quod isti terrenae ciuitatis ambo ciues erant. Ambo gloriam de Romanae rei publicae institutione quaerebant ; sed ambo eam tantam, μ 383
quantam si unus esset, habere non poterant. Qui enim uolebat dominando gloriari, minus utique dominaretur, si eius potestas uiuo consorte minueretur. Vt ergo totam dominationem haberet unus, ablatus est socius, et scelere creuit in peius, V 65

IV, **20** Cf. lib. 19 cap. 12

V, **10** Lucan. 1, 95

---

16 dicuntur *a v* dr̄ *B ed. Arg.* **17** et ipsa *om. G H e* **18** genere humano *v* **24** quae putatur *om.* V^1 glor. quae put. uict. *H* **27** si *om. H* sin electis *e* **29** si *e* **30** creduntur *V* uel in his *e*

V, **5** et tam] etiam *e* **6** hinc *H* primo *sup. lin. V* exemplo primo *ed. Arg.* **7** archeotypo *V A* r^1 *B H e ed. Arg.* **8** illis V^2 (*rescr.*) **14-15** tantum tamquam *b* **15** si unus esset *mss v* (*scil.* habere poterat) nisi u.e. *Domb.*[2,3]

quod innocentia minus esset et melius. Hi autem fratres Cain et Abel non habebant ambo inter se similem rerum terrenarum cupiditatem, nec in hoc alter alteri inuidit, quod eius dominatus fieret angustior, qui alterum occidit, si ambo dominarentur (Abel quippe non quaerebat dominationem in ea ciuitate, quae condebatur a fratre), sed inuidentia illa diabolica, qua inuident bonis mali, nulla alia causa, nisi quia illi boni sunt, illi mali. Nullo enim modo fit minor accedente seu permanente consorte possessio bonitatis, immo possessio bonitas, quam tanto latius, quanto concordius indiuidua sociorum possidet caritas. Non habebit denique istam possessionem, qui eam noluerit habere communem, et tanto eam reperiet ampliorem, quanto amplius ibi potuerit amare consortem. Illud igitur, quod inter Remum et Romulum exortum est, quem ad modum aduersus se ipsam terrena ciuitas diuidatur, ostendit ; quod autem inter Cain et Abel, inter duas ipsas ciuitates, Dei et hominum, inimicitias demonstrauit. Pugnant ergo inter se mali et mali ; item pugnant inter se (PL 44²) mali et boni : boni uero et boni, si perfecti sunt, inter se pugnare non possunt. Proficientes autem nondumque perfecti ita possunt, ut bonus quisque ex ea parte pugnet contra alterum, qua etiam contra semet ipsum ; et in uno quippe homine *caro concupiscit aduersus spiritum et spiritus aduersus carnem.* Concupiscentia ergo spiritalis contra alterius potest pugnare carnalem uel concupiscentia carnalis contra alterius spiritalem, sicut inter se pugnant boni et mali ; uel certe ipsae concupiscentiae carnales inter se duorum bonorum, nondum utique perfectorum, sicut inter se pugnant mali et mali, donec eorum, qui curantur, ad ultimam uictoriam sanitas perducatur.

cap. VI Languor est quippe iste, id est illa inoboedientia, de qua (V 66) in libro quarto decimo disseruimus, primae inoboedientiae supplicium, et ideo non natura, sed uitium ; propter quod dicitur proficientibus bonis et ex fide in hac peregrinatione uiuentibus : *In uicem onera uestra portate, et sic adimplebitis legem Christi ;* item alibi dicitur : *Corripite inquietos, consolamini pusillanimes, suscipite infirmos, patientes estote ad omnes ; uidete ne quis malum pro malo alicui reddat ;* item alio loco : *Si praeoccupatus fuerit homo in aliquo delicto, uos,*

---

41 Gal. 5, 17

VI, **2** C. 1 ; 11 etc. **6** Gal. 6, 2 **8** 1. Thess. 5, 14 sq.

(*coll. Lucano 1, 111 :* Non cepit fortuna duos) ni u. e. *Hoffm.* non *om.* R **31** repperit et *e* **36-37** et mali *om. H* inter se *om. B* **37** boni et mali *H v* **42-43** potest — alterius *om. e* **44** certe uel *e*

VI **2** decimo *sup. lin. V* **4** et *om.* R *A p* (*cf.* XIV, *17, 27*)

qui spiritales estis, instruite huius modi in spiritu mansuetudinis, intendens te ipsum, ne et tu tempteris ; et alibi : *Sol non occidat super iracundiam uestram ;* et in euangelio : *Si peccauerit in te frater tuus, corripe eum inter te et ipsum ;* item de peccatis, in quibus multorum cauetur offensio, apostolus dicit : *Peccantes coram omnibus argue, ut ceteri timorem habeant.* μ 384 Propter hoc et de uenia in uicem danda multa praecipiuntur et magna cura propter tenendam pacem, sine qua nemo poterit uidere Deum ; ubi ille terror, quando iubetur seruus decem milium talentorum reddere debita, quae illi fuerant relaxata, quoniam debitum denariorum centum conseruo suo non relaxauit ; qua similitudine proposita Dominus Iesus adiecit atque ait : *Sic et uobis faciet Pater uester caelestis,* V 67 *si non dimiseritis unusquisque fratri suo de cordibus uestris.* Hoc modo curantur ciues ciuitatis Dei in hac terra peregrinantes et paci supernae patriae suspirantes. Spiritus autem sanctus operatur intrinsecus, ut ualeat aliquid medicina, quae adhibetur extrinsecus. Alioquin etiamsi Deus ipse utens creatura sibi subdita in aliqua specie humana sensus adloquatur humanos, siue istos corporis siue illos, quos istis simillimos habemus in somnis, nec interiore gratia mentem regat atque agat, nihil prodest homini omnis praedicatio ueritatis. Facit autem hoc Deus a uasis misericordiae irae uasa discer- PL nens, dispensatione qua ipse nouit multum occulta, sed tamen 443 iusta. Ipso quippe adiuuante mirabilibus et latentibus modis, cum peccatum quod habitat in membris nostris, quae potius iam poena peccati est, sicut apostolus praecipit, non regnat in nostro mortali corpore ad oboediendum desideriis eius nec ei membra nostra uelut iniquitatis arma exhibemus, conuertitur ad mentem non sibi ad mala, Deo regente, consentientem et eam regentem tranquillius nunc habebit, postea sanitate perfecta atque inmortalitate percepta homo sine ullo peccato in aeterna pace regnabit.

cap. VII Sed hoc ipsum, quod sicut potuimus exposuimus, cum Deus locutus esset ad Cain eo more, quo cum primis hominibus per creaturam subiectam uelut eorum socius forma congrua loquebatur, quid ei profuit ? Nonne conceptum scelus in necando fratre etiam post uerbum diuinae admonitionis imple-

11 Gal. 6, 1 **12** Eph. 4, 26 **13** Mt. 18, 15 **16** 1. Tim. 5, 20 **18** Hebr. 12, 14 **23** Mt. 18, 35 **38** Rom. 6, 12 sq. **42** Cf. xv, 7, 85-103

13 ipsum *V* R *A* F G^2 *B H b e* ips. solum G^1 *a p v* **14** *sq.* ait apost. *a* **15** ut *V* R *A* F *H a b* e^2 *p Fragm. Fris. ed. Arg.* et e^1 ut et *B v* **17** pura *V* **18** terror *V* R *A* F *B H a e* est terror *b p* terror est *ed. Arg. v* **25** pacis *H e* pauci *V* **30** gratiam *V* **36** praecepit *H ed. Arg.* regnet *H ed. Arg.* **40** regens *B ed. Vind. Am. Kukula (cf. Wien. St. 1903 p. 315)* **41** homo s. u. peccato *seclus. Kuk.* **42** regnauit *H* regnantem *B ed. Lou. Kuk.*

uit? Nam cum sacrificia discreuisset amborum, in illius re-
spiciens, huius despiciens, quod non dubitandum est potuisse V 68
cognosci signo aliquo adtestante uisibili, et hoc ideo fecisset
Deus, quia mala erant opera huius, fratris uero eius bona:
contristatus est Cain ualde et concidit facies eius. Sic enim
scriptum est: *Et dixit Dominus ad Cain: Quare tristis factus
es et quare concidit facies tua? Nonne si recte offeras, recte autem
non diuidas, peccasti? Quiesce; ad te enim conuersio eius, et tu
dominaberis illius.* In hac admonitione uel monitu, quem
Deus protulit ad Cain, illud quidem quod dictum est: *Nonne
si recte offeras, recte autem non diuidas, peccasti?* quia non
elucet cur uel unde sit dictum, multos sensus peperit eius
obscuritas, cum diuinarum scripturarum quisque tractator
secundum fidei regulam id conatur exponere. Recte quippe
offertur sacrificium, cum offertur Deo uero, cui uni tantum-
modo sacrificandum est. Non autem recte diuiditur, dum non
discernuntur recte uel loca uel tempora uel res ipsae quae μ 385
offeruntur uel qui offert et cui offertur uel hi, quibus ad uescen-
dum distribuitur quod oblatum est, ut diuisionem hic discre-
tionem intellegamus; siue cum offertur, ubi non oportet aut
quod non ibi, sed alibi oportet, siue cum offertur, quando
non oportet aut quod non tunc, sed alias oportet, siue cum
offertur, quod nusquam et numquam penitus debuit, siue
cum electiora sibi eiusdem generis rerum tenet homo, quam
sunt ea, quae offert Deo, siue eius rei, quae oblata est, fit
particeps profanus aut quilibet quem fas non est fieri. In quo
autem horum Deo displicuerit Cain, facile non potest inueniri. PL
Sed quoniam Iohannes apostolus, cum de his fratribus lo- 444
queretur: *Non sicut Cain,* inquit, *ex maligno erat et occidit* V 69
*fratrem suum; et cuius rei gratia occidit? Quia opera illius
maligna fuerunt, fratris autem eius iusta:* datur intellegi pro-
pterea Deum non respexisse in munus eius, quia hoc ipso
male diuidebat, dans Deo aliquid suum, sibi autem se ipsum.
Quod omnes faciunt, qui non Dei, sed suam sectantes uolunta-
tem, id est non recto, sed peruerso corde uiuentes, offerunt
tamen Deo munus, quo putant eum redimi, ut eorum non
opituletur sanandis prauis cupiditatibus, sed explendis. Et
hoc est terrenae proprium ciuitatis, Deum uel deos colere,
quibus adiuuantibus regnet in uictoriis et pace terrena, non

VII, **14** Gen. 4, 6 sq. **35** 1. Io. 3, 12

VII, **6** in *om. e* **6-7** respic.] despic. V^1 asp. V^2 **14** admonitione quam *B H a v* (*om.* uel monitu *B a v*) **18** scriptur. *om. V* **23** et] uel *e ed. Arg.* hii *B H* **26** siue — non oportet *om. e* offertur] *superscr.* id *V* **27** cum *V* (*ab initio*) R *A F* cum id V^1 (id *sup. lin.*), *G B H a b e p v* E^{dpt} *ed. Arg. Hoffm.* cum offertur id E^v **30** siue cum eius *F B a v* **39** ex maligno *V* R *A G* b^1 *p ed. Arg. sec. Graec.* qui ex mal. *F B H a* b^2 *e v* E^t **35** occidit eum *B* b^2 *v* occiditur *H* **36** eius *V* R *H a e p ed. Arg.* ipsius *b* illius *G B v*; *om. A F* **37** ipsum

caritate consulendi, sed dominandi cupiditate. Boni quippe ad hoc utuntur mundo, ut fruantur Deo ; mali autem contra, ut fruantur mundo, uti uolunt Deo ; qui tamen eum uel esse uel res humanas curare iam credunt. Sunt enim multo deteriores, qui ne hoc quidem credunt. Cognito itaque Cain quod super eius germani sacrificium, nec super suum respexerat Deus, utique fratrem bonum mutatus imitari, non elatus debuit aemulari. Sed contristatus est et concidit facies eius. Hoc peccatum maxime arguit Deus, tristitiam de alterius bonitate, et hoc fratris. Hoc quippe arguendo interrogauit dicens : *Quare contristatus es, et quare concidit facies tua ?* Quia enim fratri inuidebat, Deus uidebat et hoc arguebat. Nam hominibus, quibus absconditum est cor alterius, esse posset ambiguum et prorsus incertum, utrum illa tristitia malignitatem suam, in qua se Deo displicuisse didicerat, an fratris doluerit bonitatem, quae Deo placuit, cum in sacrificium eius aspexit. Sed rationem reddens Deus, cur eius oblationem accipere noluerit, ut sibi ipse potius merito quam ei fratrer inmerito displiceret, cum esset iniustus non recte diuidendo, V 70 hoc est non recte uiuendo, et indignus cuius adprobaretur oblatio, quam esset iniustior, quod fratrem iustum gratis odisset, ostendit.

Non tamen eum dimittens sine mandato sancto, iusto et bono : *Quiesce,* inquit ; *ad te enim conuersio eius, et tu dominaberis illius.* Numquid fratris ? Absit. Cuius igitur, nisi peccati ? Dixerat enim : *Peccasti,* tum deinde addidit : *Quiesce ; ad te enim conuersio eius, et tu dominaberis illius.* Potest quidem ita intellegi ad ipsum hominem conuersionem esse debere peccati, ut nulli alii quam sibi sciat tribuere debere quod peccat. Haec est enim salubris paenitentiae medicina et ueniae petitio non incongrua, ut, ubi ait : *Ad te enim conuersio eius,* non subaudiatur « erit », sed « sit » ; praecipientis uidelicet, non praedicentis modo. Tunc enim dominabitur quisque peccato, si μ 386 id sibi non defendendo praeposuerit, sed paenitendo subiecerit ; alioquin et illi seruiet dominanti, si patrocinium adhibuerit accidenti. Sed ut peccatum intellegatur concupiscentia ipsa carnalis, de qua dicit apostolus : *Caro concupiscit aduersus spiritum,* in cuius carnis fructibus et inuidiam commemorat, PL 445 qua utique Cain stimulabatur et accendebatur in fratris exitium : bene subauditur « erit », id est : *Ad te enim conuersio eius erit, et tu dominaberis illius.* Cum enim commota fuerit

---

82 Gal. 5, 17

---

e^2 ipse hoc *ed. Arg.* **49** ne *V* R *H* p^2 nec *A F G B a b e* p^1 E^{dp} *v* **51** fratris *e^2* **54** fratres V^1 **55** dicens *et* es *sup. lin. V* **61** deus reddens *ed. Arg. v* **80** accidenti *V A F* G^1 *a e p v* E^v acced. *R* G^2 *B b E* ^{dp1} accend. *H* **83** uti V^1 instim. *V* **85** illi V^1 illius. Potest quidem ita intellegi *e* (*cf. l. 71-72*)

pars ipsa carnalis, quam peccatum appellat apostolus, ubi dicit : *Non ego operor illud, sed quod habitat in me peccatum* (quam partem animi etiam philosophi dicunt esse uitiosam, non quae mentem debeat trahere, sed cui mens debeat imperare eamque ab inlicitis operibus ratione cohibere) ; — cum ergo commota fuerit ad aliquid perperam committendum, si quiescatur et obtemperetur dicenti apostolo : *Nec exhibueritis membra uestra arma iniquitatis peccato*, ad mentem domita et V 71
uicta conuertitur, ut subditae ratio dominetur. Hoc praecepit Deus huic, qui facibus inuidiae inflammabatur in fratrem et, quem debuerat imitari, cupiebat auferri. *Quiesce*, inquit ; manus ab scelere contine, non regnet peccatum in tuo mortali corpore ad oboediendum desideriis eius, nec exhibeas membra tua iniquitatis arma peccato. *Ad te enim conuersio eius*, dum non adiuuatur relaxando, sed quiescendo frenatur ; *et tu dominaberis illius*, ut, cum forinsecus non permittitur operari, sub potestate mentis regentis et beneuolentis adsuescat etiam intrinsecus non moueri. Dictum est tale aliquid in eodem diuino libro et de muliere, quando post peccatum Deo interrogante atque iudicante damnationis sententias acceperunt, in serpente diabolus et in se ipsis illa et maritus. Cum enim dixisset et : *Multiplicans multiplicabo tristitias tuas et gemitum tuum*, et *in tristitiis paries filios*, deinde addidit : *Et ad uirum tuum conuersio tua, et ipse tui dominabitur.* Quod dictum est ad Cain de peccato uel de uitiosa carnis concupiscentia, hoc isto loco de peccatrice femina ; ubi intellegendum est uirum ad regendam uxorem animo carnem regenti similem esse oportere. Propter quod dicit apostolus : *Qui diligit uxorem suam, se ipsum diligit ; nemo enim umquam carnem suam odio habuit.* Sananda sunt enim haec sicut nostra, non sicut aliena damnanda. Sed illud Dei praeceptum Cain sicut praeuaricator accepit. Inualescente quippe inuidentiae uitio fratrem insidiatus occidit. Talis erat terrenae conditor ciuitatis. Quo modo autem significauerit etiam Iudaeos, a quibus Christus occisus est pastor ouium hominum, quem pastor ouium pecorum praefigurabat Abel, quia in allegoria prophetica res est, parco nunc dicere, et quaedam hinc aduersus Faustum Manichaeum dixisse me recolo.

cap. VIII Nunc autem defendenda mihi uidetur historia, ne sit V 72

87 Rom. 7, 17. Cf. 1, 26, 28 sqq. **93, 99** Rom. 6, 12 sq. **109** Gen. 3, 16
115 Eph. 5, 28 sq. **123** L. 12 c. 9

VIII, **1** Cf. Quaest. Hept. I 1

93 domitam (dominatam *H*) et uictam *H e* **94** praecipit *H E*v **100** refren. *e* **104** est *om. H* est enim aliq. tale *E*v **105** acceperant *V*1 **117** inuidiae *H* fratri *e*1 **118** et terr. *e* cond. terr. *B* **121** quid *V*1 **122** quadam *V*1

scriptura incredibilis, quae dicit aedificatam ab uno homine ciuitatem eo tempore, quo non plus quam uiri quattuor uel potius tres, postea quam fratrem frater occidit, fuisse uidentur PL 446 in terra, id est primus homo pater omnium et ipse Cain et μ 387 eius filius Enoch, ex cuius nomine ipsa ciuitas nuncupata est. Sed hoc quos mouet, parum considerant non omnes homines, qui tunc esse potuerunt, scriptorem sacrae huius historiae necesse habuisse nominare, sed eos solos, quos operis suscepti ratio postulabat. Propositum quippe scriptoris illius fuit, per quem sanctus Spiritus id agebat, per successiones certarum generationum ex uno homine propagatarum peruenire ad Abraham ac deinde ex eius semine ad populum Dei, in quo distincto a ceteris gentibus praefigurarentur et praenuntiarentur omnia, quae de ciuitate, cuius aeternum erit regnum, et de rege eius eodemque conditore Christo in Spiritu praeuidebantur esse uentura ; ita ut nec de altera societate hominum taceretur, quam terrenam dicimus ciuitatem, quantum ei commemorandae satis esset, ut ciuitas Dei etiam suae aduersariae conparatione clarescat. Cum igitur scriptura diuina, ubi et numerum annorum, quos illi homines uixerunt, commemorat, ita concludat, ut dicat de illo, de quo loquebatur : *Et genuit filios et filias, et fuerunt omnes dies* illius uel illius quos uixit anni tot, *et mortuus est :* numquid quia eosdem filios et filias non nominat, ideo intellegere non debemus per V 73 tam multos annos, quibus tunc in saeculi huius prima aetate uiuebant, nasci potuisse plurimos homines, quorum coetibus condi possent etiam plurimae ciuitates ? Sed pertinuit ad Deum, quo ista inspirante conscripta sunt, has duas societates suis diuersis generationibus primitus digerere atque distinguere, ut seorsum hominum, hoc est secundum hominem uiuentium, seorsum autem filiorum Dei, id est hominum secundum Deum uiuentium, generationes contexerentur usque diluuium, ubi ambarum societatum discretio concretioque narratur ; discretio quidem, quod ambarum separatim generationes commemorantur, unius fratricidae Cain, alterius autem qui uocabatur Seth ; natus quippe fuerat et ipse de Adam pro illo, quem frater occidit ; concretio autem, quia bonis in deterius declinantibus tales uniuersi facti fuerant, ut diluuio delerentur, excepto uno iusto, cui nomen erat Noe, et eius coniuge et tribus filiis totidemque nuribus, qui homines

---

24 Gen. 5, 4 sq.

VIII, **2** uno *om.* R   homine *om. A*   **3** non *G B H a b v ; om. V* R *A F e p ed. Arg.*   **4** quam *om. b*¹   frater fratrem *H p*   uiderentur *e*   **5** homo *om. V*   **6** enoc *V B* enof *H*   **11** spir. sanct. *B H v*   **12** propagatorum *V*¹   **13** ex *sup. l. V ;* de *H*   **17** nec] ñ *e*¹   **23** dies *om. e*   **24** quo *V*   **25** non *sup. l. V*   **34** usque *V* R *A F G p ed. Arg.* (*cf.* x, *15, 15*) usque ad *B H a b e v*   **40** cui

octo ex illa omnium uastatione mortalium per arcam euadere meruerunt.

Quod igitur scriptum est : *Et cognouit Cain uxorem suam, et concipiens peperit Enoch ; et erat aedificans ciuitatem in nomine filii sui Enoch :* non est quidem consequens, ut istum primum filium genuisse credatur. Neque enim hoc ex eo putandum est, quia dictus est cognouisse uxorem suam, quasi tunc se illi primitus concumbendo miscuisset. Nam et de ipso patre omnium Adam non tunc solum hoc dictum est, quando conceptus est Cain, quem primogenitum uidetur habuisse ; uerum etiam posterius eadem scriptura : *Cognouit,* inquit, *Adam Euam uxorem suam, et concepit et peperit filium, et nominauit nomen illius Seth.* Vnde intellegitur ita solere illam scripturam loqui, quamuis non semper cum in ea legitur factos PL 447 hominum fuisse conceptus, non tamen solum cum primum V 74 sibi sexus uterque miscetur. Nec illud necessario est argumento, ut primogenitum patri existimemus Enoch, quod eius nomine illa ciuitas nuncupata est. Non enim ab re est, ut propter aliquam causam, cum et alios haberet, diligeret eum μ 388 pater ceteris amplius. Neque enim et Iudas primogenitus fuit, a quo Iudaea cognominata est et Iudaei. Sed etiamsi conditori ciuitatis illius iste filius primus est natus, non ideo putandum est tunc a patre conditae ciuitati nomen eius inpositum, quando natus est, quia nec constitui tunc ab uno poterat ciuitas, quae nihil est aliud quam hominum multitudo aliquo societatis uinculo conligata ; sed cum illius hominis familia tanta numerositate cresceret, ut haberet iam populi quantitatem, tunc potuit utique fieri, ut et constitueret et nomen primogeniti sui constitutae inponeret ciuitati. Tam longa quippe uita illorum hominum fuit, ut illic memoratorum, quorum et anni taciti non sunt, qui uixit minimum ante diluuium, ad septingentos quinquaginta tres perueniret. Nam plures nongentos annos etiam transierunt, quamuis nemo ad mille peruenerit. Quis itaque dubitauerit per unius hominis aetatem tantum multiplicari potuisse genus humanum, ut esset unde constituerentur non una, sed plurimae ciuitates ? Quod ex hoc conici facillime potest, quia ex uno Abraham non multo amplius quadringentis annis numerositas Hebraeae gentis tanta procreata est, ut in exitu eiusdem populi ex Aegypto sescenta hominum milia fuisse referantur bellicae iuuentutis ; ut omittamus gentem Idumaeorum non perti-

---

54 Gen. 4, 17. 25 **73** Gen. 5, 31 (LXX) **81** Exod. 12, 37

V B e[2] *v* cuius R *A F G H a b e*[1] *p ed. Arg.* **50** et *om. H* **53** Euam *om. B* ux. su. Euam *v* **59** Non] *superscr.* dum ***V***[1] enim *om. H e*[1] **63** fil. est primo nat. ***V***[1] **65** qui nec ***V*** **68** quantitate ***V*** **72** min. uix. *B v* **74** nungent. ***V*** **77** constitueretur *B H v* **81** mil. hom. *B v*

nentem ad populum Israel, quam genuit frater eius Esau, nepos Abrahae, et alias natas ex semine ipsius Abrahae non V 75 per Sarram coniugem procreato.

cap. IX Quam ob rem nullus prudens rerum existimator dubitauerit Cain non solum aliquam, uerum etiam magnam potuisse condere ciuitatem, quando in tam longum tempus protendebatur uita mortalium ; nisi forte infidelium quispiam ex ipsa numerositate annorum nobis ingerat quaestionem, qua uixisse tunc homines scriptum est in auctoritatibus nostris, et hoc neget esse credendum. Ita quippe non credunt etiam magnitudines corporum longe ampliores tunc fuisse quam nunc sunt. Vnde et nobilissimus eorum poeta Vergilius de ingenti PL lapide, quem in agrorum limite infixum uir fortis illorum tem- 448 porum pugnans et rapuit et cucurrit et intorsit et misit :

Vix illum (inquit) lecti bis sex ceruice subirent,
Qualia nunc hominum producit corpora tellus,

significans maiora tunc corpora producere solere tellurem. Quanto magis igitur temporibus recentioribus mundi ante illud nobile diffamatumque diluuium ! Sed de corporum magnitudine plerumque incredulos nudata per uetustatem siue per uim fluminum uariosque casus sepulcra conuincunt, ubi apparuerunt uel unde ceciderunt incredibilis magnitudinis ossa mortuorum. Vidi ipse non solus, sed aliquot mecum in Vticensi litore molarem hominis dentem tam ingentem, ut, si in nostrorum dentium modulos minutatim concideretur, centum nobis uideretur facere potuisse. Sed illum gigantis alicuius fuisse crediderim. Nam praeter quod erant omnium multo quam nostra maiora tunc corpora, gigantes longe ce- V 76 teris anteibant ; sicut aliis deinde nostrisque temporibus rara quidem, sed numquam ferme defuerunt, quae modum alio- μ 389 rum plurimum excederent. Plinius Secundus, doctissimus homo, quanto magis magisque praeterit saeculi excursus, minora corpora naturam ferre testatur ; quod etiam Homerum commemorat saepe carmine fuisse conquestum, non haec uelut poetica figmenta deridens, sed in historicam fidem tamquam miraculorum naturalium scriptor adsumens. Verum, ut dixi, antiquorum magnitudines corporum inuenta plerumque ossa, quoniam diuturna sunt, etiam multo poste-

---

IX, **13** Aen. 12, 899 sq. **28** N. H. 7, 16

---

84 nepus *H* alios natos *H ed. Arg.* **85** per sacram eius coni. *H* procreato *V A F* e^2 -tos R *(ab initio)*, *a ed. Arg.* -tus *H* -tas R *(m. 1. corr.)*, *G B b p v* -tae e^1

IX, **6** in] ab *H* auctoritatibus *V* R *A F* G^1 *e ed. Arg.* auctoribus G^2 *B H a b p v* **9** uirgil. *B H (semper)* **20** aliquod *V* -qui *H* **25** maiora quam nostra *B v* **28** excederunt V^2 *(rescr.)*

rioribus saeculis produnt. Annorum autem numerositas cuiusque hominis, quae temporibus illis fuit, nullis nunc talibus documentis uenire in experimentum potest. Nec tamen ideo fides sacrae huic historiae deroganda est, cuius tanto inpudentius narrata non credimus, quanto impleri certius praenuntiata conspicimus. Dicit tamen etiam idem Plinius esse adhuc gentem, ubi ducentos annos uiuitur. Si ergo humanarum uitarum diuturnitates, quas experti non sumus, hodie habere creduntur incognita nobis loca, cur non habuisse credantur et tempora ? An uero credibile est alicubi esse quod hic non est, et incredibile est aliquando fuisse quod nunc non est ?

cap. X Quocirca etsi inter Hebraeos et nostros codices de ipso numero annorum nonnulla uidetur esse distantia, quod ignoro qua ratione sit factum : non tamen tanta est, ut illos homines V 77 tam longaeuos fuisse dissentiant. Nam ipse homo primus PL 449 Adam, antequam gigneret filium, qui est appellatus Seth, ducentos triginta uixisse annos reperitur in codicibus nostris, in Hebraeis autem centum triginta perhibetur ; sed postea quam eum genuit, septingentos uixisse legitur in nostris, octingentos uero in illis ; atque ita in utrisque uniuersitatis summa concordat. Ac deinde per consequentes generationes antequam gignatur, qui gigni commemoratur, minus uixisse apud Hebraeos pater eius inuenitur centum annos ; sed postea quam est genitus idem ipse, centum minus quam in Hebraeis inueniuntur in nostris ; atque ita et hinc et inde numeri uniuersitas consonat. In sexta autem generatione nusquam utrique codices discrepant. In septima uero, ubi ille qui natus est Enoch non mortuus, sed quod Deo placuerit translatus esse narratur, eadem dissonantia est, quae in superioribus quinque de centum annis antequam gigneret eum, qui ibi commemoratus est, filium, atque in summa similis consonantia. Vixit enim annos, antequam transferretur, secundum utrosque codices trecentos sexaginta quinque. Octaua generatio habet quidem nonnullam diuersitatem, sed minorem ac dissimilem ceteris. Mathusalam quippe, quem genuit Enoch,

---

42 N. H. 7, 48 (49), 154

X, **7** Gen. 5, 3 sqq.

---

39 sacra *V* huic *V F G a b e v* (*11, 25*) huius *R A B p ed. Arg.* ; *om. H* deneganda *R* **40** non] iam *B*[1] **44** hab. non *V* **45** alic. esse *om. e*[1] **46** est (*post.*) *om. e*

X, **6** ann. uix. *H ed. Arg. v* **11** gignantur *V*[1] *ed. Arg.* commemorantur *V* (n *sup. l.*), *ed. Arg.* **14** et hinc *R F G H* (hic), *e p* ; et *om. V A B a b v* **20** atque ita in *G B H a b v* **22** et quinque *e v* **24** mathusalem *a b v* matusala *B* -laum

antequam gigneret eum, qui in ipso ordine sequitur, secundum Hebraeos non centum minus, sed uiginti amplius uixit annos ; qui rursus in nostris, postea quam eum genuit, reperiuntur additi, et in utrisque sibi summa uniuersi numeri occurrit. In sola nona generatione, id est in annis Lamech, filii Mathusalae, patris autem Noe, summa uniuersitatis discrepat, sed non plurimum. Viginti enim et quattuor annos V 78 plus uixisse in Hebraeis quam in nostris codicibus inuenitur. μ 390 Namque antequam gigneret filium, qui uocatus est Noe, sex minus habet in Hebraeis quam in nostris ; postea uero quam eum genuit, triginta amplius in eisdem quam in nostris. Vnde sex illis detractis restant uiginti quattuor, ut dictum est.

cap. XI Per hanc autem discrepantiam Hebraeorum codicum atque nostrorum exoritur illa famosissima quaestio, ubi Mathusalam quattuordecim annos uixisse post diluuium conputatur, cum scriptura ex omnibus, qui in terra tunc fuerant, solos octo homines in arca exitium commemoret euasisse diluuii, in quibus Mathusalam non fuit. Secundum codices enim nostros Mathusalam priusquam gigneret illum, quem uocauit Lamech, uixit annos centum sexaginta septem ; deinde ipse Lamech, antequam ex illo natus esset Noe, uixit annos centum octoginta octo, qui fiunt simul trecenti quinquaginta quinque ; his adduntur sescenti Noe, quoto eius anno diluuium factum est : qui fiunt nongenti quinquaginta quinque, ex quo Mathusalam natus est, usque ad annum diluuii. Omnes autem PL anni uitae Mathusalam nongenti sexaginta nouem conputan- 450 tur, quia, cum uixisset annos centum sexaginta septem et genuisset filium, qui est appellatus Lamech, post eum genitum uixit annos octingentos duo ; qui omnes, ut diximus, nongenti sexaginta nouem fiunt. Vnde detractis nongentis quinquaginta quinque ab ortu Mathusalae usque ad diluuium remanent quattuordecim, quibus uixisse creditur post diluuium. V 79 Propter quod eum nonnulli, etsi non in terra, ubi omnem carnem, quam uiuere in aquis natura non sinit, constat fuisse deletam, cum patre suo qui translatus fuerat aliquantum fuisse atque ibi, donec diluuium praeteriret, uixisse arbitrantur, nolentes derogare fidem codicibus, quos in auctoritatem celebriorem suscepit ecclesia, et credentes Iudaeorum potius

XI, **11** Gen. 7, 6

H **25** secund.] apud *e*[marg.] **30** mat(h)usalae (-e) *V* R *A F H e p* (*progr. p. 19*) mathusalem *a b v* **33** namque *V A F G B H a b e* nam R *p v* **36** et quattuor *e v*

XI, **1** quodicum *e*[1] **7** matusala *H* **10** simul fiunt *B ed. Arg. v* **12** *et* **18** nung. *V* R[1] *et sic V semper* **13** autem R *A F B H a b e v* enim *V p Hoffm.* matusala *H* **16** est *om. e* **17** duo *V* R *F* duos *G B H e v* D.CCC.II *a b p* **19** et quinque *e* **22** constat *sup. l. V* **23** elatus *e*[1]

quam istos non habere quod uerum est. Non enim admittunt, quod magis hic esse potuerit error interpretum, quam in ea lingua esse falsum, unde in nostram per Graecam scriptura ipsa translata est, sed inquiunt non esse credibile septuaginta interpretes, qui uno simul tempore unoque sensu interpretati sunt, errare potuisse aut ubi nihil eorum intererat uoluisse mentiri; Iudaeos uero, dum nobis inuident, quod lex et prophetae ad nos interpretando transierint, mutasse quaedam in codicibus suis, ut nostris minueretur auctoritas. Hanc opinionem uel suspicionem accipiat quisque ut putauerit; certum est tamen non uixisse Mathusalam post diluuium, sed eodem anno fuisse defunctum, si uerum est quod de numero annorum in Hebraeis codicibus inuenitur. De illis autem septuaginta interpretibus quid mihi uideatur, suo loco diligentius inserendum est, cum ad ipsa tempora, quantum necessitas huius operis postulat, commemoranda adiuuante Domino uenerimus. Praesenti enim sufficit quaestioni secundum utrosque codices tam longas habuisse uitas illius aeui homines, ut posset aetate unius, qui de duobus, quos solos terra tunc habuit, parentibus primus est natus, ad constituendam etiam μ 391 ciuitatem multiplicari genus humanum.

cap. XII Neque enim ullo modo audiendi sunt, qui putant aliter V 80 annos illis temporibus conputatos, id est tantae breuitatis, ut unus annus noster decem illos habuisse credatur. Quapropter, inquiunt, cum audierit quisque uel legerit nongentos annos quemque uixisse, debet intellegere nonaginta; decem quippe illi anni unus est noster et decem nostri centum illi fuerunt. Ac per hoc, ut putant, uiginti trium annorum fuit Adam, quando genuit Seth, et ipse Seth uiginti agebat et sex menses, quando ex illo natus est Enos, quos appellat scriptura ducentos et quinque annos; quoniam sicut isti suspicantur, quorum exponimus opinionem, unum annum, qualem nunc PL habemus, in decem partes illi diuidebant et easdem partes 451 annos uocabant; quarum partium habet una quadratum senarium, eo quod sex diebus Deus perfecerit opera sua, ut in septimo requiesceret (de qua re in libro undecimo, sicut potui, disputaui); sexiens autem seni, qui numerus quadratum senarium facit, triginta sex dies sunt; qui multiplicati diciens

---

40 L. 18 c. 42 sqq.

XII, **16** C. 8

---

30 credibilem *V* **31** interpraeteis *V* **36** suspication. *H* quis *e* **41** inserend. *V A F B a b e p v* (*cf. CE 28*[II], *18, 20* diligenter inserendum, *Quaest. Hept. I, 30*) disser. R *Do.*[2,3] (*progr. p. 19 ; cf. 14, 63 sq.*) inferend. *H*

XII, *4* uelegerit *V*[1] **5** quemque *V A F B b e p ed. Arg.* quemq : *G* quem R quemquam *a v* **6** unus annus est *e ed. Arg.* **8** et ipse] et *om. V* ageb.] habebat *v* **13** haberet *e*[1] **14** deus sex diebus *B v* **17** dies *om. a* sunt

ad trecentos sexaginta perueniunt, id est duodecim menses lunares. Propter quinque dies enim reliquos, quibus solaris annus impletur, et diei quadrantem, propter quem quater ductum eo anno, quo bissextum uocant, unus dies adicitur, addebantur a ueteribus postea dies, ut occurreret numerus annorum, quod dies Romani intercalares uocabant. Proinde etiam Enos, quem genuit Seth, decem et nouem agebat annos, quando ex illo natus est filius eius Cainan, quos annos dicit scriptura centum nonaginta. Et deinceps per omnes genera- V 81
tiones, in quibus hominum anni commemorantur ante diluuium, nullus fere in nostris codicibus inuenitur, qui, cum esset centum annorum uel infra uel etiam centum uiginti aut non multo amplius, genuerit filium ; sed qui minima aetate genuerunt, centum sexaginta, et quod excurrit, fuisse referuntur ; quia nemo, inquiunt, decem annorum homo potest gignere filios, qui numerus centum appellabantur anni ab illis hominibus ; sed in annis sedecim est matura pubertas et proli iam idonea procreandae, quos centum et sexaginta annos illa tempora nuncupabant. Vt autem aliter annum tunc fuisse conputatum non sit incredibile, adiciunt quod apud plerosque scriptures historiae reperitur, Aegyptios habuisse annum quattuor mensum, Acarnanas sex mensum, Lauinios tredecim mensum. Plinius Secundus cum commemorasset relatum fuisse in litteras quendam uixisse centum quinquaginta duos, alium decem amplius, alios ducentorum annorum habuisse uitam, alios trecentorum, quosdam ad quingentos, alios ad sescentos, nonnullos ad octingentos etiam peruenisse, haec omnia inscitia temporum accidisse arbitratus est. « Alii quippe, inquit, aestate determinabant annum et alterum hieme, alii quadripertitis temporibus, sicut Arcades, inquit, quorum anni trimenstres fuerunt. » Adiecit etiam aliquando Aegyptios, quorum paruos annos quaternorum mensum fuisse supra diximus, lunae fine limitasse annum. « Itaque apud eos, inquit, μ 392
et singula milia annorum uixisse produntur. »

His uelut probabilibus argumentis quidam non destruentes V 82
fidem sacrae huius historiae, sed astruere nitentes, ne sit incredibile quod tam multos annos uixisse referuntur antiqui, persuaserunt sibi, nec se suadere inpudenter existimant, tam exiguum spatium temporis tunc annum uocatum, ut illi

---

40 N. H. 7, 48 (49)

---

mss fiunt *B v* **36** ut ann. tunc aliter *p* **39** mensum *V* R *A F itemque deinceps* (*cf.* XX, *13*, *16* ; XII, *13*, *39*) mensium *G B H a b e p v* acarcadas e^1 archadas *ed. Arg.* **39** labinios *V b* **41** litteras *V* R *F B e v* litteris *A G H a b p* duos annos *B a b v* **45** inscitia *V* R *A F* G^2 *B p Plin.* inscientia G^1 *H a b e* propter inscientiam *v* **46** aest. unum det. *v* **48** trimenstres *V* r^2 e^1 trimenses *G B H a* e^2 *ed. Arg.* tres menses *b* trimentes *F* tremestres R trimestres *A* r^1 *p v* fuere *v Plin.* **55** inpud. *mss plerr.* (*cf. 1, 44*) inprud. *B H v*

decem sint unus noster et decem nostri centum illorum. Hoc autem esse falsissimum documento euidentissimo ostenditur. Quod antequam faciam, non mihi tacendum uidetur, quae PL credibilior possit esse suspicio. Poteramus certe hanc adseue- 452 rationem ex Hebraeis codicibus redarguere atque conuincere, ubi Adam non ducentorum triginta, sed centum triginta annorum fuisse reperitur, quando tertium genuit filium ; qui anni si tredecim nostri sunt, procul dubio, primum quando genuit, undecim uel non multo amplius annorum fuit. Quis potest hac aetate generare usitata ista nobisque notissima lege naturae ? Sed hunc omittamus, qui fortasse etiam quando creatus est potuit ; non enim eum tam paruum, quam infantes nostri sunt, factum fuisse credibile est. Seth filius eius non ducentorum quinque, sicut nos legimus, sed centum quinque fuit, quando genuit Enos ; ac per hoc secundum istos nondum habebat undecim annos aetatis. Quid dicam de Cainan eius filio, qui cum apud nos centum septuaginta reperiatur, apud Hebraeos septuaginta legitur fuisse, quando genuit Maleleel ? Quis generat homo septennis, si tunc anni septuaginta nuncupabantur, qui septem fuerunt ?

cap. XIII Sed cum hoc dixero, continuo referetur illud Iudaeorum V 83 esse mendacium, de quo superius satis actum est ; nam septuaginta interpretes laudabiliter celebratos uiros non potuisse mentiri. Vbi si quaeram, quid sit credibilius, Iudaeorum gentem tam longe lateque diffusam in hoc conscribendum mendacium uno consilio conspirare potuisse et, dum aliis inuident auctoritatem, sibi abstulisse ueritatem, an septuaginta homines, qui etiam ipsi Iudaei erant, uno in loco positos, quoniam rex Aegyptius Ptolomaeus eos ad hoc opus asciuerat, ipsam ueritatem gentibus alienigenis inuidisse et communicato istuc fecisse consilio : quis non uideat quid procliuius faciliusque credatur ? Sed absit ut prudens quispiam uel Iudaeos cuiuslibet peruersitatis atque malitiae tantum potuisse credat in codicibus tam multis et tam longe lateque dispersis, uel septuaginta illos memorabiles uiros hoc de inuidenda gentibus ueritate unum communicasse consilium.

---

58 Cap. 14 **63** Gen. 5, 3 sqq.

---

58 fals. esse *H v* **64** primo *e* **64-65** quando genuit *mss* (*progr. p. 7*) genuit, quando *v* **69** seth *V A F G B b e p ed. Arg.* (*progr. p. 7*) sedh *R* sed *H a v* sicut *om. V* **75** malalehel *a b p v* malaleel *B* septem annis *R F* **76** nuncupatur V^1

XIII, **1** secundum (hoc) *e* referretur *B* **8** et uerit. e in uno *B v* **9** positus e^1 -ti e^2 Aegypti *v* ptolomeus (ptholom.) *mss ed. Arg.* Ptolemaeus *v* **11** communi *a* istuc *V R A H* (*l. 87 ; I, 12, 2*) istunc e^1 communicatis tunc *F* istud *G B a b* e^2 *p v* fecisse *om. a* **14** potuisse *om. e*

Credibilius ergo quis dixerit, cum primum de bibliotheca Ptolomaei describi ista coeperunt, tunc aliquid tale fieri potuisse in codice uno, sed primitus inde descripto, unde iam latius emanaret; ubi potuit quidem accidere etiam scriptoris error. Sed hoc in illa quaestione de uita Mathusalae non absurdum est suspicari, et in illo alio, ubi superantibus uiginti quattuor annis summa non conuenit. In his autem, in quibus continuatur ipsius mendositatis similitudo, ita ut ante genitum V 84
filium, qui ordini inseritur, alibi supersint centum anni, alibi desint; post genitum autem ubi deerant supersint, ubi super- μ 393
erant desint, ut summa conueniat; et hoc in prima, secunda, tertia, quarta, quinta, septima generatione inuenitur: uidetur habere quandam, si dici potest, error ipse constantiam nec PL
casum redolet, sed industriam. 453

Itaque illa diuersitas numerorum aliter se habentium in codicibus Graecis et Latinis, aliter in Hebraeis, ubi non est ista de centum annis prius additis et postea detractis per tot generationes continuata parilitas, nec malitiae Iudaeorum nec diligentiae uel prudentiae septuaginta interpretum, sed scriptoris tribuatur errori, qui de bibliotheca supradicti regis codicem describendum primus accepit. Nam etiam nunc, ubi numeri non faciunt intentum ad aliquid, quod facile possit intellegi uel quod appareat utiliter disci, et neglegenter describuntur et neglegentius emendantur. Quis enim sibi existimet esse discendum, quot milia hominum tribus Israel singillatim habere potuerunt? quoniam prodesse aliquid non putatur; et quotus quisque hominum est, cui profunditas utilitatis huius appareat? Hic uero, ubi per tot contextas generationes centum anni alibi adsunt, alibi desunt, et post natum, qui commemorandus fuerat, filium desunt ubi adfuerunt, adsunt ubi defuerunt, ut summa concordet, nimirum cum uellet persuadere, qui hoc fecit, ideo numerosissimos annos uixisse antiquos, quod eos breuissimos nuncupabant, et hoc de maturitate pubertatis, qua idonea filii gignerentur, conaretur ostendere, atque ideo in illis centum annis decem nostros insinuandos putaret incredulis, ne homines tamdiu uixisse recipere in fidem nollent, addidit centum, ubi gignendis filiis habilem non inuenit aetatem, eosdemque post genitos filios, V 85
ut congrueret summa, detraxit. Sic quippe uoluit credibiles facere idonearum generandae proli conuenientias aetatum, ut tamen numero non fraudaret uniuersas aetates uiuentium singulorum. Quod autem id in sexta generatione non fecit,

---

17 primum *om. B* **19** sed *mss* scilicet *v* scripto *H ed. Arg.* **20** errore e^1 **23** quibus (*om.* in) e^1 **28** et tertia *e* quinta sexta sept. *V G*, *b* (sexta *sup. lin.*), *ed. Arg.* (V. VI. VII.); *sed cf. l. 58; 10, 15* **38** quid fac. *V* **39** dici V^1 **41** quod B^1 *H* e^1 *ed. Arg.* **43** quod *ex* quoniam *corr. V* **46** assunt B^1 *H* **50** quia *e* **54** non uenit *V* easdemque *V* **58** id in *V A F H* b^2 e^2 *p ed. Arg.*; id *om.*

hoc ipsum est quod magis monet ideo illum fecisse, cum res, quam dicimus, postulauit, quia non fecit, ubi non postulauit. Inuenit namque in eadem generatione apud Hebraeos uixisse Iared, antequam genuisset Enoch, centum sexaginta duos, qui secundum illam rationem breuium annorum fiunt anni sedecim et aliquid minus quam menses duo ; quae iam aetas apta est ad gignendum, et ideo addere centum annos breues, ut nostri uiginti sex fierent, necesse non fuit, nec post natum Enoch eos detrahere, quos non addiderat ante natum. Sic factum est ut hic nulla esset inter codices utrosque uarietas.

Sed rursus mouet, cur in octaua generatione, antequam de Mathusalam nasceretur Lamech, cum apud Hebraeos legantur centum octoginta duo anni, uiginti minus inueniuntur in codicibus nostris, ubi potius addi centum solent, et post genitum Lamech conplendam restituuntur ad summam, quae in codicibus utrisque non discrepat. Si enim centum septuaginta annos propter pubertatis maturitatem decem et septem uolebat intellegi, sicut nihil addere, ita nihil detrahere iam PL debebat, quia inuenerat aetatem idoneam generationi filio- 454 rum, propter quam in aliis centum illos annos, ubi eam non μ 394 inueniebat, addebat. Hoc autem de uiginti annis merito putaremus casu mendositatis accidere potuisse, nisi eos, sicut prius detraxerat, restituere postea curaret, ut summae con- V 86 ueniret integritas. An forte astutius factum existimandum est, ut illa, qua centum anni prius solent adici et postea detrahi, occultaretur industria, cum et illic, ubi necesse non fuerat, non quidem de centum annis, uerum tamen de quantulocumque numero prius detracto, post reddito, tale aliquid fieret ? Sed quomodolibet istuc accipiatur, siue credatur ita esse factum siue non credatur, siue postremo ita siue non ita sit : recte fieri nullo modo dubitauerim, ut, cum diuersum aliquid in utrisque codicibus inuenitur, quando quidem ad fidem rerum gestarum utrumque esse non potest uerum, ei linguae potius credatur, unde est in aliam per interpretes facta translatio. Nam in quibusdam etiam codicibus Graecis tribus et uno Latino et uno etiam Syro inter se consentientibus inuentus est Mathusalam sex annis ante diluuium fuisse defunctus.

XIII, **63** Gen. 5, 18 **96** Cf. Quaest. in Hept. I 2 (CE 28^{II}, 4, 20 sqq.)

R B a b^1 *e*^{1} *v* (*cf.* XXII, *17, 46*) non *mss* id non *v* fecit hoc·ipsum *B* **59** monet *R* (*progr. p. 8*) mouet *V rell. v ; cf. l. 69* **63** iared *V*^{1} *F B e* iaret *V*^{2} *A b* iareth *R G H a p*^{2} *v* **63** duo *p* duos *V plerr. ;* duos annos *B H v* **64** quaetiam *V* quae etiam *e* **73** solet *e* **85** de (*prius*) *om. V* **87** quomodo *a b*^{1} istuc *V R A H* (*l. 11*) istut *F* istunc *e* istud *G B b p v* id *a* **88** ista (*bis*) *V* **89** dubitauerit *e* **92** alium *V*^{1}

cap. XIV Nunc iam uideamus quonam modo euidenter possit ostendi, non tam breues, ut illi decem unus esset noster, sed tantae prolixitatis annos, quantae nunc habemus (quos utique circuitus conficit solis), in illorum hominum uita prolixissima conputatos. Sescentensimo nempe anno uitae Noe scriptum est factum esse diluuium. Cur ergo ibi legitur: *Et aqua diluuii facta est super terram sescentensimo anno in uita Noe, secundi mensis, septima et uicensima mensis,* si annus ille minimus, quales decem faciunt unum nostrum, triginta sex habebat dies? Tantillus quippe annus, si antiquo more hoc nomen V 87 accepit, aut non habet menses, aut mensis eius est triduum, ut habeat duodecim menses. Quo modo igitur hic dictum est: *Sescentensimo anno, secundi mensis, septima et uicensima mensis,* nisi quia tales, quales nunc sunt, etiam tunc erant menses? Nam quo pacto aliter uicensimo et septimo die secundi mensis diceretur coeptum esse diluuium? Deinde postea in fine diluuii ita legitur: *Et sedit arca in mense septimo septima et uicensima mensis super montes Ararat. Aqua autem minuebatur usque ad undecimum mensem; in undecimo autem mense prima die mensis paruerunt capita montium.* Si igitur tales menses erant, tales profecto et anni erant, quales nunc habemus. Menses quippe illi triduani uiginti et septem dies habere non poterant. Aut si pars tricensima tridui tunc appellabatur dies, ut omnia proportione minuantur: ergo nec toto quadriduo nostro factum est illud tam grande diluuium, quod memoratur factum quadraginta diebus et noctibus. PL Quis hanc absurditatem et uanitatem ferat? Proinde remo- 455 ueatur hic error, qui coniectura falsa ita uult astruere scripturarum nostrarum fidem, ut alibi destruat. Prorsus tantus etiam tunc dies fuit, quantus et nunc est, quem uiginti quattuor horae diurno curriculo nocturnoque determinant; tantus mensis, quantus et nunc est, quem luna coepta et finita concludit; tantus annus, quantus et nunc est, quem duodecim menses lunares additis propter cursum solarem quinque diebus μ 395 et quadrante consummant, quanti anni sescentensimi uitae Noe secundus erat mensis eiusque mensis uicensimus et septimus dies, quando coepit esse diluuium, in quo dies quadraginta continuatae ingentes pluuiae memorantur, qui dies V 88 non binas ac paulo amplius horas habebant, sed uicenas et quaternas die noctuque transactas. Ac per hoc tam magnos annos uixerunt illi antiqui usque amplius quam nongentos,

XIV, **8** Gen. 7, 10 sq. (LXX) **20** Gen. 8, 4 sq. **38** Gen. 7, 12

XIV, **1** quoniam *V* **4** in *om.* R^1 *F* **6** ibi ergo *e* **7** in uita *V* R^1 G^1 *e v* uitae R^2 *A F* G^2 *B a b p* **12** hinc *H a b* **13** *et* **19** uicesima die *G B H a b v* **20** apparuer. *H* **24** ergo *om. a* **25** quadrid. *V R F G H* b^1 *p* quatrid. *A B a* b^2 *e v* **30** quattuor *V R A F e p* et quatt. *B H a b v* **31** determinat V^1 **34** solis R; *cf. l. 4* **37** quadrag. *om.* V^1 **41** antiqui qui *e* nung. *V* R^1

quantos postea uixit Abraham centum septuaginta et post eum filius eius Isaac centum octoginta et filius eius Iacob centum quinquaginta, et quantos interposita aliquanta aetate Moyses centum uiginti, et quantos etiam nunc uiuunt homines septuaginta uel octoginta uel non multo amplius, de quibus dictum est : *Et amplius eis labor et dolor.*

Illa uero numerorum uarietas, quae inter codices Hebraeos inuenitur et nostros, neque de hac antiquorum longaeuitate dissentit, et si quid habet ita diuersum, ut uerum esse utrumque non possit, rerum gestarum fides ab ea lingua repetenda est, ex qua interpretatum est quod habemus. Quae facultas cum uolentibus ubique gentium praesto sit, non tamen uacat, quod septuaginta interpretes in plurimis, quae diuersa dicere uidentur, ex Hebraeis codicibus emendare ausus est nemo. Non enim est illa diuersitas putata mendositas ; nec ego ullo modo putandam existimo : sed ubi non est scriptoris error, aliquid eos diuino spiritu, ubi sensus esset consentaneus ueritati et praedicans ueritatem, non interpretantium munere, sed prophetantium libertate aliter dicere uoluisse credendum est. Vnde merito non solum Hebraeis, uerum etiam ipsis, cum adhibet testimonia de scripturis, uti apostolica inuenitur auctoritas. Sed hinc me oportuniore loco, si Deus adiuuerit, promisi diligentius locuturum ; nunc quod instat expediam. Non enim ambigendum est ab homine, qui ex primo homine primus est natus, quando tamdiu uiuebant, potuisse consti- V 89 tui ciuitatem, sane terrenam, non illam, quae dicitur ciuitas Dei, de qua ut scriberemus, laborem tanti huius operis in manus sumpsimus.

cap. XV Dicet ergo aliquis : « Itane credendum est hominem filios PL 456 generaturum nec habentem propositum continentiae centum et amplius, uel secundum Hebraeos non multo minus, id est octoginta, septuaginta, sexaginta annos a concumbendi opere uacuisse, aut si non uacaret, nihil prolis gignere potuisse ? » Haec quaestio duobus modis soluitur. Aut enim tanto serior fuit proportione pubertas, quanto uitae totius maior annositas ; aut, quod magis uideo esse credibile, non hic primogeniti filii commemorati sunt, sed quos successionis ordo poscebat, ut perueniretur ad Noe, a quo rursus ad Abraham uidemus esse peruentum, ac deinde usque ad certum

---

42 Gen. 25, 7 **43** Gen. 35, 28 **44** Gen. 47, 28 **45** Deut. 34, 7 **47** Ps. 89, 10 **64** P. 79, 1

---

42 sept. quinque *v ; sed cf.* XVI, *35, 35 sq.* **45** moses V^1 **49** longaeu.] longe uite e^1 longeua uita e^2 longe uite iure *H* **56** illa diu. putanda est mend. *p* **57** *sq.* putandum *e p* **59** munere *mss ed. Arg.* more *v* **63** op(p)ortuniori *H e*

XV, **1** dicit *H a ed. Arg.* **5** uacuisse R *A F* G^1 *H* b^1 e^1 uacuisset *V* uacasse *r* e^2 uacauisse G^2 *B a* b^2 *p v* **9** sed quod *H e* successiones *H*

articulum temporis, quantum oportebat signari etiam generationibus commemoratis cursum gloriosissimae ciuitatis in hoc mundo peregrinantis et supernam patriam requirentis. Quod enim negari non potest, prior omnibus Cain ex coniun- μ 396 ctione maris et feminae natus est. Neque enim illo nato dixisset Adam, quod dixisse legitur : *Adquisiui hominem per Deum*, nisi illis duobus ipse fuisset homo nascendo additus primus. Hunc secutus Abel, quem maior frater occidit, praefigurationem quandam peregrinantis ciuitatis Dei, quod ab impiis et quodam modo terrigenis, id est terrenam originem diligenti- V 90 bus et terrenae ciuitatis terrena felicitate gaudentibus, persecutiones iniquas passura fuerat, primus ostendit. Sed quot annorum erat Adam, cum eos genuit, non apparet. Exinde digeruntur generationes aliae de Cain, aliae de illo, quem genuit Adam in eius successionem, quem frater occidit, et appellauit nomen illius Seth dicens, ut scriptum est : *Suscitauit enim mihi Deus semen aliud pro Abel, quem occidit Cain.* Cum itaque istae duae series generationum, una de Seth, altera de Cain, has duas, de quibus agimus, distinctis ordinibus insinuent ciuitates, unam caelestem in terris peregrinantem, alteram terrenam terrenis tamquam sola sint gaudiis inhiantem uel inhaerentem : nullus de progenie Cain, cum dinumerata sit connumerato Adam usque ad octauam generationem, quot annorum fuisset expressus est, quando genuit eum, qui commemoratur post eum. Noluit enim Spiritus Dei in terrenae ciuitatis generationibus tempora notare ante diluuium, sed in caelestis maluit, tamquam essent memoria digniores. Porro autem Seth quando natus est, non quidem taciti sunt anni patris eius, sed iam genuerat alios ; et utrum solos Cain et Abel, adfirmare quis audeat ? Non enim quia soli nominati sunt propter ordines generationum quas commemorare oportebat, ideo consequens uideri debet solos fuisse tunc generatos ex Adam. Cum enim silentio coopertis omnium nominibus ceterorum legatur eum genuisse filios et filias : quota fuerit ista proles eius, quis praesumat adserere, si culpam temeritatis euitat ? Potuit quippe Adam diuinitus PL admonitus dicere, postea quam Seth natus est : *Suscitauit* 457 *enim mihi Deus semen aliud pro Abel,* quoniam talis erat fu- V 91 turus, qui impleret illius sanctitatem, non quod ipse prior post eum temporis ordine nasceretur. Deinde quod scriptum est : *Vixit autem Seth quinque et ducentos annos* (uel secundum

---

XV, **17** Gen. 4, 1 **28** Gen. 4, 25

---

18 duos *V* **19** praefiguratione quadam *Babv* **20** quod ab *V*[1] *ABaev* quod esset ab *V*[2] R*FGHb* quae ab *p* **23** fuerat *om. AG* quod *V*[1]*H* **26** successionem *V* R *GHepv* successione *AFBab* **28** enim *om. b*[1] occid.] iugulauit *R*[1] **40** etiam *e* **42** commemorari *Bb*[2] *v ; cf. 17, 5 ; 21, 16* **46** qui *e* **52** uixit]

Hebraeos *quinque et centum annos), et genuit Enos :* quis possit nisi inconsideratus adseuerare hunc eius primogenitum fuisse ? ut admirantes merito requiramus, quo modo per tot annos inmunis fuerit a conubio sine ullo proposito continentiae uel non genuerit coniugatus ; quando quidem etiam de ipso legitur : *Et genuit filios et filias, et fuerunt omnes dies Seth duodecim et nongenti anni, et mortuus est.* Atque ita deinceps, quorum anni commemorantur, nec filios filiasque genuisse reticentur. Ac per hoc non apparet omnino, utrum, qui nominatur genitus, ipse fuerit primogenitus ; immo uero, quoniam credibile non est patres illos aetate tam longa aut inpuberes fuisse aut coniugibus caruisse uel fetibus, nec illos eorum filios primos eis natos fuisse credibile est. Sed cum sacrae scriptor historiae ad ortum uitamque Noe, cuius tempore diluuium factum est, per successiones generationum notatis temporibus intenderet peruenire, eas utique commemorauit, non quae primae suis parentibus fuerint, sed quae in propagationis (μ 397) ordinem uenerint.

Exempli gratia, quo id fiat apertius, aliquid interponam, unde nullus ambigat fieri potuisse quod dico. Euangelista Matthaeus generationem dominicae carnis per seriem parentum uolens commendare memoriae, ordiens a patre Abraham atque ad Dauid primitus ut perueniret intendens : *Abraham,* inquit, *genuit Isaac ;* cur non dixit Ismael, quem primitus genuit ? *Isaac autem,* inquit, *genuit Iacob ;* cur non dixit Esau, qui eius primogenitus fuit ? Quia scilicet per illos ad Dauid peruenire non posset. Deinde sequitur : *Iacob autem genuit Iudam et fratres eius ;* numquid Iudas primogenitus (V 92) fuit ? *Iudas,* inquit, *genuit Phares et Zarat ;* nec istorum geminorum aliquis fuit primogenitus Iudae, sed ante illos iam tres genuerat. Eos itaque tenuit in ordine generationum, per quos ad Dauid atque inde quo intenderat perueniret. Ex quo intellegi potest, ueteres quoque homines ante diluuium non primogenitos, sed eos fuisse commemoratos, per quos ordo succedentium generationum ad Noe patriarcham duceretur, ne serae pubertatis illorum obscura et non necessaria quaestio nos fatiget.

cap. XVI Cum igitur genus humanum post primam copulam uiri facti ex puluere et coniugis eius ex uiri latere marium feminarumque coniunctione opus haberet, ut gignendo multiplicaretur,

59 Gen. 5, 4 sqq. **81** Mt. 1, 2 sq.

habet R^1 **54** consider. *e* **59** nung. *V* R *e* **60** nec — reticentur *sup. lin. V* **70** ordine *F H ; cf.* XII, *21, 86* **71** quod id *H e* quid *G ;* id *om. F p ed. Arg.* **74** ad] a *V* **81** zarat *V* R *A p* zarath *F e* zarad *b* zaram *B a v* zare *H* zara *ed. Arg.* **82** hos *p* **84** ad Dau. — quo *om. e* quo] quod *V* **87** succed. ordo *ed. Arg. v* **88** puuertat. *V* **89** fatigat e^1

XVI, **2** eius *sup. l. V* **3** coniunctionem *V* multiplicarentur V^1 *A e*

nec essent ulli homines, nisi qui ex illis duobus nati fuissent : uiri sorores suas coniuges acceperunt ; quod profecto quanto est antiquius conpellente necessitate, tanto postea factum PL est damnabilius religione prohibente. 458 Habita est enim ratio rectissima caritatis, ut homines, quibus esset utilis atque honesta concordia, diuersarum necessitudinum uinculis necterentur, nec unus in uno multas haberet, sed singulae spargerentur in singulos ac sic ad socialem uitam diligentius conligandam plurimae plurimos obtinerent. Pater quippe et socer duarum sunt necessitudinum nomina. Vt ergo alium quisque habeat patrem, alium socerum, numerosius se caritas porrigit. Vtrumque autem unus Adam esse cogebatur et filiis et filiabus suis, quando fratres sororesque conubio iungebantur. V 93 Sic et Eua uxor eius utrique sexui filiorum fuit et socrus et mater ; quae si duae feminae fuissent, mater altera et socrus altera, copiosius se socialis dilectio conligaret. Ipsa denique iam soror, quod etiam uxor fiebat, duas tenebat una necessitudines ; quibus per singulas distributis, ut altera esset soror, altera uxor, hominum numero socialis propinquitas augeretur. Sed hoc unde fieret tunc non erat, quando nisi fratres et sorores ex illis duobus primis nulli homines erant. Fieri ergo debuit quando potuit, ut existente copia inde ducerentur uxores, quae non erant iam sorores, et non solum illud ut fieret nulla necessitas esset, uerum etiam si fieret nefas esset. μ 398 Nam si et nepotes primorum hominum, qui iam consobrinas poterant accipere coniuges, sororibus matrimonio iungerentur : non iam duae, sed tres in homine uno necessitudines fierent, quae propter caritatem numerosiore propinquitate nectendam disseminari per singulos singulae debuerunt. Esset enim unus homo filiis suis, fratri scilicet sororique coniugibus, et pater et socer et auunculus ; ita et uxor eius eisdem communibus filiis et mater et amita et socrus ; idemque inter se filii eorum non solum essent fratres atque coniuges, uerum etiam consobrini, quia et fratrum filii. Omnes autem istae necessitudines, quae uni homini tres homines conectebant, nouem conecterent, si essent in singulis singulae, ut unus homo haberet alteram sororem, alteram uxorem, alteram consobrinam, alterum patrem, alterum auunculum, alterum socerum, alteram matrem, alteram amitam, alteram socrum ; atque ita se non in paucitate coartatum, sed latius atque numerosius propinquitatibus crebris uinculum sociale diffunderet.

Quod humano genere crescente et multiplicato etiam inter impios deorum multorum falsorumque cultores sic obseruari

---

4 essent *R* **7** enim *sup. l. e* **14** caritis V^1 **20** quae b^2 duos *V* **26** istud *v* **28** et *om. B* si ex nepotibus *a* **34** (*et* **41**) abunc. *V* uxores eisdem *V* eisdemque *e* **37** qui et *e* **43** cohart. *V* coarct. *v*

cernimus, ut, etiamsi peruersis legibus permittantur fraterna V 94
coniugia, melior tamen consuetudo ipsam malit exhorrere
licentiam, et cum sorores accipere in matrimonium primis
humani generis temporibus omnino licuerit, sic auersetur,
quasi numquam licere potuerit. Ad humanum enim sensum
uel adliciendum uel offendendum mos ualet plurimum ; qui
cum in hac causa inmoderationem concupiscentiae coherceat, PL
eum dissignari atque corrumpi merito esse nefarium iudicatur. 459
Si enim est iniquum auiditate possidendi transgredi limitem
agrorum, quanto est iniquius libidine concumbendi subuertere limitem morum ! Experti autem sumus in conubiis consobrinarum etiam nostris temporibus propter gradum propinquitatis fraterno gradui proximum quam raro per mores fiebat, quod fieri per leges licebat, quia id nec diuina prohibuit et nondum prohibuerat lex humana. Verum tamen factum etiam licitum propter uicinitatem horrebatur inliciti et, quod fiebat cum consobrina, paene cum sorore fieri uidebatur ; quia et ipsi inter se propter tam propinquam consanguinitatem fratres uocantur et paene germani sunt. Fuit autem antiquis patribus religiosae curae, ne ipsa propinquitas se paulatim propaginum ordinibus dirimens longius abiret et propinquitas esse desisteret, eam nondum longe positam rursus matrimonii uinculo conligare et quodam modo reuocare fugientem. Vnde iam pleno hominibus orbe terrarum, non quidem sorores ex patre uel matre uel ex ambobus suis parentibus natas, sed tamen amabant de suo genere ducere uxores. Verum quis dubitet honestius hoc tempore etiam consobrinorum prohibita esse coniugia ? non solum secundum ea, quae disputauimus, propter multiplicandas adfinitates,
ne habeat duas necessitudines una persona, cum duae possint μ 399
eas habere et numerus propinquitatis augeri ; sed etiam quia
nescio quo modo inest humanae uerecundiae quiddam natu- V 95
rale atque laudabile, ut, cui debet causa propinquitatis reuerendum honorem, ab ea contineat, quamuis generatricem, tamen libidinem, de qua erubescere uidemus et ipsam pudicitiam coniugalem.

Copulatio igitur maris et feminae, quantum adtinet ad genus mortalium, quoddam seminarium est ciuitatis ; sed terrena ciuitas generatione tantummodo, caelestis autem etiam regeneratione opus habet, ut noxam generationis euadat. Vtrum autem aliquod fuerit, uel si fuit, quale fuerit cor-

---

XVI, **62** Cod. Theodos. 3, 12 l. 1

---

49 ipsamq̇' *V* **51** humanis *V* **53** illiciendū *e*[marg.] **56** inicum *V* iniq. est *ed. Arg. v* **58** autem] enim *V* conubis *V*[1] **61** fiebant *V* **63** quod] hoc *e*[1] **68** ordinum *V*[1] **70** uinculum *V*[1] **80** uerecundum *R* **87** etiam *om. V H a* **88** si fuẹṛit quale fuẹṛit *V*

porale atque uisibile regenerationis signum ante diluuium, sicut Abrahae circumcisio postea est imperata, sacra historia tacet. Sacrificasse tamen Deo etiam illos antiquissimos homines non tacet ; quod et in duobus primis fratribus claruit, et Noe post diluuium, cum de arca fuisset egressus, hostias Deo legitur immolasse. De qua re in praecedentibus libris iam PL 460 diximus, non ob aliud daemones arrogantes sibi diuinitatem deosque se credi cupientes sibi expetere sacrificium et gaudere huius modi honoribus, nisi quia uerum sacrificium uero Deo deberi sciunt.

cap. XVII Cum ergo esset Adam utriusque generis pater, id est et cuius series ad terrenam, et cuius series ad caelestem pertinet ciuitatem, occiso Abel atque in eius interfectione commendato mirabili sacramento facti sunt duo patres singulorum generum, Cain et Seth, in quorum filiis, quos commemorari oportebat, duarum istarum ciuitatum in genere mortalium euidentius indicia clarere coeperunt. Cain quippe genuit Enoch, in cuius nomine condidit ciuitatem, terrenam scilicet, non peregrinantem in hoc mundo, sed in eius temporali pace ac V 96 felicitate quiescentem. Cain autem interpretatur possessio ; unde dictum est, quando natus est, siue a patre siue a matre eius : *Adquisiui hominem per Deum.* Enoch uero dedicatio ; hic enim dedicatur terrena ciuitas, ubi conditur, quoniam hic habet eum, quem intendit et appetit, finem. Porro ille Seth interpretatur resurrectio et Enos filius eius interpretatur homo ; non sicut Adam. Et ipsum enim nomen homo interpretatur ; sed commune perhibetur esse in illa lingua, id est Hebraea, masculo et feminae. Nam sic de illo scriptum est : *Masculum et feminam fecit illos et benedixit illos et cognominauit nomen eorum Adam.* Vnde non ambigitur sic appellatam fuisse feminam Euam proprio nomine, ut tamen Adam, quod interpretatur homo, nomen esset amborum. Enos autem sic interpretatur homo, ut hoc non posse feminam nuncupari periti linguae illius adseuerent, tamquam filius resurrectionis, ubi *non nubent neque uxores ducent.* Non enim erit ibi generatio, cum illuc perduxerit regeneratio. Quare et hoc non incassum notandum arbitror, quod in eis generationibus, quae propagantur ex illo qui est appellatus Seth, cum genuisse filios filiasque dicantur, nulla ibi genita nominatim femina μ 400 expressa est ; in his autem, quae propagantur ex Cain, in ipso fine, quo usque pertendunt, nouissima femina genita nomi-

91 Gen. 17, 10 sq. **94** Gen. 8, 20

XVII, **12** Gen. 4, 1 **20** Gen. 5, 2 **25** Lc. 20, 35

XVII, **6** generatione *B*[1] **14** hic *sup. l. V ; om. H* attendit *V*[1] **15** sed *V*[1] **26** non ut puto *V*[2] *G H a b* non puto *R*[1] **31** pertendunt *V* R *A* F *e p z* (*cf.* xvi,

natur. Sic enim legitur : *Mathusael genuit Lamech ; et sumpsit sibi Lamech duas uxores, nomen uni Ada et nomen secundae Sella, et peperit Ada Iobel ; hic erat pater habitantium in tabernaculis pecuariorum. Et nomen fratris eius Iobal ; hic fuit qui* V 97 *ostendit psalterium et citharam. Sella autem peperit et ipsa Tobel ; et erat malleator et aerarius aeramenti et ferri. Soror autem Tobel Noemma.* Hoc usque porrectae sunt generationes ex Cain, quae sunt omnes ab Adam octo adnumerato ipso Adam, septem scilicet usque ad Lamech, qui duarum maritus uxorum fuit, et octaua est generatio in filiis eius, in quibus commemoratur et femina. PL 461 Vbi eleganter significatum est terrenam ciuitatem usque in sui finem carnales habituram generationes, quae marium feminarumque coniunctione proueniunt. Vnde et ipsae, quod praeter Euam nusquam reperitur ante diluuium, nominibus propriis exprimuntur uxores illius hominis, qui nominatur hic nouissimus pater. Sicut autem Cain, quod interpretatur possessio, terrenae conditor ciuitatis, et filius eius, in cuius nomine condita est, Enoch, quod interpretatur dedicatio, indicat istam ciuitatem et initium et finem habere terrenum, ubi nihil speratur amplius, quam in hoc saeculo cerni potest : ita Seth, quod interpretatur resurrectio, cum sit generationum seorsus commemoratarum pater, quid de filio eius sacra haec historia dicat, intuendum est.

cap. XVIII *Et Seth,* inquit, *natus est filius, et nominauit nomen eius Enos ; hic sperauit inuocare nomen Domini Dei.* Nempe clamat adtestatio ueritatis. In spe igitur uiuit homo filius resurrectio- V 98 nis ; in spe uiuit, quamdiu peregrinatur hic, ciuitas Dei, quae gignitur ex fide resurrectionis Christi. Ex duobus namque illis hominibus, Abel, quod interpretatur luctus, et eius fratre Seth, quod interpretatur resurrectio, mors Christi et uita eius ex mortuis figuratur. Ex qua fide gignitur hic ciuitas Dei, id est homo, qui sperauit inuocare nomen Domini Dei. *Spe enim salui facti sumus,* ait apostolus. *Spes autem quae uidetur, non est spes. Quod enim uidet quis, quid et sperat? Si autem quod non uidemus speramus, per patientiam expectamus.* Nam quis uacare hoc existimet ab altitudine sacramenti ? Numquid

---

38 Gen. 4, 18 sqq.

XVIII, **2** Gen. 4, 26 **12** Rom. 8, 24 sq.

10, 24) pertenduntur *G B H b* protenduntur *a v* **32** matthusael *V* matusahel *B H* matusale *p z* **35** iobal R *A F e b* i/bal *V* iubal *G H a p z v* tubal *B* **36** autem *om. p* **36** *sq.* tobel *V* R *H e p* thobel *A F v* (Θόβελ) iobel *b* tubal *a* tubalcain *G B* **37** malleator et aer. (hęr.) *V* R *F G B H a b e z ed. Arg.* aer. et m. *v* mall. aer. (*om.* et) *A p Do.*[2,3] *Hoffm.* (*sec. Graec.*) hęram. *B* **38** noema *a b p v* hoc *V* R *A r*[1] *z* (*cf.* III, *14, 55* ; XVI, *24, 15*) huc *F G r*[2] *B H a b e p v Hoffm.* **48** autem] enim *H* **53** seorsum R *B ed. Arg. v* commemoraturum *V*[1] *H*[1]

XVIII, **4** quae *sup. l. V* **5** resurr.] generationis *e* **11** spes *om. e* quid et

enim Abel non sperauit inuocare nomen Domini Dei, cuius
sacrificium scriptura tam acceptum Deo fuisse commemorat ?
Numquid ipse Seth non sperauit inuocare nomen Domini Dei,
de quo dictum est : *Suscitauit enim mihi Deus semen aliud pro
Abel ?* Cur ergo huic proprie tribuitur, quod piorum omnium
intellegitur esse commune, nisi quia oportebat in eo, qui de
patre generationum in meliorem partem, hoc est supernae
ciuitatis, separatarum, primus commemoratur exortus, prae-
figurari hominem, id est hominum societatem, quae non
secundum hominem in re felicitatis terrenae, sed secundum
Deum uiuit in spe felicitatis aeternae ? Nec dictum est : « Hic
sperauit in Dominum Deum », aut : « Hic inuocauit nomen μ 401
Domini Dei », sed : *Sperauit*, inquit, *inuocare nomen Domini
Dei*. Quid sibi hoc uult *Sperauit inuocare*, nisi quia prophetia
est exorturum populum, qui secundum electionem gratiae
inuocaret nomen Domini Dei ? Hoc est, quod per alium pro-
phetam dictum apostolus de hoc populo intellegit ad Dei V 99
gratiam pertinente : *Et erit, omnis qui inuocauerit nomen
Domini saluus erit*. Hoc ipsum enim quod dicitur : *Et nomi-
nauit nomen eius Enos, quod interpretatur homo*, ac deinde
additur : *Hic sperauit inuocare nomen Domini Dei*, satis osten- PL
ditur, quod non in se ipso spem ponere debeat homo ; *male-* 462
dictus enim *omnis* (sicut alibi legitur), *qui spem suam ponit in
homine*, ac per hoc nec in se, ut sit ciuis alterius ciuitatis, quae
non secundum filium Cain dedicatur hoc tempore, id est mor-
talis huius saeculi labente transcursu, sed in illa inmortalitate
beatitudinis sempiternae.

cap. XIX Nam et ista propago, cuius est pater Seth, in ea generatione habet dedicationis nomen, quae septima est ex Adam adnumerato Adam. Septimus enim ab illo natus est Enoch, quod interpretatur dedicatio. Sed ipse est ille translatus, quoniam placuit Deo, et insigni numero in ordine generationum, quo sabbatum consecratum est, septimo scilicet ab Adam. Ab ipso autem patre istarum generationum, quae discernuntur a progenie Cain, id est a Seth, sextus est ; quoto die factus est homo et consummauit Deus omnia opera sua. Sed huius Enoch translatio nostrae dedicationis est praefigurata dilatio.

---

18 Gen. 4, 25 **32** Rom. 10, 13 ; Ioel 2, 32 **37** Hierem. 17, 5

---

sp. *R A* r^1 *e br* (*cf.* x, *25*, *66*) quid sp. *V F G* r^2 *B a b p z v* **21** separatorum V^1 commemorator *V* **21** exhortus *V* profig. V^1 **25** inuoc. (*om.* hic) *G H b* **26** sed — Dom. Dei *m. 1 sup. lin. V ; m. uet. in marg. p ; om. A r a ed. Arg.* sed sperauit *V R F G H b e p z* sed hic sper. *B v* **30** dictum est V^1 *H* **31** pertinentem *H e p* erit] enim *p ; om. H* quicumque *B a v* **34** ostendit *ed. Arg.* (*coniec. Wey.*) **37** in homine *V G r B H a b e p z v* in hominem *R A F* (*Cypr., habet in hominem*') **39** habente V^1 illammort. V^1 illa mort. *e*

XIX, **2** ex adam *V R A F G B H a b p* ab Adam *e v* **3** notus *V* **7** patrem *V* **8** a *om. p* progen.] propagine *H ed. Arg. v ;* generatione *B* **10** transla-

Quae quidem iam facta est in Christo capite nostro, qui sic resurrexit, ut non moriatur ulterius, sed etiam ipse translatus est ; restat autem altera dedicatio uniuersae domus, cuius ipse Christus est fundamentum, quae differtur in finem, quando V 100 erit omnium resurrectio non moriturorum amplius. Siue autem domus Dei dicatur siue templum Dei siue ciuitas Dei, id ipsum est nec abhorret a Latini eloquii consuetudine. Nam et Vergilius imperiosissimam ciuitatem domum appellat Assaraci, Romanos uolens intellegi, qui de Assaraco per Troianos originem ducunt ; et domum Aeneae eosdem ipsos, quia eo duce Troiani cum Italiam uenissent ab eis condita est Roma. Imitatus namque est poeta ille litteras sacras, in quibus dicitur domus Iacob iam ingens populus Hebraeorum.

cap. XX Dicet aliquis : « Si hoc intendebat scriptor huius historiae in commemorandis generationibus ex Adam per filium eius Seth, ut per illas perueniret ad Noe, sub quo factum est diluuium, a quo rursus contexeretur ordo nascentium, quo perueniret ad Abraham, a quo Matthaeus, euangelista incipit generationes, quibus ad Christum peruenit aeternum regem ciuitatis Dei : quid intendebat in generationibus ex Cain et quo eas perducere uolebat ? » Respondetur : Vsque ad diluuium, quo totum illud genus terrenae ciuitatis absumptum est, μ 402 sed reparatum est ex filiis Noe. Neque enim deesse poterit haec terrena ciuitas societasque hominum secundum hominem uiuentium usque ad huius saeculi finem, de quo Dominus ait : *Filii saeculi huius generant et generantur.* Ciuitatem uero Dei peregrinantem in hoc saeculo regeneratio perducit ad alterum saeculum, cuius filii nec generant nec generantur. Hic V 101 ergo generari et generare ciuitati utrique commune est ; PL quamuis Dei ciuitas habeat etiam hic multa ciuium milia, 463 quae ab opere generandi se abstineant ; sed habet etiam illa ex imitatione quadam, licet errantium. Ad eam namque pertinent etiam, qui deuiantes ab huius fide diuersas haereses condiderunt; secundum hominem quippe uiuunt, non secundum Deum. Et Indorum gymnosophistae, qui nudi perhibentur philosophari in solitudinibus Indiae, ciues eius sunt, et a generando se cohibent. Non est enim hoc bonum, nisi cum fit secundum fidem summi boni, qui Deus est. Hoc tamen nemo

---

XIX, **17** Aen. I, 284 ; 3, 97

XX, **13** Lc. 20, 34 **22** Cf. XIV, 17, 48 sq.

---

tione *a* **20** qui *e* **22** sacr. litt. *ed. Arg. v* **23** iam *V* R *A* F G B *H a b e* (*cf.* III, *24, 3 ;* IV, *5, 6*) nam *p z* tam *ed. Arg. v*

XX, **1** dicit *a ed. Arg.* auctor *R* **5** matheus *B* mateus *H* **7** tendeb. *e* **9** adsumpt. *e* assumpt. *H* **10** reparatum (*om.* est) *v* **13** hui. saec. *B ed. Arg. v* **18** abstinent *v* habeat *e* **23** ciues eius] continentes *Gloss. Salom.* (*G. Loewe in Act. societ. phil. Lips. V p. 335 sq.*) cibi esu (*om.* sunt) *Hoffm.* (*sed. cf. Kukula, Wien. St. 25, 1903, p. 315*) **24** enim *om. V* non enim est *v* **25** est Deus *v*

fecisse ante diluuium reperitur ; quando quidem etiam ipse Enoch septimus ab Adam, qui translatus refertur esse, non mortuus, genuit filios et filias antequam transferretur ; in quibus fuit Mathusalam, per quem generationum memorandarum ordo transcurrit.

Cur ergo tanta paucitas successionum commemoratur in generationibus ex Cain, si eas usque ad diluuium perduci oportebat, nec erat diuturna aetas praeueniens pubertatem, quae centum uel amplius annos uacaret a fetibus ? Nam si non intendebat auctor libri huius aliquem, ad quem necessario perduceret seriem generationum, sicut in illis, quae ueniunt de semine Seth, intendebat peruenire ad Noe, a quo rursus ordo necessarius sequeretur : quid opus erat praetermittere primogenitos filios, ut perueniretur ad Lamech, in cuius filiis finitur illa contextio, octaua generatione scilicet ex Adam, septima ex Cain, quasi esset inde aliquid deinceps conectendum, unde perueniretur uel ad Israeliticum populum, in quo caelesti ciuitati etiam terrena Hierusalem figuram propheticam praebuit, uel ad Christum *secundum carnem, qui* V 102
est super omnia Deus benedictus in saecula, supernae Hierusalem fabricator atque regnator, cum tota progenies Cain diluuio sit deleta ? Vnde uideri potest in eodem ordine generationum primogenitos fuisse commemoratos. Cur ergo tam pauci sunt ? Non enim usque ad diluuium tot esse potuerunt, non uacantibus usque ad centenariam pubertatem patribus ab officio generandi, si non erat tunc proportione longaeuitatis illius etiam sera pubertas. Vt enim peraeque triginta annorum fuerint, cum filios generare coeperunt, octiens triceni (quoniam octo sunt generationes cum Adam et cum eis quos genuit Lamech) ducenti et quadraginta sunt anni : num itaque toto deinde tempore usque ad diluuium non generauerunt ? Qua tandem causa, qui haec scripsit, generationes commemorare noluit quae sequuntur ? Nam ex Adam usque ad diluuium conputantur anni secundum codices nostros duo milia ducenti sexaginta duo ; secundum Hebraeos autem mille sescenti quinquaginta sex. Vt ergo istum numerum minorem credamus esse ueriorem, de mille sescentis quinquaginta sex annis μ 403
ducenti quadraginta detrahantur : numquid credibile est per PL
mille quadringentos, et quod excurrit, annos, qui restant 464

---

45 Rom. 9, 5

---

nemo *sup. l. V* **28** non *om. e* **31** memoratur *V* **37** de *om. e* **40** quuius *V*[1] **41** in qua si *e* aliq. inde *e* **42** peruenitur *e*[1] **47** in dil. *e* ord. gen.] genere *B*[1] **53** fuerit *V* **55** et *om. R p* **61** quinq.] sexag. *H* sex *sup. l.*

usque diluuium, progeniem Cain a generationibus uacare potuisse ?

Sed qui ex hoc mouetur, meminerit, cum quaererem, quo modo credendum sit antiquos illos homines per tam multos annos a gignendis filiis cessare potuisse, duobus modis istam solutam esse quaestionem : aut de sera pubertate, proportione tam longae uitae, aut de filiis qui commemorantur in generationibus, quod non fuerint primogeniti, sed hi, per quos ad eum, quem intendebat auctor libri, poterat perueniri, sicut V 103 ad Noe in generationibus Seth. Proinde in generationibus Cain, si non occurrit qui deberet intendi, ad quem praetermissis primogenitis per eos, qui commemorati sunt, perueniri oportebat, sera pubertas intellegenda restabit, ut aliquanto post centum annos puberes habilesque ad gignendum facti fuerint, ut ordo generationum per primogenitos curreret et usque diluuium ad numerum annorum tantae quantitatis occurreret. Quamuis fieri possit, ut propter aliquam secretiorem causam, quae me latet, usque ad Lamech et eius filios generationum perueniente contextu commendaretur haec ciuitas, quam dicimus esse terrenam, ac deinde cessaret scriptor libri commemorare ceteras, quae usque ad diluuium esse potuerunt. Potest et illa esse causa, cur non ordo generationum per primogenitos duceretur, ut necesse non sit in illis hominibus tam seram credere pubertatem, quod scilicet eadem ciuitas, quam Cain in nomine Enoch filii sui condidit, longe lateque regnare potuerit et reges habere non simul plures, sed suis aetatibus singulos, quos genuissent sibi successuros quicumque regnassent. Horum regum primus esse potuit ipse Cain, secundus filius eius Enoch, in cuius nomine, ubi regnaretur, condita est ciuitas ; tertius Gaidad, quem genuit Enoch ; quartus Meuia, quem genuit Gaidad ; quintus Mathusael, quem genuit Meuia ; sextus Lamech, quem genuit Mathusael, qui est septimus ab Adam per Cain. Non autem erat consequens, ut primogeniti regum regnantibus succederent patribus, sed quos regnandi meritum propter uirtutem terrenae utilem ciuitati uel sors aliqua reperiret, uel ille potissimum succederet patri hereditario quodam iure regnandi, quem prae ceteris filiis dilexisset. Potuit autem uiuente adhuc V 104 Lamech atque regnante fieri diluuium, ut ipsum cum aliis omnibus hominibus, exceptis qui in arca fuerunt, quem perderet inueniret. Neque enim mirandum est, si uaria quanti- PL 465

V **65** (*et* **80**) usque *V* R *z* (*l. 107 ; 8, 34 ;* xvi, *1, 7*) usque ad *rell. v* (*cf. l. 56 ; l. 58 ; 21, 4*) progeniem *om. p* a *om. H p* **73** perueniri *V* R *A F B r ed. Arg.* -nire *rell. v* **74** Seth — gener. *om. e* **76** peruenire *H* **81** posset *B e* **86** causa esse *H b* **94** gaidad *V b ed. Arg. v* -dat R *A F B H* **95** meuia *mss ed. Arg.* Manihel *v* **95** mathusale V^1 -salam *B* **98** regnum *H ed. Arg.*

tate numerositatis annorum interposita per tam longam aetatem ab Adam usque diluuium non aequalis numeri generationes habuit utraque progenies, sed per Cain septem, per Seth autem decem ; septimus est enim, ut iam dixi, ab Adam Lamech, decimus Noe ; et ideo non unus filius Lamech, sicut in ceteris superius, sed plures commemorati sunt, quia incertum erat quis ei fuisset mortuo successurus, si regnandi tempus inter ipsum et diluuium remansisset.

Sed quoquo modo se habeat siue per primogenitos siue per μ 404 reges ex Cain generationum ordo decurrens, illud mihi nullo pacto praetereundum silentio uidetur, quod, cum Lamech septimus ab Adam fuisset inuentus, tot eius adnumerati sunt filii, donec undenarius numerus impleretur, quo significatur peccatum. Adduntur enim tres filii et una filia. Vxores autem aliud possunt significare, non hoc quod nunc commendandum uidetur. Nunc enim de generationibus loquimur ; illae uero unde sint genitae, tacitum est. Quoniam ergo lex denario numero praedicatur, unde est memorabilis ille decalogus, profecto numerus undenarius, quoniam transgreditur denarium, transgressionem legis ac per hoc peccatum significat. Hinc est quod in tabernaculo testimonii, quod erat in itinere populi Dei uelut templum ambulatorium, undecim uela cilicina fieri praecepta sunt. In cilicio quippe recordatio est peccatorum propter haedos ad sinistram futuros ; quod confitentes in cilicio prosternimur tamquam dicentes quod in psalmo scriptum est : *Et peccatum meum ante me est semper.* V 105 Progenies ergo ex Adam per Cain sceleratum undenario numero finitur, quo peccatum significatur ; et ipse numerus femina clauditur, a quo sexu initium factum est peccati, per quod omnes morimur. Commissum est autem, ut et uoluptas carnis, quae spiritui resisteret, sequeretur. Nam et ipsa filia Lamech Noemma uoluptas interpretatur. Per Seth autem ab Adam usque ad Noe denarius insinuatur legitimus numerus. Cui Noe tres adiciuntur filii, unde uno lapso duo benedicuntur a patre, ut remoto reprobo et probatis filiis ad numerum additis etiam duodenarius numerus intimetur, qui et in patriarcharum et in apostolorum numero insignis est, propter septenarii partes alteram per alteram multiplicatas. Nam ter quaterni uel quater terni ipsum faciunt. His ita se habentibus uideo considerandum et commemorandum, ista utraque progenies, quae distinctis generationibus duas insinuat ciui-

---

128 Exod. 26, 7 **131** Ps. 50, 5

---

in regnum *B a ed. Ben.* **106** numerositas *H e*[1] **107** usque *V* R usq. ad *rell. v* **112** ei fuerat *R* **114** quomodo *H b* **116** uideretur *V* **121** nec enim *e* **125** transgressio *e* **126** est] enim *e* **129** prohedės *V* **131** Et *om. B* **136** in spūi *e* **137** noemma *V* R *F G B e p* noema *A a b v* (*cf.* 17, 38) uolunt. *p* **140** ad neruum *V* **144** se *om.* *H*[1] *e* **147** una *e*

tates, unam terrigenarum, alteram regeneratorum, quo modo postea sic commixta fuerit atque confusa, ut uniuersum genus humanum exceptis octo hominibus diluuio perire mereretur.

cap. XXI Primo autem intuendum est, quem ad modum, cum ex PL 466 Cain generationes enumerarentur, commemorato ante ceteros posteros eius illo, in cuius nomine condita est ciuitas, id est V 106 Enoch, contexti sunt ceteri usque ad illum finem, de quo locutus sum, donec illud genus atque uniuersa propago diluuio deleretur; cum uero filius Seth unus commemoratus fuisset Enos, nondum usque ad diluuium additis ceteris articulus quidam interponitur et dicitur : *Hic liber natiuitatis hominum, qua die fecit Deus Adam, ad imaginem Dei fecit illum. Masculum et feminam fecit illos, et benedixit illos, et cognominauit nomen eorum Adam, qua die fecit illos.* Quod mihi uidetur ad hoc interpositum, ut hinc rursus inciperet ab ipso Adam dinumeratio temporum, quam noluit facere, qui μ 405 haec scripsit, in ciuitate terrena; tamquam eam Deus sic commemoraret, ut non conputaret. Sed quare hinc reditur ad istam recapitulationem, postea quam commemoratus est filius Seth, homo qui sperauit inuocare nomen Domini Dei, nisi quia sic oportebat istas duas proponere ciuitates, unam per homicidam usque ad homicidam (nam et Lamech duabus uxoribus suis se perpetrasse homicidium confitetur), alteram per eum, qui sperauit inuocare nomen Domini Dei ? Hoc est quippe in hoc mundo peregrinantis ciuitatis Dei totum atque summum in hac mortalitate negotium, quod per unum hominem, quem sane occisi resurrectio genuit, commendandum fuit. Homo quippe ille unus totius supernae ciuitatis est unitas, nondum quidem conpleta, sed praemissa ista prophetica praefiguratione conplenda. Filius ergo Cain, hoc est filius possessionis, (cuius nisi terrenae ?) habeat nomen in ciuitate terrena, quia in eius nomine condita est. De his est enim, de quibus cantatur in psalmo : *Inuocabunt nomina eorum in terris ipsorum ;* V 107 propter quod sequitur eos quod in alio psalmo scriptum est : *Domine, in ciuitate tua imaginem eorum ad nihilum rediges.* Filius autem Seth, hoc est filius resurrectionis, speret inuocare nomen Domini Dei ; eam quippe societatem hominum praefigurat quae dicit : *Ego autem sicut oliua fructi-*

XXI, **11** Gen. 5, 1 sq. **17** Gen. 4, 26 **20** Gen. 4, 23 **31** Ps. 48, 12 **33** Ps. 72, 20

---

149 dil. perire mereretur *V A B H a* e^2 *ed. Arg.* (xvi, *11*, *4*) per. mer. dil. *v* dil. perimeretur *R F b* e^1 *p*

XXI, **2** cain VII gener. *b* enumerentur *V* -rantur B^1 **3** in *om. e* **6** commemoratur fuisse *V* **14** ea *V ; Hoffm. ex solo p haec recepit :* tamquam eum deus sic commoneret (*item Welld.*) **25** unius *V* **27** est *om. e* **29** quia *V R A* G^2 *B H a b e p z* qui *F* G^1 quae *v* in *om. p* etenim est *e* **32** eorum

fera in domo Dei speraui in misericordia Dei ; uanas autem glorias famosi in terra nominis non requirat ; *beatus* est enim *uir, cuius est nomen Domini spes eius, et non respexit in uanitates et insanias mendaces.* Propositis itaque duabus ciuitatibus, una in re huius saeculi, altera in spe Dei, tamquam ex communi, quae aperta est in Adam, ianua mortalitatis egressis, ut procurrant et excurrant ad discretos proprios ac debitos fines, incipit dinumeratio temporum ; in qua et aliae generationes adiciuntur, facta recapitulatione ex Adam, ex cuius origine damnata, ueluti massa una meritae damnationi tradita, facit Deus alia in contumeliam uasa irae, alia in honorem uasa misericordiae, PL 467 illis reddens quod debetur in poena, istis donans quod non debetur in gratia ; ut ex ipsa etiam conparatione uasorum irae superna ciuitas discat, quae peregrinatur in terris, non fidere libertate arbitrii sui, sed speret inuocare nomen Domini Dei. Quoniam uoluntas in natura, quae facta est bona a Deo bono, sed mutabilis ab inmutabili, quia ex nihilo, et a bono potest declinare, ut faciat malum, quod fit libero arbitrio, et a malo, ut faciat bonum, quod non fit sine diuino adiutorio.

cap. XXII Hoc itaque libero uoluntatis arbitrio genere humano pro- V 108 grediente atque crescente facta est permixtio et iniquitate participata quaedam utriusque confusio ciuitatis. Quod malum a sexu femineo causam rursus inuenit ; non quidem illo modo quo ab initio (non enim cuiusquam etiam tunc fallacia seductae illae feminae persuaserunt peccatum uiris ;) sed ab initio quae prauis moribus fuerant in terrena ciuitate, id est in terrigenarum societate, amatae sunt a filiis Dei, ciuibus scilicet peregrinantis in hoc saeculo alterius ciuitatis, propter μ 406 pulchritudinem corporis. Quod bonum Dei quidem donum est ; sed propterea id largitur etiam malis, ne magnum bonum uideatur bonis. Deserto itaque bono magno et bonorum proprio lapsus est factus ad bonum minimum, non bonis proprium, sed bonis malisque commune ; ac sic filii Dei filiarum hominum amore sunt capti, atque ut eis coniugibus fruerentur, in mores societatis terrigenae defluxerunt, deserta pietate, quam in sancta societate seruabant. Sic enim corporis pulchritudo, a Deo quidem factum, sed temporale carnale infi-

---

36 Ps. 51, 10 **39** Ps. 39, 5 **47** Rom. 9, 21 sq.

XXII, **10** Gen. 6, 2

V R *G H a b* (*cf.* x, *25*, *27*) illorum *A* ipsorum *F B e p v* nihil *A F* **37** hominis B^1 enim (*om.* est) *v* **38** est *om.* *H* e^1 ipsius *e* **45** uelut in *V* (n *sup. l.*) **46** facit *V* R^1 *A F G H* a^1 *b* fecit R^2 *B* a^2 *e p z v* **46** contumelia honore *V H* **51** dei sui *R* **51-52** immatura V^1 **52** sed] *superscr.* et $V^{corr.}$

XXII, **1** generatione humana *B* **8** sunt amat. *e* **10** quidem dei *H e* don.] bonum *V H* **17** seruabunt *e* pulcrit. *in marg.* *B*

mum bonum, male amatur postposito Deo, aeterno interno sempiterno bono, quem ad modum iustitia deserta et aurum amatur ab auaris, nullo peccato auri, sed hominis. Ita se habet omnis creatura. Cum enim bona sit, et bene amari potest et male : bene scilicet ordine custodito, male ordine perturbato. Quod in laude quadam cerei breuiter uersibus dixi :

Haec tua sunt, bona sunt, quia tu bonus ista creasti.
Nil nostrum est in eis, nisi quod peccamus amantes
Ordine neglecto pro te, quod conditur abs te.

Creator autem si ueraciter ametur, hoc est si ipse, non aliud V 109
pro illo quod non est ipse, ametur, male amari non potest. Nam et amor ipse ordinate amandus est, quo bene amatur quod amandum est, ut sit in nobis uirtus qua uiuitur bene. Vnde mihi uidetur, quod definitio breuis et uera uirtutis ordo est amoris ; propter quod in sancto cantico canticorum cantat sponsa Christi, ciuitas Dei : *Ordinate in me caritatem.* Huius igitur caritatis, hoc est dilectionis et amoris, ordine perturbato Deum filii Dei neglexerunt et filias hominum dilexerunt. PL 468
Quibus duobus nominibus satis ciuitas utraque discernitur. Neque enim et illi non erant filii hominum per naturam ; sed aliud nomen coeperant habere per gratiam. Nam in eadem scriptura, ubi dicti sunt dilexisse filias hominum filii Dei, idem dicti sunt etiam angeli Dei. Vnde illos multi putant non homines fuisse, sed angelos.

cap. XXIII Quam quaestionem nos transeunter commemoratam in tertio huius operis libro reliquimus insolutam, utrum possint angeli, cum spiritus sint, corporaliter coire cum feminis. Scriptum est enim : *Qui facit angelos suos spiritus,* id est eos, qui natura spiritus sunt, facit esse angelos suos, iniungendo eis officium nuntiandi. Qui enim Graece dicitur ἄγγελος, quod nomen Latina declinatione angelus perhibetur, Latina lingua nuntius interpretatur. Sed utrum eorum corpora consequenter adiunxerit dicendo : *Et ministros suos ignem ardentem,* an quod caritate tamquam igne spiritali feruere debeant ministri eius, ambiguum est. Apparuisse tamen hominibus angelos in talibus corporibus, ut non solum uideri, uerum V 110
etiam tangi possent, eadem ueracissima scriptura testatur.

---

35 Cant. 2, 4

XXIII, **2** C. 5 (cf. III, c. 5, l. 3 sqq.) **4** Ps. 103, 4

---

23 si licet *e*[1] **25** dixi uers. *H* **27** nihil *V*[2] nil// *B* **31** quod *V e ed. Arg.* **39** et *om. p* **40** coeperunt R *a* ceperant *H* acceperant *p* et in eadem *B H b* **42** iidem *v* id est *e*

XXIII, **6** angelus R[2] *F H* angelos (agg. *B*) *rell.* **13** ueracissima *V* (*l. 107*)

Et quoniam creberrima fama est multique es expertos uel ab eis, qui experti essent, de quorum fide dubitandum non esset, audisse confirmant, Siluanos et Panes, quos uulgo in- μ 407 cubos uocant, inprobos saepe extitisse mulieribus et earum appetisse ac peregisse concubitum ; et quosdam daemones, quos Dusios Galli nuncupant, adsidue hanc inmunditiam et temptare et efficere, plures talesque adseuerant, ut hoc negare inpudentiae uideatur : non hinc aliquid audeo definire, utrum aliqui spiritus elemento aerio corporati (nam hoc elementum etiam cum agitatur flabello sensu corporis tactuque sentitur) possint hanc etiam pati libidinem, ut, quo modo possunt, sentientibus feminis misceantur. Dei tamen angelos sanctos nullo modo illo tempore sic labi potuisse crediderim ; nec de his dixisse apostolum Petrum : *Si enim Deus angelis peccantibus non pepercit, sed carceribus caliginis inferi retrudens tradidit in iudicio puniendos reseruari ;* sed potius de illis, qui primum apostatantes a Deo cum zabulo suo principe ceciderunt, qui primum hominem per inuidiam serpentina fraude deiecit. Angelos autem fuisse etiam Dei homines nuncupatos eadem scriptura sancta locupletissima testis est. Nam et de Iohanne scriptum est : *Ecce mitto angelum meum ante faciem tuam, qui praeparabit uiam tuam,* et Malachiel propheta pro- PL propria quadam, id est proprie sibi inpertita gratia dictus est 469 angelus.

Verum hoc mouet quosdam, quod ex illis, qui dicti sunt V 111 angeli Dei, et ex mulieribus, quas amauerunt, non quasi homines generis nostri, sed gigantes legimus esse natos. Quasi uero corpora hominum modum nostrum longe excedentia, quod etiam supra commemoraui, non etiam nostris temporibus nata sunt. Nonne ante paucos annos, cum Romanae urbis quod a Gothis factum est adpropinquaret excidium, Romae fuit femina cum suo patre et sua matre, quae corpore quodam modo giganteo longe ceteris praemineret ? Ad quam uisendam mirabilis fiebat usquequaque concursus. Et hoc erat maxime admirationi, quod ambo parentes eius nec saltem tam longi homines erant, quam longissimos uidere consueuimus. Potuerunt igitur gigantes nasci, et prius quam filii Dei, qui et

29 2. Petr. 2, 4 **35** Mr. 1, 2 **37** Malach. 2, 7

uerissima *rell. v* **14** se *sup. l. V* experto V^1 **16** esset *V* R *A F G H a* e^1 *p* est *B b* e^1 *v* siluanus *V* panes *V* R *A F* e^1 panos b^2 e^2 fanos H^1 phaunos *B z* faunos H^2 *a* b^1 *p v* **17** incibos V^1 R^1 A^1 et eas R^1 **19** dusos *H* duos a^1 appellant *a* hanc ads. *B v* **24** hinc *H e* etiam hc. *B H* **25** miscebant V^1 **28** inferni *b* **30** zabulo R (*cf.* xx, *5, 102 ;* xvi, *8, 42 ; CE 42, 60, 27*) diabulo *z* diabolo *rell. v Hoffm. Wey.* **35** praeparauit V^1 *e* Malachias *H v* **43** sunt *V* R *A F* r^1 B^1 *H b e z* (xiv, *14, 14*) sint *G* r^2 B^2 *a p v* **47** maximae (-ę) R *F B ed. pr.* **48** admirationis *A F r e* -ne *H* **50** ergo *v*

angeli Dei dicti sunt, filiabus hominum, hoc est secundum hominem uiuentium, miscerentur ; filii scilicet Seth filiis Cain. Nam et canonica scriptura sic loquitur, in quo libro haec legimus, cuius uerba ista sunt : *Et factum est, postquam coeperunt homines multi fieri super terram, et filiae natae sunt illis ; uidentes autem angeli Dei filias hominum, quia bonae sunt, sumpserunt sibi uxores ex omnibus quas elegerunt. Et dixit Dominus Deus : Non permanebit spiritus meus in hominibus his in aeternum, propter quod caro sunt. Erunt autem dies eorum centum uiginti anni. Gigantes autem erant super terram in diebus illis et post illud, cum intrarent filii Dei ad filias hominum, et generabant sibi ; illi erant gigantes a saeculo homines nominati.* Haec libri uerba diuini satis indicant iam illis diebus fuisse gigantes super terram, quando filii Dei acceperunt uxores filias hominum, cum eas amarent bonas, id est pulchras. V 112 Consuetudo quippe scripturae huius est, etiam speciosos corpore bonos uocare. Sed et postquam hoc factum est, nati sunt gigantes. Sic enim ait : *Gigantes autem erant super terram in diebus illis et post illud, cum intrarent filii Dei ad filias homi-* μ 408 *num.* Ergo et ante in illis diebus et post illud. Quod autem ait : *Et generabant sibi,* satis ostendit, quod prius, antequam sic caderent filii Dei, Deo generabant, non sibi, id est non dominante libidine coeundi, sed seruiente officio propagandi ; non familiam fastus sui, sed ciues ciuitatis Dei, quibus adnuntiarent tamquam angeli Dei, ut ponerent in Deo spem suam, similes illius, qui natus est de Seth, filius resurrectionis, et sperauit inuocare nomen Domini Dei ; in qua spe essent cum suis posteris coheredes aeternorum bonorum et sub Deo patre fratres filiorum.

Non autem illos ita fuisse angelos Dei, ut homines non PL 470 essent, sicut quidam putant, sed homines procul dubio fuisse, scriptura ipsa sine ulla ambiguitate declarat. Cum enim praemissum esset, quod *uidentes angeli Dei filias hominum, quia bonae sunt, sumpserunt sibi uxores ex omnibus quas elegerunt,* mox adiunctum est : *Et dixit Dominus Deus : Non permanebit spiritus meus in hominibus his in aeternum, propter quod caro sunt.* Spiritu Dei quippe fuerant facti angeli Dei et filii Dei, sed

---

63 Gen. 6, 1 sqq. **86** Ps. 77, 7

---

52 filiis scil. *V*[1] *e* filiis cain *V* R *G B a b e p z* filiabus c. *A F H v* **57** elegerant *G r B H a z v* **59** illorum *V*[1] **60** terra *V* (*cf. l. 64 et 68*) **67** hoc postq. *B* hoc *om. a* **70** erant ergo et *e* in illis *V F G B H a b e p v* illis R *A r* (*cf. 63*) **72** dom. sibi lib. *B e* **82** ipsa *om. V*[1] *H* **84** elegerant *G r B v* (*cf. l. 57*) **87** sp̄s dī R *H* dei[1] *om. B* quippe dei *H a v* fuerunt *B* angeli *om. e*

declinando ad inferiora dicuntur homines nomine naturae, non gratiae ; dicuntur et caro desertores spiritus et deserendo deserti. Et septuaginta quidem interpretes et angelos Dei dixerunt istos et filios Dei ; quod quidem non omnes codices habent, nam quidam nisi filios Dei non habent. Aquila autem, quem interpretem Iudaei ceteris anteponunt, non angelos Dei, nec filios Dei, sed filios deorum interpretatus est. Vtrumque [V 113] autem uerum est. Nam et filii Dei erant, sub quo patre suorum patrum etiam fratres erant ; et filii deorum, quoniam diis geniti erant, cum quibus et ipsi dii erant iuxta illud psalmi : *Ego dixi : Dii estis et filii Excelsi omnes.* Merito enim creduntur septuaginta interpretes accepisse propheticum spiritum, ut, si quid eius auctoritate mutarent atque aliter quam erat quod interpretabantur dicerent, neque hoc diuinitus dictum esse dubitaretur. Quamuis hoc in Hebraeo esse perhibeatur ambiguum, ut et filii Dei et filii deorum posset interpretari.

Omittamus igitur earum scripturarum fabulas, quae apocryphae nuncupantur, eo quod earum occulta origo non claruit patribus, a quibus usque ad nos auctoritas ueracium scripturarum certissima et notissima successione peruenit. In his autem apocryphis etsi inuenitur aliqua ueritas, tamen propter multa falsa nulla est canonica auctoritas. Scripsisse quidem nonnulla diuine illum Enoch, septimum ab Adam, negare non possumus, cum hoc in epistula canonica Iudas apostolus dicat. Sed non frustra non sunt in eo canone scripturarum, qui seruabatur in templo Hebraei populi succedentium diligentia sacerdotum, nisi quia ob antiquitatem suspectae fidei iudicata sunt, nec utrum haec essent, quae ille scripsisset, poterat inueniri, non talibus proferentibus, qui ea per seriem successionis reperirentur rite seruasse. Vnde illa, quae sub eius nomine proferuntur et continent istas de gigantibus fabulas, quod non habuerint homines patres, recte a prudentibus iudicantur non ipsius esse credenda ; sicut multa sub nominibus et aliorum prophetarum et recentiora sub nominibus [V 114] apostolorum ab haereticis proferuntur, quae omnia nomine [μ 409] apocryphorum ab auctoritate canonica diligenti examinatione [PL 471] remota sunt. Igitur secundum scripturas canonicas Hebraeas atque Christianas multos gigantes ante diluuium fuisse non dubium est, et hos fuisse ciues terrigenae societatis hominum ; Dei autem filios, qui secundum carnem de Seth propagati

---

98 Ps. 81, 6 **111** V. 14

---

88 hom. dic. *B v* **91** quos e^1 **96** et — gen. erant *om. H p* dis *V* R^1 b^2 *e* de his *A* diis *F z* dii *a* b^1 *ed. Arg.* a dis R^2 a diis *B v* **101** esse dict. *v* ; esse *om.* V^1 **103** posset *V G B H a e p z v* possent R *A* b^1 *ed. Arg.* possint *F* b^2 **105** *et* **108** apocrys. V^1 **110** diuine *F* diuinae *V* R *A e z* diuina *G B H a b p v* enoch ill. *B v* **112** eo *sup. l. V* **115** scripsisset (-sse e^2) perhibetur *e* **116** eam V^1 *H* **117** ṛịtẹ repper. rite *V* **122** nomina *V B H*

sunt, in hanc societatem deserta iustitia declinasse. Nec mirandum est, quod etiam de ipsis gigantes nasci potuerunt. Neque enim omnes gigantes, sed magis multi utique tunc fuerunt, quam post diluuium temporibus ceteris. Quos propterea creare placuit Creatori, ut etiam hinc ostenderetur non solum pulchritudines, uerum etiam magnitudines et fortitudines corporum non magni pendendas esse sapienti, qui spiritalibus atque inmortalibus longe melioribus atque firmioribus et bonorum propriis, non bonorum malorumque communibus beatificatur bonis. Quam rem alius propheta commendans ait : *Ibi fuerunt gigantes illi nominati, qui ab initio fuerunt staturosi, scientes proelium. Nos hos elegit Dominus, nec uiam scientiae dedit illis ; sed interierunt, quia non habuerunt sapientiam, perierunt propter inconsiderantiam.*

cap. XXIV Quod autem dixit Deus : *Erunt dies eorum centum uiginti anni,* non sic accipiendum est, quasi praenuntiatum sit post haec homines centum uiginti annos uiuendo non transgredi, V 115
cum et post diluuium etiam quingentos excessisse inueniamus ; sed intellegendum est hoc Deum dixisse, cum circa finem quingentorum annorum esset Noe, id est quadringentos octoginta uitae annos ageret, quos more suo scriptura quingentos uocat, nomine totius maximam partem plerumque significans ; sescentensimo quippe anno uitae Noe, secundo mense factum est diluuium ; ac sic centum uiginti anni praedicti sunt futuri uitae hominum periturorum, quibus transactis diluuio delerentur. Nec frustra creditur sic factum esse diluuium, iam non inuentis in terra qui non erant digni tali morte defungi, qua in impios uindicatum est ; non quo quicquam bonis quandoque morituris tale genus mortis faciat aliquid, quod eis possit obesse post mortem ; uerum tamen nullus eorum diluuio mortuus est, quos de semine Seth propagatos sancta scriptura commemorat. Sic autem diuinitus diluuii causa narratur : *Videns,* inquit, *Dominus Deus, quia multiplicatae sunt malitiae hominum super terram, et omnis quisque cogitat in corde suo diligenter super maligna omnes dies, et cogitauit Deus, quia fecit hominem super terram, et recogitauit, et dixit Deus : Deleam hominem, quem feci, a facie terrae, ab homine usque ad pecus et a repentibus usque ad uolatilia caeli, quia iratus sum, quoniam feci eos.*

---

141 Bar. 3, 26 sqq.

XXIV, **2** Gen. 6, 3 **10** Gen. 7, 11 **25** Gen. 6, 5 sqq.

---

133 etiam *mss ed. Arg.* etiam et *v* **140** sed *mss ed. Arg.* et *v* (*Graece : καὶ ἀπώλοντο*)

XXIV, **1** illorum V^{1} *B* **2** quasi] quia *V* **6** fuisset e^{2} **10** praedicati V^{1} **11** peritorum B^{1} **12** si^{c} ẹṭ *V* **13** terram *V* terris *B* **14** quia *H a* e^{1} non quod *a b* quicquam *V* R *A F* G^{1} *B H a b e* quitq. *z ; om. p* hic quidq. *v* **17** quod *e* quo *H* **23** Deus *om. H* dominus deus *a* Delebo *v* **24** et *om. H a* repentibus *V A G B e p* E^{dpt} reptilibus R *F a b* E^{v} reptili *H* uolatile *H*

cap. XXV Ira Dei non perturbatio animi eius est, sed iudicium quo inrogatur poena peccato. Cogitatio uero eius et recogitatio mutandarum rerum est inmutabilis ratio. Neque enim sicut hominem, ita Deum cuiusquam facti sui paenitet, cuius est de omnibus omnino rebus tam fixa sententia quam certa praescientia. Sed si non utatur scriptura talibus uerbis, non se quodam modo familiarius insinuabit omni generi hominum, quibus uult esse consultum, ut et perterreat superbientes et excitet neglegentes, et exerceat quaerentes et alat intellegentes ; quod non faceret, si non se prius inclinaret et quodam modo descenderet ad iacentes. Quod autem etiam interitum omnium animalium terrenorum uolatiliumque denuntiat : magnitudinem futurae cladis effatur, non animantibus rationis expertibus, tamquam et ipsa peccauerint, minatur exitium. PL 472 V 116 μ 410

cap. XXVI Iam uero quod Noe homini iusto et, sicut de illo scriptura ueridica loquitur, in sua generatione perfecto (non utique sicut perficiendi sunt ciues ciuitatis Dei in illa inmortalitate, qua aequabuntur angelis Dei, sed sicut esse possunt in hac peregrinatione perfecti) imperat Deus, ut arcam faciat, in qua cum suis, id est uxore, filiis et nuribus, et cum animalibus, quae ad illum ex Dei praecepto in arcam ingressa sunt, liberaretur a diluuii uastitate : procul dubio figura est peregrinantis in hoc saeculo ciuitatis Dei, hoc est ecclesiae, quae fit salua per lignum, in quo pependit mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus. Nam et mensurae ipsae longitudinis et altitudinis et latitudinis eius significant corpus humanum, in cuius ueritate ad homines praenuntiatus est uenturus et uenit. V 117
Humani quippe corporis longitudo a uertice usque ad uestigia sexiens tantum habet quam latitudo, quae est ab uno latere ad alterum latus, et deciens tantum quam altitudo, cuius altitudinis mensura est in latere a dorso ad uentrem ; uelut si iacentem hominem metiaris supinum seu pronum, sexiens tantum longus est a capite ad pedes, quam latus a dextra in sinistram uel a sinistra in dextram, et deciens, quam altus a terra. Vnde facta et arca trecentorum in longitudine cubitorum et quinquaginta in latitudine et triginta in altitudine.

XXV, **4** Num. 23, 19

XXVI, **2** Gen. 6, 9 **11** 1. Tim. 2, 5

XXV, **8** p̃tereat *G* perterreat *B b p v* terreat *a* praetereat *V* R *A F H e z E*[pt] **10** et *om. e*

XXVI, **1** Noe *om. R* **2** ueridica *om. R* **6** cum ux. *e* et fil. *R e E*[v] nuribus (*om.* et) *F E*[d] **11** ipsius *H b* **11-12** long., alt. latitudinisque *v* **12** et lat. *om. B p* **14** ad *om. R ; cf. 20, 65 et 80* **19** longitudinis *H e*[1] usque ad *B* **19** dexter. (*bis*) *B* **21** long. (*om.* in) *H e*

Et quod ostium in latere accepit, profecto illud est uulnus, quando latus crucifixi lancea perforatum est ; hac quippe ad illum uenientes ingrediuntur, quia inde sacramenta manarunt, quibus credentes initiantur. Et quod de lignis quadratis fieri iubetur, undique stabilem uitam sanctorum significat ; quacumque enim uerteris quadratum, stabit ; et cetera, quae in eiusdem arcae constructione dicuntur, ecclesiasticarum signa sunt rerum.

Sed ea nunc persequi longum est ; et hoc iam fecimus in PL opere, quod aduersus Faustum Manichaeum scripsimus, ne- 473 gantem in Hebraeorum libris aliquid de Christo esse prophetatum. Et fieri quidem potest, ut et nobis quispiam et alius alio exponat haec aptius, dum tamen ea, quae dicuntur, ad hanc de qua loquimur Dei ciuitatem in hoc saeculo maligno tamquam in diluuio peregrinantem omnia referantur, si ab eius sensu, qui ista conscripsit, non uult longe aberrare, qui exponit. Exempli gratia, uelut si quispiam, quod hic scriptum est : *Inferiora bicamerata et tricamerata facies eam*, non quod μ 411 ego in illo opere dixi uelit intellegi, quia ex omnibus gentibus V 118 ecclesia congregatur, bicameratam dictam propter duo genera hominum, circumcisionem scilicet et praeputium, quos apostolus et alio modo dicit Iudaeos et Graecos ; tricameratam uero eo, quod omnes gentes de tribus filiis Noe post diluuium reparatae sunt ; sed aliud dicat aliquid, quod a fidei regula non sit alienum. Nam quoniam non solas in inferioribus mansiones habere arcam uoluit, uerum etiam in superioribus (et haec dixit bicamerata) et in superioribus superiorum (et haec appellauit tricamerata), ut ab imo sursum uersus tertia consurgeret habitatio : possunt hic intellegi et tria illa, quae commendat apostolus, fides spes, caritas ; possunt etiam multo conuenientius tres illae ubertates euangelicae, tricena, sexagena, centena, ut in infimo habitet pudicitia coniugalis, supra uidualis atque hac superior uirginalis, et si quid melius secundum fidem ciuitatis huius intellegi et dici potest. Hoc etiam de ceteris, quae hic exponenda sunt, dixerim, quia, etsi non uno disseruntur modo, ad unam tamen catholicae fidei concordiam reuocanda sunt.

---

24 Io. 19, 34 **32** L. 12 c. 14 sqq. (CE 25ᴵ, 343, 15 sqq.) **40** Gen. 6, 16
44 Rom. 3, 9 **52** 1. Cor. 13, 13 **54** Mt. 13, 8

---

23 hostium *H e* **28** cum eisdem ***V***[1] in eiusdem ***V***[2] *rell.* cum in eiusdem *E*[dpt] cum eiusdem *E*[v] **40** bicamarata *R* **42** dicam e[1] **43** circoncis. *H* **44** tricamar. *R* **46** sint *R*[1] **46** aliquis *G H e*[1] **49, 50** bi(tri-)cameratam *e* **50** ut ab imo] ubi ***V***[1] **51** illa tria *B H v* **54** ut] aut *e* in *om.* *H* **55** quod *E*[v] melius ***V*** *B b v E* aliud R *A* F G *H a e p z* (*cf.* xx, *19, 41*)

cap. XXVII

Non tamen quisquam putare debet aut frustra haec esse conscripta, aut tantummodo rerum gestarum ueritatem sine ullis allegoricis significationibus hic esse quaerendam, aut e contrario haec omnino gesta non esse, sed solas esse uerborum figuras, aut quidquid illud est nequaquam ad prophetiam ecclesiae pertinere. Quis enim nisi mente peruersus inaniter V 119 scriptos esse contendat libros per annorum milia tanta religione et tam ordinatae successionis obseruantia custoditos aut solas res gestas illic intuendas, ubi certe, ut alia omittam, si numerositas animalium cogebat arcae tantam fieri magnitudinem, inmunda bina et munda septena intromitti animalia quid cogebat, cum aequalis numeri possent utraque seruari? Aut uero Deus, qui propter genus reparandum seruanda praecepit, eo modo illa, quo instituerat, restituere non ualebat?

Qui uero non esse gesta, sed solas rerum significandarum PL figuras esse contendunt, primum opinantur tam magnum 474 fieri non potuisse diluuium, ut altissimos montes quindecim cubitis aqua crescendo transcenderet, propter Olympi uerticem montis, supra quem perhibent nubes non posse concrescere, quod tam sublime iam caelum sit, ut non ibi sit aer iste crassior, ubi uenti nebulae imbresque gignuntur; nec adtendunt omnium elementorum crassissimam terram ibi esse potuisse. An forte negant esse terram uerticem montis? Cur igitur usque ad illa caeli spatia terris exaltari licuisse, et aquis exaltari non licuisse contendunt, cum isti mensores et pensores elementorum aquas terris perhibeant superiores atque μ 412 leuiores? Quid itaque rationis adferunt, quare terra grauior et inferior locum caeli tranquillioris inuaserit per uolumina tot annorum, et aqua leuior ac superior permissa non sit hoc facere saltem ad tempus exiguum?

Dicunt etiam non potuisse capere arcae illius quantitatem animalium genera tam multa in utroque sexu, bina de inmundis, septena de mundis. Qui mihi uidentur non conputare nisi trecenta cubita longitudinis et latitudinis quinquaginta, nec cogitare aliud tantum esse in superioribus itemque aliud V 120 tantum in superioribus superiorum, ac per hoc ter ducta illa cubita fieri nongenta per centum quinquaginta. Si autem cogitemus quod Origenes non ineleganter astruxit, Moysen scilicet hominem Dei *eruditum*, sicut scriptum est, *omni sapientia Aegyptiorum*, qui geometricam dilexerunt, geometrica

XXVII, **38** Homil. 2 in Genes. (Baehr. p. 29, 3 sqq.) **40** Act. 7, 22

XXVII, **1** quisque *b* **6** insaniter *H* scribtor V^1 **10** tantum V^1 **18** crescente *H* **18** olympii *V* perhibent *z* perhiben *V* perhibentur *R A F G B H a b e p v* **19** conscendere *p z* sublimis *G a v* iam *V R A F b* e^2 *p z* quam *G B H a* e^1 *v* **20** iste *om. e* **27** adferant *H* **29** promissa *V* **33** quid *e* **35** tant. al. *p* **36** illos cubitos *H* nung. *V R* **37** per *V R A F plerr.; om. B v* super *Hoffm.* **38** non neglegenter *a*

cubita significare potuisse, ubi unum quantum sex nostra ualere adseuerant, quis non uideat quantum rerum capere illa potuit magnitudo ? Nam illud quod disputant tantae magnitudinis arcam non potuisse conpingi, ineptissime calumniantur, cum sciant inmensas urbes fuisse constructas, nec adtendunt centum annos, quibus arca illa est fabricata ; nisi forte lapis lapidi adhaerere potest sola calce coniunctus, ut murus per tot milia circumagatur, et lignum ligno per suscudines, epiros, clauos, gluten bituminis non potest adhaerere, PL 475 ut fabricetur arca non curuis, sed rectis lineis longe lateque porrecta, quam nullus in mare mittat conatus hominum, sed leuet unda, cum uenerit, naturali ordine ponderum, magisque diuina prouidentia quam humana prudentia natantem gubernet, ne incurrat ubicumque naufragium.

Quod autem scrupulosissime quaeri solet de minutissimis bestiolis, non solum quales sunt mures et stelliones, uerum etiam quales lucustae, scarabei, muscae denique et pulices, utrum non amplioris numeri in arca illa fuerint, quam qui est definitus, cum hoc imperaret Deus, prius admonendi sunt, quos haec mouent, sic accipiendum esse quod dictum est : *Quae repunt super terram,* ut necesse non fuerit conseruari in V 121 arca, quae possunt in aquis uiuere, non solum mersa, sicut pisces, uerum etiam supernatantia, sicut multae alites. Deinde cum dicitur : *Masculus et femina erunt,* profecto intellegitur ad reparandum genus dici ; ac per hoc nec illa necesse fuerat ibi esse, quae possunt sine concubitu de quibusque rebus uel rerum corruptionibus nasci ; uel si fuerunt, sicut in domibus esse consuerunt, sine ullo numero definito esse potuisse ; aut si mysterium sacratissimum, quod agebatur, et tantae rei figura etiam ueritate facti aliter non posset impleri, nisi ut omnia ibi certo illo numero essent, quae uiuere in aquis natura prohibente non possent, non fuit ista cura illius hominis uel illorum hominum, sed diuina. Non enim ea Noe capta intromittebat, sed uenientia et intrantia permittebat. Ad hoc enim ualet quod dictum est : *Intrabunt ad te ;* non scilicet hominis actu, sed Dei nutu ; ita sane, ut non illic fuisse cre- μ 413 denda sint, quae sexu carent. Praescriptum enim atque definitum est : *Masculus et femina erunt.* Alia sunt quippe quae de quibusque rebus sine concubitu ita nascuntur, ut postea concumbant et generent, sicut muscae ; alia uero in quibus nihil sit maris et feminae, sicut apes. Ea porro quae sic ha-

43 pot. illa *H v* **46** attendant V^1 **47** posse V^1 **48** suscud. *mss* (succud. b^2) subsc. *v* 49 epiros (epyr.) *mss v* epigros *uel* epiuros *suspicatur Meursius* **49** et glut. *ed. Ben.* **50** fabricaretur *ed. Ben.* currus *e* **52** ad (ab ?) naturali *V* **55** solet et R **57** lucustae *V* R^1 loc. *rell. v* **60** mouet *V* **66** essent *e* **68** consueuerunt *B v* **69** et *om. p* **70** figuram habuit quod etiam *p* in uerit. *B v* **73** enim *sup. l. B ; om. H* **77** est enim atq. def. *v*

bent sexum, ut non habeant fetum, sicut muli et mulae, mirum si fuerunt ibi, ac non potius parentes eorum ibi fuisse PL suffecerit, equinum uidelicet atque asininum genus; et si 476 qua alia sunt, quae commixtione diuersi generis genus aliquod gignunt. Sed si et hoc ad mysterium pertinebat, ibi erant. Habet enim et hoc genus masculum et feminam.

Solet etiam mouere nonnullos, genera escarum, quae illic habere poterant animalia, quae non nisi carne uesci putantur, utrum praeter numerum ibi fuerint sine transgressione mandati, quae aliorum alendorum necessitas illic coegisset includi; an uero, quod potius est credendum, praeter carnes V 122 aliqua alimenta esse potuerunt, quae omnibus conuenirent. Nouimus enim quam multa animalia, quibus caro cibus est, frugibus pomisque uescantur et maxime fico atque castaneis. Quid ergo mirum, si uir ille sapiens et iustus, etiam diuinitus admonitus, quid cuique congrueret, sine carnibus aptam cuique generi alimoniam praeparauit et condidit? Quid est autem, quo uesci non cogeret fames? aut quid non suaue ac salubre facere posset Deus, qui etiam, ut sine cibo uiuerent, diuina facilitate donaret, nisi ut pascerentur etiam hoc inplendae figurae tanti mysterii conueniret? Non autem ad praefigurandam ecclesiam pertinere tam multiplicia rerum signa gestarum, nisi fuerit contentiosus, nemo permittitur opinari. Iam enim gentes ita ecclesiam repleuerunt, mundique et inmundi, donec certum ueniatur ad finem, ita eius unitatis quadam compagine continentur, ut ex hoc uno manifestissimo etiam de ceteris, quae obscurius aliquanto dicta sunt et difficilius agnosci queunt, dubitare fas non sit. Quae cum ita sint, [si] nec inaniter ista esse conscripta putare quisquam uel durus audebit, nec nihil significare cum gesta sint, nec sola dicta esse significatiua non facta, nec aliena esse ab ecclesia significanda probabiliter dici potest; sed magis credendum est et sapienter esse memoriae litterisque mandata, et gesta esse, et significare aliquid, et ipsum aliquid ad praefigurandam ecclesiam pertinere. Iam usque ad hunc articulum perductus liber iste claudendus est, ut ambarum ciuitatum cursus, terrenae scilicet secundum hominem uiuentis et caelestis secundum Deum, post diluuium et deinceps in rebus consequentibus requiratur.

---

83 ubi V^1 **84** suffecerit *V B* b^2 e^1 *p v* sufficerit R *A F z* sufficeret *G r H a* b^1 sufficerent e^2 **86** sed et si *B e* erat V^1 **93** potuerunt *mss ed. Arg.* (*cf. CE 53, 392; 58, 378 'indic.'*) potuerint *v Do.* ^{2,3} *Hoffm.* **98** recondidit *v* **99** quo *V B* b^2 *v* quod R *A F G H a* b^1 *e p z* (*cf.* XXII, *12, 53* uescentis humana uiscera) **99** ac] aut V^1 **101** nisi *om. e* **109** dubitari *v* **110** si *codd. plerr.* sic *b Hoffm.*; *delend. cens. Duebner; om. Wey.* conscripta esse *H v* reputare *V* **112** eccles. dei *e* **117** amborum V^1 **118** scilicet et *B* **120** conquiratur *H*

LIBER XVI.

μ 413 PL 475

cap. I Post diluuium procurrentis sanctae uestigia ciuitatis utrum V 123 continuata sint an intercurrentibus impietatis interrupta temporibus, ita ut nullus hominum ueri unius Dei cultor existeret, ad liquidum scripturis loquentibus inuenire difficile est, propterea quia in canonicis libris post Noe, qui cum coniuge ac tribus filiis totidemque nuribus suis meruit per arcam uastatione diluuii liberari, non inuenimus usque Abraham cuiusquam pietatem euidenti diuino eloquio praedicatam, nisi quod Noe duos filios suos Sem et Iapheth prophetica benedictione commendat, intuens et praeuidens quod longe fuerat post futurum. Vnde factum est etiam illud, et filium suum medium, hoc est primogenito iuniorem ultimoque maiorem, qui peccauerat in patrem, nin in ipso, sed in filio eius suo nepote malediceret his uerbis : *Maledictus Chanaan puer, famulus erit fratribus suis.* Chanaan porro natus fuerat ex Cham, qui patris dormientis nec texerat, sed potius prodiderat nuditatem. Vnde etiam quod secutus adiunxit benedictionem duorum maximi et minimi filiorum dicens : *Benedictus Dominus Deus Sem, et erit Chanaan puer illius ; latificet Deus Iapheth, et habitet in domibus Sem,* sicut ipsa eiusdem Noe et uineae plantatio et ex eius fructu inebriatio et dormientis enudatio, et quae ibi cetera facta atque conscripta sunt, V 124 propheticis sunt grauidata sensibus et uelata tegminibus.

cap. II Sed nunc rerum effectu iam in posteris consecuto, quae operta fuerant, satis aperta sunt. Quis enim haec diligenter et intellegenter aduertens non agnoscat in Christo ? Sem quippe, de cuius semine in carne natus est Christus, interpretatur nominatus. Quid autem nominatius Christo, cuius nomen ubique iam fragrat, ita ut in cantico canticorum etiam ipsa praecedente prophetia unguento conparetur effuso ; in cuius domibus, id est ecclesiis, habitat gentium latitudo ? Nam Iapheth latitudo interpretatur. Cham porro, quod interpretatur calidus, medius Noe filius, tamquam se ab utroque discernens et inter utrumque remanens, nec in primitiis

---

I, **15** Gen. 9, 25 sqq.

II, **6** Cant. 1, 2

I, **5** qui *a*^{1} quod *v* **6** et trib. *b* **7** uastatione *V* R *A F G B b z ed. Arg.* uastationē *e* a uastatione *H g p v* a uastitate *a* usque *V A z* usque ab R usque ad *F G B H a b e g p v* **11** post fuer. *ed. Ben.* **12** iuniorem *plerr.* minorem *H v* **17** quod sec.] consequutus *B* adiunxit *V G H b ed. Arg.* adiungit R *A F B a e g p z v* **19** Deus *om.* *V*^{1} eius *H e* latificet *V A G b p z sec. Graec.* (*CE 25*^{I}, *352*, *3*) laetif. R *F B H a e g v* **22** enud. *V* nud. R *A F G B H rell.* **23** in sens. et reuel. *p*

II, **2** fuerant *V B H b p z v* fuerunt R *A F G a e g* **4** est *om.* *e* **6** fragrat R^2 *v* fraglat *V F G*^{1} *e*^{2} flagrat R^1 *A G*^{2} *B H e*^{1} *g p* (*cf.* 1, *8*, *47*) in canticis *H p* **7** praecinente *B v* ungento *V B H* **10, 13, 20** callid. *H a b e g* **11** pri-

Israelitarum nec in plenitudine gentium, quid significat nisi haereticorum genus calidum, non spiritu sapientiae, sed inpatientiae, quo solent haereticorum feruere praecordia et [μ 415] pacem perturbare sanctorum ? Sed haec in usum cedunt proficientium, iuxta illud apostoli : *Oportet et haereses esse, ut probati manifesti fiant in uobis.* Vnde etiam scriptum est : *Filius eruditus sapiens erit, inprudente autem ministro utetur.* Multa quippe ad fidem catholicam pertinentia, dum haereticorum calida inquietudine exagitantur, ut aduersus eos de- [V 125] fendi possint, et considerantur diligentius et intelleguntur clarius et instantius praedicantur, et ab aduersario mota quaestio discendi existit occasio. Quamuis non solum qui sunt apertissime separati, uerum omnes, qui Christiano uocabulo gloriantur et perdite uiuunt, non absurde possunt uideri [PL] medio Noe filio figurati ; passionem quippe Christi, quae illius [478] hominis nuditate significata est, et adnuntiant profitendo, et male agendo exhonorant. De talibus ergo dictum est : *Ex fructibus eorum cognoscetis eos.* Ideo Cham in filio suo maledictus est, tamquam in fructu suo, id est in opere suo. Vnde conuenienter et ipse filius eius Chanaan interpretatur motus eorum ; quod aliud quid est quam opus eorum ? Sem uero et Iapheth tamquam circumcisio et praeputium, uel sicut alio modo eos appellat apostolus, Iudaei et Graeci, sed uocati et iustificati, cognita quoquo modo nuditate patris, qua significabatur passio Saluatoris, sumentes uestimentum posuerunt supra dorsa sua et intrauerunt auersi et operuerunt nuditatem patris sui, nec uiderunt quod reuerendo texerunt. Quodam enim modo in passione Christi et quod pro nobis factum est honoramus et Iudaeorum facinus auersamur. Vestimentum significat sacramentum, dorsa memoriam praeteritorum, quia passionem Christi eo scilicet iam tempore, quo habitat Iapheth in domibus Sem et malus frater in medio eorum, transactam celebrat ecclesia, non adhuc prospectat futuram.

Sed malus frater in filio suo, hoc est, in opere suo, puer, id est seruus est fratrum bonorum, cum ad exercitationem patientiae uel ad prouectum sapientiae scienter utantur malis boni. Sunt enim teste apostolo, qui Christum adnuntiant [V 126] non caste ; sed *siue occasione,* inquit, *siue ueritate Christus adnuntietur.* Ipse quippe plantauit uineam, de qua dicit

---

17 I. Cor. 11, 19 **18** Prou. 10, 5 (LXX) **29** Mt. 7, 20 **38** Gen. 9, 23 **50** Phil. 1, 18

---

mis *V* **12** significatur *g* **14** praecordia *B v* primordia *rell.* **16** et *om. G B H g p* **18** inprudens *e* **24** uerum etiam *G H b v* **32** quod quid al. *R* quam] nisi *H p* **37** supra *om. F* duo dorsa sua *A F b*² dors. s. duo *B* **46** seru. fratr. (*om.* est) *p* bon.] suorum *R* cum *om. e* cum ad *V R A F B a* cum uel *H* cum uel ad *G b g v* cum enim ad *p* **47** prouectum *V R A G a g p* (*cf.* XI, *12, 12*) profect. *F B H b e v* **48** enim *om. p* **50** *ut ed. mss* annun-

propheta : *Vinea Domini Sabaoth domus Israel est,* et bibit de uino eius (siue ille calix hic intellegatur, de quo dicit : *Potestis bibere calicem, quem ego bibiturus sum ?* et : *Pater, si fieri potest, transeat calix iste,* quo suam sine dubio significat passionem; siue, quia uinum fructus est uineae, hoc potius illo significatum est, quod ex ipsa uinea, hoc est ex genere Israelitarum, carnem pro nobis et sanguinem, ut pati posset, adsumpsit), *et inebriatus est,* id est passus est, *et nudatus est ;* ibi namque nudata est, id est apparuit, eius infirmitas, de qua dicit apostolus : *Etsi crucifixus est ex infirmitate.* Vnde idem dicit : *Infirmum Dei fortius est hominibus, et stultum Dei sapientius est hominibus.* Quod uero cum dictum esset : *Et nudatus est,* addidit scriptura : *In domo sua,* eleganter ostendit, quod a suae carnis gente et domesticis sanguinis sui, utique Iudaeis, fuerat crucem mortemque passurus. Hanc passionem μ 416
Christi foris in sono tantum uocis reprobi adnuntiant ; non enim quod adnuntiant intellegunt. Probi autem in interiore homine habent tam grande mysterium atque honorant intus in corde infirmum et stultum Dei, quia fortius et sapientius est hominibus. Huius rei figura est, quod Cham exiens hoc V 127
nuntiauit foris ; Sem uero et Iapheth, ut hoc uelarent, id est PL
honorarent, ingressi sunt, hoc est interius id egerunt. 479

Haec scripturae secreta diuinae indagamus, ut possumus, alius alio magis minusue congruenter, uerum tamen fideliter certum tenentes non ea sine aliqua praefiguratione futurorum gesta atque conscripta neque nisi ad Christum et eius ecclesiam, quae ciuitas Dei est, esse referenda ; cuius ab initio generis humani non defuit praedicatio, quam per omnia uidemus impleri. Benedictis igitur duobus filiis Noe atque uno in medio eorum maledicto deinceps usque ad Abraham de iustorum aliquorum, qui pie Deum colerent, commemoratione silentium est per annos amplius quam mille. Nec eos defuisse crediderim, sed si omnes commemorarentur, nimis longum fieret, et esset haec historica magis diligentia quam prophetica prouidentia. Illa itaque exequitur litterarum sacrarum scriptor istarum uel potius per eum Dei Spiritus, quibus non solum narrentur praeterita, uerum etiam praenuntientur futura, quae tamen pertinent ad ciuitatem Dei ; quia et de hominibus,

---

51 Esai. 5, 7 **53** Mt. 20, 22 **54** Ib. 26, 39 **58** Gen. 9, 21 **60** 2. Cor. 13, 4 **62** 1. Cor. 1, 25

---

tietur, in hoc gaudeo, sed et gaudebo *v* quidem *p* **51-52** uiuit de bino *V*[1] **54** transeat *V R F G b e*[1] *g*[1] *z ut cod. Amiat. et Iustin. Tryph. 103* transeat a me *A B H a e*[2] *g*[2] *v* **55** binum *V*[1] **56** sign. est *V plerr.* est *om. B*[1] *e* sit sign. *v* **59** namq. nudatus *g* **60** ex] in *g* idem *G H (a b p ?) v* **61** eidem *A* item *V R F G e g* **61-62** et — homin. *om. B*[1] **63** addit *e*[1] *ed. Arg.* **65** a iudaeis *V H b* **67** reprobi *g* **68** hominem *V H* **69** quod *v* **74** congruerent *V*[1] **81** silitum est *B v* **84** haec esset *v* mag. hist. *B v* **88** de omnibus *e*

qui non sunt ciues eius, quidquid hic dicitur, ad hoc dicitur, ut illa ex comparatione contraria uel proficiat uel emineat. Non sane omnia, quae gesta narrantur, aliquid etiam significare putanda sunt ; sed propter illa, quae aliquid significant, etiam ea, quae nihil significant, adtexuntur. Solo enim uomere terra proscinditur ; sed ut hoc fieri possit, etiam cetera aratri membra sunt necessaria ; et soli nerui in citharis atque huius modi uasis musicis aptantur ad cantum ; sed ut aptari possint, insunt et cetera in compagibus organorum, quae non percutiuntur a canentibus, sed ea, quae percussa resonant, his conectuntur. Ita in prophetica historia dicuntur et aliqua, quae nihil significant, sed quibus adhaereant quae significant et quodam modo religentur.

cap. III Generationes ergo filiorum Noe deinceps intuendae, et V 128 quod de his dicendum uidetur, adtexendum est huic operi, quo ciuitatis utriusque, terrenae scilicet et caelestis, per tempora procursus ostenditur. Coeptae sunt enim commemorari a minimo filio, qui uocatus est Iapheth, cuius filii octo nominati sunt, nepotes autem septem de duobus filiis eius, tres ex uno, quattuor ex altero ; fiunt itaque omnes quindecim. Filii autem Cham, hoc est medii filii Noe, quattuor et nepotes quinque ex uno eius filio, pronepotes duo ex nepote uno ; fit eorum summa undecim. Quibus enumeratis reditur tamquam ad caput et dicitur : *Chus autem genuit Nebroth ; hic coepit esse gigans super terram. Hic erat gigans uenator* PL 480 *contra Dominum Deum. Propter hoc dicunt : Sicut Nebroth* μ 417 *gigans uenator contra Dominum. Et factum est initium regni eius Babylon, Orech, Archad et Chalanne in terra Sennaar. De terra illa exiuit Assur et aedificauit Nineuen et Roboth ciuitatem et Chalach et Dasem inter medium Niueuae et Chalach : haec ciuitas magna.* Iste porro Chus, pater gigantis Nebroth, pri- V 129 mus nominatus est in filiis Cham, cuius quinque filii iam fuerant computati et nepotes duo. Sed istum gigantem aut post nepotes suos natos genuit, aut, quod est credibilius, seorsum de illo propter eius eminentiam scriptura locuta est ; quando quidem et regnum eius commemoratum est, cuius

III, **18** Gen. 10, 8 sqq.

91 narrentur *e* **93** non solo (-um *a*) *a g* **95** et nec soli *g* **96** huiusce *g* **97** conpaginibus R *H* (xv, *27*, *107*)

III, **4** sunt autem *B v* **5** octo *sec. LXX* (*Gen. 10. 2*) **11** *sqq.* nĕbroth *B* nemroth *p* **12** gigas *B a* e^2 g^2 *v* erat gig. *om. p z* **13** Dom. *om. H* b^1 **13-14** Propter — Domin. *om. H a* b^1 *ed. Arg.* **14** deum *V* **15** eius *om. e* orech R *H g p v* (ὄρεχ) oreg *V B a b e* chalanne *v* (χαλαννή) chalemne *V F* calemne *G a e* talemne *A* chalenne *H g p z* chalennen R calenne *B b* **16** exiuit *V b* exiit *rell. v* niniuen *G B a b p v* roboth V^2 *A F B b e g p* throboth V^1 rhoboch R Robooth *v* **17** et^1 *om. p* chalanc V^1 -laoch g^1 -lech *B* niniues *B v* haec est *H a* **18** primis *V* -mo *H*

initium erat illa nobilissima Babylon ciuitas, et quae iuxta commemoratae sunt siue ciuitates siue regiones. Quod uero dictum est de terra illa, id est de terra Sennaar, quae pertinebat ad regnum Nebroth, exisse Assur et aedificasse Nineuen et alias quas contexuit ciuitates, longe postea factum est, quod ex hac occasione perstrinxit propter nobilitatem regni Assyriorum, quod mirabiliter dilatauit Ninus, Beli filius, conditor Nineuae ciuitatis magnae ; cuius ciuitatis nomen ex illius nomine deriuatum est, ut a Nino Nineue uocaretur. Assur autem, unde Assyrii, non fuit in filiis Cham, medii filii Noe, sed in filiis Sem reperitur, qui fuit Noe maximus filius. Vnde apparet de progenie Sem exortos fuisse, qui postea regnum gigantis illius obtinerent et inde procederent atque alias conderent ciuitates, quarum prima est a Nino appellata Nineue. Hinc reditur ad alium filium Cham, qui uocabatur Mesraim, et commemorantur quos genuit, non tamquam singuli homines, sed nationes septem. Et de sexta, uelut de sexto filio, gens commemoratur exisse, quae appellatur Philistiim ; unde fiunt octo. Inde iterum ad Chanaan reditur, in quo filio maledictus est Cham, et quos genuit undecim nominantur. Deinde usque ad quos fines peruenerint commemoratis quibusdam ciuitatibus dicitur. Ac per hoc filiis nepotibusque computatis de progenie Cham triginta unus geniti referuntur.

Restat commemorare filios Sem, maximi filii Noe ; ad eum V 130
quippe gradatim generationum istarum peruenit a minimo exorta narratio. Sed unde incipiunt commemorari filii Sem, habet quiddam obscuritatis, quod expositione inlustrandum est, quia et multum ad rem pertinet, quam requirimus. Sic enim legitur : *Et Sem natus est, et ipsi patri omnium filiorum, Heber, fratri Iapheth maiori.* Ordo uerborum est : Et Sem natus est Heber, etiam ipsi, id est ipsi Sem, natus est Heber, qui Sem pater est omnium filiorum. Sem ergo patriarcham intellegi uoluit omnium, qui de stirpe eius exorti sunt, quos commemoraturus est, siue sint filii, siue nepotes et pronepotes et deinceps indidem exorti. Non sane istum Heber genuit Sem, sed ab illo quintus in progenitorum serie reperitur. Sem quippe inter alios filios genuit Arphaxat, Arphaxat genuit

54 Gen. 10, 21

33 assyri *V e* **37** quam *V* **46** unus *B p v* unius *H* unum *V* R *A F rell.* (*l. 83*) genti *b*¹ -tis *H* **48** Restat — Noe *om. e* **53** Et] ex *p* **55** et] etiam *B b v* et etiam *H* **55** est et eber *e* **56** fil. suorum *G B H b v* **58** et pronep. *om. H p z ed. Arg.* siue pron. *v* **59** inde *g*¹ itidem *p e*² initidem *B*

Cainan, Cainan genuit Sala, Sala genuit Heber. Non itaque PL frustra ipse primus est nominatus in progenie ueniente de 481 Sem et praelatus etiam filiis, cum sit quintus nepos, nisi quia uerum est, quod traditur, ex illo Hebraeos esse cognominatos, tamquam Heberaeos ; cum et alia possit esse opinio, ut ex Abraham tamquam Abrahaei dicti esse uideantur ; sed μ 418 nimirum hoc uerum est, quod ex Heber Heberaei appellati sunt, ac deinde una detrita littera Hebraei, quam linguam solus Israel populus potuit obtinere, in quo Dei ciuitas et in sanctis peregrinata est et in omnibus sacramento adumbrata. Igitur filii Sem prius sex nominantur, deinde ex uno eorum nati sunt quattuor nepotes eius, itemque alter filiorum Sem V 131 genuit eius nepotem, atque ex illo itidem pronepos natus est atque inde abnepos, qui est Heber. Genuit autem Heber duos filios, quorum unum appellauit Phalech, quod interpretatur diuidens. Deinde scriptura subiungens rationemque huius nominis reddens : *Quia in diebus,* inquit, *eius diuisa est terra.* Hoc autem quid sit, post apparebit. Alius uero, qui natus est ex Heber, genuit duodecim filios ; ac per hoc fiunt omnes progeniti de Sem uiginti septem. In summa igitur omnes progeniti de tribus filiis Noe, id est quindecim de Iapheth, triginta unus de Cham, uiginti septem de Sem fiunt septuaginta tres. Deinde sequitur scriptura dicens : *Hi filii Sem in tribubus suis secundum linguas suas in regionibus suis et in gentibus suis ;* itemque de omnibus : *Haec,* inquit, *tribus filiorum Noe secundum generationes eorum, secundum gentes eorum. Ab his dispersae sunt insulae gentium super terram post diluuium.* Vnde colligitur septuaginta tres uel potius (quod postea demonstrabitur) septuaginta duas gentes tunc fuisse, non homines. Nam et prius, cum fuissent commemorati filii Iapheth, ita conclusum est : *Ex his segregatae sunt insulae gentium in terra sua, unus quisque secundum linguam in tribubus suis et in gentibus suis.*

Iam uero in filiis Cham quodam loco apertius gentes commemoratae sunt, sicut superius ostendi. *Mesraim genuit eos, qui dicuntur Ludiim ;* et eodem modo ceterae usque ad septem V 132 gentes. Et enumeratis omnibus postea concludens : *Hi filii*

---

66 sq. Cf. Quaest. in Hept. I 24 (CE 28^{II}, 11, 21 sqq.) **79** Gen. 10, 25 **89** 10, 31 sq. **94** 10, 5 **97** 10, 13

---

62 chainan *V H g* salam *V B* eber R A^1 *F e* utique e^2 *v* **64** praelat. est R *F a g* **67** abręi *B* hebręi *F* **68** hebrei *B H ed. Arg.* **69** detrita V^1 R *A F B* a^1 *e ʒ ed. Arg.* detracta V^2 *G H a b g p v* ling. hebraicam *v* **76** phalec *V* **79** post R *A F r B e g ed. princ.* (*2, 11*) post hoc *V H* postea (*rell ?*) *ed. Arg. v Do.*[2,3] *Hoffm.* **81** homines *H* **83** et trig. *v* unum *V* R *F g ʒ* (*l. 37*) et uig. sept. *g* uig. et sept. *e* **85** secund. — reg. suis *om. e* **86** haec *V H e g p* hae R *A G B v ; om. F* **87** et sec. gentes *v* **92** Et ex *H* congreg. *b* **93** sua] eorum R **94** linguam *V H* b^1 linguam suam *rell. v* **96** mesrhaim *V* R *B* e^2 *g* mesrachim e^1

Cham, inquit, *in tribubus sius secundum linguas suas in regionibus suis et in gentibus sius*. Propterea ergo multorum filii non sunt commemorati, quia gentibus aliis nascendo accesserunt, ipsi autem gentes facere nequiuerunt. Nam qua alia causa, cum filii Iapheth octo enumerentur, ex duobus eorum tantum filii nati commemorantur, et cum filii Cham quattuor nominentur, ex tribus tantum qui nati sunt adiciuntur, et cum filii Sem nominentur sex, duorum tantum posteritas adtexitur ? Numquid ceteri sine filiis remanserunt ? Absit hoc credere ; sed gentes, propter quas commemorari digni essent, non utique fecerunt, quia, sicut nascebantur, aliis gentibus addebantur.

cap. IV Cum ergo in suis linguis istae gentes fuisse referantur, redit PL tamen narrator ad illud tempus, quando una lingua omnium 482 fuit, et inde iam exponit, quid acciderit, ut linguarum diuersitas nasceretur. *Et erat*, inquit, *omnis terra labium unum et uox una omnibus. Et factum est, cum mouerent ipsi ab Oriente, inuenerunt campum in terra Sennaar, et habitauerunt ibi. Et dixit homo proximo : Venite, faciamus lateres et coquamus illos igni. Et facti sunt illis lateres in lapidem, et bitumen erat illis lutum, et dixerunt : Venite, aedificemus nobismetipsis ciuitatem* μ 419 *et turrem, cuius caput erit usque ad caelum, et faciamus nostrum nomen antequam dispergamur in faciem omnis terrae. Et descendit Dominus uidere ciuitatem et turrem, quam aedificauerunt filii hominum. Et dixit Dominus Deus : Ecce genus unum et* V 133 *labium unum omnium ; et hoc inchoauerunt facere, et nunc non deficient ex illis omnia quae conati fuerint facere ; uenite, et descendentes confundamus ibi linguam eorum, ut non audiant unusquisque uocem proximi. Et dispersit eos Dominus inde super faciem omnis terrae, et cessauerunt aedificantes ciuitatem et turrem. Propter hoc appellatum est nomen illius confusio, quia ibi confudit Dominus labia omnis terrae ; et inde dispersit illos Dominus Deus super faciem omnis terrae*. Ista ciuitas, quae appellata est confusio, ipsa est Babylon, cuius mirabilem constructionem etiam gentium commendat historia. Babylon quippe interpretatur confusio. Vnde colligitur, gigantem illum Nebroth fuisse illius conditorem, quod superius breuiter

---

100 Gen. 10, 20

IV, **21** Gen. 11, 1 sqq.

---

100 fili *V*

IV, **1** ling. suis *p* **2** narratio *B* ad aliud *e* **3** ponit *g* **4** Et *om. b* **7** proximo *V A G a z sec. cod. Alex.* proximo suo *R F B H b g p v* **8** eis *a* **9** et aedif. *H a v* **10** nostr.] nobis *v* nom. nostr. *a* **16** illic *e*[1] audiat *B H a g*[2] **17** proximi *V A F B a e g sec. Graec.* prox. sui *R G H b p z v* **19** eius *a* **20** labium *R* **20-21** et — terrae *om. H a* eos *B* **22** ista *V* **25** nembroth *V*[1]

fuerat intimatum, ubi, cum de illo scriptura loqueretur, ait initium regni eius fuisse Babylonem, id est quae ciuitatum ceterarum gereret principatum, ubi esset tamquam in metropoli habitaculum regni; quamuis perfecta non fuerit usque in tantum modum, quantum superba cogitabat impietas. Nam nimia disponebatur altitudo, quae dicta est usque in caelum, siue unius turris eius, quam praecipuam moliebantur inter alias, siue omnium turrium, quae per numerum singularem ita significatae sunt, ut dicitur miles et intelleguntur milia militum; ut rana et lucusta; sic enim appellata est multitudo ranarum ac lucustarum in plagis, quibus Aegyptii percussi sunt per Moysen. Quid autem factura fuerat humana et uana praesumptio, cuiuslibet et quantumlibet in caelum V 134 aduersus Deum altitudinem molis extolleret, quando montes transcenderet inuiuersos, quando spatium nebulosi aeris huius euaderet? Quid denique noceret Deo quantacumque uel spiritalis uel corporalis elatio? Tutam ueramque in caelum uiam molitur humilitas, sursum leuans cor ad Dominum, non PL 483 contra Dominum, sicut dictus est gigans iste *uenator contra Dominum*. Quod non intellegentes nonnulli ambiguo Graeco falsi sunt, ut non interpretarentur *contra Dominum*, sed *ante Dominum*; ἐναντίον quippe et contra et ante significat. Hoc enim uerbum est in psalmo: *Et ploremus ante Dominum qui nos fecit*; et hoc uerbum est etiam in libro Iob, ubi scriptum est: *In furorem erupisti contra Dominum*. Sic ergo intellegendus est gigans iste *uenator contra Dominum*. Quid autem hic significatur hoc nomine, quod est *uenator*, nisi animalium terrigenarum deceptor oppressor extinctor? Erigebat ergo cum suis populis turrem contra Deum, qua est impia significata superbia. Merito autem malus punitur affectus, etiam cui non succedit effectus. Genus uero ipsum poenae quale fuit? Quoniam dominatio imperantis in lingua est, ibi est damnata superbia, ut non intellegeretur iubens homini, qui noluit intellegere ut oboediret Deo iubenti. Sic illa conspiratio dissoluta est, cum quisque ab eo, quem non intellegebat, abscederet nec se nisi ei, cum quo loqui poterat, adgregaret; et per linguas diuisae sunt gentes dispersaeque per terras, sicut Deo placuit, qui hoc modis occultis nobisque inconpre- μ 420 hensibilibus fecit.

---

37 Exod. 10, 4 **45** Gen. 10, 9 **49** Ps. 94, 6 **50** Iob 15, 13

B H (-ot) nemroth *p a* (-od) **26** fuer. breu. *p* breuiter *om.* R **27** quae *om. V* **28** gerere *V* **29** effecta *V* (*corr.*) **35** rana et *V* (t *sup. l.*), R *B H* (*43, 18*) r. aut *A* r. ut *F* (*rell. ?*) *v Hoffm.* luc. *V A F* loc. *rell. v* enim *om. p* **36** lucust. *V* R A^1 *F* loc. *rell. v* **38** si cuiusl. *V g Hoffm.* si *om.* R *A B H rell. v* (*cf. 8, 23*; XXI, *27, 106*) quantum ualet *V* **46** falsi] decepti G^2 *v*; *om. H* **47** et ante et contra *v* **49** nos fecit *V* R *A* fec. n. *G B H e g p v* **50** est *om. e* furore *g* rupisti *p* **55** deum *V A F G a e z* dominum R *B H b g p v* (*cf. l. 51*; *10, 68*) **58** damn. est *B*; est *om. g* **58** *sq.* ut] ubi *p* **63** hoc qui V^1

cap. V Quod enim scriptum est : *Et descendit Dominus uidere ciuitatem et turrem, quam aedificauerunt filii hominum,* hoc est non filii Dei, sed illa societas secundum hominem uiuens, quam terrenam dicimus ciuitatem : non loco mouetur Deus, qui semper est ubique totus, sed descendere dicitur, cum aliquid facit in terra, quod praeter usitatum naturae cursum mirabiliter factum praesentiam quodam modo eius ostendat ; nec uidendo discit ad tempus, qui numquam potest aliquid ignorare, sed ad tempus uidere et cognoscere dicitur, quod uideri et cognosci facit. Non sic ergo uidebatur illa ciuitas, quo modo eam Deus uideri fecit, quando sibi quantum displiceret ostendit. Quamuis possit intellegi Deus ad illam ciuitatem descendisse, quia descenderunt angeli eius in quibus habitat ; ut, quod adiunctum est : *Et dixit Dominus Deus : Ecce genus unum et labium unum omnium,* et cetera, ac deinde additum : *Venite et descendentes confundamus ibi linguam eorum,* recapitulatio sit, demonstrans quem ad modum factum sit, quod dictum fuerat : *Descendit Dominus.* Si enim iam descenderat, quid sibi uult : *Venite et descendentes confundamus* (quod intellegitur angelis dictum), nisi quia per angelos descendebat, qui in angelis descendentibus erat ? Et bene non ait : « Venite et descendentes confundite », sed : *Confundamus ibi linguam eorum ;* ostendens ita se operari per ministros suos, ut sint etiam ipsi cooperatores Dei, sicut apostolus dicit : *Dei enim sumus cooperarii.* V 135

cap. VI Poterat et illud, quando factus est homo, de angelis intellegi PL 484 quod dictum est : *Faciamus hominem,* quia non dixit : « Faciam » ; sed quia sequitur *ad imaginem nostram,* nec fas est credere ad imaginem angelorum hominem factum, aut eandem esse imaginem angelorum et Dei : recte illic intellegitur pluralitas trinitatis. Quae tamen trinitas quia unus Deus est, etiam cum dixisset : « *Faciamus* » : « *Et fecit,* inquit, *Deus hominem ad imaginem Dei* », non dixit « fecerunt dii » aut « ad imaginem deorum ». Poterat et hic eadem intellegi trinitas, tamquam Pater dixerit ad Filium et Spiritum sanctum : *Venite, et descendentes confundamus ibi linguam eorum,* si aliquid esset, quod angelos prohiberet intellegi, quibus potius conuenit uenire ad Deum motibus sanctis, hoc est cogitationibus piis, quibus ab eis consulitur incommutabilis Veritas, tamquam lex aeterna in illa eorum curia superna. Neque enim sibi ipsi sunt ueritas, sed creatricis participes Veritatis ad V 136

V, 2 Gen. 11, 5 17 Gen. 11, 6 sq. 25 1. Cor. 3, 9

VI, 1 Quaest. in Hept. 1, 22 (CE 28^{II}, 10, 22 sqq.) 8 Gen. 1, 26 sq.

V, 7 praesentia *e* 11 displicerent *V* 14 habitabat *e ed. Arg.*

VI, 5 esse ad *e ;* esse *om. H* ideo recte *v* 8 autem *V* 9 eandem *V* 14 incommut. *V R G B H b v* (*cf. l. 30*) inmut. *A F a e g p z* 16 particeps *V*

illam mouentur, tamquam ad fontem uitae, ut, quod non habent ex se ipsis, capiant ex ipsa. Et eorum stabilis est iste motus, quo ueniunt, qui non recedunt. Nec sic loquitur angelis Deus, quo modo nos in uicem nobis uel Deo uel angelis uel ipsi angeli nobis siue per illos Deus nobis, sed ineffabili suo modo ; nobis autem hic indicatur nostro modo. Dei quippe μ 421 sublimior ante suum factum locutio ipsius sui facti est inmutabilis ratio, quae non habet sonum strepentem atque transeuntem, sed uim sempiterne manentem et temporaliter operantem. Hac loquitur angelis sanctis, nobis autem aliter longe positis. Quando autem etiam nos aliquid talis locutionis V 137 interioribus auribus capimus, angelis propinquamus. Non itaque mihi adsidue reddenda ratio est in hoc opere de locutionibus Dei. Aut enim Veritas incommutabilis per se ipsam ineffabiliter loquitur rationalis creaturae mentibus, aut per mutabilem creaturam loquitur, siue spiritalibus imaginibus nostro spiritui siue corporalibus uocibus corporis sensui.

Illud sane quod dictum est : *Et nunc non deficient ex illis omnia, quae conati fuerint facere,* non dictum est confirmando, sed tamquam interrogando, sicut solet a comminantibus dici, quem ad modum ait quidam :

Non arma expedient totaque ex urbe sequentur ?

Sic ergo accipiendum est, tamquam dixerit : « Nonne omnia deficient ex illis, quae conati fuerint facere ? » Sed si ita dicatur, non exprimit comminantem. Verum propter tardiusculos addidimus particulam, id est « ne », ut diceremus « nonne », quoniam uocem pronuntiantis non possumus scribere.

Ex illis igitur tribus hominibus, Noe filiis, septuaginta tres, uel potius, ut ratio declaratura est, septuaginta duae gentes totidemque linguae per terras esse coeperunt, quae crescendo PL et insulas impleuerunt. Auctus est autem numerus gentium 485 multo amplius quam linguarum. Nam et in Africa barbaras gentes in una lingua plurimas nouimus.

cap. VII Et homines quidem multiplicato genere humano ad insulas inhabitandas nauigio transire potuisse, quis ambigat ? Sed V 138 quaestio est de omni genere bestiarum, quae sub cura hominum non sunt neque sicuti ranae nascuntur ex terra, sed sola commixtione maris et feminae propagantur, sicut lupi atque huius modi cetera, quo modo post diluuium, quo ea, quae in arca non erant, cuncta deleta sunt, etiam in insulis esse po-

35 Gen. 11, 6 **38** Verg. Aen. 4, 592

18 ex semet *b* in se *G* in semet *H* ipsi *R*¹ *F* (*cf.* IV, *17, 13 ;* XIV, *17, 26 ;* XIX, *3, 55*) et ideo *B H* **21** ipsi *sup. lin. B* **26** haec *Hg* **29** ratio redd. est *H* redd. est rat. *ed. Arg. v*

VII, **1** *a uerbis* Et homines .. quis ambigat ? *uulgo VI. capiti subiunctis VII. caput incepit Domb.* **3** est *post* bestiarum *pos. v* **4** nec *v* sicut *B H*

tuerint, si reparata non sunt nisi ex his, quorum genera in utroque sexu arca seruauit. Possunt quidem credi ad insulas natando transisse, sed proximas. Sunt autem quaedam tam longe positae a continentibus terris, ut ad eas nulla uideatur natare potuisse bestiarum. Quod si homines eas captas secum aduexerunt et eo modo ubi habitabant earum genera instituerunt uenandi studio, fieri potuisse incredibile non est ; quamuis iussu Dei siue permissu etiam opere angelorum negandum non sit potuisse transferri. Si uero terra exortae sunt secundum originem primam, quando dixit Deus : *Producat terra animam uiuam*, multo clarius apparet non tam reparandorum animalium causa quam figurandarum uariarum gentium propter ecclesiae sacramentum in arca fuisse omnia genera, si in insulis, quo transire non possent, multa animalia terra produxit.

cap. VIII Quaeritur etiam, utrum ex filiis Noe uel potius ex illo uno μ 422
homine, unde etiam ipsi extiterunt, propagata esse credendum sit quaedam monstrosa hominum genera, quae gentium V 139
narrat historia, sicut perhibentur quidam unum habere oculum in fronte media, quibusdam plantas uersas esse post crura, quibusdam utriusque sexus esse naturam et dextram mammam uirilem, sinistram muliebrem, uicibusque inter se coeundo et gignere et parere ; aliis ora non esse eosque per nares tantummodo halitu uiuere, alios statura esse cubitales, quos Pygmaeos a cubito Graeci uocant, alibi quinquennes concipere feminas et octauum uitae annum non excedere. Item ferunt esse gentem, ubi singula crura in pedibus habent nec poplitem flectunt, et sunt mirabilis celeritatis ; quos Sciopodas uocant, quod per aestum in terra iacentes resupini umbra se pedum protegant ; quosdam sine ceruice oculos habentes in umeris, et cetera hominum uel quasi hominum genera, quae in maritima platea Carthaginis musiuo picta PL
sunt, ex libris deprompta uelut curiosioris historiae. Quid 486
dicam de Cynopcehalis, quorum canina capita atque ipse latratus magis bestias quam homines confitetur ? Sed omnia genera hominum, quae dicuntur esse, credere non est necesse. Verum quisquis uspiam nascitur homo, id est animal rationale mortale, quamlibet nostris inusitatam sensibus gerat corporis formam seu colorem siue motum siue sonum siue qualibet ui, qualibet parte, qualibet qualitate naturam : ex

VII, **18** Gen. 1, 24

11 apositae *V* **16** terra *V* R *A F H a* ex terra *B p* terrae *e*[1] e[t] terra *e*[2] e terra *G b g v* **17** dñs *g* **21** possunt *G*

VIII, **3** monstruosa *G H e* **7** uicibusque inter se *mss ed. Arg.* (*cf.* XIX, *2, 10* uicibus agitur) uicibusque alternis *v* **9** alitu *B H e ed. Arg.* **10** quos *om. V* **11** concumbere *V* **13** quosdam *G ed. Arg. ; sed cf. Plin. N. H. 7, 23* **16** humeris *R A B H v* **17** plathea *V ed. Arg.* **21** dicantur *V*[1] **25** naturam *V*

illo uno protoplasto originem ducere nullus fidelium dubitauerit. Apparet tamen quid in pluribus natura obtinuerit et quid sit ipsa raritate mirabile.

Qualis autem ratio redditur de monstrosis apud nos hominum partubus, talis de monstrosis quibusdam gentibus reddi potest. Deus enim creator est omnium, qui ubi et quando creari quid oporteat uel oportuerit, ipse nouit, sciens uniuersitatis [V 140] pulchritudinem quarum partium uel similitudine uel diuersitate contexat. Sed qui totum inspicere non potest, tamquam deformitate partis offenditur, quoniam cui congruat et quo referatur ignorat. Pluribus quam quinis digitis in manibus et pedibus nasci homines nouimus ; et haec leuior est quam ulla distantia ; sed tamen absit, ut quis ita desipiat, ut existimet in numero humanorum digitorum errasse Creatorem, quamuis nesciens cur hoc fecerit. Ita etsi maior diuersitas oriatur, scit ille quid egerit, cuius opera iuste nemo reprehendit. Apud Hipponem Zaritum est homo quasi lunatas habens plantas et in eis binos tantummodo digitos, similes et manus. Si aliqua gens talis esset, illi curiosae atque mirabili adderetur historiae. Num igitur istum propter hoc negabimus ex illo uno, qui primus creatus est, esse propagatum ? Androgyni, quos etiam Hermaphroditos nuncupant, quamuis ad modum rari sint, difficile est tamen ut temporibus desint, in quibus sic uterque sexus apparet, ut, ex quo potius debeant accipere nomen, incertum sit ; a meliore tamen, hoc est a masculino, [μ 423] ut appellarentur, loquendi consuetudo praeualuit. Nam nemo umquam Androgynaecas aut Hermaphroditas nuncupauit. Ante annos aliquot, nostra certe memoria, in Oriente duplex homo natus est superioribus membris, inferioribus simplex. Nam duo erant capita, duo pectora, quattuor manus, uenter autem unus, et pedes duo, sicut uni homini ; et tamdiu uixit, ut multos ad eum uidendum fama contraheret. Quis autem omnes commemorare possit humanos fetus longe dissimiles [V 141] his, ex quibus eos natos esse certissimum est ? Sicut ergo haec ex illo uno negari non possunt originem ducere, ita quaecumque gentes in diuersitatibus corporum ab usitato naturae cursu, quem plures et prope omnes tenent, uelut exorbitasse traduntur, si definitione illa includuntur, ut rationalia animalia [PL 487] sint atque mortalia, ab eodem ipso uno primo patre

---

R F B a e g p z natura *A* naturae *G H b v* **26** prothopl. *H p* **27** plurimis *e*^{1} **29** *et* **30** monstruos. *G a b* (*item l. 29H*) **29** hominis *p* **30** partibus R *A H e z* **33** uel^1 *om. V* similitudinem uel diuersitatem *H e* **38** ulla R *F B b e g p* nulla *G* illa *V A a v* **40** quasi nesc. *p* **42** ippon. *V* R *A F B a b g p* zaritum *V* R *B b p* (xv, *23, 30 ; Roensch, Ital. p. 457*) zarium *a* diaritum *A F G e g* Diarrhytum *v* **45** p̄propt. ῑst. *V* negauim. *V H* **46** primo *V*^{1} **50** est masc. (*om.* a) *V H* **52** androginicas *e*^{1} *g* -gineas *e*^{2} -gynas *B* **56** tamen diu *V* **58** omnis *e ; om. B* **59** ex *om.* R^1 natos eos *V*^{1} **60** *post* originem *in cod. A magna est lacuna, quae pertinet usque ad c. 23, l. 41* **62** exhorb. *V* **63** rationabilia *e*

omnium stirpem trahere confitendum est, si tamen uera sunt quae de illarum nationum uarietate et tanta inter se atque nobiscum diuersitate traduntur. Nam et simias et cercopithecos et sphingas si nesciremus non homines esse, sed bestias, possent illi historici de sua curiositate gloriantes uelut gentes aliquas hominum nobis inpunita uanitate mentiri. Sed si homines sunt, de quibus illa mira conscripta sunt : quid, si propterea Deus uoluit etiam nonnullas gentes ita creare, ne in his monstris, quae apud nos oportet ex hominibus nasci, eius sapientiam, qua naturam fingit humanam, uelut artem cuiuspiam minus perfecti opificis, putaremus errasse ? Non itaque nobis uideri debet absurdum, ut, quem ad modum in singulis quibusque gentibus quaedam monstra sunt hominum, ita in uniuerso genere humano quaedam monstra sint gentium. Quapropter ut istam quaestionem pedetemtim cauteque concludam : aut illa, quae talia de quibusdam gentibus scripta sunt, omnino nulla sunt ; aut si sunt, homines non sunt ; aut ex Adam sunt, si homines sunt.

cap. IX Quod uero et antipodas esse fabulantur, id est homines a V 142 contraria parte terrae, ubi sol oritur, quando occidit nobis, aduersa pedibus nostris calcare uestigia : nulla ratione credendum est. Neque hoc ulla historica cognitione didicisse se adfirmant, sed quasi ratiocinando coniectant, eo quod intra conuexa caeli terra suspensa sit, eundemque locum mundus habeat et infimum et medium ; et ex hoc opinantur alteram terrae partem, quae infra est, habitatione hominum carere non posse. Nec adtendunt, etiamsi figura conglobata et rutunda mundus esse credatur siue aliqua ratione monstretur, non tamen esse consequens, ut etiam ex illa parte ab aquarum congerie nuda sit terra ; deinde etiamsi nuda sit, neque hoc statim necesse esse, ut homines habeat. Quoniam nullo modo scriptura ista mentitur, quae narratis praeteritis facit μ 424 fidem eo, quod eius praedicta conplentur, nimisque absurdum est, ut dicatur aliquos homines ex hac in illam partem, Oceani inmensitate traeiecta, nauigare ac peruenire potuisse, ut etiam illic ex uno illo primo homine genus institueretur humanum. Quapropter inter illos tunc hominum populos, qui PL 488 per septuaginta duas gentes et totidem linguas colliguntur fuisse diuisi, quaeramus, si possumus inuenire, illam in terris peregrinantem ciuitatem Dei, quae usque ad diluuium arcamque perducta est atque in filiis Noe per eorum benedictiones perseuerasse monstratur, maxime in maximo, qui est appel-

---

65 confidend. *V* **67** simios *V*[1] circopetic. *V* R *B H e* circopithec. *g* **68** spingas *R B H* **73** oportet *mss* (*in V scriptura parum dilucida est*) patet *v* apparet *coniec. Domb. ; sed cf.* 11, *3, 9 et Schroed. uers. II 448*[1] **77** monstrosa *B* monstrata *e*[1]

IX, **4** Neque enim *H* illa *B*[1] **9** rutund. *V*[1] *R F g z* rot. *rell. v* rotundus *H* **20** colligantur *V* **23** producta *H e* **24** monstrantur *V*

latus Sem, quando quidem Iapheth ita benedictus est, ut in eius, fratris sui, domibus habitaret.

cap. X Tenenda est igitur series generationum ab ipso Sem, ut V 143 ipsa ostendat post diluuium ciuitatem Dei, sicut eam series generationum ab illo, qui est appellatus Seth, ostendebat ante diluuium. Propter hoc ergo scriptura diuina cum terrenam ciuitatem in Babylone, hoc est in confusione, monstrasset, ad patriarcham Sem recapitulando reuertitur et orditur inde generationes usque ad Abraham, commemorato etiam numero annorum, quanto quisque ad hanc seriem pertinentem filium genuisset quantoque uixisset. Vbi certe agnoscendum est, quod ante promiseram, ut appareat quare sit dictum de filiis Heber : *Nomen unius Phalech, quia in diebus eius diuisa est terra.* Quid enim aliud intellegendum est terram esse diuisam nisi diuersitate linguarum ? Omissis igitur ceteris filiis Sem ad hanc rem non pertinentibus illi conectuntur in ordine generationum, per quos possit ad Abraham perueniri ; sicut illi conectebantur ante diluuium, per quos perueniretur ad Noe generationibus, quae propagatae sunt ex illo Adam filio, qui est appellatus Seth. Sic ergo incipit generationum ista contextio : *Et hae generationes Sem. Sem filius centum annorum, cum genuit Arphaxat, secundo anno post diluuium. Et uixit Sem, postquam genuit Arphaxat, quingentos annos et genuit filios et filias et mortuus est.* Sic exsequitur ceteros dicens, quoto quisque anno uitae suae filium genuerit ad istum generationum ordinem pertinentem, qui pertendit ad Abraham, V 144 et quot annos postmodum uixerit, intimans eum filios filiasque genuisse ; ut intellegamus unde potuerint populi adcrescere, ne in paucis qui commemorantur hominibus occupati pueriliter haesitemus, unde tanta spatia terrarum atque regnorum repleri potuerint de genere Sem, maxime propter Assyriorum regnum, unde Ninus ille Orientalium domitor usquequaque populorum ingenti prosperitate regnauit et latissimum ac fundatissimum regnum, quod diuturno tempore duceretur, suis posteris propagauit.

Sed nos, ne diutius quam opus est inmoremur, non quot annos quisque in ista generationum serie uixerit, sed quoto μ 425 anno uitae suae genuerit filium, hoc ordine memorandum tantummodo ponimus, ut et numerum annorum a transacto diluuio usque ad Abraham colligamus et praeter illa, in quibus PL 489

X, **10** P. 128, 2 **12** Gen. 10, 25 **22** Gen. 11, 10 sq.

26 eius] *om.* b^2 *p* ; eiusdem *B v* sui *om.* B^1

X, **3** ostendat *e* **5** babylonem .. confusionem *V* **6** patriarcam *V* ordinantur R^1 **11** eber V^1 *R F G e g* phalec *V* **14** conectabantur *e* **16** ueniretur *V H e Hoffm.* ; *cf. l. 15* **17** generationes g^2 per gen. *e* **18** app. est *H v* **19** contexio *e* haec *H* g^1 Sem[2]] erat sem *e* filius noe *H e* **20** arphaxath *V R F G* **25** quod *V* **31** statiss. *V* **34** quod *V H* in] et *e* **38** praeter

nos cogit necessitas inmorari, breuiter alia cursimque tangamus. Secundo igitur anno post diluuium Sem genuit Arphaxat ; Arphaxat autem, cum esset centum triginta quinque ⟨annorum⟩, genuit Cainan ; qui cum esset centum triginta, genuit Sala ; porro etiam ipse Sala totidem annorum erat, quando genuit Heber ; centum uero et triginta et quattuor agebat annos Heber, cum genuit Phalech, in cuius diebus diuisa est terra ; ipse autem Phalech uixit centum triginta, et genuit Ragau ; et Ragau centum triginta duo, et genuit Seruch ; et Seruch centum triginta, et genuit Nachor ; et Nachor septuaginta nouem, et genuit Thara ; Thara autem septuaginta, et genuit Abram ; quem postea Deus mutato uocabulo nominauit Abraham. Fiunt itaque anni a diluuio V 145 usque ad Abraham mille septuaginta et duo secundum uulgatam editionem, hoc est interpretum septuaginta. In Hebraeis autem codicibus longe pauciores annos perhibent inueniri, de quibus rationem aut nullam aut difficillimam reddunt.

Cum ergo quaerimus in illis septuaginta duabus gentibus ciuitatem Dei, non possumus adfirmare illo tempore, quo erat eis labium unum, id est loquella una, tunc iam genus humanum alienatum fuisse a cultu ueri Dei, ita ut in solis istis generationibus pietas uera remaneret, quae descendunt de semine Sem per Arphaxat et tendunt ad Abraham ; sed ab illa superbia aedificandae turris usque in caelum, qua impia significatur elatio, apparuit ciuitas, hoc est societas, impiorum. Vtrum itaque ante non fuerit an latuerit, an potius utraque permanserit, pia scilicet in duobus filiis Noe, qui benedicti sunt, eorumque posteris ; impia uero in eo, qui maledictus est, atque eius progenie, ubi etiam exortus est gigans uenator contra Dominum, non est diiudicatio facilis. Fortassis enim, quod profecto est credibilius, et in filiis duorum illorum iam tunc, antequam Babylonia coepisset institui, fuerunt contemptores Dei, et in filiis Cham cultores Dei ; utrumque tamen hominum genus terris numquam defuisse credendum est. Si quidem et quando dictum est : *Omnes declinauerunt, simul inutiles facti sunt ; non est qui faciat bonum, non est usque ad unum,* in utroque psalmo, ubi haec uerba V 146 sunt, et hoc legitur : *Nonne cognoscent omnes, qui operantur iniquitatem, qui deuorant populum meum in cibo panis ?* Erat

---

50 Gen. 11, 10 sqq. **51** Gen. 17, 5

V B b[2] propter *rell. Hoffm.* **41** *ut ed. V R F G r H b e g p ed. Arg.* (*progr. p. 8*) Sem, cum esset centum annorum, genuit *B a v* cum esset *sup. l. V* **42** annorum *om. V R e g z ed. Arg.* (*recte ?*) ann. *CXXXV p* chainan *V F g p* CXXX annorum *p* **44** *sq.* eber *V R g* **47** Rag. — genuit *om. e* duos *G*[2] *B v* **48** serug *p* **50** deus *om. V* **52** et *om. e* **56** duobus *V* et duab. *g* **57** quod *e*[1] **58** eis] illis *v ; om. e* loquella *V R b*[1] *e g*[1] *z*[1] loquela *B H* (*rell. ?*) *v* **66** -que *om. g* **73** et *sup. l. V* **77** in cibum *b e ;* ut cibum *G r Bamberg. A*

ergo etiam tunc populus Dei. Vnde illud, quod dictum est : *Non est qui faciat bonum, non est usque ad unum,* de filiis hominum dictum est, non de filiis Dei. Nam praemissum est : *Deus de caelo prospexit super filios hominum, ut uideret si est intellegens aut requirens Deum,* ac deinde illa subiuncta, quae omnes filios hominum, id est, ad ciuitatem pertinentes, quae uiuit secundum hominem, non secundum Deum, reprobos esse demonstrant.

cap. XI Quam ob rem sicut lingua una cum esset omnium, non μ 426
ideo filii pestilentiae defuerunt (nam et ante diluuium una PL
erat lingua, et tamen omnes praeter unam Noe iusti domum 490
deleri diluuio meruerunt) : ita, quando merito elatioris impietatis gentes linguarum diuersitate punitae atque diuisae sunt et ciuitas impiorum confusionis nomen accepit, hoc est, appellata est Babylon, non defuit domus Heber, ubi ea quae antea fuit omnium lingua remaneret. Vnde, sicut supra memoraui, cum coepissent enumerari filii Sem, qui singuli gentes singulas procrearunt, primus est commendatus Heber, cum sit abnepos ipsius, hoc est ab illo quintus inueniatur exortus. Quia ergo in eius familia remansit haec lingua, diuisis per alias linguas ceteris gentibus, quae lingua prius humano generi non inmerito creditur fuisse communis, ideo deinceps Hebraea est nuncupata. Tunc enim opus erat eam distingui ab aliis linguis nomine proprio, sicut aliae quoque uocatae sunt
nominibus propriis. Quando autem erat una, nihil aliud quam V 147
humana lingua uel humana locutio uocabatur, qua sola uniuersum genus humanum loquebatur.

Dixerit aliquis : Si in diebus Phalech filii Heber diuisa est terra per linguas, id est homines, qui tunc erant in terra, ex eius nomine potius debuit appellari lingua illa, quae fuit omnibus ante communis. Sed intellegendum est ipsum Heber propterea tale nomen inposuisse filio suo, ut uocaretur Phalech, quod interpretatur diuisio, quia tunc ei natus est, quando per linguas terra diuisa est, id est ipso tempore, ut hoc sit quod dictum est : *In diebus eius diuisa est terra.* Nam nisi adhuc Heber uiueret quando linguarum facta est multitudo, non ex eius nomine nomen acciperet lingua, quae apud

---

82 Ps. 13, 2 sqq. ; 52, 3 sqq.

XI, **27** Gen. 10, 25

---

n. 124 **78** etiam *sup. l. V ; om. B H* **82** aut] ac *B ; om. V* **84** uixit g^2 **85** demonstrat *e ed. Arg.*

XI, **2** dilluuium *V* **10** commemoratus *B a v* **11** abnepus *g* **16** propriae V^1

illum potuit permanere. Et ideo credenda est ipsa fuisse prima illa communis, quoniam de poena uenit illa multiplicatio mutatioque linguarum et utique praeter hanc poenam esse debuit populus Dei. Nec frustra lingua haec est, quam tenuit Abraham, nec in omnes suos filios transmittere potuit, sed in eos tantum, qui propagati per Iacob et insignius atque eminentius (PL 491) in Dei populum coalescentes Dei testamenta et stirpem Christi habere potuerunt. Nec Heber ipse eandem linguam in uniuersam progeniem suam refudit, sed in eam tantum, cuius generationes perducantur ad Abraham. Quapropter etiamsi non euidenter expressum est fuisse aliquod pium genus hominum, quando ab impiis Babylonia condebatur, non ad hoc ualuit haec obscuritas, ut quaerentis fraudaretur, sed potius ut exerceretur intentio. Cum enim legitur unam fuisse linguam primitus omnium et ante omnes filios Sem commendatur Heber, quamuis ex illo quintus oriatur, et Hebraea uocatur lingua, quam patriarcharum et prophetarum non solum in sermonibus suis, uerum etiam in litteris (V 148) sacris custodiuit auctoritas : profecto, cum quaeritur in diuisione linguarum, ubi lingua illa remanere potuerit, quae fuit ante communis (quae sine ulla dubitatione ubi remansit, non (μ 427) ibi fuit illa poena, quae facta est mutatione linguarum), quid aliud occurrit, nisi quod in huius gente remanserit, a cuius nomine nomen accepit, et hoc iustitiae gentis huius non paruum apparuisse uestigium, quod, cum aliae gentes plecterentur mutatione linguarum, ad istam non peruenit tale supplicium ?

Sed adhuc illud mouet, quo modo potuerunt singulas gentes facere Heber et filius eius Phalech, si una lingua permansit ambobus. Et certe una est Hebraea gens ex Heber propagata usque ad Abraham, et per eum deinceps, donce magnus fieret populus Israel. Quo modo igitur omnes filii, qui commemorati sunt trium filiorum Noe, fecerunt singulas gentes, si Heber et Phalech singulas non fecerunt ? Nimirum illud est probabilius, quod gigans ille Nebroth fecerit etiam ipse gentem suam, sed propter excellentiam dominationis et corporis seorsum eminentius nominatus est, ut maneat numerus septuaginta duarum gentium atque linguarum. Phalech autem propterea commemoratus est, non quod gentem fecerit (nam eadem ipsa est eius gens Hebraea eademque lingua), sed propter tempus insigne, quod in diebus eius terra diuisa sit. Nec mouere nos debet, quo modo potuerit gigans Ne-

30 credendum *V*[1] *H* est *om. e* **34** fil. suos *B H v* **39** perduca[uN]tur *V* (uN *man. 1, sed rescript.*) perducantur R *H* perducuntur *F r B rell. v Hoffm.* **45** ab illo *v* **46** hebraica *H* **47** suis *om.* R **53** prauum apper. *e* **55** ista *V* **57** ad hoc *g* mouent *V* **68** quot *e* **70** terra diu. sit *V* R *F r H a b e g p*

broth ad illud aetatis occurrere, quo Babylon condita est et confusio facta linguarum atque ex hoc diuisio gentium. Non enim quia Heber sextus est a Noe, ille autem quartus, ideo non potuerunt ad idem tempus conuenire uiuendo. Hoc enim contigit, cum plus uiuerent ubi pauciores sunt generationes, minus ubi plures ; aut serius nati essent ubi pauciores, ma- [V 149] turius ubi plures. Sane intellegendum est, quando terra diuisa est, non solum iam natos ceteros filios filiorum Noe, qui commemorantur patres gentium, sed etiam eius aetatis fuisse, ut numerosas familias haberent, quae dignae fuissent nominibus gentium. Vnde nequaquam putandum, quod eo fuerint ordine geniti, quo commemorati leguntur. Alioquin duodecim filii Iectan, qui erat alius filius Heber, frater Phalech, quo modo potuerunt iam gentes facere, si post Phalech [PL 492] fratrem suum Iectan natus est, sicut post eum commemoratus est ; quando quidem tempore, quo natus est Phalech, diuisa est terra. Proinde intellegendum est priorem quidem nominatum, sed longe post fratrem suum Iectan fuisse natum, cuius Iectan duodecim filii tam grandes iam familias haberent, ut in linguas proprias diuidi possent. Sic enim potuit prior commemorari, qui erat aetate posterior, quem ad modum prius commemorati sunt ex tribus filiis Noe procreati filii Iapheth, qui erat minimus eorum ; deinde filii Cham, qui erat medius ; postremo filii Sem, qui erat primus et maximus. Illarum autem gentium uocabula partim manserunt, ita ut hodieque appareat unde fuerint deriuata, sicut ex Assur Assyrii ⟨et⟩ ex Heber Hebraei ; partim temporis uetustate mutata sunt, ita ut uix homines doctissimi antiquissimas historias perscrutantes, nec omnium, sed aliquarum ex istis origines gentium potuerint reperire. Nam quod ex filio Cham, qui uocabatur Mesraim, Aegyptii perhibentur exorti, nulla hic resonat origo uocabuli ; sicut nec Aethiopum, qui dicuntur ad eum filium Cham pertinere, qui Chus appellatus [μ 428] est. Et si omnia considerentur, plura mutata quam manentia nomina apparent.

cap. XII Nunc iam uideamus procursum ciuitatis Dei etiam ab illo [V 150] articulo temporis, qui factus est in patre Abraham, unde incipit esse notitia eius euidentior, et ubi clariora leguntur promissa diuina, quae nunc in Christo uidemus impleri. Sicut ergo scriptura sancta indicante didicimus, in regine Chaldaeorum natus est Abraham, quae terra ad regnum As-

XII, **6** Gen. 11, 28

terra diu. est *G v* diu. est terra *B* (*cf. l. 88*) **72** quo *om. V* ; quod *p ed. Arg.* **73** hoc *mss* hac *v* **74** qui sext. *e* **75** idem *V F G B H a e g p ed. Arg.* id R *r b v* **25** ut *om. e* **82** ne- *om. e* **84** alius *om. V* fil. al. *v* **90** quuius *V* **98** et *om. V* R *F* ex *om. H* **103** hoc *a* **104** Cham *om. g*

XII, **3** clarior ubi *e*[1] **6** assyrium *V F r H a b e g p ed. Arg.* assyriorum R *B*

syrium pertinebat. Apud Chaldaeos autem iam etiam tunc superstitiones impiae praeualebant, quem ad modum per ceteras gentes. Vna igitur Tharae domus erat, de quo natus est Abraham, in qua unius ueri Dei cultus et, quantum credibile est, in qua iam sola etiam Hebraea lingua remanserat (quamuis et ipse, sicut iam manifestior Dei populus in Aegypto, ita in Mesopotamia seruisse diis alienis Iesu Naue narrante referatur) ceteris ex progenie illius Heber in linguas paulatim alias et in nationes alias defluentibus. Proinde sicut per aquarum diluuium una domus Noe remanserat ad reparandum genus humanum, sic in diluuio multarum superstitionum per uniuersum mundum una remanserat domus Tharae, in qua custodita est plantatio ciuitatis Dei. Denique sicut illic enumeratis supra generationibus usque ad Noe simul cum annorum numeris et exposita diluuii causa, priusquam Deus inciperet de arca fabricanda loqui ad Noe, dicitur : *Hae autem generationes Noe :* ita et hic enumeratis generationibus ab illo, qui est appellatus Sem, filio Noe, usque ad Abraham,
deinde insignis articulus similiter ponitur ut dicatur : *Hae* V 151
sunt generationes Tharae. Thara genuit Abram et Nachor et PL
Arran, et Arran genuit Loth. Et mortuus est Arran coram Thara 493
patre suo in terra in qua natus est, in regione Chaldaeorum. Et sumpsit Abram et Nachor sibi uxores ; nomen mulieris Abram Sara et nomen mulieris Nachor Melcha, filia Arran. Iste Arran pater Melchae fuit et pater Iescae, quae Iesca creditur ipsa esse etiam Sarra uxor Abrahae.

cap. XIII Deinde narratur quem ad modum Thara cum suis regionem reliquerit Chaldaeorum et uenerit in Mesopotamiam et habitauerit in Charra. Tacetur autem de uno eius filio, qui uocabatur Nachor, tamquam eum non duxerit secum. Nam ita narratur : *Et sumpsit Thara Abram filium suum et Loth filium Arran, filium filii sui, et Saram nurum suam, uxorem Abram filii sui, et eduxit illos de regione Chaldaeorum ire in terram Chanaan ; et uenit in Charran et habitauit ibi.* Nusquam hic nominatus est Nachor et uxor eius Melcha. Sed inuenimus postea, cum seruum suum mitteret Abraham ad accipiendam

---

14 Ios. 24, 2 **28** Gen. 6, 9 **30** Gen. 11, 27 sqq.

XIII, **8** Gen. 11, 31

---

pertin. Assyriorum *v* **9** de quo *V* R^2 *F G H b e g p* de qua R^1 *r B a v* **12** ipse V^1 R *F G r H a* b^1 *e g p* ipsa V^2 *B* b^2 *v* **14** ceteris *om.* R *F e* **16** *sqq.* dilluu. *V* **21** et *om. g* **23** ita *om.* R^1 et ita *e* numerat. *H b* **26** abrạham *V* **27** *sqq.* arran *V* R *F* aram *a* aran *r B H rell. v* tharra *V* thare *a* **29** sumpserunt *G B H a p v* **30** sarai *B a* sarar *p* **31** aram (*bis*) *V* R *F e g* pater iescħę (-e) *B a p* pat. iesca *V* R *F G e g* pat. iescha *H* **32** etiam esse *B* sarra *V* R *F e* (*sup. l.*) ; *cf. 26, 31 sq.* sara *G B H a b g v* sarar *p*

XIII, **3** carra *H* thara *e* **4** duxerint *V* **6** sarram *e* abraham *e* abrahe *H* **7** caldeor. *V H* **8** canaan V^1 charran R *F G* g^2 carran *V* charan *e* g^1 *p* carram

uxorem filio suo Isaac, ita scriptum : *Et accepit puer decem camelos de camelis domini sui et de omnibus bonis domini sui* V 152 *secum, et exsurgens profectus est in Mesopotamiam in ciuitatem Nachor.* Isto et aliis sacrae huius historiae testimoniis ostenditur etiam Nachor frater Abrahae exisse de regione Chaldaeo- μ 429 rum sedesque constituisse in Mesopotamia, ubi cum patre suo habitauerat Abraham. Cur ergo eum scriptura non commemorauit, quando ex gente Chaldaea cum suis profectus est Thara et habitauit in Mesopotamia ; ubi non solum Abraham filius eius, uerum etiam Sarra nurus et Loth nepos eius commemorantur, quod eos duxerit secum ? Cur, putamus, nisi forte quod a paterna et fraterna pietate desciuerat et superstitioni adhaeserat Chaldaeorum et postea inde siue paenitendo siue persecutionem passus, quod suspectus haberetur, et ipse emigrauit ? In libro enim qui inscribitur Iudith, cum quaereret Holofernes, hostis Israelitarum, quaenam illa gens esset, utrum aduersus eam bellandum fuisset, sic ei respondit Achior dux Ammanitarum : *Audiat dominus noster uerbum de ore pueri sui, et referam tibi ueritatem de populo, qui habitat iuxta te montanam hanc, et non exibit mendacium de ore serui tui. Haec enim progenies populi est Chaldaeorum, et antea habitauerunt Mesopotamiam, quia noluerunt sequi deos patrum suorum, qui fuerunt in terra Chaldaeorum gloriosi, sed declinauerunt de uia parentum suorum et adorauerunt Deum caeli, quem cognouerunt, et proiecerunt eos a facie* PL *deorum suorum et fugerunt Mesopotamiam et habitauerunt ibi* 494 *dies multos. Dixitque illis Deus eorum, ut exirent de habitatione* V 153 *sua et irent in terram Chanaan, et illic habitauerunt,* et cetera, quae narrat Achior Ammanites. Vnde manifestum est domum Tharae persecutionem passam fuisse a Chaldaeis pro uera pietate, qua unus et uerus ab eis colebatur Deus.

cap. XIV Defuncto autem Thara in Mesopotamia, ubi uixisse perhibetur ducentos et quinque annos, iam incipiunt indicari ad Abraham factae promissiones Dei, quod ita scriptum est : *Et fuerunt dies Tharae in Charra quinque et ducenti anni, et mortuus est Thara in Charra.* Non sic autem accipiendum est, quasi omnes hos dies ibi egerit, sed quia omnes dies uitae

---

14 Gen. 24, 10 **25** C. 5, 5 sqq.

XIV, **5** Gen. 11, 32

---

*H b*¹ charram *B a b*² *v* **9** nominatur *R* **15** fratrem *r H g*² reg.] terra *e*¹ **17** script. eum *H v* **20** nepus *g* **23** paen. *sup. l. V* **25** scribitur *V*, *H* (*om.* qui) **26** olof. *V R e g* **28** *et* **39** ammanit. *mss* ammonit. *H* (*corr.*), *v* **29** de pop. uer. *B*¹ **30** te *om. B g* exiuit *V* **32** ante *B H a* mesopotamia *V* in mesopotamia *r e* **36** mesopotamiam *V plerr.* (XV, *19*, *21*) in mes. *g v*

XIV, **3** *ut edit. B Domb.* factae (*add. s. l. m. 2*) ad abr. factae prom. d. *V* factae prom. d. ad abr. *R* factae ad abr. prom. d. *F G a b e g p v Hoffm.* ad abr. factae sunt prom. d. *r* **4** et *om. V* thara *mss plerr.* (*sec. Graec.*) ; *om. B v* **8** nesci-

suae, qui fuerunt anni ducenti quinque, ibi conpleuerit ; alioquin nescietur quot annos uixerit Thara, quoniam non legitur quoto anno uitae suae in Charran uenerit ; et absurdum est existimare in ista serie generationum, ubi diligenter commemoratur quot annos quisque uixerit, huius solius numerum annorum uitae non commendatum esse memoriae. Quod enim quorundam, quos eadem scriptura commemorat, tacentur anni, non sunt in hoc ordine, in quo temporum dinumeratio decessione gignentium et genitorum successione contexitur. Iste autem ordo, qui dirigitur ab Adam usque ad Noe et inde usque ad Abraham, sine numero annorum uitae suae neminem continet.

cap. XV Quod uero commemorata morte Tharae, patris Abraham, V 154 deinde legitur : *Et dixit Dominus ad Abram : Exi de terra tua et de cognatione tua et de domo patris tui* et cetera, non, quia hoc sequitur in sermone libri, hoc etiam in rerum gestarum tempore sequi existimandum est. Erit quippe, si ita est, in- μ 430 solubilis quaestio. Post haec enim uerba Dei, quae ad Abraham facta sunt, scriptura sic loquitur : *Et exiit Abram, quem ad modum locutus est ei Dominus, et abiit cum eo Loth. Abram autem erat quinque et septuaginta annorum, cum exiit ex Charra.* Quo modo potest hoc esse uerum, si post mortem patris sui exiit de Charra ? Cum enim esset Thara septuaginta annorum, sicut supra intimatum est, genuit Abraham ; cui numero additis septuaginta quinque annis, quos agebat Abraham, quando egressus est de Charra, fiunt anni centum quadraginta quinque. Tot igitur annorum erat Thara, quando exiit Abraham de illa Mesopotamiae ciuitate ; agebat enim annum aetatis suae septuagensimum quintum, ac per hoc pater eius, qui eum septuagensimo anno suo genuerat, agebat, ut dictum est, centensimum quadragensimum et quintum. Non ergo inde post mortem patris, id est post ducentos quinque annos, quibus pater eius uixit, egressus est ; sed annus de illo loco profectionis eius, quoniam ipsius septuagensimus PL 495 quintus erat, procul dubio patris eius, qui eum septuagensimo V 155 suo anno genuerat, centensimus quadragensimus quintus fuisse colligitur. Ac per hoc intellegendum est more suo scripturam redisse ad tempus, quod iam narratio illa transierat ;

XV, **10** Gen. 12, 1. 4

---

retur *G a b v* quod *V* **9** ann. in c(h)arra uix. *H a* c(h)arran *V* R (*?*) *F G g* (*13, 8*) c(h)arram *r B H a b e v* **13** commemorant *V* **15** discessione R *H b*

XV, **1, 2** habraham *e* (**2** abrah. *H*) **2** dominus R *F G B H a e g p v sec. Graec.* (*cf. l. 8*) deus *V r* ad *om.* R **7** Et *om. b* exit *V* **8** ei *V r H b* illi R *F G B a e g p v* illi loc. est *p* dominus R *F B* (*in ras.*), *H a e g p v* deus *V r b* abiit] habitauit *b*[1] abra *V*[1] **9** ex] de R *G r H a b* (*cf. l. 9, 14 et 41*) **16** exit *V* exiuit *p* **17** suae *om.* R **22** progressionis *e*[2] ips. quon. R *e*

sicut superius, cum filios filiorum Noe commemorasset, dixit illos fuisse in linguis et gentibus suis, et tamen postea, quasi hoc etiam in ordine temporum sequeretur : *Et erat*, inquit, *omnis terra labium unum et uox una omnibus.* Quo modo ergo secundum suas gentes et secundum suas linguas erant, si una erat omnibus, nisi quia ad illud quod iam transierat recapitulando est reuersa narratio ? Sic ergo et hic cum dictum esset : *Et fuerunt dies Tharae in Charra quinque et ducenti anni, et mortuus est Thara in Charra*, deinde scriptura redeundo ad id, quod ideo praetermiserat, ut prius de Thara id quod incohatum fuerat compleretur : *Et dixit*, inquit, *Dominus ad Abram : Exi de terra tua* et cetera. Post quae Dei uerba subiungitur : *Et exiit Abram, quem ad modum locutus est illi Dominus, et abiit cum eo Loth. Abram autem erat quinque et septuaginta annorum, cum exiit ex Charra.* Tunc itaque factum est, quando pater eius centensimum quadragensimum et quintum annum agebat aetatis ; tunc enim fuit huius septuagensimus quintus. Soluta est autem ista quaestio et aliter, ut septuaginta quinque anni Abrahae, quando egressus est de Charra, ex illo computarentur, ex quo de igne Chaldaeorum liberatus, non ex quo natus est, tamquam tunc potius natus habendus sit.

Sed beatus Stephanus in actibus apostolorum cum ista narraret : *Deus*, inquit, *gloriae apparuit Abrahae patri nostro, cum esset in Mesopotamia, priusquam habitaret in Charra, et ait ad illum : Exi de terra tua et de cognatione tua et de domo* V 156 *patris tui, et ueni in terram, quam tibi demonstrabo.* Secundum haec uerba Stephani non post mortem patris eius locutus est Deus Abrahae, qui utique in Charra mortuus est, ubi cum illo et ipse filius habitauit, sed priusquam habitaret in eadem ciuitate, iam tamen cum esset in Mesopotamia. Iam ergo exierat a Chaldaeis. Quod itaque adiungit Stephanus : *Tunc Abraham egressus est de terra Chaldaeorum et habitauit in Charra*, non quid sit factum, postea quam locutus est illi μ 431 Deus (neque enim post illa Dei uerba egressus est de terra Chaldaeorum, cum dicat ei locutum Deum cum esset in Mesopotamia), sed ad totum illud tempus pertinet quod ait : « Tunc, id est ex quo, egressus est a Chaldaeis et habitauit in Charra. » Item quod sequitur : *Et inde postquam mortuus est pater eius, conlocauit illum in terra hac, in qua uos nunc habi-*

---

28 Gen. 10, 31 **30** Gen. 11, 1 **35** Gen. 11, 32 **38** Gen. 12, 1 **42** Gen. 12, 4

---

ipsius *om. H* **28** et in gent. *H* in gent. et ling. *v* **38** post quam *H e* **39** exigit *H* (*item 16*) abraham *V*[1] *H* est *sup. l. B ; om. H* **40** eo] illo *B* autem *om.* R **41** de charra *G r* **44** ut *om. g* et quinque *e* **48** sthef. *V* **50** charram *B* **52** tui *om. B* **53** demonstrauero *G r b* monstrauero *H a* monstrabo *e* uerba haec *V*[1] **59** *ut ed. mss ed. Arg.* (*cf.* 11, *16, 3-4*) non demonstrat quid *ed. princ. v* quod *p* est *om. e*

tatis et patres uestri, non ait : « Postquam mortuus est pater eius, exiit de Charra » ; sed : « Inde hic eum conlocauit, post- PL 496 quam mortuus est pater eius. » Intellegendum est igitur locutum Deum fuisse ad Abraham, cum esset in Mesopotamia, priusquam habitaret in Charra ; sed eum in Charram peruenisse cum patre, retento apud se praecepto Dei, et inde exisse septuagensimo et quinto suo, patris autem sui centensimo quadragensimo et quinto anno. Conlocationem uero eius in terra Chanaan, non profectionem de Charra post mortem patris eius factam esse dicit, quia iam mortuus erat pater eius, quando emit terram, cuius ibi iam suae rei coepit esse possessor. Quod autem iam in Mesopotamia constituto, hoc est iam egresso de terra Chaldaeorum, dicit Deus : *Exi de terra tua et de cognatione tua et de domo patris tui,* non ut V 157 corpus inde eiceret, quod iam fecerat, sed ut animum auelleret, dicitur. Non enim exierat inde animo, si spe redeundi et desiderio tenebatur, quae spes et desiderium Deo iubente ac iuuante et illo oboediente fuerat amputandum. Non sane incredibiliter existimatur, cum postea secutus esset Nachor patrum suum, tunc Abraham praeceptum Domini implesse, ut cum Sarra coniuge sua et Loth filio fratris sui exiret de Charra.

cap. XVI Iam considerandae sunt promissiones Dei factae ad Abraham. In his enim apertiora Dei nostri, hoc est Dei ueri, oracula apparere coeperunt de populo piorum, quem prophetica praenuntiauit auctoritas. Harum prima ita legitur : *Et dixit Dominus ad Abram : Exi de terra tua et de cognatione tua et de domo patris tui ⟨et uade⟩ in terram, quam tibi demonstrauero ; et faciam te in gentem magnam et benedicam te et magnificabo nomen tuum, et eris benedictus, et benedicam benedicentes te et maledicentes te maledicam, et benedicentur in te omnes tribus terrae.* Aduertendum est igitur duas res promissas Abrahae ; unam scilicet, quod terram Chanaan possessurum fuerat semen eius, quod significatur, ubi dictum est : *Vade in terram, quam tibi demonstrauero, et faciam te in gentem magnam ;* aliam uero longe praestantiorem non de carnali, sed de spiritali semine, per quod pater est non unius gentis Israeliticae, sed omnium gentium, quae fidei eius uesti- V 158 gia consequuntur, quod promitti coepit his uerbis : *Et bene-*

66 Act. 7, 2 sqq. **79** Gen. 12, 1

70 carram *V* **72** et *mss ; om. v* **74** profectione *V* **82** qua *V*[1] **86** sara *H* **87** carra *H* tharra *V*

XVI, **1** ad *om. V* **5** *et* **21** abraham *V* R *F G r H* **6** et uade *om. br cum V* R *g ut codd. Alex. Cotton. et Clem.* R*om. 1. Cor. 10* (*Anecd. Mareds. II p.10,18*) *; sed cf. l. 13* et ueni *p* (*cf. 15, 52 et Vulg.*) **7** demonstrabo *B*[1] *p* **9** et maledicam maledicentes te *H v* **16** israhel. *V e g* (*semper*)

dicentur in te omnes tribus terrae. Hanc promissionem factam arbitratur Eusebius septuagensimo quinto anno aetatis Abrahae, tamquam mox ut facta est de Charra exierit Abraham ; quoniam scripturae contradici non potest, ubi legitur : *Abram erat quinque et septuaginta annorum, cum exiit ex Charra.* Sed si eo anno facta est ista promissio, iam utique in Charra cum patre suo demorabatur Abraham. Neque enim exire inde μ 432 posset, nisi prius ibi habitasset. Numquidnam ergo contradicitur Stephano dicenti : *Deus gloriae apparuit Abrahae patri nostro, cum esset in Mesopotamia, priusquam habitaret* PL *in Charra ?* Sed intellegendum est, quod eodem anno facta 497 sint omnia, et Dei promissio, antequam in Charra habitaret Abraham, et in Charra habitatio eius et inde profectio ; non solum quia Eusebius in chronicis ab anno huius promissionis computat et ostendit post quadringentos et triginta annos exitum esse de Aegypto, quando lex data est, uerum etiam quia id commemorat apostolus Paulus.

cap. XVII Per idem tempus eminentia regna erant gentium, in quibus terrigenarum ciuitas, hoc est societas hominum secundum hominem uiuentium, sub dominatu angelorum desertorum insignius excellebat, regna uidelicet tria, Sicyoniorum, Aegyptiorum, Assyriorum. Sed Assyriorum multo erat potentius V 159 atque sublimius. Nam rex ille Ninus Beli filius excepta India uniuersae Asiae populos subiugauerat. Asiam nunc dico non illam partem quae huius maioris Asiae una prouincia est, sed eam quae uniuersa Asia nuncupatur, quam quidam in altera duarum, plerique autem in tertia totius orbis parte posuerunt, ut sint omnes Asia, Europa et Africa ; quod non aequali diuisione fecerunt. Namque ista, quae Asia nuncupatur, a meridie per orientem usque ad septentrionem peruenit ; Europa uero a septentrione usque ad occidentem, atque inde Africa ab occidente usque ad meridiem. Vnde uidentur orbem dimidium duae tenere, Europa et Africa, alium uero dimidium sola Asia. Sed ideo illae duae partes factae sunt, quia inter utramque ab Oceano ingreditur, quidquid aquarum terras interluit ; et hoc mare magnum nobis facit. Quapropter si in duas partes orbem diuidas, Orientis et Occidentis, Asia erit in una, in altera uero Europa et Africa. Quam ob rem trium regnorum, quae tunc praecellebant, Sicyoniorum non erat sub Assyriis, quia in Europa sunt ; Aegyptiorum autem quo modo

XVI, **19, 31** Hieron. Chron. (ed. Helm) I p. 23, 15 sqq. (a—d) ; II p. 33 **22** Gen. 12, 1 sqq. **28** Act. 7, 2 **34** Gal. 3, 17

XVII, **9** Sall. Iug. 17, 3 ; cf. Quaest. Hept. VI 15 (CE 28^{II}, 432, 18 sqq.)

21 abram *B v* abraham *V R F r e g p Hoffm.* **22** carra *V H* **26** sthef. *V*

XVII, **3** dominatum *e* desert. ang. *B* insignis *e* **14** atque ad **22** sicyon. (sychion.) *V R F r B a b e g* scilicet Sicyon. *v*

eis non subiacebat, a quibus tota Asia tenebatur, solis Indis, ut perhibetur, exceptis ? In Assyria igitur praeualuerat dominatus impiae ciuitatis ; huius caput erat illa Babylon, cuius terrigenae ciuitatis nomen aptissimum est, id est confusio. Ibi iam Ninus regnabat post mortem patris sui Beli, qui primus illic regnauerat sexaginta quinque annos. Filius uero eius Ninus, qui defuncto patri successit in regnum, quinquaginta duo regnauit annos, et habebat in regno quadraginta tres, quando natus est Abraham, qui erat annus circiter millensimus ducentensimus ante conditam Romam, ueluti alteram in occidente Babyloniam.

cap. XVIII Egressus ergo Abraham de Charra septuagensimo quinto V 160 anno aetatis suae, centensimo autem quadragensimo et quinto μ 433 patris sui, cum Loth filio fratris et Sarra coniuge perrexit in PL terram Chanaan et peruenit usque ad Sichem, ubi rursus diui- 498 num accepit oraculum, de quo ita scriptum est : *Et apparuit Dominus Abrae, et dixit illi : Semini tuo dabo terram hanc.* Nihil hic de illo semine dictum est, in quo pater factus est omnium gentium, sed de illo solo, de quo pater est unius Israeliticae gentis ; ab hoc enim semine terra illa possessa est.

cap. XIX Deinde aedificato ibi altari et inuocato Deo Abraham profectus est inde et habitauit in heremo atque inde ire in Aegyptum famis necessitate conpulsus est. Vbi uxorem suam dixit sororem, nihil mentitus ; erat enim et hoc, quia propinqua erat sanguine ; sicut etiam Loth eadem propinquitate, cum fratris eius esset filius, frater eius est dictus. Itaque uxorem tacuit, non negauit, coniugis tuendam pudicitiam committens Deo et humanas insidias cauens ut homo ; quoniam, si periculum quantum caueri poterat non caueret, magis temptaret Deum, quam speraret in Deum. De qua re contra calumniantem Faustum Manichaeum satis diximus. Denique factum est, quod de Domino praesumpsit Abraham. Nam V 161 Pharao rex Aegypti, qui eam sibi uxorem acceperat, grauiter adflictus marito reddidit. Vbi absit ut credamus alieno concubitu fuisse pollutam, quia multo est credibilius, hoc Pharaonem facere adflictionibus magnis non fuisse permissum.

XVIII, **6** Gen. 12, 7

XIX, **3** Gen. 12, 7 sqq. **11** L. 22 c. 36 (CE 25[I], 629, 18 sqq.) **14** Gen. 12, 20

---

27 terriginae *V* **28** iam] nam *g* ; autem *B* **31** regno *p* duo *V* (xv, *11*, *17* ; xvi, *10*, *47*) duos R *F G B H b e g p v Hoffm.*

XVIII, **1** egressus est R *r* **3** fratris sui *a* sara *B H* **4** canaã *V* **5** accep. diu. *H v* Et *om. F* **6** abrahae *mss v Hoffm. Wey.* **7** dictum *V G r H b* promissum R *F a e g p v* ei prom. *B* **9** unus *V*

XIX, **2** heremo V^2 R *F G B H a e g p* heremum V^1 **3** conpulsum *g* **5** eandem propinquitatem *V* **15** multum *e* esto *V*

cap. XX Reuerso igitur Abraham ex Aegypto in locum unde uenerat, tunc Loth fratris filius ab illo in terram Sodomorum salua caritate discessit. Diuites quippe facti erant pastoresque multos pecorum habere coeperant, quibus inter se rixantibus eo modo familiarum suarum pugnacem discordiam uitauerunt. Poterat quippe hinc, ut sunt humana, etiam inter ipsos aliqua rixa consurgere. Proinde hoc malum praecauentis Abrahae uerba ista sunt ad Loth : *Non sit rixa inter me et te, et inter pastores meos et inter pastores tuos, quia homines fratres nos sumus. Nonne ecce tota terra ante te est ? Discede a me ; si tu in sinistram, ego in dextram ; uel si tu in dextram, ego in sinistram.* Hinc fortassis effecta est inter homines pacifica consuetudo, ut, quando terrenorum aliquid partiendum est, maior diuidat, minor eligat.

cap. XXI Cum ergo digressi essent separatimque habitarent Abraham et Loth necessitate sustentandae familiae, non foeditate discordiae, et Abraham in terra Chanaan, Loth autem esset V 162
in Sodomis, oraculo tertio dixit Dominus ad Abraham : *Respi-* PL
ciens oculis tuis uide a loco, in quo nunc tu es, ad aquilonem et 499
Africum et orientem et mare, quia omnem terram, quam tu uides, tibi dabo eam et semini tuo usque in saeculum, et faciam semen tuum tamquam harenam terrae. Si potest aliquis dinu- μ 434
merare harenam terrae, et semen tuum dinumerabitur. Surgens perambula terram in longitudinem eius et in latitudinem, quia tibi dabo eam. In hac promissione utrum sit etiam illa, qua pater factus est omnium gentium, non euidenter apparet. Potest enim uideri ad hoc pertinere : *Et faciam semen tuum tamquam harenam terrae,* quod ea locutione dictum est, quam Graeci uocant hyperbolen ; quae utique tropica est, non propria. Quo tamen modo, ut ceteris tropis, uti solere scripturam, nullus qui eam didicit ambigit. Iste autem tropus, id est modus locutionis, fit, quando id quod dicitur longe est amplius, quam quod eo dicto significatur. Quis enim non uideat, quam sit incomparabiliter amplior harenae numerus, quam potest esse hominum omnium ab ipso Adam usque ad terminum saeculi ? Quanto ergo magis quam semen Abrahae, non solum quod pertinet ad Israeliticam gentem, uerum etiam quod est

---

XX, **12** Gen. 13, 8 sq. **14** Senec. Controu. 6, 3

XXI, **11** Gen. 13, 14 sqq.

XX, **2** nunc *falso Do.* ^{1,2} *Hoffm. Welld.* fil.] illius e^{1} illius filius *H* e^{2} **6** poterant *V* **8** ista sunt uerba *b* i. u. s. *H* a loth *e* **8** *sq.* et inter pastores tuos *V R F e g sec. Graec.* ; inter *om. G B H a p v* inter pastores tuos et pastores meos *r b* **9** hom.] omnes *B H a* nos fr. *r B a v* nos omnes fr. *H* **11** dexteram (*bis*) *R G B*

XXI, **3** et *om. e* **6** tu *om. V* **7** eam *mss plerr. sec. Graec.* ; *om. B H v* **9** et *om. B* **10** eius — lat. *om. e* **21** omn. hom. *B H v*

et futurum est secundum imitationem fidei toto orbe terrarum in omnibus gentibus ! Quod semen in comparatione multitudinis impiorum profecto in paucis est ; quamuis et ipsi pauci faciant innumerabilem multitudinem suam, quae significata est secundum hyperbolen per harenam terrae. Sane ista multitudo, quae promittitur Abrahae, non Deo est innumerabilis, sed hominibus ; Deo autem nec harena terrae. Proinde quia non tantum gens Israelitica, sed uniuersum semen Abrahae, ubi est et promissio non secundum carnem, sed secundum V 163 spiritum plurium filiorum, congruentius harenae multitudini comparatur : potest hic intellegi utriusque rei facta promissio. Sed ideo diximus, quod non euidenter appareat, quia et illius gentis unius multitudo, quae secundum carnem nata est ex Abraham per eius nepotem Iacob, in tantum creuit, ut paene omnes partes orbis impleuerit. Et ideo potuit et ipsa secundum hyperbolen harenae multitudini comparari, quia et haec sola innumera est homini. Terram certe illam solam significatam, quae appellata est Chanaan, ambigit nemo. Sed quod dictum est : *Tibi dabo eam et semini tuo usque in saeculum*, potest mouere nonnullos, si *usque in saeculum* intellegant « in aeternum ». Si autem *saeculum* hoc loco sic accipiant, quem ad modum fideliter tenemus initium futuri saeculi a fine praesentis ordiri, nihil eos mouebit ; quia, etsi expulsi sunt Israelitae de Hierosolymis, manent tamen in aliis ciuitatibus terrae Chanaan, et usque in finem manebunt ; et uniuersa terra illa cum a Christianis inhabitatur, etiam ipsum semen est Abrahae.

cap. XXII Hoc responso promissionis accepto migrauit Abraham et PL mansit in alio eiusdem terrae loco, iuxta quercum Mambre, 500 quae erat Chebron. Deinde ab hostibus, qui Sodomis inruerant, cum quinque reges aduersus quattuor bellum gererent et uictis Sodomitis etiam Loth captus esset, liberauit eum Abraham adductis secum in proelium trecentis decem et octo uernaculis suis et uictoriam fecit regibus Sodomorum nihilque V 164 spoliorum auferre uoluit, cum rex cui uicerat obtulisset. Sed μ 435 plane tunc benedictus est a Melchisedech, qui erat sacerdos Dei excelsi ; de quo in epistula, quae inscribitur ad Hebraeos, quam plures Pauli apostoli esse dicunt, quidam uero negant, multa et magna conscripta sunt. Ibi quippe primum apparuit sacrificium, quod nunc a Christianis offertur Deo toto orbe terrarum, impleturque illud, quod longe post hoc factum per

XXII, **3** Gen. 13, 18 **10** Gen. 14, 8—18 **10** C. 7 **11** Cf. De doctr. Christ. II 8, 13 (34, 41 Migne) ; De pecc. mer. et rem. 27, 50 (CE 60, 47, 20 sqq.)

41 quod *om. V* **44** saec. *V* R *F G r H a b e g* in saec. *B p v Hoffm.* in hoc *H* sic *om. a*[1] **49** a *sup. lin. b ; om. H*

XXII, **2** misit *e* iuxta *V r H b*[1] id est iuxta R *F G B a b*[2] *e g p v* **6** tre-

prophetiam dicitur ad Christum, qui fuerat adhuc uenturus in carne : *Tu es sacerdos in aeternum secundum ordinem Melchisedech ;* non scilicet secundum ordinem Aaron, qui ordo fuerat auferendus inlucescentibus rebus, quae illis umbris praenotabantur.

cap. XXIII Etiam tunc factum est uerbum Domini ad Abraham in uisu. Qui cum ei protectionem mercedemque promitteret ualde multam, ille de posteritate sollicitus quandam Eliezer uernaculum suum futurum sibi dixit heredem, continuoque illi promissus est heres, non ille uernaculus, sed qui de ipso Abraham fuerat exiturus, rursusque semen innumerabile, non sicut harena terrae, sed stellae caeli ; ubi mihi magis uidetur promissa posteritas caelesti felicitate sublimis. Nam quantum ad multitudinem pertinet, quid sunt stellae caeli ad harenam terrae ? nisi quis et istam comparationem in tantum esse similem dicat, in quantum etiam stellae dinumerari non V 165 ualent, quia nec omnes eas uideri posse credendum est. Nam quanto quisque acutius intuetur, tanto plures uidet. Vnde et acerrime cernentibus aliquas occultas esse merito existimatur, exceptis eis sideribus, quae in alia parte orbis a nobis remotissima oriri et occidere perhibentur. Postremo quicumque uniuersum stellarum numerum conprehendisse et conscripsisse iactantur, sicut Aratus uel Eudoxus uel si qui alii sunt, eos libri huius contemnit auctoritas. Hic sane illa sententia ponitur, cuius apostolus meminit propter Dei gratiam commendandam : *Credidit Abraham Deo, et deputatum est illi ad iustitiam ;* ne circumcisio gloriaretur gentesque incircumcisas ad fidem Christi nollet admitti. Hoc enim quando factum est, ut credenti Abrahae deputaretur fides ad iustitiam, nondum fuerat circumcisus.

cap. XXIV In eodem uisu cum loqueretur ei Deus, etiam hoc ait ad PL 501 illum : *Ego Deus, qui eduxi te de regione Chaldaeorum, ut dem tibi terram hanc, ut heres sis eius.* Vbi cum interrogasset Abraham secundum quid sciret, quod heres eius erit, dixit illi Deus : *Accipe mihi iuuencam trimam et capram trimam et arietem trimum et turturem et columbam. Accepit autem illi haec omnia et diuisit illa media et posuit ea contra faciem alterum*

---

17 Ps. 109, 4

XXIII, **7** Gen. 15, 1 sqq. **22** Gal. 3, 6 ; Rom. 4, 3 ; Gen. 15, 6

XXIV, **3** Aug. Quaest. in Hept. II 47 (CE 28[II], 117, 16 sqq.)

---

centos *V* **15** prophetiam *V* (*ex correct. m. 1*), R *F G r H e* propheticam *g* prophetam *B v* **17** aron *V* aharon *g*

XXIII, **7** sed *V* R[1] sed sicut R[2] *F G r B H a b e g p v Hoffm.* **13** quantum *p* uident *V* **14** occultas] *bic desinit lacuna* (*cf. c. 8, l. 60*) *in A* **17** et conscrips. *om. V* **19** hinc *H b*[1] opponitur *V r H b*[2] *g* appon. *b*[1] **23** ammitti *V g*

XXIV, **2** te *om. g* darem *e* **5** iuuenculam R iuuencam primam *V* **6** ille

alteri ; aues autem non diuisit. Et descenderunt, sicut scriptum V 166 est, *aues supra corpora quae diuisa erant, et consedit illis Abram. Circa solis autem occasum pauor inruit super Abram, et ecce* μ 436 *timor tenebrosus magnus incidit ei ; et dictum est ad Abram : Sciendo scies, quia peregrinum erit semen tuum in terra non propria, et in seruitutem redigent eos et adfligent eos quadringentis annis ; gentem autem, cui seruierint, iudicabo ego. Post haec uero exibunt hoc cum supellectili multa. Tu autem ibis ad patres tuos cum pace nutritus in senecta bona. Quarta uero generatione conuertent se hoc. Nondum enim impleta sunt peccata Amorrhaeorum usque adhuc. Cum autem iam sol erat ad occasum, flamma facta est, et ecce fornax fumabunda et lampades ignis, quae pertransierunt per media diuisa illa. In die illa disposuit Dominus Deus testamentum ad Abram, dicens : Semini tuo dabo terram hanc, a flumine Aegypti usque ad flumen magnum flumen Euphraten, Cenaeos et Cenezaeos et Celmonaeos et Chettaeos et Pherezaeos et Raphaim et Amorrhaeos et Chananaeos et Euaeos et Gergesaeos et Iebusaeos.*

Haec omnia in uisu facta diuinitus atque dicta sunt, de quibus singulis enucleate disserere longum est et intentionem operis huius excedit. Quod ergo satis est nosse debemus. Postea quam dictum est credidisse Abraham Deo et deputa- V 167 tum illi ad iustitiam, non eum in fide defecisse, ut diceret : *Dominator Domine, secundum quid sciam, quia heres eius ero ?* (terrae quippe illius promissa erat hereditas) — non enim ait : « Vnde sciam ? » quasi adhuc non crederet ; sed ait : *Secundum quid sciam ?* ut ei rei, quam crediderat, aliqua similitudo adhiberetur, qua eius modus agnosceretur ; sicut non est uirginis Mariae diffidentia quod ait : *Quo modo fiet istud, quoniam uirum non cognosco ?* quod enim futurum esset, certa erat ; modum quo fieret inquirebat, et hoc cum quaesisset, audiuit — : denique et hic similitudo data est de anima-

25 Gen. 15, 7 sqq. **37** Lc. 1, 34

G B a b ille autem *H* haec ille *e* **7** ea] illa *e* **9** super *B* **9** *sqq.* abraham *B H* **11** magn. ten. *V* **13** scias *p* **15** hoc *V* R[1] *A g* (*cf.* III, *14, 55*) hinc *p* huc *rell. v* **16** superlect. *V* supellectile *B a* senectute *B H e* uero] autem *B* **17** hoc *V* R[1] *A* hic *e*[1] huc *rell. v* completa *p* **18** ad hoc *g* iret ad *a* **20** et in *e* **21** deus *om. F sec. Graec.* abram *e g v* abraham *V rell.* **22** flumen euphr. (eufr.) *V F G*[1] *b*[1] *e ut Amiat.* (*sed cf. l. 114 ;* XVII, *2, 26*) flumen *om. rell. v* **23** Euphratem *v* celmon. *V plerr.* (*κελμωναίους cod. Cotton.*) celmodeos *B* celmeos R Cedmon. *v Hoffm.* **24** ce(t)theos *V B a e g p* Chetaeos et Pheresaeos *v* **25** gergesseos *V B g p* **28** demus *e* **29** deputatum *V* R *e*[2] *g p* dep. est *A F G B H b* dep. esse *a e*[1] *v* **32** ero eius *A* ero *om.* R[1] promissa *om. V* her. erat *B* **33** enim *om. e* **34** ut ei] uti *V* **37** esset *V* R *A a b p* (*progr. p. 8*) esse *F G B H e g v* **39** *post* audiuit *uulgo haec legebantur :* Spiritus sanctus superueniet in te et uirtus Altissimi obumbrabit tibi (*Luc. 1, 35*), *quae om.*

libus, iuuenca et capra et ariete et duabus uolucribus, turture et columba, ut secundum haec futurum sciret, quod futurum [PL 502] esse iam non ambigeret. Siue ergo per iuuencam significata sit plebs posita sub iugo legis, per capram eadem plebs peccatrix futura, per arietem eadem plebs etiam regnatura (quae animalia propterea trima dicuntur, quia, cum sint insignes articuli temporum ab Adam usque ad Noe et inde usque ad Abraham et inde usque ad Dauid, qui reprobato Saule primus in regno gentis Israeliticae Domini est uoluntate fundatus, in hoc ordine tertio, qui tenditur ex Abraham usque ad Dauid, tamquam tertiam aetatem gerens ille populus adoleuit), siue aliquid aliud conuenientius ista significent : nullo modo tamen dubitauerim spiritales in ea praefiguratos additamento turturis et columbae. Et ideo dictum est : *Aues autem non diuisit,* quoniam carnales inter se diuiduntur, spiritales autem nullo modo, siue a negotiosis conuersationibus [V 168] hominum se remoueant, sicut turtur, siue inter illas degant, sicut columba ; utraque tamen auis est simplex et innoxia, significans et in ipso Israelitico populo, cui terra illa danda erat, futuros indiuiduos filios promissionis et heredes regni in aeterna felicitate mansuri. Aues autem descendentes supra corpora, quae diuisa erant, non boni aliquid, sed spiritus indicant aeris huius, pastum quendam suum de carnalium diui- [μ 437] sione quaerentes. Quod autem illis consedit Abraham, significat etiam inter illas carnalium diuisiones ueros usque in finem perseueraturos fideles. Et circa solis occasum quod pauor inruit in Abraham et timor tenebrosus magnus significat circa huius saeculi finem magnam perturbationem ac tribulationem futuram fidelium, de qua Dominus dicit in euangelio : *Erit enim tunc tribulatio magna, qualis non fuit ab initio.*

Quod uero dictum est ad Abraham : *Sciendo scies, quia peregrinum erit semen tuum in terra non propria, et in seruitutem redigent eos et adfligent eos quadringentis annis,* de populo Israel, qui fuerat in Aegypto seruiturus, apertissime prophetatum est ; non quod in eadem seruitute sub Aegyptiis adfligentibus quadringentos annos ille populus fuerat peracturus, sed in ipsis quadringentis annis praenuntiatum est hoc futurum. Quem ad modum enim scriptum est de Thara patre Abrahae : *Et fuerunt dies Tharae in Charra quinque et ducenti anni,* non quia ibi omnes acti sunt, sed quia ibi completi

---

69 Mt. 24, 21 **79** Gen. 11, 32

---

mss **40** et capra] et *om. B v* **48** est dom. *B v* **52** spiritual. *H v* **60** mansuros *G H e* super *B v* **61** indicat *e* **64** uero *V* uiros *g ; om. H* **68** dixit *v* ait *H* **70** scias *B* **71** et non pr. *V* **72** (*et* **81**) redient *e* et adfl. eos

sunt : ita et hic propterea interpositum est : *Et in seruitutem redigent eos et adfligent eos quadringentis annis,* quoniam iste numerus in eadem adflictione completus est, non quia ibi uniuersus peractus est. Quadringenti sane dicuntur anni propter numeri plenitudinem, quamuis aliquanto amplius sint, siue V 169 ex hoc tempore computentur, quo ista promittebantur Abrahae, siue ex quo natus est Isaac, propter semen Abrahae, de quo ista praedicuntur. Computantur enim, sicut superius iam diximus, ab anno septuagensimo et quinto Abrahae, quando ad eum facta est prima promissio, usque ad exitum Israel ex PL 503 Aegypto quadringenti et triginta anni ; quorum apostolus ita meminit : *Hoc autem dico,* inquit : *testamentum confirmatum a Deo post quadringentos triginta annos facta lex non infirmat ad euacuandam promissionem.* Iam ergo isti quadringenti et triginta ⟨anni⟩ quadringenti poterant nuncupari, quia non sunt multo amplius : quanto magis cum aliquot iam ex isto numero praeterissent, quando illa in uisu demonstrata et dicta sunt Abrahae, uel quando Isaac natus est centenario patri suo, a prima promissione post uiginti quinque annos, cum iam ex istis quadringentis triginta quadringenti et quinque remanerent, quos Deus quadringentos uoluit nominare. Et cetera, quae sequuntur in uerbis praenuntiantis Dei, nullus dubitauerit ad Israeliticum populum pertinere.

Quod uero adiungitur : *Cum autem iam sol erat ad occasum, flamma facta est, et ecce fornax fumabunda et lampades ignis, quae pertransierunt per media diuisa illa,* significat iam in fine saeculi per ignem iudicandos esse carnales. Sicut enim adflictio ciuitatis Dei, qualis antea numquam fuit, quae sub Antichristo futura speratur, significatur tenebroso timore Abrahae circa solis occasum, id est propinquante iam fine saeculi : sic ad solis occasum, id est ad ipsum iam finem, V 170 significatur isto igne dies iudicii dirimens carnales per ignem saluandos et in igne damnandos. Deinde testamentum factum ad Abraham terram Chanaan proprie manifestat et nominat in ea undecim gentes a flumine Aegypti usque ad flumen magnum Euphraten. Non ergo a flumine magno Aegypti, hoc est Nilo, sed a paruo, quod diuidit inter Aegyptum et Palaestinam, μ 438 ubi est ciuitas Rhinocorura.

93 Gal. 3, 17 **105** Gen. 15, 17 **112** Cf. 1. Cor. 3, 13. 15

om. e **80** omnes ibi acti *e* quia ibi omnes compl. *V* **83** est *om. e* **92** quae post *G*² *b*² *v* triginta *V*¹ R *F G e g* et trig. *V*² *A B H a b p v* facta lex *V* R *F B a e g p* facta est lex *A G H b v* infirmata ad *A H e p* **94** anni *V G B H b p v ; om.* R *A F a e g (recte ? ; cf. 99 sq.)* **98** patre *H b*¹ quinque *V*¹ R *A F G B a b p* et quinque *V*² *e g v* XXV *H* **99** trig. annis *H* trig. et quadr. *e* **105** significant *g* **106** ad iud. *e* **109** propinquante — id est *om. G*¹ *e* **111** significatus *V* **112** in *om. V G B*¹ *H a b Hoffm.* **116** inter] in terra *g*

cap. XXV Iam hinc tempora consequuntur filiorum Abrahae, unius de Agar ancilla, alterius de Sarra libera, de quibus in libro superiore iam diximus. Quod autem adtinet ad rem gestam, nullo modo est inurendum de hac concubina crimen Abrahae. Vsus est ea quippe ad generandam prolem, non ad explendam libidinem, nec insultans, sed potius oboediens coniugi, quae suae sterilitatis credidit esse solacium, si fecundum ancillae uterum, quoniam natura non poterat, uoluntate faceret suum, et eo iure, quo dicit apostolus : *Similiter et uir non habet potestatem corporis sui, sed mulier,* uteretur mulier ad pariendum ex altera, quod non poterat ex se ipsa. Nulla est hic cupido lasciuiae, nulla nequitiae turpitudo. Ab uxore causa prolis ancilla marito traditur, a marito causa prolis accipitur ; ab utroque non culpae luxus, sed naturae fructus exquiritur. Denique cum ancilla grauida dominae sterili superbiret et hoc Sarra suspicione muliebri uiro potius in- PL 504 putaret, etiam ibi demonstrauit Abraham non se amatorem V 171 seruum, sed liberum fuisse genitorem et in Agar Sarrae coniugi pudicitiam custodisse nec uoluptatem suam, sed uoluntatem illius impleuisse ; accepisse nec petisse, accessisse nec haesisse, seminasse nec amasse. Ait enim : *Ecce ancilla tua in manibus tuis, utere ea quo modo tibi placuerit.* O uirum uiriliter utentem feminis, coniuge temperanter, ancilla obtemperanter, nulla intemperanter !

cap. XXVI Post haec natus est Ismael ex Agar, in quo putare posset impletum, quod ei promissum fuerat, cum sibi uernaculum suum adoptare uoluisset, Deo dicente : *Non erit heres tuus hic ; sed qui exiet de te, ille erit heres tuus.* Hoc ergo promissum ne in ancillae filio putaret impletum, iam cum *esset annorum nonaginta et nouem, apparuit ei Dominus et dixit illi : Ego sum Deus, place in conspectu meo et esto sine querella, et ponam testamentum meum inter me et inter te et implebo te ualde. Et procidit Abram in faciem suam. Et locutus est illi Deus dicens : Et ego, ecce testamentum meum tecum, et eris pater multitudinis* V 172 *gentium ; et non appellabitur adhuc nomen tuum Abram, sed erit nomen tuum Abraham, quia patrem multarum gentium posui*

XXV, **3** C. 3 **10** 1. Cor. 7, 4 **22** Gen. 16, 6

XXVI, **4** Gen. 15, 4

XXV, **5** ad *om. G e*[1] **7** (*et* **15**) sterel. *g* **11** ad rapiend. ***V***[1] **12** cup. hic *e* hic *om. B ed. Arg.* **14** culpa luxuriae *G H b* **15** dominae ***V*** R *A F G B H a b*[2] *e p* domina *Bambergensis* (*A, n. 124*) *b*[1] *g v* **16** suspicatione *H e*[1] **17** demonstrabit ***V***[1] se *om.* ***V*** **18** coniugi *v ut mss plerr.* cō iugis (*sic !*) ***V*** coniugii *g Hoffm.* **20** petiisse *v* **22** latentem ***V***[1]

XXVI, **1** ismahel (hism.) ***V*** R *A F B H b g* **2** ei *om.* ***V*** ; dī *p* **4** prom. est *p* **5** ne *om.* ***V*** *e* Ne hoc ergo (e. h. *H*) prom. in anc. *G H* **6** ei *om.* ***V***[1] illi *H a b* **7** Dom.] deus *a* querela *G B H a b*[2] *p v* **8** inter[2] *om. a* **9** abram *G v* abraham ***V*** R *A F B H a e g* **10** ecce ego et *B* **11** nom. tu. adh. *B*

te; et augeam te ualde ualde et ponam te in gentes, et reges ex te exibunt; et statuam testamentum meum inter me et ⟨inter⟩ te et inter semen tuum post te in generationes eorum in testamentum aeternum, ut sim tibi Deus et semini tuo post te. Et dabo tibi et semini tuo post te terram, in qua incola es, omnem terram Chanaan in possessionem aeternam, et ero illis Deus. Et dixit Deus ad Abraham: Tu autem testamentum meum conseruabis, tu et semen tuum post te in progenies suas. Et hoc est testamentum, quod conseruabis inter me et uos et inter semen tuum post te in generationes suas: Circumcidetur uestrum omne masculinum, μ 439 *et circumcidemini carnem praeputii uestri, et erit in signo testamenti inter me et uos. Et puer octo dierum circumcidetur, uestrum omne masculinum in progenies uestras. Vernaculus et empticius ab omni filio alieno, qui non est de semine tuo, circumcisione circumcidetur uernaculus domus tuae et empticius. Et erit testamentum meum in carne uestra in testamento aeterno. Et qui non fuerit circumcisus masculus, qui non circumcidetur carnem praeputii sui octaua die, interibit anima illa de genere eius, quia* PL 505 *testamentum meum dissipauit. Et dixit Deus ad Abraham: Sara* V 173 *uxor tua, non appellabitur nomen eius Sara, sed Sarra erit nomen eius. Benedicam autem illam et dabo tibi ex ea filium, et benedicam illum, et erit in nationes, et reges gentium ex eo erunt. Et procidit Abraham super faciem suam et risit et dixit in animo suo dicens: Si mihi centum annos habenti nascetur ⟨filius⟩, et si Sarra annorum nonaginta pariet? Dixit autem Abraham ad Deum: Ismael hic uiuat in conspectu tuo. Dixit autem Deus ad Abraham: Ita, ecce Sarra uxor tua pariet tibi filium, et uocabis nomen eius Isaac; et statuam testamentum meum ad illum in testamentum aeternum, esse illi Deus et semini eius post illum. De Ismael autem ecce exaudiui te; ecce benedixi eum et ampliabo illum et multiplicabo eum ualde. Duodecim gentes generabit, et dabo illum in magnam gentem. Testamentum autem meum statuam ad Isaac, quem pariet tibi Sarra in tempore hoc ad annum sequentem.*

Hic apertiora promissa sunt de uocatione gentium in Isaac, id est in filio promissionis, quo significatur gratia, non natura, quia de sene et anu sterili promittitur filius. Quamuis enim et naturalem procreationis excursum Deus operetur: ubi tamen

---

46 Gen. 17, 1 sqq.

---

13 et] ut *p* augebo *B v* ualde ualde *V*¹ (*σφόδρα σφόδρα*; *cf. 28, 3*) ualde *rell. v* **14** inter² *om. V* R *B H* te et me *V* R **18** illi R *A* B *b*¹ *p* **20** test. meum *B a* **21** conseruabitis *B* **22** omn. uest. *B b ed. Ben.* circumcidimini *V* R *H* **23** in *om. e*¹ signum *B b v* **26** alienigena *v* **28** meum *om. H*¹ *e* in testamentum aeternum *B v* **30** octaua R *F g* (xv, *14, l. 13, 18 et 19; 27, l. 3 et 14*) octauo *V* (-bo), *A* G B H *e p v Hoffm* **31** sarai (*bis*) *B p* **32** sara *B* **36** filius *om. br cum V* R *A* F *p* (*cf. l. 66; 32, 74*) **42** amplificabo *B* **43** ill.] eum *B b* eum] illum *B v* generauit *g* **49** ano *V*¹

euidens opus Dei est uitiata et cessante natura, ibi euidentius intellegitur gratia. Et quia hoc non per generationem, sed per regenerationem futurum erat, ideo nunc imperata est circumcisio, quando de Sarra promissus est filius. Et quod omnes non solum filios, uerum etiam seruos uernaculos et empticios circumcidi iubet, ad omnes istam gratiam pertinere testatur. Quid enim aliud circumcisio significat quam naturam exuta V 174 uetustate renouatam ? Et quid aliud quam Christum octauus dies, qui hebdomade completa, hoc est post sabbatum, resurrexit ? Parentum mutantur et nomina : omnia resonant nouitatem, et in testamento uetere obumbratur nouum. Quid est enim quod dicitur testamentum uetus nisi uoui occultatio ? Et quid est aliud quod dicitur nouum nisi ueteris reuelatio ? Risus Abrahae exultatio est gratulantis, non inrisio diffidentis. Verba quoque eius illa in animo suo : *Si mihi centum annos habenti nascetur ⟨filius⟩ et si Sarra annorum nonaginta pariet,* non sunt dubitantis, sed admirantis. Si quem uero mouet quod dictum est : *Et dabo tibi et semini tuo post te terram, in qua tu incola es, omnem terram Chanaan in possessionem aeternam,* quo modo accipiatur impletum siue adhuc expectetur PL 596 implendum, cum possessio quaecumque terrena aeterna cuilibet genti esse non possit : sciat aeternum a nostris interpretari, quod Graeci appellant *αἰώνιον*, quod a saeculo deriua- μ 440 tum est ; *αἰών* quippe Graece saeculum nuncupatur. Sed non sunt ausi Latini hoc dicere saeculare, ne longe in aliud mitterent sensum. Saecularia quippe dicuntur multa, quae in hoc saeculo sic aguntur, ut breui etiam tempore transeant ; *αἰώνιον* autem quod dicitur, aut non habet finem aut usque in huius saeculi tenditur finem.

cap. XXVII

Item potest mouere, quo modo intellegi oporteat quod hic dictum est : *Masculus, qui non circumcidetur carnem praeputii* V 175 *sui octaua die, interibit anima illa de genere eius, quia testamentum meum dissipauit,* cum haec nulla culpa sit paruuli, cuius dixit animam perituram, nec ipse dissipauerit testamentum Dei, sed maiores, qui eum circumcidere non curarunt ; nisi quia etiam paruuli, non secundum suae uitae proprietatem, sed secundum communem generis humani originem omnes in illo uno testamentum Dei dissipauerunt, in quo omnes peccauerunt. Multa quippe appellantur testamenta

XXVII, **4** Gen. 17, 14 **10** Rom. 5, 12

53 futuram *V*[1] nunc *om. p*[1] impetrata *V* **54** quo *e* **59** ebdomade *V* R *F G B e g p ed. Arg.* ebdomadae *A* ebdomada *H b* hebdomada *v* post sabb.] sabbato *H* (*e*[2] *?*) **66** filius *V* R *B H b g v* ; *om. A* F *e p ed. Arg. br* sara *B* **68** Et *om. H e* semine *V* **69** in *om. V* **73** aionion *H* aeonion *B* (*item* **78** *H*) **74** aeon *B H* **79** saec. *om. e*

XXVII, **1** oportet *b* **2** circumciditur carne *g* **3** octaua R *F G b* octauo *V A B H e g p v Hoffm.* (*cf. 26, 30*) **7** suam R

Dei exceptis illis duobus magnis, uetere et nouo, quod licet cuique legendo cognoscere. Testamentum autem primum, quod factum est ad hominem primum, profecto illud est : *Qua die ederitis, morte moriemini.* Vnde scriptum est in libro, qui ecclesiasticus appellatur : *Omnis caro sicut uestis ueterescit. Testamentum enim a saeculo : Morte morieris.* Cum enim lex euidentior postea data sit, et dicat apostolus : *Vbi autem non est lex, nec praeuaricatio,* quo pacto in psalmo quod legitur uerum est : *Praeuaricatores aestimaui omnes peccatores terrae,* nisi quia omnes legis alicuius praeuaricatae sunt rei, qui aliquo peccato tenentur obstricti ? Quam ob rem si etiam paruuli, quod uera fides habet, nascuntur non proprie, sed originaliter peccatores, unde illis gratiam remissionis peccatorum necessariam confitemur : profecto eo modo, quo sunt peccatores, etiam praeuaricatores legis illius, quae in paradiso data est, agnoscuntur ; ut uerum sit utrumque, quod scriptum est, et : *Praeuaricatores aestimaui omnes peccatores terrae,* et : *Vbi lex non est, nec praeuaricatio.* Ac per hoc, quia circumcisio signum regenerationis fuit et non inmerito paruulum propter originale peccatum, quo primum Dei dissipatum est testamentum, V 176 generatio disperdet, nisi regeneratio liberet : sic intellegenda sunt haec uerba diuina, tamquam dictum sit : « Qui non fuerit regeneratus, interibit anima illa de genere eius », quia testamentum PL Dei dissipauit, quando in Adam cum omnibus etiam 507 ipse peccauit. Si enim dixisset : « Quia hoc testamentum meum dissipauit », non nisi de ista circumcisione intellegi cogeret ; nunc uero, quoniam non expressit cuius modi testamentum paruulus dissipauerit, liberum est intellegere de illo testa- μ 441 mento dictum, cuius dissipatio pertinere posset ad paruulum. Si autem hoc quisquam non nisi de ista circumcisione dictum esse contendit, quod in ea testamentum Dei, quoniam non est circumcisus, dissipauerit paruulus : quaerat locutionis aliquem modum, quo non absurde possit intellegi, ideo dissipasse testamentum, quia licet non ab illo, tamen in illo est dissipatum. Verum sic quoque animaduertendum est nulla in se neglegentia sua iniuste interire incircumcisi animam paruuli nisi originalis obligatione peccati.

cap. XXVIII Facta igitur promissione tam magna tamque dilucida ad Abraham, cui euidentissime dictum est : *Patrem multarum*

---

14 Gen. 2, 17 **16** Eccli. 14, 18 (17 ; LXX) **18** Rom. 4, 15 **19** Ps. 118, 119

---

15 uestis] foenum *B* ueterescet *b g* ueterascit *p v* ueterascet *B ed. Arg.* **16** saec. est *B H e* **19** existimaui *V B ;* reputaui *H* **21** tenetur V^1 **27** existim. *H* pecc.] praeuaricatores *e* **32** haec] eadem *B* **33** genere *V R A G B H b e g p* (*l. 3*) populo *F v* **38** *sqq.* paruol. *g* **39** posset *V R A* b^2 *e g* possit *F G B H* b^1 *p v* **41** ostendit e^1 **42** paruulos *V* **43** quod *V* obsurde *V* **44** dissipasset *e*

gentium posui te ; et augeam te ualde ualde et ponam te in
gentes, et reges ex te exibunt. Et dabo tibi ex Sarra filium, et
benedicam illum, et erit in nationes, et reges gentium ex eo V 177
erunt (quam promissionem nunc in Christo cernimus reddi), ex
illo deinceps illi coniuges non uocantur in scripturis, sicut
antea uocabuntur, Abram et Sara, sed sicut eos nos ab initio
uocauimus, quoniam sic iam uocantur ab omnibus, Abraham
et Sarra. Cur autem mutatum sit nomen Abrahae, reddita est
ratio : *Quia patrem,* inquit, *multarum gentium posui te.* Hoc
ergo significare intellegendum est Abraham ; Abram uero,
quod ante uocabatur, interpretatur pater excelsus. De nomine
autem mutato Sarrae non est reddita ratio ; sed, sicut aiunt,
qui scripserunt interpretationes nominum Hebraeorum, quae
his sacris litteris continentur, Sara interpretatur princeps
mea, Sarra autem uirtus. Vnde scriptum est in epistula ad
Hebraeos : *Fide et ipsa Sarra uirtutem accepit ad emissionem*
seminis. Ambo enim seniores erant, sicut scriptura testatur ;
sed illa etiam sterilis et cruore menstruo iam destituta, propter
quod iam parere non posset, etiam si sterilis non fuisset.
Porro si femina ita sit prouectioris aetatis, ut ei solita mulie-
rum adhuc fluant, de iuuene parere potest, de seniore non
potest ; quamuis adhuc possit ille senior, sed de adulescentula
gignere, sicut Abraham post mortem Sarrae de Cettura po-
tuit, quia uiuidam eius inuenit aetatem. Hoc ergo est, quod
mirum commendat apostolus, et ad hoc dicit Abrahae iam
fuisse corpus emortuum, quoniam non ex omni femina, cui PL
adhuc esset aliquod pariendi tempus extremum, generare 508
ipse in illa aetate adhuc posset. Ad aliquid enim emortuum
corpus intellegere debemus, non ad omnia. Nam si ad omnia
non iam senectus uiui, sed cadauer est mortui. Quamuis etiam
sic solui soleat ista quaestio, quod de Cettura postea genuit
Abraham, quia donum gignendi, quod a Domino accepit, V 178
etiam post obitum mansit uxoris. Sed propterea mihi uidetur
illa, quam secuti sumus, huius quaestionis solutio praeferenda,
quia centenarius quidem senex, sed temporis nostri, de nulla
potest femina gignere ; non tunc, quando adhuc tamdiu uiue- μ 442
bant, ut centum anni nondum facerent hominem decrepitae
senectutis.

cap. XXIX Item Deus apparuit Abrahae ad quercum Mambre in tribus

XXVIII, **19** Hebr. 11, 11 **27** Rom. 4, 19

XXVIII, **3** augebo *B v* ualde ualde *V*[1] *p* (*26, 13*) ualde *rell. v* **8** sarai *G B* **9** uocabimus *V ;* uocamus *H* ; cognouimus *R*[1] iam *om. g* uocabantur *B e* ab hominibus *H* **10** sara *B H* **12** abraham *om. V R G B e g p* **16** sarai *G B H a p* **17** sara *B H* **18** ad emiss.] in conceptione *G H b* **19** enim *F g* autem *V R A B H a b e p v* erant senes *B* **20** iam[1] *om. B ;* etiam *e* **22** si fem. *om. B* **25** sarae *B* cettura *V R F g* cetura *A e* cethura *G B H a b p v* **27** dicit *om. B*[1] **29** adhuc *om. B* **33** cethura *B H*

uiris, quos dubitandum non est angelos fuisse ; quamuis quidam existiment unum in eis fuisse Dominum Christum, adserentes eum etiam ante indumentum carnis fuisse uisibilem. Est quidem diuinae potestatis et inuisibilis, incorporalis inmutabilisque naturae, sine ulla sui mutatione etiam mortalibus aspectibus apparere, non per id quod est, sed per aliquid quod sibi subditum est ; quid autem illi subditum non est ? Verum tamen si propterea confirmant horum trium aliquem fuisse Christum, quia, cum tres uidisset, ad Dominum singulariter est locutus (sic enim scriptum est : *Et ecce tres uiri stabant super eum, et uidens procucurrit in obuiam illis ab ostio tabernaculi sui, et adorauit super terram et dixit : Domine, si inueni gratiam ante te,* et cetera) : cur non et illud aduertunt, duos ex eis uenisse, ut Sodomitae delerentur, cum adhuc Abraham ad unum loqueretur, Dominum appellans et intercedens, ne simul iustum cum impio in Sodomis perderet ? Illos autem duos sic suscepit Loth, ut etiam ipse in conloquio cum V 179 illis suo singulariter Dominum appellet. Nam cum eis pluraliter dixisset : *Ecce, domini, declinate in domum pueri uestri,* et cetera quae ibi dicuntur, postea tamen ita legitur : *Et tenuerunt angeli manum eius et manum uxoris eius et manus duarum filiarum eius, in eo quod parceret Dominus ipsi. Et factum est, mox ut eduxerunt illum foras, et dixerunt : Saluam fac animam tuam, ne respexeris retro, nec steteris in tota regione ; in monte saluum te fac, ne quando conprehendaris. Dixit autem Loth ad illos : Oro, Domine, quia inuenit puer tuus misericordiam ante te,* et quae sequuntur. Deinde post haec uerba singulariter PL 509 illi respondet et Dominus, cum in duobus angelis esset, dicens : *Ecce miratus sum faciem tuam,* et cetera. Vnde multo est credibilius, quod et Abraham in tribus et Loth in duobus uiris Dominum agnoscebant, cui per singularem numerum loquebantur, etiam cum eos homines esse arbitrarentur ; neque enim aliam ob causam sic eos susceperunt, ut tamquam mortalibus et humana refectione indigentibus ministrarent ; sed erat profecto aliquid, quo ita excellebant, licet tamquam homines, ut in eis esse Dominum, sicut adsolet in prophetis, hi, qui hospitalitatem illis exhibebant, dubitare non possent ; atque ideo et ipsos aliquando pluraliter et in

---

XXIX, **14** Gen. 18, 1 sqq. **30** Gen. 19, 2 sqq.

XXIX, **4** etiam eum *V H* **5** et *om. B H* et uisibilis *V* incommut. *G B H b v* **7** non *om. V* **11** Et *om. B H p* **12** procurrit *B* b^1 *p* in *om. B H v* **13** hostio *V H e* **14** non etiam *v ;* non ad *e ;* et *om. H* aduertant V^1 (*H ?*) **16** abram *H* unam V^1 **19** appellaret *H g v* **20** inclin. V^1 **22** manum duar. *g p* **23** dom. parc. *B* illi *B* **26** in monte *V* R *G B H a e g v* in montem *A F b p* **29** ille *a* respondet *V* R *A F B p* respondit *G H rell. v* **31** et (*ante* Abr.) *om. V a* **36** quod *e* **37** adsolet *V ; cf. Confess. 8, 5, 12* (*CE 33, 179, 7*) esse ads. R *A F G B H a b e* g^1 *p v Hoffm.* esse solet g^2 *ed. Arg.*

eis Dominum aliquando singulariter appellabant. Angelos autem fuisse scriptura testatur, non solum in hoc genesis libro, ubi haec gesta narrantur, uerum etiam in epistula ad Hebraeos, ubi, cum hospitalitas laudaretur : *Per hanc,* inquit, *etiam quidam nescientes hospitio receperunt angelos.* Per illos igitur tres uiros, cum rursus filius Isaac de Sarra promitteretur V 180 Abrahae, diuinum datum est etiam tale responsum, ut dice- μ 443 retur : *Abraham erit in magnam gentem et multam, et benedicentur in eo omnes gentes terrae.* Et hic duo illa breuissime plenissimeque promissa sunt, gens Israel secundum carnem et omnes gentes secundum fidem.

cap. XXX Post hanc promissionem liberato de Sodomis Loth et ueniente igneo imbre de caelo tota illa regio impiae ciuitatis in cinerem uersa est, ubi stupra in masculos in tantam consuetudinem conualuerant, quantam leges solent aliorum factorum praebere licentiam. Verum et hoc eorum supplicium specimen futuri iudicii diuini fuit. Nam quo pertinet quod prohibiti sunt qui liberabantur ab angelis retro respicere, nisi quia non est animo redeundum ad ueterem uitam, qua per gratiam regeneratus exuitur, si ultimum euadere iudicium cogitamus ? Denique uxor Loth, ubi respexit, remansit et in salem conuersa hominibus fidelibus quoddam praestitit condimentum, quo sapiant aliquid, unde illud caueatur exemplum.

Inde rursus Abraham fecit in Geraris apud regem ciuitatis illius Abimelech, quod in Aegypto de coniuge fecerat, eique intacta similiter reddita est. Vbi sane Abraham obiurganti regi, cur tacuisset uxorem sororemque dixisset, aperiens quid timuerit etiam hoc addidit : *Etenim uere soror mea est de patre, sed non de matre,* quia de patre suo soror erat Abrahae, PL 510 de quo propinqua eius erat. Tantae autem pulchritudinis V 181 fuit, ut etiam in illa aetate posset adamari.

cap. XXXI Post haec natus est Abrahae secundum promissionem Dei de Sarra filius, eumque nominauit Isaac, quod interpretatur risus. Riserat enim et pater, quando ei promissus est, admirans in gaudio ; riserat et mater, quando per illos tres uiros iterum promissus est, dubitans in gaudio ; quamuis exprobrante angelo, quod risus ille, etiamsi gaudii fuit, tamen plenae fidei non fuit, post ab eodem angelo in fide etiam confirmata est. Ex hoc ergo puer nomen accepit. Nam quod risus ille non ad inridendum opprobrium,sed ad celebrandum gau-

---

44 Hebr. 13, 2 **48** Gen. 18, 18

XXX, **3** Gen. 19, 24 sq. **10** Gen. 19, 26 **18** Gen. 20, 12 **15** Cf. XVI, c. 19, l. 3 sqq.

XXXI, **7** Gen. 18, 12 sqq.

XXX, **2** illa tota *e* **4** conualuerunt *V*[1] **5** praeuere *V* **7** liberabuntur *V*[1] **9** regenerati (regenerationis *H*) ex(s)uimur *G H e*[1] *ed. Arg.* exsuitur *V*

dium pertinebat, nato Isaac et eo nomine uocato Sarra monstrauit ; ait quippe : *Risum mihi fecit Dominus ; quicumque enim audierit, congaudebit mihi.* Sed post aliquantulum tempus ancilla de domo eicitur cum filio suo, et duo illa secundum apostolum· testamenta significantur, uetus et nouum, ubi Sarra illa supernae Hierusalem, hoc est ciuitatis Dei, figuram gerit.

cap. XXXII

Inter haec, quae omnia commemorare nimis longum est, temptatur Abraham de immolando dilectissimo filio ipso Isaac, ut pia eius oboedientia probaretur, saeculis in notitiam proferenda, non Deo. Neque enim omnis est culpanda tempta- [μ 444] tio, quia et gratulanda est, qua fit probatio. Et plerumque [V 182] aliter animus humanus sibi ipsi innotescere non potest, nisi uires suas sibi non uerbo, sed experimento temptatione quodam modo interrogante respondeat ; ubi si Dei munus agnouerit, tunc pius est, tunc solidatur firmitate gratiae, non inflatur inanitate iactantiae. Numquam sane crederet Abraham, quod uictimis Deus delectaretur humanis ; quamuis diuino intonante praecepto oboediendum sit, non disputandum. Verum tamen Abraham confestim filium, cum fuisset immolatus, resurrecturum credidisse laudandus est. Dixerat namque illi Deus, cum de ancilla et filio eius foras eiciendis uoluntatem coniugis nollet implere : *In Isaac uocabitur tibi semen.* Et certe ibi sequitur ac dicitur : *Et filium autem ancillae huius in magnam gentem faciam illum, quia semen tuum est.* Quo modo ergo dictum est : *In Isaac uocabitur tibi semen,* cum et Ismaelem Deus semen eius uocauerit ? Exponens autem apostolus quid sit : *In Isaac uocabitur tibi semen : Id est,* inquit, [PL] *non qui filii carnis, hi filii Dei, sed filii promissionis deputantur* [511] *in semen.* Ac per hoc filii promissionis, ut sint semen Abrahae, in Isaac uocantur, hoc est in Christo uocante gratia congregantur. Hanc ergo promissionem pater pius fideliter tenens, quia per hunc oportebat impleri, quem Deus iubebat occidi non haesitauit quod sibi reddi poterat immolatus, qui dari potuit non speratus. Sic intellectum est et in epistula ad Hebraeos, et sic expositum. *Fide,* inquit, *praecessit Abraham* [V 183]

---

12 Gen. 21, 6 **14** Gal. 4, 26

XXXII, **18** Gen. 21, 12 sq. **23** Rom. 9, 8

XXXI, **10** et ex eo *V* **13** de *om.* R illa *om.* R *F e p ed. Arg.* **16** gerit] tenet R ; *idem in marg.* gerit

XXXII, **1** Inter haec omnia quae *A H* est *om. V* **8** ubi fidei *H* **14** immolaturus *e ed. Arg.* laudatus B^1 **15** filioque *e* **17** dicit *coniec. Wey.* (*cf.* xx, *9, 127* ; VIII, *26, 37 sq.* ; *CE 53, 430* ; *60, 721*) et fil. *V* R *A G a b p* ; et *om. F B H e g v* **18** illum *om. B* **23** semen *V* (*ab initio*), R (*εἰς σπέρμα* ; *cf. CE 44, 195, 12* ; *57, 205, 23* ; *225, 3* ; *60, 192, 20*) semine V^1 (*corr.*), *rell. v* (*180, 8*) **24** christo V^1 R^1 *G H a b p* christum V^2 R^2 *A F B e g v* **29** praecessit *V* R *A F B* e^2 *g p v* (*προενήνοχεν ? cf. 36, 21 sqq.* ; XVIII, *34, 9*) ; obtulit *G B H a b*

Isaac temptatus et unicum obtulit, qui promissiones suscepit, ad quem dictum est : In Isaac uocabitur tibi semen, cogitans quia et ex mortuis suscitare potest Deus. Proinde addidit : *Pro hoc etiam eum et in similitudinem adduxit ;* cuius similitudinem, nisi illius unde dicit apostolus : *Qui proprio filio non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit eum ?* Propterea et Isaac, sicut Dominus crucem suam, ita sibi ligna ad uictimae locum, quibus fuerat et inponendus, ipse portauit. Postremo quia Isaac occidi non oportebat, postea quam est pater ferire prohibitus, quis erat ille aries, quo immolato impletum est significatiuo sanguine sacrificium ? Nempe quando eum uidit Abraham, cornibus in frutice tenebatur. Quis ergo illo figurabatur, nisi Iesus, antequam immolaretur, spinis Iudaicis coronatus ?

Sed diuina per angelum uerba potius audiamus. Ait quippe scriptura : *Et extendit Abraham manum suam sumere machaeram, ut occideret filium suum. Et uocauit illum angelus Domini de caelo et dixit : Abraham ! Ille autem dixit : Ecce ego. Et dixit : Non inicias manum tuam super puerum, neque facias illi quicquam ; nunc enim sciui quia times Deum tuum, et non pepercisti filio tuo dilecto propter me. Nunc sciui* dictum est « nunc sciri feci » ; neque enim hoc nondum sciebat Deus. Deinde ariete illo immolato pro Isaac filio suo *uocauit,* ut legitur, *Abraham nomen loci illius : Dominus uidit ; ut dicant hodie : In monte Dominus apparuit.* Sicut dictum est : *Nunc* V 184 *sciui,* pro eo quod est nunc sciri feci : ita hic *Dominus uidit,* pro eo quod est Dominus apparuit, hoc est uideri se fecit. *Et uocauit angelus Domini Abraham secundo de caelo dicens :* μ 445 *Per me ipsum iuraui, dicit Dominus, propter quod fecisti uerbum hoc et non pepercisti filio tuo dilecto propter me, nisi benedicens benedicam te, et multiplicans multiplicabo semen tuum tamquam stellas caeli et tamquam harenam, quae iuxta labium maris. Et hereditate possidebit semen tuum ciuitates aduersariorum, et benedicentur in semine tuo omnes gentes terrae, quia obaudisti uocem meam.* Hoc modo est illa de uocatione gentium in semine Abrahae post holocaustum, quo PL 512 significatus est Christus, etiam iuratione Dei firmata promissio. Saepe enim promiserat, sed numquam iurauerat. Quid

---

32 Hebr. 11, 17 sq. **35** Rom. 8, 32 **64** Gen. 22, 10 sqq.

(*προσενήνοχεν*) ; non pepercit e^1 **30** in isaac *F g v* **32** et *om.* V^1 *H e* suscit. *V* excit. *rell. v* **33** et *om. e g* in similitudine *p* **34** unde *mss* (*35, 17*) de quo *v* idem apost. *B v* **35** illûm *a v* **37** et V^1 ; *om. rell. v Hoffm.* **42** iudaicis R *A F B g p v* iudeis *V* a iudaeis *H a* b^2 *e* **49** tuum *V* R *A G B H a b e p ut Cypr.* tu *F g v sec. Alex.* **51** nondum] non *e* **54** dom. app. in monte *V* (*sed cf. CE* 28^{II}, *31, 6*) apparebit *H* **58** me *V* R *A F* G^2 *B e g* memet G^1 (*?*) *H a b p v* **60** te] tibi e^1 **61** sicut stellas *v* quae *V* R *F H g p* quae est

est autem Dei ueri ueracisque iuratio nisi promissi confirmatio et infidelium quaedam increpatio ? Post haec Sarra mortua est, centensimo uicensimo septimo anno uitae suae, centensimo autem et tricensimo septimo uiri sui. Decem quippe annis eam praecedebat aetate ; sicut ipse, quando sibi ex illa promissus est filius, ait : *Si mihi annorum centum nascetur ⟨filius⟩, et si Sarra annorum nonaginta pariet.* Tunc emit agrum Abraham, in quo sepeliuit uxorem. Tunc ergo secundum narrationem Stephani in terra illa est conlocatus, quoniam coepit ibi esse possessor ; post mortem scilicet patris sui, qui colligitur ante biennium fuisse defunctus.

cap. XXXIII

Deinde Rebeccam neptem Nachor patrui sui, cum annorum V 185
quadraginta esset Isaac, duxit uxorem, centensimo scilicet et quadragensimo anno uitae patris sui, triennio post mortem matris suae. Vt autem illam duceret, quando ab eius patre in Mesopotamiam seruus missus est, quid aliud demonstratum est, cum eidem seruo dixit Abraham : *Pone manum tuam sub femore meo, et adiurabo te Dominum Deum caeli et Dominum terrae, ut non sumas uxorem filio meo Isaac a filiabus Chananaeorum,* nisi Dominum Deum caeli et Dominum terrae in carne, quae ex illo femore trahebatur, fuisse uenturum ? Numquid haec parua sunt praenuntiatae indicia ueritatis, quam conpleri uidemus in Christo ?

cap. XXXIV

Quid autem sibi uult, quod Abraham post mortem Sarrae Cetturam duxit uxorem ? Vbi absit ut incontinentiam suspicemur, praesertim in illa iam aetate et in illa fidei sanctitate. An adhuc procreandi filii quaerebantur, cum iam Deo promittente tanta multiplicatio filiorum ex Isaac per stellas caeli et harenam terrae fide probatissima teneretur ? Sed profecto si Agar et Ismael, doctore apostolo, significauerunt carnales ueteris testamenti, cur non etiam Cettura et filii eius significent carnales, qui se ad testamentum nouum existimant V 186
pertinere ? Ambae quippe et uxores Abrahae et concubinae sunt appellatae ; Sarra uero numquam dicta est concubina.

---

71 Gen. 23, 1 **74** Gen. 17, 17 **77** Act. 7, 4

XXXIII, **9** Gen. 24, 2 sq.

XXXIV, **7** Gal. 4, 24

A G B a b e v **68** autem est *v* ; autem *om. B* **70** et uices. *v* uigisimo *e* et septimo *A F B e g p* **71** tricensimum *V*¹ trigisimo *e* **74** filius *V R A G B H v* ; *om. F a b e g p ed. Arg. Hoffm. Wey. br* (*26, 36*) sara *B H*

XXXIII, **1** nepotem *A H* patri *A* patris *V H ed. Arg.* **3** sui *om. e* **7** dominum *V* R¹ *F br* (*ἐξορκιῶ σε κύριον*) per dominum R² *A G B H a b e g p v Hoffm.* **8** ut *om. F* de fil. *H b*^marg. *v* **11** praenuntiata *e*²

XXXIV, **7** signauerunt *e*¹ **8** cethura *B H* (*semper*) **11** sint *V*¹ sara *B H*

Nam et quando data est Agar Abrahae, ita scriptum est : *Et adprehendit Sara uxor Abram Agar Aegyptiam ancillam suam* μ 446 *post decem annos, quam habitauerat Abram in terra Chanaan,* PL *et dedit eam Abram uiro suo ipsi uxorem.* De Cettura autem, 513 quam post obitum Sarrae accepit, sic legitur : *Adiciens autem Abraham sumpsit uxorem, cui nomen Cettura.* Ecce ambae dicuntur uxores ; ambae porro concubinae fuisse reperiuntur, postea dicente scriptura : *Dedit autem Abraham omnem censum suum Isaac filio suo, et filiis concubinarum suarum dedit Abraham dationes et dimisit eos ab Isaac filio suo adhuc se uiuo ad orientem, in terram orientis.* Habent ergo nonnulla munera filii concubinarum, sed non perueniunt ad regnum promissum, nec haeretici, nec Iudaei carnales, quia praeter Isaac nullus est heres, et *non qui filii carnis, hi filii Dei, sed filii promissionis deputantur in semine,* de quo dictum est : *In Isaac uocabitur tibi semen.* Neque enim uideo, cur etiam Cettura post uxoris mortem ducta, nisi propter hoc mysterium, dicta sit concubina. Sed quisquis haec non uult in istis significationibus accipere, non calumnietur Abrahae. Quid si enim et hoc prouisum est contra haereticos futuros secundarum aduersarios nuptiarum, ut in ipso patre multarum gentium post obitum coniugis iterum coniugari demonstraretur non esse peccatum ? Et mortuus est Abraham, cum esset annorum centum septuaginta [quinque]. Annorum ergo septuaginta V 187 [quinque] Isaac filium dereliquit, quem centenarius genuit.

cap. XXXV Iam ex hoc, quem ad modum per posteros Abrahae ciuitatis Dei procurrant tempora, uideamus. A primo igitur anno uitae Isaac usque ad sexagensimum, quo ei nati sunt filii, illud memorabile est, quod, cum illi Deum roganti ut pareret uxor eius, quae sterilis erat, concessisset Dominus quod petebat, atque haberet illa conceptum, gestiebant gemini adhuc in utero eius inclusi. Qua molestia cum angeretur, Dominum interrogauit accepitque responsum : *Duae gentes in utero tuo sunt et duo populi de uentre tuo separabuntur et populus populum superabit et maior seruiet minori.* Quod Paulus apostolus magnum uult intellegi gratiae documentum, quia nondum

---

15 Gen. 16, 3 **23** Gen. 25, 1 ; 5 sq. **26** Rom. 9, 8 **27** Gen. 21, 12 **35** Gen. 25, 7

XXXV, **10** Gen. 25, 23

(*semper*) **12** quando et *a* scribtum (*om.* est) *V* **15** eam *om. V* in uxorem *e* **21** se uiuo] seuo *e* **22** terra *B H g* **25** qui non *e* **26** in semine *mss v ; sed cf. 32, 23* **30** hoc *om.* e^1 **35** *sq.* quinque *v ; om. mss ed. Arg. br* (*cf.* xv, *14, 42*) **36** filium suum *e*

illis natis nec aliquid agentibus boni seu mali sine ullis bonis meritis eligitur minor maiore reprobato ; quando procul dubio, quantum adtinet ad originale peccatum, ambo pares erant ; quantum autem ad proprium, ullius eorum nullum erat. Sed nunc de hac re dicere aliquid latius instituti operis ratio non sinit, unde in aliis multa iam diximus. Quod autem dictum est : *Maior seruiet minori,* nemo fere nostrorum aliter intellexit, quam maiorem populum Iudaeorum minori Christiano
populo seruiturum. Et re uera quamuis in gente Idumaeorum, PL
quae nata est de maiore, cui duo nomina erant (nam et Esau 514
uocabatur et Edom, unde Idumaei), hoc uideri possit impletum,
quia postea superanda fuerat a populo, qui ortus est ex V 188
minore, id est Israelitico, eique fuerat futura subiecta : tamen in aliquid maius intentam fuisse istam prophetiam, qua dictum est : *Populus populum superabit et maior seruiet minori,*
conuenientius creditur. Et quid est hoc, nisi quod in μ 447
Iudaeis et Christianis euidenter impletur ?

cap. XXXVI

Accepit etiam Isaac tale oraculum, quale aliquotiens pater eius acceperat. De quo oraculo sic scriptum est : *Facta est autem fames super terram praeter famem, quae prius facta est in tempore Abrahae. Abiit autem Isaac ad Abimelech regem Philistinorum in Gerara. Apparuit autem illi Dominus et dixit : Noli descendere in Aegyptum ; habita autem in terra, quam tibi dixero, et incole in terra hac ; et ero tecum et benedicam te. Tibi enim et semini tuo dabo omnem terram hanc, et statuam iuramentum meum, quod iuraui Abrahae patri tuo ; et multiplicabo semen tuum tamquam stellas caeli, et dabo semini tuo omnem terram hanc, et benedicentur in semine tuo omnes gentes terrae, pro eo quod obaudiuit Abraham pater tuus uocem meam et custodiuit praecepta mea et mandata mea et iustificationes meas et legitima mea.* Iste patriarcha nec uxorem habuit aliam nec aliquam concubinam, sed posteritate duorum geminorum ex uno concubitu procreatorum contentus fuit. (Timuit sane etiam ipse periculum de pulchritudine coniugis, cum habitaret inter alienos, fecitque quod pater, ut eam sororem diceret, V 189
taceret uxorem ; erat enim ei propinqua et paterno et materno sanguine ; sed etiam ipsa ab alienis, cognito quod uxor esset, mansit intacta.) Nec ideo tamen istum patri eius prae-

13 Rom. 9, 11 sqq.

XXXVI, **14** Gen. 26, 1 sqq. **15** sq. Cf. Rom. 9, 10

XXXV, **12** natis *om. B*[1] *H* bonis *om. B*[1] **13** eleg. *V* **17** sinit] permittit *b* unde et in *v* multa iam *V* R *A r b e g p ed. Arg.* iam multa *F B H v Do.*[2] *Hoffm.* **18** est *om. V H* nostrorum *V* R *G B H a b e p* nostrum *A F g v* **19** pop. Christ. *B v* populo *om. H* **22** posset *g* **23** hortus *e*

XXXVI, **4** abit *V* **12** ob(o)ed. *A H* **18** sor. suam *b*[2] **19** et tac. *H* ei] et *e* ; *om. H* **20** et pat.] ex pat. *B* ; et *om. H b v* alienis *V A F G B H a b e g p ed. Arg.* (*cf. 18*) alienigenis R *v* cognita *b*[2] *ed. Arg.* **21** esset ux.

ferre debemus, quia iste nullam feminam praeter unam coniugem nouerat. Erant enim procul dubio paternae fidei et oboedientiae merita potiora, in tantum, ut propter illum dicat Deus huic se facere bona quae facit. *Benedicentur*, inquit, *in semine tuo omnes gentes terrae, pro eo quod obaudiuit Abraham pater tuus uocem meam et custodiuit praecepta mea et mandata mea et iustificationes meas et legitima mea ;* et alio rursus oraculo : *Ego sum*, inquit, *Deus Abraham patris tui, noli timere ; tecum enim sum et benedixi te et multiplicabo semen tuum propter Abraham patrem tuum ;* ut intellegamus quam caste Abraham fecerit, quod hominibus inpudicis et nequitiae suae de scripturis sanctis patrocinia requirentibus uidetur fecisse libidine ; deinde ut etiam hoc nouerimus, non ex bonis singulis inter se homines conparare, sed in uno quoque consideremus uniuersa. Fieri enim potest, ut habeat aliquid in uita et moribus quispiam, quo superat alium, idque sit longe praestabi- PL
lius, quam est illud, unde ab alio superatur. Ac per hoc sano 515
ueroque iudicio, cum continentia coniugio praeferatur, melior est tamen homo fidelis coniugatus quam continens infidelis. Sed infidelis homo non solum minus laudandus, uerum etiam maxime detestandus est. Constituamus ambos bonos ; etiam sic profecto melior est coniugatus fidelissimus et oboedientissimus Deo quam continens minoris fidei minorisque oboedientiae. Si uero paria sint cetera, continentem coniugato praeferre quis ambigat ?

cap. XXXVII

Duo igitur Isaac filii Esau et Iacob pariter crescunt. Pri- μ 448
matus maioris transfunditur in minorem ex pacto et placito V 190
inter illos, eo quod lenticulam, quem cibum minor parauerat, maior inmoderatius concupiuit, eoque pretio primogenita sua fratri iuratione interposita uendidit. Vbi discimus in uescendo non cibi genere, sed auiditate inmodesta quemque culpandum. Senescit Isaac eiusque oculis per senectam uisus aufertur. Vult benedicere filium maiorem et pro illo nesciens benedicit minorem, pro fratre maiore, qui erat pilosus, se paternis manibus supponentem, haedinis sibi pelliculis coaptatis uelut aliena peccata portantem. Iste dolus Iacob ne putaretur fraudulentus dolus et non in eo magnae rei mysterium

---

31 Gen. 26, 24

XXXVII, **5** Gen. 25, 29 sqq.

---

p uxor eius *G v* **22** unam *sup. l. V* unam istam *B* **24** deus dic. *e* **31** casta *e* **32** hom.] omnibus *e* **34** libidinem *H e p* **40** est *om.* R **42** degest. *V*¹ **46** praeferre *R A F B H g p v* (*cf. 21-22*) proferre *V*¹ praeferri *V*² *G a b*² *e ed. Arg.*

XXXVII, **6** immoderata *v* quem *e*¹ **10** pellibus *e*¹ **11** dolus¹ *om. H*

quaereretur, superius praedixit scriptura : *Et erat Esau homo sciens uenari, agrestis ; Iacob autem homo simplex, habitans domum.* Hoc nostri quidam interpretati sunt « sine dolo ». Siue autem « sine dolo » siue « simplex » siue potius « sine fictione » dicatur, quod est Graece ἄπλαστος : quis est in ista percipienda benedictione dolus hominis sine dolo ? Quis est dolus simplicis, quae fictio non mentientis, nisi profundum mysterium ueritatis ? Ipsa autem benedictio qualis est ? *Ecce,* inquit, *odor filii mei tamquam odor agri pleni, quem benedixit Dominus. Et det tibi Deus de rore caeli et de ubertate terrae et multitudinem frumenti et uini, et seruiant tibi gentes et adorent te principes et fiere dominus fratris tui et adorabunt te filii patris tui. Qui maledixerit te, maledictus ; et qui benedixerit* V 191 *te, benedictus.* Benedictio igitur Iacob praedicatio est Christi in omnibus gentibus. Hoc fit, hoc agitur. Lex et prophetia est Isaac ; etiam per os Iudaeorum Christus ab illa benedicitur uelut a nesciente, quia ipsa nescitur. Odore nominis Christi, sicut ager, mundus impletur ; eius est benedictio de rore caeli, hoc est de uerborum pluuia diuinorum, et de ubertate terrae, hoc est congregatione populorum ; eius est multitudo frumenti et uini, hoc est multitudo quam colligit frumentum et PL uinum in sacramento corporis eius et sanguinis. Ei seruiunt 516 gentes, ipsum adorant principes. Ipse est dominus fratris sui, quia populus eius dominatur Iudaeis. Ipsum adorant filii patris eius, hoc est filii Abrahae secundum fidem ; quia et ipse filius est Abrahae secundum carnem. Ipsum qui maledixerit, maledictus, et qui benedixerit, benedictus est. Christus, inquam, noster etiam ex ore Iudaeorum quamuis errantium, sed tamen legem prophetasque cantantium benedicitur, id est ueraciter dicitur ; et alius benedici putatur, qui ab eis errantibus expectatur. Ecce benedictionem promissam repetente maiore expauescit Isaac et alium se pro alio benedixisse cognoscit ; miratur et quisnam ille sit percontatur ; nec tamen se deceptum esse conqueritur ; immo confestim reuelato sibi intus in corde magno sacramento deuitat indignationem, confirmat benedictionem. *Quis ergo,* inquit, *uenatus est mihi uenationem et intulit mihi, et manducaui ab omnibus, antequam tu uenires ? et benedixi eum, et benedictus sit.* Quis non hic μ 449 maledictionem potius expectaret irati, si haec non superna

---

15 Gen. 25, 27 **16** sq. Q. Hept. I 74 (CE 28^II^, 39, 22) **26** Gen. 27, 27 sqq. **50** Gen. 27, 33

Iacob *om. V* **13** Et *om. v* **15** domi *p* **24** fieri *b*² fias *v* **25** maled. erit *B H* et *om. e* bened. erit *B* **26** est chr. *V* chr. est *rell. v* **28** in isaac *B* **32** congr. *V R A F G B H b g* de congr. *a e p v* **34** corporis] caro *V* corp. et sang. eius *B v* **45** cognoscit *V R A G B b e g* -scet *F* -scens *a p v* sit ille *B* percontatur *V R A F b*² *e g* percuntatur *B*¹ *a* percunctatur *G B*² *H b*¹ *p v* **49** et² *om. V*¹ ab] ex *G ed. Arg.* **51** exsp pot. *V*¹

inspiratione, sed terreno more gererentur? O res gestas, sed prophetice gestas; in terra, sed caelitus; per homines, sed diuinitus! Si excutiantur singula tantis fecunda mysteriis, multa sunt implenda uolumina; sed huic operi modus moderate inponendus nos in alia festinare conpellit. V 192

cap. XXXVIII

Mittitur Iacob a parentibus in Mesopotamiam, ub ibi ducat uxorem. Patris mittentis uerba haec sunt: *Non accipies uxorem ex filiabus Chananaeorum; surgens fuge in Mesopotamiam in domum Bathuel, patris matris tuae, et sume tibi inde uxorem de filiabus Laban, fratris matris tuae. Deus autem meus benedicat et te augeat te et multiplicet te; et eris in congregationes gentium; et det ibi benedictionem Abraham patris tui, tibi et semini tuo post te, ut heres fias terrae incolatus tui, quam dedit Deus Abraham.* Hic iam intellegimus segregatum semen Iacob ab alio semine Isaac, quod factum est per Esau. Quando enim dictum est: *In Isaac uocabitur tibi semen,* pertinens utique semen ad ciuitatem Dei, separatum est inde aliud semen Abrahae, quod erat in ancillae filio, et quod futurum erat in filiis Cetturae. Sed adhuc erat ambiguum de duobus geminis filiis Isaac, ad utrumque an ad unum eorum illa benedictio pertineret; et si ad unum, quisnam esset illorum. Quod nunc declaratum est, cum prophetice a patre benedicitur Iacob V 193 et dicitur ei: *Et eris in congregationes gentium, et det tibi benedictionem Abraham patris tui.*

Pergens itaque in Mesopotamiam Iacob in somnis accepit PL 517 oraculum, de quo sic scriptum est: *Et exiit Iacob a puteo iurationis et profectus est in Charran et deuenit in locum et dormiuit ibi; occiderat enim sol; et sumpsit ex lapidibus loci et posuit ad caput suum et dormiuit in loco illo et somniauit. Et ecce scala stabilita super terram, cuius caput pertingebat ad caelum; et angeli Dei ascendebant et descendebant per illam, et Dominus incumbebat super illam et dixit: Ego sum Deus Abraham patris tui et Deus Isaac, noli timere; terram, in qua tu dormis super eam, tibi dabo illam et semini tuo; et erit semen tuum sicut harena terrae, et dilatabitur supra mare et in Africum et in aquilonem et ad orientem; et benedicentur in te omnes tribus terrae et in semine tuo. Et ecce ego sum tecum, custodiens te in*

XXXVIII, **9** Gen. 28, 1 sqq. **11** Gen. 21, 12

XXXVIII, **2** uerba haec *V* haec uerba *rell. v* **7** benedictiones *p* abraham *V A F B a g p* abrahae *R H b v* **9** deus abr. ded. *e* abrahae *B v* hinc *H a* **13** ancilla et *g* **15** ad *V R A F G B H a e* an ad *b g p v* **18** congregationem *b* tibi dn̄s *a* **19** abraham *V plerr.* abrahae *R v* **21** sic *om. e* exiuit *B* **22** charran *F P* (*εἰς χαρράν; cf. 13, 8*) carran *H* charra *V R A G e* carram *b* charram *B a g v* **25** ad] in *B* **26** eam *H* **30** terrae] maris B^1 super *e v* **31** ad] in *A*; ab *g*

omni uia quacumque ibis, et reducam te in terram hanc, quia non te derelinquam, donec faciam omnia, quae tecum locutus sum. Et surrexit Iacob de somno suo et dixit : Quia est Dominus in loco hoc, ego autem nesciebam. Et timuit et dixit : Quam terribilis locus hic ; non est hoc nisi domus Dei et haec porta est caeli. Et surrexit Iacob et sumpsit lapidem, quem supposuit ibi sub caput suum, et statuit illum titulum et superfudit oleum in cacumen eius ; et uocauit Iacob nomen loci illius : V 194 *domus Dei.* Hoc ad prophetiam pertinet; nec more idololatriae μ 450 lapidem perfudit oleo Iacob, uelut faciens illum Deum ; neque enim adorauit eundem lapidem uel ei sacrificauit ; sed quoniam Christi nomen a chrismate est, id est ab unctione, profecto figuratum est hic aliquid, quod ad magnum pertineat sacramentum. Scalam uero istam intellegitur ipse Saluator nobis in memoriam reuocare in euangelio, ubi, cum dixisset de Nathanael : *Ecce uere Israelita, in quo dolus non est,* quia Israel uiderat istam usionem (ipse est enim Iacob), eodem loco ait : *Amen, amen, dico uobis, uidebitis caelum apertum et angelos Dei ascendentes et descendentes super filium hominis.*

Perrexit ergo Iacob in Mesopotamiam, ut inde acciperet uxorem. Vnde autem illi acciderit quattuor habere feminas, de quibus duodecim filios et unam filiam procreauit, cum earum nullam concupisset inlicite, indicat scriptura diuina. Ad unam quippe accipiendam uenerat ; sed cum illi latera ⟨pro altera⟩ supposita fuisset, nec ipsam dimisit, qua nesciens usus fuerat in nocte, ne ludibrio eam uideretur habuisse, et eo tempore, quando multiplicandae posteritatis causa plures uxores lex nulla prohibebat, accepit etiam illam, cui uni iam futuri coniugii fidem fecerat. Quae cum esset sterilis, ancillam suam, de qua filios ipsa susciperet, marito dedit ; quod etiam maior soror eius, quamuis peperisset, imitata, quoniam multiplicare prolem cupiebat, effecit. Nullam Iacob legitur petisse praeter unam, nec usus plurimis nisi gignendae prolis officio, coniugali iure seruato, ut neque hoc faceret, nisi uxores eius id fieri flagitassent, quae corporis uiri sui habebant legiti- PL 518 mam potestatem. Genuit ergo duodecim filios et unam filiam V 195 ex quattuor mulieribus. Deinde ingressus est in Aegyptum per

---

41 Gen. 28, 10 sqq. **51** Io. 1, 47 sqq. **68** Cf. 1. Cor. 7, 4

---

33 ieris *V*[1] **35** dom. est *H v* **36** et ego nesc. (*om.* autem) *B* **37** terr. est locus *H a* hoc] hic *A* **39** ibi *V A F b*[2] *p v* (ἐκεῖ) sibi R *G H a e g ; om. B b*[1] sub *V A F G H a e g p* super R ad *b*[2] *v* suum *om. v* sub cap. s.] capiti suo *B* in titulum *B b v* **40** inuoc. *a* **44** est[1] *om. e* unctionem *V* **48** nathanaele *G B b e v* quoniam *G H b* **49** est *om. V* **51** et desc. *om. g* **55** concupiuit *b* -pisceret *v* **56** pro altera *om. V* R *a e p Wey. ; sed cf.* XVIII, *4, 4* **57** quia *V F* quam *b* quod *H* fuerit *e* **58** delubrio (!) *B* **61** sterel. *e* **62** filium R merito *B*[1] **66** iure] lege *B*[1]

filium suum Ioseph, qui uenditus ab inuidentibus fratribus eo perductus fuit atque ibidem sublimatus.

cap. XXXIX

Iacob autem etiam Israel, sicut paulo ante dixi, uocabatur, quod nomen magis populus ex illo procreatus obtinuit. Hoc autem nomen illi ab angelo inpositum est, qui cum illo fuerat in itinere de Mesopotamia redeunte luctatus, typum Christi euidentissime gerens. Nam quod ei praeualuit Iacob, utique uolenti, ut mysterium figuraret, significat passionem Christi, ubi uisi sunt ei praeualere Iudaei. Et tamen benedictionem ab eodem angelo, quem superauerat, impetrauit ; ac sic huius nominis inpositio benedictio fuit. Interpretatur autem Israel « uidens Deum », quod erit in fine praemium sanctorum omnium. Tetigit porro illi idem angelus ueluti praeualenti latitudinem femoris eumque isto modo claudum reddidit. Erat itaque unus atque idem Iacob et benedictus et claudus ; benedictus in eis, qui in Christum ex eodem populo crediderunt, atque in infidelibus claudus. Nam femoris latitudo generis multitudo est. Plures quippe sunt in ea stirpe, de quibus prophetice praedictum est : *Et claudicauerunt a semitis suis.*

cap. XL

Ingressi itaqua referuntur in Aegyptum simul cum ipso μ 451
Iacob septuaginta quinque homines, adnumerato ipso filiis V. 196
suis. In quo numero duae tantum feminae commemorantur, una filia, neptis altera. Sed res diligenter considerata non indicat, quod tantus numerus fuerit in progenie Iacob die uel anno quo ingressus est Aegyptum. Commemorati sunt quippe in eis etiam pronepotes Ioseph, qui nullo modo iam tunc esse potuerunt, quoniam tunc centum triginta annorum erat Iacob, filius uero eius Ioseph triginta nouem ; quem cum accepisse tricensimo anno suo uel amplius constet uxorem, quo modo potuit per nouem annos habere pronepotes de filiis, quos ex eadem uxore suscepit ? Cum igitur nec filios haberent Ephraem et Manasses, filii Ioseph, sed eos pueros infra quam nouennes Iacob Aegyptum ingressus inuenerit, quo pacto eorum non solum filii, sed etiam nepotes in illis septuaginta quinque numerantur, qui tunc Aegyptum ingressi sunt cum Iacob ? Nam commemoratur ibi Machir, filius Manasse, nepos Ioseph, et eiusdem Machir filius, id est Galaad, nepos Manasse, pronepos Ioseph ; ibi est et quem genuit Ephraem,

---

XXXIX, **12** Gen. 32, 24 sqq. **17** Ps. 17, 46

XL, **3** Gen. 46, 27 (LXX) ; Act. 7, 14

---

70 eo] et *V*, *H* (*sup. lin.*)

XXXIX, **4** in *om. e* **5** ei *sup. l. g* **6** ut] et *H ; om. e* **7** praeuelare *e* **8** huius sic *H* huius *om.* R **11** uelut *A v* **12** reddit V^1 *ed. Arg.* **15** atque in fidel. *e ed. Arg.*

XL, **1** ipso *ante* Iacob *om.* R **2** cum filiis *H a* b^1 *v* **5** quod *V* **6** in aeg. *B* **10** accepisset *V H* **13** effrem *B* effraym *H* **17** commemorantur *R B* **18** ga-

alter filius Ioseph, id est Vtalaam, nepos Ioseph, et filius PL 519 ipsius Vtalaae Edem, nepos Ephraem, pronepos Ioseph ; qui nullo modo esse potuerunt, quando Iacob in Aegyptum uenit et filios Ioseph, nepotes suos, auos istorum, minores quam nouem annorum pueros inuenit. Sed nimirum introitus Iacob in Aegyptum, quando eum in septuaginta quinque hominibus V 197 scriptura commemorat, non unus dies uel unus annus, sed totum illud est tempus, quamdiu uixit Ioseph, per quem factum est ut intrarent. Nam de ipso Ioseph eadem scriptura sic loquitur : *Et habitauit Ioseph in Aegypto, ipse et fratres eius et omnis cohabitatio patris eius, et uixit annos centum decem, et uidit Ioseph Ephraem filios usque in tertiam generationem.* Ipse est ille pronepos eius ab Ephraem tertius. Generationem quippe tertiam dicit filium, nepotem, pronepotem. Deinde sequitur : *Et filii Machir, filii Manasse, nati sunt supra femora Ioseph.* Et hic ille ipse est nepos Manasse, pronepos Ioseph. Sed pluraliter appellati sunt, sicut scriptura consueuit, quae unam quoque filiam Iacob filias nuncupauit ; sicut in Latinae linguae consuetudine liberi dicuntur pluraliter filii, etiamsi non sint uno amplius. Cum ergo ipsius Ioseph praedicetur felicitas, quia potuit uidere pronepotes, nullo modo putandi sunt iam fuisse tricensimo nono anno proaui sui Ioseph, quando ad eum in Aegyptum Iacob pater eius aduenit. Illud autem est, quod fallit minus ista diligenter intuentes, quoniam scriptum est : *Haec autem nomina filiorum Israel, qui intrauerunt in Aegyptum simul cum Iacob patre suo.* Hoc enim dictum est, quia simul cum illo conputantur septuaginta quinque, non quia simul iam erant omnes, quando Aegyptum ingressus est ipse ; sed, ut dixi, totum tempus habetur eius ingressus, quo uixit Ioseph, per quem uidetur ingressus. μ 452

cap. XLI Igitur propter populum Christianum, in quo Dei ciuitas V 198 peregrinatur in terris, si carnem Christi in Abrahae semine requiramus, remotis concubinarum filiis occurrit Isaac ; si in semine Isaac, remoto Esau, qui est etiam Edom, occurrit Iacob, qui est et Israel ; si in semine ipsius Israel, remotis ceteris occurrit Iudas, quia de tribu Iuda exortus est Christus. Ac per hoc cum in Aegypto moriturus Israel suos filios benediceret, quem ad modum Iudam prophetice benedixerit,

---

35 Gen. 50, 22 sq. **45** Gen. 46, 8

---

laath *B* **20** *sq.* tutal. *g* **21** utaleae *V* R *G* utal(a)e *B H* eddem *B* aedem *g* eidem *H* idem V^2 *A G* **23** filii *V* **25** hominibus *V* R^2 *A G B H a b e p ed. Arg.* homines R^1 animabus *F g v* choabitatio *V* habitatio *g* **30** decem *V* R *F a e g* et dec. *A G B v* C X *H* decem et centum *b* **31** effrem *B H ed. Arg.* filiosuo usque *V* **37** quoque *om.* V^1 unamquamque *H* **39** praedicetur *V* R *A G B H e g p ed. Arg.* praedicitur *F* praediceretur *a b v* **41** sunt *sup. lin. V* **42** ad eum *om.* B^1 **43** est *om. G e ed. Arg.* **45** aegypto *e*

XLI, **1** Dei *om.* e^1

audiamus : *Iuda*, inquit, *te laudabunt fratres tui. Manus tuae super dorsum inimicorum tuorum ; adorabunt te filii patris tui. Catulus leonis Iuda ; ex germinatione, fili mi, ascendisti ; recumbens dormisti ut leo et ut catulus leonis ; quis suscitabit eum ?* PL *Non deficiet princeps ex Iuda et dux de femoribus eius,* 520 *donec ueniant quae reposita sunt ei ; et ipse expectatio gentium ; alligans ad uitem pullum suum et cilicio pullum asinae suae lauabit in uino stolam suam et in sanguine uuae amictum suum. Fului oculi eius a uino et dentes candidiores lacte.* Exposui haec aduersus Manichaeum Faustum disputans et satis esse arbitror, quantum ueritas prophetiae huius elucet ; ubi et mors Christi praedicta est uerbo dormitionis et non necessitas, sed potestas in morte nomine leonis. Quam potestatem in euangelio ipse praedicat dicens : *Potestatem habeo ponendi animam meam et potestatem habeo iterum sumendi eam. Nemo eam tollit a me ; sed ego eam pono a me, et iterum sumo eam.* Sic leo fre- V 199 muit, sic quod dixit impleuit. Ad eam namque pertinet potestatem, quod de resurrectione eius adiunctum est : *Quis suscitabit eum ?* hoc est, quia nullus hominum, nisi se ipse, qui etiam de corpore suo dixit : *Soluite templum hoc, et in triduo resussitabo illud.* Ipsum autem genus mortis, hoc est sublimitas crucis, in uno uerbo intellegitur, quod ait : *Ascendisti.* Quod uero addidit : *Recumbens dormisti,* euangelista exponit, ubi dicit : *Et inclinato capite tradidit spiritum ;* aut certe sepultura eius agnoscitur, in qua recubuit dormiens, et unde illum nullus hominum, sicut prophetae aliquos uel sicut ipse alios, suscitauit, sed sicut a somno ipse surrexit. Stola porro eius, quam lauat in uino, id est mundat a peccatis in sanguine suo, cuius sanguinis sacramentum baptizati sciunt, unde et adiungit : *Et in sanguine uuae amictum suum,* quid est nisi ecclesia ? Et *fului oculi eius a uino* spiritales eius inebriati poculo eius, de quo canit psalmus : *Et calix tuus inebrians quam praeclarus est ! Et dentes eius candidiores lacte,* quod potant apud apostolum paruuli, uerba scilicet nutrientia, nondum idonei solido cibo. Ipse igitur est, in quo reposita erant promissa Iudae, quae donec uenirent numquam principes, hoc est reges Israel, ab illa stirpe defuerunt. *Et ipse ex-*

XLI, **17** Gen. 49, 8 sqq. **18** XII 42 (CE 25[1], 368, 15 sqq.) **24** Io. 10, 17 sq. **29** Io. 2, 19 **32** Io. 19, 30 **41** Ps. 22, 5 **42** 1. Cor. 3, 2

---

11 generatione *e* mihi *V* ascendistis *e* **12** qui *V A e* suscitauit *V H* **14** et ipse erit *B* **16** lauauit *V* amictus *e* **21** in morte *e* **22** habeo *om.* B^1 **23** et nemo *g* pono et it. (*om. a* me) *B* **26** qui *V A F* b^1 **27** suscitauit *H e* **28** et in *A B H b p v* et *om. V* in *om.* R *F G a e g* **29** resusc. V^1 (*corr.*), R *A G B H a b e g p v* (*cf.* XVIII, *35, 66 ; CE 57, 116, 21*) susc. V^1 (*ab initio*), *F* (*cf. l. 26 et 34*) **31** ạddorm. *e* **34** uel ut *V* ille *B* **36** porro] purpurea *V* (*litt.* e *sup. l.*), *ed. Arg.* labat *V* **40** populo V^1 e^1 **41** clarus *R* eius *om.* V^1 lacte cand. *H a* **44** principis V^1 **45** Et] est

pectatio gentium; quod clarius est uidendo quam fit exponendo.

cap. XLII Sicut autem duo Isaac filii, Esau et Iacob, figuram prae- μ 453
buerunt duorum populorum in Iudaeis et Christianis (quamuis, V 200
quod ad carnis propaginem pertinet, nec Iudaei uenerint de
semine Esau, sed Idumaei; nec Christianae gentes de Iacob,
sed potius Iudaei; ad hoc enim tantum figura ualuit, quod
dictum est: *Maior seruiet minori)*: ita factum est etiam in
duobus filiis Ioseph; nam maior gessit typum Iudaeorum,
Christianorum autem minor. Quos cum benediceret Iacob, PL 521
manum dextram ponens super minorem quem habebat ad
sinistram, sinistram super maiorem quem habebat ad dex-
tram: graue uisum est patri eorum, et admonuit patrem uelut
corrigens eius errorem et quisnam eorum esset maior osten-
dens. At ille mutare manus noluit, sed dixit: *Scio, fili, scio.
Et hic erit in populum, et hic exaltabitur; sed frater eius iunior
maior illo erit, et semen eius erit in multitudinem gentium.*
Etiam hic duo illa promissa demonstrat. Nam ille *in populum,*
iste *in multitudinem gentium.* Quid euidentius quam his
duabus promissionibus contineri populum Israelitarum or-
bemque terrarum in semine Abrahae, illum secundum car-
nem, istum secundum fidem?

cap. XLIII Defuncto Iacob, defuncto etiam Ioseph per reliquos cen-
tum quadraginta quattuor annos, donec exiretur de terra
Aegypti, in modum incredibilem illa gens creuit, etiam tantis V 201
adtrita persecutionibus, ut quodam tempore nati masculi
necarentur, cum mirantes Aegyptios nimia populi illius in-
crementa terrerent. Tunc Moyses subtractus furto trucidato-
ribus paruulorum ad domum regiam, ingentia per eum Deo
praeparante, peruenit nutritusque et adoptatus a filia Pha-
raonis (quod nomen in Aegypto omnium regum fuit) in tantum
prouenit uirum, ut ipse illam gentem mirabiliter multiplica-
tam ex durissimo et grauissimo, quod ibi ferebat, iugo serui-
tutis extraheret, immo per eum Deus, qui hoc promiserat
Abrahae. Prius quippe exinde fugiens, quod, cum Israelitam
defenderet, Aegyptium occiderat et territus fuerat, postea
diuinitus missus in potestate spiritus Dei superauit Pharaonis
resistentes magos. Tunc per eum Aegyptiis inlatae sunt de-
cem memorabiles plagae, cum dimittere populum Dei nol-
lent, aqua in sanguinem uersa, rana et sciniphes, cynomyia,

XLII, **6** Gen. 25, 23 **17** Gen. 48, 19

XLIII, **6** Exod. 1 **14** Ex. 2, 1—15

V (s *sup. l.*) **46** fit] fuit *b*[1] sit *G e*

XLII, **3** quod *om. V* pertinent *V* **3** de *V* R *A F G B H a b e p ed. Arg.* ex *g v* **5** ad *ex* ab *corr. V* **6** etiam *om. V* **13** man. mut. *B* scio[1] *ex* scit *corr. V* **16** prom. illa *B* **17** his *om. e*

XLIII, **3** creauit *V* **9** aegyptu *V* omnium *om. V* **10** peruenit *H v* **12** extrahere *V*[1] **13** israhelita defenderat *V* **18** rana *V p* (*4, 35 sq.*) ranae *rell. v* et *om.* R *A F B H b*[1] *g p* schinifes R *A* cinif. *e p* cynomia *mss*

mors pecorum, ulcera, grando, lucusta, tenebrae, mors primogenitorum. Ad extremum Israelitas, quos plagis tot tantisque perfracti tandem aliquando dimiserant, Aegyptii in mari Rubro dum persequuntur extincti sunt. Illis quippe abeuntibus diuisum mare uiam fecit ; hos autem insequentes in se rediens unda submersit. Deinde per annos quadraginta duce Moyse Dei populus in deserto actus est, quando tabernaculum μ 454 testimonii nuncupatum est, ubi Deus sacrificiis futura praenuntiantibus colebatur, cum scilicet iam data lex fuisset in monte multum terribiliter ; adtestabatur enim euidentissima mirabilibus signis uocibusque diuinitas. Quod factum est, mox ut exitum est de Aegypto et in deserto populus esse coepit, quinquagensimo die post celebratum Pascha per ouis PL immolationem ; qui usque adeo typus Christi est praenuntians 522 eum per uictimam passionis de hoc mundo transiturum ad V 202 Patrem (Pascha quippe Hebraea lingua transitus interpretatur), ut iam cum reuelaretur testamentum nouum, postea quam Pascha nostrum immolatus est Christus, quinquagensimo die ueniret de caelo Spiritus sanctus, qui dictus est in euangelio digitus Dei, ut recordationem nostram in primi praefigurati facti memoriam reuocaret, quia et legis illae tabulae digito Dei scriptae referuntur.

Defuncto Moyse populum rexit Iesus Naue et in terram promissionis introduxit eamque populo diuisit. Ab his duobus mirabilibus ducibus bella etiam prosperrime ac mirabiliter gesta sunt, Deo contestante non tam propter merita Hebraei populi quam propter peccata earum, quae debellabantur, gentium illas eius prouenisse uictorias. Post istos duces iudices fuerunt, iam in terra promissionis populo conlocato, ut inciperet interim reddi Abrahae prima promissio de gente una, id est Hebraea, et terra Chanaan, nondum de omnibus gentibus et toto orbe terrarum ; quod Christi aduentus in carne et non ueteris legis obseruationes, sed euangelii fides fuerat impletura. Cuius rei praefiguratio facta est, quod non Moyses, qui legem populo acceperat in monte Sina, sed Iesus, cui etiam nomen Deo praecipiente mutatum fuerat ut Iesus uocaretur, populum in terram promissionis induxit. Temporibus autem iudicum, sicut se habebant et peccata populi et misericordia Dei, alternauerunt prospera et aduersa bellorum.

---

24 Ex. c. 7—12 ; 14   **34** Ex. 12, 11   **38** Lc. 11, 20   **40** Exod. 31, 18   **42** Ios. 1   **55** Num. 13, 17

---

19 locusta *B*   **25** per desertum *v*   **31** die *om. V*   **32** quibusque *V ;* quisque *e*[1]   **36** est *om. V*   **37** uenire *V*   **42** induxit prom. *e*   **43** uella *V*   **45** ear. pecc. *e*   **47** inciperent *e*   **48** promissionis *V*   **51** leg. uet. *e*   obseruatione *H e*   fide *e*   **53** Ies.] is *e*   **54-55** uoc ies. *B*   **55** introdux. *B* (*cf. l. 42*)   **56** pop pecc. *g*

Inde uentum est ad regum tempora, quorum primus regnauit Saul ; cui reprobato et bellica clade prostrato eiusque stirpe reiecta, ne inde reges orerentur, Dauid successit in regnum, cuius maxime Christus dictus est filius. In quo arti- V 203
culus quidam factus est et exordium quodam modo iuuentutis populi Dei ; cuius generis quaedam uelut adulescentia ducebatur ab ipso Abraham usque ad hunc Dauid. Neque enim frustra Matthaeus euangelista sic generationes commemorauit, ut hoc primum interuallum quattuordecim generationibus commendaret, ab Abraham scilicet usque ad Dauid. Ab adulescentia quippe incipit homo posse generare ; propterea generationum ex Abraham sumpsit exordium ; qui etiam pater gentium constitutus est, quando mutatum nomen accepit. Ante hunc ergo uelut pueritia fuit huius generis populi Dei a Noe usque ad ipsum Abraham ; et ideo in lingua inuenta est, id est Hebraea. A pueritia namque homo incipit loqui post infantiam, quae hinc appellata est, quod fari non potest. Quam profecto aetatem primam demergit obliuio, sicut aetas prima generis humani est deleta diluuio. Quotus enim quisque est, qui suam recordetur infantiam ? Quam ob rem in isto procursu ciuitatis Dei, sicut superior unam eandemque primam, ita duas aetates secundam et tertiam liber iste contineat, in qua tertia propter uaccam trimam, capram trimam, arietem trimum et inpositum est legis iugum et apparuit abundantia peccatorum et regni terreni surrexit exordium, ubi non defuerunt spiritales, quorum in turture et columba figuratum est sacramentum.

LIBER XVII.

μ 455

cap. I Promissiones Dei, quae factae sunt ad Abraham, cuius PL 523
semini et gentem Israeliticam secundum carnem et omnes V 204
gentes deberi secundum fidem Deo pollicente didicimus, quem ad modum compleantur, per ordinem temporum procurrens Dei ciuitas indicabit. Quoniam ergo superioris libri usque ad

65 Mt. I, 17 **71** Cf. XVI, 28, 10 sq. **73** Cf. c. 11 **83** Gen. 15, 9 ; cf. XVI, 24, 25 sq.

59 cui *V* R *A F a e g p* quo *G B H b v* **60** eiecta *H b* orerentur *V* R *A F* g^1 orir. *G B H a b* g^2 *p v* **64** huc H^1 *e* **68** gen. posse *B* **72** et ideo in lingua (= *cum lingua ; cf. 6, 50*) *V* R *F a g p ed. Arg.* et ideo ling. *e* in ling. (*om.* et ideo) *A* et ideo (idē *b*) prima lingua *G b v* et id. prima in ling. *B H* **73** est² *om. p* inc. homo *H b* **74** post inf. *om. e* quod *mss* quia *v* **76** estas *g* primi V^1 **79** aetates primam et secundam *V* **81** arietem R *A F G B a e p ed. Arg.* et ariet. *V H b g v* et inpos. *mss ed. Arg.* et *om. v* **84** sacr.] *addid.* contuli *F g. Hic desinit cod. V subscr.* AVRELI AVGVSTINI - DE CIVITATE DEI - CONTRA PAGANOS - LIBER XVI EXP.

I, **1** ad *om. H ed. Arg.* **3** deberi se *e* **5** indicabit R b^2 *g v* indicauit *A F*

regnum Dauid factus est finis, nunc ab eodem regno, quantum suscepto operi sufficere uidetur, cetera quae sequuntur adtingimus. Hoc itaque tempus, ex quo sanctus Samuel prophetare coepit, et deinceps, donec populus Israel captiuus in Babyloniam duceretur atque inde secundum sancti Hieremiae prophetiam post septuaginta annos reuersis Israelitis Dei domus instauraretur, totum tempus est prophetarum. Quamuis enim et ipsum Noe patriarcham, in cuius diebus uniuersa diluuio terra deleta est, et alios supra et infra usque ad hoc tempus, quo reges in Dei populo esse coeperunt, propter quaedam per eos futura siue quoque modo significata siue praedicta, quae pertinerent ad ciuitatem Dei regnumque caelorum, non inmerito possumus appellare prophetas, praesertim quia nonnullos eorum id expressius legimus nuncupatos, sicut Abraham, sicut Moysen : tamen dies prophetarum praecipue maximeque hi dicti sunt, ex quo coepit prophetare Samuel, qui et Saulem prius et eo reprobato ipsum Dauid Deo praecipiente unxit in regem, de cuius ceteri stirpe succederent, V 205
quousque illos succedere sic oporteret. Quae igitur a prophetis sunt praedicta de Christo, cum moriendo decedentibus et nascendo succedentibus suis membris ciuitas Dei per ista curreret tempora, si omnia uelim commemorare, in inmensum pergitur, primum quia ipsa scriptura, quae per ordinem reges eorumque facta et euenta digerens uidetur tamquam historica diligentia rebus gestis occupata esse narrandis, si adiuuante Dei spiritu considerata tractetur, uel magis uel certe non minus praenuntiandis futuris quam praeteritis enuntiandis inuenietur intenta ; (et hoc perscrutando indagare ac disserendo monstrare quam sit operosum atque prolixum et PL
quam multis indiguum uoluminibus, quis ignorat, qui haec 524
uel mediocriter cogitet ?) deinde quia ea ipsa, quae ad prophetiam non ambigitur pertinere, ita sunt multa de Christo regnoque caelorum, quae ciuitas Dei est, ut ad hoc aperien- μ 456
dum maior sit disputatio necessaria,quam huius operis modus flagitat. Proinde ita, si potuero, stilo moderabor meo, ut huic operi in Dei uoluntate peragendo nec ea quae supersunt dicam nec ea quae satis sunt praetermittam.

cap. II In praecedente libro diximus ab initio ad Abraham pro-

---

I, **10** Hierem. 25, 11 **20** Gen. 20, 7 ; Deut. 34, 10

G B H a b^1 *e p ed. Arg.* **10** Ieremiae *B H v* **13** terra diluuio *a v* **14** deleta *G B a b* $e^{marg.}$ *p v* data R^1 deluta R^2 g^1 diluta *A F H e* g^2 *Hoffm.* (*cf.* xvi, *43, 76 ;* xx, *18, 35 ; 24, 63*) **15** in *om. e* **16** pro eo *e* quomodo *B H e* praedicata e^1 *ed. Arg.* **18** possumus *R A B a* b^1 *p ed. Arg.* possimus *F G H* b^2 *e g v* **21** hii *B g ;* dii e^1 **25** sunt *R G H a g v* sint *A F B b e p Hoffm.* **30** occupanda e^1 **35** indiguum *A B H g* b^2 p^2 *v Do.*[2] indignum *a* b^1 p^1 indigum *F r* indigeant *e* indigeat *R Do.*[3] **36** cogitet *R* cogitat *A F G B H rell. v Hoffm.* **41** superflua sunt $e^{marg.}$ supersint .. satis sint *v*

missionum Dei duas res fuisse promissas, unam scilicet, quod terram Chanaan possessurum fuerat semen eius (quod significat⟨ur⟩, ubi dictum est : *Vade in terram, quam tibi demonstrauero, et faciam te in gentem magnam)*, aliam uero V 206 longe praestantiorem non de carnali, sed de spiritali semine, per quod pater est non unius gentis Israeliticae, sed omnium gentium, quae fidei eius uestigia consequuntur ; quod promitti coepit his uerbis : *Et benedicentur in te omnes tribus terrae ;* et deinceps aliis multis admodum testimoniis haec duo promissa esse monstrauimus. Erat igitur iam in terra promissionis semen Abrahae, id est populus Israel, secundum carnem atque ibi non solum tenendo ac possidendo ciuitates aduersariorum, uerum etiam reges habendo regnare iam coeperat, impletis de ipso populo promissionibus Dei magna iam ex parte, non solum quae tribus illis patribus, Abraham Isaac et Iacob, et quaecumque aliae temporibus eorum, uerum etiam quae per ipsum Moysen, per quem populus idem de seruitute Aegyptia liberatus et per quem cuncta praeterita reuelata sunt, temporibus eius, cum populum per heremum duceret, factae fuerant. Neque autem per insignem ducem Iesum Naue, per quem populus ille in promissionis inductus est terram expugnatisque gentibus eam duodecim tribubus, quibus Deus iusserat, diuisit et mortuus est, neque post illum toto tempore iudicium impleta fuerat promissio Dei de terra Chanaan a quodam flumine Aegypti usque ad flumen PL magnum Euphraten ; nec tamen adhuc prophetabatur futu- 525 rum, sed expectabatur implendum. Impletum est autem per Dauid et eius filium Salomonem, cuius regnum tanto, quantum promissum fuerat, spatio dilatatum est ; uniuersos quippe illos subdiderunt tributariosque fecerunt. Sic igitur in terra promissionis secundum carnem, hoc est in terra Chanaan, μ 457 sub his regibus semen Abrahae fuerat constitutum, ut nihil deinde superesset, quo terrena illa Dei promissio compleretur, V 207 nisi ut in eadem terra, quantum ad prosperitatem adtinet temporalem, per posteritatis successionem inconcusso statu usque ad mortalis huius saeculi terminum gens permaneret Hebraea, si Domini Dei sui legibus oboediret. Sed quoniam Deus nouerat hoc eam non esse facturam, usus est eius etiam temporalibus poenis ad exercendos in ea paucos fideles suos et admonendos qui postea futuri erant in omnibus gentibus,

---

II, **5** Gen. 12, 1 **10** Gen. 12, 3 **27** Gen. 15, 18

II, **3** foret *B ed. Arg.* significat R *A F r B e g ed. Arg.* (*recte ?*) scriptum *e* **4** demonstrabo *e* **6** de² *om. e* **8** fide *e ed. Arg.* **15** coeperant *B* **17** alia *e* alia et *H* **18** de *om. e* **19** liberatus est et *v* **20** heremum *A F B H e g* haer. *R* **22** autem] enim *H* **27** fut.] uenturum *e*¹ **29** tanto quantum R *A F G B p ed. Arg.* tantum quantum *H b e* tanto quanto *a g v Hoffm.* **30** spatiū *e* spatii *H*

quod eos admoneri oportebat, in quibus alteram promissionem reuelato nouo testamento per incarnationem Christi fuerat impleturus.

cap. III Quocirca sicut oracula illa diuina ad Abraham Isaac et Iacob et quaecumque alia signa uel dicta prophetica in sacris litteris praecedentibus facta sunt, ita etiam ceterae ab isto regum tempore prophetiae partim pertinent ad gentem carnis Abrahae, partim uero ad illud semen eius, in quo benedicuntur omnes gentes coheredes Christi per testamentum nouum ad possidendam uitam aeternam regnumque caelorum; partim ergo ad ancillam, quae in seruitutem generat, id est terrenam Hierusalem, quae seruit cum filiis suis, partim uero ad liberam ciuitatem Dei, id est ueram Hierusalem aeternam in caelis, cuius filii homines secundum Deum uiuentes peregrinantur in terris; sed sunt in eis quaedam, quae ad utramque pertinere intelleguntur, ad ancillam proprie, ad liberam figurate.

Tripertita itaque reperiuntur eloquia prophetarum, si quidem aliqua sunt ad terrenam Hierusalem spectantia, aliqua ad caelestem, nonnulla ad utramque. Exemplis uideo pro- V 208
bandum esse quod dico. Missus est Nathan propheta, qui regem Dauid argueret de peccato graui et ei, quae consecuta sunt mala, futura praediceret. Haec atque huius modi siue publice, id est pro salute uel utilitate populi, siue priuatim, cum pro suis quisque rebus diuina promereretur eloquia, quibus pro usu temporalis uitae futuri aliquid nosceretur, ad terrenam ciuitatem pertinuisse quis ambigat? Vbi autem legitur: *Ecce dies ueniunt, dicit Dominus, et consummabo domui Israel et domui Iuda testamentum nouum, non secundum testamentum, quod disposui patribus eorum in die, qua adprehendi manum eorum, ut educerem eos de terra Aegypti, quoniam ipsi non permanserunt in testamento meo, et ego neglexi eos,*
dicit Dominus. Quia hoc est testamentum, quod constituam PL
domui Israel post dies illos, dicit Dominus, dando leges meas 526
in mentem eorum et super corda eorum scribam eas, et uidebo eos, et ero illis in Deum, et ipsi erunt mihi in plebem: Hierusalem sine dubio superna prophetatur, cuius Deus ipse prae-

---

III, **20** 2. Sam. (2. Reg.) 12, 1 sqq. **33** Hierem. 31, 31 sqq.; Hebr. 8, 8 sqq.

---

42 quos eos *e*

III, **4** (**5**, **8**, **9**) partem *g* **5** benedicentur *H ed. Arg.* **10** ueram *om. A B*[1] **12** ad] in *e*[1] utrumque *g* **15** *sqq.* tripart. *v* **16** expect. *g ed. Arg.* **18** natham *R F B*[1] (?) *e g* qui] ad *R*[1] **19** et ea *B ed. Arg.* **21** uel utilitate *om. A ed. Arg.* **22** pro *om. H g* **23** nascer. *g* perten. *e g* **25** uenient *e*[2] **30** est *om. e* test. meum *B* **31** ill. dies *e* dando] dabo *a*[2] *v* **33** in populum *e*

mium est, eumque habere atque ipsius esse summum ibi est atque totum bonum. Ad utramque uero pertinet hoc ipsum, quod Hierusalem dicitur Dei ciuitas, et in ea prophetatur futura domus Dei, eaque prophetia uidetur impleri, cum Salomon rex aedificat illud nobilissimum templum. Haec enim et μ 458 in terrena Hierusalem secundum historiam contigerunt, et caelestis Hierusalem figurae fuerunt. Quod genus prophetiae ex utroque ueluti compactum atque commixtum in libris ueteribus canonicis, quibus rerum gestarum narrationes continentur, ualet plurimum multumque exercuit et exercet ingenia V 209 scrutantium litteras sacras, ut, quod historice praedictum completumque legitur in semine Abrahae secundum carnem, etiam in semine Abrahae secundum fidem quid implendum allegorice significet inquiratur ; in tantum ut quibusdam uisum sit nihil esse in eisdem libris uel praenuntiatum et effectum, uel effectum, quamuis non praenuntiatum, quod non insinuet aliquid ad supernam ciuitatem Dei eiusque filios in hac uita peregrinos figurata significatione referendum. Sed si hoc ita est, iam bipertita, non tripertita erunt eloquia prophetarum, uel potius illarum scripturarum omnium, quae ueteris instrumenti appellatione censentur. Nihil enim erit illic, quod ad Hierusalem terrenam tantum pertineat, si, quidquid ibi de illa uel propter illam dicitur atque completur, significat aliquid, quod etiam ad Hierusalem caelestem allegorica praefiguratione referatur ; sed erunt sola duo genera, unum quod ad Hierusalem liberam, alterum quod ad utramque pertineat. Mihi autem sicut multum uidentur errare, qui nullas res gestas in eo genere litterarum aliquid aliud praeter id, quod eo modo gestae sunt, significare arbitrantur, ita multum audere, qui prorsus ibi omnia significationibus allegoricis inuoluta esse contendunt. Ideo tripertita, non bipertita esse dixi. Hoc enim existimo, non tamen culpans eos, qui potuerint illic de quacumque re gesta sensum intellegentiae spiritalis exsculpere, seruata dumtaxat primitus historiae ueritate. Ceterum quae ita dicuntur, ut rebus humanitus seu diuinitus gestis siue gerendis conuenire non possint, quis fidelis dubitet non esse inaniter dicta ? Quis ea non ad intellegentiam spiritalem reuocet, si possit, aut ab eo qui potest reuocanda esse fateatur ?

cap. IV Procursus igitur ciuitatis Dei ubi peruenit ad regum tem- PL 527 pora, quando Dauid Saule reprobato ita regnum primus obti- V 210 nuit, ut eius deinde posteri in terrena Hierusalem diuturna

35 ibi] illi *ed. Ben.* **36** utrumque *g* **39** aedificauit R **45** quod ibi historiae *e* **46** carnem — secundum *om. g* **52** sed si *R F G B H a b e g p v* **53** et si *A r Do.*[2,3] ita hoc *H b* **60** quod *om. B*[1] **63** eodem *e* **67** potuerunt *H e ed. Arg.* **68** prim. dumt. *B v* **71** possent *e* **72** ad] in *g* spiritual. *B H* (*passim*)

successione regnarent, dedit figuram, re gesta significans atque praenuntians, quod non est praetereundum silentio, de rerum mutatione futurarum, quod adtinet ad duo testamenta, uetus et nouum, ubi sacerdotium regnumque mutatum est per sacerdotem eundemque regem nouum ac sempiternum, qui est Christus Iesus. Nam et Heli sacerdote reprobato substitutus in Dei seruitium Samuel simul officium functus sacerdotis et iudicis, et Saule abiecto rex Dauid fundatus in regno hoc quod dico figurauerunt. Mater quoque ipsa Samuelis Anna, quae prius fuit sterilis et posteriore fecunditate laetata est, prophetare aliud non uidetur, cum gratulationem suam Domino fundit exultans, quando eundem puerum natum et [μ 459] ablactatum Deo reddit eadem pietate, qua uouerat. Dicit enim : *Confirmatum est cor meum in Domino, exaltatum est cornum meum in Deo meo. Dilatatum est super inimicos meos os meum, laetata sum in salutari tuo. Quoniam non est sanctus sicut Dominus, et non est iustus sicut Deus noster ; non est sanctus praeter te. Nolite gloriari et nolite loqui excelsa, neque procedat magniloquium de ore uestro. Quoniam Deus scientiarum* [V 211] *Dominus, et Deus praeparans adinuentiones suas. Arcum potentium fecit infirmum, et infirmes praecincti sunt uirtutem ; pleni panibus minorati sunt, et esurientes transierunt terram. Quia sterilis peperit septem, et multa in filiis infirmata est. Dominus mortificat et uiuificat, deducit ad inferos et reducit. Dominus pauperes facit et ditat, humiliat et exaltat. Suscitat a terra pauperem et de stercore erigit inopem, ut conlocet eum cum potentibus populi, et sedem gloriae hereditatem dans eis ; dans uotum uouenti, et benedixit annos iusti, quoniam non in uirtute potens est uir. Dominus infirmum faciet aduersarium suum, Dominus sanctus. Non glorietur prudens in prudentia sua, et non glorietur potens in potentia sua, et non glorietur diues in diuitiis suis ; sed in hoc glorietur, qui gloriatur, intellegere et scire Dominum et facere iudicium et iustitiam in medio terrae. Dominus ascendit in caelos et tonuit ; ipse iudicabit*

IV, **37** Hierem. 9, 23 sq.

IV, **4** res *H e* gestas *H* **5** de *om. R* **6** futura *e*^{1} **8** et *om. B H* **10** seruitium *R*^{1} (VII, *32, 15 ;* XVII, *21, 19 ;* XIV, *15, 49 ;* XIX, *17, 39) ;* ministerium *R*^{2} *(marg.), rell. v Hoffm.* officium *R*^{1} *A F G H a e g* officio *B (b p ?) v Hoffm.* **15** fudit *H p* **16** reddit *R G B b e v* reddidit *A F H a g p Hoffm.* **17** exaltatum *R B e g p sec. Graec.* et exalt. *A F G H a b v* **18** cornum *R*^{1} *A F (cf. 9, 13 ; Neue- Wag.*^{2} *p. 526 sq. ; CE 14, 17, 16 ; 239, 1 ; 11)* cornu *R*^{2} *G B H a b*^{2} *e g p v* cor *b*^{1} **19** os meum super in. m. *A sec. cod. Alex. (= Vulg.)* **20** sicut] ut est *B*^{1} **21** gloriari *R A B H a b e p* glor. superbe *F g v* **24** infirmes *R A b*^{1} *(cf. CE 14, 231, 16 ; 286, 2 ; Fragm. Fris. Hebr. 6, 12)* infirmi *F G B H a b*^{2} *e g p v (cf. l. 55 et 98)* uirtutem *(δύναμιν) R F (l. 55-56 ; 16, 12)* uirtute *A B H v Hoffm.* **30** principibus *R G Vulg. ; sed cf. l. 170* **32** facit *B H b* faciens *p* **33** suum] eius *F B (l. 187 sqq.)* **35** scire et intell. *A* **37** et ipse *A G H b g*

extrema terrae, quia iustus est ; et dat uirtutem regibus nostris, et exaltabit cornum christi sui.

Itane uero uerba haec unius putabuntur esse mulierculae, de nato sibi filio gratulantis ? Tantumne mens hominum a luce ueritatis auersa est, ut non sentiat supergredi modum feminae huius dicta quae fudit ? Porro qui rebus ipsis, quae iam coeperunt etiam in hac terrena peregrinatione compleri, conuenienter mouetur, nonne intendit et aspicit et agnoscit PL per hanc mulierem, cuius etiam nomen, id est Anna, gratia 528 eius interpretatur, ipsam religionem Christianam, ipsam ciuitatem Dei, cuius rex est et conditor Christus, ipsam postremo Dei gratiam prophetico spiritu sic locutam, a qua superbi V 212 alienantur, ut cadant, qua humiles implentur, ut surgant, quod maxime hymnus iste personuit ? Nisi quisquam forte dicturus est nihil istam prophetasse mulierem, sed Deum tantummodo propter filium, quem precata inpetrauit, exultanti praedicatione laudasse. Quid ergo sibi uult quod ait : *Arcum potentium fecit infirmum, et infirmi praecincti sunt uirtute ; pleni panibus minorati sunt, et esurientes transierunt terram ; quia sterilis peperit septem, et multa in filiis infirmata est ?* Numquid septem ipsa pepererat, quamuis sterilis fuerit ? Vnicum habebat, quando ista dicebat ; sed nec postea septem peperit, siue sex, quibus septimus esset ipse Samuel, sed tres mares et duas feminas. Deinde in illo populo cum adhuc nemo regnaret, quod in extremo posuit : *Dat uirtutem regibus nostris, et exaltabit cornum christi sui*, unde dicebat, si non prophetabat ?

Dicat ergo ecclesia Christi, ciuitas regis magni, gratia plena, prole fecunda, dicat quod tanto ante de se prophetatum per os huius piae matris agnoscit : *Confirmatum est cor meum in* μ 460 *Domino, exaltatum est cornum meum in Deo meo.* Vere confirmatum cor et cornu uere exaltatum, quia non in se, sed in Domino Deo suo. *Dilatatum est super inimicos meos os meum ;* quia et in angustiis pressurarum sermo Dei non est adligatus nec in praeconibus adligatis. *Laetata sum,* inquit, *in salutari tuo.* Christus est iste Iesus, quam Simeon, sicut in euangelio legitur, senex amplectens paruum, agnoscens magnum : *Nunc,* inquit, *dimittis, Domine, seruum tuum in pace, quoniam uide-* V 213

---

39 I. Sam. (I. Reg.) 2, I sqq. (LXX) **71** Cf. 2. Tim. 2, 9

---

iudicauit *H* **39** et *om. p* exaltauit *A G B b e* cornum R^1 *A* cornu R^2 *F G B H a b e g p v* **46** etiam *om.* R **53** tantum//// *e* **55** potentiae *b* uirtutem *A F* (*l. 24, 98-99 et 103*) uirtutes e^1 **57** *sqq.* septim *g* (*item l. 26*) **63** exaltauit *A G B b e* cornum R^1 *F* cornu R^2 *A B H rell. v Hoffm.* **68** exaltatum R *B* (*l. 17*) et exalt. *A F G H v* cornum R *A F* ; cor b^1 ; cornu *G B rell. v* **69** est cor *G B e* cornu R *plerr. v* ; cornum *F* confirmatum est cornū uere exaltatum est (*om.* cor et) *A* **72** allegatis *g* in² *om. e* **73** sanctus symeon *e* sicut et *g* **75** inq. dimittis *Domb.* (= ἀπολύεις ; *cf.* XXII, *29, 125*) inq. di-

runt oculi mei salutare tuum. Dicat itaque ecclesia : *Laetata sum in salutari tuo ; quoniam non est sanctus, sicut Dominus, et non est iustus, sicut Deus noster ;* tamquam sanctus et sanctificans, iustus et iustificans. *Non est sanctus praeter te,* quia nemo fit nisi abs te. Denique sequitur : *Nolite gloriari et nolite loqui excelsa, neque exeat magniloquium de ore uestro ; quoniam Deus scientiarum Dominus.* Ipse uos scit, et ubi nemo scit ; quoniam *qui putat se aliquid esse, cum nihil sit, se ipsum seducit.* Haec dicuntur aduersariis ciuitatis Dei ad Babyloniam pertinentibus, de sua uirtute praesumentibus, in se, non in Domino gloriantibus ; ex quibus sunt etiam carnales Israelitae, terrenae Hierusalem ciues terrigenae, qui ut dicit apostolus, *ignorantes Dei iustitiam* (id est, quam dat homini Deus, qui solus est iustus atque iustificans) *et suam uolentes constituere* (id est uelut a se sibi partam, non ab illo inpertitam) *iustitiae Dei non sunt subiecti,* utique quia superbi, de suo PL putantes, non de Dei, posse placere se Deo, qui est Deus 529 scientiarum atque ideo et arbiter conscientiarum, ibi uidens cogitationes hominum, quoniam uanae sunt, si hominum sunt et ab illo non sunt. *Et praeparans,* inquit, *adinuentiones suas.* Quas adinuentiones putamus, nisi ut superbi cadant et humiles surgant ? Has quippe adinuentiones exequitur dicens : *Arcus potentium infirmatus est, et infirmi praecincti sunt uirtute.* Infirmatus est arcus, id est intentio eorum, qui tam potentes sibi uidentur, ut sine Dei dono atque adiutorio humana sufficientia diuina possint implere mandata, et praecinguntur uirtute, quorum interna uox est : *Miserere mei, Domine, quoniam infirmus sum.*

Pleni panibus, inquit, *minorati sunt, et esurientes transierunt* V 214 *terram.* Qui sunt intellegendi pleni panibus, nisi idem ipsi quasi potentes, id est Israelitae, quibus credita sunt eloquia Dei ? Sed in eo populo ancillae filii minorati sunt (quo uerbo minus quidem Latine, bene tamen expressum est, quod ex maioribus minores facti sunt), quia et in ipsis panibus, id est diuinis eloquiis, quae Israelitae soli tunc ex omnibus gentibus acceperunt, terrena sapiunt. Gentes autem, quibus lex illa non erat data, postea quam per nouum testamentum ad eloquia illa uenerunt, multum esuriendo terram transierunt, quia in eis non terrena, sed caelestia sapuerunt. Et hoc uelut quaereretur causa cur factum sit : *Quia sterilis,* inquit, *peperit*

---

76 Lc. 2, 29 sq. **84** Gal. 6, 3. **91** Rom. 10, 3 **94** Ps. 93, 11 **103** Ps. 6, 3 **107** Rom. 3, 2

---

mittes R *A* dimittes inq. *H b* g^1 dimittis inq. *F G B a e* g^2 *p v Hoffm.* **80** gloriari superbe *A* b^2 *v* **83** sit *e* **89** atque] et *B v* statuere *A F* **90** partam *A B g p v ;* paratam R *G H a b e ;* factam *F* **92** se *om.* g^1 **99** potentes esse *e* **108** latine *A r* latino R *F G B H a b e g p v Hoffm. Wey.* **113** esuriendū e^1

septem, et multa in filiis infirmata est. Hic totum quod prophetabatur eluxit agnoscentibus numerum septenarium, quo est uniuersae ecclesiae significata perfectio. Propter quod et Iohannes apostolus ad septem scribit ecclesias, eo modo se μ 461 ostendens ad unius plenitudinem scribere ; et in prouerbiis Salomonis hoc antea praefigurans Sapientia *aedificauit sibi domum et suffulsit columnas septem.* Sterilis enim erat in omnibus gentibus Dei ciuitas, antequam iste fetus, quem cernimus, oreretur. Cernimus etiam, quae multa in filiis erat, nunc infirmatam Hierusalem terrenam ; quoniam quicumque filii liberae in ea erant, uirtus eius erant ; nunc uero ibi quoniam littera est et spiritus non est, amissa uirtute infirmata est.

Dominus mortificat et uiuificat ; mortificauit illam, quae multa erat in filiis, et uiuificauit hanc sterilem, quae peperit septem. Quamuis commodius possit intellegi eosdem uiuificare, quos mortificauerit. Id enim uelut repetiuit addendo : *Deducit ad inferos et reducit.* Quibus enim dicit apostolus : *Si* V 215 *mortui estis cum Christo, quae sursum sunt quaerite, ubi Christus est in dextera Dei sedens,* salubriter utique mortificantur a Domino ; quibus adiungit : *Quae sursum sunt sapite, non quae super terram ;* ut ipsi sint illi, qui *esurientes transierunt terram. Mortui enim estis,* inquit ; ecce quo modo salubriter mortificat Deus ; deinde sequitur : *Et uita uestra abscondita est cum Christo in Deo ;* ecce quo modo eosdem ipsos uiuificat PL Deus. Sed numquid eosdem deduxit ad inferos et reduxit ? 530 Hoc utrumque sine controuersia fidelium in illo potius uidemus impletum, capite scilicet nostro, cum quo uitam nostram in Deo apostolus dixit absconditam. Nam qui *proprio filio non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit eum,* isto modo utique mortificauit eum ; et quia resuscitauit a mortuis, eundum rursus uiuificauit. Et quia in prophetia uox eius agnoscitur : *Non derelinques animam meam in inferno,* eundem deduxit ad inferos et reduxit. Hac eius paupertate ditati sumus. *Dominus* enim *pauperes facit et ditat.* Nam quid hoc sit ut sciamus, quod sequitur audiamus : *Humiliat et exaltat ;* utique superbos humiliat et humiles exaltat. Quod enim alibi

---

119 Apoc .1, 4 **122** Prou. 9, 1 **140** Col. 3, 1 sqq. **145** Rom. 8, 32 **148** Ps. 15, 10

---

116 (**119** ; **122** ; **131**) septim *g* (*man. 1*) hoc *H g* **118** quod e^1 *g* **122** subfuls. *g* **124** oreretur *R A F g* (xvi, *43, 55*) oriretur *G B H a b e p v* in filiis *om. g* **134** mort. estis] *Rom. 6, 8 ; cf.* xviii, *28, 32 ;* xx, *10, 9* **134-136** ubi — sapite *om.* b^1 **135** dexterā b^2 *g* **144** qui *R A G B H a b e* cui *F* cum *g p v Hoffm.* **148** derelinquens *g* **149** et *om. e* **150** facit et ditat] et diuites facit *A* **152** et

legitur : *Deus superbis resistit, humilibus autem dat gratiam,* hoc totus habet sermo huius, cuius nomen interpretatur gratia eius.

Iam uero quod adiungitur : *Suscitat a terra pauperem,* de nullo melius quam de illo intellego, qui *propter nos pauper factus est, cum diues esset, ut eius paupertate,* sicut paulo ante dictum est, *ditaremur.* Ipsum enim de terra suscitauit tam V 216 cito, ut caro eius non uideret corruptionem. Nec illud ab illo alienabo, quod additum est : *Et de stercore erigit inopem.* Inops quippe idem, qui pauper ; stercus uero, unde erectus est, rectissime intellegunter persecutores Iudaei, in quorum numero cum se dixisset apostolus ecclesiam persecutum : *Quae mihi fuerunt,* inquit, *lucra, haec propter Christum damna esse duxi ; nec solum detrimenta, uerum etiam stercora existimaui esse, ut Christum lucri facerem.* De terra ergo suscitatus est ille supra omnes diuites pauper, et de illo stercore erectus est supra omnes opulentos ille inops, ut sedeat *cum potentibus populi,* quibus ait : *Sedebitis super duodecim sedes. — Et sedem gloriae hereditatem dans eis ;* dixerant enim potentes illi : *Ecce nos dimisimus omnia et secuti sumus te.* Hoc uotum potentissime uouerant. Sed unde hoc eis, nisi ab illo, de quo μ 462 hic continuo dictum est : *Dans uotum uouenti ?* Alioquin ex illis essent potentibus, quorum infirmatus est arcus. *Dans,* inquit, *uotum uouenti.* Non enim Domino quisquam quicquam rectum uoueret, nisi qui ab illo acciperet quod uoueret. Sequitur : *Et benedixit annos iusti,* ut cum illo scilicet sine fine uiuat, cui dictum est : *Et anni tui non deficient.* Ibi enim stant anni, hic autem transeunt, immo pereunt ; antequam ueniant enim, non sunt ; cum autem uenerint, non erunt, quia cum suo fine ueniunt. Horum autem duorum, id est *dans uotum uouenti, et bendixit annos iusti,* unum est quod facimus, alterum quod sumimus. Sed hoc alterum Deo largitore non sumitur, nisi cum ipso adiutore primum illud efficitur : *Quia non in uirtute potens est uir. Dominus infirmum faciet aduersarium eius ;* illum scilicet, qui homini uouenti inuidet et PL 531 resistit, ne ualeat implere quod uouit. Potest ex ambiguo V 217 Graeco intellegi et *aduersarium suum.* Cum enim Dominus possidere nos coeperit, profecto aduersarius, qui noster fuerat, ipsius fit et uincetur a nobis, sed non uiribus nostris, *quia*

153 Iac. 4, 6 **159** 2. Cor. 8, 9 **161** Ps. 112, 7 **167** Phil. 3, 7 sq. **170** Mt. 19, 28 **172** Mt. 19, 27 **179** Ps. 101, 28

om. H e ed. Arg. **153** resistet *g* **157** fact. est paup. *B v* **165** inq. fuer. *B v* **167** lucrific. *e* **171** hereditate *e* **177** rectae *F* qui] quid *H e g ; om. B* acceperit *g* **181** enim uen. *B v* uenerint *om. e* **189** et *om.* a^{1} **191** fit et uincetur R^{1} *B p ed. Arg.* fit et uincitur R^{2} *A F e g v* fiet et uincetur *G H a b*

non in uirtute potens est uir. Dominus ergo *infirmum faciet aduersarium suum, Dominus sanctus ;* ut uincatur a sanctis, quos Dominus sanctus sanctorum efficit sanctos.

Ac per hoc *non glorietur prudens in sua prudentia, et non glorietur potens in sua potentia, et non glorietur diues in diuitiis suis ; sed in hoc glorietur, qui gloriatur, intellegere et scire Dominum et facere iudicium et iustitiam in medio terrae.* Non parua ex parte intellegit et scit Dominum, qui intellegit et scit etiam hoc a Domino sibi dari, ut intellegat et sciat Domiminum. *Quid enim habes,* ait apostolus, *quod non accepisti ? Si autem et accepisti, quid gloriaris, quasi non acceperis ?* id est, quasi a te ipso tibi sit, unde gloriaris. Facit autem iudicium et iustitiam, qui recte uiuit. Recte autem uiuit, qui obtemperat praecipienti Deo ; et *finis praecepti,* id est, ad quod refertur praeceptum, *caritas est de corde puro et conscientia bona et fide non ficta.* Porro ista *caritas,* sicut Iohannes apostolus testatur, *ex Deo est.* Facere igitur iudicium et iustitiam ex Deo est. Sed quid est : *In medio terrae ?* Neque enim non debent facere iudicium et iustitiam qui habitant in extremis terrae. Quis hoc dixerit ? Cur ergo additum est : *In medio terrae ?* Quod non si adderetur et tantummodo diceretur : *Facere iudicium et iustitiam,* magis hoc praeceptum ad utrosque homines pertineret, et mediterraneos et maritimos. Sed ne quisquam putaret post finem uitae, quae in hoc agitur corpore, superesse tempus iudicium iustitiamque fa- V 218 ciendi, quam dum esset in carne non fecit, et sic diuinum euadi posse iudicium : *in medio terrae* mihi uidetur dictum « cum quisque uiuit in corpore ». In hac quippe uita suam terram quisque circumfert, quam moriente homine recipit terra communis, resurgenti utique redditura. Proinde *in medio terrae,* id est, cum anima nostra isto terreno clauditur corpore, faciendum est iudicium atque iustitia, quod nobis prosit in posterum, quando *recipit quisque secundum ea, quae per corpus gessit, siue bonum siue malum. Per corpus* quippe ibi dixit apostolus per tempus, quo uixit in corpore. Neque μ 463 enim si quis maligna mente atque impia cogitatione blasphemet neque id ullis membris corporis operetur, ideo non erit reus, qua id non motu corporis gessit, cum hoc per illud tempus gesserit, quo gessit et corpus. Isto modo congruenter intellegi potest etiam illud, quod in psalmo legitur : *Deus autem rex*

202 1. Cor. 4, 7 **207** 1. Tim. 1, 5 **208** 1. Io. 4, 7 **225** 2. Cor. 5, 10

192 uirt. sua *e* **194** effecit *v* **200** sciat etiam *e* **208** iust. et iud. *e* **212** in med. terr.] *1. Sam.* (*Reg.*) *2, 10* (*LXX*) *;* in extremis terrę *H* **217** dum] cum R *ed. Arg. ;* diu e^1 est *g* **220** recepit *A* e^1 recipiet e^2 recipet *F* **223** atque] et *v* iustitiam *g* **224** recipiet *G H B a b* e^2 *v* **225** per] in *g* **226** ubi *B* **228** et neque *g*

noster ante saecula operatus est salutem in medio terrae ; ut Dominus Iesus accipiatur Deus noster, qui est ante saecula, quia per ipsum facta sunt saecula, operatus salutem nostram in medio terrae, cum Verbum caro factum est et terreno habitauit in corpore. PL 532

Deinde postea quam prophetatum est in his uerbis Annae, quo modo gloriari debeat, qui gloriatur, non in se utique, sed in Domino, propter retributionem, quae in die iudicii futura est : *Dominus ascendit,* inquit, *in caelos et tonuit ; ipse iudicabit extrema terrae, quia iustus est.* Prorsus ordinem tenuit confessionis fidelium. Ascendit enim in caelum Dominus Christus, et inde uenturus est ad uiuos et mortuos iudicandos. Nam *quis ascendit,* sicut dicit apostolus, *nisi qui et descendit* V 219 *in inferiores partes terrae ? Qui descendit, ipse est et qui ascendit super omnes caelos, ut adimpleret omnia.* Per nubes ergo suas tonuit, quas sancto Spiritu cum ascendisset impleuit. De quibus ancillae Hierusalem, hoc est ingratae uineae, comminatus est apud Esaiam prophetam, ne pluant super eam imbrem. Sic autem dictum est : *Ipse iudicabit extrema terrae,* ac si diceretur : « Etiam extrema terrae. » Non enim alias partes non iudicabit, qui omnes homines procul dubio iudicabit. Sed melius intelleguntur extrema terrae extrema hominis ; quoniam non iudicabuntur, quae in melius uel in deterius medio tempore commutantur, sed in quibus extremis inuentus fuerit, qui iudicabitur. Propter quod dictum est : *Qui perseuerauerit usque in finem, hic saluus erit.* Qui ergo perseueranter facit iudicium et iustitiam in medio terrae, non damnabitur, cum iudicabuntur extrema terrae. *Et dat,* inquit, *uirtutem regibus nostris ;* ut non eos iudicando condemnet. Dat eis uirtutem, qua carnem sicut reges regant et in illo mundum, qui propter eos fudit sanguinem, uincant. *Et exaltabit cornum christi sui.* Quo modo Christus exaltabit cornum christi sui ? De quo enim supra dictum est : *Dominus ascendit in caelos,* et intellectus est Dominus Christus : ipse, sicut hic dicitur, *exaltabit cornum christi sui.* Quis ergo est christus Christi ? An cornum exaltabit uniuscuiusque fidelis sui, sicut ista ipsa in principio huius hymni ait : *Exaltatum est cornum meum in Deo meo ?* Omnes quippe unctos eius chrismate recte christos possumus dicere ; quod tamen totum cum suo capite corpus

---

232 Ps. 73, 12 **236** Io. 1, 14 **246** Eph. 4, 9 sq. **250** Esai. 5, 6 **257** Mt. 10, 22

---

233 qui est *om. R* **234** oper. est *e* **240** deus *e*[1] **242** dom. in caelum xp̄s *e* **244** et *om. F g* **247** spir. sancto *B v* **249** isai. (ys.) *B H v* **251** sic *e* **254** qua *e*[1] quia *e*[2] **262** sang. fud. *B* fundit *e* **262, 263, 266** cornum *A F* cornu *R rell. v* **264** scriptum est (*om.* supra) *p* **265** dic. hic *e* **266** christus christi *R A F B p ed. Arg.* christus christi sui *G a b e g v* cornum *A* **267** ipsa ista *e*

unus est Christus. Haec Anna prophetauit, Samuelis mater, sancti uiri multumque laudati ; in quo quidem tunc figurata V 220 est mutatio ueteris sacerdotii et nunc impleta, quando infirmata est quae multa erat in filiis, ut nouum haberet in Christo sacerdotium sterilis, quae peperit septem.

cap. V Sed hoc euidentius ad ipsum Heli sacerdotem missus loqui- μ 464 tur homo Dei, cuius quidem nomen tacetur, sed intellegitur officio ministerioque suo sine dubitatione propheta. Sic enim scriptum est : *Et uenit homo Dei ad Heli et dixit : Haec dicit* PL *Dominus : Reuelatus reuelatus sum ad domum patris tui, cum* 533 *essent in terra Aegypti serui in domo Pharao ; et elegi domum patris tui ex omnibus sceptris Israel mihi sacerdotio fungi,ut ascenderent ad altare meum et incenderent incensum et portarent Ephod ; et dedi domui patris tui omnia, quae sunt ignis filiorum Israel, in escam. Et ut quid respexisti in incensum meum et in sacrificium meum inpudenti oculo et glorificasti filios tuos super me, benedicere primitias omnis sacrificii in Israel in conspectu meo ? Propter hoc haec dicit Dominus Deus Israel : Dixi : Domus tua et domus patris tui transibunt coram me usque in aeternum. Et nunc dicit Dominus : Nequaquam, sed glorificantes me glorificabo, et qui spernit me, spernetur.* V 221 *Ecce dies ueniunt, et exterminabo semen tuum et semen domus patris tui, et non erit tibi senior in domo mea omnibus diebus, et uirum exterminabo tibi ab altari meo, ut deficiant oculi eius et defluat anima eius ; et omnis qui superauerit domus tuae, decident in gladio uirorum. Et hoc tibi signum, quod ueniet super duos filios tuos hos, Ophni et Phinees : una die morientur ambo. Et suscitabo mihi sacerdotem fidelem, qui omnia, quae in corde meo et quae in anima mea, faciat ; et aedificabo ei domum fidelem, et transibit coram Christo meo omnibus diebus. Et erit, qui superauerit in domo tua, ueniet adorare ei obolo argenti dicens : Iacta me in unam partem sacerdotii tui manducare panem.*

Non est ut dicatur ista prophetia, ubi sacerdotii ueteris tanta manifestatione praenuntiata mutatio est, in Samuele fuisse completa. (Quamquam enim non esset de alia tribu Samuel, quam quae constituta fuerat a Domino, ut seruiret altari, tamen non erat de filiis Aaron, cuius progenies fuerat depu-

---

V, **28** I. Sam. (Reg.) 2, 27 sqq. **33** Cf. supra I, l. 37 sqq. ; Aug. Retract. I

V, **5** reuelatus reuelatus R *g br sec. Graec.* ; reuelans reuelatus *A b*[2] *v* ; reuelatus *F G B H a b*[1] *e p* **6** in domū *e* pharao *F e g ed. Arg. br* (*l. 57*) pharoo *G* pharaonis R *A F B H a b p v* **8** potarent *e*[1] **9** efoth *e* ephot *H* **12** omnis] nominis R *A F G B H a b e g p* **14** Dixi *om. g* **17** uenient *e*[2] **18** sen. tibi *e* domu *g* **20** omnes *H a g* superauerint *H* sup//erunt domui *a* **21** decident R *F G H a b g sec. Graec.* decidet *A B e p v* **22** hos *om. H e* **23** sunt in corde *e* **24** quae *om. H* mea sunt *H* **25** dieb. omn. *e* **30** non esset] sit (*om* non) *A b* (*in ras.*) **32** quam] non de tribu leui *A b* **33** tamen

tata, unde fierent sacerdotes ; ac per hoc in ea quoque re gesta eadem mutatio quae per Christum Iesum futura fuerat adumbrata est, et ad uetus testamentum proprie, figurate uero pertinebat ad nouum prophetia facti etiam ipsa, non uerbi, id scilicet facto significans, quod uerbo ad Heli sacerdotem dictum est per prophetam.) Nam fuerunt postea sacerdotes ex genere Aaron, sicut Sadoc et Abiathar, regnante Dauid, et alii deinceps, antequam tempus ueniret, quo ista, quae de sacerdotio mutando tanto ante praedicta sunt, effici per Christum oportebat. Quis autem nunc fideli oculo haec V 222 intuens non uideat esse completa ? Quando quidem nullum tabernaculum, nullum templum, nullum altare, nullum sacrificium et ideo nec ullus sacerdos remansit Iudaeis, quibus, ut de semine Aaron ordinaretur, in Dei fuerat lege mandatum. Quod et hic commemoratum est illo dicente propheta : *Haec dicit Dominus Deus Israel : Dixi : Domus tua et domus patris tui transibunt coram me usque in aeternum. Et nunc dicit Dominus : Nequaquam, sed glorificantes me glorificabo, et qui me* μ 465 *spernit, spernetur.* Quod enim nominat domum patris eius, PL non eum de proximo patre dicere, sed de illo Aaron, qui pri- 534 mus sacerdos est institutus, de cuius progenie ceteri sequerentur, superiora demonstrant, ubi ait : *Reuelatus sum ad domum patris tui, cum essent in terra Aegypti serui in domo Pharao, et elegi domum patris tui ex omnibus sceptris Israel mihi sacerdotio fungi.* Quis patrum fuit huius in illa Aegyptia seruitute, unde cum liberati essent, electus est ad sacerdotium, nisi Aaron ? De huius ergo stirpe isto loco dixit futurum fuisse, ut non essent ulterius sacerdotes ; quod iam uidemus impletum. Vigilet fides, praesto sunt res, cernuntur, tenentur et uidere nolentium oculis ingeruntur. *Ecce,* inquit, *dies ueniunt, et exterminabo semen tuum et semen domus patris tui, et non erit tibi senior in domo mea omnibus diebus, et uirum exterminabo tibi ab altari meo, ut deficiant oculi eius et defluat anima eius.* Ecce dies, qui praenuntiati sunt, iam uenerunt. Nullus sacerdos est secundum ordinem Aaron ; et quicumque ex eius genere est homo, cum uidet sacrificium Christianorum toto orbe pollere, sibi autem honorem illum magnum esse subtractum, deficiunt oculi eius et defluit anima eius tabe maeroris.

Proprie autem ad huius domum Heli, cui haec dicebantur, V 223 quod sequitur pertinet : *Et omnis qui superauerit domus tuae, decident in gladio uirorum. Et hoc tibi signum, quod ueniet*

---

69 (CE 36, 182, 17 sqq.) **40** 2. Sam. 15, 24

---

non erat] et ideo nec *A* haaron *g* depot. *g* **34** ac per hoc] tamen *A* **38** uero *e* eli *g* (*item l. 73*) **40** Sadoch *G B H a b*² *e v* **48** dicente *om. e* **52** domus *e* **57** pharao R *A F e g br* pharoo *G* pharaonis *B H a b p v* domui patr. *e* **65** uerum *g* **67** pronunt. *e* **69** uidit *e* **74** supererit *a* **75** de-

super duos filios tuos hos, Ophni et Phinees : uno die morientur ambo. Hoc ergo signum factum est mutandi sacerdotii de domo huius, quo signo significatum est mutandum sacerdotium domus Aaron. Mors quippe filiorum huius significauit mortem non hominum, sed ipsius sacerdotii de filiis Aaron. Quod autem sequitur, ad illum iam pertinet sacerdotem, cuius figuram gessit huic succedendo Samuel. Proinde quae sequuntur, de Christo Iesu noui testamenti uero sacerdote dicuntur : *Et suscitabo mihi sacerdotem fidelem, qui omnia quae in corde meo et quae in anima mea faciat ; et aedificabo ei domum fidelem.* Ipsa est aeterna et superna Hierusalem. *Et transibit,* inquit, *coram Christo meo omnibus diebus. Transibit* dixit « conuersabitur » ; sicut superius dixerat de domo Aaron : *Dixi : Domus tua et domus patris tui transibunt coram me in aeternum.* Quod autem ait : *Coram Christo meo transibit,* de ipsa domo utique intellegendum est, non de illo sacerdote, qui est Christus ipse mediator atque saluator. Domus ergo eius coram illo transibit. Potest et *transibit* intellegi de morte ad uitam, *omnibus diebus,* quibus peragitur usque in finem saeculi huius ista mortalitas. Quod autem ait Deus : *Qui omnia quae in corde meo et quae in anima mea faciat :* non arbitremur habere animam Deum, cum sit conditor animae ; sed ita hoc de Deo tropice, non proprie dicitur, sicut manus et pes et alia corporis membra. Et ne secundum hoc credatur homo in carnis huius effigie factus ad imaginem Dei, adduntur V 224
et alae, quas utique non habet homo, et dicitur Deo : *Sub* PL 535
umbra alarum tuarum proteges me ; ut intellegant homines μ 466
de illa ineffabili natura, non propriis, sed translatis rerum uocabulis ista dici.

Quod uero adiungitur : *Et erit, qui superauerit in domo tua, ueniet adorare ei,* non proprie de domo dicitur huius Heli, sed illius Aaron, de qua usque ad aduentum Iesu Christi homines remanserunt, de quo genere etiam nunc usque non desunt. Nam de illa domo huius Heli iam supra dictum erat : *Et omnis qui superauerit domus tuae, decident in gladio uirorum.* Quo modo ergo hic uere dici potuit : *Et erit, qui superauerit in domo tua, ueniet adorare ei,* si illud est uerum, quod ultore gladio nemo inde superarit ? nisi quia illos intellegi

102 Ps. 16, 8

cident *F g p* (*l. 20 et 110*) decidet R *A G B H a b e v* **76** uno die R (*l. 22*) die uno *A F G B H rell. v Hoffm.* **79** domus] de domo *B*[1] **80** sacerd. ips. *B*[1] **85** quae[1] *om. e*[1] meo sunt *e* dom. ei *e* **87** dix.] inquid *g* **93** transibit et *e* **94** quibus *om. B*[1] **95** ait autem *e ;* autem *om. B* **99** pes R *F a g p* pedes *A G B H b e v* haec *e* **100** effigies *e* **102** proteges R[1] *A F e p br* (σκεπάσεις) protege *G B H a b g v* **107** Iesu *om. B* **110** omnes *H g p* supererit *a* superauerint *H* decident R *F H b g p* decidet *A G B a e v* **111** (*et* **119**) supererit *a* **112** uer. est *g* **113** superarit *g* superauerit R supe-

uoluit, qui pertinent ad stirpem, sed illius totius sacerdotii secundum ordinem Aaron. Ergo si de illis est praedestinatis reliquiis, de quibus alius propheta dixit : *Reliquiae saluae fient* (unde et apostolus : *Sic ergo,* inquit, *et in hoc tempore reliquiae per electionem gratiae factae sunt)*, quia de talibus reliquiis bene intellegitur esse, de quo dictum est : *Qui superauerit in domo tua :* profecto credit in Christum ; sicut temporibus apostolorum ex ipsa gente plurimi crediderunt, neque nunc desunt, qui, licet rarissime, tamen credant ; et impletur in eo quod hic iste homo Dei continuo secutus adiunxit : *Veniet adorare ei obolo argenti.* Cui adorare, nisi summo illi sacerdoti, qui et Deus est ? Neque enim in illo sacerdotio secundum ordinem Aaron ad hoc ueniebant homines ad templum uel altare Dei, ut sacerdotem adorarent. Quid est autem quod V 225 ait : *Obolo argenti,* nisi breuitate uerbi fidei, de quo commemorat apostolus dictum : *Verbum consummans et breuians faciet Dominus super terram ?* Argentum autem pro eloquio poni psalmus testis est, ubi canitur : *Eloquia Domini eloquia casta, argentum igne examinatum.*

Quid ergo dicit iste, qui uenit adorare sacerdoti Dei et sacerdoti Deo ? *Iacta me in partem sacerdotii tui, manducare panem.* Nolo in patrum meorum conlocari honore, qui nullus est ; iacta me in partem sacerdotii tui. *Elegi* enim *abiectus esse in domo Dei ;* qualecumque et quantulumcumque membrum esse cupio sacerdotii tui. Sacerdotium quippe hic ipsam plebem dicit, cuius plebis ille sacerdos est mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus. Cui plebi dicit apostolus Petrus : *Plebs sancta, regale sacerdotium.* Quamuis nonnulli « sacrificii tui » sint interpretati, non « sacerdotii tui » ; quod nihilo minus eundem significat populum Christianum. Vnde dicit apostolus Paulus : *Vnus panis, unum corpus multi sumus.* Quod ergo addidit : *Manducare panem,* etiam ipsum sacrificii genus eleganter expressit, de quo dicit sacerdos ipse : *Panis,* PL 536 *quem ego dedero, caro mea est pro saeculi uita.* Ipsum est sacrificium ; non secundum ordinem Aaron, sed secundum ordinem Melchisedech, qui legit, intellegat. Breuis itaque ista confessio et salubriter humilis, qua dicitur : *Iacta me in*

---

117 Esai. 10, 22 **118** Rom. 11, 5 **130** Rom. 9, 28 ; Esai. 10, 23 **132** Ps. 11, 7 **137** Ps. 83, 11 **140** 1. Tim. 2, 5 **141** 1. Petr. 2, 9 **144** 1. Cor. 10, 17 **147** Io. 6, 51 (52)

---

raret *G H* super/erit *b* supererit *A F B a e p v* **118** factae R^1 A^1 *F g br* saluae (*om.* factae) *H b* saluae factae R^2 A^2 *G B a e p v* **119** de quo] quod R^1 **121** gente *om. e* **123** in eis *g v* **127** autem *om. e* **129** breuiens *e* **134** in partem *mss* in unam partem *v ; cf. l. 150-151 ; aliter l. 27* **135** honorem *g* **137** dñi *B* et quant. *om. e* **142** sunt e^1 **144** *post* sumus *G B H a b addunt :* et iterum ex(h)ibeatis inquit (*om. B*) corpora uestra hostiam uiuam (*Rom. 12, 1*) **145** addit *p*

partem sacerdotii tui manducare panem ; ipse est obolus argenti, quia et breue est et eloquium Domini est habitantis in corde credentis. Quia enim dixerat superius, dedisse se cibos V 226 domui Aaron de uictimis ueteris testamenti, ubi ait : *Dedi* μ 467 *domui patris tui omnia, quae sunt ignis filiorum Israel, in escam* (haec quippe fuerant sacrificia Iudaeorum) : ideo hic dixit : *Manducare panem,* quod est in nouo testamento sacrificium Christianorum.

cap. VI Cum igitur haec tanta tunc altitudine praenuntiata sint, tanta nunc manifestatione clarescant, non frustra tamen moueri quispiam potest ac dicere : Quo modo confidimus uenire omnia, quae in libris illis uentura praedicta sunt, si hoc ipsum, quod ibi diuinitus dictum est : *Domus tua et domus patris tui transibunt coram me in aeternum,* effectum habere non potuit ? quoniam uidemus illud sacerdotium fuisse mutatum, et quod illi domui promissum est, nec sperari aliquando complendum, quia illud, quod ei reprobato mutatoque succedit, hoc potius praedicatur aeternum. Hoc qui dicit, nondum intellegit aut non recolit etiam ipsum secundum ordinem Aaron sacerdotium tamquam umbram futuri aeterni sacerdotii constitutum ; ac per hoc, quando aeternitas ei promissa est, non ipsi umbrae ac figurae, sed ei, quod per ipsam adumbrabatur figurabaturque, promissum est. Sed ne putaretur ipsa umbra esse mansura, ideo etiam mutatio eius debuit prophetari.

Regnum quoque isto modo etiam Saulis ipsius, qui certe reprobatus atque reiectus est, futuri regni erat umbra in aeternitate mansuri. Oleum quippe illud, quo unctus est et ab eo chrismate christus est dictus, mystice accipiendum et V 227 magnum sacramentum intellegendum est ; quod in eo tantum ueneratus est ipse Dauid, ut percusso corde pauitauerit, quando in tenebroso occultatus antro, quo etiam Saul urgente intrauerat necessitate naturae, exiguam particulam uestis eius retrorsum latenter abscidit, ut haberet unde monstraret, quo modo ei pepercerit, cum posset occidere, atque ita suspicionem de animo eius, qua sanctum Dauid putans inimicum suum uehementer persequebatur, auferret. Ne itaque reus esset tanti sacramenti in Saule uiolati, quia uel indumentum eius sic adtrectauit, extimuit. Ita enim scriptum est : *Et percussit cor Dauid super eum, quia abstulit pinnulam chlamy-* PL *dis eius.* Viris autem, qui cum illo erant et, ut Saulem in ma- 537

VI, 6 1. Sam. (Reg.) 2, 30 (LXX)

---

153 se *sup. l. g ; om. H*

VI, **4** uent.] futura *e* **7** uidimus *e* **14** ei aet. *B v* **23** putauerit B^1 e^1 palpitauerit $e^{marg.}$ **32** pinnol. *Hg* pennul. B^1 penul. B^2 **33** et *om. B*

nus suas traditum interimeret, suadebant : *Non mihi*, inquit, *contingat a Domino, si fecero hoc uerbum domino meo christo Domini, inferre manum meam super eum ; quia christus Domini est hic.* Huic ergo umbrae futuri non propter ipsam, sed propter illud, quod praefigurabat, tanta ueneratio exhibebatur. Vnde et illud, quod ait Sauli Samuel : *Quoniam non seruasti mandatum meum, quod mandauit tibi Dominus, quem ad modum nunc parauerat Dominus regnum tuum usque in aeternum super Israel : et nunc regnum tuum non stabit tibi, et quaeret Dominus sibi hominem secundum cor suum, et mandabit ei Dominus esse in principem super populum suum ; quia non custodisti quae mandauit tibi Dominus*, non sic accipiendum est, ac si ipsum Saulem Deus in aeternum praeparauerit μ 468 regnaturum, et hoc postea noluerit seruare peccanti (neque enim eum peccaturum esse nesciebat) ; sed praeparauerat V 228 regnum eius, in quo figura regni esset aeterni. Ideo addidit : *Et nunc regnum tuum non stabit tibi.* Stetit ergo et stabit, quod in illo significatum est ; sed non huic stabit, quia non in aeternum ipse fuerat regnaturus, nec progenies eius, ut saltem per posteros alterum alteri succedentes uideretur impleri quod dictum est : *In aeternum. Et quaeret*, inquit, *Dominus sibi hominem ;* siue Dauid siue ipsum Mediatorem significans testamenti noui, qui figurabatur in chrismate etiam, quo unctus est ipse Dauid et progenies eius. Non autem quasi nesciat ubi sit, ita sibi hominem Deus quaerit ; sed per hominem more hominum loquitur, quia et sic loquendo nos quaerit. Non solum enim Deo Patri, uerum ipsi quoque Vnigenito eius, qui uenit quaerere quod perierat, usque adeo iam eramus noti, ut in ipso essemus electi ante constitutionem mundi. *Quaeret sibi* ergo dixit « suum habebit ». Vnde in Latina lingua hoc uerbum accipit praepositionem et « adquirit » dicitur ; quod satis apertum est quid significet. Quamquam et sine additamento praepositionis quaerere intellegatur adquirere ; ex quo lucra uocantur et quaestus.

cap. VII Rursus peccauit Saul per inoboedientiam, et rursus Samuel in uerbo Domini ait illi : *Quia spreuisti uerbum Domini, spreuit te Dominus, ut non sis rex super Israel.* Et rursus pro eodem peccato, cum id confiteretur Saul et ueniam precaretur ro- V 229 garetque Samuelem, ut reuerteretur cum illo ad placandum Deum : *Non reuertar*, inquit, *tecum ; quia spreuisti uerbum Domini, et spernet te Dominus, ne sis rex super Israel. Et*

37 1. Sam. 24, 6 sq. **45** 1. Sam. 13, 13 sq. **61** Lc. 19, 10 **63** Eph. 1, 5

34 suadentibus *B* **37** ipsum *g* **43** mandauit *H g* **48** enim *om. e* **49** esset regni *H v* **52** saltim *g* **53** succid. *g* **59** more *om. e* **60** uerum etiam ipsi *B v*

VII, **2** ait illi in uerbo dom. *B v* **5** cum illo *eras. a* **6** dominum *a* **7** spernet *A F a p v* spernit *g* spreuit *R G B H b e* (*sed cf. l. 14*) **7** *et* **14** ne] ut non *B*

conuertit Samuel faciem suam, ut abiret ; et tenuit Saul pinnulam diploidis eius et disrupit eam. Et dixit ad eum Samuel : Disrupit Dominus regnum ab Israel de manu tua hodie et PL 538 *dabit proximo tuo bono super te, et diuidetur Israel in duo ; et non conuertetur neque paenitebit eum ; quoniam non est sicut homo, ut paeniteat eum ; ipse minatur, et non permanet.* Iste, cui dicitur : *Spernet te Dominus, ne sis rex super Israel,* et : *Disrupit Dominus regnum ab Israel de manu tua hodie,* quadraginta regnauit annos super Israel, tanto scilicet spatio temporis, quanto et ipse Dauid, et audiuit hoc primo tempore regni sui ; ut intellegamus ideo dictum, quia nullus de stirpe eius fuerat regnaturus, et respiciamus ad stirpem Dauid, unde exortus est secundum carnem mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus.

Non autem habet scriptura, quod in plerisque latinis codicibus legitur : *Disrupit Dominus regnum Israel de manu tua ;* sed sicut a nobis positum est inuentum in Graecis : *Disrupit Dominus regnum ab Israel de manu tua ;* ut hoc intellegatur *de manu tua,* quod est *ab Israel.* Populi ergo Israel personam figurate gerebat homo iste, qui populus regnum fuerat amissurus, Christo Iesu Domino nostro per nouum testamentum μ 469 non carnaliter, sed spiritaliter regnaturo. De quo cum dicitur : *Et dabit illud proximo tuo,* ad carnis cognationem id refertur ; V 230 ex Israel enim Christus secundum carnem, unde et Saul. Quod uero additum est : *bono super te,* potest quidem intellegi « meliori te » ; nam et quidam sic sunt interpretati ; sed melius sic accipitur *bono super te,* ut, quia ille bonus est, ideo sit super te, iuxta illud aliud propheticum : *Donec ponam omnes inimicos tuos sub pedibus tuis ;* in quibus est et Israel, cui suo persecutori regnum abstulit Christus ; quamuis fuerit illic et Israel, in quo dolus non erat, quoddam quasi frumentum illarum palearum ; nam utique inde erant apostoli, inde tot martyres, quorum prior Stephanus ; inde tot ecclesiae, quas apostolus Paulus commemorat, in conuersione eius magnificantes Deum.

De qua re non dubito intellegendum esse quod sequitur : *Et diuidetur Israel in duo ;* in Israel scilicet inimicum Christo et Israel adhaerentem Christo ; in Israel ad ancillam et Israel ad liberam pertinentem. Nam ista duo genera primum simul erant, uelut Abraham adhuc adhaereret ancillae, donec

---

VII, **13** I. Sam. 15, 23 sqq. **21** I. Tim. 2, 5 **36** Ps. 109, I **39** Io. I, 47 **42** Gal. I, 24

---

8 pinnol. *H* **10, 15, 23, 24** disrumpet *a e* (**15, 24** *etiam G,* **24** *H*) **10** ab *om. a* **13** *uerba* ipse — permanet (*cf. l. 62*) *non iam sunt in LXX* **14** spernit *R F e g p* spreuit *B H* te *om. v* **24** inuentum *om.* a^1 **32** et bono *e* **37** illuc g^1 ille B^1 **41** in *om.* e^1 conuersatione *H* e^1 **45** et in isr. adh. *e* **46** ad[2] *om.* e^1

sterilis per Christi gratiam fecundata clamaret : *Eice ancillam et filium eius.* Propter peccatum quidem Salomonis regnante filio eius Roboam scimus Israel in duo fuisse diuisum atque ita perseuerasse, habentibus singulis partibus reges suos, PL 539 donec illa gens tota a Chaldaeis esset ingenti uastatione subuersa atque translata. Sed hoc quid ad Saulem, cum, si tale aliquid comminandum esset, ipsi Dauid fuerit potius comminandum, cuius erat filius Salomon ? Postremo nunc inter se gens Hebraea diuisa non est, sed indifferenter in eiusdem erroris societate dispersa per terras. Diuisio uero illa, quam Deus sub persona Saulis, illius regni et populi figuram geren- V 231 tis, eidem regno populoque minatus est, aeterna atque inmutabilis significata est per hoc, quod adiunctum est : *Et non conuertetur neque paenitebit eum ; quoniam non est sicut homo, ut paeniteat eum ; ipse minatur, et non permanet ;* id est, homo minatur, et non permanet ; non autem Deus, quem non paenitet, sicut hominem. Vbi enim legitur, quod paeniteat eum, mutatio rerum significatur, inmutabili praescientia manente diuina. Vbi ergo non paenitere dicitur, non mutare intellegitur.

Prorsus insolubilem uidemus per haec uerba prolatam diuinitus fuisse sententiam de ista diuisione populi Israel et omnino perpetuam. Quicumque enim ad Christum transierunt uel transeunt uel transibunt inde, non erant inde secundum Dei praescientiam, non secundum generis humani unam eandemque naturam. Prorsus quicumque ex Israelitis adhaerentes Christo perseuerant in illo, numquam erunt cum eis Israelitis, qui eius inimici usque in finem uitae huius esse persistunt ; sed in diuisione, quae hic praenuntiata est, perpetuo permanebunt. Nihil enim prodest testamentum uetus de monte Sina in seruitutem generans, nisi quia testimonium perhibet testamento nouo. Alioquin, quamdiu legitur Moyses, uelamen super corda eorum positum est ; cum autem inde quisque μ 470 transierit ad Christum, auferetur uelamen. Transeuntium quippe intentio ipsa mutatur de uetere ad nouum, ut iam non quisque intendat accipere carnalem, sed spiritalem felicitatem. Propter quod ipse magnus propheta Samuel, antequam unxisset regem Saul, quando ecxlamauit ad Dominum pro Israel, et exaudiuit eum, et, cum offerret holocaustosim, accedentibus alienigenis ad pugnam contra populum Dei tonuit Dominus super eos, et confusi sunt et offenderunt coram Israel atque superati sunt : adsumpsit lapidem unum et statuit illum V 232 inter Massephat nouam et ueterem, et uocauit nomen eius

---

49 Gen. 21, 10 **50** 1. Reg. 12 **78** Gal. 4, 24 **81** 2. Cor. 3, 15 sq.

---

52 a *om. a* ing.] in tanta *e*marg. **60** est *om. g* **75** fine *e* **78** seruitute *p* **80** quisque *sup. l. B* quisq. inde *v* **82** ips. int. *e* **86** holocaustum *B H* **90** ma-

Abennezer, quod est Latine lapis adiutoris, et dixit : *Vsque hoc adiuuit nos Dominus.* Massephat interpretatur intentio. Lapis ille adiutoris medietas est Saluatoris, per quem transeundum est a Massephat uetere ad nouam, id est ab intentione, qua expectabatur in carnali regno beatitudo falsa carnalis, ad intentionem, qua per nouum testamentum expectatur in regno caelorum beatitudo uerissima spiritalis ; qua PL quoniam nihil est melius, huc usque adiuuat Deus. 540

cap. VIII Iam nunc uideo esse monstrandum, quid ipsi Dauid, qui Sauli successit in regnum, cuius mutatione finalis illa mutatio figurata est, propter quam diuinitus cuncta dicta, cuncta conscripta sunt, Deus promiserit, quod ad rem qua de agimus pertinet. Cum regi Dauid multa prospera prouenissent, cogitauit facere Deo domum, templum illud scilicet excellentissime diffamatum, quod a rege Salomone filio eius postea fabricatum est. Hoc eo cogitante factum est uerbum Domini ad Nathan prophetam, quod perferret ad regem. Vbi cum dixisset Deus, quod non ab ipso Dauid sibi aedificaretur domus, neque per tantum tempus se mandasse cuiquam in populo suo, ut sibi fieret domus cedrina : *Et nunc,* inquit, *haec dices seruo meo Dauid : Haec dicit Dominus omnipotens : Accepi te de ouili ouium, ut esses in ducem super populum meum super Israel, et eram tecum in omnibus quibus ingredie-* V 233 *baris, et exterminaui omnes inimicos tuos a facie tua, et feci te nominatum secundum nomen magnorum, qui sunt super terram ; et ponam locum populo meo Israel, et plantabo illum, et inhabitabit seorsum, et non sollicitus erit ultra ; et non apponet filius iniquitatis humiliare eum, sicut ab initio a diebus, quibus constitui iudices super populum meum Israel ; et requiem tibi dabo ab omnibus inimicis tuis, et nuntiabit tibi Dominus, quoniam domum aedificabis ipsi. Et erit, cum repleti fuerint dies tui, et dormies cum patribus tuis, et suscitabo semen tuum post te, qui erit de uentre tuo, et praeparabo regnum eius. Hic aedificabit mihi domum nomini meo, et dirigam thronum illius usque in aeternum. Ego ero illi in patrem, et ille erit mihi in filium. Et si uenerit iniquitas eius, redarguam illum in uirga* μ 471 *uirorum et in tactibus filiorum hominum ; misericordiam autem*

---

92 I. Sam. 7, 9 sqq.

VIII, **9** 2. Sam. 7, 4

---

sephat *B a p* **91** ,**93** adiutorii *B* **92** hoc R[1] *A F H b g* (*cf.* XVI, *24, 15 ; 17 ;* III, *14, 55*) huc R[2] *G B a e p v* adiuuauit *g*

VIII, **1** nunc *om. e* **4** scripta *e* qua de R *F e g v* quam detegimus *A r* de qua *B H* (*rell. ?*) *ed. Arg. Hoffm.* **8** domini R *G B H a b v* (ῥῆμα κυρίου) dei *A F e g p Hoffm.* **12** fier. sibi *e* **13** dic *g* **14** accipite *H*[1] *e* super isr. R *F b*[1] *e p sec. Gr. ;* super *om. A G B a b*[2] *;* per isr. *H ;* in isr. *g v* **22** nuntiauit *e g* **23** impleti *B* **24** post te R (*item l. 78 et 82*) **26** eius R (*9, 19*) **28** si

meam non amoueam ab eo, sicut amoui, a quibus amoui a facie mea ; et fidelis erit domus eius et regnum eius usque in aeternum coram me, te thronus eius erit erectus usque in aeternum.

Hanc tam grandem promissionem qui putat in Salomone fuisse completam, multum errat. Adtendit enim quod dictum est : *Hic aedificabit mihi domum,* quoniam Salomon templum illud nobilissimum struxit, et non adtendit : *Fidelis erit domus eius et regnum eius usque in aeternum coram me.* Adtendat ergo et aspiciat Salomonis domum plenam mulieribus alienigenis colentibus deos falsos et ipsum ab eis regem aliquando PL 541
sapientem in eandem idolatriam seductum atque deiectum ; V 234
et non audeat existimare Deum uel hoc promisisse mendaciter uel talem Salomonem domumque eius futuram non potuisse praescire. Non hinc autem deberemus ambigere, nec si non in Christo Domino nostro, qui factus est ex semine Dauid secundum carnem, iam uideremus ista compleri, ne uane atque inaniter hic alium aliquem requiramus, sicut carnales Iudaei. Nam et ipsi usque adeo filium, quem loco isto regi Dauid promissum legunt, intellegunt non fuisse Salomonem, ut eo qui promissus est tanta iam manifestatione declarato adhuc mirabili caecitate alium sperare se dicant. Facta est quidem nonnulla imago rei futurae etiam in Salomone, in eo quod templum aedificauit et pacem habuit secundum nomen suum (Salomon quippe pacificus est Latine) et in exordio regni sui mirabiliter laudabilis fuit ; sed eadem sua persona per umbram futuri praenuntiabat etiam ipse Christum Dominum, non exhibebat. Vnde quaedam de illo ita scripta sunt, quasi de ipso ista praedicta sint, dum scriptura sancta etiam rebus gestis prophetans quodam modo in eo figuram deliniat futurorum. Nam praeter libros diuinae historiae, ubi regnasse narratur, psalmus etiam septuagensimus primus titulo nominis eius inscriptus est ; in quo tam multa dicuntur, quae omnino ei conuenire non possunt, Domino autem Christo apertissima perspicuitate conueniunt, ut euidenter appareat, quod in illo figura qualiscumque adumbrata sit, in isto autem ipsa ueritas praesentata. Notum est enim, quibus terminis regnum conclusum fuerat Salomonis ; et tamen in eo psalmo legitur, ut alia taceam : *Dominabitur a mari usque ad mare et a flumine usque ad terminos orbis terrae,* quod in Christo uide-

32 2. Sam. 7, 8 sqq. **45** Rom. 1, 3 **68**, Ps. 71, 8

R F B *p v* cum *A G H a b e g* **30** sicut moui *p* a facie mea R *F v sec. Gr.* a faciem meam *A*¹ faciem meam *A*² *G B H a b e g p Hoffm.* **35** aedificauit *H g* **36** nobilissimum R (*cf. 3, 39 ; 8, 6 ; 23, 20 ;* XVIII *20, 16*) nobile *rell. v Hoffm.* struxit R *F B a e p* (*cf.* III, *20, 18 ;* IV, *23, 8*) instr. *A G H b* ex(s)tr. *g v* (XVIII, *5, 8*) **37** eius dom. *e* **40** idololatr. *v* **43** hic *H* **55** dom. nostrum *B a b*² *v* **56** de ill. quaed. *B* ita] ipsa *B*¹ ; istic *H* **57** sunt *H e*¹ **58** deliniat R *A F B* diliniat *g* delineat *v* declinat *e* declamat *H* **63** apertiss. *B Wey.* (*coniec. coll.* XXII, *186 sq.*) aptiss. *rell. v Do.*²,³ *Hoffm.* **65** praesent. est *e* **66** fu-

mus impleri. A flumine quippe dominandi sumpsit exordium, ubi baptizatus a Iohanne eodem monstrante coepit agnosci V 235 a discipulis, qui eum non solum magistrum, uerum etiam Dominum appellauerunt.

Nec ob aliud uiuente adhuc patre suo Dauid regnare coepit Salomon, quod nulli regum illorum contigit, nisi ut hinc quoque satis eluceat non esse ipsum, quem prophetia ista praesignat, quae ad eius patrem loquitur dicens : *Et erit, cum repleti fuerint dies tui, et dormies cum patribus tuis, et suscitabo semen tuum post te, qui erit de uentre tuo, et praeparabo regnum illius.* Quo modo ergo propter id quod sequitur : *Hic aedificabit mihi domum,* iste Salomon putabitur prophetatus, et non potius propter id quod praecedit : *Cum repleti fuerint dies tui* μ 472 *et dormies cum patribus tuis, suscitabo semen tuum post te,* alius pacificus intellegitur esse promissus, qui non ante, sicut iste, sed post mortem Dauid praenuntiatus est suscitandus ? Quamlibet enim longo interposito tempore Iesus Christus ueniret, procul dubio post mortem regis Dauid, cui sic est PL promissus, eum uenire oportebat, qui aedificaret domum Deo, 542 non de lignis et lapidibus, sed de hominibus, qualem illum aedificare gaudemus. Huic enim domui dicit apostolus, hoc est fidelibus Christi : *Templum enim Dei sanctum est, quod estis uos.*

cap. IX Propter quod et in psalmo octogensimo octauo, cuius est titulus : *Intellectus ipsi Aethan Israelitae,* commemorantur promissiones Dei factae regi Dauid, et istis, quae in libro V 236 regnorum sunt posita, quaedam ibi similia dicuntur, sicut est : *Iuraui Dauid seruo meo : Vsque in aeternum praeparabo semen tuum ;* et iterum : *Tunc locutus es in aspectu filiis tuis et dixisti : Posui adiutorium super potentem, exaltaui electum de populo meo. Inueni Dauid seruum meum, in oleo sancto meo unxi eum. Manus enim mea auxiliabitur ei et bracchium meum confortabit eum. Non proficiet inimicus in eo et filius iniquitatis non apponet nocere ei. Et concidam inimicos eius a facie eius, et eos, qui oderunt eum, fugabo. Et ueritas mea et misericordia mea cum illo, et in nomine meo exaltabitur cornum eius. Et ponam in mari manum eius et in fluminibus dexteram*

---

91 1. Cor. 3, 17

IX, **6** Ps. 88, 4 sq.

---

erit *v* **70** eo demonstrante *G e g ; sed cf. 24, 10* **74** ill. reg. *B v* **75** ista *om. e* **79** (a)edificauit *H g* **86** uenerit *B g* (*cf. 4, 59 sq.*) quia *e* **87** dño *B*

IX, **1** et octauo *G a b e v* **2** aetham F[1] ethan *B H* ezraitae R[2] **6** conspectu *B* **7** exalt. R *F g sec. Gr.* et exalt. *A G B H a b e p v* **8** de plebe mea *B* **10** confortabit *G B a b e g p v* confortauit R *H Ps. Ver.* confirmauit *A F* **11** a. n. ei *A G B H a b e g p v Hoffm. br ;* nocebit eum R *Ps. Sangerm.* (*codd. Sin.*[1] *Alex.*[1] *: κακώσει αὐτόν ; Roensch, It. 441) Do.* ; apponet nocere eum *F ;* eius *om. e* **13** illo R ipso *rell. v Hoffm.* cornum R[1] *A F Ps. Ver.* (*4, 18 sqq.*) cornu R[2] *G*

eius. Ipse inuocabit me: Pater meus es tu, Deus meus et susceptor salutis meae. Et ego primogenitum ponam eum, excelsum apud reges terrae. In aeternum seruabo ei misericordiam meam et testamentum meum fidele ipsi. Et ponam in saeculum saeculi semen eius, et thronum eius sicut dies caeli. Quae omnia de Domino Iesu intelleguntur, quando recte intelleguntur, sub nomine Dauid propter formam serui, quam de semine Dauid idem Mediator adsumpsit ex uirgine. Continuo etiam dicitur de peccatis filiorum eius tale aliquid, quale in regnorum libro positum est et quasi de Salomone procliuius accipitur. Ibi namque, hoc est in regnorum libro : *Et si uenerit,* inquit, *iniquitas eius, redarguam illum in uirga uirorum et in tactibus filiorum hominum ; misericordiam autem meam non amoueam* V 237 *ab eo ;* tactibus significans plagas correptionis. Vnde illud est : *Ne tetigeritis christos meos.* Quod quid est aliud, quam « ne laeseritis » ? In psalmo uero cum ageret tamquam de Dauid, ut quiddam eius modi etiam ibi diceret : *Si dereliquerint,* inquit, *filii eius legem meam et in iudiciis meis non ambulauerint ; si iustificationes meas profanauerint et mandata mea non custodierint : uisitabo in uirga iniquitates eorum et in uerberibus peccata eorum ; misericordiam autem meam non dispergam ab eo.* Non dixit « ab eis », cum loqueretur de filiis eius, non de ipso ; sed dixit *ab eo,* quod bene intellectum tantundem ualet. Non enim Christi ipsius, quod est caput ecclesiae, possent inueniri ulla peccata, quae opus esset humanis correptionibus seruata misericordia diuinitus coherceri ; sed μ 473 in eius corpore ac membris, quod populus eius est. Ideo in PL libro regnorum : *Iniquitas eius* dicitur ; in psalmo autem : 543 *Filiorum eius ;* ut intellegamus de ipso dici quodam modo, quod de eius corpore dicitur. Propter quod etiam ipse de caelo, cum corpus eius, quod sunt fideles eius, Saulus persequeretur : *Saule,* inquit, *Saule, quid me persequeris ?* Deinde in consequentibus psalmi : *Neque nocebo,* inquit, *in ueritate mea, neque profanabo testamentum meum, et quae procedunt de labiis meis non reprobabo. Semel iuraui in sancto meo, si Dauid mentiar ;* id est, nequaquam Dauid mentiar. Solet enim sic loqui scriptura. Quid autem non mentiatur, adiungit et dicit : *Semen eius in aeternum manet ; et sedes eius sicut sol in conspectu meo, et sicut luna perfecta in aeternum, et testis in caelo fidelis.*

---

19 V. 20 sqq. **28** 2. Sam. 7, 14 sq. **29** Ps. 104, 15 **36** Ps. 88, 31 sqq. **46** Act. 9, 4 **50** Ps. 88, 34 sqq. **54** V. 37 sq.

---

rell. v **15** me *om. e* **16** eum R *F a e g* illum *rell. v* **17** ei R *e g p* illi *A G B H a b v* **20** iesu Xp̄o *e* quando r. int. *om. H e* **26** actib. *H e*¹ **29** tetigeris *e*¹ **35** uerberibus peccata R *Sang.* flagellis pecc. *b* (*cf.* 1, *7, 16*) flagellis delicta *A F B H a e g p v Ps. Ver.* (*cf. CE 34*ᴵ*, 118, 27*) **40** correction. *g* **51** script. sic loqui *B* **53** manet R *A F G e g* manebit *B H a b p v* (*μένει — μενεῖ ?*)

cap. X Post haec tantae promissionis ualidissima firmamenta, ne (V 238) putarentur in Salomone completa, tamquam id speraretur nec inueniretur : *Tu uero*, inquit, *reppulisti et ad nihilum deduxisti, Domine.* Hoc quippe factum est de regno Salomonis in posteris eius usque ad euersionem ipsius terrenae Hierusalem, quae regni eiusdem sedes fuit, et maxime ipsius templi labem, quod fuerat a Salomone constructum. Sed ne ob hoc putaretur Deus contra sua promissa fecisse, continuo subiecit : *Distulisti christum tuum.* Non ergo est ille Salomon, sed nec ipse Dauid, si dilatus est christus Domini. Cum enim christi eius dicerentur omnes reges mystico illo chrismate consecrati, non solum a rege Dauid et deinceps, sed ab illo etiam Saule, qui populo eidem rex primus est unctus (ipse quippe Dauid eum christum Domini appellat) : erat tamen unus uerus christus, cuius illi figuram prophetica unctione gestabant ; qui secundum opinionem hominum, qui eum putabant in Dauid uel in Salomone intellegendum, differebatur in longum ; secundum dispositionem autem Dei uenturus suo tempore parabatur. Interea dum ille differtur, quid factum sit de regno terrenae Hierusalem, ubi sperabatur utique regnaturus, secutus iste psalmus adiunxit atque ait : *Euertisti testamentum serui tui, profanasti in terra sanctitatem eius ; destruxisti omnes macerias eius, posuisti munitiones eius ⟨in⟩ formidinem ; diripuerunt eum omnes transeuntes* (PL 544) *uiam, factus est opprobrium uicinis suis ; exaltasti dexteram* (V 239) *inimicorum eius, iucundasti omnes inimicos eius ; auertisti adiutorium gladii eius et non es opitulatus ei in bello ; dissoluisti eum ab emundatione, sedem eius in terram conlisisti ; minuisti dies sedis eius, perfudisti eum confusione.* Haec omnia uenerunt super ancillam Hierusalem, in qua regnauerunt nonnulli etiam filii liberae, regnum illud tenentes in dispensatione temporaria, regnum autem caelestis Hierusalem, cuius erant filii, in uera fide habentes et in uero Christo sperantes. Quo modo autem ista uenerint super illud regnum, index est rerum gestarum, si legatur, historia.

cap. XI Post haec autem prophetata ad precandum Deum propheta (μ 474) conuertitur ; sed et ipsa precatio prophetatio est. *Vsque*

X, **9** V. 39 **14** 1. Sam. 24, 7 **29** Ps. 88, 40 sqq.

X, **1** tantae] autem *H* **9** est ergo *B v* **10** si] sed *e* dilatatus *e* **13** etiam — pop. *om. e* **18** aut. dispos. *B v* **19** dum ille *om. p* **22** terram R (εἰς τὴν γῆν) terra *A F G B H rell. v Hoffm. br* **23** distrux. *g* **24** in R *A F G b e*¹ *v Ps. Sang. ; om.* B H *a e*² *g p Ps. Ver. sec. Graec. Hoffm. br* **26** iocund. *B H* **27** es ei auxiliatus R (*9, 8*) *;* es aux. ei *Sang.* (= *Vulg.*) *;* es (estu *G*) opitulatus ei *A F G B H a b e g p v Ps. Ver. Hoffm. br* **28** terra *B H a* **29** minorasti *H* (= *Vulg.*) confusionem R *F* **34** ista autem *e* ist. uen.] statuerunt *p* uenerunt *a*

XI, **1** prophet. aut. post haec *B* **1-2** prophetia conu. *b* **2** usq ; q ; (=

quo, Domine, auertis in finem? subauditur « faciem tuam », sicut alibi dicitur : *Quo usque auertis faciem tuam a me?* Nam ideo quidam codices hic non habent *auertis*, sed « auerteris » ; quamquam possit intellegi : « Auertis misericordiam tuam, quam promisisti Dauid ». Quod autem dixit : *In finem*, quid est nisi usque in finem ? Qui finis intellegendus est ultimum tempus, quando in Christum Iesum etiam gens illa est creditura, ante quem finem illa fieri oportebant, quae superius V 240 aerumnosa defleuit. Propter quae et hic sequitur : *Exardescet sicut ignis ira tua : memento quae est mea substantia.* Nihil hic melius quam ipse Iesus intellegitur substantia populi eius, ex quo natura est carnis eius. *Non enim uane*, inquit, *constituisti omnes filios hominum.* Nisi enim esset unus filius hominis substantia Israel, per quem filium hominis liberarentur multi filii hominum, uane utique constituti essent omnes filii hominum. Nunc uero omnis quidem humana natura per peccatum primi hominis in uanitatem de ueritate conlapsa est, propter quod dicit alius psalmus : *Homo uanitati similis factus est, die eius uelut umbra praetereunt* ; sed non uane Deus constituit omnes filios hominum, quia et multos a uanitate liberat per mediatorem Iesum, et quos liberandos non esse praesciuit, ad utilitatem liberandorum et comparationem duarum inter se a contrario ciuitatum non utique uane in totius rationalis creaturae pulcherrima atque iustissima ordinatione constituit. Deinde sequitur : *Quis est homo, qui uiuet et non uidebit mortem, eruet animam suam de manu inferni?* Quis est iste, nisi substantia illa Israel ex semine Dauid, Christus Iesus ? De quo dicit apostolus, quod *surgens a mortuis iam non moritur, ⟨et⟩ mors ei ultra non dominabitur.* Sic enim uiuet et non uidebit mortem, ut tamen mortuus fuerit, sed animam suam eruerit de manu inferni, quo propter quorundam soluenda inferna uincla descenderat ; eruerit autem potestate illa, de qua in euangelio dicit : *Potestatem habeo ponendi animam* PL 545 *meam et potestatem habeo iterum sumendi eam.* V 241

cap. XII Sed cetera psalmi huius, quae ita se habent : *Vbi sunt miserationes tuae antiquae, Domine, quas iurasti Dauid in ueritate tua? Memento, Domine, opprobrii seruorum tuorum, quod*

XI, **3** V. 47 **4** Ps. 12, 1 **15** Ps. 88, 47 sq. **21** Ps. 143, 4. **28** V. 49 **31** Rom. 6, 9 **36** Io. 10, 18

---

quem?) *B* **3** auertes *B*[1] **4** quo usque *R A G B H a b e g p* usque quo *F v* **10** oportebant *R A* (*Neue-Wag.*[3] *III 659 sq.*) oportebat *F G B H a b e g p v Hoffm.* **11** exardescet *B H v br* exardiscit *g* **23** praesiuit *e* **25** inter se a contr. duar. ciu. *e* **27** uiuit *H b* **28** uideat *b* eruit *g* inferni *R A F a b e* (*cf. l. 33 ; 18, 63 ;* XVIII, *30, 22*) inferi *B H g p v Hoffm.* **31** et mors *G F B a b e g p v* (*cf.* XII, *14, 51*) *;* et *om.* R *A H Do.* [2,3] *br* ei *om. e* **33** inferi *v* **34** inferna R *A F B H a e*[1] *p* infernalia *e*[2] inferni *b g v* uincla R *A F plerr.* uincula *g v Hoffm.*

continui in sinu meo multarum gentium ; quod exprobrauerunt inimici tui, Domine ; quod exprobrauerunt, commutationem Christi tui, utrum ex persona dicta sint illorum Israelitarum, qui desiderabant reddi sibi promissionem, quae facta est ad Dauid, an potius Christianorum, qui non secundum carnem, sed secundum spiritum sunt Israelitae, merito quaeri potest. Dicta sunt quippe ista uel scripta tempore, quo fuit Aethan, de cuius nomine titulum iste psalmus accepit ; et idem tempus regni Dauid fuit ; ac per hoc non diceretur : *Vbi sunt mise-* μ 475 *rationes tuae antiquae, Domine, quas iurasti Dauid in ueritate tua ?* nisi eorum personam in se prophetia transfiguraret, qui longe postea futuri erant, quibus hoc tempus esset antiquum, quando regi Dauid ista promissa sunt. Potest autem intellegi multas gentes, quando Christianos persequebantur, exprobasse illis passionem Christi, quam scriptura commutationem uocat, quoniam moriendo inmortalis est factus. Potest et commutatio Christi secundum hoc accipi exprobrata Israelitis, quia, cum eorum speraretur futurus, factus est gentium, V 242 et hoc eis nunc exprobrant multae gentes, quae crediderunt in eum per testamentum nouum, illis in uetustate remanentibus, ut ideo dicatur : *Memento, Domine, opprobrii seruorum tuorum,* quia non eos obliuiscente, sed potius miserante Domino et ipsi post hoc opprobrium credituri sunt. Sed ille, quem prius posui, conuenientior mihi sensus uidetur. Inimicis enim Christi, quibus exprobratur, quod eos ad gentes transiens reliquerit Christus, incongrue uox ista coaptatur : *Memento, Domine, opprobrii seruorum tuorum ;* non enim serui Dei nuncupandi sunt tales Iudaei ; sed eis uerba ista conpetunt, qui, cum graues humilitates persecutionum pro Christi nomine paterentur, recordari potuerunt excelsum regnum semini Dauid fuisse promissum, et eius desiderio dicere, non desperando, sed petendo quaerendo pulsando : *Vbi sunt miserationes tuae antiquae, Domine, quas iurasti Dauid in ueritate tua ? Memento, Domine, opprobrii seruorum tuorum, quod continui in sinu meo multarum gentium* (hoc est, in interioribus meis patienter pertuli) ; *quod exprobrauerunt inimici tui, Domine ; quod exprobrauerunt, commutationem Christi tui ;* non eam putantes commutationem ⟨esse⟩, sed consumptionem. Quid est autem : *Memento, Domine,* nisi ut miserearis et pro tolerata patienter humilitate mea reddas celsitudinem, quam iurasti Dauid in ueritate tua ? Si autem Iudaeis ad-

---

XII, **6** Ps. 88, 50 sqq.

XII, **4** exprobau. R *saepius* **5** tui *om. e* **9** spir.] christum *g* **10** ista quippe *g* etham R *A B p ; cf. 8, 2* **12** misericordiae *A e* **14** prophetia R *A* F G B *H plerr.* propheta *g v Hoffm. ; cf. 11, 1* **23** permanent. R **28** exprobrabatur *g* **32** humilitate *H* persecutionem R[1] -nes *H* pro *om.* R[1] G *; cf.* v, *23, 36* **34** disper. *g* **39** *sq.* exprobau. (*bis*) *e* **41** esse R *; om. rell.*

signemus haec uerba, illi serui Dei talia dicere potuerunt, qui PL expugnata terrena Hierusalem, antequam Iesus Christus 546 humanitus nasceretur, in captiuitatem ducti sunt, intellegentes commutationem Christi, quia scilicet non per eum terrena carnalisque felicitas, qualis paucis annis regis Salomonis apparuit, sed caelestis ac spiritalis esset fideliter expectanda; quam tunc ignorans infidelitas gentium, cum Dei populum exultabat atque insultabat esse captiuum, quid aliud quam V 243 Christi commutationem, sed scientibus nesciens, exprobrabat? Et ideo quod sequitur, ubi psalmus iste concluditur: *Benedictio Domini in aeternum: fiat, fiat,* uniuerso populo Dei ad caelestem Hierusalem pertinenti siue in illis, qui latebant in testamento uetere, antequam reuelaretur nouum, siue in his, qui iam testamento nouo reuelato manifeste pertinere cernuntur ad Christum, satis congruit. Benedictio quippe Domini in semine Dauid non ad aliquod tempus, qualis diebus Salomonis apparuit, sed in aeternum speranda, est, in qua certissima spe dicitur: *Fiat, fiat.* Illius enim spei est confirmatio uerbi huius iteratio. Hoc ergo intellegens Dauid ait in secundo regnorum libro, unde ad istum psalmum digressi sumus: *Et locutus es pro domo serui tui in longinquum.* Ideo autem post paululum ait: *Nunc incipe et benedic domum serui tui usque in aeternum* et cetera, quia tunc geniturus erat μ 476 filium, ex quo progenies eius duceretur ad Christum, per quem futura erat domus eius aeterna eademque domus Dei. Domus enim Dauid propter genus Dauid; domus autem Dei eadem ipsa propter templum Dei de hominibus factum, non de lapidibus, ubi habitet in aeternum populus cum Deo et in Deo suo, et Deus cum populo atque in populo suo; ita ut Deus sit implens populum suum, et populus plenus Deo suo, cum Deus erit omnia in omnibus, ipse in pace praemium, qui uirtus in bello. Ideo cum in uerbis Nathan dictum sit: *Et nuntiabit tibi Dominus, quoniam domum aedificabis ipsi,* postea dictum est in uerbis Dauid: *Quoniam tu Dominus omnipotens Deus Israel, reuelasti aurem serui tui dicens: Domum aedificabo tibi.* Hanc enim domum et nos aedificamus V 244 bene uiuendo, et Deus ut bene uiuamus opitulando; quia *nisi Dominus aedificauerit domum, in uanum laborarunt aedificantes eam.* Cuius domus cum uenerit ultima dedicatio, tunc fiet illud, quod hic per Nathan locutus est Deus dicens:

---

55 Ps. 88, 50 sqq. **67** 2. Sam. (2. Reg.) 7, 19; 29 **76** 1. Cor. 15, 28 **80** 2. Sam. 7, 11. 27 **83** Ps. 126, 1

---

v Hoffm. Wey. (*recte, ut uidetur*) consummationem *A G B H* **46** Xp̄ſ iesus *e* **48** eam g^2 **57** ueteri *H g* **60** dei *g* in aliq *H* **64** ad] et *e* **66** paulolum *g* paulum *e* **73** suo *om. e* **77** aed. dom. *e* **79** domum *om.* R **80** aedificauit (*om.* tibi) B^1 **82** laborarunt *Domb.* (ἐκοπίασαν) laborant R *g Hoffm.* laborauerunt *B H b Ps. Ver.* laborabunt *F G a e p v* uigilabunt *A* **84** natham *e g*

Et ponam locum populo meo Israel, et plantabo illum, et inhabitabit seorsum, et non sollicitus erit ultra, et non apponet filius iniquitatis humiliare eum, sicut ab initio a diebus, quibus constitui iudices super populum meum Israel.

cap. XIII Hoc tam magnum bonum quisquis in hoc saeculo et in hac terra sperat, insipienter sapit. An quispiam putabit in pace regni Salomonis id esse completum ? Pacem quippe illam scriptura in umbra futuri excellenti praedicatione commendat. Sed huic suspicioni uigilanter occursum est, cum, postea PL quam dictum est : *Et non apponet filius iniquitatis humiliare* 547 *eum,* continuo subiunctum est : *Sicut ab initio a diebus, quibus constitui iudices super populum meum Israel.* Iudices namque, priusquam reges ibi esse coepissent, super illum populum fuerant constituti, ex quo terram promissionis accepit. Et utique humiliabat eum filius iniquitatis, hoc est hostis alienigena, per interualla temporum, quibus leguntur paces alternasse cum bellis ; et inueniuntur illic pacis tempora prolixiora quam Salomon habuit, qui quadraginta regnauit annos ; nam sub eo iudice, qui est appellatus Aod, octoginta anni pacis fuerunt. Absit ergo ut Salomonis tempora in hac pro- V 245 missione praedicta esse credantur ; multo minus itaque cuiuslibet regis alterius. Non enim quisquam eorum in tanta, quanta ille, pace regnauit ; nec umquam omnino gens illa ita regnum tenuit, ut sollicita non fuerit ne hostibus subderetur ; quia in tanta mutabilitate rerum humanarum nulli aliquando populo concessa est tanta securitas, ut huic uitae hostiles non formidaret incursus. Locus ergo iste, qui promittitur tam pacatae ac securae habitationis, aeternus est aeternisque debetur in matre Hierusalem libera, ubi erit ueraciter populus Israel ; hoc enim nomen interpretatur « uidens Deum » ; cuius praemii desiderio pia per fidem uita in hac aerumnosa peregrinatione ducenda est.

cap. XIV Procurrente igitur per tempora ciuitate Dei, primo in umbra futuri, in terrena scilicet Hierusalem, regnauit Dauid. μ 477 Erat autem Dauid uir in canticis eruditus, qui harmoniam musicam non uulgari uoluptate, sed fideli uoluntate dilexerit eaque Deo suo, qui uerus est Deus, mystica rei magnae figuratione seruierit. Diuersorum enim sonorum rationabilis moderatusque concentus concordi uarietate compactam bene ordinatae ciuitatis insinuat unitatem. Denique omnis fere prophetia eius in psalmis est, quos centum quinquaginte liber

---

88 2. Sam. 7, 10 sq.

XIII, **16** Iudic. 3, 30

XIII, **6** est *om. e* **8** namque] autem R **13** prolex. *g* **15** ahod *g* aiot *b*[2] ayoth *H* **17** itaque *mss* utique *v*

XIV, **1** Percurrentes *b* ciuitatis *b* **3** uir *om. p* armon. *B e g*

continet, quem psalmorum uocamus. In quibus nonnulli uolunt eos solos factos esse a Dauid, qui eius nomine inscripti sunt. Sunt item qui putant non ab eo factos, nisi qui praenotantur : *Ipsius Dauid ;* qui uero habent in titulis : *Ipsi Dauid,* ab aliis factos personae ipsius fuisse coaptatos. Quae opinio V 246
uoce euangelica Saluatoris ipsius refutatur, ubi ait, quod ipse Dauid in spiritu Christum dixerit esse Dominum suum ; quoniam psalmus centensimus nonus sic incipit : *Dixit Dominus Domino meo : Sede a dextris meis, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum.* Et certe idem psalmus non habet in titulo : *Ipsius Dauid,* sed : *Ipsi Dauid,* sicut plurimi. Mihi autem credibilius uidentur existimare, qui omnes illos centum et quinquaginta psalmos eius operi tribuunt eumque aliquos praenotasse etiam nominibus aliorum aliquid, quod ad rem pertineat, figurantibus, ceteros autem nullius hominis nomen in titulis habere uoluisse, sicut ei uarietatis huius dispositionem, quamuis latebrosam, non tamen inanem Dominus inspirauit. PL 548
Nec mouere debet ad hoc non credendum, quod nonnullorum nomina prophetarum, qui longe post Dauid regis tempora fuerunt, quibusdam psalmis in eo libro leguntur inscripta et quae ibi dicuntur uelut ab eis dici uidentur. Neque enim non potuit propheticus spiritus prophetanti regi Dauid haec etiam futurorum prophetarum nomina reuelare, ut aliquid, quod eorum personae conueniret, prophetice cantaretur ; sicut rex Iosias exorturus et regnaturus post annos amplius quam trecentos cuidam prophetae, qui etiam facta eius futura praedixit, cum suo nomine reuelatus est.

cap. XV Nunc iam expectari a me uideo, ut hoc loco libri huius aperiam quid in psalmis Dauid de Domino Iesu Christo uel eius ecclesia prophetauerit. Ego autem ut hoc non ita faciam, sicut uidetur ipsa expectatio postulare (quamuis iam in uno V 247
fecerim), copia quam inopia magis impedior. Omnia enim ponere uitandae prolixitatis causa prohibeor ; uereor autem ne, cum aliqua elegero, multis, qui ea nouerunt, uidear magis necessaria praeterisse ; deinde (quia testimonium, quod profertur, de contextione totius psalmi debet habere suffragium, ut certe nihil sit quod ei refragetur, si non omnia suffragantur), ne more centonum ad rem, quam uolumus, tamquam uersiculos decerpere uideamur, uelut de grandi carmine, quod non de re illa, sed de alia longeque diuersa reperiatur esse conscriptum. Hoc autem ut in quocumque psalmo possit ostendi,

XIV, **16** Mt. 22, 43 **20** Ps. 109, 1 **30** Ps. 145 sqq. **37** 1. (3.) Reg. 13

11 scripti *e p* **12** pronominantur *p* **19** scabill. *g* **21** uid. cred. *B*[1] **27** non *eras. e* **30** uiderentur *g*

XV, **1** a me exp. *g* **6** prolex. *g* **10** ut *B edd. uett.* ; aut *mss plerr. v Hoffm.*

exponendus est totus ; quod quanti operis sit et aliorum et nostra uolumina, in quibus hoc fecimus, satis indicant. Legat μ 478 ergo illa, qui uoluerit et potuerit ; inueniet quot et quanta rex Dauid idemque propheta de Christo et eius ecclesia prophetauerit, de rege scilicet et ciuitate quam condidit.

cap. XVI Quamlibet enim de quacumque re propriae sint atque manifeste propheticae locutiones, necesse est ut eis etiam tropicae misceantur ; quae maxime propter tardiores ingerunt doctoribus laboriosum disputandi exponendique negotium. Quaedam tamen Christum et ecclesiam ipsa prima facie, mox ut dicuntur, ostendunt ; etsi ex otio restant exponenda, quae in eis minus intelleguntur ; quale illud est in eodem psalmorum libro : *Eructuauit cor meum uerbum bonum, dico ego opera mea regi. Lingua mea calamus scribae uelociter scribentis.* V 248 *Speciosus forma prae filiis hominum ; diffusa est gratia in labiis tuis, propterea benedixit te Deus in aeternum. Accingere gladio tuo circa femur, potentissime specie tua et pulchritudine tua, et intende, prospere procede et regna propter ueritatem et* PL *mansuetudinem et iustitiam, et deducet te mirabiliter dextera* 549 *tua. Sagittae tuae acutae, potentissime, (populi sub te cadent) in corda inimicorum regis. Sedes tua, Deus, in saecula saeculorum, uirga directionis uirga regni tui. Dilexisti iustitiam et odio habuisti iniquitatem ; propterea unxit te Deus, deus tuus oleo exultationis prae participibus tuis. Myrrha et gutta et casia a uestimentis tuis, a domibus eburneis ; ex quibus te delectauerunt filiae regum in honore tuo.* Quis non hic Christum, quem praedicamus et in quem credimus, quamlibet sit tardus, agnoscat, cum audiat Deum, cuius sedes est in saecula saeculorum, et unctum a Deo, utique sicut unguit Deus, non uisibili, sed spiritali atque intellegibili chrismate ? Quis enim tam rudis est in hac religione uel tam surdus aduersus eius famam longe lateque diffusam, ut Christum a chrismate, hoc est ab unctione appellatum esse non nouerit ? Agnito autem rege Christo, iam cetera, quae hic tropice dicta sunt, quo modo sit speciosus forma prae filiis hominum, quadam tanto magis amanda atque miranda, quanto minus corporea pulchritu- V 249 dine, quis gladius eius, quae sagittae, et cetera isto modo non

---

XVI, **22** Ps. 44, 2 sqq.

Wey. **17** illa ergo *e* quod R *H* quos *g*

XVI, **1** Quantuml. *p* **8** eructuauit R *F Ps. Ver.* (*cf. CE 51, 329, 16 cod. K saec. VI :* eructuantia) ; eructauit *rell. v Do.*^{2,3} *Hoffm.* ego *om. e* **12** gladio tuo R *ab init.*, a^1 *g p* gladium tuum R *corr.*, *A F B* a^2 *b e v Ps. Ver. sec. Gr.*, *Do.* ^{2,3} (*4, 24*) fem. tuum *B* speciem tuam *H b* **13** et int. R a^1 *g p sec. Gr.* ; et *om. A F B H* a^2 *e v* prospere R *B H e v* et prosp. *A F a g p Hoffm.* (καὶ κατευοδοῦ) **15** potentissime R *A* B^2 *a b p* (δυνατέ) potentissimae *F G* B^1 *e g v* **16** corda R *G p* corde *A F B H a b e g v sec. Gr.* saeculum saeculi *A G* (*b*) *sec. Gr.* **17** directionis] aequitatis *A* **18** odisti *A F G B* (*H ?*) *a b* **19** oleum *A sec. Gr.* particibus e^1 *g* cassia *e g* **20** delect. te *B v* **32** sagitta *e*

proprie, sed tropice posita iam subditus ei, qui regnat propter ueritatem et mansuetudinem et iustitiam, inquirat ex otio.

Deinde aspiciat eius ecclesiam tanto uiro suo spiritali conubio et diuino amore coniunctam, de qua dicitur in his quae sequuntur. *Astitit regina a dextris tuis in uestitu deaurato, circumamicta uarietate. Audi, filia, et uide et inclina aurem tuam, et obliuiscere populum tuum et domum patris tui ; quoniam concupiuit rex speciem tuam, quia ipse est Deus tuus. Et adorabunt eum filiae Tyri in muneribus ; uultum tuum deprecabuntur diuites plebis. Omnis gloria eius filiae regis intrinsecus, in fimbriis aureis circumamicta uarietate. Adferentur regi uirgines post eam, proximae eius adferentur tibi. Adferentur in laetitia et exultatione ; adducentur in templum regis. Pro pa-* μ 479 *tribus tuis nati sunt tibi filii ; constitues eos principes super omnem terram. Memores erunt nominis tui in omni generatione et generatione. Propterea populi confitebuntur tibi in aeternum et in saeculum saeculi.* Non opinor quemquam ita desipere, ut hic aliquam mulierculam praedicari credat atque describi ; coniugem uidelicet illius, cui dictum est : *Sedes tua, Deus, in saecula saeculorum ; uirga directionis uirga regni tui. Dilexisti iustitiam et odio habuisti iniquitatem ; propterea unxit te Deus, Deus tuus oleo exultationis prae participibus tuis ;* Christum utique prae Christianis. Hi sunt enim participes eius, ex V 250 quorum in omnibus gentibus unitate atque concordia fit ista regina, sicut in alio psalmo de illa dicitur : *Ciuitas regis magni.* Ipsa est Sion spiritaliter ; quod nomen Latine interpretatum speculatio est ; speculatur enim futuri saeculi magnum bonum, quoniam illuc dirigitur eius intentio. Ipsa est et Hierusalem PL eodem modo spiritaliter, unde multa iam diximus. Eius inimica 550 est ciuitas diaboli Babylon, quae confusio interpretatur ; ex qua tamen Babylone regina ista in omnibus gentibus regeneratione liberatur et a pessimo rege ad optimum regem, id est a diabolo transit ad Christum. Propter quod ei dicitur : *Obliuiscere populum tuum et domum patris tui.* Cuius ciuitatis impiae portio sunt et Israelitae sola carne, non fide ; inimici etiam ipsi magni huius regis eiusque reginae. Ad ipsos enim ueniens et ab eis Christus occisus magis aliorum factus est, quos non uidit in carne. Vnde per cuiusdam psalmi prophetiam dicit ipse rex noster : *Erues me de contradictionibus populi, constitues me in caput gentium. Populus, quem non*

---

49 Ps. 44, 10 sqq. **54** Ib. 7 sq. **57** Ps. 47, 3

---

33 pos.] dicta *e* **37** adstetit *g* **40** deus *R A F e p Ps. Ver.* dominus *a g* (ὁ κύριος) dominus deus *G B H b v* **43** fimbreis *g* **44** adfer. *om. p* **45** in laet. *R G H a b v* (ἐν) cum laet. *A F B e g p Hoffm.* **55** hii *H g* partices *H* **62** diabuli g^1 **65** diabulo *g* propterea *e* **67** impia *b* carne circumcisi *e* **69** eis] ipsis *R* **71** dicit tu es *g* **72** in caput *R F G B a v* (εἰς κεφαλήν) in

cognoui, seruiuit mihi ; in obauditu auris obaudiuit mihi. Populus ergo iste gentium, quem non cognouit Christus praesentia corporali, in quem tamen Christum sibi adnuntiatum credidit, ut merito de illo diceretur : *In obauditu auris obaudiuit mihi,* quia fides ex auditu est — iste, inquam, populus additus ueris et carne et fide Israelitis ciuitas est Dei, quae ipsum quoque secundum carnem peperit Christum, quando in solis illis Israelitis fuit. Inde quippe erat uirgo Maria, in qua carnem Christus, ut homo esset, adsumpsit. De qua ciuitate psalmus alius ait : *Mater Sion, dicet homo, et homo* V 251
natus est in ea, et ipse fundauit eam Altissimus. Quis est iste Altissimus nisi Deus ? Ac per hoc Christus Deus, antequam in illa ciuitate per Mariam fieret homo, ipse in patriarchis et prophetis fundauit eam. Cum igitur huic reginae ciuitati Dei tanto ante dictum sit per prophetiam, quod iam uidemus impletum : *Pro patribus tuis nati sunt tibi filii, constitues eos principes super omnem terram* (ex filiis quippe eius per omnem terram sunt praepositi et patres eius, cum confiteantur ei populi concurrentes ad eam confessionem laudis aeternae in saeculum saeculi) : procul dubio quidquid hic tropicis locutionibus subobscure dictum est, quoquo modo intellegatur, debet his rebus manifestissimis conuenire.

cap. XVII Sicut etiam in illo psalmo, ubi sacerdos Christus, quem μ 480
ad modum hic rex, apertissime praedicatur : *Dixit Dominus Domino meo : Sede a dextris meis, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum,* sedere Christus ad dexteram Patris creditur, non uidetur ; eius etiam inimicos poni sub pedibus eius nondum apparet ; id agitur, apparebit in fine ; etiam hoc nunc creditur, post uidebitur. Verum quod sequitur : *Virgam uirtutis tuae emittet Dominus ex Sion, et dominare in* PL
medio inimicorum tuorum, ita clarum est, ut non solum infide- 551
liter et infeliciter, sed etiam inpudenter negetur. Et ipse V 252
quippe fatentur inimici ex Sion missam fuisse legem Christi, quod euangelium nos uocamus, et eam uirgam uirtutis eius agnoscimus. Dominari uero eum in medio inimicorum suorum idem ipsi, inter quos dominatur, dentibus frendendo et tabescendo et nihil aduersus eum ualendo testantur. Deinde quod paulo post dicit : *Iurauit Dominus, et non paenitebit eum,* quibus uerbis inmutabile futurum esse significat, quod adiun-

73 Ps. 17, 44 sqq. **77** Rom. 10, 17 **83** Ps. 86, 5 **89** Ps. 44, 17

capite *A e g p Hoffm.* **73** in auditu R *B H* auris *om. B* **74** ergo *om.* R **82** alius *sup. l. F* ait al. *e* dicit *F B g* **83** natus R a^1 ; factus *A F B H* a^2 *b e g p v Hoffm.* (*lect. Graecae :* ἐτέχθη, ἐγεννήθη) iste *om. A F r B H b p* **84** Et *v* **89** illius *e* **91** confessionem R *F G a b g p* confessione *B e* confessiones *H* cum confessione *v*

XVII, **1** Sicut] Sic *coniec. Domb.* (*cf. l. 25*), *recep. Wey.* **4** Dei patris *v* **11** christi leg. *e* **15** adversum *e*

git : *Tu es sacerdos in aeternum secundum ordinem Melchisedech,* ex eo quod iam nusquam est sacerdotium et sacrificium secundum ordinem Aaron et ubique offertur sub sacerdote Christo, quod protulit Melchisedech, quando benedixit Abraham, quis ambigere permittitur, de quo ista dicantur ? Ad haec itaque manifesta referuntur, quae paulo obscurius in eodem psalmo posita sunt, quando recte intelleguntur ; quod in nostris iam popularibus sermonibus fecimus. Sic et in illo, ubi humilitatem passionis suae per prophetiam Christus eloquitur dicens : *Foderunt manus meas et pedes, dinumerauerunt omnia ossa mea ; ipsi uero considerauerunt et conspexerunt me* (quibus utique uerbis in cruce corpus significauit extentum manibus pedibusque confixis et clauorum transuerberatione confossis, eoque modo se spectaculum considerantibus et conspicientibus praebuisse), addens etiam : *Diuiserunt sibi uestimenta mea et super uestimentum meum miserunt sortem,* quae prophetia quem ad modum impleta sit euangelica narratur historia, tunc profecto et alia recte intelleguntur, quae ibi minus aperte dicta sunt, cum congruunt his, quae tanta manifestatione claruerunt ; praesertim quia et illa, quae non V 253 transacta credimus, sed praesentia contuemur, sicut in eodem psalmo leguntur tanto ante praedicta, ita nunc exhibita iam toto orbe cernuntur. Ibi enim paulo post dicitur : *Commemorabuntur et conuertentur ad Dominum uniuersi fines terrae et adorabunt in conspectu eius uniuersae patriae gentium ; quoniam Domini est regnum, et ipse dominabitur gentium.*

cap. XVIII De resurrectione quoque eius nequaquam psalmorum oracula tacuerunt. Nam quid est aliud quod in psalmo tertio ex persona eius canitur : *Ego dormiui et somnum cepi ; exsurrexi,* μ 481 *quoniam Dominus suscipiet me?* An forte quisquam ita desipit, ut credat uelut aliquid magnum nobis indicare uoluisse prophetam, quod dormierit et exsurrexerit, nisi somnus PL 552 iste mors esset et euigilato resurrectio, quam de Christo sic oportuit prophetari ? Nam et in quadragensimo multo manifestius id ostenditur, ubi ex persona eiusdem Mediatoris more solito tamquam praeterita narrantur, quae futura prophetabantur ; quoniam, quae uentura erant, iam in praede-

---

XVII, **19** Ps. 109, 1. 2. 4 **21** Gen. 14, 18 **28** Ps. 21, 17 sqq. **33** Mt. 27, 35 **43** Ps. 21, 28 sq.

XVIII, **4** Ps. 3, 6

---

25 sic̄ (= sicut) *H* **27** pedes meos *G B H e* **29** extentis *R* **31** confussis *g* **32** conspuentibus *e* **33** sup. uestimentum meum *R F a e p Ps. Ver. ut Amiat.* ; sup. uestem meam *A G B g v* **37** non *om. e*

XVIII, **3** exs. *R* G^1 *p v sec. Gr.* et surr. *B b* et exs. *F* G^2 *H a* et resurr. *A e g* **4** suscepit *R B* b^2 *g p* (*Iustin. Tryph.* ἀντελάβετο) suscipit *Ps. Sang.* (*Sabat.*)

stinatione et praescientia Dei uelut facta erant⟨, quia certa erant⟩. *Inimici,* inquit, *mei dixerunt mala mihi : Quando morietur et peribit nomen eius ? Et si ingrediebatur ut uideret, uana locutum est cor eius, congregauit iniquitatem ipsi. Egrediebatur* V 254 *foras et loquebatur simul in unum. Aduersus me susurrabant omnes inimici mei, aduersus me cogitabant mala mihi. Verbum iniquum disposuerunt aduersus me : Numquid qui dormit non adiciet ut resurgat ?* Hic certe ita posita sunt uerba haec, ut nihil aliud dixisse intellegatur, quam si diceret : « Numquid qui moritur, non adiciet ut reuiuescat ? » Superiora quippe demonstrant mortem ipsius cogitasse et disposuisse inimicos eius, et hoc actum esse per eum, qui ingrediebatur ut uideret, et egrediebatur ut proderet. Cui autem hic non occurrat ex discipulo eius factus traditor Iudas ? Quia ergo facturi erant quod moliebantur, id est occisuri erant eum, ostendens illos uana malitia frustra occisuros resurrecturum sic adiecit hunc uersum, uelut diceret : « Quid agitis uani ? quod uestrum scelus est, meus somnus erit : « *Numquid qui dormit non adiciet ut resurgat ?* Et tamen eos tam magnum nefas non inpune facturos consequentibus indicat uersibus dicens : *Etenim homo pacis meae, in quem speraui, qui edebat panes meos, ampliauit super me calcaneum,* hoc est conculcauit me. *Tu autem,* inquit, *Domine, miserere mei et resuscita me, et reddam illis.* Quis hoc iam neget, qui Iudaeos post passionem resurrectionemque Christi de sedibus suis bellica strage et excidio funditus eradicatos uidet ? Occisus enim ab eis resurrexit et reddidit eis interim temporariam disciplinam, excepto quod non correctis seruat, quando uiuos et mortuos iudicabit. Nam V 255 Dominus ipse Iesus istum ipsum traditorem suum per panem porrectum ostendens apostolis hunc etiam uersum psalmi huius commemorauit et in se dixit impletum : *Qui edebat panes meos, ampliauit super me calcaneum.* Quod autem ait: *In quem speraui,* non congruit capiti, sed corpori. Neque enim nesciebat eum ipse Saluator, de quo ante iam dixerat : *Vnus ex uobis me tradet* et : *unus ex uobis diabolus est.* Sed solet in se membrorum suorum transferre personam et sibi

---

19 Ps. 40, 6 sqq. **34** Ps. 40, 10 sqq. **43** Io. 13, 18. 26 **46** Io. 6, 70 (71) ; 13, 21

---

suscipiet *F G a b*^{1} *v br* **12** quia certa erant *om. R p Wey. ut „uetus exemplar" L. Vivis* **14** ingrediebantur ut uiderent *A b*^{1} locutus *B p* **15** congregabit *e* -gauerunt *A* ipsi *R A F a p* sibi *G B H e g v* egrediebantur *R A F H b g Ps. Ver. Sang.* -batur *B (a e p ?) v Hoffm. (cf. l. 23) br* **16** loquebantur *R A F H e g Ps. Ver.* loquebatur *G B a p v br* aduersum *B H b g* (*item* **17** *B g p*, **18** *B*) **18** dispos.] constituerunt *B H b ;* mandauerunt *g* **21** reuiuiscat *B H g*^{2} *;* resurgat *g*^{1} **28** uelut si *G a e*^{2} *v (cf. 4, 114 sq.)* **29** scelus est *R ed. Lou.* sc. erit *A F G B H rell. v Hoffm.* **32** in quo *B b* **33** ampl. aduersum me subplantationem. hoc est conculcationem. tu *H b* **40** ipse *om. H* Iesus *om. R* **43** meos *om. e* **46** unus ex uobis me tradet et unus ex uobis diabolus est *R ;* ex uobis

tribuere quod esset illorum, quia caput et corpus unus est Christus ; unde illud est in euangelio : *Esuriui, et dedistis mihi manducare,* quod exponens ait : *Quando uni ex minimis meis* PL *fecistis, mihi fecistis.* Se itaque dixit sperasse, quod tunc spe- 553 rauerant de Iuda discipuli eius, quando est connumeratus apostolis.

Iudaei autem Christum, quem sperant, moriturum esse non sperant. Ideo quem lex et prophetae adnuntiauerunt, nostrum μ 482 esse non putant, sed nescio quem suum, quem sibi alienum a mortis passione confingunt. Ideo mirabili uanitate atque caecitate uerba, quae posuimus, non mortem et resurrectionem, sed somnum et euigilationem significasse contendunt. Sed clamat eis etiam psalmus quintus decimus : *Propter hoc iucundatum est cor meum et exultauit lingua mea, insuper et caro mea requiescet in spe ; quoniam non derelinques animam meam in inferno, nec dabis sanctum tuum uidere corruptionem.* Quis in ea spe diceret requieuisse carnem suam, ut non derelicta anima sua in inferno, sed cito ad eam redeunte reuiuesceret, ne corrumperetur, sicut cadauera corrumpi solent, nisi qui die tertio resurrexit ? Quod utique dicere non possunt V 256 de propheta et rege Dauid. Clamat et sexagensimus septimus : *Deus noster Deus saluos faciendi, et Domini exitus mortis.* quid apertius dicertur ? Deus enim saluos faciendi Dominus est Iesus, quod interpretatur saluator siue salutaris. Nam ratio nominis huius haec reddita est, quando priusquam ex uirgine nasceretur dictum est : *Pariet filium, et uocabis nomen eius Iesum. Ipse enim saluum faciet populum suum a peccatis eorum.* In quorum peccatorum remissionem quoniam sanguis eius effusus est, non utique oportuit eum de hac uita exitus alios habere quam mortis. Ideo cum dictum esset : *Deus noster Deus saluos faciendi,* continuo subiunctum est : *Et Domini exitus mortis,* ut ostenderetur moriendo saluos esse facturus. Sed mirando dictum est : *Et Domini ;* tamquam diceretur : « Talis est ista uita mortalium, ut nec ipse Dominus aliter ab illa exiret, nisi per mortem. »

cap. XIX Sed ut Iudaei tam manifestis huius prophetiae testimoniis etiam rebus ad effectum tam clarum certumque perductis

---

50 Mt.25, 35 **51** Ib. 40 **63** Ps. 15, 9 sq. **69** Ps. 67, 20 (21) **74** Mt. 1, 21

---

me tradet b^2 *in marg.* ; me — ex uobis *om. rell. v Hoffm.* **49** dedisti *g* **51** sperauerunt *B* sperabant *H* **54** sperauerant b^2 **56** non putant *b* **57** ad m. passionem *b* **60** quint. dec. psal. *B* **61** iocund. *B H* ; laetatum *a* **62** requiescit *e* **63** infernũ g^1 **66** nec $e\,g^1$ **67** resurrexerit *b* **68** sept. psalmus *B v* **75** remissione *e* **79** facturum *g*

omnino non cedant, profecto in eis illud impletur, quod in eo psalmo, qui hunc sequitur, scriptum est. Cum enim et illic ex persona Christi, quae ad eius passionem pertinent, prophetice dicerentur, commemoratum est, quod in euangelio patuit : *Dederunt in escam meam fel et in siti mea potum mihi dederunt acetum.* Et uelut post tale conuiuium epulasque sibi huiusce modi exhibitas mox intulit : *Fiat mensa eorum coram ipsis* V 257 *in muscipulam et in retributionem et in scandalum ; obscurentur oculi eorum ne uideant, et dorsum eorum semper incurua,* et PL 554 cetera, quae non optando sunt dicta, sed optandi specie prophetando praedicta. Quid ergo mirum, si haec manifesta non uident, quorum oculi sunt obscurati, ne uideant ? Quid mirum, si caelestia non suspiciunt, qui ut in terrena sint proni, dorsum eorum semper incuruum est ? His enim uerbis translatis a corpore uitia intelleguntur animorum. Ista de psalmis, hoc est de prophetia regis Dauid, satis dicta sint, ut aliquis modus sit. Ignoscant autem qui haec legunt et cunta illa nouerunt, et de his, quae fortasse firmiora me praetermisisse uel intellegunt uel existimant, non querantur.

cap. XX Regnauit ergo Dauid in terrena Hierusalem, filius caelestis μ 483 Hierusalem, diuino multum testimonio praedicatus, quia et delicta eius tanta pietate superata sunt per saluberrimam paenitendi humilitatem, ut prorsus inter eos sit, de quibus ipse ait : *Beati quorum remissae sunt iniquitates et quorum tecta sunt peccata.* Post hunc regnauit eidem populo uniuerso Salomon filius eius, qui, ut supra dictum est, patre suo uiuo coepit regnare. Hic bonis initiis malos exitus habuit. Quippe V 258 secundae res, quae sapientium animos fatigant, magis huic offuerunt, quam profuit ipsa sapientia, etiam nunc et deinceps memorabilis, et tunc longe lateque laudata. Prophetasse etiam ipse reperitur in suis libris, qui tres recepti sunt in auctoritatem canonicam : Prouerbia, ecclesiastes et canticum canticorum. Alii uero duo, quorum unus sapientia, alter ecclesiasticus dicitur, propter eloquii nonnullam similitudinem, ut Salo-

---

XIX, **8** Ps. 68, 22 ; cf. Mt. 27, 34. 48 **11** Ps. 68, 23 sq.

XX, **6** Ps. 31, 1 **8** 1. (3.) Reg. 1 ; 2 ; cf. c. 8, l. 73 sq. **9** Sall. Cat. 11, 8

XIX, **3** credant R *F G B H b*[1] **7-8** potauerunt me aceto *B*[1] *H* potum mihi dederunt uel acetum *B*[marg.] **10** et in scand. R *A G H a p v* (καὶ εἰς σκάνδ.) et scand. *F B e g* (*sed cf.* xviii, *46*, *24*) **15** suscipiunt *g* in *om. H e* **17** intelleguntur R (xviii, *23*, *62*) significantur *A F G B H rell. v Hoffm.* **20** praeterisse *B*[1]

XX, **7** eius fil. *A r B H b v* **7** uiuo R uiuente *rell. v Hoffm.* (*cf. 8, 73 ;* xviii, *3, 30*) patr. s. uiu. coep. reg. R *H b v* p. s. c. u. r. *A r a e p* p. s. c. r. u. *B* s. c. p. u. r. *F g* **12** auctoritate *A*[1] *b g p* **13** canonica *b g p ; cf. l. 18* **14** quor. duo *e*

monis dicantur, obtinuit consuetudo ; non autem esse ipsius non dubitant doctiores ; eos tamen in auctoritatem maxime occidentalis antiquitus recepit ecclesia. Quorum in uno, qui appellatur sapientia Salomonis, passio Christi apertissime prophetatur. Impii quippe interfectores eius commemorantur dicentes : *Circumueniamus iustum, quia insuauis est nobis et contrarius est operibus nostris et inproperat nobis peccata legis et infamat in nos peccata disciplinae nostrae. Promittit scientiam Dei se habere et filium Dei se nominat. Factus est nobis in traductionem cogitationum nostrarum. Grauis est nobis etiam ad uidendum, quoniam dissimilis est aliis uita illius et inmutatae uiae eius. Tamquam nugaces aestimati sumus ab illo, et abstinet se a uiis nostris quasi ab inmunditiis ; praefert nouissima iustorum et gloriatur patrem Deum se habere. Videamus ergo si sermones illius ueri sunt, et temptemus quae euentura* PL
sunt illi, et sciemus quae erunt nouissima illius. Si enim est 555
iustus filius Dei, suscipiet illum et liberabit eum de manibus contrariorum. Contumelia et tormento interrogemus illum, ut sciamus reuerentiam illius et probemus patientiam eius. Morte turpissima condemnemus illum ; erit enim ei respectus ex ser- V 259
monibus illius. Haec cogitauerunt et errauerunt ; excaecauit enim illos malitia ipsorum. In ecclesiastico autem fides gentium futura praedicitur isto modo : *Miserere nostri, dominator Deus omnium, et inmitte timorem tuum super omnes gentes ; extolle manum tuam super gentes alienas et uideant potentiam tuam. Sicut coram illis sanctificatus es in nobis, ita coram nobis magnificeris in illis, et agnoscant te secundum quod et nos agnouimus te, quia non est Deus praeter te, Domine.* Hanc optandi et precandi specie prophetiam per Iesum Christum uidemus impletam. Sed aduersus contradictores non tanta firmitate proferuntur, quae scripta non sunt in canone Iudaeorum.

In tribus uero illis, quos Salomonis esse constat et Iudaei canonicos habent, ut ostendatur ad Christum et ecclesiam pertinere quod in eis eius modi reperitur, operosa disputatio necessaria est, quae nos ultra quam oportet, si nunc adhibetur, extendit. Tamen quod in prouerbiis legitur, uiros impios dicere : *Abscondamus in terra uirum iustum iniuste, absorbea-* μ 484
mus uero eum tamquam infernus uiuentem et auferamus eius memoriam de terra, possessionem eius pretiosam adprehendamus, non ita obscurum est, ut de Christo et possessione eius

---

37 Sap. 2, 12 sqq. **43** Eccli. 36, 1 sqq. **55** Prou. 1, 11 sqq.

---

unus *om. g* **16** ips. esse *e* **18** recipit *e* **21** quia *R* quoniam *rell. v Hoffm.* **27** extim. *R A* **28** et praef. *e* **30** euentura *R ut Cypr.* (τὰ ἐν ἐκβάσει) uentura *rell. v* **31** eius *e v* iust. est *B v* **32** lib. illum *g p* manibus *R b* manu *rell. v Hoffm.* **34** eius *R H b* illius *F a* ipsius *A B e g p v* **35** ei *om. B g* in serm. *B g* **42** et *om. B* et nos *om. g* **48** ad eccl. *e* **49** huius m. *H b* **51** ueros g^1

ecclesia sine laboriosa expositione non possit intellegi. Tale quippe aliquid etiam Dominus ipse Iesus per euangelicam parabolam ostendit dixisse malos colonos : *Hic est heres, uenite, occidamus eum, et nostra erit hereditas.* Itemque illud in eodem libro, quod iam ante perstrinximus, cum ageremus de sterili, quae peperit septem, non nisi de Christo et ecclesia, mox ut V 260 fuerit, pronuntiatum consueuit intellegi ab eis, qui Christum sapientiam Dei esse nouerunt : *Sapientia aedificauit sibi domum et suffulsit columnas septem ; immolauit suas uictimas, miscuit in cratere uinum suum et parauit mensam suam. Misit seruos suos conuocans cum excellenti praedicatione ad craterem dicens : Quis est insipiens ? Diuertat ad me. Et inopibus sensu dixit : Venite, manducate de meis panibus et bibite uinum quod miscui uobis.* Hic certe agnoscimus Dei sapientiam, hoc est Verbum Patri coaeternum, in utero uirginali domum sibi aedificasse corpus humanum et huic, tamquam capiti membra, ecclesiam subiunxisse, martyrum uictimas immolasse, mensam in uino et panibus praeparasse, ubi apparet etiam sacerdotium secundum ordinem Melchisedech, insipientes et inopes sensu uocasse, quia, sicut dicit apostolus, *infirma huius mundi elegit, ut confunderet fortia.* Quibus tamen infirmis quod sequitur dicit : *Derelinquite insipientiam, ut uiuatis, et quaerite prudentiam, ut habeatis uitam.* Participem autem fieri PL mensae illius, ipsum est incipere habere uitam. Nam et in 556 alio libro, qui uocatur ecclesiastes, ubi ait : *Non est bonum homini, nisi quod manducabit et bibet,* quid credibilius dicere intellegitur, quam quod ad participationem mensae huius pertinet, quam sacerdos ipse Mediator testamenti noui exhibet secundum ordinem Melchisedech de corpore et sanguine suo ? Id enim sacrificium successit omnibus illis sacrificiis ueteris testamenti, quae immolabantur in umbra futuri ; propter quod etiam uocem illam in psalmo tricensimo et nono eiusdem V 261 Mediatoris per prophetiam loquentis agnoscimus : *Sacrificium et oblationem noluisti, corpus autem perfecisti mihi ;* quia pro illis omnibus sacrificiis et oblationibus corpus eius offertur et participantibus ministratur. Nam istum ecclesiasten in hac sententia manducandi et bibendi, quam saepe repetit plurimumque commendat, non sapere carnalis epulas uoluptatis, satis illud ostendit, ubi ait : *Melius est ire in domum luctus quam ire in domum potus ;* et paulo post : *Cor,* inquit, *sa-*

---

59 Mt. 21, 38 **60** C. 4 **69** Prou. 9, 1 sqq. **76** 1. Cor. 1, 27 **78** Prou. 9, 6 **81** Eccle. 8, 15 **89** Ps. 39, 7

---

57 ipse *om.* R **60** ante *om. g* **65** cratera *H* suam mens. *b* **66** craterem *mss plerr. v* crateram R *H* cratera *Do.*[2,3] (*falso*) **67** diuertat R *G B p v* deu. *A F a e g* declinet *H b* **68** et mand. *B* demand. *e* **76** qui *g* elegit dš *B H* el. dominus *e* **78** prud.] sapientiam *e* **81** bibit R *r*[1] *H g*[1] **91** ecclesiastem *e*[1] *v* **93** carnales R *A r B e* **95** ire *om. B H* potus] conuiuii *H*

pientium in domo luctus et cor insipientium in domo epularum. Sed illud magis commemorandum existimo de hoc libro, quod pertinet ad ciuitates duas, unam diaboli, alteram Christi, et earum reges diabolum et Christum : *Vae tibi, terra,* inquit, *cuius rex adulescens, et principes tui mane comedunt. Beata tu, terra, cuius rex tuus filius ingenuorum, et principes tui in tempore comedunt, in fortitudine, et non in confusione.* Adulescentem dixit diabolum propter stultitiam et superbiam et temeritatem et petulantiam ceteraque uitia, quae huic aetati adsolent abundare ; Christum autem filium ingenuorum, sanctorum scilicet patriarcharum, pertinentium ad liberam ciuitatem, ex quibus est in carne progenitus. Principes illius μ 485 ciuitatis mane manducantes, id est ante horam congruam, quia non expectant oportunam, quae uera est, in futuro saeculo felicitatem, festinanter beari huius saeculi celebritate cupientes ; principes autem ciuitatis Christi tempus non fallacis beatitudinis patienter expectant. Hoc ait : *In fortitudine, et non in confusione,* quia non eos fallit spes, de qua dicit apostolus : *Spes autem non confundit ;* dicit et psalmus : *Etenim qui te expectant, non confundentur.* Iam uero canticum canticorum spiritalis quaedam sanctarum est uoluptas mentium V·262 in coniugio illius regis et reginae ciuitatis, quod est Christus et ecclesia. Sed haec uoluptas allegoricis tegminibus inuoluta est, ut desideretur ardentius nudeturque iucundius, et appareat sponsus, cui dicitur in eodem cantico : *Aequitas dilexit te,* et sponsa, quae ibi audit : *Caritas in deliciis tuis.* Tacita multa transimus cura huius operis terminandi.

cap. XXI Ceteri post Salomonem reges Hebraeorum uix inueniuntur PL per aliqua aenigmata dictorum suorum rerumue gestarum, 557 quod ad Christum et ecclesiam pertineat, prophetasse, siue in Iuda siue in Israel. Sic enim appellatae sunt illius populi partes, ex quo propter Salomonis offensam tempore filii eius Roboam, qui patri successit in regnum, Deo uindicante diuisus est. Proinde tribus decem, quas accepit Hieroboam, seruus Salomonis, rex eis in Samaria constitutus, proprie uocabantur Israel, quamuis hoc uniuersi illius populi nomen esset. Duabus uero tribubus, Iudae scilicet et Beniamin, quae propter Dauid, ne penitus regnum stirpis eius fuisset eradicatum, remanserant subiacentes ciuitati Hierusalem, Iudae nomen

---

96 Eccle. 7, 3. 5 **103** Ib. 10, 16 sq. **114** Rom. 5, 5 **115** Ps. 24, 3 **120** Cant. 1, 4 (LXX) **121** Cant. 7, 6

XXI, **8** 1. (3.) Reg. 12

---

97 maius *B* **102** fil. tuus *e* ; tuus *om. H* **108** congr. *om. e* **110** felicitate *g* beari *om. R* beati *p* celebr. *B* b^1 *g v* celer. *R A F a* $b^{marg.}$ *e p* ebrietate *H* **116** uol. est *e* **122** tacite *B*

XXI, **1** hebr. reg. *B* **3** et] uel *B* **5** filius *g* **7** ierob. *B v* **9** pop. ill.

fuit, quia ipsa erat tribus unde Dauid. Beniamin uero tribus altera ad idem regnum, sicut dixi, pertinens erat, unde fuit Saul rex ante Dauid. Sed simul istae duae tribus, ut dictum est, Iuda uocabantur, et hoc nomine discernebantur ab Israel, quod appellabantur proprie decem tribus habentes suum regem. Nam tribus Leui, quoniam sacerdotalis fuit, Dei, non regum seruitio mancipata, tertia decima numerabatur. Ioseph quippe unus ex duodecim filiis Israel, non unam, sicut ceteri singulas, sed duas tribus fecit, Ephraem et Manassen. V 263 Verum tamen etiam tribus Leui ad regnum Hierosolymitanum pertinebat magis, ubi erat Dei templum, cui seruiebat. Diuiso igitur populo primus regnauit in Hierusalem Roboam, rex Iuda, filius Salomonis, et in Samaria Hieroboam, rex Israel, seruus Salomonis. Et cum uoluisset Roboam tamquam tyrannidem diuisae illius partis bello persequi, prohibitus est populus pugnare cum fratribus suis dicente Deo per prophetam se hoc fecisse. Vnde apparuit nullum in ea re uel regis Israel uel populi fuisse peccatum, sed uoluntatem Dei uindicantis impletam. Qua cognita pars utraque inter se pacata conquieuit ; non enim religionis, sed regni fuerat facta diuisio.

cap. XXII Verum rex Israel Hieroboam mente peruersa non credens μ 486 Deo, quem ueracem promisso sibi regno datoque probauerat, timuit ne ueniendo ad templum Dei, quod erat in Hierusalem, quo secundum diuinam legem sacrificandi causa uniuersae illi genti ueniendum fuit, seduceretur ab eo populus et stirpi Dauid tamquam regio semini redderetur, et instituit idolatriam in regno suo et populum Dei secum simulacrorum cultu obstrictum nefanda impietate decepit. Nec tamen omni modo cessauit Deus non solum illum regem, uerum etiam successores eius et impietatis imitatores populumque ipsum PL 558 arguere per prophetas. Nam ibi extiterunt et magni illi insignesque prophetae, qui etiam mirabilia multa fecerunt, V 264 Helias et Helisaeus discipulus eius ; ibi etiam dicenti Heliae : *Domine, prophetas tuos occiderunt, altaria tua suffoderunt, et ego relictus sum solus, et quaerunt animam meam,* responsum

---

29 I. (3.) Reg. 12, 24

XXII, **15** I. (3.) Reg. 19, 10 ; Rom. 11, 3 sq.

B v **13** ipsa trib. erat *H ;* erat *om. e* **15** sicut *g* **21** ephrem *B* efrem *e g* effrem *b p* effraym *H* manasse R *F G a* (*cf. Neue-Wag.*[3] *I, 881*) tamen *om. B* **23** Dei *om. e* **25** fil. sal. rex iuda *a* **26** Israel *om. a* **32** paçcata *B* peccata *e*[1] *g*[1]

XXII, **1** rex *om. e* peru. mente *e* **6** et[1] *om. g ; eras. H* idolatriam R *A G B H a b p* idololatr. *e g v* **10** eius *om. g* ipsum] eius R **13** Elias et Elis. *v* Etiam ibi *v* ibi enim *H* **14** et ego] ego autem *e*

est esse illic septem milia uirorum, qui non curuauerunt genua contra Bahal.

cap. XXIII Itemque in regno Iuda pertinente ad Hierusalem etiam regum succedentium temporibus non defuerunt prophetae; sicut Deo placebat eos mittere uel ad praenuntiandum, quod opus erat, uel ad corripienda peccata praecipiendamque iustitiam. Nam et illic, etsi longe minus quam in Israel, tamen extiterunt reges, qui suis impietatibus Deum grauiter offenderent et moderatis flagellis cum populo simili plecterentur. Priorum sane regum merita ibi non parua laudantur; in Israel autem reges alios magis, alios minus, omnes tamen reprobos legimus. Vtraque igitur pars, sicut iubebat diuina prouidentia uel sinebat, uariis et erigebatur prosperitatibus et aduersitatibus premebatur, et sic adfligebatur non solum externis, uerum et inter se ciuilibus bellis, ut certis existentibus causis misericordia Dei uel ira patesceret, donec eius indignatione crescente uniuersa gens illa a Chaldaeis debellantibus non solum subuerteretur in sedibus suis, sed etiam ex maxima sui parte transferretur in terras Assyriorum; V 265 prius illa pars, quae uocabatur Israel in tribubus decem; postea uero etiam Iudas, euersa Hierusalem et templo illo nobilissimo; in quibus terris per annos septuaginta captiuum egit otium. Post quos inde dimissa templum, quod euersum fuerat, instaurauit; et quamuis plurimi eius in alienigenarum degerent terris, non habuit tamen deinceps duas regni partes et duos diuersos in singulis partibus reges; sed in Hierusalem princeps eorum erat unus, atque ad Dei templum, quod ibi erat, omnes undique, ubicumque essent et undecumque possent, per certa tempora ueniebant. Sed nec tunc eis hostes ex aliis gentibus expugnatoresque defuerunt; nam etiam Romanorum iam tributarios eos Christus inuenit.

cap. XXIV Toto autem illo tempore, ex quo redierunt de Babylonia, μ 487 post Malachiam, Aggaeum et Zachariam, qui tunc prophetauerunt, et Esdram non habuerunt prophetas usque ad Saluatoris aduentum, nisi alium Zachariam patrem Iohannis et Elisabeth eius uxorem, Christi natiuitate iam proxima, et eo iam nato Simeonem senem et Annam uiduam iamque grandaeuam et ipsum Iohannem nouissimum; qui iuuenis PL iam iuuenem Christum non quidem futurum praedixit, sed 559 tamen incognitum prophetica cognitione monstrauit; propter quod ipse Dominus ait: *Lex et prophetae usque ad Iohannem.*

---

16 illic *om.* R **17** contra R (*cf.* XVI, *4, 44*) ; *om. p* ; ante *rell. v Hoffm.* bahal R *b g* baal *B H a p v* baalim *e*

XXIII, **1** Item in *p* **6** offendere *e* **13** et R *A F G B e g p* etiam *H* (*a b ?*) *v Hoffm.* **14** paterceret g^1 parceret $H g^2$ **15** a *om.* R *H e g* **21** quos annos *e* **25** quo *e* sibi *g* **26** undeqūq; *B* **27** eis *om. e* **29** eos trib. *e*

XXIV, **2** et *om. B* **3** hesdr. *g* hezr. *e* hesr. *A* ezr. *B* **5** helisab. *A B g*

Sed istorum quinque prophetatio ex euangelio nobis nota est, ubi et ipsa uirgo mater Domini ante Iohannem prophetasse inuenitur. Sed hanc istorum prophetiam Iudaei reprobi non V 266 accipiunt ; acceperunt autem, qui ex eius innumerabiles euangelio crediderunt. Tunc enim uere Israel diuisus est in duo diuisione illa, quae per Samuelem prophetam Sauli regi est inmutabilis praenuntiata. Malachiam uero, Aggaeum, Zachariam et Esdram etiam Iudaei reprobi in auctoritatem diuinam receptos nouissimos habent. Sunt enim et scripta eorum, sicut aliorum, qui in magna multitudine prophetarum perpauci ea scripserunt, quae auctoritatem canonis obtinerent. De quorum praedictis, quae ad Christum ecclesiamque eius pertinent, nonnulla mihi in hoc opere uideo esse ponenda ; quod commodius fiet adiuuante Domino sequenti libro, ne hunc tam prolixum ulterius oneremus.

LIBER XVIII. μ 487

PL

cap. I De ciuitatum duarum, quarum Dei una, saeculi huius est 559 altera, in qua est, quantum ad hominum genus pertinet, etiam ista peregrina, exortu et procursu et debitis finibus me scripturum esse promisi, cum prius inimicos ciuitatis Dei, qui conditori eius Christo deos suos praeferunt et liuore sibi perniciosissimo atrociter inuident Christianis, quantum me V 267 adiuuaret eius gratia, refellissem, quod uoluminibus decem prioribus feci. De hac uero mea, quam modo commemoraui, tripertita promissione decimum sequentibus quattuor libris ambarum est digestus exortus, deinde procursus ab homine primo usque ad diluuium libro uno, qui est huius operis quintus decimus, atque inde usque ad Abraham rursus ambae, sicut in temporibus, ita et in nostris litteris cucurrerunt. Sed a patre Abraham usque ad regum tempus Israelitarum, ubi sextum decimum uolumen absoluimus, et inde usque ad ipsius in carne Saluatoris aduentum, quo usque septimus decimus liber tenditur, sola uidetur in meo stilo cucurrisse Dei ciuitas ; cum in hoc saeculo non sola cucurrerit, sed ambae

---

XXIV, **10** Mt. 11, 13

---

11 iam quinque *e* **12** ubi] ut R ; *om.* a^1 **15** *ut edit.* *B v* ; uere enim R ; enim est uere isr. diu. *rell. Hoffm.* **16** samuhel *A r* saul *H* regis *A r e* **19** diuinam R (xviii, *40*, *21*) canonicam *rell. v Hoffm.* (*cf. l. 22 ; 20, 12*) **22** qui *g* **25** honer. *b* honor. R^1 *H* *Addid.* amen R *B* *In fine libri F haec praebet :* contuli poena quid est prolixum ulterius (*cf. 25*) quid est qui benedicat anima mea benedictus est.

I, **2** in qua (*om.* est) *b* in qua nunc est *v* et que est e^1 **3** procursu R *A B* e^2 *g p v* (*cf. l. 10* ; x, *32*, *186*) progressu *F G r H a b* e^1 **7** adiuuerit *H* e^1 **9** decimum *om. p* in decimum *A r* e^2 in decimo *F G H* e^1 ac seq. *H* **13** ita *om. e* nostris] ſcīſ e^1 **14** sed post a patre *F G r H a b e* **16** dec. sept. *v*

utique in genere humano, sicut ab initio, simul suo procursu tempora uariauerint. Verum hoc ideo feci, ut prius, ex quo apertiores Dei promissiones esse coeperunt, usque ad eius ex uirgine natiuitatem, in quo fuerant quae primo promittebantur implenda, sine interpellatione a contrario alterius ciuitatis ista, quae Dei est, procurrens distinctius appareret; quamuis usque ad reuelationem testamenti noui non in lumine, sed in umbra cucurrerit. Nunc ergo, quod intermiseram, uideo esse faciendum, ut ex Abrahae temporibus quo modo etiam illa cucurrerit, quantum satis uidetur, adtingam, ut ambae inter se possint consideratione legentium comparari.

cap. II Societas igitur usquequaque mortalium diffusa per terras et in locorum quantislibet diuersitatibus unius tamen eiusdemque naturae quadam communione deuincta utilitates et V 268 cupiditates suas quibusque sectantibus, dum id quod appetitur aut nemini aut non omnibus sufficit, quia non est id ipsum, aduersus se ipsam plerumque diuiditur, et pars partem, quae praeualet, opprimit. Victrici enim uicta succumbit, dominationi scilicet uel etiam libertati qualemcumque pacem praeferens ac salutem, ita ut magnae fuerint admirationi, qui perire quam seruire maluerunt. Nam in omnibus fere gentibus quodam modo uox naturae ista personuit, ut subiugari uictoribus mallent, quibus contigit uinci, quam bellica omnifariam uastatione deleri. Hinc factum est, ut non sine Dei prouidentia, in cuius potestate est, ut quisque bello ⟨aut⟩ subiugetur aut subiuget, quidam essent regnis praediti, quidam regnantibus subditi. Sed inter plurima regna terrarum, in quae terrenae utilitatis uel cupiditatis est diuisa societas (quam ciuitatem mundi huius uniuersali uocabulo nuncupamus), duo regna cernimus longe ceteris prouenisse clariora, Assyriorum primum, deinde Romanorum, ut temporibus, ita locis inter se ordinata atque distincta. Nam quo modo illud prius, hoc posterius: eo modo illud in Oriente, hoc in Occidente surrexit; denique in illius fine huius initium confestim fuit. Regna cetera ceterosque reges uelut adpendices istorum dixerim.

Ninus ergo iam secundus rex erat Assyriorum, qui patri μ 489 suo Belo successerat, regni illius primo regi, quando in terra Chaldaeorum natus est Abraham. Erat etiam tempore illo PL 561 regnum Sicyoniorum admodum paruum, a quo ille undecumque doctissimus Marcus Varro scribens de gente populi Ro-

---

II, **30** Cf. VI, c. 2, l. 30

---

23 interpolat. *B ed. Ben.* **27** abrae *R*

II, **6** aduersum *B H v* **11** person. *om.* R^1 **12** contingit *e* omnifariam *R G B g p v* -ria *A F r H a b e* **14** aut *om.* *R A F r G B H e g p Wey.* **22** horiente .. hoccid. *e* **28** etiam] autem *B*

mani, uelut antiquo tempore, exorsus est. Ab his enim Sicyoniorum regibus ad Athenienses peruenit, a quibus ad Latinos, inde Romanos. Sed ante conditam Romam in comparatione regni Assyriorum perexigua ista memorantur ; quamuis Athe- V 269 nienses in Graecia plurimum claruisse fateatur etiam Sallustius Romanus historicus ; plus tamen fama quam re ipsa. Nam loquens de illis : « Atheniensium, inquit, res gestae, sicuti ego existimo, satis amplae magnificaeque fuere ; uerum aliquanto minores tamen, quam fama feruntur. Sed quia prouenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maximis celebrantur. Ita eorum qui fecere uirtus tanta habetur, quantum eam uerbis potuere extollere praeclara ingenia. » Accedit huic ciuitati non parua etiam ex litteris et philosophis gloria, quod ibi potissimum talia studia uiguerunt. Nam quantum adtinet ad imperium, nullum maius primis temporibus quam Assyriorum fuit, nec tam longe lateque diffusum, quippe ubi Ninus rex, Beli filius, uniuersam Asiam, quae totius orbis ad numerum partium tertia dicitur, ad magnitudinem uero dimidia reperitur, usque ad Libyae fines subegisse traditur. Solis quippe Indis in partibus Orientis non dominabatur, quos tamen eo defuncto Samiramis uxor eius est adgressa bellando. Ita factum est, ut, quicumque in illis terris populi siue reges erant, Assyriorum regno dicionique parerent et quidquid imperaretur efficerent. Abraham igitur in eo regno apud Chaldaeos Nini temporibus natus est. Sed quoniam res Graecae multo sunt nobis quam Assyriae notiores, et per Graecos ad Latinos ac deinde ad Romanos, qui etiam ipsi Latini sunt, temporum seriem deduxerunt qui gentem populi Romani in originis eius antiquitate rimati sunt : ob hoc debemus, ubi opus est, Assyrios nominare reges, ut appareat quem ad modum Babylonia, quasi prima Roma, cum peregrina in hoc mundo Dei ciuitate procurrat ; res autem, quas propter comparationem ciuitatis utriusque, terrenae scilicet et caelestis, huic operi oportet inserere, magis ex Graecis et Latinis, ubi et ipsa Roma quasi V secunda Babylonia est, debemus adsumere.

Quando ergo natus est Abraham, secundi reges erant apud Assyrios Ninus, apud Sicyonios Europs ; primi autem illic Belus, hic Aegialeus fuerunt. Cum uero egresso Abraham de Babylonia promisit ei Deus ex illo magnam gentem futuram

43 Cat. 8 **47** sqq. Cf. Hieron. Chron. ed. Helm I p. 20 ; II p. 2 **49** Cf. XVI, c. 17, l. 7 sqq. **67** sqq. Hier. Chr. I 20 ; II 25 sqq. ; 28 sq.

33 rom. *R A p* ad rom. *F G r B H a b e g v* **35** fatetur *B* **38** fuerunt *H ed. Ben.* **41** pximis (!) *B* p eximiis *H* **42** facere *R g* **48** Asiam *om. e* **51** samiramis *R A* b^1 *e g* (*cf. Frick, Font. Aug. p. 11*) sem. *F r B* b^2 *p v* **57** ad] ac *e* **58** deinde etiam ad *A* **60** nominare R (*XV, 8, 9*) memorare *rell. v Hoffm.* **68** sicinios *A* **69** /erialeus *A* cum ergo *e*

et in eius semine omnium gentium benedictionem, Assyrii quartum regem habebant, Sicyonii quintum ; apud illos enim regnabat filius Nini post matrem Samiramidem, quae ab illo interfecta perhibetur, ausa filium mater incestare concubitu. Hanc putant nonnulli condidisse Babylonem, quam quidem PL 562 potuit instaurare. Quando autem uel quo modo condita fuerit, μ 490 in sexto decimo libro diximus. Filium porro Nini et Samiramidis, qui matri successit in regnum, quidam etiam ipsum Ninum, quidam uero deriuato a patre uocabulo Ninyan uocant. Sicyoniorum autem regnum tunc tenebat Telxion. Quo regnante usque adeo ibi mitia et laeta tempora fuerunt, ut eum defunctum uelut deum colerent sacrificando et ludos celebrando, quos ei primitus institutos ferunt.

cap. III Huius temporibus etiam Isaac ex promissione Dei natus est centenario patri filius Abrahae de Sarra coniuge, quae sterilis et anus iam spem prolis amiserat. Tunc et Assyriis quintus erat rex Arrius. Ipsi uero Isaac sexagenario nati sunt gemini, Esau et Iacob, quos ei Rebecca uxor peperit, auo V 271 eorum Abraham adhuc uiuente et centum sexaginta aetatis annos agente, qui expletis centum septuaginta quinque defunctus est, regnantibus apud Assyrios Xerse illo antiquiore, qui etiam Baleus uocabatur, et apud Sicyonios Thuriaco, quem quidam Thurimachum scribunt, septimis regibus. Regnum autem Argiuorum simul cum Abrahae nepotibus ortum est, ubi primus regnauit Inachus. Sane, quod praetereundum non fuit, etiam apud sepulcrum septimi sui regis Thuriaci sacrificare Sicyonios solere Varro refert. Regnantibus porro octauis regibus, Armamitre Assyriorum, Sicyoniorum Leucippo et primo Argiuorum Inacho, Deus locutus est ad Isaac atque ipsi quoque eadem, quae patri eius, duo illa promisit, semini scilicet eius terram Chanaan et in eius semine benedictionem cunctarum gentium. Haec ipsa promissa sunt etiam filio eius, nepoti Abrahae, qui est appellatus primo Iacob, post Israel, cum iam Belocus rex nonus Assyriae et Phoroneus Inachi filius secundus regnaret Argiuis, Leucippo adhuc apud Sicyonios permanente. His temporibus Graecia sub Phoroneo Argolico rege legum et iudiciorum quibusdam

---

77 C. 4 **80** Hier. Chr. (Helm) I 23, 9 ; II 32 sq. ; Frick p. 12

III, **4** Hier. Chr. I 24, 6 ; II 34 sq. **8** ib. I 27, 10 sq. ; II 39 **10** ib. I 27, 3 ; II 40 **12** Hier. Chr. (Helm) I 27, 11 sq. ; II 40 sq. **15** sq. ib. I 28, 19 ; 29, 6 ; 27, 11 sq. ; II 43 ; 45 **22** sq. ib. I 29, 17 ; 30, 12 ; II 45 sqq.

---

73 matr. suam *e* samir. *R A F G H e g ed. Arg.* sem. *r B a b p v* (*item fere* **77**) **79** ninyam *R b* **80** telsyon *A* telsion *e* tellexion *B H*

III, **4** aralius *B ed. Ben.* (*cf. Hier. Chr. I 25, 15 sq.*) **8** Xerxe *b*² *v* **9-10** thyriaco (tyriacho *b*) .. thyrimacum *R A b* thiriacho .. thiriamachum *e* **16** leocyppo *B* **21** assiriis *B* Assyriis *v* **22** regnauit *B*¹

clarior facta est institutis. Phegous tamen fratre huius Phoronei iunior cum esset mortuus, ad eius sepulcrum templum est constitutum, in quo coleretur ut Deus et ei boues immolarentur. Credo honore tanto ideo dignum putarunt, quia in regni sui parte (pater quippe loca ambobus distribuerat, in quibus eo uiuente regnarent) iste sacella constituerat ad colendos deos et docuerat obseruari tempora per menses atque annos, quid eorum quatenus metirentur atque numerarent. PL 563
Haec in eo noua mirantes rudes adhuc homines morte obita deum esse factum siue opinati sunt siue uoluerunt. Nam et Io filia Inachi fuisse perhibetur, quae postea Isis appellata ut magna dea culta est in Aegypto ; quamuis alii scribant V 272
eam ex Aethiopia in Aegyptum uenisse reginam, et quod late iusteque imperauerit eisque multa commoda et litteras instituerit, hunc honorem illi habitum esse diuinum, postea μ 491
quam ibi mortua est, et tantum honorem, ut capitali crimine reus fieret, si quis eam fuisse hominem diceret.

cap. IV Regnantibus Assyriorum decimo rege Baleo et Sicyoniorum nono Messapo, qui etiam Cephisos a quibusdam traditur (si tamen duorum nominum homo unus fuit ac non potius alterum pro altero putauerunt fuisse hominem, qui in suis posuerunt scriptis alterum nomen), cum rex Argiuorum tertius Apis esset, mortuus est Isaac annorum centum octoginta et reliquit geminos suos annorum centum et uiginti ; quorum minor Iacob pertinens ad ciuitatem Dei, de qua scribimus, maiore utique reprobato, habebat duodecim filios, quorum illum, qui uocabatur Ioseph, mercatoribus in Aegyptum transeuntibus fratres adhuc Isaac auo eorum uiuente uendiderant. Stetit autem ante Pharaonem Ioseph, quando ex humilitate, quam pertulit, sublimatus est, cum triginta esset annorum ; quoniam somnia regis diuine interpretatus praenuntiauit septem ubertatis annos futuros, quorum abundantiam praepollentem consequentes alii septem steriles fuerant consumpturi, et ob hoc eum rex praefecerat Aegypto de carcere liberatum, quo eum coniecerat integritas castitatis, quam fortiter seruans male amanti dominae et male credulo domino mentiturae ueste etiam derelicta de manibus adtrahentis aufugiens non consensit ad stuprum. Secundo autem anno septem annorum sterilium Iacob in Aegyptum cum suis V 273
omnibus uenit ad filium, agens annos centum et triginta, sicut

---

IV, **1** sq. Hier. Chr. (Helm) I p. 31, 13 ; 25 ; II, 50 sq. **7** ib. I 32, 18 (e) **14** Gen. 41, 46

---

39 illi] ei *B* **41** fieret] existeret *B*

IV, **2** messapo *H e*[1] *p v* messappo *A F B* messapio *e*[2] mesapo *b* mesappo *ed. Ben.* missapho *R* cephisos *A G B H v* cephissos *R* caephisos *F* cephisus *g* **6** centum ·XX· (*om.* et) *g* **12** uendiderunt *A r H b*[2] *p*[1] **14** ann. esset *B* **21** struprum *g*

interroganti regi ipse respondit, cum Ioseph ageret triginta et nouem, ad triginta scilicet, quos agebat, quando a rege honoratus est, additis septem ubertatis et duobus famis.

cap. V His temporibus rex Argiuorum Apis nauibus transuectus in Aegyptum, cum ibi mortuus fuisset, factus est Serapis omnium maximus Aegyptiorum deus. Nominis autem huius, cur non Apis etiam post mortem, sed Serapis appellatus sit, facillimam rationem Varro reddidit. Quia enim arca, in qua mortuus ponitur, quod omnes iam sarcophagum uocant, σορὸς dicitur Graece, et ibi eum uenerari sepultum coeperant, priusquam templum eius esset extructum : uelut soros et Apis Sorapis primo, deinde una littera, ut fieri adsolet, PL 564 commutata Serapis dictus est. Et constitutum est etiam de illo, ut, quisquis eum hominem fuisse dixisset, capitalem penderet poenam. Et quonaim fere in omnibus templis, ubi colebantur Isis et Serapis, erat etiam simulacrum, quod digito labiis inpresso admonere uideretur, ut silentium fieret : hoc significare idem Varro existimat, ut homines eos fuisse taceretur. Ille autem bos, quem mirabili uanitate decepta Aegyptus in eius honorem deliciis afluentibus alebat, quoniam eum sine sarcophago uiuum uenerabantur, Apis, non Serapis uocaba- μ 492 tur. Quo boue mortuo quoniam quaerebatur et reperiebatur uitulus coloris eiusdem, hoc est albis quibusdam maculis similiter insignitus, mirum quiddam et diuinitus sibi procuratum esse credebant. Non enim magnum erat daemonibus V 274 ad eos decipiendos phantasiam talis tauri, quam sola cerneret, ostentare uaccae concipienti atque praegnanti, unde libido matris adtraheret, quod in eius fetu iam corporaliter appareret ; sicut Iacob de uirgis uariatis, ut oues et caprae uariae nascerentur, effecit. Quod enim homines coloribus et corporibus ueris, hoc daemones figuris fictis facillime possunt animalibus concipientibus exhibere.

cap. VI Apis ergo rex, non Aegyptiorum, sed Argiuorum, mortuus est in Aegypto. Huic filius Argus successit in regnum, ex cuius nomine et Argi et ex hoc Argiui appellati sunt ; superioribus autem regibus nondum uel locus uel gens habebat hoc nomen. Hoc regnante apud Argiuos et apud Sicyonios Erato, apud

---

24 Gen. 47, 9 ; Hier. Chr. I 33, 4 sqq. (a)

V, **1** sqq. Hier. Chr. (Helm) I 32, 9 sqq. (g) ; II 55 ; Frick, F. A. p. 15 sq. **27** Gen. 30, 37 sqq.

VI, **2** Hier. Chr. (Helm) I 33, 25 ; II 56 **4** Frick, F. A. p. 16 sq. **5** Hier. Chr. I 33, 19 ; II 56

V, **6** *et* **18** sarchofag. *g ed. Arg.* **7** soron *B* **8-9** soros et apis] soronapis *B* **17** afl. *F g* affl. *R A G B H v* **20** alb' *H* albus g^2 **23** tauri] facti B^1 **26** apparet *g* **26** ut] et *H e* efficit *g*

VI, **5** hoc *R A F G B H* (*a b e p ?*) hoc ergo g^1 *v* hoc argo g^2 eratho *B*

Assyrios uero adhuc manente Baleo mortuus est Iacob in Aegypto annorum centum quadraginta septem, cum moriturus filios suos et nepotes ex Ioseph benedixisset Christumque apertissime prophetasset, dicens in benedictione Iudae : *Non deficiet princeps ex Iuda et dux de femoribus eius, donec ueniant quae reposita sunt ei ; et ipse expectatio gentium.* Regnante Argo suis coepit uti frugibus Graecia et habere segetes in agricultura, delatis aliunde seminibus. Argus quoque post obitum deus haberi coepit, templo et sacrificiis honoratus. Qui honor eo regnante ante illum delatus est homini priuato et fulminato cuidam Homogyro, eo quod primus ad aratrum boues iunxerit.

cap. VII Regnantibus Assyriorum duodecimo Mamytho et undecimo V 275
Sicyoniorum Plemmeo et Argis adhuc manente Argo mortuus PL
est Ioseph annorum centum decem. Post cuius mortem po- 565
pulus Dei mirabiliter crescens mansit in Aegypto centum quadraginta quinque annos, tranquille prius, donec morerentur quibus Ioseph notus fuit ; deinde quia inuidebatur incrementis eius erantque suspecta : quo usque inde liberaretur, persecutionibus (inter quas tamen diuinitus fecundata multiplicatione crescebat) et laboribus premebatur intolerabilis seruitutis. In Assyria uero et Graecia per idem tempus regna eadem permanebant.

cap. VIII Cum ergo regnaret Assyriis quartus decimus Saphrus et Sicyoniis duodecimus Orthopolis et Criasus quintus Argiuis, natus est in Aegypto Moyses, per quem populus Dei de serui-
tute Aegyptia liberatus est, in qua eum ad desiderandum sui μ 493
Creatoris auxilium sic exerceri oportebat. Regnantibus memoratis regibus fuisse a quibusdam creditur Prometheus, quem propterea ferunt de luto formasse homines, quia optimus sapientiae doctor fuisse perhibetur ; nec tamen ostenditur, qui eius temporibus fuerint sapientes. Frater eius Atlans magnus fuisse astrologus dicitur ; unde occasionem fabula
inuenit, ut eum caelum portare confingeret ; quamuis mons V 276
eius nomine nuncupetur, cuius altitudine potius caeli portatio in opinionem uulgi uenisse uideatur. Multa quoque alia ex illis in Graecia temporibus confingi fabulosa coeperunt ; sed usque

---

11 Gen. 49, 10 **15** Varro, R. R. II 5, 4

VII, **2** Hier. Chr. I 35, 21 sqq. ; II 59 sq.

VIII, **1** sq. Hier. Chr. I 37, 10 ; 38, 9 ; 26 ; II 63 ; 65 **5** sqq. Frick p. 19 sq.

---

6 adhuc *om. p* **8** ex *om. e* christum quem *g* **12** gregia *g* **16** omogyro *B* omocyro *g*

VII, **1** amytho *g* **2** plemmeo R *A F B* b^2 *e g* (*Πλημμεύς ; cf. Frick, F. A. p. 18 sq.*) plemeo *a* plemineo *G p* Plemnaeo *v* **3** et decem *v* **5** quinque] quattuor *Frick* (*p. 19*), *Kukula* (*Wien. St. 1903 p. 315*) *coll.* XVI, *43, 2*

VIII, **1** Sphaerus *Duebner, Frick* **7** hom. form. *e* sap. opt. *g v* **9** athlans *H* athlas *B* atlas *a v* **12** nuncupatur *H* e^1 **14** fabulos e^1 -lose e^2

ad Cecropem regem Atheniensium, quo regnante eadem ciuitas etiam tale nomen accepit, et quo regnante Deus per Moysen eduxit ex Aegypto populum suum, relati sunt in deorum numerum aliquot mortui caeca et uana consuetudine ac superstitione Graecorum. In quibus Criasi regis coniux Melantomice et Phorbas filius eorum, qui post patrem rex Argiuorum sextus fuit, et septimi regis Triopae filius Iasus et rex nonus Sthenelas siue Stheneleus siue Sthenelus, uarie quippe in diuersis auctoribus inuenitur. His temporibus etiam Mercurius fuisse perhibetur, nepos Atlantis ex Maia filia, quod uulgatiores etiam litterae personant. Multarum autem artium peritus claruit, quas et hominibus tradidit ; quo merito eum post mortem deum esse uoluerunt siue etiam crediderunt. Posterior fuisse Hercules dicitur, ad ea tamen tempora pertinens Argiuorum ; quamuis nonnulli eum Mercurio praeferant tempore, quos falli existimo. Sed quolibet tempore nati sint, constat inter historicos graues, qui haec antiqua litteris mandauerunt, ambos homines fuisse, et quod mortalibus ad istam PL 566 uitam commodius ducendam beneficia multa contulerint, honores ab eis meruisse diuinos. Minerua uero longe his antiquior ; nam temporibus Ogygi ad lacum, qui Tritonis dicitur, uirginali apparuisse fertur aetate, unde et Tritonia nuncupata est ; multorum sane operum inuentrix et tanto procliuius dea credita, quanto minus origo eius innotuit. Quod enim de capite Iouis nata canitur, poetis et fabulis, non historiae rebusque gestis est adplicandum. Quamquam Ogygus ipse quando fuerit, cuius temporibus etiam diluuium magnum factum est, V 277 non illud maximum, in quo nulli homines euaserunt, nisi qui in arca esse potuerunt, quod gentium nec Graeca nec Latina nouit historia, sed tamen maius quam postea tempore Deucalionis fuit, inter scriptores historiae non conuenit. Nam Varro inde exorsus est librum, cuius mentionem superius feci, et nihil sibi, ex quo perueniat ad res Romanas, proponit antiquius quam Ogygi diluuium, hoc est Ogygi factum temporibus. Nostri autem qui chronica scripserunt, prius Eusebius, post Hieronymus, qui utique praecedentes aliquos historicos in hac opinione secuti sunt, post annos amplius quam trecentos iam secundo Argiuorum Phoroneo rege regnante Ogygi μ 494 diluuium fuisse commemorant. Sed quolibet tempore fuerit, iam tamen Minerua tamquam dea colebatur regnante Atheniensibus Cecrope, sub quo rege etiam ipsam uel instauratam ferunt uel conditam ciuitatem.

---

20 Hier. Chr. I 39, 26 ; II 67 **21** ib. I 41, 14 sq. ; 45, 5 sq. ; II 72 ; 90 **34** ib. I 30, 21 (k) ; II 49 sq. **46** c. 2, l. 31 **47** Hier. Chr. I 31, 20 ; II 52 sq.

---

21 iapſ *p* **22** isthenelas *H* ; sten. *B* siue isten. *B H* stenelus *B* steneus *R* **35, 48** Ogygii *v* **40** Ogygius *v* **41** cuiusque *e* **42** in quo *R A F B H e g p* ; in *om. rell. v* **49** cronica *H e g* **50** utrique *e*

cap. IX Nam ut Athenae uocarentur, quod certe nomen a Minerua est, quae Graece Ἀθηνᾶ dicitur, hanc causam Varro indicat. Cum apparuisset illic repente oliuae arbor et alio loco aqua erupisset, regem prodigia ista mouerunt, et misit ad Apollinem Delphicum sciscitatum quid intellegendum esset quidue faciendum. Ille respondit, quod olea Mineruam significaret, unda Neptunum, et quod esset in ciuium potestate, ex cuius potius nomine duorum deorum, quorum illa signa essent, ciuitas uocaretur. Isto Cecrops oraculo accepto ciues omnes utriusque sexus (mos enim tunc in eisdem locis erat, ut etiam feminae publicis consultationibus interessent) ad ferendum suffragium conuocauit. Consulta igitur multitudine mares V 278 pro Neptuno, feminae pro Minerua tulere sententias, et quia una plus inuenta est feminarum, Minuerua uicit. Tum Neptunus iratus marinis fluctibus exaestuantibus terras Atheniensium populatus est ; quoniam spargere latius quaslibet aquas difficile daemonibus non est. Cuius ut iracundia placaretur, triplici supplicio dicit idem auctor ab Atheniensibus affectas PL 567 esse mulieres, ut nulla ulterius ferrent suffragia, ut nullus nascentium maternum nomen acciperet, ut ne quis eas Athenaeas uocaret. Ita illa ciuitas, mater aut nutrix liberalium doctrinarum et tot tantorumque philosophorum, qua nihil habuit Graecia clarius atque nobilius, ludificantibus daemonibus de lite deorum suorum, maris et feminae, et de uictoria per feminas feminae Athenas nomen accepit, et a uicto laesa ipsam uictricis uictoriam punire compulsa est, plus aquas Neptuni quam Mineruae arma formidans. Nam in mulieribus, quae sic punitae sunt, et Minerua quae uicerat uicta est ; nec adfuit suffragatricibus suis, ut suffragiorum deinceps perdita potestate et alienatis filiis a nominibus matrum Athenaeas saltem uocari liceret et eius deae mereri uocabulum, quam uiri dei uictricem fecerant ferendo suffragium. Quae et quanta hinc dici possent, nisi sermo ad alia properaret !

cap. X Et tamen Marcus Varro non uult fabulosis aduersus deos fidem adhibere figmentis, ne de maiestatis eorum dignitate indignum aliquid sentiat. Et ideo nec Areon pagon, ubi cum Atheniensibus Paulus apostolus disputauit, ex quo loco V 279 Areopagitae appellati sunt curiales urbis eiusdem, uult inde accepisse nomen, quod Mars, qui Graece Ἄρης dicitur, cum homicidii crimine reus fieret, iudicantibus duodecim diis in μ 495

X, **4** Act. 17, 19 sqq.

IX, **7** ex *om.* R[1] *; cf. 6, 3 ; 8, 12 ; 10, 25 ; 21, 4 et 7* nom. pot. *B v* **8** signa illa *B v* **9** cycrops *B* (*saepius*) **14** plus una *p* tum R *A e g* tunc *F r B H* (*a b p ?*) *v Hoffm.* **18** effect. *e* **21** aut *mss* ac *v* **22** quia *H g* **31** saltim *g* **33** possint *g*

X, **1** et tamen *mss* Attamen *v* **3** *et* **12** areon pagon *mss plerr.* ariopago (-on *12*) *H ed. Arg.* Areopagon *v* **5** ariopagite *H* ariopagiaci *ed. Arg.*

eo pago sex sententiis absolutus est (quia ubi paris numeri sententiae fuissent, praeponi absolutio damnationi solebat); sed contra istam, quae multo amplius est celebrata, opinionem aliam quandam de obscurarum notitia litterarum causam nominis huius conatur astruere, ne Areon pagon Athenienses de nomine Martis et pagi quasi Martis pagum nominasse credantur, in iniuriam uidelicet numinum, a quibus litigia uel iudicia existimat aliena; non minus hoc, quod de Marte dicitur, falsum esse adseuerans, quam illud quod de tribus deabus, Iunone scilicet et Minerua et Venere, quae pro malo aureo adipiscendo apud iudicem Paridem de pulchritudinis excellentia certasse narrantur et ad placandos ludis deos, qui delectantur seu ueris seu falsis istis criminibus suis, inter theatricos plausus cantantur atque saltantur. Haec Varro non credit, ne deorum naturae seu moribus credat incongrua; et tamen non fabulosam, sed historicam rationem de Athenarum uocabulo reddens tantam Neptuni et Mineruae litem suis litteris inserit, de cuius nomine potius illa ciuitas uocaretur, ut, cum prodigiorum ostentatione contenderent, inter eos iudicare nec Apollo consultus auderet, sed deorum iurgium finiendum, sicut memoratarum trium dearum ad Paridem Iuppiter, ita et iste ad homines mitteret, PL 568 ubi uinceret Minerua suffragiis et in poena suarum suffragatricium uinceretur, quae in aduersariis suis uiris obtinere Athenas potuit, et amicas suas feminas Athenaeas habere non potuit. His temporibus, ut Varro scribit, regnante Atheniensibus Cranao, successore Cecropis, ut autem nostri Eusebius et Hieronymus, adhuc eodem Cecrope permanente, diluuium fuit, quod appellatum est Deucalionis, eo quod ipse regnabat in earum terrarum partibus, ubi maxime factum est. V 280 Hoc autem diluuium nequaquam ad Aegyptum atque ad eius uicina peruenit.

cap. XI Eduxit ergo Moyses ex Aegypto populum Dei nouissimo tempore Cecropis Atheniensium regis, cum apud Assyrios regnaret Ascatades, apud Sicyonios Marathus, apud Argiuos Triopas. Educto autem populo in monte Sina diuinitus acceptam tradidit legem, quod uetus dicitur testamentum, quia promissiones terrenas habet, et per Iesum Christum futurum fuerat testamentum nouum, quo regnum caelorum promitteretur. Hunc enim ordinem seruari oportebat, sicut in uno quoque homine, qui in Deum proficit, id agitur, quod

21 Cf. lib. 2 c. 10 **35** Hier. Chron. (Helm) I 42, 22 (o); II 79

XI, **4** Hier. Chr. (Helm) I 43, 4; 42, 17; II 75; 80

10 est ampl. *B v* celebratam *g* **33** scripsit *B H* **34** crano *g* craneo *H* **36** Deucal. *om. e* diucal. *F*

XI, **3** maratheus *A e* **9** pficit *e*

ait apostolus, ut *non sit prius quod spiritale est ; sed quod animale, postea spiritale ;* quoniam sicut dicit et uerum est, *primus homo de terra, terrenus ; secundus homo de caelo.* Rexit autem populum Moyses per annos quadraginta in deserto et mortuus est annorum centum et uiginti, cum Christum etiam ipse prophetasset per figuras obseruationum carnalium in μ 496 tabernaculo et sacerdotio et sacrificiis aliisque mysticis plurimisque mandatis. Moysi successit Iesus Naue et in terra promissionis introductum populum conlocauit ex auctoritate diuina debellatis gentibus, a quibus eadem loca tenebantur. Qui cum populum rexisset post mortem Moysi uiginti et septem annos, etiam ipse defunctus est regnante apud Assy- V 281 rios octauo decimo Amynta, apud Sicyonios sexto decimo PL Corace, apud Argiuos decimo Danao, apud Athenienses quarto 569 Erichthonio.

cap. XII Per haec tempora, id est ab exitu Israel ex Aegypto usque ad mortem Iesu Naue, per quem populus idem terram promissionis accepit, sacra sunt instituta diis falsis a regibus Graeciae, quae memoriam diluuii et ab eo liberationis hominum uitaeque tunc aerumnosae modo ad alta, modo ad plana migrantium sollemni celebritate reuocarunt. Nam et Lupercorum per sacram uiam ascensum atque descensum sic interpretantur, ut ab eis significari dicant homines, qui propter aquae inundationem summa montium petiuerunt et rursus eadem residente ad ima redierunt. His temporibus Dionysum, qui etiam Liber pater dictus est et post mortem deus habitus, uitem ferunt ostendisse in Attica terra hospiti suo. Tunc Apollini Delphico instituti sunt ludi musici, ut placaretur ira eius, qua putabant adflictas esse sterilitate Graeciae regiones, quia non defenderint templum eius, quod rex Danaus, cum easdem terras bello inuasisset, incendit. Hos autem ludos ut instituerent, oraculo sunt eius admoniti. In Attica uero rex Erichthonius ei ludos primus instituit, nec ei tantum, sed etiam Mineruae, ubi praemium uictoribus oleum ponebatur, quod eius fructus inuentricem Mineruam, sicut uini Liberum tradunt. Per eos annos a rege Xantho Cretensium, cuius apud alios aliud nomen inuenimus, rapta perhibetur V 282 Europa, et inde geniti Rhadamanthus, Sarpedon et Minos,

---

12 1. Cor. 15, 46 sq. **24** Hier. Chr. I 45, 2 ; 16 ; 22 ; 46, 22 ; II 89 sq. ; 95

---

12 de caelo R *e g p* (*cf.* XIII, *23, 94 ; 24, 172*) de caelo caelestis *A F G B H a b v* **17** iesu *e g* hiesu *b* terra *R F G B a e g p ed. Arg.* terram *A H B v* **18** reprom. *F G H g ; cf.* XII, *2* induct. *B p*

XII, **2** prom. R *A B b e p* (*cf. 11, 17 ; 22, 20*) reprom. *F G H a g v* **7** ac *p* **10** dionysium *mss v* **12** terra *om. e* **13** ab apollini *g* **14** sterel. *g* **18** ericthon. *g*

quos magis ex eadem muliere filios Iouis esse uulgatum est. Sed talium deorum cultores illud, quod de rege Cretensium diximus, historicae ueritati, hoc autem, quod de Ioue poetae cantant, theatra concrepant, populi celebrant, uanitati deputant fabularum, ut esset unde ludi fierent placandis numinibus etiam falsis eorum criminibus. His temporibus Hercules in Syria clarus habebatur; sed nimirum alius, non ille, de quo supra locuti sumus. Secretiore quippe historia plures fuisse dicuntur et Liberi patres et Hercules. Hunc sane Herculem, cuius ingentia duodecim facta numerant, inter quae Antaei Afri necem non commemorant, quod ea res ad alterum Herculem pertinet, in Oeta monte a se ipso incensum produnt suis litteris, cum ea uirtute, qua multa subegerat, morbum PL tamen, quo languebat, sustinere non posset. Illo tempore 570 uel rex uel potius tyrannus Busiris suis diis suos hospites μ 497 immolabat, quem filium perhibent fuisse Neptuni ex matre Libya, filia Epaphi. Verum non credatur hoc stuprum perpetrasse Neptunus, ne dii accusentur; sed poetis et theatris ista tribuantur, ut sit unde placentur. Erichthonii regis Atheniensium, cuius nouissimis annis Iesus Naue mortuus reperitur, Vulcanus et Minerua parentes fuisse dicuntur. Sed quoniam Mineruam uirginem uolunt, in amborum contentione Vulcanum commotum effudisse aiunt semen in terram atque inde homini nato ob eam causam tale inditum nomen. Graeca enim lingua ἔρις contentio, χϑών terra est, ex quibus duobus compositum uocabulum est Erichthonius. Verum, quod fatendum V 283 est, refellunt et a suis diis repellunt ista doctiores, qui hanc opinionem fabulosam hinc exortam ferunt, quia in templo Vulcani et Mineruae, quod ambo unum habebant Athenis, expositus inuentus est puer dracone inuolutus, qui eum significauit magnum futurum et propter commune templum, cum essent parentes eius ignoti, Vulcani et Mineruae dictum esse filium. Nominis tamen eius originem fabula illa potius quam ista designat historia. Sed quid ad nos? Hoc in ueracibus libris homines instruat religiosos, illud in fallacibus ludis daemones delectet inpuros; quos tamen illi religiosi tamquam deos colunt, et cum de illis haec negant, ab omni eos crimine purgare non possunt, quoniam ludos eis poscentibus exhibent, ubi turpiter aguntur, quae uelut sapienter negantur, et his falsis ac turpibus dii placantur, ubi

---

XII, **37** Hier. Chr. (Helm) I 46, 17 sqq. (h); II 97 sq. **46** Cf. Lact. Diu. inst. I 17 (CE 19, 66, 6 sqq.)

---

ericton. *B* **24** minus *g* **27** cantent *g* **34** anthei *B e g* affri *e* **35** quem in *H e* oete *p* **36** multa *mss*; monstra *v* **37** possit *H g* **38** uel[1] *om. g* busirius *e* suos (suis *A*) potius hosp. *A e* **40** ephafi *B* paphi *b* **48** chthon *G* cthon *R g* (contenti)octhon *A F H* othon *e* ethon *B p ed. Arg.* ///thon

etsi fabula cantat crimen numinum falsum, delectari tamen falso crimine crimen est uerum.

cap. XIII Post mortem Iesu Naue populus Dei iudices habuit, quibus temporibus alternauerunt apud eos et humilitates laborum pro eorum peccatis, et prosperitates consolationum propter miserationem Dei. His temporibus fabulae fictae sunt de Triptolemo, quod iubente Cerere anguibus portatus alitibus indigentibus terris frumenta uolando contulerit; de Minotauro, quod bestia fuerit inclusa Labyrintho, quo cum intrassent homines, inextricabili errore inde exire non poterant; de Centauris, quod equorum hominumque fuerit natura coniuncta; de Cerbero, quod sit triceps inferorum canis; de Phryxo et Helle eius sorore, quod uecti ariete uolauerint; de Gorgone, quod fuerit crinita serpentibus et aspicientes conuertebat V 284 in lapides; de Bellerophonte, quod equo pinnis uolante sit uectus, qui equus Pegasus dictus est; de Amphione, quod citharae suauitate lapides mulserit et adtraxerit; de fabro Daedalo et eius Icaro filio, quod sibi coaptatis pinnis PL uolauerint; de Oedipo, quod monstrum quoddam, quae 571 Sphinga dicebatur, humana facie quadrupedem, soluta quae ab illa proponi soleret uelut insolubili quaestione suo praecipitio perire compulerit; de Antaeo, quem necauit Hercules, quod filius terrae fuerit, propter quod cadens in terram fortior soleret adsurgere; et si qua forte alia praetermisi. Hae fabulae μ 498 bellum ad usque Troianum, ubi secundum librum Marcus Varro de populi Romani gente finiuit, ex occasione historiarum, quae res ueraciter gestas continent, ita sunt ingeniis hominum fictae, ut non sint opprobriis numinum adfixae. Porro autem quicumque finxerunt a Ioue ad stuprum raptum pulcherrimum puerum Ganymedem, quod nefas rex Tantalus fecit et Ioui fabula tribuit, uel Danaes per imbrem aureum adpetisse concubitum, ubi intellegitur pudicitia mulieris auro fuisse corrupta, quae illis temporibus uel facta uel ficta sunt, aut facta ab aliis et ficta de Ioue, dici non potest quantum mali de hominum praesumpserint cordibus, quod possent ista patienter ferre mendacia, quae tamen etiam libenter amplexi sunt. Qui utique quanto deuotius Iouem colunt, tanto eos, qui haec de illo dicere ausi sunt, seuerius

---

XIII, **8** Verg. Aen. 6, 27

---

b[1] icton *b*[marg.] ce thon *a* et *χθών v* **65** est. uerum post mortem *etc.* (XIII, *1*) *A r H ed. Arg.*

XIII, **1** hiesu *g* **5** tritol. *B* **6** uol. frum. *e* **7** laber. *B H* **8** hom. *om.* *B*[1] **9** de ip(p)ocent. *G e*[2] **13** bellorof. *g p* **13** *et* **16** pinnis R[1] *F e* ; pennis *B H v* **14** anphione *e g* **16** eius icaro *mss v* (*cf. 21, 31* ab eius Acca uxore); Icaro eius *edd. uett.* **17** (o)edippo *B H e g p* **18** spinga R *A B e p* solutam *e* **19** soleret R *a b* solet *A B g p* solebat *F G r H e v* **20** antheo *B*[2] *e g* **29** tant. rex *B*[1] danes *B* -nis *H* **36** de illo *om.* R ausi sunt dicere *p*

punire debuerunt. Nunc uero non solum eis, qui ista finxerunt, irati non sunt, sed ut talia figmenta etiam in theatris agerent, ipsos deos potius iratos habere timuerunt. His temporibus Latona Apollinem peperit, non illum, cuius oracula solere consuli superius loquebamur, sed illum, qui cum Hercule V 285 seruiuit Admeto ; qui tamen sic est deus creditus, ut plurimi ac paene omnes unum eundemque Apollinem fuisse opinentur. Tunc et Liber pater bellauit in India, qui multas habuit in exercitu feminas, quae Bacchae appellatae sunt, non tam uirtute nobiles quam furore. Aliqui sane et uictum scribunt istum Liberum et uinctum ; nonnulli et occisum in pugna a Perseo, nec ubi fuerit sepultus tacent ; et tamen eius uelut dei nomine per inmundos daemones Bacchanalia sacra uel potius sacrilegia sunt instituta, de quorum rabiosa turpitudine post tam multos annos sic senatus erubuit, ut in urbe PL Roma esse prohiberet. Per ea tempora Perseus et uxor eius 572 Andromeda postea quam sunt mortui, sic eos in caelum receptos esse crediderunt, ut imagines eorum stellis designare eorumque appellare nominibus non erubescerent, non timerent.

cap. XIV Per idem temporis interuallum extiterunt poetae, qui etiam theologi dicerentur, queniam de diis carmina faciebant, sed talibus diis, qui licet magni homines, tamen homines fuerunt aut mundi huius, quem uerus Deus fecit, elementa sunt aut in principatibus et potestatibus pro uoluntate Creatoris et suis meritis ordinati, et si quid de uno uero Deo inter multa uana et falsa cecinerint, colendo cum illo alios, qui dii non sunt, eisque exhibendo famulatum, qui uni tantum debetur Deo, non ei utique rite seruierunt nec a fabuloso deorum suorum dedecore etiam ipsi se abstinere potuerunt — Orpheus, Musaeus, Linus. Verum isti theologi deos coluerunt, non pro diis culti sunt ; quamuis Orpheum nescio quo modo infernis sacris uel potius sacrilegiis praeficere soleat ciuitas impiorum. Vxor autem regis Athamantis, quae uoca- V 286 batur Ino, et eius filius Melicertes praecipitio spontaneo in mari perierunt et opinione hominum in deos relati sunt, sicut μ 499 alii homines eorum temporum, Castor et Pollux. Illam sane Melicertis matrem Leucothean Graeci, Mutatam Latini uocauerunt, utrique tamen putantes deam.

---

47 Hieron. Chr. (Helm) I 54, 18 sqq.(e) ; II 126 sq.

---

37 pinxer. *e* **39** hab. tim.] habituri erant *Kukula, Wien. Stud. 25, 1903, p. 315 sq.* **42** amneto R *p* **52** perhib. *e* persaeus *e* **58** non *om. e*

XIV, **2** *sqq.* dis, di R *(passim)* **7** cecinerint *R* -runt *rell. v Hoffm.* colendo — sunt *om. e* **9** recte *e*¹ **13** sacrilegis *H e*¹ **14** atham. *B b v* adam. *rell.* **15** melicertos *b* **18** leuchotean *B* leochot. *H* **18** maturam *e*

cap. XV Per ea tempora regnum finitum est Argiuorum, translatum ad Mycenas, unde fuit Agamemnon, et exortum est regnum Laurentum, ubi Saturni filius Picus regnum primus accepit, iudicante apud Hebraeos femina Debbora ; sed per illam Dei spiritus id agebat ; nam etiam prophetissa erat, cuius prophetia minus aperta est, quam ut possimus eam sine diuturna expositione de Christo demonstrare prolatam. Iam ergo regnabant Laurentes utique in Italia, ex quibus euidentior ducitur origo Romana post Graecos ; et tamen adhuc regnum Assyrium permanebat, ubi erat rex uicensimus et tertius Lampares, cum primus Laurentum Picus esse coepisset. De huius Pici patre Saturno uiderint quid sentiant talium deorum cultores, qui negant hominem fuisse ; de quo et alii scripserunt, quod ante Picum filium suum in Italia ipse regnauerit, et PL 573 Vergilius notioribus litteris dicit :

> Is genus indocile et dispersum montibus altis V 287
> Composuit legesque dedit Latiumque uocari
> Maluit, his quoniam latuisset tutus in oris.
> Aurea quae perhibent illo sub rege fuere
> Saecula.

Sed haec poetica opinentur esse figmenta et Pici patrem Stercen potius fuisse adseuerent, a quo peritissimo agricola inuentum ferunt, ut fimo animalium agri fecundarentur, quod ab eius nomine stercus est dictum ; hunc quidam Stercutium uocatum ferunt. Qualibet autem ex causa eum Saturnum appellare uoluerint, certe tamen hunc Stercen siue Stercutium merito agriculturae fecerunt deum. Picum quoque similiter eius filium in talium deorum numerum receperunt, quem praeclarum augurem et belligeratorem fuisse asserunt. Picus Faunum genuit, Laurentum regem secundum ; etiam iste deus illis uel est uel fuit. Hos ante Troianum bellum diuinos honores mortuis hominibus detulerunt.

cap. XVI Troia uero euersa excidio illo usquequaque cantato puerisque notissimo, quod et magnitudine sui et scriptorum excellentibus linguis insigniter diffamatum atque uulgatum est gestumque regnante iam Latino Fauni filio, ex quo Latinorum regnum dici coepit Laurentumque cessauit, Graeci uictores deletam Troiam relinquentes et ad propria remeantes

---

XV, **4** Iudic. 5 **20** Aen. 8, 321 sqq

XV, **1** fin. est regn. *B* **3** laurentium *b e* **4** debrora *g* deborra e^1 **8** ubique *p* **9** assyrium R *g* (xvi, *12*, *6* ; xviii, *21*, *14* ; *27*, *25*) assyriorum *A F G B H rell. v* **10** uicensimus R^1 g^1 et R *A G B b e g* ; *om. v* lamperes R *A r G e* **11** *et* **30** laurentium *e* (*semper*) **13** eum neg. *G H* neg. eum *e* **16** his *B H* et] ac *ed. Ben.* **18** totus *g* horis *B* **19** aureaque *H* (b^1 ?) aureaque ut (b^2 ?) *ed. Ben.* fuisse *H* **23** dict. est *B* **26** uoluerunt *H* extercen *g* **31** his e^2

XVI, **1** exc. *F G B H e g v* ; et exc. R *A a b p* **2** sua e^2 **6** derel. *B H v*

diuersis et horrendis cladibus dilacerati atque contriti sunt; et tamen etiam ex eis deorum suorum numerum auxerunt. Nam V 288 et Diomeden fecerunt deum, quem poena diuinitus inrogata perhibent ad suos non reuertisse; eiusque socios in uolucres fuisse conuersos non fabuloso poeticoque mendacio, sed historica adtestatione confirmant; quibus nec deus, ut pu- μ 500 tant, factus humanam reuocare naturam uel ipse potuit uel certe a Ioue suo rege tamquam caelicola nouicius impetrauit. Quin etiam templum eius esse aiunt in insula Diomedea, non longe a monte Gargano, qui est in Apulia, et hoc templum circumuolare atque incolere has alites tam mirabili obsequio, ut aquam impleant et aspergant; et eo si Graeci uenerint uel Graecorum stirpe prognati, non solum quietas esse, uerum et insuper adulare; si autem alienigenas uiderint, subuolare ad capita tamque grauibus ictibus, ut etiam perimant, uulnerare. Nam duris et grandibus rostris satis ad haec proelia perhibentur armatae.

cap. XVII Hoc Varro ut astruat, commemorat alia non minus incredibilia de illa maga famosissima Circe, quae socios quoque Vlixis mutauit in bestias, et de Arcadibus, qui sorte ducti tranabant quoddam stagnum atque ibi conuertebantur in lupos et cum similibus feris per illius regionis deserta uiuebant. PL 574 Si autem carne non uescerentur humana, rursus post nouem annos eodem renatato stagno reformabantur in homines. Denique etiam nominatim expressit quendam Demaenetum V 289 gustasse de sacrificio, quod Arcades immolato puero deo suo Lycaeo facere solerent, et in lupum fuisse mutatum et anno decimo in figuram propriam restitutum pugilatum sese exercuisse et Olympiaco uicisse certamine. Nec idem propter aliud arbitratur historicus in Arcadia tale nomen adfictum Pani Lycaeo et Ioui Lycaeo nisi propter hanc in lupos hominum mutationem, quod eam nisi ui diuina fieri non putatarent. Lupus enim Graece λύκος dicitur, unde Lycaei nomen apparet inflexum. Romanos etiam Lupercos ex illorum mysteriorum ueluti semine dicit exortos.

XVII, **3-12** Plin. N. H. 8, 81 sq.

---

7 constricti *H* -structi *e* **9** diomeden R *A F G H a e g* -dem *B b p v* **15** diomedia H^2 *e p* **17** has *om. B* **18** aquam *mss.*; rostrum aqua *v* (*18, 84*) uel] et B^1 **19** prognati R *A b g* progenati G^1 propugnati *e* propaginati *p* progeniti *F* G^2 *B a v* **20** adulare *b g v* (*18, 85*) adolare R *F* (*Roensch, It. p. 464*) aduolare *A* a^2 auolare a^1 adolari *H* adulari *G B e p*

XVII, **2** magna H^1 *b* e^1 quosque *B* **3** Vlyssis *v* **4** tranabant *B* g^1 (*Plin.*) transibant/// (i *in ras.*) R (xvi, *7, 10*) transnatabant *A G H a b* e^2 g^2 *v* transtabant e^1 tranatabant *p Hoffm.* **7** renato G^1 *H v* form. *g* **9** gustasse R^2 *A F G B H a b e g p* gustasset R^1 cum gustasset *v* $Do.^{2,3}$ **10** et in lup. R *F G B H a b e g p*; et lup. *A*; in lup. *v* **11** pugilatum R *a e g* pugillatu *B b p* pugilatu *A F* G H v **15** ui diu.] diuinitus *H e* **18** uelut *v*

cap. XVIII Sed de ista tanta ludificatione daemonum nos quid dicamus, qui haec legent, fortassis expectent. Et quid dicemus, nisi de medio Babylonis esse fugiendum ? Quod praeceptum propheticum ita spiritaliter intellegitur, ut de huius saeculi ciuitate, quae profecto et angelorum et hominum societas impiorum est, fidei passibus, quae per dilectionem operatur, in Deum uiuum proficiendo fugiamus. Quanto quippe in haec ima potestatem daemonum maiorem uidemus, tanto tenacius Mediatori est inhaerendum, per quem de imis ad summa conscendimus. Si enim dixerimus ea non esse credenda, non desunt etiam nunc, qui eius modi quaedam uel certissima audisse uel etiam expertos se esse adseuerent. Nam et nos cum essemus in Italia audiebamus talia de quadam regione illarum partium, ubi stabularias mulieres inbutas his malis artibus in caseo dare solere dicebant quibus uellent seu pos- V 290 sent uiatoribus, unde in iumenta ilico uerterentur et necessaria quaeque portarent postque perfuncta opera iterum ad se redirent ; nec tamen in eis mentem fieri bestialem, sed rationa- μ 501 lem humanamque seruari, sicut Apuleius in libris, quos asini aurei titulo inscripsit, sibi ipsi accidisse, ut accepto ueneno humano animo permanente asinus fieret, aut indicauit aut finxit.

Haec uel falsa sunt uel tam inusitata, ut merito non credantur. Firmissime tamen credendum est omnipotentem Deum posse omnia facere quae uoluerit, siue uindicando siue praestando, nec daemones aliquid operari secundum naturae suae potentiam (quia et ipsa angelica creatura est, licet proprio uitio sit maligna) nisi quod ille permiserit, cuius iudicia occulta sunt multa, iniusta nulla. Nec sane deamones naturas creant, si aliquid tale faciunt, de qualibus factis ista uertitur quaestio ; sed specie tenus, quae a uero Deo sunt creata, commutant, ut uideantur esse quod non sunt. Non itaque solum animum, sed ne corpus quidem ulla ratione crediderim dae- PL monum arte uel potestate in membra et liniamenta bestialia 575 uera citer posse conuerti, sed phantasticum hominis, quod etiam cogitando siue somniando per rerum innumerabilia genera uariatur et, cum corpus non sit, corporum tamen similes mira celeritate formas capit, sopitis aut oppressis corporeis hominis sensibus ad aliorum sensum nescio quo in-

---

XVIII, **3** Esai. 48, 20

XVIII, **15** seu] uel *p*[1] **16** et in ium. (in *sup. l.*) *e* illico *b p v* **17** post quae *g* **17** se ipsos *e* **23** Hec autem *p* uel .. uel] aut .. aut *B* **24** tenendum *B H b p* **28** sit uitio *B v* **29** sunt nulla *g* **31** a *om.* *H*[1] *e*[1] **32** quae *H e*[1] **33** ne R *A B*[1] *a p* nec *F G B*[2] *H b e g v* **34** lineam. *e*[1] *v* **35** uerac.

effabili modo figura corporea posse perduci ; ita ut corpora ipsa hominum alicubi iaceant, uiuentia quidem, sed multo grauius atque uehementius quam somno suis sensibus obseratis ; phantasticum autem illud ueluti corporatum in alicuius animalis effigie appareat sensibus alienis talisque etiam sibi esse homo uideatur, sicut talis sibi uideri posset in somnis, et V 291
portare onera, quae onera si uera sunt corpora, portantur a daemonibus, ut inludatur hominibus, partim uero onerum corpora, partim iumentorum falsa cernentibus. Nam quidam nomine Praestantius patri suo contigisse indicabat, ut uenenum illud per caseum in domo sua sumeret et iaceret in lecto suo quasi dormiens, qui tamen nullo modo poterat excitari. Post aliquot autem dies eum uelut euigilasse dicebat et quasi somnia narrasse quae passus est, caballum se scilicet factum annonam inter alia iumenta baiulasse militibus, quae dicitur Retica, quoniam ad Retias deportatur. Quod ita, ut narrauit, factum fuisse compertum est ; quae tamen ei sua somnia uidebantur. Indicauit et alius se domi suae per noctem, antequam requiesceret, uidisse uenientem ad se philosophum quendam sibi notissimum sibique exposuisse nonnulla Platonica, quae antea rogatus exponere noluisset. Et cum ab eodem philosopho quaesitum fuisset, cur in domo eius fecerit, quod in domo sua petenti negauerat : « Non feci, inquit, sed me fecisse somniaui. » Ac per hoc alteri per imaginem phantasticam exhibitum est uigilanti, quod alter uidit in somnis.

Haec ad nos non quibuscumque, qualibus credere putaremus indignum, sed eis referentibus peruenerunt, quos nobis non existimaremus fuisse mentitos. Proinde quod homines dicuntur mandatumque est litteris ab diis uel potius daemonibus Arcadibus in lupos solere conuerti, et quod

Cárminibus Circe socios mutauit Vlixi,

secundum istum modum mihi uidetur fieri potuisse, quem μ 502
dixi, si tamen factum est. Diomedeas autem uolucres, quando quidem genus earum per successionem propaginis durare perhibetur, non mutatis hominibus factas, sed subtractis V 292
credo fuisse suppositas, sicut cerua pro Iphigenia, regis Agamemnonis filia. Neque enim daemonibus iudicio Dei permissis huius modi praestigiae difficiles esse potuerunt ; sed quia illa uirgo postea uiua reperta est, suppositam pro illa esse ceruam facile cognitum est. Socii uero Diomedis quia nusquam subito PL
conparuerunt et postea nullo loco apparuerunt, perdentibus 576
eos ultoribus angelis malis, in eas aues, quae pro illis sunt

---

70 Verg. Eclog. 8, 70

---

om. B **40** figuram corpoream *He* **41** quidem] tamen *p* **43** uelut *p* **45** possit *Hp* **58** quend. phil. *Bv* **59** nonn.] quędam *B* **63** qualibusc̄q ; quibus cr. *B* **70** olyxi *e* ulixis *Bb* (-ly-) **75** ephigen. *B* phig. (fig.) *He*

occulte ex aliis locis, ubi est hoc genus auium, ad ea loca perductae ac repente suppositae, creduntur esse conuersi. Quod autem Diomedis templo aquam rostris afferunt et aspergunt, et quod blandiuntur Graecigenis atque alienigenas persequuntur, mirandum non est fieri daemonum instinctu, quorum interest persuadere deum factum esse Diomeden ad decipiendos homines, ut falsos deos cum ueri Dei iniuria multos colant et hominibus mortuis, qui nec cum uiuerent uere uixerunt, templis altaribus, sacrificiis sacerdotibus (quae omnia cum recta sunt non nisi uni Deo uiuo et uero debentur) inseruiant.

cap. XIX Eo tempore post captam Troiam atque deletam Aeneas cum uiginti nauibus, quibus portabantur reliquiae Troianorum, in Italiam uenit, regnante ibi Latino et apud Athenienses Menestheo, apud Sicyonios Polyphide, apud Assyrios Tautane, apud Hebraeos autem iudex Labdon fuit. Mortuo autem Latino regnauit Aeneas tribus annis, eisdem in supradictis locis manentibus regibus, nisi quod Sicyoniorum iam Pelagsus erat et Hebraeorum iudex Samson ; qui cum mirabiliter fortis V 293 esset, putatus est Hercules. Sed Aenean, quoniam quando mortuus est non conparuit, deum sibi fecerunt Latini. Sabini etiam regem suum primum Sancum siue, ut aliqui appellant, Sanctum, rettulerunt in deos. Per idem tempus Codrus rex Atheniensium Peloponnensibus eiusdem hostibus ciuitatis se interficiendum ignotus obiecit ; et factum est. Hoc modo eum praedicant patriam liberasse. Responsum enim acceperant Peloponnenses tum demum se superaturos, si eorum regem non occidissent. Fefellit ergo eos habitu pauperis apparendo et in suam necem per iurgium prouocando. Vnde ait Vergilius :

Et iurgia Codri.

Et hunc Athenienses tamquam deum sacrificiorum honore coluerunt. Quarto Latinorum rege Siluio Aeneae filio, non de Creusa, de qua fuit Ascanius, qui tertius ibi regnauit, sed de Lauinia Latini filia, quem postumum Aeneas dicitur habuisse, Assyriorum autem uicensimo et nono Oneo et Melantho Atheniensium sexto decimo, iudice autem Hebraeorum Heli sacerdote PL 577 regnum Sicyoniorum consumptum est, quod per annos nongentos quinquaginta et nouem traditur fuisse porrectum.

XIX, **2** Verg. Aen. 1, 381 **4** sq. Hier. Chr. (Helm) I 59, 4 ; 10 ; 14 ; 60, 18 ; II 143 sqq. ; 149 **19** Ecl. 5, 11 (Frick, F. A. p. 45) **25** Hier. Chr. I 64, 21 ; 65, 4 ; II 164 ; 170 ; Frick, F. A. p. 46 sq.

---

82 ab eo loco *e*[1] **84** templo *R F G B H a b e g p* templum *A* in templum *v* **85** atque *om. v* alienas *g*

XIX, **4** menisteo *e* **4** Tautane *v* (= *Hieron.*) ; autane *mss* **5** lapdon *B* abdon *H* **7** pelagus *g* **8** sampson *H g* ; sanson *B* **11** xanctum *g p* ; scanct. *H* alii quidam *p* **13 (16)** peloponens. *B H e g* **14** ut ignot. *e*[2] **16** tunc *B* se *sup. l. B* **20** Et] Aut *ed. Ben.* **23** posthum. *A F G B*[2] *H g v* **24** Oneo] Thineo ? *Frick*

cap. XX Mox eisdem per loca memorata regnantibus Israelitarum μ 503 regnum finito tempore iudicum a Saule rege sumpsit exordium, quo tempore fuit propheta Samuel. Ab illo igitur tempore hi reges Latinorum esse coeperunt, quos cognominabant Siluios ; ab eo quippe, qui filius Aeneae primus dictus est V 294 Siluius, ceteris subsecutis et propria nomina inponebantur et hoc non defuit cognomentum ; sicut longe postea Caesares cognominati sunt, qui successerunt Caesari Augusto. Reprobato autem Saule, ne quisquam ex eius stirpe regnaret, eoque defuncto Dauid successit in regnum post annos a Saulis imperio quadraginta. Tunc Athenienses habere deinde reges post Codri interitum destiterunt et magistratus habere coeperunt administrandae rei publicae. Post Dauid, qui etiam ipse quadraginta regnauit annos, filius eius Salomon rex Israelitarum fuit, qui templum illud nobilissimum Dei Hierosolymitanum condidit. Cuius tempore apud Latinos condita est Alba, ex qua deinceps non Latinorum, sed Albanorum reges appellari, in eodem tamen Latio, coeperunt. Salomoni successit filius eius Roboam, sub quo in duo regna populus ille diuisus est, et singulae partes suos singulos reges habere coeperunt.

cap. XXI Latium post Aenean, quem deum fecerunt, undecim reges habuit, quorum nullus deus factus est. Auentinus autem, qui duodecimo loco Aenean sequitur, cum esset prostratus in bello et sepultus in eo monte, qui etiam nunc eius nomine nuncupatur, deorum talium, quales sibi faciebant, numero est additus. Alii sane noluerunt eum in proelio scribere occisum, sed non conparuisse dixerunt ; nec ex eius uocabulo appellatum montem, sed ex aduentu auium dictum Auentinum. Post hunc non est deus factus in Latio nisi Romulus conditor Romae. Inter istum autem et illum reges reperiuntur duo, quorum primus est, ut eum Vergiliano uersu eloquar :

Proximus ille Procas, Troianae gloria gentis. V 295

Cuius tempore quia iam quodam modo Roma parturiebatur, illud omnium regnorum maximum Assyrium finem tantae diuturnitatis accepit. Ad Medos quippe translatum est post annos ferme mille trecentos quinque, ut etiam Beli, qui Ninum genuit et illic paruo contentus imperio primus rex fuit, tempora computentur. Procas autem regnauit ante Amulium. Porro Amulius fratris sui Numitoris filiam Rheam nomine, PL 578

XX, 2. Sam. (Reg.) 2

XXI, **4** Seru. in Aen. 7, 657 **12** Aen. 6, 767

XX, **13** admagistrandae regi p. *e* **14** eius *om. e*

XXI, **1** fecerunt R *A b e p* fecerat *H a* fecerant *F G B g v* **6** in *om. e* scribere] esse *G H* **7** eum dix. *g* nec *mss* ; sed nec *v* **8** dictum esse *A F G H* **11** uirg. *B H v* (*semper*) **14** assyrium R b^2 *g p* (*15, 9*) assyriorum *A F G B H a* b^1 *e v* **15** est *om.* R b^1 post] per B^1

quae etiam Ilia uocabatur, Romuli matrem, Vestalem uirginem fecerat, quam uolunt de Marte geminos concepisse, isto modo stuprum eius honorantes uel excusantes, et adhibentes argumentum, quod infantes expositos lupa nutriuerit. Hoc enim genus bestiae ad Martem existimant pertinere, ut uidelicet ideo lupa credatur admouisse ubera paruulis, quia filios domini sui Martis agnouit; quamuis non desint qui dicant, cum expositi uagientes iacerent, a nescio qua primum meretrice fuisse collectos et primas eius suxisse mamillas (meretrices autem lupas uocabant, unde etiam nunc turpia loca μ 504 earum lupanaria nuncupantur), et eos postea ad Faustulum peruenisse pastorem atque ab eius Acca uxore nutritos. Quamquam si ad arguendum hominem regem, qui eos in aquam proici crudeliter iusserat, eis infantibus, per quos tanta ciuitas condenda fuerat, de aqua diuinitus liberatis per lactantem feram Deus uoluit subuenire, quid mirum est? Amulio successit in regnum Latiare frater eius Numitor, auus Romuli, cuius Numitoris primo anno condita est Roma; ac per hoc cum suo deinceps, id est Romulo, nepote regnauit.

cap. XXII Ne multis morer, condita est ciuitas Roma uelut altera V 296 Babylon et uelut prioris filia Babylonis, per quam Deo placuit orbem debellare terrarum et in unam societatem rei publicae legumque perductum longe lateque pacare. Erant enim iam populi ualidi et fortes et armis gentes exercitatae, quae non facile cederent, et quas opus esset ingentibus periculis et uastatione utrimque non parua atque horrendo labore superari. Nam quando regnum Assyriorum totam paene Asiam subiugauit, licet bellando sit factum, non tamen multum asperis et difficilibus bellis fieri potuit, quia rudes adhuc ad resistendum gentes erant nec tam multae uel magnae, si quidem post illud maximum atque uniuersale diluuium, cum in arca Noe octo soli homines euaserunt, anni non multo amplius quam mille transierant, quando Ninus Asiam totam excepta India subiugauit. Roma uero tot gentes ⟨et⟩ Orientis et Occidentis, quas imperio Romano subditas cernimus, non ea celeritate ac facilitate perdomuit, quoniam paulatim increscendo robustas eas et bellicosas, quaqua uersum dilatabatur, inuenit. Tempore igitur, quo Roma condita est, populus Israel habebat in terra promissionis annos septingentos decem et octo. Ex quibus uiginti septem pertinent ad Iesum Naue, deinde ad

---

30 Seru. in Aen. 1, 273

---

23 nutrierit *B e* **32** si *sup. lin. B* **36** amulio autem *g* latiare R *F G B e g* latiar *A* latiale *H* (-les), *a b p v* eius *om. e* **37** est *om. e*

XXII, **4** tam ualidi *B* **7** superare *H e*[1] **11** nec tamen *e p* uel tam magnae *v* magnae, si] *cf. Kukula, Wien. St. 1903 p. 316* illum *g* **12** atq.] et *e* **14** transierunt *a* **15** et orient. R (*a b ?*) *v* ; et *om. A F G B H e g p ed. Arg. Wey.* **17** in-

tempus iudicum trecenti uiginti nouem. Ex quo autem reges ibi esse coeperant, anni erant trecenti sexaginta duo. Et rex tunc erat in Iuda, cuius nomen erat Achaz uel, sicut alii conputant, qui ei successit Ezechias, quem quidem constat optimum et piissimum regem Romuli regnasse temporibus. In ea V 297
uero Hebraei populi parte, quae appellabatur Israel, regnare PL
coeperat Osee. 579

cap. XXIII Eodem tempore nonnulli Sibyllam Erythraeam uaticinatam ferunt. Sibyllas autem Varro prodit plures fuisse, non unam. Haec sane Erythraea Sibylla quaedam de Christo manifesta conscripsit ; quod etiam nos prius in Latina lingua uersibus male Latinis et non stantibus legimus per nescio cuius interpretis imperitiam, sicut post cognouimus. Nam uir clarissimus Flaccianus, qui etiam proconsul fuit, homo facillimae facundiae multaeque doctrinae, cum de Christo conloqueremur, Graecum nobis codicem protulit, carmina esse dicens Sibyllae Erythraeae, ubi ostendit quodam loco in capitibus uersuum ordinem litterarum ita se habentem, ut μ 505
haec in eo uerba legerentur : Ἰησοῦς Χρειστὸς Θεοῦ υἱὸς σωτήρ, quod est Latine, Iesus Christus Dei filius saluator. Hi autem uersus, quorum primae litterae istum sensum, quem diximus, reddunt, sicut eos quidam Latinis et stantibus uersibus est interpretatus, hoc continent :

Ι Iudicii signum tellus sudore madescet.
Η E caelo rex adueniet per saecla futurus,
Σ Scilicet ut carnem praesens, ut iudicet orbem.
Ο Vnde Deum cernent incredulus atque fidelis
Υ Celsum cum sanctis aeui iam termino in ipso. V 298
Σ Sic animae cum carne aderunt, quas iudicat ipse,
Χ Cum iacet incultus densis in uepribus orbis.
Ρ Reicient simulacra uiri, cunctam quoque gazam,
Ε Exuret terras ignis pontumque polumque
Ι Inquirens, taetri portas effringet Auerni.
Σ Sanctorum sed enim cunctae lux libera carni
Τ Tradetur, sontes aeterna flamma cremabit.
Ο Occultos actus retegens tunc quisque loquetur
Σ Secreta, atque Deus reserabit pectora luci.
Θ Tunc erit et luctus, stridebunt dentibus omnes.
Ε Eripitur solis iubar et chorus interit astris.

---

cresc. R ; cresc. *rell. v Hoffm.* **23** ibi *sup. l. B* ; ibi reg. *v* **24** erat tunc *B*[1] **27** hebraici *B v*

XXIII, **2** prodit R *A F G B e p* prodidit *b g v* **5** et constant. *e* **7** proconsule *H p* **15** et stant.] testant. *e*[1] ; et non stant. *H e*[marg.] **17** *sqq. uersus in* R *F G g uno tenore scripti initialibus Graecis carent, quas codd. A e praemittunt* **17** signo *B* **19** ut R[1](?) *G*[1] *e sec. Gr.* ; in R[2] *F*[2] *G*[2] *B H a*, *b* (*in ras.*), *p v* ; *om. A F*[1] *g* carnem R *b g e* carne *A F*[1] *G B H a p v* **20** cernet *g* **25** pol.] celumque *H* **26** effringere *B* **28** tradentur *H g* aeternaque *B H*[2] **29** occultus *g*

Ο Voluetur caelum, lunaris splendor obibit ;
Υ Deiciet colles, ualles extollet ab imo.
Υ Non erit in rebus hominum sublime uel altum.
Ι Iam aequantur campis montes et caerula ponti
Ο Omnia cessabunt, tellus confracta peribit :
Σ Sic pariter fontes torrentur fluminaque igni.
Σ Sed tuba tum sonitum tristem demittet ab alto
Ω Orbe, gemens facinus miserum uariosque labores,
Τ Tartareumque chaos monstrabit terra dehiscens.
Η Et coram hic Domino reges sistentur ad unum.
Ρ Reccidet e caelo ignisque et sulphuris amnis.

In his Latinis uersibus de Graeco utcumque translatis ibi non potuit ille sensus occurrere, qui fit, cum litterae, quae sunt in eorum capitibus, conectuntur, ubi Y littera in Graeco PL posita est, quia non potuerunt Latina uerba inueniri, quae 580 ab eadem littera inciperent et sententiae conuenirent. Hi autem sunt uersus tres, quintus et octauus decimus et nonus decimus. Denique si litteras quae sunt in capitibus omnium uersuum conectentes horum trium quae scriptae sunt non legamus, sed pro eis Y litteram, tamquam in eisdem locis ipsa sit posita, recordemur, exprimitur in quindue uerbis : Iesus Christus Dei filius saluator ; sed cum Graece hoc dicitur, non V 299 Latine. Et sunt uersus uiginti et septem, qui numerus quadratum ternarium solidum reddit. Tria enim ter ducta fiunt nouem ; et ipsa nouem si ter ducantur, ut ex lato in altum figura consurgat, ad uiginti septem perueniunt. Horum autem Graecorum quinque uerborum, quae sunt *Ἰησοῦς Χρειστὸς Θεοῦ υἱὸς σωτήρ*, quod est Latine Iesus Christus Dei filius μ 506 saluator, si primas litteras iungas, erit *ἰχθύς*, id est piscis, in quo nomine mystice intellegitur Christus, eo quod in huius mortalitatis abysso uelut in aquarum profunditate uiuus, hoc est sine peccato, esse potuerit.

Haec autem Sibylla siue Erythraea siue, ut quidam magis credunt, Cumaea ita nihil habet in tota carmine suo, cuius exigua ista particula est, quod ad deorum falsorum siue factorum cultum pertineat, quin immo ita etiam contra eos et contra cultores eorum loquitur, ut in eorum numero deputanda uideatur, qui pertinent ad ciuitatem Dei. Inserit etiam Lactantius operi suo quaedam de Christo uaticinia Sibyllae, quamuis non exprimat cuius. Sed quae ipse singillatim posuit,

---

XXIII, **43** Oracc. Sibyll. lib. VIII 217 sqq. (ed. Geffcken p. 153 sqq.) ; Lact. Instit. 7, 16, 11 ; 20, 3 (CE 19, 636, 20 sqq. ; 648, 1 sqq.) **70** Instit. 4, 18 sq. (CE 19, 352, 3 sqq.) ; cf. Or. Sib. VIII 287 sqq.

---

33 Soluetur *B ed. Arg.* **39** *hunc uersum om. A* dimittet *H g p* **42** hoc *H* **43** reccidet *R b² e g* recidet *A F² G B H a b¹ p v* recedit *F¹* decidet *ed. Arg.* caelo *mss* caelis *v* **48** hii *B H g* **50** si *om. e* **53** eis *A* **58** consurg. fig. *b* et sept. *R A F r B* **63** unus *e¹*

ego arbitratus sum coniuncta esse ponenda, tamquam unum sit prolixum, quae ille plura commemorauit et breuia. « In manus ⟨iniquas⟩, inquit, infidelium postea ueniet ; dabunt autem Deo alapas manibus incestis et inpurato ore exspuent uenenatos sputus ; dabit uero ad uerbera simpliciter sanctum dorsum. Et colaphos accipiens tacebit, ne quis agnoscat, quod uerbum uel unde uenit, ut inferis loquatur et corona spinea coronetur. Ad cibum autem fel et ad sitim acetum dederunt ; inhospitalitatis hanc monstrabunt mensam. Ipsa enim insipiens tuum Deum non intellexisti, ludentem mortalium mentibus, sed ⟨et⟩ spinis coronasti et horridum fel miscuisti. V 300 Templi uero uelum scindetur ; et medio die nox erit tenebrosa PL nimis in tribus horis. Et morte morietur tribus diebus somno 581 suscepto ; et tunc ab inferis regressus ad lucem ueniet primus resurrectionis principio reuocatis ostenso. » Ista Lactantius carptim per interualla disputationis suae, sicut ea poscere uidebantur, quae probare intenderat, adhibuit testimonia Sibyllina, quae nos nihil interponentes, sed in unam seriem conexa ponentes solis capitibus, si tamen scriptores deinceps ea seruare non neglegant, distinguenda curauimus. Nonnulli sane Erythraeam Sibyllam non Romuli, sed belli Troiani tempore fuisse scripserunt.

cap. XXIV Eodem Romulo regnante Thales Milesius fuisse perhibetur, unus e septem sapientibus, qui post theologos poetas, in quibus Orpheus maxime omnium nobilitatus est, σοφοὶ appellati sunt, quod est Latine sapientes. Per idem tempus decem tribus, quae in diuisione populi uocatae sunt Israel, debellatae μ 507 a Chaldaeis et in eas terras captiuae ductae sunt, remanentibus in Iudaea terra duabus illis tribubus, quae nomine Iudae uocabantur sedemque regni habebant Hierusalem. Mortuum Romulum, cum et ipse non conparuisset, in deos, quod et uulgo notissimum est, rettulere Romani ; quod usque adeo fieri iam desierat (nec postea nisi adulando, non errando, factum est temporibus Caesarum), ut Cicero magnis Romuli laudibus tribuat, quod non rudibus et indoctis temporibus, quando facile homines fallebantur, sed iam expolitis et eruditis me- V 301 ruerit hos honores, quamuis nondum efferbuerat ac pullu-

XXIV, **1** Hier. Chr. I 88, 19 (k) **12** Cic. De rep. 2, 10, 18 **13** Cf. lib. 22 c. 6

75 iniquas *v* (*εἰς ἀνόμους* [*-μων codd. Sib.*] *χεῖρας*) ; *om. mss* inquit *om. a* postea *om. p* **77** sputos *B H* ; exputus *p* **79** inde *e* **81** in hospitalitate *B* insipiens gens *B* **83** sed et *p ed. Ben.* ; et *om. rell. v Hoffm. Wey.* **91** conexam *H e* deinc. ea script. *B* **92** ea dist. *B*

XXIV, **3** sop(p)hi *B H* Sopphyſtę e^2 **7** iudaeam *e* **10** retul. *B H* (*saepe*) **12** ut] et e^1 **14** sed etiam *H e* erud. et exp. *p* **15** meruerit R^2 *G B a b e g p v* ; meruit R^1 *A* ; seruit *F* efferbuerat *A F G B H a e v* (*cf. 37, 25 ; 52, 62*)

lauerat philosophorum subtilis et acuta loquacitas. Sed etiamsi posteriora tempora deos homines mortuos non instituerunt, tamen ab antiquis institutos colere ut deos et habere non destiterunt ; quin etiam simulacris, quae ueteres non habebant, auxerunt uanae atque impiae superstitionis inlecebram, id efficientibus inmundis in eorum corde daemonibus per fallacia quoque oracula decipientibus, ut fabulosa etiam crimina deorum, quae iam urbaniore saeculo non fingebantur, [PL 582] per ludos tamen in eorundem falsorum numinum obsequium turpiter agerentur. Regnauit deinde Numa post Romulum, qui cum illam ciuitatem putauerit deorum profecto falsorum numerositate muniendam, in eandem turbam referri mortuus ipse non meruit, tamquam ita putatus sit caelum multitudine numinum constipasse, ut locum ibi repperire non posset. Hoc regnante Romae et apud Hebraeos initio regni Manasse, a quo impio rege propheta Esaias perhibetur occisus, Samiam fuisse Sibyllam ferunt.

cap. XXV Regnante uero apud Hebraeos Sedechia et apud Romanos Tarquinio Prisco, qui successerat Anco Marcio, ductus est captiuus in Babyloniam populus Iudaeorum euersa Hierusalem et templo illo a Salomone constructo. Increpantes enim eos prophetae de iniquitatibus et impietatibus suis haec eis uentura praedixernat, maxime Hieremias, qui etiam numerum definiuit annorum. Eo tempore Pittacus Mitylenaeus, [V 302] alius e septem sapientibus, fuisse perhibetur. Et quinque ceteros, qui, ut septem numerentur, Thaleti, quem supra commemorauimus, et huic Pittaco adduntur, eo tempore fuisse scribit Eusebius, quo captiuus Dei populus in Babylonia tenebatur. Hi sunt autem : Solon Atheniensis, Chilon Lacedaemonius, Periandrus Corinthius, Cleobulus Lindius, Bias Prienaeus. Omnes hi, septem appellati sapientes, post poetas theologos claruerunt, quia genere uitae quodam laudabili praestabant hominibus ceteris et morum nonnulla praecepta sententiarum breuitate complexi sunt. Nihil autem monumentorum, quod ad litteras adtinet, posteris reliquerunt, nisi quod Solon quasdam leges Atheniensibus dedisse perhibetur ; Thales uero physicus fuit et suorum dogmatum libros reliquit. Eo captiuitatis Iudaicae tempore et Anaximander et Anaximenes et Xenophanes physici claruerunt. Tunc et Pythagoras, ex quo coeperunt appellari philosophi.

XXV, **6** Hierem. 25, 11 **10** Hier. Chr. I 98, 18 (g) ; 101, 12 (e) ; II 286 ; 296 sq. **23** Cf. VIII, c. 2, l. 6 sqq.

---

efferuuerat *R* b^1 *g* efferuerat b^2 *p* **23** quae etiam *e* **24** nom. *Hgp*

XXV, **2** ancho *BHep* **5** eis *om.* *B* **9** ut] usque *p* numerantur *Hp* et thal. *p* **10** memor. *B* **12** chilon (cilon) *mss* Chilo *v* **13** periandrus *mss* Periander *v* cleub. *p* cleobolus lyd. *B H* (lid.), *b* **21** iudeicę *e*

cap. XXVI Per idem tempus Cyrus, rex Persarum, qui etiam Chaldaeis μ 508
et Assyriis imperabat, relaxata aliquanta captiuitate Iudaeo- PL
rum, quinquaginta milia hominum ex eis ad instaurandum 583
templus regredi fecit. A quibus tantum prima coepta funda-
mina et altare constructum est. Incursantibus autem hostibus
nequaquam progredi aedificando ualuerunt, dilatumque opus
est usque ad Darium. Per idem tempus etiam illa sunt gesta,
quae conscripta sunt in libro Iudith ; quem sane in canonem
scripturarum Iudaei non recepisse dicuntur. Sub Dario ergo
rege Persarum impletis septuaginta annis, quos Hieremias V 303
propheta praedixerat, reddita est Iudaeis soluta captiuitate
libertas, regnante Romanorum septimo rege Tarquinio. Quo
expulso etiam ipsi a regum suorum dominatione liberi esse
coeperunt. Vsque ad hoc tempus prophetas habuit populus
Israel ; qui cum multi fuerint, paucorum et apud Iudaeos et
apud nos canonica scripta retinentur. De quibus me aliqua
positurum esse promisi in hoc libro, cum clauderem superio-
rem, quod iam uideo esse faciendum.

cap. XXVII Tempora igitur eorum ut possimus aduertere, in anteriora
paululum recurramus. In capite libri Osee prophetae, qui
primus in duodecim ponitur, ita scriptum est : *Verbum Do-
mini, quod factum est ad Osee in diebus Oziae et Ioatham et
Achaz et Ezechiae regum Iuda.* Amos quoque diebus regis
Oziae prophetasse se scribit ; addit etiam Hieroboam regem
Israel, qui per eosdem dies fuit. Nec non Esaias, filius Amos,
siue supradicti prophetae siue, quod magis perhibetur, alte-
rius qui non propheta eodem nomine uocabatur, eosdem reges
quattuor, quos posuit Osee, in capite libri sui ponit, quorum
diebus se prophetasse praeloquitur. Michaeas etiam eadem
suae prophetiae commemorat tempora post dies Oziae. Nam
tres qui sequuntur reges nominat, quos et Osee nominauit,
Ioatham et Achaz et Ezechian. Hi sunt, quos eodem tempore
simul prophetasse ex eorum litteris inuenitur. His adiungitur V 304
Ionas eodem Ozia rege regnante et Ioel, cum iam regnaret
Ioatham, qui successit Oziae. Sed istorum prophetarum duo-
rum tempora in chronicis, non in eorum libris potuimus in-
uenire, quoniam de suis diebus tacent. Tenduntur autem hi

XXVI, **1** sqq. Hier. Chr. (Helm) I 102, 18 (a) ; II 299 sqq. **12** ib. I 103, 12 sqq. (b) ; II 304 sq.

XXVII, **5** Osee 1, 1 **6** Amos 1, 1 **14** Mich. 1, 1 **18** Cf. Frick, Font. Aug. p. 58

XXVI, **7** ista gesta sunt *B* **8** canonem *R F G H* (XVII, *20, 11 et 18 ; 24, 18*) canone *A B a b e g p v Hoffm.* **14** Vsque] *inc. c.* XXVII *g* **16** scriptura *b p* **18** factum *e* marg.

XXVII, **3** est *om. e* **4** ioatham *R A G g* ioatam *F* iotham *e* ioathan *B H a b p v* **14** ezechian *R e g* ezechiam *A F G B H v* **16** et iohel *B H*

dies a rege Latinorum Proca siue superiore Auentino usque ad regum Romulum iam Romanum, uel etiam usque ad regni primordia successoris eius Numae Pompilii (Ezechias quippe rex Iuda eo usque regnauit) ; ac per hoc per ea tempora isti uelut fontes prophetiae pariter eruperunt, quando regnum defecit Assyrium coepitque Romanum ; ut scilicet, PL 584 quem ad modum regni Assyriorum primo tempore extitit Abraham, cui promissiones apertissimae fierent in eius semine benedictionis omnium gentium, ita occidentalis Baby- μ 509 lonis exordio, qua fuerat Christus imperante uenturus, in quo implerentur illa promissa, ora prophetarum non solum loquentium, uerum etiam scribentium in tantae rei futurae testimonium soluerentur. Cum enim prophetae numquam fere defuissent populo Israel, ex quo ibi reges esse coeperunt, in usum tantummodo eorum fuere, non gentium ; quando autem scriptura manifestius prophetica condebatur, quae gentibus quandoque prodesset, tunc oportebat inciperet, quando condebatur haec ciuitas, quae gentibus imperaret.

cap. XXVIII

Osee igitur propheta, quanto profundius quidem loquitur, tanto operosius penetratur. Sed aliquid inde sumendum est et hic ex nostra promissione ponendum. *Et erit,* inquit, *in loco* V 305 *quo dictum est eis : Non populus meus uos, uocabuntur et ipsi filii Dei uiui.* Hoc testimonium propheticum de uocatione populi gentium, qui prius non pertinebat ad Deum, etiam apostoli intellexerunt. Et quia ipse quoque populus gentium spiritaliter est in filiis Abrahae ac per hoc recte dicitur Israel, propterea sequitur et dicit : *Et congregabuntur filii Iuda et filii Israel in id ipsum, et ponent sibi principatum unum et ascendent a terra.* Hoc si adhuc uelimus exponere, eloquii prophetici obtundetur sapor. Recolatur tamen lapis ille angularis et duo parietes, unus ex Iudaeis, alter ex gentibus ; ille nomine filiorum Iuda, iste nomine filiorum Israel, eidem uni principatui suo in id ipsum innitentes et ascendentes agnoscantur a terra. Istos autem carnaliter Israelitas, qui nunc nolunt credere in Christum, postea crediturus, id est filios eorum (nam utique isti in suum locum moriendo transibunt), idem propheta testatur dicens : *Quoniam diebus multis sedebunt filii Israel sine rege, sine principe, sine sacrificio, sine altari, sine sacerdotio, sine manifestationibus.* Quis non uideat

XXVIII, **5** Osee 1, 10 **7** Rom. 9, 26 **11** Osee 1, 11 **14** Eph. 2, 14. 20

20 latino *a* Proca — Auent. *om. a* **21** romanorum *b v* **23** eosque *e* **30** ora R A^1 *B* (*cf. 41, 87 ; progr. p. 9 ; Forbig. in Verg. Georg. 4, 452 ; Kukula, Wien. St. 1903 p. 316 sq.*) oracula A^2 *F G H* β *a b e g p v Hoffm.* **35** script. R *A B a b e g p* ea script. *F G H v* **36** incipere *A G H B* β *b e p*

XXVIII, **1** quando *g* **2** operiosius *e* p̄notatur e^1 est *om. e* **3** in loco inquit β **4** quod R^1 β *e* ibi uocab. R^2 b^2 **8** abrahe reputatur *e* **10** sibi R *A B a b e g p* sibimet *F G H v* **13** duo illi par. *v* **16** carnaliter R *A B a b e g p* carnales *F G r H v* **19** testatus ẽ *e* **21** sacerdote *H* e^1

nunc sic esse Iudaeos? Sed quid adiungat, audiamus. *Et postea*, inquit, *reuertentur filii Israel et inquirent Dominum Deum suum et Dauid regem suum, et stupescent in Domino et in bonis ipsius in nouissimis diebus.* Nihil est ista prophetia manifestius, cum Dauid regis nomine significatus intellegitur Christus, quia *factus est*, sicut dicit apostolus, *ex semine Dauid secundum carnem.* Praenuntiauit iste propheta etiam tertio die Christi resurrectionem futuram, sicut eam prophetica V 306 altitudine praenuntiari oportebat, ubi ait: *Sanabit nos post biduum, in die tertio resurgemus.* Secundum hoc enim nobis dicit apostolus: *Si resurrexistis cum Christo, quae sursum* PL *sunt quaerite.* Amos quoque de rebus talibus sic prophetat: 585 *Praepara*, inquit, *te, ut inuoces Deum tuum Israel; quia ecce ego firmans tonitrum et creans spiritum et adnuntians in hominibus Christum suum;* et alio loco: *In illa die*, inquit, *resuscitabo tabernaculum Dauid, quod cecidit, et reaedificabo, quae ceciderunt eius, et destructa eius resuscitabo et reaedificabo* μ 510 *ea sicut dies saeculi; ita ut exquirant me residui hominum et omnes gentes, in quibus inuocatum est nomen meum super eos, dicit Dominus faciens haec.*

cap. XXIX Esaias propheta non est in libro duodecim prophetarum, qui propterea dicuntur minores, quia sermones eorum sunt breues, in eorum comparatione, qui maiores ideo uocantur, quia prolixa uolumina condiderunt; ex quibus est hic Esaias, quem propter eadem prophetiae tempora subiungo supradictis duobus. Esaias ergo inter illa, quae arguit iniqua et iusta praecepit et peccatori populo mala futura praedixit, etiam de Christo et ecclesia, hoc est de rege et ea quam condidit ciuitate, multo plura quam ceteri prophetauit, ita ut a quibusdam euangelista quam propheta potius diceretur. Sed propter rationem operis terminandi unum de multis hoc loco ponam. Ex persona quippe Dei Patris loquens: *Ecce*, inquit, V 307 *intelleget puer meus et exaltabitur et glorificabitur ualde. Quem ad modum stupescent super te multi, ita gloria priuabitur ab hominibus species tua, et gloria tua ab hominibus; ita mirabuntur gentes multae super eum et continebunt reges os suum; quoniam quibus non est nuntiatum de illo, uidebunt, et qui non audierunt, intellegent. Domine, quis credidit auditui nostro, et*

---

25 Osee 3, 4 sq. **28** Rom. 1, 3 **31** Osee 6, 2 (3) **33** Coloss. 3, 1 **36** Amos 4, 12 sq. **42** ib. 9, 11 sq.

XXIX, **10** Hieron. Praef. in Is. (Migne 24 p. 18)

---

26 cum] qua *B*; quia *a* intellegatur *g v* **27** qui *a b v*; qua *H* **31** et in *e* nobis *sup. l. g*; *om. B* dic. nob. *H* **35** tonitrum R *B*[1] *e p* tonitruum *A F G B*[2] *H a b g v* **36** nominib. *g* **38** cecid. ei *e*

XXIX, **1** Isai. *B g*[1] Ys. *H* **4** prolexa *g*[1] **13** glorif.] honorificabitur *A e*[1] **14** stupisc. *g* **15** gl. tua ab omnibus *e* **17** nuntiatum *mss* annunt. *v* **18** au-

bracchium Domini cui reuelatum est? Adnuntiauimus coram illo, ut infans, ut radix in terra sitienti : non est species illi neque gloria. Et uidimus eum, et non habebat speciem neque decorem ; sed species eius sine honore, deficiens prae omnibus hominibus. Homo in plaga positus et sciens ferre infirmitatem ; quoniam auersa est facies eius, inhonoratus est nec magni aestimatus est. Hic peccata nostra portat et pro nobis dolet ; et nos existimauimus illum esse in dolore et in plaga et in adflictione. Ipse autem uulneratus est propter iniquitates nostras et infirmatus est propter peccata nostra. Eruditio pacis nostrae in eo ; liuore eius nos sanati sumus. Omnes ut oues errauimus, homo a uia sua errauit ; et Dominus tradidit illum pro peccatis nostris ; et ipse, propter quod adflictus est, non aperuit os. Vt ouis PL 586 *ad immolandum ductus est et ut agnus ante eum, qui se tonderet, sine uoce, sic non aperuit os suum. In humilitate iudicium* V 308 *eius sublatum est. Generationem eius quis enarrabit? Quoniam tolletur de terra uita eius. Ab iniquitatibus populi mei ductus est ad mortem. Et dabo malignos pro sepultura eius et diuites pro morte eius. Quoniam iniquitatem non fecit nec dolum in ore suo ; et Dominus uult purgare eum de plaga. Si dederitis pro peccato animam uestram, uidebitis semen longaeuum ; et Dominus uult auferre a dolore animam eius, ostendere illi lucem et formare intellectum, iustificare iustum bene seruientem pluribus ; et peccata eorum ipse portabit. Propterea ipse hereditabit plures et fortium diuidet spolia, propter quod tradita est ad mortem anima eius, et inter iniquos aestimatus est et ipse peccata multorum portauit, et propter peccata eorum traditus est.* Haec de Christo.

Iam uero de ecclesia, quod sequitur, audiamus. *Laetare,* inquit, *sterilis, quae non paris ; erumpe et exclama, quae non* μ 511 *parturis ; quoniam multi filii desertae magis quam eius, quae habet uirum. Dilata locum tabernaculi tui et aulaearum tuarum ; fige, noli parcere, prolonga funiculos tuos et palos tuos conforta, adhuc in dextram et sinistram partem extende. Et semen tuum hereditabit gentes, et ciuitates desertas inhabitabis. Ne timeas, quoniam confusa es, neque reuerearis, quia exprobrata es ; quoniam confusionem aeternam obliuisceris et opprobrium*

---

46 Esai. 52, 13 sqq. ; 53, 1 sqq. **58** Esai. 54, 1 sqq.

---

ditu *e* **19** bracchium R brach. *B H* (*rell. ?*) *v Hoffm.* annuntiabimus *H b g* **20** sicienti *B g* **21** Et *om. e* **22** eius *om. e* **23** homin. *om. e* iniquitatem *p* **24** aduersa *e* est² *om. e* **26** existimau. *B a b p v* exestimau. R² exestimab. R¹ (a)estimau. *A H e g* **31** os suum *H v* **32** tonderet *mss* tondet *v* **38** de] a *e* **42** portauit *B H* **45** portauit *B H* (*b ?*) *v* -bit *mss rell.* **48** sterelis R *A g* (*saepius*) et exclama R *b*² *e* (xv, *2*, *27*) et clama *A F B H a b*¹ *g p v Hoffm.* **50** tentorii *B* aulaearum *v* aulearum *e br* aula/rum R aularum *A F a g p* caularum *G B H* aulaʳᵘ *b* **51** funiculum tuum *B* **52** dexteram *B H e g* et in sin. *B H* **53** inhabitabit *B* **54** exprobata *B* **55** opprobrium (obpr.) R *A F G H b*¹ *e p* (ὄνειδος) -brii *B a b*² *g v* **57** ei R *F G a b g p* eius *A r B H e v*

uiduitatis tuae non eris memor. Quoniam Dominus faciens te, Dominus Sabaoth nomen ei ; et qui eruit te, ipse Deus Israel uniuersae terrae uocabitur ; et cetera. Verum ista sint satis ; V 309 et in eis sunt exponenda nonnulla ; sed sufficere arbitror quae ita sunt aperta, ut etiam inimici intellegere cogantur inuiti.

cap. XXX Michaeas propheta Christum in figura ponens magni cuiusdam montis haec loquitur : *Erit in nouissimis diebus manifestus mons Domini, paratus super uertices montium et exaltabitur super colles. Et festinabunt ad eum plebes, et ibunt gentes multae et dicent : Venite, ascendamus in montem Domini et in domum Dei Iacob, et ostendet nobis uiam suam, et ibimus in semitis eius ; quia ex Sion procedet lex et uerbum Domini ex Hierusalem. Et iudicabit inter plebes multas, et redarguet gentes potentes usque in longinquum.* Praedicens iste propheta et locum in quo natus est Christus : *Et tu,* inquit, *Bethleem, domus Ephrata, minima es, ut sis in milibus Iuda ; ex te mihi prodiet, ut sit in principem Israel ; et egressus eius ab initio et ex diebus aeternitatis. Propterea dabit eos usque* PL *ad tempus parturientis, pariet, et residui fratres eius conuertentur* 587 *ad filios Israel. Et stabit et uidebit et pascet gregem suum in uirtute Domini, et in honore nominis Domini Dei sui erunt ; quoniam nunc magnificabitur usque ad summum terrae.*

Ionas autem propheta non tam sermone Christum, quam V 310 sua quadam passione prophetauit, profecto apertius, quam si eius mortem et resurrectionem uoce clamaret. Vt quid enim exceptus est uentre beluino et die tertio redditus, nisi ut significaret Christum de profundo inferni die tertio rediturum ?

Ioel omnia, quae prophetat, multis uerbis compellit exponi, ut quae pertinent ad Christum et ecclesiam dilucescant. Vnum tamen, quod etiam apostoli commemorauerunt, quando in congregatos credentes Spiritus sanctus, sicut a Christo promissus fuerat, desuper uenit, non praetermittam. *Et erit,* inquit, *post haec, et effundam de spiritu meo super omnem carnem ; et prophetabunt filii uestri et filiae uestrae, et seniores uestri somnia somniabunt, et iuuenes uestri uisa uidebunt ; et quidem in seruos et ancillas meas in illis diebus effundam de spiritu meo.*

XXX, **9** Mich. 4, 1 sqq. **17** Mich. 5, 2 sqq. **21** Ion. 2, 1 **26** Act. 2, 17 sq. **33** Ioel 2, 28 sq.

---

58 uocatur *B* sunt sat. *He*

XXX, **2** et erit *A* **3** domus domini *B* **6** ostendit *g* **7** procedit *g* **8** ex] de *BH* **11** nequaquam min. *Ba* **12** prod. dux *e* Isr. *om. B* **13** die *e* aet.] antiquis *B* **14** quo parturiens par. *Ba* et pariet *e* et *om. Hg* **16** nom. *om. He* **17** summ. terminum t. *e* **29** et *om. BH* eff. enim *B* **32** seruos meos *Bav* et in anc. *B*

cap. XXXI Tres prophetae de minoribus, Abdias, Naum, Ambacum, μ 512 nec tempora sua dicunt ipsi, nec in chronicis Eusebii et Hieronymi, quando prophetauerint, inuenitur. Abdias enim positus est quidem ab eis cum Michaea, sed non eo loco, ubi notantur tempora, quando Michaeam prophetasse ex eius litteris constat ; quod errore neglegenter describentium labores alienos existimo contigisse ; duos uero alios commemoratos in codicibus chronicorum, quos habuimus, non potuimus inuenire. Tamen quia canone continentur, nec ipsi oportet praetereantur a nobis. Abdias, quantum ad scripturam eius V 311 adtinet, omnium breuissimus prophetarum, aduersus Idumaeam loquitur, gentem scilicet Esau, ex duobus geminis filiis Isaac, nepotibus Abrahae, maioris illius reprobati. Porro si Idumaeam modo locutionis, quo intellegitur a parte totum, accipiamus positam esse pro gentibus : possumus de Christo agnoscere, quod ait inter cetera : *In monte autem Sion erit* PL *salus et erit sanctum ;* et paulo post in fine ipsius prophetiae : 588 *Et ascendent,* inquit, *resaluati ex monte Sion, ut defendant montem Esau, et erit Domino regnum.* Apparet quippe id esse completum, cum resaluati ex monte Sion, id est ex Iudaea credentes in Christum, qui praecipue agnoscuntur apostoli, ascenderunt, ut defenderent montem Esau. Quo modo defenderent, nisi per euangelii praedicationem saluos faciendo eos qui crediderunt, ut eruerentur de potestate tenebrarum et transferrentur in regnum Dei ? Quod consequenter expressit addendo : *Et erit Domino regnum.* Mons enim Sion Iudaeam significat, ubi futura praedicta est salus et sanctum, quod est Christus Iesus. Mons uero Esau Idumaea est, per quam significata est ecclesia gentium, quam defenderunt, sicut exposui, resaluati ex monte Sion, ut esset Domino regnum. Hoc obscurum erat, antequam fieret ; sed factum quis non fidelis agnoscat ?

Naum uero propheta, immo per illum Deus : *Exterminabo,* inquit, *sculptilia et conflatilia, ponam sepulturam tuam ; quia ueloces ecce super montes pedes euangelizantis et adnuntiantis pacem. Celebra, Iuda, dies festos tuos, redde uota tua ; quia iam non adicient ultra, ut transeant in uetustatem. Consummatum est, consumptum est, ablatum est. Ascendit, qui insufflat in* V 312 *faciem tuam, eripiens te ex tribulatione.* Quis ascenderit ab

XXXI, **3** Frick, Font. Aug. p. 59 **19** Abd. 17, 21 **39** Nahum 1, 14 sq. ; 2, 1

XXXI, **1** ambacum R(^{1} ?)*g v* ambcū *e* abbacum *F*^{1} abbacuc *F*^{2} *p* abacuc *A H b* abacuch *a* a(b)bachuc *B* **2** sua temp. *B v* **8** quod *e* **9** in can. *B e* **10** ut praet. *e* **25** transferantur *e* **26** syon *H e g* (*semper*) **30** essent *e* **35** ecce uel. *B* ecce *om. p* **37** *ut ed. B g ;* consummatum est *om.* R ; consumptum est *om. F G H a b e ;* consummatum est consummatum est *A p*

inferis et insufflauerit in faciem Iudae, hoc est Iudaeorum discipulorum, Spiritum sanctum, recolat qui meminit euangelium. Ad nouum enim testamentum pertinent, quorum dies festi ita spiritaliter innouantur, ut in uetustatem transire non possint. Porro per euangelium exterminata sculptilia et conflatilia, id est idola deorum falsorum, et obliuioni tamquam sepulturae tradita iam uidemus et hanc etiam in hac re prophetiam completam esse cognoscimus. μ 513

Ambacum de quo alio quam de Christi aduentu, qui futurus fuerat, intellegitur dicere : *Et respondit Dominus ad me et dixit : Scribe uisum aperte in buxo, ut adsequatur qui legit ea ; quia adhuc uisio ad tempus, et orietur in fine et non in uacuum ; si tardauerit, sustine eum, quia ueniens ueniet et non morabitur?*

cap. XXXII

In oratione autem sua cum cantico cui nisi Domino Christo dicit : *Domine, audiui auditionem tuam, et timui ; Domine, consideraui opera tua, et expaui ?* Quid enim hoc est nisi praecognitae nouae ac repentinae salutis hominum ineffabilis admiratio ? *In medio duorum animalium cognosceris* quid est nisi aut in medio duorum testamentorum, aut in medio duorum latronum, aut in medio Moysi et Heliae cum illo in monte V 313 sermocinantium ? *Dum adpropinquant anni, nosceris ; in aduentu temporis ostenderis*, nec exponendum est. *In eo cum* PL 589 *turbata fuerit anima mea, in ira misericordiae memor eris* quid est nisi quod Iudaeos in se transfigurauit, quorum gentis fuit, qui cum magna ira turbati crucifigerent Christum, ille misericordiae memor dixit : *Pater ignosce illis, quia nesciunt quod faciunt ? Deus de Theman ueniet et sanctus de monte umbroso et condenso.* Quod hic dictum est : *De Theman ueniet*, alii interpretati sunt « ab Austro » uel « Africo » ; per quod significatur meridies, id est feruor caritatis et splendor ueritatis. Montem uero umbrosum atque condensum, quamuis multis modis possit intellegi, libentius acceperim scripturarum altitudinem diuinarum, quibus prophetatus est Christus. Multa ibi quippe umbrosa atque condensa sunt, quae mentem quaerentis exerceant. Inde autem uenit, cum ibi eum, qui intellegit, inuenit. *Operuit caelos uirtus eius, et laudis eisu plena est terra* quid est

---

52 Abac. 2, 2 sq.

XXXII, **1** C. 3 **14** Lc. 23, 34

---

41 recolit *B* **43** uetustate *e* **44** possunt *B*[2] **47** cognosc.] uidemus *A e*[1] **48** ambacum *e g v* abbacum *F G* abacuc *R A H b p* abacuch *a* abachuc *B* **49** et dix. ad me *B* **50** mi(c)hi scribe *F G H e* **52** tardabitur *e*[1]

XXXII, **5** duum *B* **7** cum eo *B v* **8** adpropinquauerint *a e* nosceris *R A F G e g* cognosceris *B H a b p v* **9** in aduentum *b p* dum *B p v* **10** turbata *R G b e g p* conturbata *A F B H a v* **13** quod *R g* quid *A F G B H a b e p v* **16** affrico *H a e p* ab africo *b*[2] *v* **20** ibi *sup. l. B ; om. H* quippe ibi *v*

nisi quod etiam in psalmo dicitur : *Exaltare super caelos, Deus, et super omnem terram gloria tua ? Splendor eius ut lumen erit* quid est nisi « fama eius credentes inluminabit » ? *Cornua in manibus eius sunt* quid est nisi tropaeum crucis ? *Et posuit caritatem firmam fortitudinis suae* nec exponendum est. *Ante faciem eius ibit uerbum, et prodiet in campum post pedes eius* quid est nisi quod et antequam huc ueniret praenuntiatus est, et postea quam hinc reuersus est, adnuntiatus est ? *Stetit, et terra commota est* quid est nisi « stetit ad subueniendum, et V 314 terra commota est ad credendum » ? *Respexit, et tabuerunt gentes,* hoc est « misertus est et fecit populos paenitentes ». *Contriti sunt montes uiolentia,* hoc est « uim facientibus miraculis elatorum est contrita superbia ». *Defluxerunt colles aeternales,* hoc est « humiliati sunt ad tempus, ut erigerentur in aeternum ». *Ingressus aeternos eius pro laboribus uidi,* hoc est « non sine mercede aeternitatis laborem caritatis aspexi ». *Tabernacula Aethiopum expauescent et tabernacula terrae Madiam,* hoc est « gentes repente perterritae nuntio mirabilium tuorum etiam quae non sunt in iure Romano erunt in populo Christiano ». *Numquid in fluminibus iratus es, Domine, aut in* μ 514 *fluminibus furor tuus aut in mari impetus tuus ?* hoc ideo dictum est, quia non uenit nunc ut iudicet mundum, sed ut saluetur mundus per ipsum. *Quia ascendes super equos tuos, et equitatio tua salus,* hoc est « euangelistae tui portabunt te, qui reguntur a te, et euangelium tuum salus erit eis, qui PL credunt in te ». *Intendens intendes arcum tuum super sceptra,* 590 *dicit Dominus,* hoc est « comminaberis iudicium tuum etiam regibus terrae » *Fluminibus scindetur terra,* hoc est « influentibus sermonibus praedicantium te aperientur ad confitendum hominum corda, quibus est dictum : *Scindite corda uestra et non uestimenta* ». Quid est : *Videbunt te et dolebunt populi,* nisi ut lugendo sint beati ? Quid est : *Dispergens aquas incessu,* an « ambulando in eis, qui te usque quaque adnuntiant, hac atque hac dispergis fluenta doctrinae » ? Quid est : *Dedit abyssus uocem suam,* an « profunditas cordis humani quid ei uide- V 315 retur expressit » ? *Altitudo phantasiae suae* tamquam uersus superioris est expositio ; altitudo enim est abyssus. Quod autem ait : *Phantasiae suae,* subaudiendum est « uocem de-

---

25 Ps. 56, 6 **46** Io. 3, 17 **54** Ioel 2, 13

---

24 nisi quod *e* **26** inluminauit *B H* **27** trophaeum *g*² tropheum *B H* **29** post] secus *e*¹ **30** quod *om. p* anteaquam *B* **40** madiam R *g* madian *A F G B H a b e p v* **41** repentino *G H* **43** irasceris *e* uel in mari *v* **46** illum *B* qui *B H p* ascendet *B* **50** dicet *g* **51** scinditur *g* **53** dict. est *H v* **55** in incessu *H a b* an R *A F a b g ;* in *G B e ;* nisi *H p v*

dit » ; hoc est, quod diximus, « quid ei uideretur expressit ». Phantasia quippe uisio est, quam non tenuit, non operuit, sed confitendo eructauit. *Eleuatus est sol, et luna stetit in ordine suo*, hoc est « adscendit Christus in caelum, et ordinata est ecclesia sub rege suo ». *In lucem iacula tua ibunt*, hoc est « non in occultum, sed in manifestum tua uerba mittentur ». *In splendorem coruscationis armorum tuorum*, subaudiendum est « iacula tua ibunt ». Dixerat enim suis : *Quae dico uobis in tenebris, dicite in lumine. In comminatione minorabis terram*, id est « comminando humiliabis homines ». *Et in furore deicies gentes*, quia eos, qui se exaltant, uindicando conlides. *Existi in salutem populi tui, ut saluos facias christos tuos ; misisti in capita iniquorum mortem*, nihil horum est exponendum. *Excitasti uincula usque ad collum*, et bona hic possunt intellegi uincula sapientiae, ut iniciantur pedes in compedes eius et collum in torquem eius. *Praecidisti in stupore mentis*, subaudimus « uincula », excitauit enim bona, praecidit mala, de quibus ei dicitur : *Disrupisti uincula mea*, et hoc *in stupore mentis*, id est mirabiliter. *Capita potentium mouebuntur in ea*, in ea scilicet admiratione. *Adaperient morsus suos, sicut edens pauper absconse*. Potentes enim quidam Iudaeorum ueniebant ad Dominum facta eius et uerba mirati, et esurientes panem doctrinae manducabant absconse propter metum Iudaeorum, sicut eos prodidit euangelium. *Et inmisisti in mare equos tuos* V 316 *turbantes aquas multas*, quae nihil sunt aliud quam populi multi ; non enim alii timore conuerterentur, alii furore persequerentur, nisi omnes turbarentur. *Obseruaui, et expauit uenter meus a uoce orationis labiorum meorum ; et introiit tremor in ossa mea, et subtus me turbata est habitudo mea*. Intendat in ea, quae dicebat, et ipsa sua est oratione perterritus, quam prophetice fundebat et in qua futura cernebat ; turbatis enim PL populis multis uidit inminentes ecclesiae tribulationes ; conti- 591 nuoque se membrum eius agnouit atque ait : *Requiescam in die tribulationis*, tamquam ad eos pertinens, qui sunt spe μ 515 gaudentes, in tribulatione patientes. *Vt ascendam*, inquit, *in populum peregrinationis meae*, recedens utique a populo maligno carnalis cognationis suae, non peregrinante in hac terra

---

70 Mt. 10, 27 **80** Ps. 115, 16 **85** Io. 3, 1 sq. ; 19, 38 **96** Rom. 12, 12

---

68 splendore *B* chorusc. *B H g* **73** facias *mss* faceres *v* **74** inimicorum *B H* $e^{\text{marg.}}$ **77** stuporem *B* mentes g^2 subaudimus R *A G B H a* b^2 e^2 *p* -diuimus *F* b^1 e^1 *g* -diamus *v* **79** disrupisti *F G B e g v* disrumpisti R *A* dirupisti *H p ed. princ.* **82** in absconso *G H* **83** dom. nostrum *e* **85** eos *om.* *G H* prodit *G B H* **89** introiit R *F Hoffm.* introiuit *A B H e p v* **91** or. est *B* **96** pacientes *B e g* **97** in populum R *F G H v* (εἰς λαόν) in populo *A* ad populum *B*

nec supernam patriam requirente. *Quoniam ficus,* inquit, *non adferet fructus, et non erunt natiuitates in uineis ; mentietur opus oliuae, et campi non facient escam. Defecerunt ab esca oues, et non supersunt in praesepibus boues.* Vidit eam gentem, quae Christum fuerat occisura, ubertatem copiarum spiritalium perdituram, quas per terrenam fecunditatem more prophetico figurauit. Et quia iram Dei talem propterea passa est illa gens, quia ignorans Dei iustitiam suam uoluit constituere, iste continuo : *Ego autem,* inquit, *in Domino exultabo, gaudebo in Deo salutari meo. Dominus Deus meus uirtus mea, statuet pedes meos in consummationem ; super excelsa inponet me, ut uincam in cantico eius,* illo scilicet cantico, de quo similia quaedam dicuntur in psalmo : *Statuit super petram pedes meos* V 317 *et direxit gressus meos, et inmisit in os meum canticum nouum, hymnum Deo nostro.* Ipse ergo uincit in cantico Domini, qui placet in eius laude, non sua, ut, *qui gloriatur, in Domino glorietur.* Melius autem mihi uidentur quidam codices habere : *Gaudebo in Deo Iesu meo,* quam hi, qui uolentes id Latine ponere, nomen ipsum non posuerunt, quod est nobis amicius et dulcius nominare.

cap. XXXIII Hieremias propheta de maioribus est, sicut Esaias, non de minoribus, sicut ceteri, de quorum scriptis nonnulla iam posui. Prophetauit autem regnante Iosia in Hierusalem et apud Romanos Anco Marcio, iam propinquante captiuitate Iudaeorum. Tetendit autem prophetiam usque ad quintum mensem captiuitatis, sicut in eius litteris inuenimus. Sophonias autem nunus de minoribus adiungitur ei. Nam et ipse in diebus Iosiae prophetasse se dicit ; sed quousque, non dicit. Prophetauit ergo Hieremias non solum Anci Marcii, uerum etiam Tarquinii Prisci temporibus, quem Romani habuerunt quintum regem. Ipse enim, quando illa captiuitas facta est, regnare iam coeperat. Prophetans ergo de Christo Hieremias : *Spiritus,* inquit, *oris nostri Christus Dominus captus est in peccatis nostris,* sic breuiter ostendens et dominum nostrum Christum et passum esse pro nobis. Item loco alio : *Hic Deus meus,* inquit, *et non aestimabitur alter ad eum ; qui inuenit* PL 592 *omnem uiam prudentiae et dedit eam Iacob puero suo et Israel* V 318 *dilecto suo ; post haec in terra uisus est et cum hominibus con-*

---

106 Rom. 10, 3 **110** Abac. c. 3 **113** Ps. 39, 3 sq. **115** 1. Cor. 1, 31
XXXIII, **8** Sophon. 1, 1 **14** Thren. 4, 20

---

g p e^marg.^ *Hoffm.* **99** neque *B v* **108** in *om. e* statuet *v* (τάξει) statuit *mss Hoffm.* **109** inponet *A F G B H a b*² *e g p v* (ἐπιβιβᾷ) ; inponit *b*¹ ; statuit R *ut cod. Remens.* (*Sabat. II 970*) ut] et *e* **111** super petram *A G e g p* suppetram R supra p. *F r B H a b v* **116** in dño *e p*

XXXIII, **1** est — minor. *om. e* **9** marci *B g* **13** dom. christ. *B v* **14** dm̄ *B* **15** ihm Xp̄m *H g* et *sup. l. B ; om. H* alio loco *B H v* **15** inq. deus meus *B* **17** iac. p. s. eam *e* **18** electo *H* terris *H e* omnibus *e*¹

uersatus est. Hoc testimonium quidam non Hieremiae, sed scribae eius adtribuunt, qui uocabatur Baruch ; sed Hieremiae celebratius habetur. Rursus idem propheta de ipso : *Ecce,* inquit, *dies ueniunt, ait Dominus, et suscitabo Dauid germen iustum, et regnabit rex et sapiens erit et faciet iudicium et iustitiam in terra. In diebus illis saluabitur Iudas, et Israel habitabit confidenter ; et hoc est nomen, quod uocabunt eum : Dominus iustus noster.* De uocatione etiam gentium, quae fuerat futura et eam nunc impletam cernimus, sic locutus est : *Domine Deus meus et refugium meum in die malorum, ad te gentes uenient ab extremo terrae et dicent : Vere mendacia* μ 516 *coluerunt patres nostri simulacra, et non est in illis utilitas.* Quia uero non erant eum agnituri Iudaei, a quibus eum et occidi oportebat, sic idem propheta significat : *Graue cor per omnia, et homo est, et quis agnoscit eum ?* Huius est etiam illud quod in libro septimo decimo posui de testamento nouo, cuius est mediator Christus. Ipse quippe Hieremias ait : *Ecce dies ueniunt, dicit Dominus, et consummabo super domum Iacob testamentum nouum,* et cetera quae ibi leguntur.

Sophoniae autem prophetae, qui cum Hieremia prophetabat, haec praedicta de Christo interim ponam : *Expecta me, dicit Dominus, in die resurrectionis meae in futurum ; quia iudicium meum, ut congregem gentes et colligam regna.* Et ite- V 319 rum : *Horribilis,* inquit, *Dominus super eos, et exterminabit omnes deos terrae, et adorabit eum uir de loco suo, omnes insulae gentium.* Et paulo post : *Tunc,* inquit, *transuertam in populos linguam et progenies eius, ut inuocent omnes nomen Domini et seruiant ei sub iugo uno ; a finibus fluminum Aethiopiae adferent hostias mihi. In illo die ⟨non⟩ confunderis ex omnibus adinuentionibus tuis, quas impie egisti in me ; quia tunc auferam abs te prauitates iniuriae tuae ; et iam non adicies, ut magnificeris super montem sanctum meum, et subrelinquam in te populum mansuetum et humilem ; et uerebuntur a nomine Domini, qui reliqui fuerint Israel.* Hae sunt reliquiae, de quibus alibi prophetatur, quod apostolus etiam commemorat : *Si fuerit numerus filiorum Israel sicut harena maris, reli-*

---

19 Bar. 3, 36 sqq. **26** Hierem. 23, 5 sq. **30** Hierem. 16, 19 **33** Hierem. 17, 9 **34** C. 3 **37** Hierem. 31, 31 **41** Soph. 3, 8 **44** Ib. 2, 11 **52** Ib. 3, 9 sqq. **54** Esai. 10, 22

---

22 dies inquit *B* dicit dom. *e* **24** iudas R *A B b e* (Ἰούδας ; *cf.* XVII, *23, 19*) iuda *F G H a g p v Hoffm.* **27** fuerit *g* **29** mendatio *e* -tium *H* **33** agnoscit R *F G H b g ed. Arg.* agnoscet *B p* (γνώσεται) agnouit *A e* cognoscet *a v* **34** dec. sept. *v* (*cf. 1, 16*) **35** med. est *a* **40** meae] me *e* **48** et in *g v* ; in *om.* R *A F G B H a b e p ed. Arg.* **47** non *B v* (οὐ μὴ καταισχυνθῇς) ; *om. mss rell. ed. Arg. Wey.* confiteris R[1] **49** adicies *F B H* (*a b p ?*) *v* ; adiciens *G* ; audies R *A e g* **52** israel R *A B a b e v* in isr. *g p* de isr. *F G H ed. Arg.* hae R *B* (*a b e p ?*) *v* haec *A* F[1](*?*) *g ed. Arg.* **53** prophetabatur *p*

quiae saluae fient. Hae quippe in Christum illius gentis reliquiae crediderunt.

cap. XXXIV In ipsa porro Babyloniae captiuitate prius prophetauerunt Daniel et Hiezechiel, alii scilicet duo ex prophetis maioribus. PL 593 Quorum Daniel etiam tempus, quo uenturus fuerat Christus atque passurus, numero definiuit annorum ; quod longum est computando monstrare, et ab aliis factitatum est ante nos. De postestate uero eius et ecclesia sic locutus est : *Videbam,* inquit, *in uisu noctis, et ecce cum nubibus caeli ut filius hominis ueniens erat, et usque ad uetustum dierum peruenit, et in con-* V 320 *spectu eius praelatus est ; et ipsi datus est principatus et honor et regnum, et omnes populi, tribus, linguae ipsi seruient. Potestas eius potestas perpetua, quae non transibit, et regnum eius non corrumpetur.*

Hiezechiel quoque more prophetico per Dauid Christum significans, quia carnem de Dauid samine adsumpsit (propter quam formam serui, qua factus est homo, etiam seruus Dei dicitur idem Dei filius), sic eum prophetando praenuntiat ex persona Dei Patris : *Et suscitabo,* inquit, *super pecora mea pastorem unum qui pascat ea, seruum meum Dauid ; et ipse pascet ea et ipse erit his in pastorem. Ego autem Dominus ero eis in Deum, et seruus meus Dauid princeps in medio eorum ; ego Dominus locutus sum.* Et alio loco : *Et rex,* inquit, *unus erit omnibus imperans ; et non erunt ultra duae gentes, nec diuidentur amplius in duo regna ; neque polluenter ultra in idolis suis et abominationibus et in cunctis iniquitatibus suis. Et saluos eos faciam de uniuersis sedibus suis, in quibus peccauerunt, et mundabo eos ; et erunt mihi populus, et ego ero eis Deus ; et* μ 517 *seruus meus Dauid rex super eos, et pastor unus erit omnium eorum.*

cap. XXXV Restant tres minores prophetae, qui prophetauerunt in fine V 321 captiuitatis, Aggaeus, Zacharias, Malachias. Quorum Aggaeus Christum et ecclesiam hac apertius breuitate prophetat : *Haec dicit Dominus exercituum : Adhuc unum modicum est, et ego commouebo caelum et terram et mare et aridam, et mouebo*

---

55 Rom. 9, 27

XXXIV, **12** Dan. 7, 13 sq. **21** Hiezech. 34, 23 sq. **28** Hiezech. 37, 22 sqq.

---

55 haec R *A F* b^1

XXXIV, **1** babyllonia g^2 **2** *sq.* danihel *B e g* **6** et *om. b* ecclesia R *A G B a g p ed. Arg.* ; ecclesiae *F r H b e* ; gloria *v* **9** praelatus est] προσηνέχθη *cod. March.* (προηνέχθη ? *cf. XVI, 32, 29*) ; p̄liatus (= *proeliatus ?*) *B* **10** linguae R *A F G e g ut codd. Alex. March.* ; et ling. *r B H a b p v* **18** pascit *g* **19** hiis *B ed. Arg.* ; eis *v* **20** quorum *R* **24** in abom. *a b* abominationibus suis *a v* **26** eis R *F B H g p* illis *A G r rell. v*

XXXV, **2** (*et* **16**) zacch. R *b g* et malach. *a* malchias *e*

omnes gentes, et ueniet desideratus cunctis gentibus. Haec prophetia partim completa iam cernitur, partim speratur in fine complenda. Mouit enim caelum angelorum et siderum testimonio, quando incarnatus est Christus ; mouit terram ingenti miraculo de ipso uirginis partu ; mouit mare et aridam, cum et in insulis et in orbe toto Christus adnuntiatur : ita moueri omnes gentes uidemus ad fidem. Iam uero quod sequitur : *Et ueniet desideratus cunctis gentibus,* de nouissimo eius expectatur aduentu. Vt enim esse desideratus expectantibus, prius oportuit eum dilectum esse credentibus.

Zacharias de Christo et ecclesia : *Exulta,* inquit, *ualde, filia* PL *Sion, iubila, filia Hierusalem ; ecce rex tuus uenit tibi iustus* 594 *et saluator ; ipse pauper et ascendens super asinum et super pullum filium asinae ; et potestas eius a mari usque ad mare et a fluminibus usque ad fines terrae.* Hoc quando factum sit, ut Dominus Christus in itinere iumento huius generis uteretur, in euangelio legitur, ubi et haec prophetia commemoratur ex parte, quantum illi loco sufficere uisum est. Alio loco ad ipsum Christum in spiritu prophetiae loquens de remissione pecca- V 322 torum per eius sanguinem : *Tu quoque,* inquit, *in sanguine testamenti tui emisisti uinctos tuos de lacu, in quo non est aqua.* Quid per hunc lacum uelit intellegi, possunt diuersa sentiri etiam secundum rectam fidem. Mihi tamen uidetur non eo significari melius, nisi humanae miseriae profunditatem siccam quodam modo et sterilem, ubi non sunt fluenta iustitiae, sed iniquitatis lutum. De hoc quippe etiam in psalmo dicitur : *Et eduxit me de lacu miseriae et de luto limi.*

Malachias prophetans ecclesiam, quam per Christum cernimus propagatam, Iudaeis apertissime dicit ex persona Dei : *Non est mihi uoluntas in uobis, et munus non suscipiam de manu uestra. Ab ortu enim solis usque ad occasum magnum nomen meum in gentibus, et in omni loco sacrificabitur et offeretur nomini meo oblatio munda ; quia magnum nomen meum in gentibus, dicit Dominus.* Hoc sacrificium per sacerdotium Christi secundum ordinem Melchisedech cum in omni loco a solis ortu usque ad occasum Deo iam uideamus offerri, sacrificium autem Iudaeorum, quibus dictum est : *Non est mihi uoluntas in uobis, nec accipiam munus de manibus uestris,* cessasse negare non possint : quod adhuc expectant alium Christum, cum hoc, quod prophetatum legunt et impletum

XXXV, **6** Agg. 2, 7 sq. **20** Zach. 9, 9 sq. **22** Mt. 21 **26** Zach. 9, 11 **32** Ps. 39, 3 **39** Mal. 1, 10 sq.

7 iam compl. *H v* **17** uenit *R g p* (ἔρχεται) ueniet *A F G B H* (*rell. ?*) *v* tibi *om. p* **18** asinum *mss ed. Arg.* asinam *v* **20** flumine *G r H e g* (ποταμῶν) **27** sentire *e* **36** magnum est *a v* **44** possint *R A* B^2 *e* possum *F r H ed. Arg.* possunt B^1 (*rell. ?*) *v Hoffm.*

uident, impleri non potuerit nisi per ipsum ? Dicit enim paulo post de ipso ex persona Dei : *Testamentum meum erat cum eo* μ 518 *uitae et pacis, et dedi ei, ut timore timeret me, et a facie nominis mei reuereretur. Lex ueritatis erat in ore ipsius, in pace dirigens ambulauit mecum et multos conuertit ab iniquitate ; quoniam labia sacerdotis custodient scientiam et legem inquirent ex ore* V 323 *eius ; quoniam angelus Domini omnipotentis est.* Nec mirandum est, quia Domini omnipotentis angelus dictus est Christus Iesus. Sicut enim seruus propter formam serui, in qua uenit ad homines, sic angelus propter euangelium, quod nuntiauit hominibus. Nam si Graeca ista interpretemur, et euangelium bona nuntiatio est et angelus nuntius. De ipso quippe iterum dicit : *Ecce mittam angelum meum, et prospiciet* PL *uiam ante faciem meam ; et subito ueniet in templum suum* 595 *Dominus, quem uos quaeritis, et angelus testamenti, quem uos uultis. Ecce uenit, dicit Dominus omnipotens ; et quis sustinebit diem introitus eius ? aut quis resistet in aspectu eius ?* Hoc loco et primum et secundum Christi praenuntiauit aduentum ; primum scilicet, de quo ait : *Et subito ueniet in templum suum,* id est in carnem suam, de qua dixit in euangelio : *Soluite templum hoc, et in triduo resuscitabo illud ;* secundum uero, ubi ait : *Ecce uenit, dicit Dominus omnipotens, et quis sustinebit diem introitus eius ? aut quis resistet in aspectu eius ?* Quod autem dixit : *Dominus, quem uos quaeritis, et angelus testamenti, quem uos uultis,* significauit utique etiam Iudaeos secundum scripturas, quas legunt, Christum quaerere et uelle. Sed multi eorum, quem quaesierunt et uoluerunt, uenisse non agnouerunt, excaecati in cordibus suis praecedentibus meritis suis. Quod sane hic nominat testamentum, uel supra, ubi ait : *Testamentum meum erat cum eo,* uel hic, ubi eum dixit angelum testamenti, nouum procul dubio testamentum debemus V 324 accipere, ubi sempiterna, non uetus, ubi temporalia sunt promissa ; quae pro magno habentes plurimi infirmi et Deo uero talium rerum mercede seruientes, quando uident eis impios abundare, turbantur. Propter quod idem propheta, ut noui testamenti aeternam beatitudinem, quae non dabitur nisi bonis, distingueret a ueteris terrena felicitate, quae plerumque datur et malis : *Ingrauastis,* inquit, *super me uerba uestra, dicit Dominus, et dixistis : In quo detraximus de te ? Dixistis :*

---

52 Mal. 2, 5 sqq. **62** Ibid. 3, 1 sq. **66** Io. 2, 19

---

46 potuerint *H e*[1] **47** cum ipso *p* **48** ei *om. e* **49** reueretur *H e ed. Arg.* eius *B* **50** ambulabit *B H e g ed. Arg.* conuertet *B H e p ed. Arg.* **53** omnip. Dei *v* est[2] *sup. lin. B ;* est dictus *a* **54** form.] personam *p* **55** sic R *A G B a b e g p* sic̄ (= *sicut*) F sic et *r H v* **56** ista nomina *g* ista ita *p* interpretaremur *e* **58** mittam R *A B a e g p ed. Arg.* mitto *F r H b v* **61** ueniet *H e ed. Arg.* **66** et in triduū *e*[1] et triduo *e*[marg.] *ed. Arg.* **69** dixit R *A F r B H g p* dicit *rell. v* **78** plur.] multi *B*[1] **79** pro tal. *H* rerum *sup. l. B*

Vanus est omnis, qui seruit Deo, et quid plus, quia custodiuimus obseruationes eius, et quia ambulauimus supplicantes ante faciem Domini omnipotentis? Et nunc nos beatificamus alienos, et reaedificantur omnes, qui faciunt iniqua ; et aduersati sunt Deo, et salui facti sunt. Haec oblocuti sunt, qui timebant Dominum, unusquisque ad proximum suum ; et animaduertit Dominus et audiuit ; et scripsit librum memoriae in conspectu suo eis, qui timent Dominum et reuerentur nomen eius. Isto libro significatum est testamentum nouum. Denique quod sequitur audiamus : *Et erunt mihi, dicit Dominus omnipotens, in diem quam ego facio in adquisitionem, et eligam eos sicut eligit homo filium suum seruientem sibi ; et conuertimini, et uidebitis inter iustum et iniustum, et inter seruientem Deo et non seruientem. Quoniam ecce dies uenit ardens sicut clibanus et concremabit eos, et erunt omnes alienigenae et omnes facientes iniquitatem sti-* V 325 *pula, et incendet illos dies, qui adueniet, dicit Dominus omni-* μ 519 *potens ; et non derelinquetur eorum radix neque sarmentum. Et orietur uobis timentibus nomen meum sol iustitiae, et sanitas in pinnis eius ; et exibitis et exultabitis sicut uituli ex uinculis resoluti ; et conculcabitis iniquos, et erunt cinis sub pedibus* PL *uestris in die, in quo ego facio, dicit Dominus omnipotens.* Hic 596 est qui dicitur dies iudicii ; de quo suo loco, si Deus uoluerit, loquemur uberius.

cap. XXXVI

Post hos tres prophetas, Aggaeum, Zachariam, Malachiam, per idem tempus liberationis populi ex Babyloniae seruitute scripsit etiam Esdras, qui magis rerum gestarum scriptor est habitus quam propheta (sicuti est et liber, qui appellatur Esther, cuius res gesta in laudem Dei non longe ab his temporibus inuenitur) ; nisi forte Esdras in eo Christum prophetasse intellegendus est, quod inter quosdam iuuenes orta quaestione, quid amplius ualeret in rebus, cum reges unus dixisset, alter uinum, tertius mulieres, quae plerumque regibus imperarent, idem tamen tertius ueritatem super omnia demonstrauit esse uictricem. Consulto autem euangelio Christum esse cognosci-

---

105 Mal. 3, 13 sqq. ; 4, 1 sqq.

XXXVI, **11** 3. Esd. 3, 4 sqq.

---

uid. eis] uidentes *e* eis *om. H* **88** omnes *om.* B^1 et^2 *om. B H g* (= *codd. A Q Γ Sept.*) **92** in isto *H g ed. Arg.* **94** in diem R *A F B b p v* ; in die *G r H a* e^2 *g* ; inde e^1 **95** quam R *b sec. Graec.* (*aliter* xx, *27, 3 sqq.*) quem *B* qua *A F G r H a e g p v Hoffm.* diligam .. diligit *H* eligit R *G B b ed. Arg. sec. Gr* elegit *A G r a e g p* homo eligit *v* **96** conuertimini R *A F G r H b g* p^1 *ed. Arg.* -uertemini *B a e* p^2 *v sec. Gr.* **98** uen. dies *e* ueniet *H* **103** pinnis R A^1 *F* e^1 g^2 pennis A^2 *G r B a b* e^2 g^1 *p v* exult.] letabitis *a* sicuti *p* **104** reuol. *g* erit *H e* **105** in die quo *B H a* ego *om. a*

XXXVI, **1** zacch. *g* **2** babyloniae R (*34, 1*) babylonia *A* babylonica *F G r B H a b e g p v Hoffm.* **3** et *6* ezdras R *b g* ; hezras *e* **5** hester R *B H e g p* **7** quo *g* **11** esse cogn. R *A B e g p* cogn. esse *F G r H v*

mus ueritatem. Ab hoc tempore apud Iudaeos restituto templo
non reges, sed principes fuerunt usque ad Aristobolum;
quorum supputatio temporum non in scripturis sanctis, quae V 326
appellantur canonicae, sed in aliis inuenitur, in quibus sunt
et Macchabaeorum libri, quos non Iudaei, sed ecclesia pro
canonicis habet propter quorundam martyrum passiones
uehementes atque mirabiles, qui, antequam Christus uenisset
in carne, usque ad mortem pro Dei lege certarunt et mala
grauissima atque horribilia pertulerunt.

cap. XXXVII

Tempore igitur prophetarum nostrorum, quorum iam
scripta ad notitiam fere omnium gentium peruenerunt, et
multo magis post eos fuerunt philosophi gentium, qui hoc
etiam nomine uocarentur, quod coepit a Samio Pythagora,
qui eo tempore, quo Iudaeorum est soluta captiuitas, coe-
pit excellere atque cognosci. Multo magis ergo ceteri philo-
sophi post prophetas reperiuntur fuisse. Nam ipse Socrates PL
Atheniensis, magister omnium, qui tunc maxime claruerunt, 597
tenens in ea parte, quae moralis uel actiua dicitur, principa-
tum, post Esdram in chronicis inuenitur. Non multo post
etiam Plato natus est, qui longe ceteros Socratis discipulos
anteiret. Quibus si addamus etiam superiores, qui nondum
philosophi uocabantur, septem scilicet sapientes ac deinde
physicos, qui Thaleti successerunt in perscrutanda natura
rerum studium eius imitati, Anaximandrum scilicet et Anaxi-
menem et Anaxagoram aliosque nonnullos, antequam Pytha- μ 520
goras philosophum primus profiteretur: nec illi prophetas
nostros uniuersos temporis antiquitate praecedunt, quando
quidem Thales, post quem ceteri fuerunt, regnante Romulo
eminuisse fertur, quando de fontibus Israel in eis litteris, quae V 327
toto orbe manarent, prophetiae flumen erupit. Soli igitur illi
theologi poetae, Orpheus, Linus, Musaeus et si quis alius
apud Graecos fuit, his prophetis Hebraeis, quorum scripta
in auctoritate habemus, annis reperiuntur priores. Sed nec
ipsi uerum theologum nostrum Moysen, qui unum uerum
Deum ueraciter praedicauit, cuius nunc scripta in auctoritatis
canone prima sunt, tempore praeuenerunt; ac per hoc, quan-
tum ad Graecos adtinet, in qua lingua litterae huius saeculi
maxime ferbuerunt, nihil habent unde sapientiam suam
iactent, quo religione nostra, ubi uera sapientia est, si non
superior, saltem uideatur antiquior. Verum, quod fatendum

XXXVII, **10** Frick, F. A. p. 61 (Hier. Chr. I 114, 11 (e); 115, 13 (g)

---

13 aristobolum *mss* Aristobulum *v* **19** carne R *A F G r H a e*² *g p* (*cf. 47, 32*) carnem *B b e*¹ *v* lege dei *B* certauerunt *v*

XXXVII, **2** et *deleu. Kukula, Wien. St. 25 (1903), p. 317* **3** post eos] posteriores *Kukula* **4** phytag. (phit.) *B g* **10** ezdram R **14** taleti *B g* praescrut. *e* **17** se phil. *H p* phil. se *e*² **21** lumen *B* illi *om. B* **25** illi *B* **29** fer-

est, non quidem in Graecia, sed in barbaris gentibus, sicut in Aegypto, iam fuerat ante Moysen nonnulla doctrina, quae illorum sapientia diceretur ; alioquin non scriptum esset in libris sanctis, Moysen eruditum fuisse omni sapientia Aegyptiorum, tunc utique, quando ibi natus et a filia Pharaonis adoptatus atque nutritus etiam liberaliter educatus est. Sed nec sapientia Aegyptiorum sapientiam prophetarum nostrorum tempore antecedere potuit, quando quidem et Abraham propheta fuit. Quid autem sapientiae potuit esse in Aegypto, antequam eis Isis, quam mortuam tamquam magnam deam colendam putarunt, litteras traderet ? Isis porro Inachi filia fuisse proditur, qui primus regnare coepit Argiuis, quando Abrahae iam nepotes reperiuntur exorti.

cap. XXXVIII

Iam uero si longe antiquiora repetam, et ante illud grande PL 598 diluuium noste erat utique Noe patriarcha, quem prophetam V 328 quoque non inmerito dixerim ; si quidem ipsa arca, quam fecit et in qua cum suis euasit, prophetia nostrorum temporum fuit. Quid Enoch septimus ab Adam, nonne etiam in canonica epistula apostoli Iudae prophetasse praedicatur ? Quorum scripta ut apud Iudaeos et apud nos in auctoritate non essent, nimia fecit antiquitas, propter quam uidebantur habenda esse suspecta, ne proferrentur falsa pro ueris. Nam et proferuntur quaedam quae ipsorum esse dicantur ab eis, qui pro suo sensu passim quod uolunt credunt. Sed ea castitas canonis non recepit, non quod eorum hominum, qui Deo placuerunt, reprobetur auctoritas, sed quod ista esse non credantur ipsorum. Nec mirum debet uideri, quod suspecta habentur, quae sub tantae antiquitatis nomine proferuntur ; quando quidem in ipsa historia regum Iuda et regum Israel, quae res gestas continet, de quibus eidem scripturae cano- μ 521 nicae credimus, commemorantur plurima, quae ibi non explicantur et in libris dicuntur aliis inueniri, quos prophetae scripserunt, et alicubi eorum quoque prophetarum nomina non tacentur ; nec tamen inueniuntur in canone, quem recepit populus Dei. Cuius rei, fateor, causa me latet, nisi quod existimo etiam ipsos, quibus ea, quae in auctoritate religionis esse deberent, sanctus utique Spiritus reuelabat, alia sicut homines historica diligentia, alia sicut prophetas inspiratione diuina scribere potuisse, atque haec ita fuisse V 329

35 Act. 7, 22 **40** Gen. 20, 7 **42** Cf. c. 40, l. 6 ; Frick, Font. Aug. p. 62

XXXVIII, **6** Iud. 14 **21** 1. Chron. (Paral.) 29, 29 ; 2. Chron. 9, 29.

buerunt R² *A G r H g*¹ feruuerunt *R*¹ feruerunt *B g*² (*cf. 24, 14 ; 52, 62*) **36** natus et R *A G r B H b e g*² *p*² natus est *F a g*¹ *p*¹ natus est et *v* **42** putarunt R *F B H g p* putauerunt *A rell. v* **43** prius *e*

XXXVIII, **2** noe utique *e* **4** et *om. A* **5** enoc *g* **10** dicuntur *B*¹ **15** sub tantae] substantie *g* **20** scrips.] dixerunt *e* **24** itaque *e*¹ **26** haec

distincta, ut illa tamquam ipsis, ista uero tamquam Deo per ipsos loquenti iudicarentur esse tribuenda, ac sic illa pertinerent ad ubertatem cognitionis, haec ad religionis auctoritatem, in qua auctoritate custoditur canon, praeter quem iam si qua etiam sub nomine uerorum prophetarum scripta proferuntur, nec ad ipsam copiam scientiae ualent, quoniam utrum eorum sint, quorum esse dicuntur, incertum est ; et ob hoc eis non habetur fides, maxime his, in quibus etiam contra fidem librorum canonicorum quaedam leguntur, propter quod ea prorsus non esse apparet illorum.

cap. XXXIX

Non itaque credendum est, quod nonnulli arbitrantur, Hebraeam tantum linguam per illum, qui uocabatur Heber, unde Hebraeorum uocabulum est, fuisse seruatam, atque inde peruenisse ad Abraham, Hebraeas autem litteras a lege coepisse, quae data est per Moysen, sed potius per illam successionem patrum memoratam linguam cum suis litteris custoditam. Denique Moyses in populo constituit, qui docendis PL 599 litteris praeessent, priusquem diuinae legis ullas litteras nossent. Hos appellat scriptura γραμματοεισαγωγούς, qui Latine dici possunt litterarum inductores uel introductores, eo quod eas inducant, id est introducant, quodam modo in corda discentium uel in eas potius ipsos quos docent. Nulla igitur gens de antiquitate suae sapientiae super patriarchas et prophetas nostros, quibus diuina inerat sapientia, ulla se uanitate iactauerit, quando nec Aegyptus inuenitur, quae V 330 solet falso et inaniter de suarum doctrinarum antiquitate gloriari, qualicumque sapientia sua patriarcharum nostrorum tempore praeuenisse sapientiam. Neque enim quisquam dicere audebit mirabilium disciplinarum eos peritissimos fuisse, antequam litteras nossent, id est, antequam Isis eo uenisset easque ibi docuisset. Ipsa porro eorum memorabilis doctrina, quae appellata est sapientia, quid erat nisi maxime astronomia et si quid aliud talium disciplinarum magis ad exercenda ingenia quam ad inluminandas uera sapientia mentes solet ualere ? Nam quod adtinet ad philosophiam, quae se docere profitetur aliquid, unde fiant homines beati, circa tempora Mercurii, quem Trismegistum uocauerunt, in illis terris eius modi studia claruerunt, longe quidem ante sapientes uel philosophos Graeciae, sed tamen post Abraham et Isaac et

---

XXIX, **8** Quaest. in Heptat. II 69 (CE 28^{II}, 134, 14 sqq.) **9** Exod. 18, 21

---

om. B **30** quem] quae *e* **31** uerorum *mss plerr.* ; uerborum *p* ; ueri H^2 ; ueterum *v* **34** his] iis *B* etiam *om.* R

XXXIX, **4** non a lege *g* **7** in *om.* p^1 pop. Dei *v* **9** grammatoisagogus R *g* b^2, *itemque Graecis litteris p* -gos *F* e^2 -gas *A* e^1 gramatosysagogos *B* γραμματοεισαγωγεῖς *v* (= *LXX*) **15** uanitate *om. e* **21** porro appellata est eor. *g* **22** sap. quae quid *g* **23** si] his *p* disciplinarum doctrina *p* **27** trimegi-

Iacob et Ioseph, nimirum etiam post ipsum Moysen. Eo quippe tempore, quo Moyses natus est, fuisse reperitur Atlans ille magnus astrologus, Promethei frater, maternus auus Mercurii maioris, cuius nepos fuit Trismegistus iste Mercurius.

cap. XL Frustra itaque uanissima praesumptione garriunt quidam μ 522 dicentes, ex quo Aegyptus rationem siderum conprehendit, amplius quam centum annorum milia numerari. In quibus enim libris istum numerum collegerunt, qui non multum ante annorum duo milia litteras magistra Iside didicerunt? Non enim paruus auctor est in historia Varro, qui hoc prodidit, quod a litterarum etiam diuinarum ueritate non dissonat. V 331 Cum enim ab ipso primo homine, qui est appellatus Adam, PL nondum sex annorum milia compleantur, quo modo non isti 600 ridendi potius quam refellendi sunt, qui de spatio temporum tam diuersa et huic exploratae ueritati tam contraria persuadere conantur? Cui enim melius narranti praeterita credimus, quam qui etiam futura praedixit, quae praesentia iam uidemus? Nam et ipsa historicorum inter se dissonantia copiam nobis praebet, ut ei potius credere debeamus, qui diuinae, quam tenemus, non repugnat historiae. Porro autem ciues impiae ciuitatis diffusi usquequaque per terras cum legunt doctissimos homines, quorum nullius contemnenda uideatur auctoritas, inter se de rebus gestis ab aetatis nostrae memoria remotissimis discrepantes, cui potius credere debeant, non inueniunt. Nos uero in nostrae religionis historia fulti auctoritate diuina, quidquid ei resistit, non dubitamus esse falsissimum, quomodolibet sese habeant cetera in saecularibus litteris, quae seu uera seu falsa sint, nihil momenti adferunt, quo recte beateque uiuamus.

cap. XLI Vt autem iam cognitionem omittamus historiae, ipsi philosophi, a quibus ad ista progressi sumus, qui non uidentur laborasse in studiis suis, nisi ut inuenirent quo modo uiuendum esset adcommodate ad beatitudinem capessendam, cur dissenserunt et a magistris discipuli, et inter se condiscipuli, nisi quia ut homines humanis sensibus et humanis ratiocinationibus ista quaesierunt? Vbi quamuis esse potuerit et studium gloriandi, quo quisque alio sapientior et acutior uideri cupit V 332 nec sententiae quodam modo addictus alienae, sed sui dogmatis

---

(LXX, codd. Alex. Ambros.) **31** Frick, Font. Aug. p. 63

XL, **3** Cf. lib. 12 c. 11 **6** Frick, Font. Aug. p. 62 sq.

---

strum *B* **31** athlas *B* (*semper*) Atlas *v* **33** trimeg. *B* iste *om. R*

XL, **1** grauissima e^1 **2** rat. sid. compreh. Aeg. *v* conprehendat e^1 **8** ab illo *b* **9** isti *om. R* **14** int. se histor. *B* **19** gestis et ab *B* **21** Hos *e* **24** monenti *e* **25** affer. *B* offer. *H*

XLI, **4** capesc. *e p* **8** alios *e* auctior *e*

et opinionis inuentor, tamen ut nonnullos uel etiam plurimos eorum fuisse concedam, quos a suis doctoribus uel discendi sociis amor ueritatis abruperit, ut pro ea certarent, quam ueritatem putarent, siue illa esset, siue non esset : quid agit aut quo uel qua, ut ad beatitudinem perueniatur, humana se porrigit infelicitas, si diuina non ducit auctoritas ? Denique auctores nostri, in quibus non frustra sacrarum litterarum figitur et terminatur canon, absit ut inter se aliqua ratione dissentiant. Vnde non inmerito, cum illa scriberent, eis Deum uel per eos locutum, non pauci in scholis atque gymnasiis litigiosis disputationibus garruli, sed in agris atque urbibus cum doctis atque indoctis tot tantique populi crediderunt. Ipsi sane pauci esse debuerunt, ne multitudine uilesceret, quod religione carum esse oporteret ; nec tamen ita pauci, ut eorum non sit miranda consensio. Neque enim in multitudine philosophorum, qui μ 523 labore etiam litterario monumenta suorum dogmatum reliquerunt, facile quis inuenerit, inter quos cuncta quae sensere PL conueniant ; quod ostendere hoc opere longum est. 601

Quis autem sectae cuiuslibet auctor sic est in hac daemonicola ciuitate adprobatus, ut ceteri inprobarentur, qui diuersa et aduersa senserunt ? Nonne apud Athenas et Epicurei clarebant, adserentes res humanas ad deorum curam non pertinere, et Stoici, qui contraria sentientes eas regi atque muniri diis adiutoribus et tutoribus disputabant ? Vnde miror cur Anaxagoras reus factus sit, quia solem dixit esse lapidem ardentem, negans utique deum, cum in eadem ciuitate gloria floruerit Epicurus uixeritque securus, non solum V 333 solem uel ullum siderum deum esse non credens, sed nec Iouem nec ullum deorum omnino in mundo habitare contendens, ad quem preces hominum supplicationesque perueniant. Nonne ibi Aristippus in uoluptate corporis summum bonum ponens, ibi Antisthenes uirtute animi potius hominem fieri beatum adseuerans, duo philosophi nobiles et ambo Socratici, in tam diuersis atque inter se contrariis finibus uitae summam locantes, quorum etiam ille fugiendam, iste administrandam sapienti dicebat esse rem publicam, ad suam quisque sectam sectandam discipulos congregabat ? Nempe palam in conspicua et notissima porticu, in gymnasiis, in hortulis, in locis publicis ac priuatis cateruatim pro sua quisque opinione certabant, alii adserentes unum, alii innumerabiles mundos ; ipsum autem unum alii ortum esse, alii uero initium non habere ; alii interiturum, alii semper futurum ; alii mente diuina, alii fortuito et casibus agi ; alii inmortales esse ani-

---

12 uer. amor *B* **19** scolis R *A F G r B H e p* **20** urb. R *F G B H g p* ; in urb. *A r rell. v* **21** crediderint *p* **23** ita esse p. *p.* earum *e* **26** quae inter cuncta *p* **28** demonicula *H e p*marg. **30** et *om. p* **31** ad eorum *e* **33** atque tut. *B v* **37** esse deum *B* **50** uero *om. B* **52** fortuito R *e*² *g p* fortuitu *A F G r B a b e*¹ *v* fortuitis cas. *H* **52** *sq.* alii mortales ... alii inmort. *B e p*

mas, alii mortales; et qui inmortales, alii reuolui in bestias, alii nequaquam; qui uero mortales, alii mox interire post corpus, alii uiuere etiam postea uel paululum uel diutius, non tamen semper; alii in corpore constituentes finem boni, alii in animo, alii in utroque, alii extrinsecus posita etiam bona ad animum et corpus addentes; alii sensibus corporis semper, alii non semper, alii numquam putantes esse credendum. Has et alias paene innumerabiles dissensiones philosophorum quis umquam populus, quis senatus, quae potestas uel dignitas publica impiae ciuitatis diiudicandas et alias probandas ac recipiendas, alias inprobandas repudiandasque curauit, ac non passim sine ullo iudicio confuseque habuit in gremio suo tot controuersias hominum dissidentium, non de agris et domibus uel quaecumque pecuniaria ratione, sed de his rebus, [V 334] quibus aut misere uiuitur aut beate? Vbi etsi aliqua uera dicebantur, eadem licentia dicebantur et falsa, prorsus ut non frustra talis ciuitas mysticum uocabulum Babylonis acceperit. Babylon interpretatur quippe confusio, quod nos iam dixisse meminimus. Nec interest diaboli regis eius, quam contrariis inter se rixentur erroribus, quos merito multae uariaeque impietatis pariter possidet.

At uero gens illa, ille populus, illa ciuitas, illa res publica, illi Israelitae, quibus credita sunt eloquia Dei, nullo modo pseudoprophetas cum ueris prophetis parilitate licentiae confuderunt, [PL 602] sed concordes inter se atque in nullo dissentientes sacrarum litterarum ueraces ab eis agnoscebantur et tenebantur [μ 524] auctores. Ipsi eis erant philosophi, hoc est amatores sapientiae, ipsi sapientes, ipsi theologi, ipsi prophetae, ipsi doctores probitatis atque pietatis. Quicumque secundum illos sapuit et uixit, non secundum homines, sed secundum Deum, qui per eos locutus est, sapuit et uixit. Ibi si prohibitum est sacrilegium, Deus prohibuit. Si dictum est: *Honora patrem tuum et matrem tuam*, Deus iussit. Si dictum est: *Non moechaberis, non homicidium facies, non furaberis*, et cetera huius modi, non haec ora humana, sed oracula diuina fuderunt. Quidquid philosophi quidam inter falsa, quae opinati sunt, uerum uidere potuerunt et laboriosis disputationibus persuadere moliti sunt, quod mundum istum Deus fecerit eumque ipse prouidentissimus administret, de honestate uirtutum, de amore patriae, de fide amicitiae, de bonis operibus atque

---

XLI, **71** Cf. xvi, 4, 24; 17, 26 sqq. **75** Cf. Rom. 3, 2 **86** Exod. 20, 12 sqq.

---

53 reuoluti *g* resolui *p* **59** putant *e p* **61** qui sen. *e* **63** repudiendasque *e* **66** hiis *B* **67** quibus *om. e* **70** acciperit *e g* quippe interpr. *B H v* **73** possident *H g* **76** parilitate licentiae *mss* pari licentia *v* **78** cognosc. *p* et teneb. *om. H e* **85** tuum *om.* R *G H b e p ; inclus. Hoffm.*

omnibus ad mores probos pertinentibus rebus, quamuis nescientes ad quem finem et quonam modo essent ista omnia referenda, propheticis, hoc est diuinis, uocibus, quamuis per homines, in illa ciuitate populo commendata sunt, non argu- V 335 mentationum concertationibus inculcata, ut non hominis ingenium, sed Dei eloquium contemnere formidaret, qui illa cognosceret.

cap. XLII Has sacras litteras etiam unus Ptolomaeorum regum Aegypti nosse studuit et habere. Nam post Alexandri Macedonis, qui etiam Magnus cognominatus est, mirificentissimam minimeque diuturnam potentiam, qua uniuersam Asiam, immo paene totum orbem, partim ui et armis, partim terrore subegerat (quando inter cetera Orientis etiam Iudaeam ingressus obtinuit), eo mortuo comites eius cum regnum illud amplissimum non pacifice inter se possessuri diuisissent, sed potius dissipassent bellis omnia uastaturi, Ptolomaeos reges habere coepit Aegyptus; quorum primus, Lagi filius, multos ex Iudaea captiuos in Aegyptum transtulit. Huic autem succedens alius Ptolomaeus, qui est appellatus Philadelphus, omnes, quos ille adduxerat subiugatos, liberos redire permisit; insuper et dona regia in templum Dei misit petiuitque ab Eleazaro tunc pontifice dari sibi scripturas, quas profecto audierat fama praedicante diuinas, et ideo concupiuerat habere in bibliotheca, quam nobilissimam fecerat. Has ei cum idem pontifex misisset Hebraeas, post ille etiam interpretes postulauit; et dati sunt septuaginta duo, de singulis duodecim tribubus seni homines, linguae utriusque doctissimi Hebraeae PL 603 scilicet atque Graecae, quorum interpretatio ut Septuaginta uocetur, iam obtinuit consuetudo. Traditur sane tam mirabilem ac stupendum planeque diuinum in eorum uerbis fuisse consensum, ut, cum ad hoc opus separatim singuli sederint V 336 (ita enim eorum fidem Ptolomaeo placuit explorare), in nullo uerbo, quod idem significaret et tantundem ualeret, uel in uerborum ordine alter ab altero discreparet; sed tamquam unus esset interpres, ita quod omnes interpretati sunt unum erat; quoniam re uera spiritus erat unus in omnibus. Et ideo tam mirabile Dei munus acceperant, ut illarum scripturarum μ 525 non tamquam humanarum, sed, sicut erant, tamquam diuinarum etiam isto modo commendaretur auctoritas, credituris quandoque gentibus profutura, quod iam uidemus effectum.

cap. XLIII Nam cum fuerint et alii interpretes, qui ex Hebraea lingua in Graecam sacra illa eloquia transtulerunt, sicut Aquila,

---

94 quodam *Hg*

XLII, **1** *sqq.* ptolom. (pthol., phtol., thol.) *mss constanter ;* Ptolem. *v* **6** regna etiam *B* **7** illius *B* **8** sed] uel *B* **14** Dei] dñi *B* **16** concupierat *g Ep* **24** sederent *p* **29** un. er. spir. *e* **30** acceperunt *p*

Symmachus, Theodotion ; sicut etiam illa est interpretatio, cuius auctor non apparet et ob hoc sine nomine interpretis quinta editio nuncupatur : hanc tamen, quae Septuaginta est, tamquam sola esset, sic recepit ecclesia, eaque utuntur Graeci populi Christiani, quorum plerique utrum alia sit aliqua ignorant. Ex hac Septuaginta interpretatione etiam in Latinam linguam interpretatum est, quod ecclesiae Latinae tenent ; quamuis non defuerit temporibus nostris presbyter Hieronymus, homo doctissimus et omnium trium linguarum peritus, qui non ex Graeco, sed ex Hebraeo in Latinum eloquium easdem scripturas conuerterit. Sed eius tam litteratum laborem quamuis Iudaei fateantur esse ueracem, septuaginta uero interpretes in multis errasse contendant : tamen ecclesiae Christi tot hominum auctoritati ab Eleazaro tunc pontifice ad hoc tantum opus electorum neminem iudicant praeferen- PL 604 dum ; quia, etsi non in eis unus apparuisset spiritus sine du- V 337 bitatione diuinus, sed inter se uerba interpretationis suae septuaginta docti more hominum contulissent, ut, quod placuisset omnibus, hoc maneret, nullus eis unus interpres debuit anteponi ; cum uero tantum in eis signum diuinitatis apparuit, profecto quisquis alius illarum scripturarum ex Hebraea in quamlibet aliam linguam interpres est uerax, aut congruit illis septuaginta interpretibus, aut si non congruere uidetur, altitudo ibi prophetica esse credenda est. Spiritus enim, qui in prophetis erat, quando illa dixerunt, idem ipse erat etiam in septuaginta uiris, quando illa interpretati sunt ; qui profecto auctoritate diuina et aliud dicere potuit, tamquam propheta ille utrumque dixisset, quia utrumque idem Spiritus diceret, et hoc ipsum aliter, ut, si non eadem uerba, idem tamen sensus bene intellegentibus dilucesceret, et aliquid praetermittere et aliquid addere, ut etiam hinc ostenderetur non humanam fuisse in illo opere seruitutem, quam uerbis debebat interpres, sed diuinam potius potestatem, quae mentem replebat et regebat interpretis. Nonnulli autem codices Graecos interpretationis Septuaginta ex Hebraeis codicibus emendandos putarunt ; nec tamen ausi sunt detrahere, quod Hebraei non habebant et Septuaginta posuerunt ; sed tantum modo addiderunt, quae in Hebraeis inuenta apud Septuaginta non erant, eaque signis quibusdam in stellarum modum factis ad capita eorundem uersuum notauerunt, quae signa asteriscos uocant. Illa uero, quae non habent Hebraei, μ 526 habent autem Septuaginta, similiter ad capita uersuum iacentibus uirgulis, sicut scribuntur unciae, signauerunt. Et multi codices has notas habentes usquequaque diffusi sunt

XLIII, **3** est *om. p* **6** recipit H^2 *p* atque ut. *e* **9** ten. lat. *e* **13** conuertit *B* **19** se *om. e* **22** apparuit *mss plerr. v* (*cf. 54, 3 sq.*) apparuerit *p Hoffm.* **29** et *om. p* **31** ut] et e^1 si *om. p E* **35** potest.] uoluntatem *p* **36** inter-

et Latini. Quae autem non praetermissa uel addita, sed aliter dicta sunt, siue alium sensum faciant etiam ipsum non ab- V 338 horrentem, siue alio modo eundem sensum explicare monstrentur, nisi utrisque codicibus inspectis nequeunt reperiri. Si ergo, ut oportet, nihil aliud intueamur in scripturis illis, nisi quid per homines dixerit Dei Spiritus, quidquid est in Hebraeis codicibus et non est apud interpretes septuaginta, noluit ea per istos, sed per illos prophetas Dei Spiritus dicere. Quidquid uero est apud Septuaginta, in Hebraeis autem codicibus non est, per istos ea maluit quam per illos idem Spiritus dicere, sic ostendens utrosque fuisse prophetas. Isto enim modo alia per Esaiam, alia per Hieremiam, alia per alium aliumque prophetam uel aliter eadem per hunc ac per illum dixit, ut uoluit. Quidquid porro apud utrosque inuenitur, per utrosque dicere uoluit unus atque idem Spiritus ; sed ita ut illi praecederent prophetando, isti sequerentur prophetice illos interpretando ; quia sicut in illis uera et concordantia dicentibus unus pacis Spiritus fuit, sic et in istis non secum conferentibus et tamen tamquam ore uno cuncta interpretantibus idem Spiritus unus apparuit.

cap. XLIV Sed ait aliquis : « Quo modo sciam quid Ionas propheta PL dixerit Nineuitis, utrum : *Triduum, et Nineue euertetur,* an : 605 *Quadraginta dies ?* Quis enim non uideat non potuisse utrum- V 339 que tunc dici a propheta, qui missus fuerat terrere comminatione inminentis exitii ciuitatem ? Cui si tertio die fuerat futurus interitus, non utique quadragensimo die ; si autem quadragensimo, non utique tertio. Si ergo a me quaeritur, quid horum Ionas dixerit, hoc puto potius quod legitur in Hebraeo : *Quadraginta dies, et Nineue euertetur.* Septuaginta quippe longe posterius interpretati aliud dicere potuerunt, quod tamen ad rem pertineret et in unum eundemque sensum, quamuis sub altera significatione, concurreret, admoneretque lectorem utraque auctoritate non spreta ab historia sese adtollere ad ea requirenda, propter quae significanda historia ipsa conscripta est. Gesta sunt quippe illa in Nineue ciuitate, sed aliquid etiam significauerunt, quod modum illius ciuitatis excedat ; sicut gestum est, quod ipse propheta in uentre ceti

---

XLIV, **3** Ion. 3, 4

---

pretatione *e* **50** utriusque R *A p*[1] **51** igitur *v* **54** ea *om. e* **59** atque alium *B v* ac] aut *B* **60** porro] autem *e*[1] **64** non *om. e* **65** tamen *om. p* more *p* uno *om. B* **66** un. spir. *B*[1]

XLIV, **2** *sqq.* nineu. R *A*[1] *G p* neniu. *g* niniu. *B b e v* ninniu. *H* **5** excidii *B* exdii (!) *e*[marg.] **9** euertetur *G B a b g p v E*[v] uert. R subuert. *A F H e E*[p] subuerteretur *r* quinque (*err. typ.*) *Hoffm.* longe *om.* R **15** quippe sunt *p*

triduo fuit, et tamen alium significauit in profundo inferni triduo futurum, qui dominus est omnium prophetarum. Quapropter si per illam ciuitatem recte accipitur ecclesia gentium prophetice figurata, euersa scilicet per paenitentiam, ut qualis fuerat iam non esset, hoc quoniam per Christum factum est in ecclesia gentium, cuius illa Nineue figuram gerebat, siue (μ 527) per quadraginta dies siue per triduum idem ipse significatus est Christus ; per quadraginta scilicet, quia tot dies peregit cum discipulis suis post resurrectionem et ascendit in caelum ; per triduum uero, quia die tertio resurrexit ; tamquam lectorem nihil aliud quam historiae rerum gestarum inhaerere cupientem de somno excitauerint septuaginta interpretes idemque prophetae ad perscrutandam altitudinem prophetiae et quodam modo dixerint : « In quadraginta diebus ipsum quaere, in quo et triduum potueris inuenire ; illud in ascensione, (V 340) hoc in eius resurrectione reperies. » Propter quod utroque numero significari conuenientissime potuit, quorum unum per Ionam prophetam, alterum per septuaginta interpretum prophetiam, tamen unus atque idem Spiritus dixit. Longitudinem fugio, ut non haec per multa demonstrem, in quibus ab Hebraica ueritate putantur septuaginta interpretes discrepare et bene intellecti inueniuntur esse concordes. Vnde etiam ego pro meo modulo uestigia sequens apostolorum, quia et ipsi ex utrisque, id est ex Hebraeis et ex Septuaginta, testimonia prophetica posuerunt, utraque auctoritate utendum putaui, quoniam utraque una atque diuina est. Sed iam quae restant, ut possumus, exequamur.

cap. XLV Postea quam gens Iudaea coepit non habere prophetas, (PL 606) procul dubio deterior facta est, eo scilicet tempore, quo se sperabat instaurato templo post captiuitatem, quae fuit in Babylonia, futuram esse meliorem. Sic quippe intellegebat populus ille carnalis, quod praenuntiatum est per Aggaeum prophetam dicentem : *Magna erit gloria domus istius nouissimae, plus quam primae ;* quod de nouo testamento dictum esse paulo superius demonstrauit, ubi ait aperte Christum promittens : *Et mouebo omnes gentes, et ueniet desideratus cunctis gentibus.* Quo loco septuaginta interpretes alium sen- (V 341) sum magis corpori quam capiti, hoc est magis ecclesiae quam Christo, conuenientem prophetica auctoritate dixerunt : *Venient quae electa sunt Domini de cunctis gentibus,* id est homines, de quibus ipse Iesus in euangelio : *Multi,* inquit, *uocati, pauci uero electi.* Talibus enim electis gentium domus

---

XLV, **10** Agg. 2, 10. 8 **15** Mt. 22, 14

---

18 aliud *p* profundum *p* **26** suam et asc. *B* **27** resurrexerit *e* **32** et *om. H e* poteris *G B p* **40** ego et. *e* mod. meo *B* **41** utriusq. (*err.*) *Hoffm.* est et ex *B* **43** quae iam *A e*

XLV, **1** coep. iud. *A e* **14** iohannes *p*[1]

aedificatur Dei per testamentum nouum lapidibus uiuis, longe gloriosior, quam templum illud fuit, quod a rege Salomone constructum est et post captiuitatem instauratum. Propter hoc ergo nec prophetas ex illo tempore habuit illa gens et multis cladibus afflicta est ab alienigenis regibus ipsisque Romanis, ne hanc Aggaei prophetiam in illa instauratione templi opinaretur impletam.

Non multo post enim adueniente Alexandro subiugata est, quando etsi nulla est facta uastatio, quoniam non sunt ei ausi resistere et ideo placatum facillime subditi receperunt, non erat tamen gloria tanta domus illius, quanta fuit in suorum regum libera potestate. Hostias sane Alexander immolauit in Dei templo, non ad eius cultum uera pietate conuersus, sed impia uanitate cum diis eum falsis colendum putans. Deinde Ptolomaeus, Lagi filius, quod supra memoraui, post μ 528 Alexandri mortem captiuos inde in Aegyptum transtulit, quos eius successor Ptolomaeus Philadelphus beneuolentissime inde dimisit; per quem factum est, quod paulo ante narraui, ut septuaginta interpretum scripturas haberemus. Deinde contriti sunt bellis, quae in Macchabaeorum libris explicantur. Post haec capti a rege Alexandriae Ptolomaeo, qui est appellatus Epiphanes; inde ab Antiocho rege Syriae multis et grauissimis malis ad idola colenda conpulsi, templumque ipsum repletum sacrilegis superstitionibus gentium, quod tamen dux eorum strenuissimus Iudas, qui etiam Mac- V 342 chabaeus dictus est, Antiochi ducibus pulsis ab omni illa idolatriae contaminatione mundauit.

Non autem multo post Alcimus quidam per ambitionem, cum a genere sacerdotali esset alienus, quod nefas erat, pontifex factus est. Hinc iam post annos ferme quinquaginta, in PL quibus eis tamen pax non fuit, quamuis aliqua et prospere 607 gesserint, primus apud eos Aristobolus adsumpto diademate et rex et pontifex factus est. Antea quippe, ex quo de Babyloniae captiuitate reuersi sunt templumque instauratum est, non reges, sed duces uel principes habuerunt; quamuis et qui rex est possit dici princeps a principatu imperandi et dux eo, quod sit ductor exercitus; sed non continuo, quicumque principes uel duces sunt, etiam reges dici possunt, quod iste Aristobolus fuit. Cui successit Alexander, etiam ipse rex et pontifex, qui crudeliter in suos regnasse traditur. Post hunc uxor eius Alexandra regina Iudaeorum fuit, ex cuius tempore

30 Cf. c. 42, l. 9 sqq.

19 nec] quod *p* non hab. *p* et] ex *F*; sed *B*; *om. p* **24** facta est *A r v* **26** tanta gl. *B* **30** commemor. *B* **32** beniuol. *mss* (*cf. 51, 18*) **40** machabeus *A F B H* **43** post multum *a p* alcim. *G F g v* alchim. *R A B H a b e p* **45** etiam *e* **50** uel] et *H p*[1]

deinceps mala sunt eos secuta grauiora. Filii quippe huius Alexandrae Aristobolus et Hyrcanus inter se de imperio dimicantes uires aduersus Israeliticam gentem prouocauere Romanas. Hyrcanus namque ab eis contra fratrem poposcit auxilium. Tunc iam Roma subiugauerat Africam, subiugauerat Graeciam lateque etiam aliis orbis partibus imperans tamquam se ipsa non ualens ferre sua se quodam modo magnitudine fregerat. Peruenerat quippe ad seditiones domesticas graues atque inde ad bella socialia moxque ciuilia, tantumque se comminuerat et adtriuerat, ut ei mutandus rei publicae status, quo regeretur regibus, immineret. Pompeius ergo, populi Romani praeclarissimus princeps, Iudaeam cum exercitu ingressus ciuitatem capit, templum reserat, non deuotione supplicis, sed iure uictoris, et ad sancta sanctorum, quo V 343 nisi summum sacerdotem non licebat intrare, non ut uenerator, sed ut profanator accedit ; confirmatoque Hyrcani pontificatu et subiugatae genti inposito custode Antipatro, quos tunc procuratores uocabant, uinctum secum Aristobolum ducit. Ex illo Iudaei etiam tributarii Romanorum esse coeperunt. Postea Cassius etiam templum expoliauit. Deinde post paucos annos etiam Herodem alienigenam regem habere meruerunt, quo regnante natus est Christus. Iam enim uenerat plenitudo temporis significata prophetico spiritu per os pa- PL triarchae Iacob, ubi ait : *Non deficiet princeps ex Iuda, neque* 608 *dux de femoribus eius, donec ueniat cui repositum est, et ipse expectatio gentium.* Non ergo defuit Iudaeorum princeps ex μ 529 Iudaeis usque ad istum Herodem, quem primum acceperunt alienigenam regem. Tempus ergo iam erat, ut ueniret ille, cui repositum erat, quod nouo promissum est testamento, ut ipse esset expectatio gentium. Fieri autem non posset, ut expectarent eum gentes uenturum, sicut eum cernimus expectari, ut ueniat ad faciendum iudicium in claritate potentiae, nisi prius in eum crederent, cum uenit ad patiendum iudicium in humilitate patientiae.

cap. XLVI Regnante ergo Herode in Iudaea, apud Romanos autem iam mutato rei publicae statu imperante Caesare Augusto et per eum orbe pacato natus est Christus secundum praece- V 344 dentem prophetiam in Bethleem Iudae, homo manifestus ex homine uirgine, Deus occultus ex Deo Patre. Sic enim prophe-

78 Frick, F. A. p. 64 sq. **82** Gen. 49, 10 ; cf. XVI, 41, 13 (Frick, F. A. p. 65)

XLVI, **4** Mich. 5, 2

57 deinceps R *F G r B H a b e p* et deinceps *A g v* **59** aduersum *A e* **63** ipsa R *A B* (*cf.* XIX, *3, 30 et 55*) ipsam *F G r H a b e g p Hoffm.* **66** et] atque *v* **72** accessit *G* e^2 **76** etiam *om. B* **77** post *et* etiam *om. e* reg. alien. *e* **78** uen.] erat *p* **81** ipse erit *H p* ; ipse est e^2 **84** ergo] enim *p* **88** ueniant *e* **89** cred. in eum *B* uenerit *e*

XLVI, **2** iam *om. p* **4** iudeae R *g*

ta praedixerat : *Ecce uirgo accipiet in utero et pariet filium, et uocabunt nomen eius Emmanuel, quod est interpretatum : Nobiscum Deus.* Qui ut in se commendaret Deum, miracula multa fecit, ex quibus quaedam, quantum ad eum praedicandum satis esse uisum est, scriptura euangelica continet. Quorum primum est, quod tam mirabiliter natus est ; ultimum autem, quod cum suo resuscitato a mortuis corpore ascendit in caelum. Iudaei autem, qui eum occiderunt et in eum credere noluerunt, quia oportebat eum mori et resurgere, uastati infelicius a Romanis funditusque a suo regno, ubi iam eis alienigenae dominabantur, eradicati dispersique per terras (quando quidem ubique non desunt) per scripturas suas testimonio nobis sunt prophetias nos non finxisse de Christo ; quas plurimi eorum considerantes et ante passionem et maxime post eius resurrectionem crediderunt in eum, de quibus praedictum est : *Si fuerit numerus filiorum Israel sicut harena maris, reliquiae saluae fient.* Ceteri uero excaecati sunt, de quibus praedictum est : *Fiat mensa eorum ⟨coram ipsis⟩ in laqueum et in retributionem et ⟨in⟩ scandalum. Obscurentur oculi eorum, ne uideant ; et dorsum illorum semper incurua.* Proinde cum scripturis nostris non credunt, complentur in eis suae, quas caeci legunt. Nisi forte quis dixerit illas prophetias Christianos finxisse de Christo, quae Sibyllae nomine proferuntur uel aliorum, si quae sunt, quae non pertinent ad populum Iudaeorum. Nobis quidem illae sufficiunt, quae de V 345
nostrorum inimicorum codicibus proferuntur, quos agnosci- PL
mus propter hoc testimonium, quod nobis inuiti perhibent 609
eosdem codices habendo atque seruando, per omnes gentes etiam ipsos esse dispersos, quaqua uersum Christi ecclesia dilatatur. Nam prophetia in psalmis, quos legunt etiam, de hac re praemissa est, ubi scriptum est : *Deus meus, misericordia eius praeueniet me ; Deus meus demonstrauit mihi in inimicis meis, ne occideris eos, ne quando obliuiscantur legem tuam ; disperge eos in uirtute tua.* Demonstrauit ergo Deus ecclesiae in eius inimicis Iudaeis gratiam misericordiae suae, quoniam, sicut dicit apostolus, *delictum illorum salus gentibus ;* et ideo non eos occidit, id est non in eis perdidit quod μ 530
sunt Iudaei, quamuis a Romanis fuerint deuicti et oppressi, ne obliti legem Dei ad hoc, de quo agimus, testimonium nihil

---

8 Esai. 7, 14 ; Mt. 1, 23 **22** Esai. 10, 22 **25** Ps. 68, 23 sq. (Rom. 11, 9 sq.) **39** Ps. 58, 11 sq. **42** Rom. 11, 11

---

6 in utero *om. p* **7** emmanuhel *A B* **22** uero *om. e* **23** coram ipsis *F G r B H v ; om. rell.* (*cf. Rom. 11, 9*) **24** in scand. *F G r B H a b p v ; in om.* R *A e g Hoffm. Do.* ^{2,3} (*cf.* XVII, *20, 10*) **25** eorum *A r B H e* **29** si *sup. lin. g* **34** quaque *p* **37** eius] tua *p* in *om. H e g* **38** eos *om. p* **39** disperde *p* illos *H e p* Deus *om. H* **41** eorum *B H* salus est *F r B H* gentium *r H* **42** eos *sup. l. e* in *om. e* eos *e*^{2}

ualerent. Ideo parum fuit, ut diceret : *Ne occideris eos, ne quando obliuiscantur legem tuam*, nisi adderet etiam : *Disperge eos ;* quoniam si cum isto testimonio scripturarum in sua tantummodo terra, non ubique essent, profecto ecclesia, quae ubique est, eos prophetiarum, quae de Christo praemissae sunt, testes in omnibus gentibus habere non posset.

cap. XLVII Quapropter quisquis alienigena, id est non ex Israel progenitus nec ab illo populo in canonem sacrarum litterarum receptus, legitur aliquid prophetasse de Christo, si in nostram notitiam uenit aut uenerit, ad cumulum a nobis commemorari V 346 potest ; non quo necessarius sit, etiamsi desit, sed quia non incongrue creditur fuisse et in aliis gentibus homines, quibus hoc mysterium reuelatum est, et qui haec etiam praedicere inpulsi sunt, siue participes eiusdem gratiae fuerint siue expertes, sed per malos angelos docti sint, quos etiam praesentem Christum, quem Iudaei non agnoscebant, scimus fuisse confessos. Nec ipsos Iudaeos existimo audere contendere neminem pertinuisse ad Deum praeter Israelitas, ex quo propago Israel esse coepit, reprobato eius fratre maiore. Populus enim re uera, qui proprie Dei populus diceretur, nullus alius fuit ; homines autem quosdam non terrena, sed caelesti societate ad ueros Israelitas supernae ciues patriae pertinentes etiam in aliis gentibus fuisse negare non possunt ; quia si negant, facillime conuincuntur de sancto et mirabili uiro Iob, qui nec indigena nec proselytus, id est aduena populi Israel fuit, sed ex gente Idumaea genus ducens, ibi ortus, ibidem mortuus est ; qui diuino sic laudatur eloquio, ut, quod ad iustitiam pietatemque adtinet, nullus ei homo suorum temporum coaequetur. Quae tempora eius quamuis PL non inueniamus in Chronicis, colligimus tamen ex libro eius, 610 quem pro sui merito Israelitae in auctoritatem canonicam receperunt, tertia generatione posteriorem fuisse quam Israel. Diuinitus autem prouisum fuisse non dubito, ut ex hoc uno sciremus etiam per alias gentes esse potuisse, qui secundum Deum uixerunt eique placuerunt, pertinentes ad spiritalem Hierusalem. Quod nemini concessum fuisse credendum est, nisi cui diuinitus reuelatus est unus mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus, qui uenturus in carne sic antiquis sanctis praenuntiabatur, quem ad modum nobis uenisse V 347 nuntiatus est, ut una eademque per ipsum fides omnes in Dei

---

XLVII, **23** Iob 1, 8

---

49 est *om. H* prophetarum *e*[1] *g*[2] -tie *H*

XLVII, **1** ex *om. g* **2** canone *e p* **3** not. nostr. *B* **5** quod *e* **6** homines *om. e* **7** hoc *v* etiam hec *p* **9** sint *R B a p* (*cf.* fuerint) sunt *A F G r H b e g v Hoffm.* **14** enim] ei̅ (= *eius*) *e* pop. dei prop. *B* **16** uiros *g* **19** mirabile *e* prosilit. *g* **24** colligem. *g* **27** fuisse prou. *e* **32** homo

ciuitatem, Dei domum, Dei templum praedestinatos perducat ad Deum. Sed quaecumque aliorum prophetiae de Dei per Iesum Christum gratia proferuntur, possunt putari a Christianis esse confictae. Ideo nihil est firmius ad conuincendos quoslibet alienos, si de hac re contenderint, nostrosque faciendos, si recte sapuerint, quam ut diuina praedicta de Christo ea proferantur, quae in Iudaeorum codicibus scripta sunt ; quibus auulsis de sedibus propriis et propter hoc testimonium toto μ 531 orbe dispersis Christi usquequaque creuit ecclesia.

cap. XLVIII

Haec domus Dei maioris est gloriae, quam fuerat illa prima lignis et lapidibus ceterisque pretiosis rebus metallisque constructa. Non itaque Aggaei prophetia in templi illius instauratione completa est. Ex quo enim est instauratum, numquam ostenditur habuisse tantam gloriam, quantam habuit tempore Salomonis ; immo potius ostenditur primum cessatione prophetiae fuisse domus illius gloriam diminutam, deinde ipsius gentis cladibus tantis usque ad ultimum excidium, quod factum est a Romanis, sicut ea, quae supra sunt commemorata testantur. Haec autem domus ad nouum pertinens testamentum tanto utique maioris est gloriae, quanto meliores sunt lapides uiui, quibus credentibus renouatisque construitur. Sed ideo per instaurationem templi illius significata est, quia ipsa renouatio illius aedificii significat V 348 eloquio prophetico alterum testamentum, quod appellatur nouum. Quod ergo Deus dixit per memoratum prophetam : *Et dabo pacem in loco isto*, per significantem locum ille, qui eo significatur, intellegendus est ; ut, quia illo loco instaurato significata est ecclesia, quae fuerat aedificanda per Christum, nihil ⟨aliud⟩ accipiatur, quod dictum est : *Dabo pacem in loco isto*, nisi « dabo pacem in loco, quem significat locus iste ». Quoniam omnia significantia uidentur quodam PL modo earum rerum, quas significant, sustinere personas ; 611 sicut dictum est ab apostolo : *Petra erat Christus*, quoniam petra illa, de qua hoc dictum est, significabat utique Christum. Maior est itaque gloria domus huius noui testamenti quam domus prioris ueteris testamenti, et tunc apparebit maior, cum dedicabitur. Tunc enim *ueniet desideratus cunctis gentibus*, sicut legitur in Hebraeo. Nam primus eius aduentus nondum erat desideratus omnibus gentibus. Non enim quem deberent desiderare sciebant, in quem non crediderant. Tunc etiam secundum septuaginta interpretes (quia et ipse prophe-

---

XLVIII, **17** Agg. 2, 10 **24** 1. Cor. 10, 4 **29** Agg. 2, 8

---

om. R **37** Christ. Ies. *v* **38** conuincendum *p* **42** de] a *p*

XLVIII, **6** primo *e* **7** deminutam *R g* **16** dix. deus *r H* **18** instaurata *p* **20** aliud (*a b g p*² ?) *v Hoffm.* ; *om.* R *A F G r B H e p*¹ **21** loco, quem] illo, quem *Kukula, Wien. St. 25 p. 317 sq.* **24** petra autem er. *B* **25** significat *e* **29** prius *v* **30** erat *om. e* cunctis gent. *B*¹ *H e p*

ticus sensus est) *uenient quae electa sunt Domini de cunctis gentibus.* Tunc enim uere non uenient nisi electa, de quibus dicit apostolus : *Sicut elegit nos in ipso ante mundi constitutionem.* Ipse quippe architectus, qui dixit : *Multi uocati, pauci uero electi,* non de his, qui uocati sic uenerunt, ut de conuiuio proicerentur, sed de electis demonstraturus est aedificatam domum, quae nullam ruinam deinceps formidabit. Nunc autem, quando et hi replent ecclesias, quos tamquam in area uentilatio separabit, non apparet tanta gloria domus huius, quanta tunc apparebit, quando, quisquis ibi V 349 erit, semper erit.

cap. XLIX In hoc ergo saeculo maligno, in his diebus malis, ubi per humilitatem praesentem futuram comparat ecclesia celsitudinem et timorum stimulis, dolorum tormentis, laborum mo- μ 532 lestiis, temptationum periculis eruditur, sola spe gaudens, quando sanum gaudet, multi reprobi miscentur bonis et utrique tamquam in sagenam euangelicam colliguntur et in hoc mundo tamquam in mari utrique inclusi retibus indiscrete natant, donec perueniatur ad litus, ubi mali segregentur a bonis et in bonis tamquam in templo suo *sit Deus omnia in omnibus.* Proinde uocem nunc agnoscimus eius impleri, qui loquebatur in psalmo atque dicebat : *Adnuntiaui et locutus sum, multiplicati sunt super numerum.* Hoc fit nunc, ex quo primum per os praecursoris sui Iohannis, deinde per os proprium adnuntiauit et locutus est dicens : *Agite paenitentiam, adpropinquauit enim regnum caelorum.* Elegit discipulos, quos et apostolos nominauit, humiliter natos, inhonoratos, inlitteratos, ut, quidquid magnum essent et facerent, ipse in eis esset et faceret. Habuit inter eos unum, quo malo utens bene et suae passionis impleret dispositum et ecclesiae suae tolerandorum malorum praeberet exemplum. Seminato, quantum per eius oportebat praesentiam corporalem, sancto euangelio passus est, mortuus est, resurrexit, passione ostendens quid sustinere pro ueritate, resurrectione quid sperare PL 612 in aeternitate debeamus, excepta altitudine sacramenti, qua V 350 sanguis eius in remissionem fusus est peccatorum. Conuersatus est in terra quadraginta dies cum discipulis suis atque ipsis uidentibus ascendit in caelum et post dies decem misit promissum Spiritum sanctum ; cuius uenientis in eos qui

---

36 Eph. 1, 4 **37** Mt. 22, 14

XLIX, **6** Mt. 13, 47 **10** 1. Cor. 15, 28 **12** Ps. 39, 6 **15** Mt. 3, 2 ; 4, 17 **16** Lc. 6, 13

---

33 sensus] sermo *p* inuenient *e* dño *H* **34** uere *om. B* **35** nos *sup. l. B* **37** uero] autem *g v* **41** harea *g*

XLIX, **2** praesentem *et* ecclesia *om. p* aecclesiam *B* **5** et *om. p* **6** utique *p* **15** appropinquabit *p* **19** depos. *B* **22** et resurr. *e* **26** diebus *F G H e*

crediderant tunc signum erat maximum et maxime necessarium, ut unusquisque eorum linguis omnium gentium loqueretur ; ita significans unitatem catholicae ecclesiae per omnes gentes futuram ac sic linguis omnibus locuturam.

cap. L Deinde secundum illam prophetiam : *Ex Sion lex prodiet et uerbum Domini ex Hierusalem,* et secundum ipsius Domini Christi praedicta, ubi post resurrectionem stupentibus eum discipulis suis *aperuit sensum, ut intellegerent scripturas, et dixit eis, quoniam sic scriptum est, et sic oportebat Christum pati et resurgere a mortuis tertio die et praedicari in nomine eius paenitentiam et remissionem peccatorum per omnes gentes, incipientibus ab Hierusalem,* et ubi rursus eis de aduentu eius nouissimo requirentibus respondit atque ait : *Non est uestrum scire tempora quae Pater posuit in sua potestate ; sed accipietis uirtutem Spiritus sancti superuenientem in uos, et eritis mihi testes in Hierusalem et in totam Iudaeam et Samariam et usque in fines terrae,* primum se ab Hierusalem diffudit ecclesia, et cum in Iudaea atque Samaria plurimi credidissent, et in alias V 351 gentes itum est, eis adnuntiantibus euangelium, quos ipse, sicut luminaria, et aptauerat uerbo et accenderat Spiritu sancto. Dixerat enim eis : *Nolite timere eos, qui corpus occidunt, animam autem non possunt occidere.* Qui ut frigidi timore non essent, igne caritatis ardebant. Denique non solum per ipsos, qui eum et ante passionem et post resurrectionem uiderant et audierant, uerum etiam post obitum eorum per posteros eorum inter horrendas persecutiones et uarios cruciatus μ 533 ac funera martyrum praedicatum est toto orbe euangelium, contestante Deo signis et ostentis et uariis uirtutibus et Spiritus sancti muneribus ; ut populi gentium credentes in eum, qui pro eorum redemptione crucifixus est, Christiano amore uenerarentur sanguinem martyrum, quem diabolico furore fuderunt, ipsique reges, quorum legibus uastabatur ecclesia, ei nomini salubriter subderentur, quod de terrae crudeliter auferre conati sunt, et falsos deos inciperent persequi, quorum causa cultores Dei ueri fuerant antea persecuti.

cap. LI Videns autem diabolus templa daemonum deseri et in nomen liberantis Mediatoris currere genus humanum, haereticos mouit, qui sub uocabulo Christiano doctrinae resisterent PL Christianae, quasi possent indifferenter sine ulla correptione 613

L, **2** Esai. 2, 3 **8** Lc. 24, 45 sq. **13** Act. 1, 7 sq. **18** Mt. 10, 28

30 ut] et *p* **31** eccl. cath. *A e* **32** si *H e*

L, **2** dom. ips. *B* **6** tertia *F r B H* **7** et] in *B* **10** nosse temp. *A a e* tempora uel momenta *a v* **11** superuenientis *a* **12** in tota Iudaea et Samaria *r v ; rell. ut editur* usque ad *H* **16** accendebat *G g p* **19** per ipsos non solum *v* **20** resurr. suam *B* **24** ost.] portentis *A e* **27** uenerentur *Hg* **29** ei] dei *e* subder. sal. *e*

haberi in ciuitate Dei, sicut ciuitas confusionis indifferenter habuit philosophos inter se diuersa et aduersa sentientes. Qui ergo in ecclesia Christi morbidum aliquid prauumque sapiunt, si correpti, ut sanum rectumque sapiant, resistunt V 352
contumaciter suaque pestifera et mortifera dogmata emendare nolunt, sed defensare persistunt, haeretici fiunt et foras exeuntes habentur in exercentibus inimicis. Etiam sic quippe ueris illis catholicis membris Christi malo suo prosunt, dum Deus utitur et malis bene et *diligentibus eum omnia cooperatur in bonum.* Inimici enim omnes ecclesiae, quolibet errore caecentur uel malitia deprauentur, si accipiunt potestatem corporaliter affligendi, exercent eius patientiam ; si tantummodo male sentiendo aduersantur, exercent eius sapientiam ; ut autem etiam inimici diligantur, exercent eius beneuolentiam aut etiam beneficentiam, siue suadibili doctrina cum eis agatur siue terribili disciplina. Ac per hoc diabolus princeps impiae ciuitatis aduersus peregrinantem in hoc mundo ciuitatem Dei uasa propria commouendo nihil ei nocere permittitur, cui procul dubio et rebus prosperis consolatio, ut non frangatur aduersis, et rebus aduersis exercitatio, ut non corrumpatur prosperis, per diuinam prouidentiam procuratur, atque ita temperatur utrumque ab alterutro, ut in psalmo illam uocem non aliunde agnoscamus exortam : *Secundum multitudinem dolorum meorum in corde meo consolationes tuae iucundauerunt animam meam.* Hinc est et illud apostoli : *Spe gaudentes, in tribulatione patientes.*

Nam et id, quod ait idem doctor : *Quicumque uolunt in Christo pie uiuere, persecutionem patiuntur,* nullis putandum est deesse posse temporibus. Quia et cum ab eis, qui foris sunt, non saeuientibus uidetur esse tranquillitas et re uera est plurimumque consolationis adfert, maxime infirmis : non tamen V 353
desunt, immo multi sunt intus, qui corda pie uiuentium suis perditis moribus cruciant ; quoniam per eos blasphematur Christianum et catholicum nomen ; quod quanto est carius eis, qui uolunt pie uiuere in Christo, tanto magis dolent, quod μ 534
per malos intus positos fit, ut minus, quam piorum mentes desiderant, diligatur. Ipsi quoque haeretici, cum cogitantur habere nomen et sacramenta Christiana et scripturas et professionem, magnum dolorem faciunt in cordibus piorum ;

LI, **8** Cf. Tit. 3, 10 **14** Rom. 8, 28 **30** Ps. 93, 19 **31** Rom. 12, 12 **32** 2. Tim. 3, 12

LI, **8** correcti R[2] *A e p*[2] *;* corruptū *H* **11** si *e* **13** et[1] *sup. l. b* eum] deum *g* cooperatur *R B b e* (*cf.* 1, *10*, *5*) cooperantur *A F G r H a g p v Hoffm.* **18** beniuolentiam *mss* (*cf. 45, 32*) beneficient. *B H g* **25** prouid.] misericordiam *p* **27** cognosc. *p* **28** consulationis *g* **29** iocund. *B H p* et *om. p* **31** et *om. e* **32** patientur *v* **33** ab *om. H p* **34** saeu.] facientibus *p* uera utile est *g* **41** diligantur *p* cogitant *e* **43** cord.] pectoribus *e*[1]

quia et multi uolentes esse Christiani propter eorum dissensiones haesitare coguntur et multi maledici etiam in his inueniunt materiam blasphemandi Christianum nomen, quia et PL
ipsi quoquo modo Christiani appellantur. His atque huius 614
modi prauis moribus et erroribus hominum persecutionem patiuntur, qui uolunt in Christo pie uiuere, etiam nullo infestante neque uexante corpus illorum. Patiuntur quippe hanc persecutionem non in corporibus, sed in cordibus. Vnde illa uox est : *Secundum multitudinem dolorum meorum in corde meo.* Non enim ait : « In corpore meo. » Sed rursus quoniam cogitantur inmutabilia diuina promissa, et quod ait apostolus : *Nouit Dominus qui sunt eius (quos enim praesciuit et praedestinauit conformes imaginis filii sui*, ex eis perire nullus potest) : ideo sequitur in illo psalmo : *Consolationes tuae iucundauerunt animam meam.* Dolor autem ipse, qui fit in cordibus piorum, quos persequuntur mores Christianorum malorum siue falsorum, prodest dolentibus, quoniam de caritate descendit, qua eos perire nolunt nec impedire aliorum salutem. Denique magnae consolationes fiunt etiam de correctionibus eorum, quae piorum animas tanta iucunditate perfundunt, quantis doloribus de sua perditione cruciauerant. Sic in hoc saeculo, in his diebus malis non solum a tempore corporalis V 354
praesentiae Christi et apostolorum eius, sed ab ipso Abel, quem primum iustum impius frater occidit, et deinceps usque in huius saeculi finem inter persecutiones mundi et consolationes Dei peregrinando procurrit ecclesia.

cap. LII Proinde ne illud quidem temere puto esse dicendum siue credendum, quod nonnullis uisum est uel uidetur, non amplius ecclesiam passuram persecutiones usque ad tempus Antichristi, quam quot iam passa est, id est decem, ut undecima eademque nouissima sit ab Antichristo. Primam quippe computant a Nerone quae facta est, secundam a Domitiano, a Traiano tertiam, quartam ab Antonino, a Seuero quintam, sextam a Maximino, a Decio septimam, octauam a Valeriano, ab Aureliano nonam, decimam a Diocletiano et Maximiano. Plagas enim Aegyptiorum, quoniam decem fuerunt, antequam exire inde inciperet populus Dei, putant ad hunc intellectum esse referendas, ut nouissima Antichristi persecutio similis uideatur undecimae plagae, qua Aegyptii, dum hostiliter sequerentur Hebraeos, in mari Rubro populo Dei per

---

55 2. Tim. 2, 19 **56** Rom. 8, 29 **64** Cf. Eph. 5, 16

---

44 esse Chr.] xpiani fieri *p* **62** correpť. *g* **64** cruciauerant R *g p* -uerunt *A F r B H* (*a b e ?*) *v Hoffm.* **65** saeculo de numero persecutionum in his *F G r H* (*cf. Praef. !*)

LII, **1** ne *om. H e ;* nec *a* put. tem. *b* **4** quod *A B H e p* decima aut *a e* **6** quae f. est *om. B* **8** maximiano *H p* **11** inde exire *B v* inde exiret pop. *a* **13** *hinc deest g usque ad c. 54, l. 8*

siccum transeunte perierunt. Sed ego illa re gesta in Aegypto PL istas persecutiones prophetice significatas esse non arbitror ; 615 quamuis ab eis, qui hoc putant, exquisite et ingeniose illa μ 535 singula his singulis comparata uideantur, non prophetico spi- V 355 ritu, sed coniectura mentis humanae, quae aliquando ad uerum peruenit, aliquando fallitur.

Quid enim, qui hoc sentiunt, dicturi sunt de persecutione, qua ipse Dominus crucifixus est ? in quo eam numero posituri ? Si autem hac excepta existimant computandum, tamquam illae numerandae sint, quae ad corpus pertinent, non qua ipsum caput est appetitum et occisum : quid agent de illa, quae, postea quam Christus ascendit in caelum, Hierosolymis facta est, ubi beatus Stephanus lapidatus est, ubi Iacobus frater Iohannis gladio trucidatus, ubi apostolus Petrus ut occideretur inclusus et per angelum liberatus, ubi fugati atque dispersi de Hierosolymis fratres, ubi Saulus, qui postea Paulus apostolus factus est, uastabat ecclesiam, ubi ipse quoque iam fidem, quam persequebatur, euangelizans, qualia faciebat, est passus, siue per Iudaeam siue per alias gentes, quacumque Christum feruentissimus praedicabat ? Cur ergo eis a Nerone uidetur ordiendum, cum ad Neronis tempora inter atrocissimas persecutiones, de quibus nimis longum est cuncta dicere, ecclesia crescendo peruenerit ? Quod si a regibus factas persecutiones in numero existimant esse debere : rex fuit Herodes, qui etiam post ascensum Domini grauissimam fecit. Deinde quid respondent etiam de Iuliano, quem non numerant in decem ? An ipse non est ecclesiam persecutus, qui Christianos liberales litteras docere ac discere uetuit ? Sub quo Valentinianus maior, qui post eum tertius imperator fuit, fidei Christianae confessor extitit militiaque priuatus est ; ut omittam quae apud Antiochiam facere coeperat, nisi unius fidelissimi et constantissimi iuuenis, qui multis, ut torquerentur, adprehensis per totum diem primus V 356 est tortus, inter ungulas cruciatusque psallentis libertatem atque hilaritatem miratus horruisset et in ceteris deformius erubescere timuisset. Postremo nostra memoria Valens, supradicti Valentiniani frater, Arrianus, nonne magna perse- PL cutione per Orientis partes catholicam uastauit ecclesiam ? 616 Quale est autem, non considerare ecclesiam per totum mundum fructificantem atque crescentem posse in aliquibus gentibus persecutionem pati a regibus, et quando in aliis non patitur ? Nisi forte non est persecutio computanda, quando rex Gothorum in ipsa Gothia persecutus est Christianos crudelitate mirabili, cum ibi non essent nisi catholici, quorum

---

15 per illas res gestas *H a* **25** quia *H* e^1 **31** dictus est *a* **33** est talia p. e^2 **41** et ipse *A e* **42** lib. litt. Chr. doc. *B* **44** quia fid. (*om.* -que) *e* **47** per t. diem *om. B* **49** exhorr. *B a* **51** arrianus *mss* **53** non *om. e*

plurimi martyrio coronati sunt, sicut a quibusdam fratribus, qui tunc illic pueri fuerant et se ista uidisse incunctanter recordabantur, audiuimus ? Quid modo in Perside ? Nonne ita in Christianos ferbuit persecutio (si tamen iam quieuit), ut fugientes inde nonnulli usque ad Romana oppida peruenerint ? Haec atque huius modi mihi cogitanti non uidetur esse definiendus numerus persecutionum, quibus exerceri oportet ecclesiam. Sed rursus adfirmare aliquas futuras a regibus praeter illam nouissimam, de qua nullus ambigit Christianus, non minoris est temeritatis. Itaque hoc in medio relinquimus μ 536 neutram partem quaestionis huius astruentes siue destruentes, sed tantummodo ab adfirmandi quodlibet horum audaci praesumptione reuocantes.

cap. LIII Illam sane nouissimam persecutionem, quae ab Antichristo futura est, praesentia sua extinguet ipse Iesus. Sic enim scriptum est, quod eum *interficiet spiritu oris sui et euacuabit* V 357 *inluminatione praesentiae suae.* Hic quaeri solet : Quando istud erit ? Inportune omnino. Si enim hoc nobis nosse prodesset, a quo melius quam ab ipso Deo magistro interrogantibus discipulis diceretur ? Non enim siluerunt inde apud eum, sed a praesente quaesierunt dicentes : *Domine, si hoc tempore repraesentabis regnum Israel ?* At ille : *Non est,* inquit, *uestrum scire tempora, quae Pater posuit in sua potestate.* Non utique illi de hora uel die uel anno, sed de tempore interrogauerant, quando istud accepere responsum. Frustra igitur annos, qui remanent huic saeculo, computare ac definire conamur, cum hoc scire non esse nostrum ex ore Veritatis audiamus ; quos PL 617 tamen alii quadringentos, alii quingentos, alii etiam mille ab ascensione Domini usque ad eius ultimum aduentum compleri posse dixerunt. Quem ad modum autem quisque eorum astruat opinionem suam, longum est demonstrare et non necessarium. Coniecturis quippe utuntur humanis, non ab eis aliquid certum de scripturae canonicae auctoritate profertur. Omnium uero de hac re calculantium digitos resoluit et quiescere iubet ille, qui dicit : *Non est uestrum scire tempora, quae Pater posuit in sua potestate.*

Sed haec quia euangelia sententia est, mirum non est non ea repressos fuisse deorum multorum falsorumque cultores,

---

LIII, **4** 2. Thess. 2, 8 **10** Act. 1, 6 sq.

---

60 ibi *p* **62** ferbuit R² feruuit R¹ *A p* (*24, 14 ; 37, 25*) feruit *B b* fuerit *F* furit *G H* furuit *r* **63** inde fug. *B* peruenerunt R peruenirent *A F G r H a* **64** mihi *om. A F r H* **66** a *om. p* **67** nemo *F G r H* **69** struent. *e* **70** quolib. *e*

LIII, **1** nouiss. *om. p* **4** istuc *B e* **5** nob. hoc *B* scire *a* **9** repraesentaberis *e* praesentabis *a b* praesentaberis *v* aut (et *v*) quando regnum *a v* **10** nosse a **11** interrogauerunt *B* -gabant *a* **12** istuc R² *B e* istunc R¹ (*cf.* xv, *13, 11 et 87*) acceperant *p* **14** hoc *om. a* **19** nec ab *a* **22** nosse temp. uel

quominus fingerent daemonum responsis, quos tamquam deos colunt, definitum esse quanto tempore mansura esset religio Christiana. Cum enim uiderent nec tot tantisque persecutionibus eam potuisse consumi, sed his potius mira incrementa V 358 sumpsisse, excogitauerunt nescio quos uersus Graecos tamquam consulenti cuidam diuino oraculo effusos, ubi Christum quidem ab huius tamquam sacrilegii crimine faciunt innocentem, Petrum autem maleficia fecisse subiungunt, ut coleretur Christi nomen per trecentos sexaginta quinque annos, deinde completo memorato numero annorum sine mora sumeret finem. O hominum corda doctorum ! O ingenia litterata digna credere ista de Christo, quae credere non uultis in Christum, quod eius discipulus Petrus ab eo magicas artes non didicerit, sed, ipso innocente, tamen eius maleficus fuerit nomenque illius quam suum coli maluerit magicis artibus suis, magnis laboribus et periculis suis, postremo etiam effusione sanguinis sui ! Si Petrus maleficus fecit, ut Christum sic diligeret mundus, quid fecit innocens Christus, ut eum sic diligeret Petrus ? Respondeant igitur ipsi sibi et si possunt intellegant μ 537 illa superna gratia factum esse, ut propter aeternam uitam Christum diligeret mundus, qua gratia factum est, ut et propter aeternam uitam ab illo accipiendam et usque ad temporariam mortem pro illo patiendam Christum diligeret Petrus. Deinde isti dii qui sunt, qui possunt ista praedicere nec possunt auertere, ita succumbentes uni malefico et uni sceleri magico, quo puer, ut dicunt, anniculus occisus et dilaniatus et ritu nefario sepultus est, ut sectam sibi aduersariam tam prolixo tempore conualescere, tot tantarumque persecutionum horrendas crudelitates non resistendo, sed patiendo PL 618 superare et ad suorum simulacrorum templorum, sacrorum oraculorum euersionem peruenire permitterent ? Quis postremo est deus, non noster utique, sed ipsorum, qui uel inlectus tanto scelere uel inpulsus est ista praestare ? Non enim V 359 alicui daemoni, sed deo dicunt illi uersus haec Petrum arte magica definisse. Talem deum habent, qui Christum non habent.

cap. LIV Haec atque huius modi multa colligerem, si nondum annus ipse transisset, quem diuinatio ficta promisit et decepta uanitas credidit. Cum uero, ex quo nominis Christi cultus per eius in carne praesentiam et per apostolos institutus est, ante

---

momenta *a* **31** effuso *H p* **33** maleficia *R A F G*[1] *r H a b e* (*54, 43*) -ficio *G*[2] -ficiis *B p v* **42** maleficiis *H* **44** ipsis sibi *e* sibi ipsi *a* **45-47** Christ. — uitam *om. B*[1] **46** mund.] petrus *B*[2] et *om. B*[2] *a* **48** temporalem *e*[2] paciend. *B* ; capiend. *A e*[1] **48-49** petrum .. christus *B*[2] **49** qui sunt *om. p* praedicare *e* **50** uertere *R* **51** quod *F G H* ; qui *e*[2] dicitur *A e*[1] **52** in ritu *p* secta s. aduersaria .. conualesceret *p* **56** oraculorumque *F G H* qui *R* **57** est *om. a* **58** ita *a*

aliquot annos anni trecenti sexaginta quinque completi sunt, quid aliud quaerimus, unde ista falsitas refellatur ? Vt enim in Christi natiuitate huius rei non ponamus initium, quia infans et puer discipulos non habebat, tamen quando habere coepit, procul dubio tunc innotuit per eius corporalem praesentiam doctrina et religio Christiana, id est, postea quam in fluuio Iordane ministerio Iohannis est baptizatus. Propter hoc enim de illo prophetia illa praecesserat : *Dominabitur a mari usque ad mare et a flumine usque ad terminos orbis terrae.* Sed quoniam, priusquam passus esset et resurrexisset a mortuis, nondum fides omnibus fuerat definita (in resurrectione quippe Christi definita est, nam sic apostolus Paulus Atheniensibus loquitur dicens : *Iam nunc adnuntiat hominibus omnes ubique agere paenitentiam, eo quod statuit diem iudicare orbem in aequitate in uiro quo definiuit fidem omnibus resuscitans illum a mortuis) :* melius in hac quaestione soluenda inde V 360 initium sumimus ; praesertim quia tunc datus est etiam Spiritus sanctus, sicut eum dari post resurrectionem Christi oportebat in ea ciuitate, ex qua debuit incipere lex secunda, hoc est testamentum nouum. Prima enim fuit ex monte Sina per μ 538 Moysen, quod testamentum uocatur uetus. De hac autem, quae per Christum danda erat, praedictum est : *Ex Sion lex prodiet et uerbum Domini ex Hierusalem.* Vnde et ipse per omnes gentes dixit praedicari oportere in nomine suo paenitentiam, sed tamen incipientibus ab Hierusalem. Ibi ergo exorsus est huius nominis cultus, ut in Iesum Christum, qui crucifixus fuerat et resurrexerat, crederetur. Ibi haec fides tam insignibus initiis incanduit, ut aliquot hominum milia in Christi nomen mirabili alacritate conuersa uenditis suis rebus, ut egenis distribuerentur, proposito sancto et ardentissima caritate ad paupertatem uoluntariam peruenirent atque inter frementes et sanguinem sitientes Iudaeos se usque ad mortem pro ueritate certare non armata potentia, sed potentiore patientia praepararent. Hoc si nullis magicis artibus factum est, cur credere dubitant eadem uirtute diuina per PL totum mundum id fieri potuisse, qua hoc factum est ? Si 619 autem ut Hierosolymis sic ad cultum nominis Christi accenderetur tanta hominum multitudo, quae illum in cruce uel fixerat prensum uel riserat fixum, iam maleficium illud fece-

---

LIV, **13** Ps. 71, 8 **20** Act. 17, 30 sq. **27** Esai. 2, 3 **29** Lc. 24, 47 ; August., De Trinit. 4, 5 sqq.

LIV, **5** sunt R *F G r H a p* (*cf. 43, 21 sqq.*) ; sint *A*, *B* (*in ras.*), *b e v Hoffm.* **6** refall. *e* ; repell. *H* **8** infans] *hinc redit cod. g* **12** praecess. dicens *F r H* **15** fuer. omn. *B p* **16** sicut *g* **19** quo R *A F G r B a b e p sec. Graec.* in quo *g v* **24** nou. test. *B* **30** Christ. Ies. *v* **32** incaluit *F G r H* aliquod G^1 *H e g* **36** se *om. g* se utique usque *a* **40** posse g^2 (*rescript.*) quia *p* **41** sic *om. e g* **43** conprehens. *H* apprehens. *p*

rat Petrus, ex ipso anno quaerendum est, quando trecenti sexaginta quinque completi sint. Mortuus est ergo Christus duobus Geminis consulibus octauum Kalendas Aprilis. Resurrexit tertio die, sicut apostoli suis etiam sensibus probauerunt. Deinde post quadraginta dies ascendit in caelum ; V 361 post decem dies, id est quinquagensimo post suam resurrectionem die, misit Spiritum sanctum. Tunc tria milia hominum apostolis eum praedicantibus crediderunt. Tunc itaque nominis illius cultus exorsus est, sicut nos credimus et ueritas habet, efficacia Spiritus sancti ; sicut autem finxit uanitas impia uel putauit, magicis artibus Petri. Paulo post etiam signo mirabili facto, quando ad uerbum ipsius Petri quidam mendicus ab utero matris ita claudus, ut ab aliis portaretur et ad por- PL tam templi, ubi stipem peteret, poneretur, in nomine Iesu 620 Christi saluus exiluit, quinque hominum milia crediderunt ; ac deinde aliis atque aliis accessibus credentium creuit ecclesia. Ac per hoc colligitur etiam dies, ex quo annus ipse sumpsit initium, scilicet quando missus est Spiritus sanctus, id est per Idus Maias. Numeratis proinde consulibus trecenti sexaginta quinque anni reperiuntur impleti per easdem Idus consulatu Honorii et Eutychiani. Porro sequenti anno, consule Malio Theodore, quando iam secundum illud oraculum daemonum aut figmentum hominum nulla esse debuit religio Christiana, quid per alias terrarum partes forsitan factum sit, non fuit necesse perquirere ; interim, quod scimus, in ciuitate μ 539 notissima et eminentissima Carthagine Africae Gaudentius et Iouius comites imperatoris Honorii quarto decimo Kalendas Aprilis falsorum deorum templa euerterunt et simulacra fregerunt. Ex quo usque ad hoc tempus per triginta ferme annos quis non uideat quantum creuerit cultus nominis Christi, praesertim postea quam multi eorum Christiani facti sunt, qui tamquam uera illa diuinatione reuocabantur a fide eamque completo eodem numero annorum inanem ridendamque uiderunt ? Nos ergo, qui sumus uocamurque Chistiani, V 362 non in Petrum credimus, sed in quem credidit Petrus ; Petri de Christo aedificati sermonibus, non carminibus ueneнати ; nec decepti maleficiis, sed beneficiis eius adiuti. Ille

---

46 Frick, F. A. p. 66 sqq. **58** Act. 3 ; 4, 4 **69** Pauly-Wiss., R. E. VII 859 ; IX 2016

---

45 sint R *(a b e g ?) v* sunt *A F G r B H p* **46** octauum R (*Draeger, Hist. Synt.* § *178 extr.*) ; VIII· *B H* ; octauo *A F G e g v Hoffm. Wey.* ; VIII *a b p* apriles R² *G g* april' *H b p* **47** tertio R *A B a b e g* tertia *F G r H p v* apostolis *e* sui *B* **52** exortus *B* **57** ubi] ut *e*¹ **58** Christi *om.* R exiluit R *A G a e* exiliuit *r B H b g p v Hoffm.* milia hom. *H a v* **64** euticiani *B H* consulē (u *ex* o *corr.*) *g* **65** malio R *A b e* alio *F H a g* mallio *G r B p v Hoffm.* **69** kartag. *H* **70** IIII° X^{mo} *B* ; ·XIIII· *p* **78** credidimus *e g* **79** ịṇ carmin. *e* carnibus *g* **80** eius *om.* *B p*

Petri magister Christus in doctrina, quae ad uitam ducit aeternam, ipse est magister et noster.

Sed aliquando iam concludamus hunc librum, hoc usque disserentes et quantum satis uisum est demonstrantes, quisnam sit duarum ciuitatum, caelestis atque terrenae, ab initio usque in finem permixtarum mortalis excursus ; quarum illa, quae terrena est, fecit sibi quos uoluit uel undecumque uel etiam ex hominibus falsos deos, quibus sacrificando seruiret ; illa autem, quae caelestis peregrinatur in terra, falsos deos non facit, sed a uero Deo ipsa fit, cuius uerum sacrificium ipsa sit. Ambae tamen temporalibus uel bonis pariter utuntur uel malis pariter affliguntur, diuersa fide, diuersa spe, diuerso amore, donec ultimo iudicio separentur, et percipiat unaquaeque suum finem, cuius nullus est finis ; de quibus ambarum finibus deinceps disserendum est.

---

81 etern. ducit *e* **82** est *sup. lin. B* est et magister noster *a* b^2 *v* et *om. B* **83** hoc R *A e* (*cf.* xv, *17*, *38*) huc *F G r B H a b g p v Hoffm.* usque ad diss. *g* **86** permist, e^1 **88** omnibus *H g* **90** a *om.* R *p* **94** amborum *A* de quibus ambobus *F G r H* **95** *hic desinit cod. F.* Explicit liber de ciuitate dĩ octauus decimus item incipit eiusdem de ciuitate dĩ liber nonus decimus in x͠po feliciter amen. R

LIBER XIX. μ 539 PL 621

cap. I Quoniam de ciuitatis utriusque, terrenae scilicet et caelestis, debitis finibus deinceps mihi uideo disputandum : prius exponenda sunt, quantum operis huius terminandi ratio patitur, V 363 argumenta mortalium, quibus sibi ipsi beatitudinem facere in huius uitae infelicitate moliti sunt, ut ab eorum rebus uanis spes nostra quid differat, quam Deus nobis dedit, et res ipsa, hoc est uera beatitudo, quam dabit, non tantum auctoritate diuina, sed adhibita etiam ratione, qualem propter infideles possumus adhibere, clarescat. De finibus enim bonorum et malorum multa et multipliciter inter se philosophi disputarunt ; quam quaestionem maxima intentione uersantes inuenire conati sunt, qui efficiat hominem beatum. Illud enim est finis boni nostri, propter quod appetenda sunt cetera, ipsum autem propter se ipsum ; et illud finis mali, propter quod uitanda sunt cetera, ipsum autem propter se ipsum. Finem boni ergo nunc dicimus, non quo consumatur, ut non sit, sed quo perficiatur, ut plenum sit ; et finem mali, non quo esse desinat, sed quo usque nocendo perducat. Fines itaque isti sunt summum bonum et summum malum. De quibus inueniendis atque in hac uita summo bono adipiscendo, uitando autem summo malo, multum, sicut dixi, laborauerunt, qui studium sapientiae in saeculi huius uanitate professi sunt ; nec tamen eos, quamuis diuersis errantes modis, naturae limes in tantum ab itinere ueritatis deuiare permisit, ut non alii in animo, alii in corpore, alii in utroque fines bonorum ponerent et malorum. Ex qua tripertita uelut generalium distributione sectarum Marcus Varro in libro de philosophia tam multam dogmatum uarietatem diligenter et subtiliter scrutatus aduertit, ut ad ducentas octoginta et octo sectas, non quae iam essent, sed quae esse possent, adhibens quasdam differentias facillime perueniret.

Quod ut breuiter ostendam, inde oportet incipiam, quod ipse aduertit et posuit in libro memorato, quattuor esse quaedam, quae homines sine magistro, sine ullo doctrinae adminiculo, sine industria uel arte uiuendi, quae uirtus dicitur et V 364 procul dubio discitur, uelut naturaliter appetunt, aut uoluptatem, qua delectabiliter mouetur corporis sensus, aut quietem, qua fit ut nullam molestiam corporis quisque patiatur, aut utramque, quam tamen uno nomine uoluptatis Epicurus appellat, aut uniuersaliter prima naturae, in quibus et haec sunt et alia, uel in corpore, ut membrorum integritas et PL 622

I, **4** in quib. *p* **5** uan. reb. *p* **13** est *om. e* **14** semet ipsum *a b* **16** ergo boni *D a v* **29** et LXXX[ta]·VIII[to]· *a* et octo R *A G r B H b e g p* ; octo *a v* ; *om. D* **38** quisq. corp. *B a b v*

salus atque incolumitas eius, uel in animo, ut sunt ea, quae uel parua uel magna in hominum reperiuntur ingeniis. Haec igitur quattuor, id est uoluptas, quies, utrumque, prima naturae, ita sunt in nobis, ut uel uirtus, quam postea doctrina inserit, propter haec appetenda sit, aut ista propter uirtutem, aut utraque propter se ipsa ; ac per hoc fiunt hinc duodecim sectae ; per hanc enim rationem singulae triplicantur ; quod cum in una demonstrauero, difficile non erit id in ceteris inuenire. Cum ergo uoluptas corporis animi uirtuti aut subditur aut praefertur aut iungitur, tripertita uariatur diuersitate sectarum. Subditur autem uirtuti, quando in usum uirtutis adsumitur. Pertinet quippe ad uirtutis officium et uiuere patriae et propter patriam filios procreare, quorum neutrum fieri potest sine corporis uoluptate ; nam sine illa nec cibus μ 541 potusque sumitur, ut uiuatur, nec concumbitur, ut generatio propagetur. Cum uero praefertur uirtuti, ipsa appetitur propter se ipsam, uirtus autem adsumenda creditur propter illam, id est, ut nihil uirtus agat nisi ad consequendam uel conseruandam corporis uoluptatem ; quae uita deformis est quidem, quippe ubi uirtus seruit dominae uoluptati (quamuis nullo modo haec dicenda sit uirtus) ; sed tamen etiam ista horribilis turpitudo habuit quosdam philosophos patronos et defensores suos. Virtuti porro uoluptas iungitur, quando neutra earum propter alteram, sed propter se ipsas ambae appetuntur. Quapropter sicut uoluptas uel subdita uel praelata uel iuncta uirtuti tres sectas facit, ita quies, ita utrumque, ita V 365 prima naturae alias ternas inueniuntur efficere. Pro uarietate quippe humanarum opinionum uirtuti aliquando subduntur, aliquando praeferuntur, aliquando iunguntur, ac sic ad duodenarium sectarum numerum peruenitur. Sed iste quoque numerus duplicatur adhibita una differentia, socialis uidelicet uitae, quoniam, quisquis sectatur aliquam istarum duodecim sectam, profecto aut propter se tantum id agit aut etiam propter socium, cui debet hoc uelle quod sibi. Quocirca duodecim sunt eorum, qui propter se tantum unamquamque tenendam putant, et aliae duodecim eorum, qui non solum propter se sic uel sic philosophandum esse decernunt, sed etiam propter alios, quorum bonum appetunt sicut suum. Hae autem sectae uiginti quattuor iterum geminantur addita differentia ex Academicis nouis et fiunt quadraginta octo. Illarum quippe uiginti quattuor unamquamque sectarum potest quisque sic tenere ac defendere ut certam, quem ad PL modum defenderunt Stoici quod hominis bonum, quo beatus 623 esset, in animi tantummodo uirtute consisteret ; potest alius

---

44 inserit ista *e* **47** ipsam *A D e p* **56** concubitur *e* **63-64** habuit *post* suos *pos. v* **72** sociali differentia *p* **73** sectam *R A G r D*[1] *H g p* sectarum *B D*[2] *a b e v* **80** hee *H* haec (*D*[1] *?*) *g* **84** quo] quod *D*[1] *g* **85** uirt. tant. *H p*

ut incertam, sicut defenderunt Academici noui, quod eis etsi non certum, tamen ueri simile uidebatur. Viginti quattuor ergo fiunt per eos, qui eas uelut certas propter ueritatem, et aliae uiginti quattuor per eos, qui easdem quamuis incertas propter ueri similitudinem sequendas putant. Rursus, quia unamquamque istarum quadraginta octo sectarum potest quisque sequi habitu ceterorum philosophorum, itemque alius potest habitu Cynicorum, ex hac etiam differentia duplicantur et nonaginta sex fiunt. Deinde quia earum singulas quasque ita tueri homines possunt atque sectari, ut aut otiosam diligant uitam, sicut hi, qui tantummodo studiis doctrinae uacare uoluerunt atque ualuerunt, aut negotiosam, V 366
sicut hi, qui cum philospharentur tamen administratione rei publicae regendisque rebus humanis occupatissimi fuerunt, aut ex utroque genere temperatam, sicut hi, qui partim erudito otio partim necessario negotio alternantia uitae suae tempora tribuerunt : propter has differentias postest etiam triplicari numerus iste sectarum et ad ducentas octoginta octo perduci.

Haec de Varronis libro, quantum potui, breuiter ac dilucide posui, sententias eius meis explicans uerbis. Quo modo autem refutatis ceteris unam eligat, quam uult esse Academicorum ueterum (quos a Platone institutos usque ad Polemonem, qui ab illo quartus eius scholam tenuit, quae Academia dicta μ 542
est, habuisse certa dogmata uult uideri et ob hoc distinguit ab Academicis nouis, quibus incerta sunt omnia, quod philosophiae genus ab Arcesila coepit successore Polemonis), eamque sectam, id est ueterum Academicorum, sicut dubitatione ita omni errore carere arbitretur, longum est per omnia demonstrare ; nec tamen omni ex parte res omittenda est. Remouet ergo prius illas omnes differentias, quae numerum multiplicauere sectarum, quas ideo remouendas putat, quia non in eis est finis boni. Neque enim existimat ullam philosophiae sectam esse dicendam, quae non eo distet a ceteris, quod diuersos habeat fines bonorum et malorum. Quando quidem nulla est homini causa philosophandi, nisi ut beatus sit ; quod autem beatum facit, ipse est finis boni ; nulla est igitur causa philosophandi, nisi finis boni : quam ob rem quae nullum boni finem sectatur, nulla philosophiae secta dicenda est. Cum ergo quaeritur de sociali uita, utrum sit tenenda sapienti, ut summum bonum, quo fit homo beatus, ita uelit et curet amici sui, quem ad modum suum, an suae

---

86 incerta *e* **95** ita tueri] statuere *e* **96** diligunt D^1 **109** scol. *A B D H e g* ac(h)ademica *B D a* **112** arcesila *g v* archesila R *A G r B D H a b e* archesilao *p* **115** nec tamen — est *om.* D^1 **118** illam *p* **119** distet *B* g^1 *v* distat R *A G r D H a b e* g^2 *p* **120** quo *p* **122** *sq.* fines D^1 **127** uellit D^1 g^1 et] ut *e*

tantummodo beatitudinis causa faciat quidquid facit : non de ipso summo bono quaestio est, sed de adsumendo uel non [V 367] adsumendo socio ad huius participationem boni, non propter se ipsum, sed propter eundem socium, ut eius bono ita gaudeat, sicut gaudet suo. Item cum quaeritur de Academicis nouis, quibus incerta sunt omnia, utrum ita sint res haben- [PL 624] dae, in quibus philosophandum est, an, sicut aliis philosophis placuit, certas eas habere debeamus : non quaeritur quid in boni fine sectandum sit, sed de ipsius boni ueritate, quod sectandum sit, sed de ipsius boni ueritate, quod sectandum uidetur, utrum sit necne dubitandum ; hoc est, ut id planius eloquar, utrum ita sectandum sit, ut, qui sectatur, dicat esse uerum, an ita, ut, qui sectatur, dicat uerum sibi uideri, etiamsi forte sit falsum, tamen uterque sectetur unum atque idem bonum. In illa etiam differentia, quae adhibetur ex habitu et consuetudine Cynicorum, non quaeritur, quisnam sit finis boni, sed utrum in illo habitu et consuetudine sit uiuendum ei, qui uerum sectatur bonum, quodlibet ei uerum uideatur esse atque sectandum. Denique fuerunt, qui cum diuersa sequerentur bona finalia, alii uirtutem, alii uoluptatem, eundem tamen habitum et consuetudinem tenebant, ex quo Cynici appellabantur. Ita illud quidquid est, unde philosophi Cynici discernuntur a ceteris, ad eligendum ac tenendum bonum, quo beati fierent, utique nil ualebat. Nam si aliquid ad hoc interesset, profecto idem habitus eundem finem sequi cogeret, et diuersus habitus eundem sequi finem non sineret.

cap. II In tribus quoque illis uitae generibus, uno scilicet non [V 368] segniter, sed in contemplatione uel inquisitione ueritatis otioso, altero in gerendis rebus humanis negotioso, tertio ex utroque genere temperato, cum quaeritur quid horum sit potius eligendum, non finis boni habet controuersiam ; sed quid horum trium difficultatem uel facilitatem adferat ad consequendum uel retinendum finem boni, id in ista quaestio- [μ 543] ne uersatur. Finis enim boni, cum ad eum quisque peruenerit, protinus beatum facit ; in otio autem litterato, uel in negotio publico, uel quando utrumque uicibus agitur, non continuo quisque beatus est. Multi quippe in quolibet horum trium possunt uiuere, et in appetendo boni fine, quo fit homo beatus, errare. Alia est igitur quaestio de finibus bonorum et malorum, quae unamquamque philosophorum sectam facit, et aliae sunt quaestiones de sociali uita, de cunctatione Academicorum, de uestitu et uictu Cynicorum, de tribus uitae ge-

---

128 faciet *g* quicquid faciat *p* **138** id *sup. l. e* **139** eloquamur e^1 ẹṣṣẹ *m. 1 deleu. e* **140** an ita — uerum *om. e* **141** uerum] bonum B^1 **148** quo R *G r* D^1 *H* (*cf. 145*) qua *A B* D^2 *a b e g p v Hoffm.*

II, **5** ^{ut} non fin. *D* (ut *m. 2*) **7** in *sup. lin.g* **12** ad petendi *e* **16** uictu et

neribus, otioso, actuoso, ex utroque modificato ; quarum nulla
est, in qua de bonorum et malorum finibus disputatur. Proinde
quoniam Marcus Varro has quattuor adhibens differentias,
id est ex uita sociali, ex Academicis nouis, ex Cynicis, ex isto
uitae genere tripertito ad sectas ducentas octoginta octo
peruenit, et si quae aliae possunt similiter adici : remotis eis
omnibus, quoniam de sectando summo bono nullam inferunt
quaestionem et ideo sectae nec sunt nec uocandae sunt, ad
illas duodecim, in quibus quaeritur, quod sit bonum hominis,
quo adsecuto fit beatus, ut ex eis unam ueram, ceteras falsas
ostendat esse, reuertitur. Nam remoto illo tripertito genere PL 625
uitae duae partes huius numeri detrahuntur et sectae non- V 369
aginta sex remanent. Remota uero differentia ex Cynicis ad-
dita ad dimidium rediguntur et quadraginta octo fiunt. Au-
feramus etiam quod ex Academicis nouis adhibitum est :
rursus dimidia pars remanet, id est uiginti quattuor. De
sociali quoque uita quod accesserat similiter auferatur : duo-
decim sunt reliquae, quas ista differentia, ut uiginti quattuor
fierent, duplicauerat. De his ergo duodecim nihil dici potest,
cur sectae non sint habendae. Nihil quippe aliud in eis quae-
ritur quam finis bonorum et malorum. Inuentis autem bono-
rum finibus profecto e contrario sunt malorum. Hae autem
ut fiant duodecim sectae, illa quattuor triplicantur, uoluptas,
quies, utrumque et prima naturae, quae primigenia Varro
uocat. Haec quippe quattuor dum singillatim uirtuti ali-
quando subduntur, ut non propter se ipsa, sed propter offi-
cium uirtutis appetenda uideantur, aliquando praeferuntur,
ut non propter se ipsa, sed propter haec adipiscenda uel con-
seruanda necessaria uirtus putetur, aliquando iunguntur, ut
propter se ipsa et uirtus et ista appetenda credantur, quater-
narium numerum triplum reddunt et ad duodecim sectas
perueniunt. Ex illis autem quattuor rebus Varro tres tollit,
uoluptatem scilicet et quietem et utrumque ; non quod eas
inprobet, sed quod primigenia illa naturae et uoluptatem in
se habeant et quietem. Quid ergo opus est ex his duabus tria
quaedam facere, duo scilicet, cum singillatim appetuntur
uoluptas aut quies, et tertium, cum ambae simul, quando qui-
dem prima naturae et ipsas et praeter ipsas alia multa conti-
neant ? De tribus ergo sectis ei placet diligenter esse tractan-
dum, quaenam sit potius eligenda. Non enim ueram plus V 370
quam unam uera ratio esse permittit, siue in his tribus sit
siue alicubi alibi, quod post uidebimus. Interim de his tribus

uestitu *p* **17** et ex D^2 *p v* **22** adicere motis *e* **26** quid *H v* **34** et quatt. *g* **36** sint non *e* **37** finis R *A r B D H g p* fines *G a b e v Hoffm.* **38** haec *B g* hec *H* **39** ut] *superscr.* ita e^2 ut ita fiant *B* illae D^2 ille *e* **40** primogenia g^2, *p* (-niam) ; prima genia e^2 **42** ipsam *e* **45** iunguntur R *A G r B D H a b e g* (*progr. p. 9 ; cf. 1, 69 sq.*) iungantur *p* iungitur *v* **50** primog. g^2 **51** habent *D* **52** dum *B v* **54** ipsa al. *e* **56** ueram *g* **58** alibi *om.* R

quo modo unam Varro eligat, quantum breuiter aperteque possumus, disseramus. Istae nempe tres sectae ita fiunt, cum uel prima naturae propter uirtutem, uel uirtus propter prima μ 544 naturae, uel utraque, id est et uirtus et prima naturae, propter se ipsa sunt expetenda.

cap. III Quid ergo istorum trium sit uerum atque sectandum, isto modo persuadere conatur. Primum, quia summum bonum in philosophia non arboris, non pecoris, non Dei, sed hominis quaeritur, quid sit ipse homo, quaerendum putat. Sentit quippe in eius natura duo esse quaedam, corpus et animam, et horum quidem duorum melius esse animam longeque praestabilius omnino non dubitat, sed utrum anima sola sit homo, ut ita sit ei corpus tamquam equus equiti (eques enim non homo et equus, sed solus homo est ; ideo tamen eques dicitur, PL 626 quod aliquo modo se habet ad equum), an corpus solum sit homo, aliquo modo se habens ad animam, sicut poculum ad potionem (non enim calix et potio, quam continet calix, simul dicitur poculum, sed calix solus ; ideo tamen quod potioni continendae sit adcommodatus), an uero nec anima sola nec solum corpus, sed simul utrumque sit homo, cuius sit pars una siue anima siue corpus, ille autem totus ex utroque constet, ut homo sit (sicut duos equos iunctos bigas uocamus, quorum siue dexter siue sinister pars est bigarum, unum uero V 371 eorum, quoquo modo se habeat ad alterum, bigas non dicimus, sed ambo simul). Horum autem trium hoc elegit tertium hominemque nec animam solam nec solum corpus, sed animam simul et corpus esse arbitratur. Proinde summum bonum hominis, quo fit beatus, ex utriusque rei bonis constare dicit, et animae scilicet et corporis. Ac per hoc prima illa naturae propter se ipsa existimat expetenda ipsamque uirtutem, quam doctrina inserit uelut artem uiuendi, quae in animae bonis est excellentissimum bonum. Quapropter eadem uirtus, id est ars agendae uitae, cum acceperit prima naturae, quae sine illa erant, sed tamen erant etiam quando eis doctrina adhuc deerat, omnia propter se ipsa appetit simulque etiam se ipsam, omnibusque simul et se ipsa utitur, eo fine, ut omnibus delectetur atque perfruatur, magis minusque, ut quaeque inter se maiora atque minora sunt, tamen omnibus gaudens et quaedam minora, si necessitas postulat, propter maiora uel adipiscenda uel tenenda contemnens. Omnium autem bono-

---

60 dum e^{1}

III, **4** ipse sit g homo ipse *p* sensit *a* **6** duum *B* **10** al. modo] aliquando B^{1} *H* habet R *B D H e p* habens *A* habeat *r* (*a b g ?*) *v Hoffm. Wey.* (*cf. 14 :* sit) ad *om.* e^{1} an] cum p^{1} **15** sit *sup. l. B* pars sit *v* **19** biga/ non dicitur *D* **20** ambo R, *D* (*ras. ?*), *b* g^{1} ambos *A G r B H a e* g^{2} *p v* elegit R *A G r B H a b e* eliget *g* eligit *D p v* **21** hominem quem *D* **25** se ipsam *D* e^{1} appetenda *B ;* expectanda D^{1} **30** ipsa R *B D H a* e^{2} (XVIII, *45*, *63 ;* XIX, *3*, *55*) ipsam *A G r* e^{1} *g p v* **31** ipsa *e* hominibusque *D* et se] et sepe *p*

rum uel animi uel corporis nihil sibi uirtus omnino praeponit. Haec enim bene utitur et se ipsa et ceteris, quae hominem faciunt beatum, bonis. Vbi uero ipsa non est, quamlibet multa sint bona, non bono eius sunt, cuius sunt, ac per hoc nec eius bona dicenda sunt, cui male utenti utilia esse non possunt. Haec ergo uita hominis, quae uirtute et aliis animi et corporis bonis, sine quibus uirtus esse non potest, fruitur, beata esse dicitur; si uero et aliis, sine quibus esse uirtus potest, uel ullis uel pluribus, beatior; si autem prorsus omnibus, ut nullum omnino bonum desit uel animi uel corporis, beatissima. Non enim hoc est uita, quod uirtus, quoniam non omnis uita, V 372 sed sapiens uita uirtus est; et tamen qualiscumque uita sine ulla uirtute potest esse; uirtus uero sine ulla uita non potest μ 545 esse. Hoc et de memoria dixerim atque ratione, et si quid tale aliud est in homine. Sunt enim haec et ante doctrinam, sine his autem non potest esse ulla doctrina, ac per hoc nec uirtus, quae utique discitur. Bene autem currere, pulchrum esse corpore, uiribus ingentibus praeualere et cetera huius modi talia sunt, ut et uirtus sine his esse possit et ipsa sine uirtute; bona sunt tamen, et secundum istos etiam ipsa propter se ipsa diligit uirtus, utiturque illis et fruitur, sicut uirtutem decet.

Hanc uitam beatam etiam socialem perhibent esse, quae PL amicorum bona propter se ipsa diligat sicut sua eisque propter 627 ipsos hoc uelit quod sibi; siue in domo sint, sicut coniux et liberi et quicumque domestici, siue in loco, ubi domus est eius, sicuti est urbs, ut sunt hi qui ciues uocantur, siue in orbe toto, ut sunt gentes quas ei societas humana coniungit, siue in ipso mundo, qui censetur nomine caeli et terrae, sicut esse dicunt deos, quos uolunt amicos esse homini sapienti, quos nos familiarius angelos dicimus. De bonorum autem et e contrario malorum finibus negant ullo modo esse dubitandum et hanc inter se et nouos Academicos adfirmant esse distantiam, nec eorum interst quicquam, siue Cynico siue alio quolibet habitu et uictu in his finibus, quos ueros putant, quisque philosophetur. Ex tribus porro illis uitae generibus, otioso, actuoso et quod ex utroque compositum est, hoc tertium sibi placere adseuerant. Haec sensisse atque docuisse Academicos ueteres Varro adserit, auctore Antiocho, magistro Ciceronis et suo, quem sane Cicero in pluribus fuisse Stoicum quam ueterem Academicum uult uideri. Sed quid ad nos, qui potius V 373

III, **76** Acad. pr. 2, 21 sq.; 43 (ed. Plasb. 1908 p. 103 sq.; 145)

---

37 et[1] *om. g* **38** uero *om. D*[1] **39** hoc *R r H g* hoc iam *A G B D a b e p v Hoffm.* **41** qua *e* **43** uirt. esse *H p* **44** plurimis *p* **55** se ipsa *R, B* (ipsa *m. 1 in marg.*), *H a b* (*l. 30*); se ipsam *A G r D e g p v Hoffm.* **56** diligitur *R A D*[2] *a b* **59** ipsam *D*[2] *e* diligit *p* **60** se ipsos *D* **62** eius est *D v* sicut *D* toto orbe *H v* **74** anticho *D*[1] **75** quem *B*[1] *D*[1]

de rebus ipsis iudicare debemus, quam pro magno de hominibus quid quisque senserit scire ?

cap. IV Si ergo quaeratur a nobis, quid ciuitas Dei de his singulis interrogata respondeat ac primum de finibus bonorum malorumque quid sentiat : respondebit aeternam uitam esse summum bonum, aeternam uero mortem summum malum ; propter illam proinde adipiscendam istamque uitandam recte nobis esse uiuendum. Propter quod scriptum est : *Iustus ex fide uiuit ;* quoniam neque bonum nostrum iam uidemus, unde oportet ut credendo quaeramus, neque ipsum recte uiuere nobis ex nobis est, nisi credentes adiuuet et orantes qui et ipsam fidem dedit, qua nos ab illo adiuuandos esse credamus. Illi autem, qui in ista uita fines bonorum et malorum esse putauerunt, siue in corpore siue in animo siue in utroque ponentes summum bonum, atque, ut id explicatius eloquar, siue in uoluptate siue in uirtute siue in utraque, siue in quiete siue in uirtute siue in utraque, siue in uoluptate simul et quiete siue in uirtute siue in utrisque, siue in primis naturae siue in uirtute siue in utrisque, hic beati esse et a se ipsis beatificari mira uanitate uoluerunt. Inrisit hos Veritas per prophetam dicentem : *Dominus nouit cogitationes hominum* uel, sicut hoc testimonium posuit apostolus Paulus : *Dominus nouit cogitationes sapientium, quoniam uanae sunt.*

Quis enim sufficit quantouis eloquentiae flumine uitae huius μ 546 miserias explicare ? Quam lamentatus est Cicero in consola- PL 628 tione de morte filiae, sicut potuit ; sed quantum est quod V 374 potuit ? Ea quippe, quae dicuntur prima naturae, quando, ubi, quo modo tam bene se habere in hac uita possunt, ut non sub incertis casibus fluctuent ? Quis enim dolor contrarius uoluptati, quae inquietudo contraria quieti in corpus cadere sapientis non potest ? Membrorum certe amputatio uel debilitas hominis expugnat incolumitatem, deformitas pulchritudinem, inbecillitas sanitatem, uires lassitudo, mobilitatem torpor aut tarditas ; et quid horum est, quod nequeat in carnem sapientis inruere ? Status quoque corporis atque motus, cum decentes et congruentes sunt, inter naturae prima numerantur ; sed quid si aliqua mala ualetudo membra

---

IV, **7** Abac. 2, 4 ; Gal. 3, 11 **21** Ps. 93, 11 ; 1. Cor. 3, 20

---

78 quisque quid *D*

IV, **2** primum *om. p* **5** propter — uiuendum *om.* B^1 **13** ut *om.* e^1 **17** beatis *g* beatificari *R G r D H* (VII, *30, 41 sq. et 44*) *;* beati fieri *A B a b e g p v Hoffm.* (*cf. l. 110 et 193*) **19** homin.] sapientium B^1 (*cf. 21*) **22** sufficiet g^2 **31** latitudo *b* **32** tepor *e* torp. aut] corporũ *b* ecquid *v* **34** et] atque *p v* **35** uali-

tremore concutiat ? quid si usque ad ponendas in terra manus dorsi spina curuetur et hominem quodam modo quadrupedem faciat ? Nonne omnem statuendi corporis et mouendi speciem decusque peruertet ? Quid ipsius animi primigenia quae appellantur bona, ubi duo prima ponunt propter conprehensionem perceptionemque ueritatis sensum et intellectum ? Sed qualis quantusque remanet sensus, si, ut alia taceam, fiat homo surdus et caecus ? Ratio uero et intellegentia quo recedet, ubi sopietur, si aliquo morbo efficiatur insanus ? Phrenetici multa absurda cum dicunt uel faciunt, plerumque a bono suo proposito et moribus aliena, immo suo bono proposito moribusque contraria, siue illa cogitemus siue uideamus, si digne consideremus, lacrimas tenere uix possumus aut forte nec possumus. Quid dicam de his, qui daemonum patiuntur incursus ? Vbi habent absconditam uel obrutam intellegentiam suam, quando secundum suam uoluntatem et anima eorum et corpore malignus utitur spiritus ? Et quis confidit hoc malum in hac uita euenire non posse sapienti ? Deinde perceptio ueritatis in hac carne qualis aut quanta est, quando, sicut legimus in ueraci V 375
libro sapientiae, *corpus corruptibile adgrauat animam et deprimit terrena inhabitatio sensum multa cogitantem ?* Impetus porro uel appetitus actionis, si hoc modo recte Latine appellatur ea, quam Graeci uocant ὁρμήν, quia et ipsam primis naturae deputant bonis, nonne ipse est, quo geruntur etiam insanorum illi miserabiles motus et facta, quae horremus, quando peruertitur sensus ratioque sopitur ?

Porro ipsa uirtus, quae non est inter prima naturae, quoniam eis postea doctrina introducente superuenit, cum sibi bonorum culmen uindicet humanorum, quid hic agit nisi perpetua bella cum uitiis, nec exterioribus, sed interioribus, nec alienis, sed plane nostris et propriis, maxime illa, quae Graece σωφροσύνη, Latine temperantia nominatur, qua carnales frenantur libidines, ne in quaeque flagitia mentem consentientem trahant ? Neque enim nullum est uitium, cum, PL 629
sicut dicit apostolus, *caro concupiscit aduersus spiritum ;* cui uitio contraria uirtus est, cum, sicut idem dicit, *spiritus concupiscit aduersus carnem. Haec enim,* inquit, *inuicem aduersantur, ut non ea quae uultis faciatis.* Quid autem facere uolumus, cum perfici uolumus fine summi boni, nisi ut caro aduersus spiritum non concupiscat, nec sit in nobis hoc uitium, contra quod spiritus concupiscat ? Quod in hac uita, quamuis μ 547

56 Sap. 9, 15 **73** Gal. 5, 17

tudo *R B D H g* **36** terra *R G r D H a b g p* terram *A B e v* **39** peruertit *e* **46** et moribus *B*[1] **50** obruptam R ut ruptam *e* quantum *B*[1] **52** confidet *D* **57** si *om. e* **58** ea *om. e* ΟΡΜΗΝ *A* **67** CΩΦΡΟCΥΝΗ *A* **71** concupiscet *g*[1] **73** quaecumque uultis *r p* illa faciatis *A* **74** fine R *r B, D*

uelimus, quoniam facere non ualemus, id saltem in adiutorio Dei facimus, ne carni concupiscenti aduersus spiritum spiritu succumbente cedamus et ad perpetrandum peccatum nostra consensione pertrahamur. Absit ergo ut, quamdiu in hoc bello intestino sumus, iam nos beatitudinem, ad quam uincendo uolumus peruenire, adeptos esse credamus. Et quis est usque V 376 adeo sapiens, ut contra libidines nullum habeat omnino conflictum ?

Quid illa uirtus, quae prudentia dicitur, nonne tota uigilantia sua bona discernit a malis, ut in illis appetendis istisque uitandis nullus error obrepat, ac per hoc et ipsa nos in malis uel mala in nobis esse testatur ? Ipsa enim docet malum esse ad peccandum consentire bonumque esse ad peccandum non consentire libidini. Illud tamen malum, cui nos non consentire docet prudentia, facit temperantia, nec prudentia nec temperantia tollit huic uitae. Quid iustitia, cuius munus est sua cuique tribuere (unde fit in ipso homine quidam iustus ordo naturae, ut anima subdatur Deo et animae caro, ac per hoc Deo et anima et caro), nonne demonstrat in eo se adhuc opere laborare potius quam in huius operis iam fine requiescere ? Tanto minus quippe anima subditur Deo, quanto minus Deum in ipsis suis cogitationibus concipit ; et tanto minus animae subditur caro, quanto magis aduersus spiritum concupiscit. Quamdiu ergo nobis inest haec infirmitas, haec pestis, hic languor, quo modo nos iam saluos, et si nondum saluos, quo modo iam beatos illa finali beatitudine dicere audebimus ? Iam uero illa uirtus, cuius nomen est fortitudo, in quantacumque sapientia euidentissima testis est humanorum malorum, quae compellitur patientia tolerare. Quae mala Stoici philosophi miror qua fronte mala non esse contendant, quibus fatentur, si tanta fuerint, ut ea sapiens uel non possit uel non debeat sustinere, cogi eum mortem sibimet inferre atque ex hac uita emigrare. Tantus autem superbiae stupor est in his hominibus hic se habere finem boni et a se ipsis fieri beatos putantibus, ut sapiens eorum, hoc est, qualem mirabili uanitate describunt, etiamsi excaecetur obsurdescat obmutescat, membris debilitetur doloribus crucietur et, si quid aliud ta- V 377 lium malorum dici aut cogitari potest, incidat in eum, quo sibi mortem cogatur inferre, hanc in his malis uitam consti- PL tutam eum non pudeat beatam uocare. O uitam beatam, quae 630 ut finiatur mortis quaerit auxilium ! Si beata est, maneatur in ea. Quo modo ista non sunt mala, quae uincunt fortitudinis

(-e *in ras.*), *H* finē (*lineola super* e *euanida*) *g* finem *A G a b p v* fines *e* **77** saltim *B D H* in *sup. l. D* **78** facimus R *A r D*[1] *H e p* faciamus *G B D*[2] *a b g v* nec *B*[1] *b* **81** in uincendo *e* **88** docet nos *v* ad pecc. mal. esse *D* **92** tollet *g*[2] iustitie *p* manus *D*[1] *H* **95** se *om. e* ; sese (*sup. l*) *D* **97** quippe min. *p v* **101** langor *B e*[1] *g*[1] **105** quae mala comp. *p* **106** phil. stoi. *g* **110** sic se *g* ipsos *p*[1] beatus *e*[1] *g*[1] **111** uan. mir. *B* **112** ommut. *B g* **114** eum *mss* eos *v* **116** beat. uit. *B* **118** in ea. quomodo *etc. mss*

bonum eandemque fortitudinem non solum sibi cedere, uerum etiam delirare compellunt, ut eandem uitam et dicat beatam et persuadeat esse fugiendam ? Quis usque adeo caecus est, ut non uideat, quod, si beata esset, fugienda non esset ? Sed aperta infirmitatis uoce fugiendam fatentur. Quid igitur causae est, cur non etiam miseram fracta superbiae ceruice fateantur ? Vtrum, obsecro, Cato ille patientia an potius inpatientia se peremit ? Non enim hoc fecisset, nisi uictoriam μ 548 Caesaris inpatienter tulisset. Vbi est fortitudo ? Nempe cessit, nempe succubuit, nempe usque adeo superata est, ut uitam beatam derelinqueret desereret fugeret. An non erat iam beata ? Misera ergo erat. Quo modo igitur mala non erant, quae uitam miseram fugiendamque faciebant ?

Quapropter etiam ipsi, qui mala ista esse confessi sunt, sicut Peripatetici, sicut ueteres Academici, quorum sectam Varro defendit, tolerabilius quidem loquuntur, sed eorum quoque mirus est error, quod in his malis, etsi tam grauia sint, ut morte fugienda sint ab ipso sibimet inlata, qui haec patitur, uitam beatam tamen esse contendunt. « Mala sunt, inquit, tormenta atque cruciatus corporis, et tanto sunt peiora, quanto potuerint esse maiora ; quibus ut careas, ex hac uita fugiendum est. » Qua uita, obsecro ? « Hac, inquit, quae tantis adgrauatur malis. » Certe ergo beata est in eisdem ipsis malis, V 378 propter quae dicis esse fugiendam ? An ideo beatam dicis, quia licet tibi ab his malis morte discedere ? Quid si ergo in eis aliquo diuino iudicio tenereris nec permittereris mori nec umquam sine illis esse sinereris ? Nempe tunc saltem miseram talem diceres uitam. Non igitur propterea misera non est, quia cito relinquitur. Quando quidem si sempiterna sit, etiam abs te ipso misera iudicatur ; non itaque proptera, quoniam breuis est, nulla miseria debet uideri aut, quod est absurdius, quia breuis miseria est, ideo etiam beatitudo appellari. Magna uis est in eis malis, quae cogunt hominem secundum ipsos etiam sapientem sibimet auferre quod homo est ; cum dicant, et uerum dicant, hanc esse naturae primam quodam modo et maximam uocem, ut homo concilietur sibi et propterea mortem naturaliter fugiat, ita sibi amicus, ut esse se animal et in hac coniunctione corporis atque animae uiuere uelit uehe-

---

125 Cf. lib. I c. 23

---

plerr. ; in ea beatitudine. quomodo *p ;* in ea : si uero propter ista mala fugitur ab ea, quomodo est beata ? Aut quomodo ista *etc. v* **120** deliberare *D*marg. **121** qui *B* **122** si *sup. l. D* **123** *ut editur mss ;* Sed si propter infirmitatis pondus, qua premitur, hanc fugiendam *etc. v* **123** fugienda *b* **128** est *om. e* **129** ac fug. *B e* **130** erat .. faciebat D^1 **146** dic. mis. tal. *B* **152** sapientes e^1 **155** se *om. B e* **156** *sq.* ueh. atque *mss* (atque *sup. l.* B^2) *;* uehementer-

menter atque appetat. Magna uis est in eis malis, quibus iste naturae uincitur sensus, quo mors omni modo omnibus uiribus PL 631 conatibusque uitatur, et ita uincitur, ut, quae uitabatur, optetur appetatur et, si non potuerit aliunde contingere, ab homine ipso sibimet inferatur. Magna uis est in eis malis, quae fortitudinem faciunt homicidam ; si tamen adhuc dicenda est fortitudo, quae ita his malis uincitur, ut hominem, quem sicut uirtus regendum tuendumque suscepit, non modo non possit per patientiam custodire, sed ipsa insuper cogatur occidere. Debet quidem etiam mortem sapiens ferre patienter, sed quae accidit aliunde. Secundum istos autem si eam sibi ipse inferre compellitur, profecto fatendum est eis non solum mala, sed intolerabilia etiam mala esse, quae hoc eum perpetrare compellunt. Vita igitur, quae istorum tam magnorum tamque grauium malorum aut premitur oneribus aut subiacet V 379 casibus, nullo modo beata diceretur, si homines, qui hoc dicunt, sicut uicti malis ingrauescentibus, cum sibi ingerunt mortem, cedunt infelicitati, ita uicti certis rationibus, cum quaerunt beatam uitam, dignarentur cedere ueritati et non sibi putarent in ista mortalitate fine summi boni esse gaudendum, ubi uirtutes ipsae, quibus hic certe nihil melius atque utilius in homine reperitur, quanto maiora sunt adiutoria contra uim periculorum laborum dolorum, tanto fideliora testimonia miseriarum. Si enim uerae uirtutes sunt, quae nisi μ 549 in eis, quibus uera inest pietas, esse non possunt : non se profitentur hoc posse, ut nullas miserias patiantur homines, in quibus sunt (neque enim mendaces sunt uerae uirtutes, ut hoc profiteantur), sed ut uita humana, quae tot et tantis huius saeculi malis esse cogitur misera, spe futuri saeculi sit beata, sicut et salua. Quo modo enim beata est, quae nondum salua est ? Vnde et apostolus Paulus non de hominibus inprudentibus inpatientibus, intemperantibus et iniquis, sed de his, qui secundum ueram pietatem uiuerent et ideo uirtutes, quas haberent, ueras haberent, ait : *Spe enim salui facti sumus. Spes autem quae uidetur, non est spes. Quod enim uidet quis, quid et sperat ? Si autem quod non uidemus speramus, per patientiam expectamus.* Sicut ergo spe salui, ita spe beati facti sumus, et sicut salutem, ita beatitudinem non iam tenemus praesentem, sed expectamus futuram, et hoc *per patientiam ;* quia in malis sumus, quae patienter tolerare debemus, donec ad illa ueniamus bona, ubi omnia ⟨erunt⟩, quibus ineffabiliter

193 Rom. 8, 24 sq.

que *v* **157** appetit D^1 **159** uitiatur *e* **165** posset g^1 ipsũ D^2 cogatur cogitatur occ. *e* **167** accidet g^1 **173** dicti *e* **179** laborem dolorem *e* **180** uere *B H, D* (*ras.*) **191** uidet quis *mss* quis uidet *v* **192** quid et sperat *R* r^1 *g br* quid sperat *A G* r^2 *B D H a b p v ; cf.* xv, *18, 11 ;* x, *25, 64* **193** salui facti *D* s. facti sumus *p* **194** beatificati e^1 **197** *sq.* ubi om. erunt *om. D ;*

delectemur, nihil erit autem, quod iam tolerare debeamus. Talis salus, quae in futuro erit saeculo, ipsa erit etiam finalis V 380 beatitudo. Quam beatitudinem isti philosophi, quoniam non uidentes nolunt credere, hic sibi conantur falsissimam fabricare, quanto superbiore, tanto mendaciore uirtute.

cap. V Quod autem socialem uitam uolunt esse sapientis, nos multo amplius adprobamus. Nam unde ista Dei ciuitas, de qua huius operis ecce iam undeuicensimum librum uersamus in manibus, uel inchoaretur exortu uel progrederetur excursu PL uel adprehenderet debitos fines, si non esset socialis uita 632 sanctorum ? Sed in huius mortalitatis aerumna quot et quantis abundet malis humana societas, quis enumerare ualeat ? quis aestimare sufficiat ? Audiant apud comicos suos hominem cum sensu atque consensu omnium hominum dicere :

> Duxi uxorem ; quam ibi miseriam uidi ! Nati filii,
> Alia cura.

Quid itidem illa, quae in amore uitia commemorat idem Terentius, « iniuriae suspiciones, inimicitiae bellum, pax rursum » : nonne res humanas ubique impleuerunt ? nonne et in amicorum honestis amoribus plerumque contingunt ? nonne his usquequaque plenae sunt res humanae, ubi iniurias suspiciones, inimicitias bellum mala certa sentimus ; pacem uero incertum bonum, quoniam corda eorum, cum quibus eam tenere uolumus, ignoramus, et si hodie nosse possemus, qualia cras futura essent utique nesciremus. Qui porro inter se amiciores solent esse uel debent, quam qui una etiam continentur domo ? Et tamen quis inde securus est, cum tanta saepe mala ex eorum occultis insidiis extiterint, tanto amariora, V 381 quanto pax dulcior fuit, quae uera putata est, cum astitussime fingeretur ? Propter quod omnium pectora sic adtingit, ut cogat in gemitum, quod ait Tullius : « Nullae sunt occultiores insidiae quam hae, quae latent in simulatione officii aut in aliquo necessitudinis nomine. Nam eum, qui palam est aduersarius, facile cauendo uitare possis ; hoc uero occultum intestinum ac domesticum malum non solum existit, uerum etiam μ 550 opprimit, antequam prospicere atque explorare potueris. » Propter quod etiam diuina uox illa : *Et inimici hominis domestici eius* cum magno dolore cordis auditur, quia, etsi quisque tam fortis sit, ut aequo animo perferat, uel tam uigilans, ut prouido consilio caueat, quae aduersus eum molitur

V, **11** Ter. Ad. 5, 4, 13 sq. (u. 867 sq.) **14** Eun. 1, 1, 14 sqq. (u. 59 sqq.) **31** Verr. act. 2, 1, 15 **33** Mt. 10, 36

ubi sunt omnia *g p* ; erunt *om.* R *r B H Wey.* (*recte ? ; cf.* III, *7, 43*) **201** fabricari D^2 **202** superiore *H e p* superiorẽ .. mendaciorẽ *D* uirtute *om. D* (*eras. ?*)

V, **1** sapientes *H g* **6** quod D^1 (*?*) *g* **9** sensu atque *om.* B^1 **13** rursus *e* **14** nonne hec et *B* **19** possumus *g* **20** amicitiores *H e* **24** uere B^1 **27** insid. occ. B^1 **27** hae] hee *H* ; eę *B* **29** cauedo uit. potest B^1 posses *p*

amicitia simulata, eorum tamen hominum perfidorum malo, cum eos esse pessimos experitur, si ipse bonus est, grauiter excrucietur necesse est, siue semper mali fuerint et se bonos finxerint, siue in istam malitiam ex bonitate mutati sint. Si ergo domus, commune perfugium in his malis humani generis, tuta non est, quid ciuitas, quae quanto maior est, tanto forum eius litibus et ciuilibus et criminalibus plenius, etiamsi quiescant non solum turbulentae, uerum saepius et cruentae seditiones ac bella ciuilia, a quorum euentis sunt aliquando liberae ciuitates, a periculis numquam ?

cap. VI Quid ipsa iudicia hominum de hominibus, quae ciuitatibus in quantalibet pace manentibus deesse non possunt, qualia putamus esse, quam misera, quam dolenda ? Quando quidem hi iudicant, qui conscientias eorum, de quibus iudicant, cernere nequeunt. Vnde saepe coguntur tormentis innocentium V 382 testium ad alienam causam pertinentem quaerere ueritatem. PL Quid cum in sua causa quisque torquetur et, cum quaeritur 633 utrum sit nocens, cruciatur et innocens luit pro incerto scelere certissimas poenas, non quia illud commisisse detegitur, sed quia non commisisse nescitur ? Ac per hoc ignorantia iudicis plerumque est calamitas innocentis. Et quod est intolerabilius magisque plangendum rigandumque, si fieri possit, fontibus lacrimarum, cum propterea iudex torqueat accusatum, ne occidat nesciens innocentem, fit per ignorantiae miseriam, ut et tortum et innocentem occidat, quem ne innocentem occideret torserat. Si enim secundum istorum sapientiam elegerit ex hac uita fugere quam diutius illa sustinere tormenta : quod non commisit, commisisse se dicit. Quo damnato et occiso, utrum nocentem an innocentem iudex occiderit, adhuc nescit, quem ne innocentem nesciens occideret torsit ; ac per hoc innocentem et ut sciret torsit, et dum nesciret occidit. In his tenebris uitae socialis sedebit iudex ille sapiens an non audebit ? Sedebit plane. Constringit enim eum et ad hoc officium pertrahit humana societas, quam deserere nefas ducit. Hoc enim nefas esse non ducit, quod testes innocentes in causis torquentur alienis ; quod hi, qui arguuntur, ui doloris plerumque superati et de se falsa confessi etiam puniuntur innocentes, cum iam torti fuerint innocentes ; quod, etsi non morte puniantur, in ipsis uel ex ipsis tormentis plerumque moriuntur ; quod aliquando et ipsi, qui arguunt, humanae societati

---

36 malorum *H*, *g* (*sup. l.*) **37** cum] quo *p* eis *D*¹ **44** euenti *D*¹ *H* euentu *D*² sint *e*

VI, **2** deesse n. poss. in quant. pac. man. *e* **5** neq.] non possunt *B*¹ **10** hoc in ign. *D* **14** nescius *g* **15** tortum est *g* occiderit *g* **16** elegerit R (*cf.* XXI, *14*, *14* ; *CE 33*, *81*, *16* ; *34*II, *537*, *17* ; *44*, *222*, *15 al.*) deleg. *A G r B D H b e g p v Hoffm.* diligeret *a* **18** se dicit] dicitur *p* **22** audebit *mss* ; sedebit *v* **23** planae *D* constringet .. pertrahet *g* **27** se *om.* *D*¹ *e* **28** quod si *e*

fortasse, ne crimina inpunita sint, prodesse cupientes et mentientibus testibus reoque ipso contra tormenta durante inmaniter nec fatente probare quod obiciunt non ualentes, quamuis uera obiecerint, a iudice nesciente damnantur. Haec tot et tanta mala non deputat esse peccata ; non enim haec V 383 facit sapiens iudex nocendi uoluntate, sed necessitate nesciendi, μ 551 et tamen, quia cogit humana societas, necessitate etiam iudicandi. Haec est ergo quam dicimus miseria certe hominis, etsi non malitia sapientis. An uero necessitate nesciendi atque iudicandi torquet insontes, punit insontes, et parum est illi, quod non est reus, si non sit insuper et beatus ? Quanto consideratius et homine dignius agnoscit in ista necessitate miseriam eamque odit in se et, si pie sapit, clamat ad Deum : *De necessitatibus meis erue me* !

cap. VII Post ciuitatem uel urbem sequitur orbis terrae, in quo tertium gradum ponunt societatis humanae, incipientes a domo atque inde ad urbem, deinde ad orbem progrediendo uenientes ; qui utique, sicut aquarum congeries, quanto maior est, tanto periculis plenior. In quo primum linguarum diuersitas hominem alienat ab homine. Nam si duo sibimet inuicem PL 634 fiant obuiam neque praeterire, sed simul esse aliqua necessitate cogantur, quorum neuter linguam nouit alterius : facilius sibi muta animalia, etiam diuersi generis, quam illi, cum sint homines ambo, sociantur. Quando enim quae sentiunt inter se communicare non possunt, propter solam diuersitatem linguae nihil prodest ad consociandos homines tanta similitudo naturae, ita ut libentius homo sit cum cane suo quam cum homine alieno. At enim opera data est, ut imperiosa ciuitas non solum iugum, uerum etiam linguam suam domitis V 384 gentibus per pacem societatis inponeret, per quam non deesset, immo et abundaret etiam interpretum copia. Verum est ; sed hoc quam multis et quam grandibus bellis, quanta strage hominum, quanta effusione humani sanguinis comparatum est ? Quibus transactis, non est tamen eorundem malorum finita miseria. Quamuis enim non defuerint neque desint hostes exterae nationes, contra quas semper bella gesta sunt et geruntur : tamen etiam ipsa imperii latitudo peperit peioris generis bella, socialia scilicet et ciuilia, quibus miserabilius quatitur humanum genus, siue cum belligeratur, ut aliquando

---

VI, **44** Ps. 24, 17

---

29 puniuntur D^1 **34** uerba *g* **35** et] ac *e* putant *p* **36** necessitate miseriam nesc. *D* (mis. *sup. l.*) **37** quia — etiam *om. e* **38** ergo est D^1 *H* **41** considerantius *B* **44** eripe me *D* ; erue me dñe *B*

VII, **3** inde urbem (*om.* ad) *e* **6** inuic. sibim. *e* **8** norit linguam *v* **11** *sq.* possunt propter .. linguae, nihil *Hoffm.* **12** linguarum *B* **14** at] ad *g* ; ante *D* ; aperte *b* **15** suam *om. R* **17** habund. *B H g* **24** mirab. D^1 **25** gen.

conquiescant, siue cum timetur, ne rursus exsurgant. Quorum malorum multas et multiplices clades, duras et diras necessitates si ut dignum est eloqui uelim, quamquam nequaquam sicut res postulat possim : quis erit prolixae disputationis modus ? Sed sapiens, inquiunt, iusta bella gesturus est. Quasi non, si se hominem meminit, multo magis dolebit iustorum necessitatem sibi extitisse bellorum, quia nisi iusta essent, ei gerenda non essent, ac per hoc sapienti nulla bella essent. Iniquitas enim partis aduersae iusta bella ingerit gerenda sapienti ; quae iniquitas utique homini est dolenda, quia hominum est, etsi nulla ex ea bellandi necessitas nasceretur. Haec itaque mala tam magna, tam horrenda, tam saeua quisquis cum dolore considerat, miseriam fateatur ; quisquis autem uel patitur ea sine animi dolore uel cogitat, multo utique miserius ideo se putat beatum, quia et humanum perdidit sensum.

cap. VIII Si autem non contingat quaedam ignorantia similis dementiae, μ 552 quae tamen in huius uitae misera condicione saepe V 385 contingit, ut credatur uel amicus esse, qui inimicus est, uel inimicus, qui amicus est : quid nos consolatur in hac humana societate erroribus aerumnisque plenissima nisi fides non ficta et mutua dilectio uerorum et bonorum amicorum ? Quos quanto plures et in locis pluribus habemus, tanto longius latiusque metuimus, ne quid eis contingat mali de tantis malorum aggeribus huius saeculi. Non enim tantummodo solliciti sumus, ne fame, ne bellis, ne morbis, ne captiuitatibus affligantur, ne in eadem seruitute talia patiantur, qualia nec PL cogitare sufficimus ; uerum etiam, ubi timor est multo ama- 635 rior, ne in perfidiam malitiam nequitiamque mutentur. Et quando ista contingunt (tanto utique plura, quanto illi sunt plures) et in nostram notitiam perferuntur, quibus cor nostrum flagris uratur, quis potest, nisi qui talia sentit, aduertere ? Mortuos quippe audire mallemus, quamuis et hoc sine dolore non possimus audire. Quorum enim nos uita propter amicitiae solacia delectabat, unde fieri potest, ut eorum mors nullam nobis ingerat maestitudinem ? Quam qui prohibet, prohibeat, si potest, amica conloquia, interdicat amicalem uel intercidat affectum, humanarum omnium necessitudinum uincula mentis V 386 inmiti stupore disrumpat aut sic eis utendum censeat, ut nulla ex eis animum dulcedo perfundat. Quod si fieri nullo modo

---

hum. *B v* **28** si *sup. l. D* **35** sapientique *D*[1] **37** mala tam] multā *g* tāquam seua *g* **39** patiatur *p* sine *om. B*[1]

VIII, **13** malitiamque (*om.* nequitiam) *e*[1] **15** plures *mss* ; plures et in locis pluribus *B* ; plures et in plur. loc. *v* **19** solac.] socialia *e*[marg.] **21** intercidat amicalem affectum (*om. reliqq.*) *B* **21** amic. conuersationem *p* ; a. societatem *H* uel (*om. H*) interdicat *D H e*[1] **22** inmitis mentis *A* ; mentis inmitis *b* **23** stuporę *b* dirrump. *e* dirump. *B p* aut] ac *p*

potest, etiam hoc quo pacto futurum est, ut eius nobis amara mors non sit, cuius dulcis est uita? Hinc enim est et luctus quoddam non inhumani cordis quasi uulnus aut ulcus, cui sanando adhibentur officiosae consolationes. Non enim propterea non est quod sanetur, quoniam quanto est animus melior, tanto in eo citius faciliusque sanatur. Cum igitur etiam de carissimorum mortibus, maxime quorum sunt humanae societati officia necessaria, nunc mitius, nunc asperius affligatur uita mortalium: mortuos tamen eos, quos diligimus, quam uel a fide uel a bonis moribus lapsos, hoc est in ipsa anima mortuos, audire seu uidere mallemus. Qua ingenti materia malorum plena est terra, propter quod scriptum est: *Numquid non temptatio est uita humana super terram?* et propter quod ipse Dominus ait: *Vae mundo ab scandalis,* et iterum: *Quoniam abundauit,* inquit, *iniquitas, refrigescet caritas multorum.* Ex quo fit, ut bonis amicis mortuis gratulemur et, cum mors eorum nos contristet, ipsa nos certius consoletur, quoniam caruerunt malis, quibus in hac uita etiam boni homines uel conteruntur uel deprauantur uel in utroque periclitantur.

cap. IX In societate uero sanctorum angelorum, quam philosophi illi, qui nobis deos amicos esse uoluerunt, quarto constituerunt μ 553 loco, uelut ad mundum uenientes ab orbe terrarum, ut sic V 387 quodam modo complecterentur et caelum, nullo modo quidem metuimus, ne tales amici uel morte nos sua uel deprauatione contristent. Sed quia nobis non ea, qua homines, familiaritate PL miscentur (quod etiam ipsum ad aerumnas huius pertinet 636 uitae) et aliquando Satanas, sicut legimus, transfigurat se uelut angelum lucis ad temptandos eos, quos ita uel erudiri opus est uel decipi iustum est: magna Dei misericordia necessaria est, ne quisquam, cum bonos angelos amicos se habere putat, habeat malos daemones fictos amicos, eosque tanto nocentiores, quanto astutiores ac fallaciores, patiatur inimicos. Et cui magna ista Dei misericordia necessaria est nisi magnae humanae miseriae, quae ignorantia tanta premitur, ut facile istorum simulatione fallatur? Et illos quidem philosophos in impia ciuitate, qui deos sibi amicos esse dixerunt, in daemones malignos incidisse certissimum est, quibus tota

---

VIII, **37** Iob 7, 1 **38** Mt. 18, 7 **39** Ib. 24, 12

IX, **14** 2. Cor. 11, 14

---

26 hic *b* est enim *p v* **27** quidam *p* **29** quod] qui *A* **33** quos] qm̄ *e* **37** hominis *p* **38** ipse *om. A* **39** abundabit *A b e g* inquit *om. B*[1] *D e p* refrigescit *D*[1] *g p* -gessit *b* (*cf.* xiv, *9, 15*)

IX, **9** uelut (uelud *D*) ang. *G B D H e g p v* (x, *29, 14*); sicut ang. *R a Clarom.* (*sed antecedit* sicut legimus); ut ang. *A Fuld.*; in ang. *r b Fragm. Frising. Tertull. Amiat. Sinait. Vat.* (*cf.* xxi, *6, 47*; ii, *26, 29*) **15** misericordiae *g* **17** in *om. e*

ipsa ciuitas subditur, aeternum cum eis habitura supplicium. Ex eorum quippe sacris uel potius sacrilegiis, quibus eos colendos, et ex ludis inmundissimis, ubi eorum crimina celebrantur, quibus eos placandos putarunt eisdem ipsis auctoribus et exactoribus talium tantorumque dedecorum, satis ab eis qui colantur apertum est.

cap. X Sed neque sancti et fideles unius ueri Dei summique cultores ab eorum fallaciis et multiformi temptatione securi sunt. In hoc enim loco infirmitatis et diebus malignis etiam ista sollicitudo non est inutilis, ut illa saecuritas, ubi pax plenissima V 388
atque certissima est, desiderio feruentiore quaeratur. Ibi enim erunt naturae munera, hoc est, quae naturae nostrae ab omnium naturarum creatore donantur, non solum bona, uerum etiam sempiterna, non solum in animo, qui sanatur per sapientiam, uerum etiam in corpore, quod resurrectione renouabitur ; ibi uirtutes, non contra ulla uitia uel mala quaecumque certantes, sed habentes uictoriae praemium aeternam pacem, quam nullus aduersarius inquietet. Ipsa est enim beatitudo finalis, ipse perfectionis finis, qui consumentem non habet finem. Hic autem dicimur quidem beati, quando pacem habemus, quantulacumque hic haberi potest in uita bona ; sed haec beatitudo illi, quam finalem dicimus, beatitudini comparata prorsus miseria reperitur. Hanc ergo pacem, qualis hic potest esse, mortales homines in rebus mortalibus quando habemus, si recte uiuimus, bonis eius recte utitur uirtus ; quando uero eam non habemus, etiam malis, quae homo patitur, bene utitur uirtus. Sed tunc est uera uirtus, quando et omnia bona, quibus bene utitur, et quidquid in bono usu bonorum et malorum facit, et se ipsam ad eum finem refert, ubi nobis talis et tanta pax erit, qua melior et maior esse non possit.

cap. XI Quapropter possemus dicere fines bonorum nostrorum esse PL
pacem, sicut aeternam diximus uitam, praesertim quia ipsi 637
ciuitati Dei, de qua nobis est ista operosissima disputatio, in μ 554
sancto dicitur psalmo : *Lauda Hierusalem Dominum, con-* V 389
lauda Deum tuum Sion ; quoniam confirmauit seras portarum tuarum, benedixit filios tuos in te, qui posuit fines tuos pacem. Quando enim confirmatae fuerint serae portarum eius, iam

XI, **6** Ps. 146 (147), 12 sqq.

19 ista e^1 **21** excludis *H* e^1 **22** putauerunt *v*

X, **4** ut *sup. l. g* **11** abentes (**15** aberi ; **19** abemus) *g* **14** quidem *om.* B^1 **17** hic ergo B^1 **18** mortalis hominis e^2 **19** utimur D^1 **24** ac tanta *e* ; et *sup. l. D* quam D^1 *g* **25** posit *B* poscit e^1

XI, **1** possemus *R A G* D^1 *H a b e p* (*cf. quod sequitur :* Sed quoniam *etc.*) possimus *g* possumus *r* D^2 *B v* pac. esse *a* **2** aeternam esse *v* dicimus B^1 **4** in ps. sancto dic. *e* lauda *e p* **5** confortauit *B H* e^1 *p* **6** filiis tuis B^1 *H*

in illam nullus intrabit nec ab illa ullus exibit. Ac per hoc fines eius eam debemus hic intellegere pacem, quam uolumus demonstrare finalem. Nam et ipsius ciuitatis mysticum nomen, id est Hierusalem, quod et ante iam diximus, uisio pacis interpretatur. Sed quoniam pacis nomen etiam in his rebus mortalibus frequentatur, ubi utique non est uita aeterna, propterea finem ciuitatis huius, ubi erit summum bonum eius, aeternam uitam maluimus commemorare quam pacem. De quo fine apostolus ait : *Nunc uero liberati a peccato, serui autem facti Deo, habetis fructum uestrum in sanctificationem, finem uero uitam aeternam.* Sed rursus quia uita aeterna ab eis, qui familiaritatem non habent cum scripturis sanctis, potest accipi etiam malorum uita, uel secundum quosdam etiam philosophos propter animae inmortalitatem uel secundum etiam fidem nostram propter poenas interminabiles impiorum, qui utique in aeternum cruciari non poterunt, nisi etiam uixerint in aeternum : profecto finis ciuitatis huius, in quo summum habebit bonum, uel pax in uita aeterna uel uita aeterna in pace dicendus est, ut facilius ab omnibus possit intellegi. Tantum est enim pacis bonum, ut etiam in rebus terrenis atque mortalibus nihil gratius soleat audiri, nihil desiderabilius concupisci, nihil postremo possit melius inueniri. De quo si aliquanto diutius loqui uoluerimus, non erimus, quantum arbitror, onerosi legentibus, et propter finem ciuitatis huius, de V 390
qua nobis sermo est, et propter ipsam dulcedinem pacis, quae omnibus cara est.

cap. XII Quod mecum quisquis res humanas naturamque communem utcumque intuetur agnoscit ; sicut enim nemo est qui gaudere nolit, ita nemo est qui pacem habere nolit. Quando quidem et ipsi, qui bella uolunt, nihil aliud quam uincere uolunt ; ad gloriosam ergo pacem bellando cupiunt peruenire. Nam quid est aliud uictoria nisi subiectio repugnantium ? quod cum factum fuerit, pax erit. Pacis igitur intentione geruntur et bella, ab his etiam, qui uirtutem bellicam student exercere imperando atque pugnando. Vnde pacem constat belli esse optabilem finem. Omnis enim homo etiam bellegerando pacem requirit ; nemo autem bellum pacificando. Nam PL 638
et illi qui pacem, in qua sunt, perturbari uolunt, non pacem oderunt, sed eam pro arbitrio suo cupiunt commutari. Non ergo ut sit pax nolunt, sed ut ea sit quam uolunt. Denique

---

18 Rom. 6, 22

---

cui *g* **8** illa *g* intrauit *g* nullus exiuit *g* **9** hinc *D e* **15** uit. aet. *e* **18** ab his *B a v* **22** interminales *H e* **24** quod *g* **25** habebit *om.* *B*[1] **26** ab hominibus *D*

XII, **1** *sq.* quod mecum .. sicut enim nemo R quod enim mecum .. sicut nemo *A G r B D H a b e g p v Hoffm. Wey.* **5** pertinere *g* (i *super* e *corr.*) **6** subiugatio *B*[1] **8** et *om.* *B*[1] *e* **10** belli constat *e* **11** requiret *g* **14** ut *sup. l. g*

etsi per seditionem se ab aliis separauerint, cum eis ipsis conspiratis uel coniuratis suis nisi qualemcumque speciem pacis teneant, non efficiunt quod intendunt. Proinde latrones ipsi, ut uehementius et tutius infesti sint paci ceterorum, pacem uolunt habere sociorum. Sed etsi unus sit tam praepollens uiribus et conscios ita cauens, ut nulli socio se committat solusque insidians et praeualens quibus potuerit oppressis et μ 555
extinctis praedas agat, cum eis certe, quos occidere non potest V 391
et quos uult latere quod facit, qualemcumque umbram pacis tenet. In domo autem sua cum uxore et cum filiis, et si quos alios illic habet, studet profecto esse pacatus ; eis quippe ad nutum obtemperantibus sine dubio delectatur. Nam si non fiat, indignatur corripit uindicat et domus suae pacem, si ita necesse sit, etiam saeuiendo componit, quam sentit esse non posse, nisi cuidam principio, quod ipse in domo sua est, cetera in eadem domestica societate subiecta sint. Ideoque si offerretur ei seruitus plurium, uel ciuitatis uel gentis, ita ut sic ei seruirent, quem ad modum sibi domi suae seruiri uolebat : non se iam latronem latebris conderet, sed regem conspicuum sublimaret, cum eadem in illo cupiditas et malitia permaneret. Pacem itaque cum suis omnes habere cupiunt, quos ad arbitrium suum uolunt uiuere. Nam et cum quibus bellum gerunt, suos facere, si possint, uolunt eisque subiectis leges suae pacis inponere.

Sed faciamus aliquem, qualem canit poetica et fabulosa narratio, quem fortasse propter ipsam insociabilem feritatem semihominem quam hominem dicere maluerunt. Quamuis ergo huius regnum dirae speluncae fuerit solitudo tamque malitia singularis, ut ex hac ei nomen inuentum sit (Graece namque malus κακὸς dicitur, quod ille uocabatur), nulla coniux ei blandum ferret referretque sermonem, nullis filiis uel adluderet paruulis uel grandiusculis imperaret, nullo amici conloquio frueretur, nec Vulcani patris, quo uel hinc tantum non parum felicior fuit, quia tale monstrum ipse non genuit ; nihil cuiquam daret, sed a quo posset quidquid uellet
et quando posset quem uellet auferret : tamen in ipsa sua V 392
spelunca solitaria, cuius, ut describitur, semper recenti caede tepebat humus, nihil aliud quam pacem uolebat, in qua nemo

---

XII, **52** Verg. Aen. 8, 195 sq.

---

18 ut *om.* B^1 **19** Sed *om.* R^1 **20** conscios R *A G H v* conscius *r g p* consocios *B D a e* socio *sup. l. D* **23** quacumque B^1 **24** tene/t *D* **25** profectus B^1 -ta B^2 -tum g^1 **30** offeretur R^1 A^1 D^1 *H e g p* **32** sibi] si *g* domui *D* domum suam *p* seruire *e* **33** latronum D^2 latebr.] tenebris B^1 **42** tamquam (D^1 ?) *a* e^2 *g* tantaque *p* **44** nam malus Graece *v* **45** quia nulla D^2 **47** amico *D* uulgani *e* ; uult cani *b* ; uτ cani *g* qui *a g* hinc] in *g* **48** tantum *om. p* parum = *paulum* (*cf.* II, *23*, *8* ; IV, *5*, *29* ; *CE 53*, *302*, *12*) facilior *b* qui D^1 talem (D^1 ?) *b g* non *sup. l. D* ; *om. b* **49** possit (*bis*) *g* **50** quem R *r B H b* ; quę *a* ; cum *A G*, *D* (*2 m. in ras.*), *g p* ; et cum *Hoffm.* ; et quantum

illi molestus esset, nec eius quietem uis ullius terrorue turbaret. Cum corpore denique suo pacem habere cupiebat, et quantum habebat, tantum bene illi erat. Quando quidem PL 639 membris obtemperantibus imperabat, et ut suam mortalitatem aduersum se ex indigentia rebellantem ac seditionem famis ad dissociandam atque excludendam de corpore animam concitantem quanta posset festinatione pacaret, rapiebat necabat uorabat et quamuis inmanis ac ferus paci tamen suae uitae ac salutis inmaniter ac ferociter consulebat ; ac per hoc si pacem, quam in sua spelunca atque in se ipso habere satis agebat, etiam cum aliis habere uellet, nec malus nec monstrum nec semihomo uocaretur. Aut si eius corporis forma et atrorum ignium uomitus ab eo deterrebat hominum societatem, forte non nocendi cupiditate, sed uiuendi necessitate saeuiebat. Verum iste non fuerit uel, quod magis credendum est, non talis fuerit, qualis poetica uanitate describitur ; nisi enim nimis accusaretur Cacus, parum Hercules laudaretur. Talis ergo homo siue semihomo melius, ut dixi, creditur non fuisse, sicut multa figmenta poetarum. Ipsae enim saeuissimae ferae, unde ille partem habuit feritatis (nam et semiferus dictus est), genus proprium quadam pace custodiunt coeundo gignendo μ 556 pariendo, fetus fouendo atque nutriendo, cum sint pleraeque insociabiles et soliuagae ; non scilicet ut oues cerui columbae V 393 sturni apes, sed ut leones ⟨lupi⟩ uulpes aquilae noctuae. Quae enim tigris non filiis suis mitis inmurmurat et pacata feritate blanditur ? Quis miluus, quantumlibet solitarius rapinis circumuolet, non coniugium copulat, nidum congerit, oua confouet, pullos alit et quasi cum sua matre familias societatem domesticam quanta potest pace conseruat ? Quanto magis homo fertur quodam modo naturae suae legibus ad ineundam societatem pacemque cum hominibus, quantum in ipso est, omnibus obtinendam, cum etiam mali pro suorum pace belligerent omnesque, si possint, suos facere uelint, ut uni cuncti et cuncta deseruiant ; quo pacto, nisi in eius pacem uel amando uel timendo consentiant ? Sic enim superbia peruerse imitatur Deum. Odit namque cum sociis aequalitatem sub illo, sed inponere uult sociis dominationem suam pro illo. Odit ergo iustam pacem Dei et amat iniquam pacem suam. Non amare tamen qualemcumque pacem nullo modo potest. Nul-

---

72 Aen. 8, 267 **87** sq. Cf. Aug. De uera relig. 45, 84 (PL 34, 160)

---

e v **54** suo den. *H v* **57** ad e^1 **60** uit. suae *e* **61** et feroc. *v* si per hoc *p* **67** uerum est quod iste *p* **69** cacos *D e* **74** plerique D^1 *H* **75** soliuagi g^2 oues *inclusit Hoffm. coll.* XII, *22*, *6* sqq. **76** lupi *A* (*cf. eund. loc.*) ; *om.* R *G r B D H rell. v Hoffm.* **82** ad eundam (-dem D^1) D^1 *g* **83** quanto D^1 *g* **87** non consentiant D^2 imitantur *g* **90** nam amare D^1 ; nam non am. D^2 **91** nullius R *A G r D H e* nullum *B a b g p v* **92** ita *om. g*

lius quippe uitium ita contra naturam est, ut naturae deleat etiam extrema uestigia.

Itaque pacem iniquorum in pacis comparatione iustorum ille uidet nec pacem esse dicendam, qui nouit praeponere recta prauis et ordinata peruersis. Quod autem peruersum est, etiam hoc necesse est ut in aliqua et ex aliqua et cum aliqua rerum parte pacatum sit, in quibus est uel ex quibus constat ; alioquin nihil esset omnino. Velut si quisquam capite deorsum pendeat, peruersus est utique situs corporis et ordo membrorum, quia id, quod desuper esse natura postulat, subter est, et quod illa subter uult esse, desuper factum est ; conturbauit carnis pacem ista peruersitas et ideo molesta est : uerum PL
tamen anima corpori suo pacata est et pro eius salute satagit, 640
et ideo est qui doleat ; quae si molestiis eius exclusa discesserit, quamdiu compago membrorum manet, non est sine V 394
quadam partium pace quod remanet, et ideo est adhuc qui pendeat. Et quod terrenum corpus in terram nititur et uinculo quo suspensum est renititur, in suae pacis ordinem tendit et locum quo requiescat quodam modo uoce ponderis poscit, iamque exanime ac sine ullo sensu a pace tamen naturali sui ordinis non recedit, uel cum tenet eam, uel cum fertur ad eam. Si enim adhibeantur medicamenta atque curatio, quae formam cadaueris dissolui dilabique non sinat, adhuc pax quaedam partes partibus iungit totamque molem adplicat terreno et conuenienti ac per hoc pacato loco. Si autem nulla adhibeatur cura condendi, sed naturali cursui relinquatur, tamdiu quasi tumultuatur dissidentibus exhalationibus et nostro inconuenientibus sensui (id enim est quod in putore sentitur), donec mundi conueniat elementis et in eorum pacem paulatim particulatimque discedat. Nullo modo tamen inde aliquid legibus summi illius creatoris ordinatorisque subtrahitur, a quo pax uniuersitatis administratur ; quia, etsi de cadauere maioris animantis animalia minuta nascantur, eadem lege creatoris quaeque corpuscula in salutis pace suis animulis seruiunt ; etsi mortuorum carnes ab aliis animalibus deuo- μ 557
rentur, easdem leges per cuncta diffusas ad salutem generis cuiusque mortalium congrua congruis pacificantes, quaqua uersum trahantur et rebus quibuscumque iungantur et in res quaslibet conuertantur et commutentur, inueniunt.

cap. XIII Pax itaque corporis est ordinata temperatura partium, pax V 395
animae inrationalis ordinata requies appetitionum, pax animae rationalis ordinata cognitionis actionisque consensio,

---

108 Et] sed *D*² (*sup. ras.*) est corp. *B*¹ **114** dilauique *g* sinant *r*² *D b e p ed. Lou.* pax] pars *D* **117** condendi *mss* (*I, 13, 30*) condiendi *v* **118** exalat. *A D e g p* **119** sensu *D*¹ *H* in *eras. D* putere *D*² **120** particulatim paulatimque *v* **121** tamen modo *B* **122** leg. aliq. *e* **124** nascuntur R **125** sui animalis *B e* animalibus *H p* **129** quibusque cum *e*

pax corporis et animae ordinata uita et salus animantis, pax hominis mortalis et Dei ordinata in fide sub aeterna lege oboedientia, pax hominum ordinata concordia, pax domus ordinata imperandi atque oboediendi concordia cohabitantium, pax ciuitatis ordinata imperandi atque oboediendi concordia ciuium, pax caelestis ciuitatis ordinatissima et concordissima societas fruendi Deo et inuicem in Deo, pax omnium rerum tranquillitas ordinis. Ordo est parium dispariumque rerum sua cuique loca tribuens dispositio. Proinde miseri, quia, in quantum miseri sunt, utique in pace non sunt, tranquillitate quidem ordinis carent, ubi perturbatio nulla est; uerum tamen quia merito iusteque sunt miseri, in ea quoque ipsa miseria sua praeter ordinem esse non possunt; non quidem coniuncti beatis, sed ab eis tamen ordinis lege seiuncti. PL 641 Qui cum sine perturbatione sunt, rebus, in quibus sunt, quantacumque congruentia coaptantur; ac per hoc inest eis ordinis nonnulla tranquillitas, inest ergo nonnulla pax. Verum ideo miseri sunt, quia, etsi in aliqua securitate non dolent, non tamen ibi sunt, ubi securi esse ac dolere non debeant; miseriores autem, si pax eis cum ipsa lege non est, qua naturalis ordo administratur. Cum autem dolent, ex qua parte dolent, pacis perturbatio facta est; in illa uero adhuc pax est, in qua nec dolor urit nec compago ipsa dissoluitur. Sicut V 396 ergo est quaedam uita sine dolore, dolor autem sine aliqua uita esse non potest: sic est quaedam pax sine ullo bello, bellum uero esse sine aliqua pace non potest; non secundum id, quod bellum est, sed secundum id, quod ab eis uel in eis geritur, quae aliquae naturae sunt; quod nullo modo essent, si non qualicumque pace subsisterent.

Quapropter est natura, in qua nullum malum est uel etiam in qua nullum esse malum potest; esse autem natura, in qua nullum bonum sit, non potest. Proinde nec ipsius diaboli natura, in quantum natura est, malum est; sed peruersitas eam malam facit. Itaque in ueritate non stetit, sed ueritatis iudicium non euasit; in ordinis tranquillitate non mansit, nec ideo tamen a potestate ordinatoris effugit. Bonum Dei, quod illi est in natura, non eum subtrahit iustitiae Dei, qua ordinatur in poena; nec ibi Deus bonum insequitur quod creauit, sed malum quod ille commisit. Neque enim totum aufert quod naturae dedit, sed aliquid adimit, aliquid relin-

XIII, **38** Io. 8, 44

XIII, **7** atque oboed. *R B v*; oboediendique *A G D H e g p Hoffm.*; operandique *r* habit. B^1 **10** hominum g^1 rer. omn. *D* **15** mis. sunt *B v* in *om. B H b e g* **17** coniuncti] cum R^1 **18** conturb. R^1 **19** est in eis *B D p v* **22** ac] a *g* (*corr.*) dolore *H* e^1 *g* **26** ipsa *om. D H g p* **28** non pot. esse *e* est *sup. l. B* **33** mal. esse *B* **36** est[1] *sup. l. B* **38** non in ord. tranq. remansit *e* **43** natura *H b* ademit .. reliquid *R* relinquid

quit, ut sit qui doleat quod ademit. Et ipse dolor testimonium est boni adempti et boni relicti. Nisi enim bonum relictum μ 558 esset, bonum amissum dolere non posset. Nam qui peccat, peior est, si laetatur in damno aequitatis ; qui uero cruciatur, si nihil inde adquirat boni, dolet damnum salutis. Et quoniam aequitas ac salus utrumque bonum est bonique amissione dolendum est potius quam laetandum (si tamen non sit compensatio melioris ; melior est autem animi aequitas quam corporis sanitas) : profecto conuenientius iniustus dolet in supplicio, quam laetatus est in delicto. Sicut ergo laetitia deserti boni in peccato testis est uoluntatis malae, ita dolor V 397 amissi boni in supplicio testis est naturae bonae. Qui enim dolet amissam naturae suae pacem, ex aliquibus reliquiis pacis id dolet, quibus fit, ut sibi amica natura sit. Hoc autem in extremo supplicio recte fit, ut iniqui et impii naturalium bonorum damna in cruciatibus defleant, sentientes eorum ablatorem iustissimum Deum, quem contempserunt benignissimum largitorem. Deus ergo naturarum omnium sapientissimus conditor et iustissimus ordinator, qui terrenorum ornamentorum maximum instituit mortale genus humanum, dedit hominibus quaedam bona huic uitae congrua, id est pacem temporalem pro modulo mortalis uitae in ipsa salute et in- PL columitate ac societate sui generis, et quaeque huic paci uel 642 tuendae uel recuperandae necessaria sunt (sicut ea, quae apte et conuenienter adiacent sensibus, lux uox, aurae spirabiles aquae potabiles, et quidquid ad alendum tegendum curandum ornandumque corpus congruit), eo pacto aequissimo, ut, qui mortalis talibus bonis paci mortalium adcommodatis recte usus fuerit, accipiat ampliora atque meliora, ipsam scilicet inmortalitatis pacem eique conuenientem gloriam et honorem in uita aeterna ad fruendum Deo et proximo in Deo ; qui autem perperam, nec illa accipiat et haec amittat.

cap. XIV Omnis igitur usus rerum temporalium refertur ad fructum pacis terrenae in terrena ciuitate ; in caelesti autem ciuitate refertur ad fructum pacis aeternae. Quapropter si inrationalia V 398 essemus animantia, nihil appeteremus praeter ordinatam temperaturam partium corporis et requiem appetitionum ; nihil ergo praeter quietem carnis et copiam uoluptatum, ut pax corporis prodesset paci animae. Si enim desit pax corporis, impeditur etiam inrationalis animae pax, quia requiem appetitionum consequi non potest. Vtrumque autem simul ei paci prodest, quam inter se habent anima et corpus, id est ordinatae uitae ac salutis. Sicut enim pacem corporis amare

---

(D^1 *?*) *g* ; derelinquit *b* **44** adimit D^1 *a v* **49** aequalitas *g* **53** dilecto *g* **65** incolom. *B* D^1 **66** quaeque = *quaecumque* **68** ac conu. *v* uox *mss* ; nox *v ex coniectura Moreli* spiritales *H b* **69** tegendumque *e* **72** accipit *p*

XIV, **2** terr. pac. *p v* **3** inrationabilia *A D H b p* (*15, 4* ; XIX, *24, 6* ; VIII,

se ostendunt animantia, cum fugiunt dolorem, et pacem animae, cum propter explendas indigentias appetitionum uoluptatem sequuntur : ita mortem fugiendo satis indicant, quantum diligant pacem, qua sibi conciliantur anima et corpus. Sed quia homini rationalis anima inest, totum hoc, quod habet commune cum bestiis, subdit paci animae rationalis, ut mente aliquid contempletur et secundum hoc aliquid agat, ut sit ei ordinata cognitionis actionisque consensio, quam μ 559 pacem rationalis animae dixeramus. Ad hoc enim uelle debet nec dolore molestari nec desiderio perturbari nec morte dissolui, ut aliquid utile cognoscat et secundum eam cognitionem uitam moresque componat. Sed ne ipso studio cognitionis propter humanae mentis infirmitatem in pestem alicuius erroris incurrat, opus habet magisterio diuino, cui certus obtemperet, et adiutorio, ut liber obtemperet. Et quoniam, quamdiu est in isto mortali corpore, peregrinatur a Domino : ambulat per fidem, non per speciem ; ac per hoc omnem pacem uel corporis uel animae uel simul corporis et animae refert ad illam pacem, quae homini mortali est cum inmortali Deo, ut ei sit ordinata in fide sub aeterna lege oboedientia. Iam uero quia duo praecipua praecepta, hoc est dilectionem Dei et V 399 dilectionem proximi, docet magister Deus, in quibus tria inuenit homo quae diligat, Deum, se ipsum et proximum, atque ille in se diligendo non errat, qui Deum diligit : consequens PL est, ut etiam proximo ad diligendum Deum consulat, quem 643 iubetur sicut se ipsum diligere (sic uxori, sic filiis, sic domesticis, sic ceteris quibus potuerit hominibus), et ad hoc sibi a proximo, si forte indiget, consuli uelit ; ac per hoc erit pacatus, quantum in ipso est, omni homini pace hominum, id est ordinata concordia, cuius hic ordo est, primum ut nulli noceat, deinde ut etiam prosit cui potuerit. Primitus ergo inest ei suorum cura ; ad eos quippe habet oportuniorem facilioremque aditum consulendi, uel naturae ordine uel ipsius societatis humanae. Vnde apostolus dicit : *Quisquis autem suis et maxime domesticis non prouidet, fidem denegat et est infideli deterior.* Hinc itaque etiam pax domestica oritur, id est ordinata imperandi oboediendique concordia cohabitantium. Imperant enim, qui consulunt ; sicut uir uxori, parentes filiis, domini seruis. Oboediunt autem quibus consulitur ; sicut mulieres maritis, filii parentibus, serui dominis. Sed in domo iusti uiuentis ex fide et adhuc ab illa caelesti ciuitate peregrinantis etiam qui imperant seruiunt eis, quibus uidentur imperare.

XIV, **28** 2. Cor. 5, 6 sq. **34** Mt. 22, 35 sqq. ; Mc. 12, 30 sqq. **46** 1. Tim. 5, 8 **52** Abac. 2, 4

16, 19) **4** animalia B^1 *D* **13** expell. *g* **14** uoluptatum B^1 D^1 **15** quantum e^1 **19** cognitio *p* **20** uel *g* **23** isto *e* **26** et adiut. — obtemperet *om.* e^1 g^1 Et *om.* *D* (*ras.*) **31** sit ei *B* **34** illa D^2 **42** ut *sup. l.* *D* **53** uid.. imp.] imperant B^1

Neque enim dominandi cupiditate imperant, sed officio consulendi, nec principandi superbia, sed prouidendi misericordia.

cap. XV Hoc naturalis ordo praescribit, ita Deus hominem condidit. Nam : *Dominetur*, inquit, *piscium maris et uolatilium caeli et* V 400 *omnium repentium, quae repunt super terram.* Rationalem factum ad imaginem suam noluit nisi inrationabilibus dominari ; non hominem homini, sed hominem pecori. Inde primi iusti pastores pecorum magis quam reges hominum constituti sunt, ut etiam sic insinuaret Deus, quid postulet ordo creaturarum, quid exigat meritum peccatorum. Condicio quippe seruitutis iure intellegitur inposita peccatori. Proinde nusquam scripturarum legimus seruum, antequam hoc uocabulo Noe iustus peccatum filii uindicaret. Nomen itaque istud culpa meruit, non natura. Origo autem uocabuli seruorum in Latina lingua inde creditur ducta, quod hi, qui iure belli possent occidi, a uictoribus cum seruabantur serui fiebant, μ 560 a seruando appellati ; quod etiam ipsum sine peccati merito non est. Nam et cum iustum geritur bellum, pro peccato e contrario dimicatur ; et omnis uictoria, cum etiam malis prouenit, diuino iudicio uictos humiliat uel emendans peccata uel puniens. Testis est homo Dei Daniel, cum in captiuitate positus peccata sua et peccata populi sui confitetur Deo et hanc esse causam illius captiuitatis pio dolore testatur. Prima ergo seruitutis causa peccatum est, ut homo homini condicio- PL nis uinculo subderetur ; quod non fit nisi Deo iudicante, apud 644 quem non est iniquitas et nouit diuersas poenas meritis distribuere delinquentium. Sicut autem supernus Dominus dicit : *Omnis, qui facit peccatum, seruus est peccati,* ac per hoc multi quidem religiosi dominis iniquis, non tamen liberis seruiunt : *A quo enim quis deuictus est, huic et seruus addictus est.* Et utique felicius seruitur homini, quam libidini, cum saeuissimo dominatu uastet corda mortalium, ut alias omittam, libido ipsa dominandi. Hominibus autem illo pacis ordine, quo aliis V 401 alii subiecti sunt, sicut prodest humilitas seruientibus, ita nocet superbia dominantibus. Nullus autem natura, in qua prius Deus hominem condidit, seruus est hominis aut peccati. Verum et poenalis seruitus ea lege ordinatur, quae naturalem ordinem conseruari iubet, perturbari uetat ; quia si contra eam legem non esset factum, nihil esset poenali seruitute cohercendum. Ideoque apostolus etiam seruos monet subditos

---

XV, **3** Gen. 1, 26 **11** Gen. 9, 25 **21** Dan. 9, 5 sqq. **26** Io. 8, 34 **28** 2. Petr. 2, 19

XV, **9** iurae *D* iudae *g* **10** numquem uel in scripturis *p* **11** istud *A G B D H v* istut R istuc *e g Hoffm. Wey.* (xv, *13, 11 ;* I, *12, 2*) **12** seru. uoc. *B*¹ **14** a *om. g* cum seru.] conseruab. *D p* seruantur *e* et serui *D*² *p* **16** e contr. *mss plerr. ;* et a contr. *e*marg. *v* **25** superius *g* **29** facilius *e*¹ **30** aliis *g* **31** alius alii *B* **34** deus prius *g* **37** nihil] non *e*¹

esse dominis suis et ex animo eis cum bona uoluntate seruire ; ut scilicet, si non possunt a dominis liberi fieri, suam seruitutem ipsi quodam modo liberam faciant, non timore subdolo, sed fideli dilectione seruiendo, donec transeat iniquitas et euacuetur omnis principatus et potestas humana et sit Deus omnia in omnibus.

cap. XVI Quocirca etiamsi habuerunt seruos iusti patres nostri, sic administrabant domesticam pacem, ut secundum haec temparolia bona filiorum sortem a seruorum condicione distinguerent ; ad Deum autem colendum, in quo aeterna bona speranda sunt, omnibus domus suae membris pari dilectione consulerent. Quod naturalis ordo ita praescribit, ut nomen patrum familias hinc exortum sit et tam late uulgatum, ut etiam inique dominantes hoc se gaudeant appellari. Qui autem ueri patres familias sunt, omnibus in familia sua tamquam filiis ad colendum et promerendum Deum consulunt, desiderantes atque optantes uenire ad caelestem domum, ubi necessarium non sit officium imperandi mortalibus, quia necessarium non erit officium consulendi iam in illa inmortalitate felicibus ; quo donec ueniatur, magis debent patres quod dominantur, quam serui tolerare quod seruiunt. Si quis autem in domo per inoboedientiam (V 402) domesticae paci aduersatur, corripitur seu uerbo seu uerbere seu quolibet alio genere poenae iusto atque licito, quantum societas humana concedit, pro eius qui corripitur utilitate, ut paci unde dissiluerat coaptetur. Sicut enim non est beneficentiae adiuuando efficere, ut bonum quod maius est amittatur : ita non est innocentiae parcendo sinere, ut in malum grauius incidatur. Pertinet ergo ad innocentis officium, non solum nemini malum inferre, uerum etiam cohibere a (μ 561) peccato uel punire peccatum, ut aut ipse qui plectitur corrigatur experimento, aut alii terreantur exemplo. Quia igitur hominis domus initium siue particula debet esse ciuitatis, (PL 645) omne autem initium ad aliquem sui generis finem et omnis pars ad uniuersi, cuius pars est, integritatem refertur, satis apparet esse consequens, ut ad pacem ciuicam pax domestica referatur, id est, ut ordinata imperandi oboediendique concordia cohabitantium referatur ad ordinatam imperandi oboediendique concordiam ciuium. Ita fit, ut ex lege ciuitatis praecepta sumere patrem familias oporteat, quibus domum suam sic regat, ut sit paci adcommoda ciuitatis.

cap. XVII Sed domus hominum, qui non uiuunt ex fide, pacem terre-

---

39 Eph. 6, 5 **44** 1. Cor. 15, 24. 28

XVI, **1** patr. nostri iusti *B*[1] sic quidem adm. *B ed. Ben.* **4** autem *sup. l. B* **7** sit *sup. l. B* **16** auers. *g* **19** dissoluerat *H* dissolueret *e*[1] **20** minus est *p* **23** malum grauius *p* **27** finem refertur *p* **34** accommoda *R A r B H a b g* accommodata *G D e v* (*cf. 21 sq. ; 13, 72*)

nam ex huius temporalis uitae rebus commodisque sectatur ; domus autem hominum ex fide uiuentium expectat ea, quae in futurum aeterna promissa sunt, terrenisque rebus ac temporalibus tamquam peregrina utitur, non quibus capiatur et auertatur quo tendit in Deum, sed quibus sustentetur ad facilius toleranda minimeque augenda onera corporis corruptibilis, quod adgrauat animam. Idcirco rerum uitae huic V 403 mortali necessariarum utrisque hominibus et utrique domui communis est usus ; sed finis utendi cuique suus proprius multumque diuersus. Ita etiam terrena ciuitas, quae non uiuit ex fide, terrenam pacem appetit in eoque defigit imperandi oboediendique concordiam ciuium, ut sit eis de rebus ad mortalem uitam pertinentibus humanarum quaedam compositio, uoluntatum. Ciuitas autem caelestis uel potius pars eius, quae in hac mortalitate peregrinatur et uiuit ex fide, etiam ista pace necesse est utatur, donec ipsa, cui talis pax necessaria est, mortalitas transeat ; ac per hoc, dum apud terrenam ciuitatem uelut captiuam uitam suae peregrinationis agit, iam promissione redemptionis et dono spiritali tamquam pignore accepto legibus terrenae ciuitatis, quibus haec administrantur, quae sustentandae mortali uitae adcommodata sunt, obtemperare non dubitat, ut, quoniam communis est ipsa mortalitas, seruetur in rebus ad eam pertinentibus inter ciuitatem utramque concordia. Verum quia terrena ciuitas habuit quosdam suos sapientes, quos diuina improbat disciplina, qui uel suspicati uel decepti a daemonibus crederent multos deos conciliandos esse rebus humanis atque ad eorum diuersa quodam modo officia diuersa subdita pertinere, ad alium corpus, ad alium animum, inque ipso corpore ad alium caput, ad alium ceruicem et cetera singula ad singulos ; similiter in animo ad alium ingenium, ad alium doctrinam, ad alium iram, ad alium concupiscentiam ; inque ipsis rebus uitae adiacentibus ad alium pecus, ad alium triticum, ad alium uinum, ad alium oleum, ad alium siluas, ad alium nummos, V 404 ad alium nauigationem, ad alium bella atque uictorias, ad PL alium coniugia, ad alium partum ac fecunditatem et ad alios 646 alia cetera ; caelestis autem ciuitas ⟨cum⟩ unum Deum solum

XVII, 8 Sap. 9, 15

XVII, **2** temporis *p* **8** quod grauat D^{1} incirco *g* **9** hominibus fidelibus et infidelibus *p* **10** usus] census *a* suus cuique *B* **11** uidit *g* **12** ideoque *e* **13** oboediendi B^{1} (*om.* -que) ; oboediendi et *g* eis *om. p ;* ei *B* **15** uolunt.] uolupt. *D ;* ciuitatum *g* **19** agit etiam e^{2} **21** administratur B^{1} **22** accommodatę *B* commodata *D* **28** atque ad eorum *R r H ;* atque eorum *ed. princ. ;* ad quorum *A G B D a b e g p v Hoffm.* **29** pertinere R^{1} *ed. princ.* pertinerent R^{2} *rell. v Hoffm.* **30** animus *B* -mam D^{2} **30** *sqq. ut editur mss ed. princ. ;* animus .. ceruix .. doctrina .. ira .. concupiscentia .. siluae .. nummi .. nauigatio .. uictoriae .. partus .. fecunditas *v* **38** cum *p Hoffm. ; om.* R *A G r B D H* β *rell. v Wey.* (*recte ; ex anacolutho congruunt* crederent (*l. 27*) .. nosset (*l. 39*) .. censeret (*l.*

colendum nosset eique tantum modo seruiendum seruitute μ 562 illa, quae Graece λατρεία dicitur et non nisi Deo debetur, fideli pietate censeret : factum est, ut religionis leges cum terrena ciuitate non posset habere communes proque his ab ea dissentire haberet necesse atque oneri esse diuersa sentientibus eorumque iras et odia et persecutionum impetus sustinere, nisi cum animos aduersantium aliquando terrore suae multitudinis et semper diuino adiutorio propulsaret. Haec ergo caelestis ciuitas dum peregrinatur in terra, ex omnibus gentibus ciues euocat atque in omnibus linguis peregrinam colligit societatem, non curans quidquid in moribus legibus institutisque diuersum est, quibus pax terrena uel conquiritur uel tenetur, nihil eorum rescindens uel destruens, immo etiam seruans ac sequens, quod licet diuersum in diuersis nationibus, ad unum tamen eundemque finem terrenae pacis intenditur, si religionem, qua unus summus et uerus Deus colendus docetur, non impedit. Vtitur ergo etiam caelestis ciuitas in hac sua pergerinatione pace terrena et de rebus ad mortalem hominum naturam pertinentibus humanarum uoluntatum compositionem, quantum salua pietate ac religione conceditur, tuetur atque appetit eamque terrenam pacem refert ad caelestem pacem, quae uere ita pax est, ut rationalis dumtaxat creaturae sola pax habenda atque dicenda sit, ordinatissima scilicet et concordissima societas fruendi Deo et inuicem in Deo ; quo cum uentum erit, non erit uita mortalis, sed plane certeque uitalis, nec corpus animale, quod, V 405 dum, corrumpitur, adgrauat animam, sed spiritale sine ulla indigentia ex omni parte subditum uoluntati. Hanc pacem, dum peregrinatur in fide, habet atque ex hac fide iuste uiuit, cum ad illam pacem adipiscendam refert quidquid bonarum actionum gerit erga Deum et proximum, quoniam uita ciuitatis utique socialis est.

cap. XVIII Quod autem adtinet ad illam differentiam, quam de Academicis nouis Varro adhibuit, quibus incerta sunt omnia, omnino ciuitas Dei talem dubitationem tamquam dementiam detestatur, habens de rebus, quas mente atque ratione comprehendit, etiamsi paruam propter corpus corruptibile, quod adgrauat animam (quoniam, sicut dicit apostolus, *ex parte scimus)*, tamen certissimam scientiam, creditque sensibus in rei cuiusque euidentia, quibus per corpus animus utitur,

---

XVIII, **7** 1. Cor. 13, 9

---

41)) **41** conferet *e*[1] conferret *e*[2] **42** posset debere *e*[2] **43** hab.] deberet *D* (*eraso* necesse) esse necesse *D*[2] **44** et[1] *om. e* et[2] *om. g* **51** uel. destr. (distr. *g*) R *G r g ed. Arg* nec destr. *A B D H a b e p v* **60** uere est ita pax *g* **63** uentum erit R *r H b e p* u. fuerit *A G B D a g v* **64** plene *p* plenae *D* **67** habitatq; *g* **69** ergo *g*

XVIII, **1** hacad. *g* achad. *B* (*saepe*)

quoniam miserabilius fallitur, qui numquam putat eis esse credendum ; credit etiam scripturis sanctis et ueteribus et nouis, quas canonicas appellamus, unde fides ipsa concepta est, ex qua iustus uiuit ; per quam sine dubitatione ambulamus, quamdiu peregrinamur a Domino ; qua salua atque PL certa de quibusdam rebus, quas neque sensu neque ratione 647 percepimus neque nobis per scripturam canonicam claruerunt nec per testes, quibus non credere absurdum est, in nostram notitiam peruenerunt, sine iusta reprehensione dubitamus.

cap. XIX Nihil sane ad istam pertinet ciuitatem quo habitu uel more μ 563 uiuendi, si non est contra diuina praecepta, istam fidem, qua peruenitur ad Deum, quisque sectetur ; unde ipsos quoque V 406 philosophos, quando Christiani fiunt, non habitum uel consuetudinem uictus, quae nihil inpedit religionem, sed falsa dogmata mutare compellit. Vnde illam quam Varro adhibuit ex Cynicis differentiam, si nihil turpiter atque intemperanter agat, omnino non curat. Ex tribus uero illis uitae generibus, otioso, actuoso et ex utroque composito, quamuis salua fide quisque possit in quolibet eorum uitam ducere et ad sempiterna praemia peruenire, interest tamen quid amore teneat ueritatis, quid officio caritatis inpendat. Nec sic esse quisque debet otiosus, ut in eodem otio utilitatem non cogitet proximi, nec sic actuosus, ut contemplationem non requirat Dei. In otio non iners uacatio delectare debet, sed aut inquisitio aut inuentio ueritatis, ut in ea quisque proficiat et quod inuenerit ne alteri inuideat. In actione uero non amandus est honor in hac uita siue potentia, quoniam omnia uana sub sole, sed opus ipsum, quod per eundem honorem uel potentiam fit, si recte atque utiliter fit, id est, ut ualeat ad eam salutem subditorum, quae secundum Deum est ; unde iam superius disputauimus. Propter quod ait apostolus : *Qui episcopatum desiderat, bonum opus desiderat.* Exponere uoluit quia sit episcopatus, quia nomen est operis, non honoris. Graecum est enim atque inde ductum uocabulum, quod ille qui praeficitur eis quibus praeficitur superintendit, curam scilicet eorum gerens ; σκοπὸς quippe intentio est ; ergo ἐπισκοπεῖν, si uelimus, Latine superintendere possumus dicere,

---

12 Abac. 2, 4 **13** 2. Cor. 5, 6

XIX, **21** C. 6 **23** 1. Tim. 3, 1

---

15 percepimus R *G r B H e p v* percipimus *A D a b g*

XIX, **9** et *om.* *D*[1] **10** colibet *g* **12** esse debet quisque *D* q. d. esse *v* **15** non iners uacare non debet delectatio *B*[1] uacatione *H* **17** ne alteri R *A G r* (*D*[1] *?*) *H a b g ;* nec alteri *p ;* teneat inuideat *e ;* teneat et alteri non inu. *D*[2] (*sup. lin.*), *B v* **27** *ut edit.* R *A G r D H a e g ;* ἐπὶ quippe super, σκοπὸς uero intentio est *v* scopos *mss plerr. ;* scopus *D*[1] *;* ep̄ſ *b* quippe] quidē *b ;* enim *B* **28** episcopin *B D H a e g* episc. ergo *B* ἐπισκοπεῖν .. superintendere] ep̄m (=

ut intellegat non se esse episcopum, qui praeesse dilexerit, V 407 non prodesse. Itaque ab studio cognoscendae ueritatis nemo prohibetur, quod ad laudabile pertinet otium ; locus uero superior, sine quo regi populus non potest, etsi ita teneatur atque administretur ut decet, tamen indecenter appetitur. Quam ob rem otium sanctum quaerit caritas ueritatis ; negotium iustum suscipit necessitas caritatis. Quam sarcinam PL si nullus inponit, percipiendae atque intuendae uacandum est 648 ueritati ; si autem inponitur, suscipienda est propter caritatis necessitatem ; sed nec sic omni modo ueritatis delectatio deserenda est, ne subtrahatur illa suauitas et opprimat ista necessitas.

cap. XX Quam ob rem summum bonum ciuitatis Dei cum sit pax aeterna atque perfecta, non per quam mortales transeant nascendo atque moriendo, sed in qua inmortales maneant nihil aduersi omnino patiendo : quis est qui illam uitam uel beatissimam neget uel in eius comparatione istam, quae hic agitur, quantislibet animi et corporis externarumque rerum bonis plena sit, non miserrimam iudicet ? Quam tamen quicumque sic habet, ut eius usum referat ad illius finem, quam diligit ardentissime ac fidelissime sperat, non absurde dici μ 564 etiam nunc beatus potest, spe illa potius quam re ista. Res ista uero sine spe illa beatitudo falsa et magna miseria est ; non enim ueris animi bonis utitur, quoniam non est uera sapientia, quae intentionem suam in his quae prudenter discernit, gerit fortiter, cohibet temperanter iusteque distribuit, non ad illum dirigit finem, ubi erit Deus omnia in omnibus, aeternitate certa et pace perfecta.

cap. XXI Quapropter nunc est locus, ut quam potero breuiter ac V 408 dilucide expediam, quod in secundo huius operis libro me demonstraturum esse promisi, secundum definitiones, quibus apud Ciceronem utitur Scipio in libris de re publica, numquam rem publicam fuisse Romanam. Breuiter enim rem publicam definit esse rem populi. Quae definitio si uera est, numquam fuit Romana res publica, quia numquam fuit res populi, quam definitionem uoluit esse rei publicae. Populum enim esse definiuit coetum multitudinis iuris consensu et

---

XX, **16** 1. Cor. 15, 28

XXI, **2** C. 21 ; cf. Cic. De rep. 2, 42 sqq. ; 3, 5

---

episcopum) .. superintendentem *p* **29** se *om. g* esse *om. H* esse se *p* **30** a stud. *v* **34** castitas *e* **35** suscepit D^1

XX, **10** Res uero ista *a v* **15** ad R *A G B D* in *r H* a^2 *b e g p v Hoffm.* ; *om.* a^1

XXI, **1** ac] et e^1 **5** enim] autem *p* **6** definiuit *g* **9** diffinit B^1 diffiniuit

utilitatis communione sociatum. Quid autem dicat iuris consensum, disputando explicat, per hoc ostendens geri sine iustitia non posse rem publicam ; ubi ergo iustitia uera non est, nec ius potest esse. Quod enim iure fit, profecto iuste fit ; quod autem fit iniuste, nec iure fieri potest. Non enim iura dicenda sunt uel putanda iniqua hominum constituta, cum illud etiam ipsi ius esse dicant, quod de iustitiae fonte manauerit, falsumque esse, quod a quibusdam non recte sentientibus dici solet, id esse ius, quod ei, qui plus potest, utile est. Quocirca ubi non est uera iustitia, iuris consensu sociatus coetus hominum non potest esse et ideo nec populus iuxta illam Scipionis uel Ciceronis definitionem ; et si non populus, nec res populi, sed qualiscumque multitudinis, quae populi PL
nomine digna non est. Ac per hoc, si res publica res est populi 649
et populus non est, qui consensu non sociatus est iuris, non est autem ius, ubi nulla iustitia est : procul dubio colligitur, ubi iustitia non est, non esse rem publicam. Iustitia porro ea V 409
uirtus est, quae sua cuique distribuit. Quae igitur iustitia est hominis, quae ipsum hominem Deo uero tollit et inmundis daemonibus subdit ? Hocine est sua cuique distribuere ? An qui fundum aufert eius, a quo emptus est, et tradit ei, qui nihil habet in eo iuris, iniustus est ; et qui se ipsum aufert dominanti Deo, a quo factus est, et malignis seruit spiritibus, iustus est ?

Disputatur certe acerrime atque fortissime in eisdem ipsis de re publica libris aduersus iniustitiam pro iustitia. Et quoniam, cum prius ageretur pro iniustitiae partibus contra iustitiam et diceretur nisi per iniustitiam rem publicam stare gerique non posse, hoc ueluti ualidissimum positum erat, iniustum esse, ut homines hominibus dominantibus seruiant ; quam tamen iniustitiam nisi sequatur imperiosa ciuitas, cuius est magna res publica, non eam posse prouinciis imperare : responsum est a parte iustitiae ideo iustum esse, quod talibus hominibus sit utilis seruitus, et pro utilitate eorum fieri, cum recte fit, id est cum improbis aufertur iniuriarum licentia, et domiti melius se habebunt, quia indomiti deterius se habue- μ 565
runt ; subditumque est, ut ista ratio firmaretur, ueluti a natura sumptum nobile exemplum atque dictum est : « Cur igitur Deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini ceterisque uitiosis animi partibus ? » Plane hoc exemplo satis edoctum est quibusdam esse utilem seruitutem, et Deo quidem ut seruiatur utile esse omnibus. Seruiens autem Deo

---

B^2 **10** communis *B^1* **14** autem *om. e^1 p* iniuste fit *p* **16** iustitia *D^1* iustitia et *g* **29** hocine R *G* (*in ras.*), *r ed. Arg.* hocin *A e^1 g p* hocne *b e^2* hoccine R, *G* (*in ras.*), *r ed. Arg. ;* nonne *H* est *om. B^1* **30** eius R *A G r D H a g p* ei *e v* **35** adu. iust. pro iniust. *p* **36** pro iust. *D^1* **38** gerique *A* (*21, 11 ; lib. 2 c. 21 identidem*) augerique R *G r B D H a b e g p v Hoffm.* **39** *sq.* iustum .. iustitiam *p* **42** talis *g* **45** se² *om. D H g p*

animus recte imperat corpori, inque ipso animo ratio Deo Domino subdita recte imperat libidini uitiisque ceteris. Quapropter ubi homo Deo non seruit, quid in eo putandum est esse iustitiae ? quando quidem Deo non seruiens nullo modo potest iuste animus corpori aut humana ratio uitiis imperare. Et si in homine tali non est ulla iustitia, procul dubio nec in V 410 hominum coetu, qui ex hominibus talibus constat. Non est hic ergo iuris ille consensus, qui hominum multitudinem populum facit, cuius res dicitur esse res publica. Nam de utilitate quid dicam, cuius etiam communione sociatus coetus hominum, sicut sese habet ista definitio, populus nuncupatur ? Quamuis enim, si diligenter adtendas, nec utilitas sit ulla uiuentium, qui uiuunt impie, sicut uiuit omnis, qui non seruit Deo seruitque daemonibus, tanto magis impiis, quanto magis sibi, cum sint inmundissimi spiritus, tamquam diis sacrificari uolunt : tamen quod de iuris consensu diximus satis esse arbitror, unde appareat per hanc definitionem non esse populum, cuius res publica esse dicatur, in quo iustitia non est. Si enim dicunt non spiritibus inmundis, sed diis bonis atque sanctis in sua re publica seruisse Romanos : numquid eadem totiens repetenda sunt, quae iam satis, immo ultra quam satis est diximus ? Quis enim ad hunc locum per superiores PL huius operis libros peruenit, qui dubitare adhuc possit malis 650 et inpuris daemonibus seruisse Romanos, nisi uel nimium stolidus uel inpudentissime contentiosus ? Sed ut taceam quales sint, quos sacrificiis colebant : in lege ueri Dei scriptum est : *Sacrificans diis eradicabitur nisi Domino tantum.* Nec bonis igitur nec malis diis sacrificari uoluit, qui hoc cum tanta comminatione praecepit.

cap. XXII Sed responderi potest : « Quis iste Deus est aut unde dignus probatur, cui deberent obtemperare Romani, ut nullum deorum praeter ipsum colerent sacrificiis ? » Magnae caecita- V 411 tis est, adhuc quaerere, quis iste sit Deus. Ipse est Deus, cuius prophetae praedixerunt ista quae cernimus. Ipse est Deus, a quo responsum accepit Abraham : *In semine tuo benedicentur omnes gentes.* Quod in Christo fieri, qui secundum carnem de illo semine exortus est, idem ipsi qui remanserunt huius nominis inimici, uelint nolintue, cognoscunt. Ipse est Deus, cuius diuinus Spiritus per eos locutus est, quorum

78 Exod. 22, 20

XXII, 7 Gen. 22, 18

53 ceterisque uitiis *D* 56 uitiis ceteris *e* 57 si in dī nomine *b* talis *D b* 59 hic ergo] enim *D* ; hic *sup. l. B* ille iuris *D* 60 res *om. B*[1] 62 se *B v* diffin. *B H* 63 adtendatur *p* 65 impius *D* 68 apparet *p* 70 sed iis *g* 73 quid *g* 77 sunt *e* 79 quia *g*[1]

XXII, 8 remanserant *e* 9 nomini *e*[1] uellint nollentue *g* 10 diuinitus *g p*

praedicta atque completa per ecclesiam, quam uidemus toto orbe diffusam, in libris superioribus posui. Ipse est Deus, quem μ 566 Varro doctissimus Romanorum Iouem putat, quamuis nesciens quid loquatur ; quod tamen ideo commemorandum putaui, quoniam uir tantae scientiae nec nullum istum Deum potuit existimare nec uilem. Hunc enim eum esse credidit, quem summum putauit deum. Postremo ipse est Deus, quem doctissimus philosophorum, quamuis Christianorum acerrimus inimicus, etiam per eorum oracula, quos deos putat, deum magnum Porphyrius confitetur.

cap. XXIII Nam in libris, quos ἐκ λογίων φιλοσοφίας appellat, in quibus exequitur atque conscribit rerum ad philosophiam pertinentium uelut diuina responsa, ut ipsa uerba eius, quem ad modum ex Graeca lingua in Latinam interpretata sunt, ponam : « Interroganti, inquit, quem deum placando reuocare possit uxorem suam a Christianismo, haec ait uersibus Apollo. » Deinde uerba uelut Apollinis ista sunt : « Forte magis V 412 poteris in aqua inpressis litteris scribere aut adinflans leues pinnas per aera auis uolare, quam pollutae reuoces impiae PL 651 uxoris sensum. Pergat quo modo uult inanibus fallaciis † perseuerans et lamentari fallaciis mortuum Deum cantans, quem iudicibus recta sentientibus perditum pessima in speciosis ferro uincta mors interfecit. » Deinde post hos uersus Apollinis, qui non stante metro Latine interpretati sunt, subiunxit atque ait : « In his quidem inremediabile sententiae eorum manifestauit dicens, quoniam Iudaei suscipiunt Deum magis quam isti. » Ecce, ubi decolorans Christum Iudaeos praeposuit Christianis, confitens quod Iudaei suscipiant Deum. Sic enim exposuit uersus Apollinis, ubi iudicibus recta sentientibus Christum dicit occisum, tamquam illis iuste iudicantibus merito sit ille punitus. Viderint quid de Christo uates mendax Apollinis dixerit atque iste crediderit aut fortasse uatem,

---

12 sq. Cf. lib. 4 c. 31

---

13 Varro *om. b* quamuis etiam *e* **14** putauit *g* **15** putuit $H^1 g^1$ **16** exaestim. *g* estim. e^1 eum *om. e*

XXIII, **1** eglogion *mss* **5** reuocari D^1 **6** posset D^2 *p* e^2 **8** inflans *A G r* B^1 *a* **9** pennas *B* D^2 *H a p v* pennas leues *B v* aerem D^1 auis R *A r* D^1 *H a b g* p^1 aut auis *e* ut auis *G B* D^2 p^2 *v* polluta D^1 *g e* **10** peragat *e* **10** *sq.* perseuerans et lamentari fallaciis R *A G r B D H a b e ; om. g ; inclus. Hoffm. ;* fallaciis *om. p ;* perseuerans lamentari mortuum deum et cantans (*om.* fallaciis) „*regius uetus cod.*" *Benedictinorum ;* perseuerans, et lamentationibus fallacissimis m. D. c. *v* **11** captans *p* iudic. R *A G r D H* a^1 *b g* p^1 (*l. 94*) ; a iudic. *B* a^2 *e* p^2 *v* **12** in *om. B e* **15** inremediabilē sententiā *r B* D^2 *p* eorum *om. B* **18** suscipiunt *e p* **19** iudic. R^1 *a* (*cf. l. 11*) ; a iudic. R^2 *A G r B D H b e g p v* **20** iuste *om. b ;* recte *H* **21** uiderint *A p Wey.* uiderim R *G D H a b g* uiderim' *r* uiderit *B e v*

quod non dixit, dixisse iste ipse confinxerit. Quam sibi constet uel ipsa oracula inter se faciat conuenire, postea uidebimus ; hic tamen Iudaeos, tamquam Dei susceptores, recte dicit iudicasse de Christo, quod eum morte pessima excruciandum esse censuerint. Deus itaque Iudaeorum, cui perhibet testimonium, audiendus fuit dicens : *Sacrificans diis eradicabitur nisi Domino tantum.* Sed ad manifestiora ueniamus et audiamus quam magnum Deum dicat esse Iudaeorum. Item ad ea, quae interrogauit Apollinem, quid melius, uerbum siue ratio V 413
an lex : « Respondit, inquit, uersibus haec dicens. » Ac deinde subicit Apollinis uersus, in quibus et isti sunt, ut quantum satis est inde decerpam : « In Deum uero, inquit, generatorem et in regem ante omnia, quem tremit et caelum et terra atque mare et infernorum abdita et ipsa numina perhorrescunt ; quorum lex est Pater, quem ualde sancti honorant Hebraei. » Tali oraculo dei sui Apollinis Porphyrius tam magnum Deum μ 567
dixit Hebraeorum, ut eum et ipsa numina perhorrescant. Cum ergo Deus iste dixerit : *Sacrificans diis eradicabitur,* miror quod ipse Porphyrius non perhorruerit et sacrificans diis eradicari non formidauerit.

Dicit etiam bona philosophus iste de Christo, quasi oblitus illius, de qua paulo ante locuti sumus, contumeliae suae, aut quasi in somnis dii eius maledixerint Christo et euigilantes PL
eum bonum esse cognouerint digneque laudauerint. Denique 652
tamquam mirabile aliquid atque incredibile prolaturus : « Praeter opinionem, inquit, profecto quibusdam uideatur esse quod dicturi sumus. Christum enim dii piissimum pronuntiauerunt et inmortalem factum et cum bona praedicatione eius meminerunt ; Christianos uero pollutos, inquit, et contaminatos et errore implicatos esse dicunt et multis talibus aduersus eos blasphemiis utuntur. » Deinde subicit uelut oracula deorum blasphemantium Christianos et post haec : « De Christo autem, inquit, interrogantibus si est Deus, ait Hecate : « Quoniam quidem inmortalis anima post corpus [ut] incedit, nosti ; a sapientia autem abscisa semper errat. Viri pietate praestantissimi est illa anima ; hanc colunt aliena a se ueritate. » Deinde post uerba huius quasi oraculi sua ipse V 414
contexens : « Piissimum igitur uirum, inquit, eum dixit et eius animam, sicut et aliorum piorum, post obitum inmortalitate dignatam et hanc colere Christianos ignorantes. » « In-

XXIII, **37** Cf. Lact. De ira Dei 23, 12 (CE 27, 129, 13 sqq.) **40** Exod. 22, 20

23 quam uero sibi *B v* **24** ut uel *e* **25** hinc *e* **27** censuerunt *D* -rant *e* **29** dõ (= *deo*) R *r* **30** ad eũ *g* ad eam D^1 *H* **33** subiecit e^1 **34** est *om. p* uero *om. B* **35** et cael.] et *om.* R^1 *G r B D g* **36** nom. *H g* **37** quem uel *p* honorent p^1 honorificant *B* **39** dixit esse R *D H* **43** dicit enim *D e* **55** inquit *om. b* **57** ut *inclus. Domb. sec. Graec. ; om. Wey.* nostis *b* abscisa *mss plerr.* (*Graece : τετμημένη*) abscissa *A* g^1 *v* erat D^1 *H g* **58** prestant. piet. *B* **59** a se al. *g* **60** contegens e^1 inq. uir. *D* **62** dignatam *mss*

terrogantibus autem, inquit : Cur ergo damnatus est ? oraculo respondit dea : Corpus quidem debilitantibus tormentis semper oppositum est ; anima autem piorum caelesti sedi insidet. Illa uero anima aliis animabus fataliter dedit, quibus fata non adnuerunt deorum dona obtinere neque habere Iouis inmortalis agnitionem, errore implicari. Propterea ergo diis exosi, quia, quibus fato non fuit nosse Deum nec dona ab diis accipere, his fataliter dedit iste errore implicari. Ipse uero pius et in caelum, sicut pii, concessit. Itaque hunc quidem non blasphemabis, misereberis autem hominum dementiam, ex eo in eis facile praecepsque periculum. »

Quis ita stultus est, ut non intellegat aut ab homine callido eoque Christianis inimicissimo haec oracula fuisse conficta aut consilio simili ab inpuris daemonibus ista fuisse responsa, ut scilicet, quoniam laudant Christum, propterea credantur ueraciter uituperare Christianos atque ita, si possint, intercludant uiam salutis aeternae, in qua fit quisque Christianus ? Suae quippe nocendi astutiae milleformi sentiunt non esse contrarium, si credatur eis laudantibus Christum, dum tamen credatur etiam uituperantibus Christianos ; ut eum, qui utrumque crediderit, talem Christi faciant laudatorem, ne uelit esse Christianus, ac sic quamuis ab illo laudatus ab istorum tamen daemonum dominatu eum non liberet Christus ; praesertim quia ita laudant Christum, ut, quisquis in eum talem crediderit, qualis ab eis praedicatur, Christianus uerus non sit, sed Photinianus haereticus, qui tantummodo V 415
hominem, non etiam Deum nouerit Christum, et ideo per eum μ 568
saluus esse non possit nec istorum mendaciloquorum daemonum laqueos uitare uel soluere. Nos autem neque Apollinem PL 653
uituperantem Christum neque Hecaten possumus adprobare laudantem. Ille quippe tamquam iniquum Christum uult credi, quem iudicibus recta sentientibus dicit occisum ; ista hominem piissimum, sed hominem tantum. Vna est tamen et illius et huius intentio, ut nolint homines esse Christianos, quia, nisi Christiani erunt, ab eorum erui potestate non poterunt. Iste uero philosophus, uel potius qui talibus aduersus Christianos quasi oraculis credunt, prius faciant, si possunt, ut inter se de ipso Christo Hecate atque Apollo concordent

---

73 Cf. Euseb. Dem. eu. l. 3. c. 7 **81** Cf. Verg. Aen. 7, 338

---

plerr. dignam *b* donatam *D*² *v* **65** sede R *r D* **66** semper insidet *a* **69** a *b*² *p*² *v* **72** miseraberis *e* miserabilis *B* dementia *B* **75** eoq.] atque *B* **75** confincta *g*¹ ita R *A* **78** ista *g*¹ possunt *B*¹ possent *g* **88** uerus *om. e* fotianus *e* **92** probare *g* **94** credi] intelligi *B*¹ iudic. R *A r*¹ *D H e p* (*l. 11*) ; a iudic. *G r*² *B a b g v* dicit esse *B* **96** et hui. et ill. *D*

eumque aut ambo condemnent aut ambo conlaudent. Quod si facere potuissent, nihilo minus nos et uituperatores et laudatores Christi fallaces daemones uitaremus. Cum uero eorum deus et dea inter se de Christo, ille uituperando, ista laudando dissentiant : profecto eis blasphemantibus Christianos non credunt homines, si recte ipsi sentiant.

Sane Christum laudans uel Porphyrius uel Hecate, cum dicat eum ipsum fataliter dedisse Christianis, ut implicarentur errore, causas tamen eiusdem, sicut putat, pandit erroris. Quas antequam ex uerbis eius exponam, prius quaero, si fataliter dedit Christus Christianis erroris implicationem, utrum uolens an nolens dederit. Si uolens, quo modo iustus ? Si nolens, quo modo beatus ? Sed iam causas ipsius audiamus erroris. « Sunt, inquit, spiritus terreni minimi loco quodam malorum daemonum potestati subiecti. Ab his sapientes Hebraeorum (quorum unus iste etiam Iesus fuit, sicut audisti diuina Apollinis, quae superius dicta sunt) — ab his ergo Hebraei daemonibus pessimis et minoribus spiritibus uetabant religiosos et ipsis uacare V 416
prohibebant ; uenerari autem magis caelestes deos, amplius autem uenerari Deum Patrem. Hoc autem, inquit, et dii praecipiunt et in superioribus ostendimus, quem ad modum animum aduertere ad Deum monent et illum colere ubique imperant. Verum indocti et impiae naturae, quibus uere fatum non concessit ab diis dona obtinere neque habere Iouis inmortalis notionem, non audientes et deos et diuinos uiros deos quidem omnes recusauerunt, prohibitos autem daemones † et hos non odisse, sed reuereri. Deum autem simulantes colere, ea sola, per quae Deus adoratur, non agunt. Nam Deus quidem, utpote omnium Pater, nullius indiget ; sed nobis est bene, cum eum per iustitiam et castitatem aliasque uirtutes adoramus, ipsam uitam precem ad ipsum facientes per imitationem et inquisitionem de ipso. Inquisitio enim purgat, inquit ; imitatio deificat affectionem ad ipsum operando. » Bene quidem praedicauit Deum Patrem, et quibus sit colendus moribus dixit ; quibus praeceptis prophetici libri pleni sunt Hebraeorum, quando sanctorum uita siue imperatur siue laudatur. Sed in Christianis tantum errat aut tantum calumniatur, PL
quantum uolunt daemones, quos opinatur deos ; quasi 654
cuiquam difficile sit recolere, quae turpia, quae dedecora erga μ 569
deorum obsequium in theatris agebantur et templis, et adtendere quae legantur dicantur audiantur in ecclesiis, uel Deo uero quid offeratur, et hinc intellegere ubi aedificium, et

huius] istius B^1 **101** laudent B^1 quo *B* **104** ista] illa B^1 *g* **113** iam *om. p* causam *e* **115** potestate B^1 *e* **116** iste *eras. g* diu. aud. *B* apollon. D^1 *e g* **118** uacare *om. e* **121** et] ut *p* **122** animaduert. *D H b* g^2 **123** imperent *B* Verum *om. g* **124** factum *H b* g^1 a *H v* ab his *p* **125** et^1 *om. D g* **126** recus. omn. *D* **133** deficat *g* deficiat D^1 **135** propheticis *B* **136** imperatur R *A G r H b g p* uituperatur *B D a e v*

ubi ruina sit morum. Quis autem huic dixit uel inspirauit, nisi diabolicus spiritus, tam uanum apertumque mendacium, quod daemones ab Hebraeis coli prohibitos reuereantur potius, quam oderint Christiani ? Sed Deus ille, quem coluerunt sapientes Hebraeorum, etiam caelestibus sanctis angelis et V 417 uirtutibus Dei, quos beatissimos tamquam ciues in hac nostra peregrinatione mortali ueneramur et amamus, sacrificari uetat intonans in lege sua, quam dedit Hebraeo populo suo, et ualde minaciter dicens : *Sacrificans diis eradicabitur.* Et ne quisquam putaret daemonibus pessimis terrenisque spiritibus, quos iste dicit minimos uel minores, ne sacrificetur esse praeceptum (quia et ipsi in scripturis sanctis dicti sunt dii, non Hebraeorum, sed gentium ; quod euidenter in psalmo septuaginta interpretes posuerunt, dicentes : *Quoniam ⟨omnes⟩ dii gentium daemonia),* — ne quis ergo putaret istis quidem daemoniis prohibitum, caelestibus autem uel omnibus uel aliquibus sacrificari esse permissum, mox addidit : *Nisi Domino soli,* id est nisi Domino tantum ; ne forte in eo, quod ait : *Domino soli,* Dominum solem credat esse quispiam, cui sacrificandum putet; quod non ita esse intellegendum in scripturis Graecis facillime reperitur.

Deus igitur Hebraeorum, cui tam magnum tantus etiam iste philosophus perhibet testimonium, legem dedit Hebraeo populo suo, Hebraeo sermone conscriptam, non obscuram et incognitam, sed omnibus iam gentibus diffamatam, in qua lege scriptum est : *Sacrificans diis eradicabitur nisi Domino tantum.* Quid opus est in hac eius lege eiusque prophetis de hac re multa perquirere ; immo non perquirere, non enim abstrusa uel rara sunt, sed aperta et crebra colligere et in hac disputatione mea ponere, quibus luce clarius apparet nulli omnino nisi tantum sibi Deum uerum et summum uoluisse sacrificari ? Ecce hoc unum breuiter, immo granditer, minaciter, sed ueraciter dictum ab illo Deo, quem tam excellenter eorum doctissimi praedicant, audiatur timeatur impleatur, ne inoboedientes eradicatio consequatur. *Sacrificans,* inquit, V 418 *diis eradicabitur nisi Domino tantum ;* non quo rei egeat alicuius, sed quia nobis expedit, ut res eius simus. Huic enim canitur in sacris litteris Hebraeorum : *Dixi Domino : Deus* PL *meus est tu, quoniam bonorum meorum non eges.* Huius autem 655 praeclarissimum atque optimum sacrificium non ipsi sumus,

---

146 Cf. l. 126 sq. **151** Exod. 22, 20 **157** Ps. 95, 5 **181** Ps. 15, 2

---

146 colerent *B*[1] **156** omnes *G r B D v Wey. ; om.* R *A H e g p* (*cf.* I, *29, 17 ;* VIII, *24, 90 ;* IX, *23, 16*) **161** domino R *A G r B D H b e g p ;* nisi Domino *a v* **162** putet R *r H p ed. Louan.* putat *B D rell. v* intellig. *B D*[2] *H* (*passim*) **168** lege *om. B*[1] **170** obstrusa *g* **172** disputatione/ aponere *g* (m *eraso*) **177** inquit *om. B*[1] *H* **178** tantum] soli *B* quod *p* indigeat *B* **179** huic *mss*

hoc est ciuitas eius, cuius rei mysterium celebramus oblationibus nostris, quae fidelibus notae sunt, sicut in libris praecedentibus disputauimus. Cessaturas enim uictimas, quas in umbra futuri offerebant Iudaei, et unum sacrificium gentes a solis ortu usque ad occasum, sicut iam fieri cernimus, oblaturas per prophetas Hebraeos oracula increpuere diuina ; ex quibus quantum satis uisum est, nonnulla protulimus et huic iam operi adspersimus. Quapropter ubi non est ista iustitia, ut secundum suam gratiam ciuitati oboedienti Deus imperet μ 570 unus et summus, ne cuiquam sacrificet nisi tantum sibi, et per hoc in omnibus hominibus ad eandem ciuitatem pertinentibus atque oboedientibus Deo animus etiam corpori atque ratio uitiis ordine legitimo fideliter imperet ; ut, quem ad modum iustus unus, ita coetus populusque iustorum uiuat ex fide, quae operatur per dilectionem, qua homo diligit Deum, sicut diligendus est Deus, et proximum sicut semet ipsum, — ubi ergo non est ista iustitia, profecto non est coetus hominum iuris consensu et utilitatis communione sociatus. Quod si non est, utique populus non est, si uera est haec populi definitio. Ergo nec res publica est, quia res populi non est, ubi ipse populus non est.

cap. XXIV Si autem populus non isto, sed alio definiatur modo, uelut V 419 si dicatur ; « Populus est coetus multitudinis rationalis rerum quas diligit concordi communione sociatus », profecto, ut uideatur qualis quisque populus sit, illa sunt intuenda, quae diligit. Quaecumque tamen diligat, si coetus est multitudinis non pecorum, sed rationalium creaturarum et eorum quae diligit concordi communione sociatus est, non absurde populus nuncupatur ; tanto utique melior, quanto in melioribus, tantoque deterior, quanto est in deterioribus concors. Secundum istam definitionem nostram Romanus populus populus est et res eius sine dubitatione res publica. Quid autem primis temporibus suis quidue sequentibus populus ille dilexerit et quibus moribus ad cruentissimas seditiones atque inde ad socialia atque ciuilia bella perueniens ipsam concordiam, quae salus est quodam modo populi, ruperit atque corruperit, testatur historia ; de qua in praecedentibus libris multa posuimus. Nec ideo tamen uel ipsum non esse populum uel eius rem dixe-

---

185 Cf. lib. 10 c. 6 ; l. 37 **190** Cf. l. 18 c. 35 **195** Cf. c. 21, l. 47 **197** Cf. Gal. 5, 6 **198** Cf. c. 14, 32 sqq.

XXIV, **16** Cf. lib. 2 c. 18 ; lib. 3 c. 23 sqq.

Hinc *v* **188** per *om.* D^1 orac. *om.* B^1 **189** uisum est satis *e* **190** iam *sup. l. B* adspers. *D* **192** summis D^1 nec *H e* **198** deus *sup. lin. B* **199** se *D e p* ñ ē *sup. lin. B* ista iusta iustitia *p* **202** pupl. *g*

XXIV, **3** ut *sup. l. D* **6** rationabilium R^1 *H* (*cf. 14, 3*) **8** tantoque B^1 (*om.* uti-) **10** *alter.* populus *om.* D^1 *g* **15** rumperit *H* g^1 atq ; corrumperit

rim non esse rem publicam, quamdiu manet qualiscumque rationalis multitudinis coetus, rerum quas diligit concordi communione sociatus. Quod autem de isto populo et de ista re publica dixi, hoc de Atheniensium uel quorumcumque Graecorum, hoc de Aegyptiorum, hoc de illa priore Babylone Assyriorum, quando in rebus publicis suis imperia uel parua PL uel magna tenuerunt, et de alia quacumque aliarum gentium 656 intellegar dixisse atque sensisse. Generaliter quippe ciuitas impiorum, cui non imperat Deus oboedienti sibi, ut sacrificium non offerat nisi tantummodo sibi, et per hoc in illa et animus corpori ratioque uitiis recte ac fideliter imperet, caret iustitiae V 420 ueritate.

cap. XXV Quamlibet enim uideatur animus corpori et ratio uitiis laudabiliter imperare, si Deo animus et ratio ipsa non seruit, sicut sibi esse seruiendum ipse Deus praecepit, nullo modo corpori uitiisque recte imperat. Nam qualis corporis atque uitiorum potest esse mens domina ueri Dei nescia nec eius imperio subiugata, sed uitiosissimis daemonibus corrumpen- μ 571 tibus prostituta ? Proinde uirtutes, quas habere sibi uidetur, per quas imperat corpori et uitiis, ad quodlibet adipiscendum uel tenendum rettulerit nisi ad Deum, etiam ipsae uitia sunt potius quam uirtutes. Nam licet a quibusdam tunc uerae atque honestae putentur esse uirtutes, cum referuntur ad se ipsas nec propter aliud expetuntur : etiam tunc inflatae ac superbae sunt, ideo non uirtutes, sed uitia iudicanda sunt. Sicut enim non est a carne sed super carnem, quod carnem facit uiuere: sic non est ab homine sed super hominem, quod hominem facit beate uiuere ; nec solum hominem, sed etiam quamlibet potestatem uirtutemque caelestem.

cap. XXVI Quocirca ut uita carnis anima est, ita beata uita hominis Deus est, de quo dicunt sacrae litterae Hebraeorum : *Beatus populus, cuius est Dominus Deus ipsius.* Miser igitur populus V 421 ab isto alienatus Deo. Diligit tamen etiam ipse quandam pacem suam non inprobandam, quam quidem non habebit in fine, quia non ea bene utitur ante finem. Hanc autem ut interim habeat in hac uita, etiam nostri interest ; quoniam, quamdiu permixtae sunt ambae ciuitates, utimur et nos pace

---

XXVI, **3** Ps. 143, 15

B[1] *H* corrupuerit *e* **28** imperat *e*

XXV, **3** praecipit *B*[2] *D p* **4** corp. ratio uit. *D*[2] imperant *e* corporum *D*[1] **7** restit. *e*[1] haberi *p* **8** et uitiis] iudiciis *e* **9** ipsae *B v* ipsa *mss rell.* **10** et hon. *v* **13** ideo R[1] *A* (*cf.* III, *14*, *86* ; IV, *25*, *6*) ; et ideo *R*[2] *G r B D H a b e g p v Hoffm. Wey.* iudicandę *D*[2] **14** in carne *B*[1]

XXVI, **3** est *om. A* eius *A r* (= *Vulg.*) **4** ipso *R* **5** non prob. *B*[1] **7** etiam

Babylonis ; ex qua ita per fidem populus Dei liberatur, ut apud hanc interim peregrinetur. Propter quod et apostolus admonuit ecclesiam, ut oraret pro regibus eius atque sublimibus, addens et dicens : *Vt quietam et tranquillam uitam agamus cum omni pietate et caritate,* et propheta Hieremias, cum populo Dei ueteri praenuntiaret captiuitatem et diuinitus imperaret, ut oboedienter irent in Babyloniam Deo suo etiam ista patientia seruientes, monuit et ipse ut oraretur pro illa PL
dicens : *Quia in eius est pace pax uestra,* utique interim tempo- 657
ralis, quae bonis malisque communis est.

cap. XXVII

Pax autem nostra propria et hic est cum Deo per fidem et in aeternum erit cum illo per speciem. Sed hic siue illa communis siue nostra propria talis est pax, ut solacium miseriae sit potius quam beatitudinis gaudium. Ipsa quoque nostra iustitia, quamuis uera sit propter uerum boni finem, ad quem refertur, tamen tanta est in hac uita, ut potius remissione peccatorum constet quam perfectione uirtutum. Testis est oratio totius ciuitatis Dei, quae peregrinatur in terris. Per V 422
omnia quippe membra sua clamat ad Deum : *Dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris.* Nec pro eis est efficax haec oratio, quorum fides sine operibus mortua est ; sed pro eis, quorum fides per dilectionem operatur. Quia enim Deo quidem subdita, in hac tamen condicione mortali et corpore corruptibili, quod adgrauat animam, non perfecte uitiis imperat ratio, ideo necessaria est iustis talis oratio. Nam profecto quamquam imperetur, nequaquam sine conflictu uitiis imperatur ; et utique subrepit aliquid in hoc loco infirmitatis etiam bene confligenti siue hostibus talibus uictis subditisque dominanti, unde si non facili operatione, μ 572
certe labili locutione aut uolatili cogitatione peccetur. Et ideo, quamdiu uitiis imperatur, plena pax non est, quia et illa, quae resistunt, periculoso debellantur proelio, et illa, quae uicta sunt, nondum securo triumphantur otio, sed adhuc sollicito premuntur imperio. In his ergo temptationibus, de quibus omnibus in diuinis eloquiis breuiter dictum est : *Numquid non temptatio est uita humana super terram ?* quis

---

13 1. Tim. 2, 2 **17** Hier. 29, 7

XXVII, **2** 2. Cor. 5, 7 **10** Matth. 6, 12 **12** Iac. 2, 17 sqq. **13** Gal. 5,6 **15** Sap. 9, 15 **26** Iob 7, 1

---

nostri (nr̄a *B*) *mss* nostra etiam *v* **9** dei pop. *B ed. Ben.* **13** puritate *B*[1] hier. proph. *B* **14** ueteri] uenturam *B* ; ueteri uenturam *v* **16** ipsa *e*[1]

XXVII, **2** sed] siue *B*[1] hęc *e*[2] **5** ueri boni *v* **8** tot.] huius *p* **9** dñm *D* **10** non pro *e*[1] **13** quia uero *D*[2] (*ras.*) **20** flabili *R*[1] (*D*[1] ?) **24** itaque

ita uiuere se praesumat, ut dicere Deo : *Dimitte nobis debita nostra* necesse non habeat nisi homo elatus ? nec uero magnus, sed inflatus ac tumidus, cui per iustitiam resistit, qui gratiam largitur humilibus. Propter quod scriptum est : *Deus superbis resistit, humilibus autem dat gratiam.* Hic itaque in unoquoque PL 658 iustitia est, ut oboedienti Deus homini, animus corpori, ratio autem uitiis etiam repugnantibus imperet, uel subigendo uel resistendo, atque ut ab ipso Deo petatur et meritorum gratia et uenia delictorum ac de acceptis bonis gratiarum actio persoluatur. In illa uero pace finali, quo referenda et cuius V 423 adipiscendae causa habenda est ista iustitia, quoniam sanata inmortalitate atque incorruptione natura uitia non habebit nec unicuique nostrum uel ab alio uel a se ipso quippiam repugnabit, non opus erit ut ratio uitiis, quae nulla erunt, imperet ; sed imperabit Deus homini, animus corpori, tantaque ibi erit oboediendi suauitas et facilitas, quanta uiuendi regnandique felicitas. Et hoc illic in omnibus atque in singulis aeternum erit aeternumque esse certum erit, et ideo pax beatitudinis huius uel beatitudo pacis huius summum bonum erit.

cap. XXVIII

Eorum autem, qui non pertinent ad istam ciuitatem Dei, erit e contrario miseria sempiterna, quae mors etiam secunda dicitur, quia nec anima ibi uiuere dicenda est, quae a uita Dei alienata erit, nec corpus, quod aeternis doloribus subiacebit ; ac per hoc ideo durior ista secunda mors erit, quia finiri morte non poterit. Sed quoniam sicut miseria beatitudini et mors uitae, ita bellum paci uidetur esse contrarium : merito quaeritur, sicut pax in bonorum finibus praedicata est atque laudata, quod uel quale bellum e contrario in finibus malorum possit intellegi. Verum qui hoc quaerit, adtendat quid in bello noxium perniciosumque sit, et uidebit nihil aliud quam rerum esse inter se aduersitatem atque conflictum. Quod igitur bellum grauius et amarius cogitari potest, quam ubi uoluntas sic aduersa est passioni et passio uoluntati, ut nullius earum uictoria tales inimicitiae finiantur, et ubi sic confligit cum ipsa natura corporis uis doloris, ut neutrum alteri cedat ? Hic V 424 enim quando contingit iste conflictus, aut dolor uincit et sensum mors adimit, aut natura uincit et dolorem sanitas tollit. Ibi autem et dolor permanet ut affligat, et natura

---

31 Iac. 4, 6 ; 1. Petr. 5, 5

XXVIII, **3** Apoc. 2, 11 ; 20, 6 ; 21, 8

---

in his tempt. *B* **27** dño D^1 **29** resistet *g* qui] per *e* **33** autem *sup. l. B* **36** reuerenda *e* eius *p* **37** ista] iusta *p* **39** uel alio uel B^1 quicquam (quidq.) *B v* **39-40** repugnauit D^1 *e* **40** erant D^1 H^1 **42** oboed. ibi erit *B v* felicitas B^1 **43** illi B^1 in *om. e* **44** esse *om. D e*

XXVIII, **2** e *om. e* **3** quę B^1 **5** finire *g* **12** esse *om. r p* quid *B* **16** hinc B^1 *D* **17** contigit D^1 contingat *H* **19** aut.] enim B^1

perdurat ut sentiat; quia utrumque ideo non deficit, ne poena deficiat. Ad hos autem fines bonorum et malorum, illos expetendos, istos cauendos, quoniam per iudicium transibunt ad illos boni, ad istos mali: de hoc iudicio, quantum Deus donauerit, in consequenti uolumine disputabo.

LIBER XX.

μ 573 PL 659

cap. I De die ultimi iudicii Dei quod ipse donauerit locuturi eumque adserturi aduersus impios et incredulos tamquam in aedificii fundamento prius ponere testimonia diuina debemus; quibus qui nolunt credere, humanis ratiunculis falsis atque fallacibus contrauenire conantur, ad hoc ut aut aliud significare contendant quod adhibetur testimonium de litteris sacris, aut omnino diuinitus esse dictum negent. Nam nullum existimo esse mortalium, qui cum ea, sicut dicta sunt, intellexerit et a summo ac uero Deo per animas sanctas dicta esse crediderit, non eis cedat atque consentiat, siue id etiam ore fateatur siue aliquo uitio fateri erubescat aut metuat, uel etiam peruicacia simillima insaniae id, quod falsum esse nouit aut credit, ⟨contra id, quod uerum esse nouit aut credit,⟩ etiam contentiosissime defendere moliatur. V 425

Quod ergo in confessione ac professione tenet omnis ecclesia Dei ueri Christum de caelo esse uenturum ad uiuos ac mortuos iudicandos, hunc diuini iudicii ultimum diem dicimus, id est nouissimum tempus. Nam per quot dies hoc iudicium tendatur, incertum est; sed scripturarum more sanctarum diem poni solere pro tempore nemo, qui illas litteras quamlibet neglegenter legerit, nescit. Ideo autem, cum diem iudicii Dei dicimus, addimus ultimum uel nouissimum, quia et nunc iudicat et ab humani generis initio iudicauit dimittens de paradiso et a ligno uitae separans primos homines peccati magni perpetratores; immo etiam quando angelis peccantibus non pepercit, quorum princeps homines a se ipso subuersus inuidendo subuertit, procul dubio iudicauit; nec sine illius alto iustoque iudicio et in hoc aerio caelo et in terris et daemonum et hominum miserrima est uita, erroribus aerumnisque plenissima. Verum etsi nemo peccasset, non sine bono rectoque iudicio uniuersam rationalem creatu-

---

I, **25** Gen. 3, 23 **26** 2. Petr. 2, 4

---

20 defecit *g* **21-22** expectandos g^1 **24** in *sup. l. D*

I, **1** ultimo R^1 D^2 β e^1 **5** ad] aut e^2 ut *om. e* **8** mortalem g^1 **10** credat *D* e^2 etiam id *B* e^1 **13-14** contra — credit R^2 *G* r^2 B^2 *D* (*a* ?) *ed. Lou. v*; *om.* R^1 *A* r^1 B^1 *H b e g p ed. princ. Arg.* etiam contra B^2 **14** etiam *om. B ed. Arg.* **15** ac] aut *g* ac prof. *om. p* **16** ueri dei *p* **18** per *om.* B^1 D^1 quod B^1 D^1 *g* **27** subuersus *A G H*, e^2 (*in ras.*), *v* -uersis R -uersos *B D a b g* -mersos *p* **28** aereo

ram perseuerantissime sibi suo Domino cohaerentem in aeterna beatitudine retineret. Iudicat etiam non solum uniuersaliter de genere daemonum atque hominum, ut miseri sint propter primorum meritum peccatorum ; sed etiam de singulorum operibus propriis, quae gerunt arbitrio uoluntatis. Nam et daemones ne torqueantur precantur, nec utique iniuste uel parcitur eis uel pro sua quique inprobitate torquentur ; et homines plerumque aperte, semper occulte, luunt pro suis factis diuinitus poenas siue in hac uita siue post mortem : quamuis nullus hominum agat recte, nisi diuino adiuuetur auxilio ; nullus daemonum aut hominum agat inique, nisi diuino eodemque iustissimo iudicio permittatur. Sicut enim μ 574 ait apostolus, *non est iniquitas apud Deum ;* etiam sicut ipse V 426 alibi dicit, *inscrutabilia sunt iudicia eius et inuestigabiles uiae eius.* Non igitur in hoc libro de illis primis nec de istis mediis Dei iudiciis, sed de ipso nouissimo, quantum ipse tribuerit, disputabo, quando Christus de caelo uenturus est uiuos iudicaturus et mortuos. Iste quippe dies iudicii proprie iam uocatur, eo quod nullus ibi erit inperitae querellae locus, cur iniustus ille sit felix et cur ille iustus infelix. Omnium namque tunc nonnisi bonorum uera et plena felicitas et omnium nonnisi malorum digna et summa infelicitas apparebit.

cap. II Nunc autem et mala aequo animo ferre discimus, quae PL 660 patiuntur et boni, et bona non magnipendere, quae adipiscuntur et mali ; ac per hoc etiam in his rebus, in quibus non apparet diuina iustitia, salutaris est diuina doctrina. Nescimus enim quo iudicio Dei bonus ille sit pauper, malus ille sit diues ; iste gaudeat, quem pro suis perditis moribus cruciari debuisse maeroribus arbitramur, contristetur ille, quem uita laudabilis gaudere debuisse persuadet ; exeat de iudicio non solum inultus, uerum etiam damnatus innocens, aut iniquitate iudicis pressus aut falsis obrutus testimoniis, e contrario scelestus aduersarius eius non solum inpunitus, uerum etiam uindicatus insultet ; impius optime ualeat, pius languore tabescat ; latrocinentur sanissimi iuuenes, et qui nec uerbo quemquam V 427 laedere potuerunt, diuersa morborum atrocitate affligantur infantes ; utilis rebus humanis inmatura morte rapiatur, et qui uidetur nec nasci debuisse, diutissime insuper uiuat ; plenus criminibus sublimetur honoribus, et hominem sine querella tenebrae ignobilitatis abscondant, et cetera huius

---

37 Mt. 8, 29 ; Lc. 8, 28 **44** Rom. 9, 14 **46** ib. 11, 33

---

p **32** sibi] sub *p* **38** quisque *p* torquetur g^2 *p* **40** illatas diuin. D^2 **44** etiam *mss plerr.* ; et (*sup. l.*) etiam *D* ; et *v* **45** eius *mss* Dei *v* **47** nouissimo R *A r H e g p* nou. iudicio *G B D a b v* ipsi *Hoffm.* (*err. typ. ?*) **48** est] sit R **49** dies quippe D^1

II, **14** *sq.* affligantur ; infantes *interpunx.* *B* D^1 *ed. Ben.* insontes D^2 **15** utiles *B p ed. Ben.* rapiantur *B* D^1 *p ed. Ben.* **16** uidentur. uiuant *ed. Ben.*

modi, quae quis colligit, quis enumerat ? Quae si haberent in in ipsa uelut absurditate constantiam, ut in hac uita, in qua *homo*, sicut sacer psalmus eloquitur, *uanitati similis factus est et dies eius uelut umbra praetereunt*, non nisi mali adipiscerentur transitoria bona ista atque terrena, nec nisi boni talia paterentur mala : posset hoc referri ad iudicium iustum Dei siue etiam benignum, ut, qui non erant adsecuturi bona aeterna, quae faciunt beatos, temporalibus uel deciperentur pro malitia sua uel pro Dei misericordia consolarentur bonis, et qui non erant passuri aeterna tormenta, temporalibus uel pro suis quibuscumque et quantuliscumque peccatis affligerentur uel propter implendas uirtutes exercerentur malis. Nunc uero, quando non solum in malo sunt boni et in bono mali, quod uidetur iniustum, uerum etiam plerumque et malis mala eueniunt et bonis bona proueniunt : magis inscrutabilia fiunt iudicia Dei et inuestigabiles uiae eius. Quamuis μ 575 ergo nesciamus quo iudicio Deus ista uel faciat uel fieri sinat, apud quem summa uirtus est, summa sapientia, summa iustitia, nulla infirmitas, nulla temeritas, nulla iniquitas : salubriter tamen discimus non magnipendere seu bona seu mala, quae uidemus esse bonis malisque communia, et illa bona quaerere, quae bonorum, atque illa mala maxime fugere, quae propria sunt malorum. Cum uero ad illud Dei iudicium uenerimus, V 428 cuius tempus iam proprie dies iudicii et aliquando dies Domini nuncupatur : non solum quaecumque tunc iudicabuntur, uerum etiam quaecumque ab initio iudicata et quaecumque usque ad illud tempus adhuc iudicanda sunt, apparebunt esse iustissima. Vbi hoc quoque manifestabitur, quam iusto iudicio Dei fiat, ut nunc tam multa ac paene omnia iusta iudicia Dei lateant sensus mentesque mortalium, cum PL tamen in hac re piorum fidem non lateat, iustum esse quod 661 latet.

cap. III Nempe Salomon, sapientissimus rex Israel, qui regnauit in Hierusalem, librum, qui uocatur ecclesiastes et a Iudaeis quoque habetur in sacrarum canone litterarum, sic exorsus est : *Vanitas uanitatum, dixit Ecclesiastes ; uanitas uanitatum, omnia uanitas. Quae abundantia homini in omni labore suo,*

II, **22** Ps. 143, 4

---

22 et *om e* **24** posit et *g* **25** siue] sicut *D b* ; uel *v* ut] ut et *p* **34** ſunt *B* illius *v* **36** est R ; est et *A G r B D H rell. v E Hoffm. Wey.* summa iust. *A G r* D^1 *H a b e g p v* ; et summa iust. R *Do.* ^{2,3} ; summaque iust. *B* D^2 *ed. Ben.* **40** mala *om.* B^1 *g* **41** ad] in *p* **47** dei iudic. *p* multe paene et omn. *p* **49-50** quod lateat B^1 *D*

III, **4** *prim.* uanitatum G^2 *r B H* e^2 *p br* (*item alt. r B H*) uanitantium R *A D a* b^1 *g v* uatantium e^1 ; *cf. CE 33, 192, 4 ; 36, 30, 15 sq. app. crit.* dixit — uanitantium *om. e p* *alt.* uanit. uanitatum *eras. D* uanita/t/um *a b* **5** omnia R *A G* D^1

quo laborat sub sole ? Et cum ex hac sententia conecteret ce-
tera, commemorans aerumnas erroresque uitae huius et ua-
nescentes interea temporum lapsus, ubi nihil solidum, nihil
stabile retinetur : in ea rerum uanitate sub sole illud etiam
deplorat quodam modo, quod, cum sit abundantia sapientiae
super insipientiam, sicut abundantia lucis super tenebras, sa-
pientisque oculi sint in capite ipsius et stultus in tenebris
ambulet, unus tamen incursus incurrat omnibus, utique in
hac uita quae sub sole agitur, significans uidelicet ea mala,
quae bonis et malis uidemus esse communia. Dicit etiam V 429
illud, quod et boni patiantur mala, tamquam mali sint, et
mali, tamquam boni sint, adipiscantur bona, ita loquens :
Est, inquit, *uanitas, quae facta est super terram, quia sunt
iusti, super quos uenit sicut factum impiorum, et sunt im-
pii, super quos uenit sicut factum iustorum. Dixi quoni-
am hoc quoque uanitas.* In hac uanitate, cui quantum satis
uisum est intimandae totum istum librum uir sapientis-
simus deputauit (non utique ob aliud, nisi ut eam uitam desi-
deremus, quae uanitatem non habet sub hoc sole, sed uerita-
tem sub illo qui fecit hunc solem), — in hac ergo uanitate
numquid nisi iusto Dei rectoque iudicio similis eidem uanitati
factus uanesceret homo ? In diebus tamen uanitatis suae inte-
rest plurimum, utrum resistat an obtemperet ueritati, et
utrum sit expers uerae pietatis an particeps ; non propter
uitae huius uel bona adquirenda uel mala uitanda uanescendo
transeuntia, sed propter futurum iudicium, per quod erunt et
bonis bona et malis mala sine fine mansura. Denique iste sa-
piens hunc librum sic conclusit, ut diceret : *Deum time et
mandata eius custodi, quia hoc est omnis homo ; quia omne hoc
opus Deus adducet in iudicium in omni despecto, siue bonum* μ 576
siue malum. Quid breuius, uerius, salubrius dici potuit ? *Deum,*
inquit, *time et mandata eius custodi, quia hoc est omnis homo.*
Quicumque enim est, hoc est, custos utique mandatorum
Dei ; quoniam qui hoc non est, nihil est ; non enim ad ueritatis
imaginem reformatur, remanens in similitudine uanitatis.
Quia omne hoc opus, id est, quod ab homine fit in hac uita,
siue bonum siue malum, Deus adducet in iudicium in omni V 430
despecto, id est in omni etiam qui contemptibilis hic uidetur
et ideo nec uidetur ; quoniam Deus et ipsum uidet nec eum
despicit nec cum iudicat praeterit. PL 662

III, **6** Eccle. 1, 2 sq. **13** Eccle. 2, 13 sq. **21** Eccle. 8, 14 **26** Cf. Ps. 143, 4 **36** Eccle. 12, 13 sq.

---

e p sec. Graec. ; et omn. *r B D*² *H a b g v* **6** quod *D g* **11** insipientia *D* **16** sint *om. g* **19** iniustorum *p* **22** intim.] uanitati *e*^marg. **23** eam] beatam *A* **23-24** desideraremus *e* **33** concludit *p* **34** cust.] obserua *B H* **35** adducet deus *B* despecto R *r B D H a b p v sec. Graec.* (*cf. 43 sq.*) dispecto *G* despectu *A e E*^tv dispectu *g* (*item fere lin. 43, nisi quod hic A quoque et E*^v despecto *exhibent*) **38** enim *sup. l. D* **44** nec *om. e*

cap. IV Huius itaque ultimi iudicii Dei testimonia de scripturis sanctis, quae ponere institui, prius eligenda sunt de libris instrumenti noui, postea de ueteris. Quamuis enim uetera priora sint tempore, noua tamen anteponenda sunt dignitate, quoniam illa uetera praeconia sunt nouorum. Noua igitur ponentur prius, quae ut firmius probemus, adsumentur et uetera. In ueteribus habentur lex et prophetae, in nouis euangelium et apostolicae litterae. Ait autem apostolus : *Per legem enim cognitio peccati. Nunc autem sine lege iustitia Dei manifestata est, testificata per legem et prophetas ; iustitia autem Dei per fidem Iesu Christi in omnes qui credunt.* Haec iustitia Dei ad nouum pertinet testamentum et testimonium habet a ueteribus libris, hoc est lege ac prophetis. Prius igitur ipsa causa ponenda est, et postea testes introducendi. Hunc et ipse Christus Iesus ordinem seruandum esse demonstrans : *Scriba,* inquit, *eruditus in regno Dei similis est uiro patri familias proferenti de thesauro suo noua et uetera.* Non dixit : « Vetera et noua », quod utique dixisset, nisi maluisset meritorum ordinem seruare quam temporum.

cap. V Ergo ipse Saluator cum obiurgaret ciuitates, in quibus V 431 uirtutes magnas fecerat neque crediderant, et eis alienigenas anteponeret : *Verum tamen,* inquit, *dico uobis, Tyro et Sidoni remissius erit in die iudicii quam uobis ;* et paulo post alteri ciuitati : *Amen,* inquit, *dico uobis, quia terrae Sodomorum remissius erit in die iudicii quam tibi* (hic euidentissime praedicat diem iudicii esse uenturum) ; et alio loco : *Viri Nineuitae,* inquit, *surgent in iudicio cum generatione ista et condemnabunt eam ; quia paenitentiam egerunt in praedicatione Ionae, et ecce plus quam Iona hic. Regina Austri surget in iudicio cum generatione ista et condemnabit eam ; quia uenit a finibus terrae audire sapientiam Salomonis, et ecce plus quam Salomon hic.* Duas res hoc loco discimus, et uenturum esse iudicium et cum mortuorum resurrectione uenturum. De Nineuitis enim et regina Austri quando ista dicebat, de mortuis sine dubio loquebatur, quos tamen in die iudicii surrectoros esse praedixit. Nec ideo dixit « condemnabant », quia ipsi iudicabunt ; sed quia ex ipsorum comparatione isti merito damnabuntur. μ 577

Rursus alio loco, cum de hominum bonorum et malorum

IV, **11** Rom. 3, 20 sqq. **17** Mt. 13, 52

V, **4** Mt. 11, 12 **6** Ib. 24 **13** Ib. 12, 41 sq.

IV, **3** strumenti *D* **6** ponantur D^2 **7** habe^{n}tur *D* **13** lege *R G r D H g p* a lege *A B v* ac *R G r D H e g p* et *A B v* ergo *v* **14** *sec.* et *om. g* **16** Dei] celorum *B* uiro] homini *B ; om. R H ed. princ.* **17** Ita non *H*

V, **5** dico uob. inq. *B* (*in marg.*) **7** niniu. *R B* D^2, *H* (ninni-) ; *item 14* **8** surgant g^1 resurgent *A* **12** et *om. e* **13** in hoc *B* **16** surr. *R r*, *B* (*in marg.*), *D*

nunc permixtione, postea separatione, quae utique die iudicii futura est, loqueretur, adhibuit similitudinem de tritico seminato et superseminatis zizaniis, eamque suis exponens discipulis : *Qui seminat*, inquit, *bonum semen, est filius homi-* PL 663 *nis ; ager autem est mundus ; bonum uero semen hi sunt filii* V 432 *regni ; zizania autem filii sunt nequam ; inimicus autem, qui seminauit ea, est diabolus ; messis uero consummatio saeculi est, messores autem angeli sunt. Sicut ergo colliguntur zizania et igni comburuntur : sic erit in consummatione saeculi. Mittet filius hominis angelos suos, et colligunt de regno eius omnia scandala et eos, qui faciunt iniquitatem, et mittunt eos in caminum ignis ; ibi erit fletus et stridor dentium. Tunc iusti fulgebunt sicut sol in regno patris eorum. Qui habet aures, audiat.* Hic iudicium quidem uel diem iudicii non nominauit, sed eum multo clarius ipsis rebus expressit et in fine saeculi futurum esse praedixit.

Item discipulis suis : *Amen*, inquit, *dico uobis, quod uos, qui secuti estis me, in regeneratione, cum sederit filius hominis in sede maiestatis suae, sedebitis et uos super sedes duodecim iudicantes duodecim tribus Israel.* Hic discimus cum suis discipulis iudicaturum Iesum. Vnde et alibi Iudaeis dixit : *Si ego in Beelzebub eicio daemonia, filii uestri in quo eiciunt ? Ideo ipsi iudices erunt uestri.* Nec quoniam super duodecim sedes sessuros esse ait, duodecim solos homines cum illo iudicaturos putare debemus. Duodenario quippe numero uniuersa quaedam significata est iudicantium multitudo propter duas partes numeri septenarii, quo significatur plerumque uniuersitas ; quae duae partes, id est tria et quattuor, altera per alteram V 433 multiplicatae duodecim faciunt, nam et quattuor ter et tria quater duodecim sunt, et si qua alia huius duodenarii numeri, quae ad hoc ualeat, ratio reperitur. Alioquin, quoniam in locum Iudae traditoris apostolum Matthiam legimus ordinatum, apostolus Paulus, qui plus omnibus illis laborauit, ubi ad iudicandum sedeat non habebit ; qui profecto cum aliis sanctis ad numerum iudicum se pertinere demonstrat, cum dicit : *Nescitis quia angelos iudicabimus ?* De ipsis quoque iudicandis in hoc numero duodenario similis causa est. Non enim quia dictum est : *Iudicantes duodecim tribus Israel*, tribus Leui, quae tertia decima est, ab eis iudicanda non erit, aut

---

33 Mt. 13, 37 sqq. **40** Ib. 19, 28 **43** Ib. 12, 27 **53** Act. 1, 26 1. Cor. 15, 10 **56** 1. Cor. 6, 3

---

resurr. *A G H a b e g p v Hoffm.* **23** eaque *g* **26** eam *g p* **28** autem .. uero *transpos. ed. Ben.* **30** *sq.* colligent .. mittent (mittunt *H*) *G r* D^2 *H a b e p v br* colligunt .. mittunt *R A* D^1 *g ut Palat.* (*Vogels Eu. Pal. p. 107*) *; sed cf.* XXI, *1, 19 sq.* **31** camino *g* **32** gentium *e* **34** aures *R A G r D H a e g p* (*progr. p. 13*) *;* aures audiendi *B b v* **38** generat. *e* **42** ergo *e* behelzebum *g* **43** uestri erunt *p v* **52** mathiam *B D H* mathian *A e* E^t **53** ill. omn. *B v*

solum illum populum, non etiam gentes ceteras iudicabunt. Quod autem ait : *In regeneratione*, procul dubio mortuorum resurrectionem nomine uoluit regenerationis intellegi. Sic enim caro nostra regenerabitur per incorruptionem, quem ad modum est anima nostra regenerata per fidem.

Multa praetereo, quae de ultimo iudicio ita dici uidentur, ut diligenter considerata reperiantur ambigua uel magis ad aliud pertinentia, siue scilicet ad eum Saluatoris aduentum, quo per totum hoc tempus in ecclesia sua uenit, hoc est in membris suis, particulatim atque paulatim, quoniam tota corpus est eius ; siue ad excidium terrenae Hierusalem ; quia et de illo cum loquitur, plerumque sic loquitur, tamquam de fine saeculi atque illo die iudicii nouissimo et magno loquatur ; PL 664 ita ut dinosci non possit omnino, nisi ea, quae apud tres euangelistas Matthaeum, Marcum et Lucam de hac re similiter μ 578 dicta sunt, inter se omnia conferantur. Quaedam quippe alter obscurius, alter explicat planius, ut ea, quae ad unam rem V 434 pertinentia dicuntur, appareat unde dicantur. Quod facere utcumque curaui in quadam epistula, quam rescripsi ad beatae memoriae uirum Hesychium, Salonitanae urbis episcopum, cuius epistulae titulus est : De fine saeculi.

Proinde iam illud hic dicam, quod in euangelio secundum Matthaeum de separatione bonorum et malorum legitur per iudicium praesentissimum atque nouissimum Christi. *Cum autem uenierit*, inquit, *filius hominis in maiestate sua, et omnes angeli cum eo, tunc sedebit super sedem maiestatis suae, et congregabuntur ante eum omnes gentes, et separabit eos ab inuicem, sicut pastor segregat oues ab haedis, et statuet oues quidem a dextris suis, haedos autem a sinistris. Tunc dicet rex his, qui a dextris eius erunt : Venite, benedicti patris mei, possidete paratum uobis regnum a constitutione mundi. Esuriui enim, et dedistis mihi manducare ; sitiui, et dedistis mihi bibere ; hospes eram, et collegistis me ; nudus, et operuistis me ; ⟨infirmus, et uisitastis me ;⟩ in carcere eram, et uenistis ad me. Tunc respondebunt ei iusti dicentes : Domine, quando te uidimus esurientem, et pauimus ; sitientem, et dedimus potum ? Quando autem te uidimus hospitem, et collegimus te ; aut nu-*

---

80 Ep. 199 (CE 57, 243 sqq.)

---

61 in gener. *e*[1] **65** multa *in marg. D* uident.] potuerunt *B*[1] **69** atque paul. *om. e p* **70** est corp. *B* eius est *e* **72** illo R *A r D H e g*[1] *p* ; de illo *B a b g*[2] *v* dī iudicio *e*[1] **73** dinosci R *A r B D H e g* dignosci (*rell. ?*) *v Hoffm.* **76** plenius *g* rem *om. e g* **78** in *sup. l. D* **79** esych. *D e g* hesicium *B* esytium *p* **81** hic *om. g* **87** statuit *g* **92** cooper. *a v* me[1] *om.* R infirmus et uisitastis me *om. mss ; sed cf. l. 97* **95-96** esur. — uidimus *om. B* **95** dedimus R *A G D H e g p* ; ded.

dum, et cooperuimus te? Aut quando te uidimus infirmum aut in carcere, et uenimus ad te? Et respondens rex dicet illis : Amen dico uobis, quamdiu fecistis uni de his fratribus meis minimis, mihi fecistis. Tunc dicet, inquit, *et his qui a sinistris erunt : Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum, qui pa-* V 435 *ratus est zabulo et angelis eius.* Deinde similiter etiam his enumerat, quod illa non fecerint, quae dextros fecisse memorauit. Similiterque interrogantibus, quando eum uiderint in horum indigentia constitutum : quod minimis suis non factum est, sibi factum non fuisse respondet ; sermonemque concludens : *Et ibunt,* inquit, *hi in supplicium aeternum, iusti autem in uitam aeternam.* Iohannes uero euangelista apertissime narrat eum in resurrectione mortuorum futurum praedixisse iudicium. Cum enim dixisset : *Neque enim Pater iudicat quemquam, sed iudicium omne dedit Filio, ut omnes honorificent Filium, sicut honorificant Patrem ; qui non honorificat Filium, non honorificat Patrem, qui misit illum :* protinus addidit : *Amen, amen dico uobis, quia, qui uerbum meum audit et credit ei qui misit me, habet uitam aeternam, et in iudicium non uenit, sed transiit a morte in uitam.* Ecce hic dixit fideles suos in iudicium non uenire. Quo modo ergo per iudicium separabuntur a malis et ad eius dexteram stabunt, nisi quia hoc loco iudicium pro damnatione posuit? In tale quippe iudicium non uenient, qui audiunt uerbum eius et credunt ei, PL qui misit illum. 665

cap. VI Deinde adiungit et dicit : *Amen, amen dico uobis, quia uenit hora et nunc est, quando mortui audient uocem filii Dei, et qui audierint uiuent. Sicut enim Pater habet uitam in semet ipso, sic dedit et Filio habere uitam in semet ipso.* Nondum de secunda V 436 resurrectione, id est corporum, loquitur, quae in fine futura est, sed de prima, quae nunc est. Hanc quippe ut distingueret, ait : *Venit hora, et nunc est.* Non autem ista corporum, sed animarum est. Habent enim et animae mortem suam in im- μ 579 pietate atque peccatis, secundum quam mortem mortui sunt, de quibus idem Dominus ait : *Sine mortui mortuos suos sepe-*

108 Mt. 25, 31 sqq. **116** Io. 5, 22 sqq.

VI, **4** Io. 5, 25 sq.

tibi *r a b v* **97** te^1 *om. r H e* **98** Et *om. r H* dicit *H g* **101** erunt] sunt *A* **102** zabulo R (xv, *23*, *30* ; xvi, *8*, *42* ; *CE 42*, *60*, *27*) diabolo (-bulo *g*) *rell. v Hoffm. Wey.* **103** dextr.] istos e^2 **106** respondit R *A G r D e g* respond' *H* respondebit *p* **107** et ibunt inquit hi R *G r B D H a b e g p* ; et ibunt hi inquit *A* ; et hi, inquit, in suppl. aet. ibunt *v* **115** uenit R *A* G^2 *r B D H a b e g p* (*ἔρχεται* ; *cf. 6*, *47*) ueniet G^1 *v* E^v **116** transit *G r D e p* transiet *A* E^v transeat *H* ; *cf. 6*, *47* a] de *p*

VI, **4** filio uitam habere *r B*, *D* (habere *sup. l.*), *H e* **9** iniquitate *p* mortuę D^2 **10** ait] dicit *e* Sine mortui *sqq.* R *Cypr.* (*cf. CE 12*, *674*, *12* ; 34^{II}, *720*, *11*) ; sine mortuos sepelire mortuos suos *A G r B D H a b e g p v Hoffm.* (*CE 60*,

liant ; ut scilicet in anima mortui in corpore mortuos sepelirent. Propter istos ergo impietate et iniquitate in anima mortuos : *Venit*, inquit, *hora, et nunc est, quando mortui audient uocem filii Dei ; et qui audierint, uiuent. Qui audierint* dixit « qui oboedierint, qui crediderint et usque in finem perseuerauerint ». Nec fecit hic ullam differentiam bonorum et malorum. Omnibus enim bonum est audire uocem eius et uiuere ad uitam pietatis ex impietatis morte transeundo. De qua morte ait apostolus Paulus : *Ergo omnes mortui sunt, et pro omnibus mortuus est, ut qui uiuunt iam non sibi uiuant, sed ei, qui pro ipsis mortuus est et resurrexit.* Omnes itaque mortui sunt in peccatis, nemine prorsus excepto, siue originalibus siue etiam uoluntate additis, uel ignorando uel sciendo nec faciendo quod iustum est ; et pro omnibus mortuis uiuus mortuus est unus, id est nullum habens omnino peccatum ; ut, qui per remissionem peccatorum uiuunt, iam non sibi uiuant, sed ei, qui pro omnibus mortuus est propter peccata nostra et resurrexit propter iustificationem nostram, ut credentes in eum, qui iustificat impium, ex impietate iustificati, tamquam ex morte uiuificati, ad primam resurrectionem, quae nunc est, pertinere possemus. Ad hanc enim primam V 437 non pertinent, nisi qui beati erunt in aeternum ; ad secundam uero, de qua mox locuturus est, et beatos pertinere docebit et miseros. Ista est misericordiae, illa iudicii. Propter quod in psalmo scriptum est : *Misericordiam et iudicium cantabo tibi, Domine.*

De quo iudicio consequenter adiunxit atque ait : *Et potestatem dedit ei iudicium facere, quia filius hominis est.* Hic ostendit, quod in ea carne ueniet iudicaturus, in qua uenerat iudicandus. Ad hoc enim ait : *Quoniam filius hominis est.* Ac deinde subiungens unde agimus : *Nolite*, inquit, *mirari hoc,* PL 666 *quia ueniet hora, in qua omnes, qui in monumentis sunt, audient uocem eius et procedent, qui bona fecerunt, in resurrectionem uitae ; qui uero mala egerunt, in resurrectionem iudicii.* Hoc est illud iudicium, quod paulo ante, sicut nunc, pro damnatione posuerat dicens : *Qui uerbum meum audit et credit ei qui misit me, habet uitam aeternam et in iudicium non uenit, sed transiit a morte in uitam,* id est, pertinendo ad primam

11 Mt. 8, 22 (Luc. 9, 60) **21** 2. Cor. 5, 14 sq. **36** Ps. 100, 1 **38** Io. 5, 27 **44** Ib. 28 sq. **48** Ib. 24

4, 2 ; 251, 17) **11** mortuos *om. p* **12** et iniq *om. e* **20** ut et qui (*e ?*) *E* **21** pro eis D^1 *H* **27** pro omnibus *om. B* est *om. e* mortuus est. mortuus est enim propter D^2 (*in ras.*) **29** et ex imp. D^2 **31** possemus R *A G r* D^1 *H b e* -imus *B* D^2 *a g p v Hoffm.* **38** ei et B^2 *D H g ed. Arg.* **42** uenit *B ed. Arg. Ben.* **46** audiet *g* (*corr.*) **47** habebit *g* (*corr.*) uenit R^1 *G r B H a b p* (*5, 115*) ueniet R^2 *A D e g v E* **48** transiit R^1 g^1 *v* (μεταβέβηκεν) transiet R^2 *A H e* g^2 E^v transit *G r B D p* E^t a] de *A* B^1 *e* in] ad *A b e* ad] in *r p*

resurrectionem, qua nunc transitur a morte ad uitam, in damnationem non ueniet, quam significauit appellatione iudicii, sicut etiam hoc loco, ubi ait : *Qui mala egerunt, in resurrectionem iudicii,* id est damnationis. Resurgat ergo in prima, qui non uult in secunda resurrectione damnari. *Venit* enim *hora, et nunc est, quando mortui audient uocem filii Dei, et qui audierint, uiuent,* id est, in damnationem non uenient, quae secunda mors dicitur ; in quam mortem post secundam, quae corporum futura est, resurrectionem praecipitabuntur, qui in prima, quae animarum est, non resurgunt. *Veniet enim* V 438 *hora* (ubi non ait : *Et nunc est,* quia in fine erit saeculi, hoc est μ 580 in ultimo et maximo iudicio Dei), *quando omnes, qui in monumentis sunt, audient uocem eius et procedent.* Non dixit quem ad modum in prima : *Et qui audierint, uiuent.* Non enim omnes uiuent, ea uita scilicet, quae, quoniam beata est, sola uita dicenda est. Nam utique non sine qualicumque uita possent audire et de monumentis resurgente carne procedere. Quare autem non omnes uiuent, in eo quod sequitur docet ; *qui bona,* inquit, *fecerunt, in resurrectionem uitae,* hi sunt qui uiuent ; *qui uero mala egerunt, in resurrectionem iudicii,* hi sunt qui non uiuent, quia secunda morte morientur. Mala quippe egerunt, quoniam male uixerunt ; male autem uixerunt, quia in prima, quae nunc est, animarum resurrectione non reuixerunt aut in eo, quod reuixerant, non in finem usque manserunt. Sicut ergo duae sunt regenerationes, de quibus iam supra locutus sum, una secundum fidem, quae nunc fit per baptismum ; alia secundum carnem, quae fiet in eius incorruptione atque inmortalitate per iudicium magnum atque nouissimum : ita sunt et resurrectiones duae, una prima〈, quae〉 et nunc est et animarum est, quae uenire non permittit in mortem secundam ; alia secunda, quae non nunc, sed in saeculi fine futura est, nec animarum, sed corporum est, quae per ultimum iudicium alios mittit in secundam mortem, alios in eam uitam, quae non habet mortem.

cap. VII De his duabus resurrectionibus idem Iohannes euangelista V 439 in libro, qui dicitur apocalypsis, eo modo locutus est, ut earum prima a quibusdam nostris non intellecta insuper etiam in quasdam ridiculas fabulas uerteretur. Ait quippe in libro PL 667

---

55 Io. 5, 25

---

51 qui *mss plerr. E ed. Arg.* (*cf. 7, 19*) ; qui uero *G* (*a* b^2 *?*) *v* (*cf. 44*) **65** resurgentes *e* **73** ergo] enim *D b* **75** fiet *mss v* fit *Do.*^{2} *Hoffm. Welld.* (*falso*) **78** quae R^2 G^2 *r D* (*sup. l.*), *B H* (*a e ?*) *v* ; *om.* R^1 *A* G^1 *b g p E* et nunc] et *om.* R^2 *r B* D^2 *H* **79** non nunc *mss plerr.* n. nunc est B^2 nunc n. est B^1 *v* **81** mittit *mss plerr.* mittet (*a b* g^2 *?*) *ed. Arg. v Do.* ^{2,3} *Hoffm.*

memorato Iohannes apostolus : *Et uidi angelum descendentem de caelo, habentem clauem abyssi et catenam in manu sua. Et tenuit draconem illum serpentem antiquum, qui cognominatus est diabolus et satanas, ⟨et⟩ alligauit illum mille annis et misit illum in abyssum ; et clusit et signauit super eum, ut non seduceret iam gentes, donec finiantur mille anni ; post haec oportet eum solui breui tempore. Et uidi sedes et sedentes super eas, et iudicium datum est. Et animae occisorum propter testimonium Iesu et propter uerbum Dei, et si qui non adorauerunt bestiam nec imaginem eius, neque acceperunt inscriptionem in fronte aut in manu sua, et regnauerunt cum Iesu mille annis ; reliqui eorum non uixerunt, donec finiantur mille anni. Haec resurrectio prima est. Beatus et sanctus est, qui habet in hac prima resurrectione partem. In istis secunda mors non habet potestatem ; sed erunt sacerdotes Dei et Christi et regnabunt cum eo mille annis.* Qui propter haec huius libri uerba primam resurrectionem futuram suspicati sunt corporalem, inter cetera maxime numero annorum mille permoti sunt, tamquam opor- V 440 teret in sanctis eo modo uelut tanti temporis fieri sabbatismum, uacatione scilicet sancta post labores annorum sex milium, ex quo creatus est homo et magni illius peccati merito μ 581 in huius mortalitatis aerumnas de paradisi felicitate dimissus est, ut, quoniam scriptum est : *Vnus dies apud Dominum sicut mille anni, et mille anni sicut dies unus*, sex annorum milibus tamquam sex diebus impletis, sequatur uelut septimus sabbati in annis mille postremis, ad hoc scilicet sabbatum celebrandum resurgentibus sanctis. Quae opinio esset utcumque tolerabilis, si aliquae deliciae spiritales in illo sabbato adfuturae sanctis per Domini praesentiam crederentur. Nam etiam nos hoc opinati fuimus aliquando. Sed cum eos, qui tunc resurrexerint, dicant inmoderatissimis carnalibus epulis uacaturos, in quibus cibus sit tantus ac potus, ut non solum nullam modestiam teneant, sed modum quoque ipsius credulitatis excedant : nullo modo ista possunt nisi a carnalibus credi. Hi autem qui spiritales sunt, istos ista credentes χιλιαστὰς appellant Graeco uocabulo ; quos uerbum e uerbo exprimentes nos possemus miliarios nuncupare. Eos autem longum est refellere ad singula ; sed potius, quem ad modum scriptura haec accipienda sit, iam debemus ostendere.

VII, **5** sqq. Cf. CE 49 (Vict. Pet.), 139, 6 sqq. **20** Apoc. 20, 1 sqq. **28** 2. Petr. 3, 8 **34** Cf. Aug. Serm. 259, 2 (PL, 38, 1197 sq.)

VII, **8** et allig. *G B D v π* ; et *om.* R *A r H e* g^{1} *p E Wey.* ; *exhib. tamen l.* 53 eum mille *B* (= *Vulg.*) **9** clusit R D^{1} a^{1} *b* e^{1} *g* E^{t} *ut Amiat.* clausit *A G r B* D^{2} *H* a^{2} e^{2} *p v* **13** adorauerint *e* **14** nec *b e* **16** autem eor. D^{2} **17** est^{1} *om. B* **23** ueluti *v* sab(b)apt. *B e* **26** demissus R^{2} *g* missus b^{1} **27** deum B^{1} D^{2} *b g* **28** un. dies *B* unus *sup. l. e* **33** dei *b* **36** baccatur *e* tan^{u}tis *D* **38** credulitatis R*e*, *prob. Lambot*, incredulitatis *cett.* **39** ita *b g* **41** possemus R *A H* e^{1} *p* E^{t} possumus *G r B D a b* e^{2} *g v* E^{v}

Ait ipse Dominus Iesus Christus : *Nemo potest introire in domum fortis et uasa eius eripere, nisi prius alligauerit fortem,* diabolum uolens intellegi fortem, quia ipse genus humanum potuit tenere captiuum ; uasa uero eius, quae fuerat erepturus, fideles suos futuros, quos ille in diuersis peccatis atque impietatibus possidebat. Vt ergo alligaretur hic fortis, propterea uidit iste apostolus in apocalypsi *angelum descenden-* PL 668 *tem de caelo, habentem clauem abyssi et catenam in manu sua.* V 441 *Et tenuit,* inquit, *draconem illum serpentem antiquum, qui cognominatus est diabolus et satanas, et alligauit illum mille annis,* hoc est, eius potestatem ab eis seducendis ac possidendis, qui fuerant liberandi, cohibuit atque frenauit. Mille autem anni duobus modis possunt, quantum mihi occurrit, intellegi : aut quia in ultimis annis mille ista res agitur, id est sexto annorum miliario tamquam sexto die, cuius nunc spatia posteriora uoluuntur, secuturo deinde sabbato, quod non habet uesperam, requie scilicet sanctorum, quae non habet finem, ut huius miliarii tamquam diei nouissimam partem, quae remanebat usque ad terminum saeculi, mille annos appellauerit eo loquendi modo, quo pars significatur a toto ; aut certe mille annos pro annis omnibus huius saeculi posuit, ut perfecto numero notaretur ipsa temporis plenitudo. Millenarius quippe numerus denarii numeri quadratum solidum reddit. Decem quippe deciens ducta fiunt centum, quae iam figura quadrata, sed plana est ; ut autem in altitudinem surgat et solida fiat, rursus centum deciens multiplicantur, et mille sunt. Porro si centum ipsa pro uniuersitate aliquando ponuntur, quale illud est, quod Dominus omnia sua dimittenti et eum sequenti promisit dicens : *Accipiet in hoc saeculo centuplum,* quod exponens quodam modo apostolus ait : *Quasi nihil habentes, et omnia possidentes ;* quia et ante iam dictum erat : *Fidelis hominis totus mundus diuitiarum est :* quanto magis mille pro uniuersitate ponuntur, ubi est soliditas ipsius denariae quadraturae ? Vnde nec. illud melius in- μ 582 tellegitur, quod in psalmo legitur : *Memor fuit in saeculum testamenti sui uerbi, quod mandauit in mille generationes,* id V 442 est in omnes.

Et misit illum, inquit, *in abyssum ;* utique diabolum misit in abyssum, quo nomine significata est multitudo innumera-

45 Mr. 2, 27 **73** Mt. 19, 29 ; Mr. 10, 30 **74** 2. Cor. 6, 10 **75** Prou. 17, 6 (LXX) **79** Ps. 104, 8

46 diabul. *g itemque semper* **53** illum R *G D b e g p* (*l. 8*) eum *A B H a v* **56** occur.] uidetur *e*[1] **57** agetur *g*[2] **58** millenar. *B*[1] spatio *b* **61** ut] aut *D*[2] **62** remanebit *π* saec.] *χ͠pι B*[1] **66** denarium numerum *D*[2] **67** faciunt *e* iam *om. p* ; etiam *b* **68** plena *A b E*[v] **69** rursum *e* **70** aliqua *p* **71** ponantur *G b g p ed. princ. Hoffm. Welld.* est ill. *B* dom. ait *g* **72** in saeculum *p* **76** magis *om. g* ponantur *p*

bilis impiorum, quorum in malignitate aduersus ecclesiam Dei multum profunda sunt corda ; non quia ibi diabolus ante non erat ; sed ideo illuc dicitur missus, quia ecxlusus a credentibus plus coepit impios possidere. Plus namque possidetur a diabolo, qui non solum est alienatus a Deo, uerum etiam gratis odit seruientes Deo. *Et clusit,* inquit, *et signauit super eum, ut non seduceret iam gentes, donec finiantur mille anni. Clausit super eum* dictum est « interdixit ei, ne posset exire, » id est uetitum transgredi. *Signauit* autem, quod addidit, significasse mihi uidetur, quod occultum esse uoluit, qui pertineant ad partem diaboli, et qui non pertineant. Hoc quippe in saeculo isto prorsus latet, quia et qui uidetur stare, utrum sit casurus, et qui uidetur iacere, utrum sit surrectu- PL
rus, incertum est. Ab eis autem gentibus seducendis huius 669
interdicti uinculo et claustro diabolus prohibetur atque cohibetur, quas pertinentes ad Christum seducebat antea uel tenebat. Has enim Deus elegit ante mundi constitutionem eruere de potestate tenebrarum et transferre in regnum filii caritatis suae, sicut apostolus dicit. Nam seducere illum gentes etiam nunc et secum trahere in aeternam poenam, sed non praedestinatas in aeternam uitam, quis fidelis ignorat ? Nec moueat, quod saepe diabolus seducit etiam illos, qui regenerati iam in Christo uias ingrediuntur Dei. *Nouit* enim *Dominus qui sunt eius ;* ex his in aeternam damnationem neminem ille seducit. Sic enim eos nouit Dominus, ut Deus, V 443
quem nil latet etiam futurorum, non ut homo, qui hominem ad praesens uidet (si tamen uidet, cuius cor non uidet), qualis autem postea sit futurus nec se ipsum uidet. Ad hoc ergo ligatus est diabolus et inclusus in abysso, ut iam non seducat gentes, ex quibus constat ecclesia, quas antea seductas tenebat, antequam essent ecclesia. Neque enim dictum est « ut non seduceret aliquem », sed *ut non seduceret,* inquit, *iam gentes,* in quibus ecclesiam procul dubio uoluit intellegi, *donec finiantur,* inquit, *mille anni,* id est, aut quod remanet de sexto die, qui constat ex mille annis, aut omnes anni, quibus deinceps hoc saeculum peragendum est.

Nec sic accipiendum est quod ait : *Vt non seduceret gentes,*

---

100 Eph. 1, 4 **101** Col. 1, 13 **106** 2. Tim. 2, 19 **111** sqq. Cf. CE 49, 143, 10 sqq.

---

88 clusit R E^t π (*l. 9*) clausit *mss rell. v Hoffm. Wey.* **90** clusit E^t possit *g v* **91** addit *p* ; ait E^v **92** quod R^1 *G r D H* ; quia R^2 *A B a b e g p v E* π *Hoffm.* qui] quo D^1 **93** pertineant *om. A* π **95** resurr. (D^1 ?) *g* **96** his D^2 **98** quos π **99** hos π **101** claritatis *B* D^2 *H g p* ; dilectionis π dic. ap. *B* ait *ed. Ben.* **102** in] ad π **103** nondum *D b e* ignoret π **108** cui *b* ni(c)hil *A B D H p E* **110** post B^1 se *om. b* **113** essent R^1 *H a b p* E^t esset R^2 *G r B D e g v* ecclesię *a* Nec *v* **114** *sq.* seducat D^2 inq. iam *om.* B^1 etiam *g* **116** inquit *om.* D^1 **119** iam gentes *B v*

donec finiantur mille anni, quasi postea sit seducturus eas dumtaxat gentes, ex quibus praedestinata constat ecclesia, a quibus seducendis illo est uinculo claustroque prohibitus. Sed aut illa locutione dictum est, quae in scripturis aliquotiens inuenitur, qualis est in psalmo : *Sic oculi nostri ad Dominum Deum nostrum, donec misereatur nostri ;* neque enim, cum misertus fuerit, non erunt oculi seruorum eius ad Dominum Deum suum ; aut certe iste est ordo uerborum : *Et clausit et signauit super eum, donec finiantur mille anni ;* quod uero interposuit : *Vt non seduceret iam gentes,* ita se habet, ut ab μ 583 huius ordinis conexione sit liberum et seorsus intellegendum, uelut si post adderetur, ut sic se haberet tota sententia : *Et clausit et signauit super eum, donec finiantur mille anni, ut non seduceret iam gentes ;* id est, ideo clausit donec finiantur mille anni, ut non seduceret iam gentes.

cap. VIII *Post haec,* inquit, *oportet eum solui breui tempore.* Si hoc V 444 est diabolo ligari et includi, ecclesiam non posse seducere, haec ergo erit solutio eius, ut possit ? Absit ; numquam enim ab illo ecclesia seducetur praedestinata et electa ante mundi constitutionem, de qua dictum est : *Nouit Dominus qui sunt eius.* Et tamen hic erit etiam illo tempore, quo soluendus est PL 670 diabolus, sicut, ex quo est instituta, hic fuit et erit omni tempore, in suis utique qui succedunt nascendo morientibus. Nam paulo post dicit, quod solutus diabolus seductas gentes toto orbe terrarum adtrahet in bellum aduersus eam, quorum hostium numerus erit ut harena maris. *Et ascenderunt,* inquit, *supra terrae latitudinem, et cinxerunt castra sanctorum et dilectam ciuitatem, et descendit ignis de caelo a Deo et comedit eos ; et diabolus, qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis et sulphuris, ubi et bestia et pseudopropheta ; et cruciabuntur die et nocte in saecula saeculorum.* Sed hoc iam ad iudicium nouissimum pertinet, quod nunc propterea commemorandum putaui, ne quis existimet eo ipso paruo tempore, quo soluetur diabolus, in hac terra ecclesiam non futuram, illo hic eam uel non inueniente, cum fuerit solutus, uel absumente, cum fuerit modis omnibus persecutus. Non itaque per totum hoc tempus, quod liber iste complectitur, a primo scilicet aduentu Christi usque in saeculi finem, qui erit secundus eius aduentus,

---

125 Ps. 122, 2

VIII, **3** Apoc. 20, 3 **6** 2. Tim. 2, 19 **9** sqq. CE 49, 145, 1 sqq. **16** Apoc. 20, 8 (9) sq. **16** sq. Cf. CE 49, 145, 9

---

126 miseratus *b* **129** iam *sup. lin. B* **133** etiam *e p ; cf. CE 49, 139, 10* **134** iam] omnes B^1 ; etiam *p*

VIII, **1** haec *om. p* hoc *om. e* **2** claudi *e* **4** seduceretur *b* **9** seducturus *b* **10** eum *b* **12** super *D v ; cf. CE 49, 145, 4* **13** ad dñō *g* **15** sculpuris R^1 pseudoprophetae *A G r B D H e* et *ante* cruc. *om. G r B e p* (*cf. 14, 6*) **16** ac nocte *B D* (*a b ?*) *v* iam] tamen *p* **17** praeterea *e* **23** qui

ita diabolus alligatur, ut eius haec ipsa sit alligatio, per hoc interuallum, quod mille annorum numero appellat, non V 445 seducere ecclesiam, quando quidem illam nec solutus utique seducturus est. Nam profecto ei si alligari est non posse seducere siue non permitti : quid erit solui nisi posse seducere siue permitti ? Quod absit ut fiat ; sed alligatio diaboli est non permitti exserere totam temptationem, quam potest uel ui uel dolo ad seducendos homines in partem suam cogendo uiolenter fraudulenterue fallendo. Quod si permitteretur in tam longo tempore et tanta infirmitate multorum, plurimos tales, quales Deus id perpeti non uult, et fideles deiceret et ne crederent impediret ; quod ne faceret, alligatus est.

Tunc autem soluetur, quando et breue tempus erit (nam tribus annis et sex mensibus legitur totis suis suorumque uiribus saeuiturus) et tales erunt, cum quibus ei belligerandum est, ut uinci tanto eius impetu insidiisque non possint. Si autem numquam solueretur, minus appareret eius maligna potentia, minus sanctae ciuitatis fidelissima patientia probaretur, minus denique perspiceretur, quam magno eius malo tam bene fuerit usus Omnipotens, qui eum nec omnino abstulit a temptatione sanctorum, quamuis ab eorum interioribus hominibus, ubi in Deum creditur, foras missum, ut eius μ 584 forinsecus oppugnatione proficerent ; et in eis, qui sunt ex parte ipsius, alligauit, ne quantam posset effundendo et exercendo malitiam innumerabiles infirmos, ex quibus ecclesiam multiplicari et impleri oportebat, alios credituros, alios PL 671 iam credentes, a fide pietatis hos deterreret, hos frangeret ; V 446 et soluet in fine, ut, quam fortem aduersarium Dei ciuitas superauerit, cum ingenti gloria sui redemptoris adiutoris liberatoris aspiciat. In eorum sane, qui tunc futuri sunt, sanctorum atque fidelium comparatione quid sumus ? Quando quidem ad illos probandos tantus soluetur inimicus, cum quo nos ligato tantis periculis dimicamus. Quamuis et hoc temporis interuallo quosdam milites Christi tam prudentes et fortes fuisse atque esse non dubium est, ut, etiamsi tunc in ista mortalitate uiuerent, quando ille soluetur, omnes insidias eius atque impetus et cauerent sapientissime et patientissime sustinerent.

Haec autem alligatio diaboli non solum facta est, ex quo coepit ecclesia praeter Iudaeam terram in nationes alias

---

R G r D H e g ; quo *B a b p v*   ei erit sec. adu. *B*   **24** haec eius *B*   **25** in num. *e*   **26** ille *b*   **27** ei si *R G H b e g p* ; et si *a* ; si profecto ei *A* ; si ei *v* ; ei *eras. D* ; si eius alligatio est *B e*marg.   **29** faciat *b g*   **30** exserere *R D H* (*cf.* v, *24, 18*) exherere *A* exerere *G*² *r B b e g* exercere *G*¹ *a p v π*   **37** et] ei *g*   erit] est *e*   erit (nam *Domb.* erit. Nam *v*   **39** ei] eis *b* ; et *H*   ei bellig. est] pugnabit *B*   **47** in *om. D* his *e* illius *b*   **53** adiutorium *D e*   **56** solu. tant. *D* soluatur *H*   **61** sap.] prudentissime (*ex* prudenter *corr.*) *B*

atque alias dilatari ; sed etiam nunc fit et fiet usque ad terminum saeculi, quo soluendus est, quia et nunc homines ab infidelitate, in qua eos ipse possidebat, conuertuntur ad fidem et usque in illum finem sine dubio conuertentur ; et utique unicuique iste fortis tunc alligatur, quando ab illo tamquam uas eius eripitur ; et abyssus, ubi inclusus est, non in eis consumpta est, quando sunt mortui, qui tunc erant quando esse coepit inclusus ; sed successerunt eis alii nascendo atque succedunt, donec finiatur hoc saeculum, qui oderint Christianos, in quorum cotidie, uelut in abysso, caecis et profundis cordibus includatur. Vtrum autem etiam illis ultimis tribus annis et mensibus sex, quando solutus totis uiribus saeuiturus est, aliquis, in qua non fuerat, sit accessurus ad fidem, nonnulla quaestio est. Quo modo enim stabit quod dictum est : *Quis intrat in domum fortis, ut uasa eius eripiat, nisi prius alligauerit fortem,* si etiam soluto eripiuntur [V 447] ? Ac per hoc ad hoc cogere uidetur ista sententia, ut credamus illo licet exiguo tempore neminem accessurum esse populo Christiano, sed cum eis, qui iam Christiani reperti fuerint, diabolum pugnaturum ; ex quibus etiamsi aliqui uicti secuti eum fuerint, non eos ad praedestinatum filiorum Dei numerum pertinere. Neque enim frustra idem Iohannes apostolus, qui et hanc apocalypsin scripsit, in epistula sua de quibusdam dicit : *Ex nobis exierunt, sed non erant ex nobis ; nam si fuissent ex nobis, mansissent utique nobiscum.* Sed quid fit de paruulis ? Nimium quippe incredibile est nullos iam natos et nondum baptizatos praeoccupari Christianorum filios illo tempore infantes, nullos etiam ipsis nasci iam diebus ; aut si erunt, non eos a parentibus suis ad lauacrum regenerationis modo quocumque perduci. Quod si fiet, quo pacto soluto iam diabolo uasa ista eripientur, in cuius domum nemo intrat, ut uasa eius eripiat, nisi prius alligauerit eum ? Immo uero id potius est credendum, nec qui cadant de ecclesia nec qui accedant ecclesiae illo tempore defuturos ; sed profecto tam fortes erunt et parentes pro baptizandis paruulis [PL 672] suis et hi, qui tunc primitus credituri sunt, ut illum fortem uincant etiam non ligatum, id est omnibus, qualibus antea numquam, uel artibus insidiantem uel urgentem uiribus et uigilanter intellegant et toleranter ferant, ac sic illi etiam non ligato eripiantur. Nec ideo falsa erit euangelica illa [μ 585]

80 Mt. 12, 29 **89** 1. Io. 2, 19

65 atq. alias] aliasque *v* **68** conuertuntur D^1 **69** unicuique fidelium *B p*marg. **70** aperitur *g* **71** consummata p^1 **73** finitur *b* **77** quo *D b* **81** ad hoc *om. e* **85** praedestinandum *b* **86** enim *om. a* **87** apocalypsim *H* (-lipsim), g^1 *v* **88** dixit *B* **89** nam — nobiscum *om. e* permansissent *a* **90** fit *mss* fiet *v* **90** (**99**) paruolis *g* **92** iam *sup. l. B* **94** fit *e* **96** fortem eum *p* **97** cadunt *b* **98** accedunt *b* ; cedant D^1 *p* ad ecclesiam *B* **103** illi] ei *B* etiam

sentential : *Quis intrat in domum fortis, ut uasa eius eripiat, nisi prius alligauerit fortem?* Secundum eius enim sententiae ueritatem ordo iste seruatus est, ut prius alligaretur fortis ereptisque uasis eius longe lateque in omnibus gentibus ex V 448 firmis et infirmis ita multiplicaretur ecclesia, ut ex ipsa rerum diuinitus praedictarum et impletarum robustissima fide etiam soluto uasa posset auferre. Sicut enim fatendum est multorum refrigescere caritatem, cum abundat iniquitas, et inusitatis maximisque persecutionibus atque fallaciis diaboli iam soluti eos, qui in libro uitae scripti non sunt, multos esse cessuros : ita cogitandum est non solum quos bonos fideles illud tempus inueniet, sed nonnullus etiam, qui foris adhuc erunt, adiuuante Dei gratia per considerationem scripturarum, in quibus et alia et finis ipse praenuntiatus est, quem uenire iam sentiunt, ad credendum quod non credebant futuros esse firmiores et ad uincendum etiam non ligatum diabolum fortiores. Quod si ita erit, propterea praecessisse dicenda est eius alligatio, ut et ligati et soluti expoliatio sequeretur ; quoniam de hac re dictum est : *Quis intrabit in domum fortis, ut uasa eius eripiat, nisi prius alligauerit fortem?*

cap. IX Interea dum mille annis ligatus est diabolus, sancti regnant cum Christo etiam ipsi mille annis, eisdem sine dubio et eodem modo intellegendis, id est isto iam tempore prioris eius aduentus. Excepto quippe illo regno, de quo in fine dicturus est : *Venite, benedicti patris mei, possidete paratum uobis regnum,* nisi alio aliquo modo, longe quidem impari, iam nunc regnarent cum illo sancti eius, quibus ait : *Ecce ego uobiscum sum usque in consummationem saeculi :* profecto V 449 non etiam nunc diceretur ecclesia regnum eius regnumue caelorum. Nam utique isto tempore in regno Dei eruditur scriba ille, qui profert de thensauro suo noua et uetera, de quo supra locuti sumus ; et de ecclesia collecturi sunt zizania messores illi, quae permisit cum tritico simul crescere usque ad messem ; quod exponens ait : *Messis est finis saeculi, messores autem angeli sunt. Sicut ergo colliguntur zizania et igni comburuntur, sic erit in consummatione saeculi ; mittet filius hominis angelos suos, et colligent de regno eius omnia*

106 Mt. 24, 12

IX, **6** Mt. 25, 34 **8** Ib. 28, 20 **11** Ib. 13, 52 ; cf. c. 4, l. 16 sqq.

illi *g* **106** enim eius sent. *B H* enim sent. eius *v* **108** uassis *g* ex] et *b* **111** posset R *G*[1] *r B*, *D* (*in ras.*), *H e g p* possit *A* (*rell. ?*) *v* **118** quam *b* **120** esse *om. b* **124** uas *b* eripiet *D*

IX, **2** ipsi *R r D*[1] *H* (*cf. 13, 24 sqq.*) ipsis *A G B D*[2] *rell. v Hoffm.* **3** isto] eorum *e*[1] ; ex isto *e*[2] **9** regnumue] -ue *om. B*[1] *D b* **10** est in reg. *D*[2] erudituf *D*[2] *g* **13** quē *e*

scandala. Numquid de regno illo, ubi nulla sunt scandala ? De isto ergo regno eius, quod est hic ecclesia, colligentur. Item dicit : *Qui soluerit unum de mandatis istis minimis et docuerit sic homines, minimus uocabitur in regno caelorum ; qui autem fecerit et sic docuerit, magnus uocabitur in regno* PL *caelorum.* 673 Vtrumque dicit in regno caelorum, et qui non facit mandata quae docet (hoc est enim soluere : non seruare, non facere), et illum qui facit et sic docet ; sed istum minimum, illum magnum. Et continuo secutus adiungit : *Dico enim uobis quia, nisi abundauerit iustitia uestra super scribarum et* μ 586 *Pharisaeorum,* id est super eos, qui soluunt quod docent (de scribis enim et Pharisaeis dicit alio loco : *Quoniam dicunt, et non faciunt),* — nisi ergo super hos abundauerit iustitia uestra, id est, ut uos non soluatis, sed faciatis potius quod docetis, *non intrabitis,* inquit, *in regnum caelorum.* Alio modo igitur intellegendum est regnum caelorum, ubi ambo sunt, et ille scilicet qui soluit quod docet, et ille qui facit ; sed ille V 450 minimus, ille magnus : alio modo autem regnum caelorum dicitur, quo non intrat nisi ille qui facit. Ac per hoc ubi utrumque genus est, ecclesia est, qualis nunc est ; ubi autem illud solum erit, ecclesia est, qualis tunc erit, quando malus in ea non erit. Ergo et nunc ecclesia regnum Christi est regnumque caelorum. Regnant itaque cum illo etiam nunc sancti eius, aliter quidem, quam tunc regnabunt ; nec tamen cum illo regnant zizania, quamuis in ecclesia cum tritico crescant. Regnant enim cum illo, qui faciunt quod ait apostolus : *Si resurrexistis cum Christo, quae sursum sunt sapite, ubi Christus est in dextera Dei sedens ; quae sursum sunt quaerite, non quae super terram ;* de qualibus item dicit, quod eorum conuersatio sit in caelis. Postremo regnant cum illo, qui eo modo sunt in regno eius, ut sint etiam ipsi regnum eius. Quo modo autem sunt regnum Christi, qui, ut alia taceam, quamuis ibi sint donec colligantur in fine saeculi de regno eius omnia scandala, tamen illic sua quaerunt, non quae Iesu Christi ?

De hoc ergo regno militiae, in quo adhuc cum hoste con-

---

18 Mt. 13, 39 sqq. **23** Ib. 5, 19 **30** Ib. 23, 3 **32** Ib. 5, 20 **46** Col. 3, 1 sq. **47** Phil. 3, 20 **51** Cf. ib. 2, 21

---

20 iterum *e* **21** *sq.* uocab. min. *p* **21** regnum *e* **22** sic *sup. l. B* **25** et[2] *om. e* **26** secutus *om.* B^1 subiungit *B* adiunxit *D e* **27** supra *H ;* plus quam *B a* **28** non intrabitis in regnū celorum *addid. post* Pharis. *B* super eos *mss ;* super iustitiam eorum *v* **29** al. loc. dic. *a* **30** hos R *G r B D H a b* e^2 hoc *A g* eos e^1 *p v* **31** sed] et *b* **32** inquit *om. B* **34** soluet B^1 **35** iste *v* **40** utique *b* **42** regnant *om.* B^1 regnent $B^{marg.}$ **44** consurrex. *B* surrex. *p* **45** ad dexteram *A* in dexteram B^1 *b* **46** item] nunc B^1 *; om. D b* **49** autem *om.* B^1 **50** sunt B^1 D^1 *g* **51** illi *b* quae *om. b*

fligitur et aliquando repugnatur pugnantibus uitiis, aliquando cedentibus imperatur, donec ueniatur ad illud pacatissimum regnum, ubi sine hoste regnabitur, et de hac prima resurrectione, quae nunc est, liber iste sic loquitur. Cum enim dixisset alligari diabolum mille annis, et postea solui breui tempore, tum recapitulando quid in istis mille annis agat ecclesia uel agatur in ea : *Et uidi,* inquit, *sedes et sedentes super eas, et iudicium datum est.* Non hoc putandum est de V 451 ultimo iudicio dici ; sed sedes praepositorum et ipsi praepositi intellegendi sunt, per quos nunc ecclesia gubernatur. Iudicium autem datum nullum melius accipiendum uidetur, quam id quod dictum est : *Quae ligaueritis in terra, ligata erunt et in caelo ; et quae solueritis in terra, soluta erunt et in caelo.* Vnde apostolus : *Quid enim mihi est,* inquit, *de his, qui foris sunt, iudicare ? Nonne de his qui intus sunt uos iudicatis ? Et animae,* inquit, *occisorum propter testimonium Iesu et propter uerbum Dei ;* subauditur quod postea dicturus est : *Regnaue-* PL *runt cum Iesu mille annis ;* animae scilicet martyrum nondum 674 sibi corporibus suis redditis. Neque enim piorum animae mortuorum separantur ab ecclesia, quae nunc etiam est regnum Christi. Alioquin nec ad altare Dei fieret eorum memoria in communicatione corporis Christi ; nec aliquid prodesset ad eius baptismum in periculis currere, ne sine illo finiatur haec uita ; nec ad reconciliationem, si forte per paenitentiam malamue conscientiam quisque ab eodem corpore separatus est. Cur enim fiunt ista, nisi quia fideles etiam defuncti membra sunt eius ? Quamuis ergo cum suis corporibus nondum, iam tamen eorum animae regnant cum illo, dum isti anni mille decurrunt. Vnde in hoc eodem libro et μ 587 alibi legitur : *Beati mortui, qui in Domino moriuntur. Amodo etiam dicit Spiritus, ut requiescant a laboribus suis ; nam opera eorum sequuntur eos.* Regnat itaque cum Christo nunc primum V 452 ecclesia in uiuis et mortuis. *Propterea* enim, sicut dicit aposto-

---

60 Apoc. 20, 4 **65** Mt. 18, 18 **68** 1. Cor. 5, 12 **69** Apoc. 20, 4 **84** Ib. 14, 13

---

53 repugnantibus *B v* **54** imp. ced. *B* **58** tum R *r D e g p* ; tunc *A B a* ; *om. b* ; dū *H* ; mox *v* **59** ea] ecclesia *D* **60** supra R *G B H* (*7, 11*) est eis *π sec. Graec.* **61** dici *om. π* sed *om. b* **65** et² *om. B e* **66** est inquit *om. B*¹ quae *e* **68** occis. inq. *g* **69** subaudiätur *e* **71** enim *om. e* impior. *H b* **74** commotione *D*¹ **75** nec *B*¹ *e*² **76** uita haec *e* **79** ergo] enim *e*² **81** mille anni *B D H v* hoc *om. b e* **83** etiam] et iam *e g v* ; iam *G*² *r B* ; enim *H* ; enim iam *p* **84** eos R *A G D H b e g* illos *r B a p v*

lus, *mortuus est Christus, ut et uiuorum et mortuorum dominetur.* Sed ideo tantummodo martyrum animas commemorauit, quia ipsi praecipue regnant mortui, qui usque ad mortem pro ueritate certarunt. Sed a parte totum etiam ceteros mortuos intellegimus pertinentes ad ecclesiam, quod est regnum Christi.

Quod uero sequitur : *Et si qui non adorauerunt bestiam nec imaginem eius, neque acceperunt inscriptionem in fronte aut in manu sua,* simul de uiuis et mortuis debemus accipere. Quae sit porro ista bestia, quamuis sit diligentius requirendum, non tamen abhorret a fide recta, ut ipsa impia ciuitas intellegatur et populus infidelium contrarius populo fideli et ciuitati Dei. Imago uero eius simulatio eius mihi uidetur, in eis uidelicet hominibus, qui uelut fidem profitentur et infideliter uiuunt. Fingunt enim se esse quod non sunt, uocanturque non ueraci effigie, sed fallaci imagine Christiani. Ad eandem namque bestiam pertinent non solum aperte inimici nominis Christi et eius gloriosissimae ciuitatis, sed etiam zizania, quae de regno eius, quod est ecclesia, in fine saeculi colligenda sunt. Et qui sunt qui non adorant bestiam nec imaginem eius, nisi qui faciunt quod ait apostolus : *Ne sitis iugum ducentes cum infidelibus ?* « Non adorant » enim est non consentiunt, non subiciuntur ; « neque accipiunt inscriptionem, » notam scilicet criminis, « in fronte » propter professionem, « in manu » propter operationem. Ab his igitur malis alieni, siue adhuc in ista mortali carne uiuentes siue defuncti, regnant cum Christo iam nunc modo quodam huic tempori congruo per totum hoc interuallum, quod numero mille significatur annorum.

Reliqui eorum, inquit, *non uixerunt. Hora* enim *nunc est,* V 453 *cum mortui audiunt uocem filii Dei, et qui audierint uiuent ;* PL reliqui ergo eorum non uiuent. Quod uero subdidit : *Donec* 675 *finiantur mille anni,* intellegendum est, quod eo tempore non uixerunt, quo uiuere debuerunt, ad uitam scilicet de morte transeundo. Et ideo cum dies uenerit, quo fiat et corporum resurrectio, non ad uitam de monumentis procedent, sed ad iudicium ; ad damnationem scilicet, quae secunda mors dicitur. Donec finiantur enim mille anni, quicumque non uixerit, id est, toto isto tempore, quo agitur prima resurrectio,

87 Rom. 14, 9 **107** 2. Cor. 6, 14 **116** Io. 5, 25

86 X̄pſ mortuus est *g* **89** certauerunt *B*[1] *v* aperte *D*[1] *g*[1] **92** adorauerint *B D*[1] -uerit *b* **93** nec] et *B* nec .. nec *v* acceperint *B* -erit *b* scription. *p* (*cf. CE 49, 139, 16*) **94** et de mort. *D b ;* ac mort. *v* **95** inquir. *v* **98** uidetur esse *D*[2] **100** se *sup. l. B* **105** nec] et *g* **107** est R *A r e*[1] ; et *g ; om. H ;* id est *G B D a b e*[2] *p v* **110** Ab his *om. b* **116** audiunt R *G B D a b e g* -iant *p* -ient *A r H v π* **117** ergo *mss* (*om. B*) ; uero *v* **119** uixerant *b* quo] quod *b ;* qui *g* **120** quando *b* fiet et *B* fiet (*eras.* et) *D*[2] **124** isto *om. e* isto toto

non audierit uocem filii Dei et ad uitam de morte transierit, profecto in secunda resurrectione, quae carnis est, in mortem secundam cum ipsa carne transibit. Sequitur enim et dicit : *Haec resurrectio prima est. Beatus et sanctus qui habet in hac prima resurrectione partem*, id est particeps eius est. Ipse est autem particeps eius, qui non solum a morte, quae in μ 588 peccatis est, reuiuescit, uerum etiam in eo, quod reuixerit, permanebit. *In istis*, inquit, *secunda mors non habet potestatem*. Habet ergo in reliquis, de quibus superius ait : *Reliqui eorum non uixerunt, donec finiantur mille anni ;* quoniam toto isto temporis interuallo, quod mille annos uocat, quantumcumque in eo quisque eorum uixit in corpore, non reuixit a morte, in qua eum tenebat impietas, ut sic reuiuescendo primae resurrectionis particeps fieret atque in eo potestatem secunda mors non haberet.

cap. X Sunt qui putant resurrectionem dici non posse nisi corpo- V 454 rum ideoque istam quoque primam in corporibus futuram esse contendunt. Quorum enim est, inquiunt, cadere, eorum est resurgere. Cadunt autem corpora moriendo ; nam et a cadendo cadauera nuncupantur. Non ergo animarum, inquiunt, resurrectio potest esse, sed corporum. Sed quid contra apostolum dicunt, qui eam resurrectionem appellat ? Nam secundum interiorem, non secundum exteriorem hominem utique resurrexerant, quibus ait : *Si resurrexistis cum Christo, quae sursum sunt sapite*. Quem sensum uerbis aliis alibi posuit dicens : *Vt, quem ad modum Christus resurrexit a mortuis per gloriam Patris, sic et nos in nouitate uitae ambulemus*. Hinc est et illud : *Surge qui dormis et exurge a mortuis, et inluminabit te Christus*. Quod autem dicunt non posse resurgere, nisi qui cadunt, et ideo putant resurrectionem ad corpora, non ad animas pertinere, quia corporum est cadere : cur non audiunt : *Non recedatis ab illo, ne cadatis*, et : *Suo Domino stat aut cadit ;* et : *Qui se putat stare, caueat ne cadat ?* Puto enim quod in anima, non in corpore casus iste cauendus est. Si igitur cadentium est resurrectio, cadunt autem et animae : profecto et animas resurgere confitendum est. Quod autem, cum dixisset : *In istis secunda mors non habet potestatem*, adiunxit atque ait : *Sed erunt sacerdotes Dei et Christi et* PL 676 *regnabunt cum eo mille annis :* non utique de solis episcopis V 455

---

129 Apoc. 20, 5 sq.

X, **10** Col. 3, 1 **13** Rom. 6, 4 **14** Eph. 5, 14 **17** Eccli. 2, 7 ; Rom. 14, 4 **18** 1. Cor. 10, 12

---

v **131** reuiuiscit *B v* -uescet *D*[1] -uiscet *D*[2] **135** isto toto *B v* **135-136** quantum *e* **136** corp.] tempore *b*

X, **3** quorum est/. cadere *B*[1] /.enim inquiunt (*sic !*) *B*[marg.] est *om. b* **6** est] et *D ;* est et *b* et] ea *b* **9** Si *om. b* consurrex. *B* surrex. *b* **11** Vt] et *b* **18** caueat *R A G*[1] *r D H e g ;* uideat *G*[2] *B a b p v* **22** et in ist. *g* **24** illo

et presbyteris dictum est, qui proprie iam uocantur in ecclesia sacerdotes ; sed sicut omnes christos dicimus propter mysticum chrisma, sic omnes sacerdotes, quoniam membra sunt unius sacerdotis ; de quibus apostolus Petrus : *Plebs,* inquit, *sancta, regale sacerdotium.* Sane, licet breuiter atque transeunter, insinuauit esse Deum Christum dicendo : *Sacerdotes Dei et Christi,* hoc est Patris et Filii ; quamuis propter formam serui sicut hominis filius, ita etiam sacerdos Christus effectus sit in aeternum secundum ordinem Melchisedech. De qua re in hoc opere non semel diximus.

cap. XI *Et cum finiti fuerint,* inquit, *mille anni, soluetur satanas de custodia sua, et exibit ad seducendas nationes, quae sunt in* μ 589 *quattuor angulis terrae, Gog et Magog, et trahet eos in bellum, quorum numerus est ut harena maris.* Ad hoc ergo tunc seducet, ut in hoc bellum trahat. Nam et antea modis quibus poterat par mala multa et uaria seducebat. *Exibit* autem dictum est « in apertam persecutionem de latebris erumpet odiorum. » Haec enim erit nouissima persecutio, nouissimo inminente iudicio, quam sancta ecclesia toto terrarum orbe patietur, uniuersa scilicet ciuitas Christi ab uniuersa diaboli ciuitate, quantacumque erit utraque super terram. Gentes quippe V 456 istae, quas appellat Gog et Magog, non sic sunt accipiendae, tamquam sint aliqui in aliqua parte terrarum barbari constituti, siue quos quidam suspicantur Getas et Massagetas propter litteras horum nominum primas, siue aliquos alios alienigenas et a Romano iure seiunctos. Toto namque orbe terrarum significati sunt isti esse, cum dictum est *nationes quae sunt in quattuor angulis terrae,* easque subiecit esse *Gog et Magog.* Quorum interpretationem nominum esse comperimus Gog tectum, Magog de tecto ; tamquam domus et ipse qui procedit de domo. Gentes ergo sunt, in quibus diabolum uelut in abysso superius intellegebamus inclusum, et ipse de illis quodam modo sese efferens et procedens ; ut illae sint PL tectum, ipse de tecto. Si autem utrumque referamus ad 677 gentes, non unum horum ad illas, alterum ad diabolum : et tectum ipsae sunt, quia in eis nunc includitur et quodam modo tegitur inimicus antiquus ; et de tecto ipsae erunt,

---

29 I. Petr. 2, 9 **33** Ps. 109, 4

XI, **4** Apoc. 20, 7 sq. **22** Cf. c. 7, l. 82 sqq.

B e[1] **26** christos R *G r D a b e g p* (XVII, *4, 269 ; 6, 21*) ; χ̃ρc/// *B* ; christi *A* ; Christianos *H v* dicimur *A* **30** esse *om. e* esse christ. deum *B* Deum esse Christ. *v* **32** χρ̃oſ *g* **33** melchisedec R (*itemque saepius*) **33-34** De qua — diximus *om. B*[1] **34** in *om.* R

XI, **1** inquit *om. p* **3** eas *p E π* **6** dict. est] dicit *B*[1] **7** quia in apert. *p* **14** masag. *B*[1] masseg. *e* **15** aliquas alias *b* **20** detecto R *B D* ; detectum *b* (*item l. 24 et 27*) **21** igitur *v* in] hi *b* **22** et ipse]. sed *b* **23** se *b* **27** ipsi

quando in apertum odium de operto erupturae sunt. Quod uero ait : *Et ascenderunt supra terrae latitudinem et cinxerunt castra sanctorum et dilectam ciuitatem :* non utique ad unum locum uenisse uel uenturi esse significati sunt, quasi uno aliquo loco futura sint castra sanctorum et dilecta ciuitas, cum haec non sit nisi Christi ecclesia toto terrarum orbe diffusa ; ac per hoc ubicumque tunc erit, quae in omnibus gentibus erit, quod significatum est nomine latitudinis terrae, ibi erunt castra sanctorum, ibi erit dilecta Deo ciuitas eius, ibi ab omnibus inimicis suis, quia et ipsi in omnibus cum illa gentibus erunt, persecutionis illius inmanitate cingetur, hoc est, in angustias tribulationis artabitur urguebitur concludetur ; nec militiam suam deseret, quae uocabulo est appellata castrorum.

cap. XII Quod uero ait : *Et descendit ignis de caelo et comedit eos :* non V 457 extremum putandum est id esse supplicium, quod erit, cum dicetur : *Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum.* Tunc quippe in ignem mittentur ipsi, non ignis de caelo ueniet in ipsos. Hic autem bene intellegitur *ignis de caelo* de ipsa firmitate sanctorum, qua non cessuri sunt saeuientibus, ut eorum faciant uoluntatem. Firmamentum est enim caelum, cuius firmitate illi cruciabuntur ardentissimo zelo, quoniam non poterunt adtrahere in partes Antichristi sanctos Christi. Et ipse erit ignis, qui comedet eos, et hoc *a Deo*, quia Dei munere insuperabiles fiunt sancti, unde excruciantur inimici. μ 590 Sicut enim in bono positum est : *Zelus domus tuae comeditme :* ita e contrario : *Zelus occupauit plebem ineruditam, et nunc ignis contrarios comedet. Et nunc* utique, excepto scilicet ultimi illius igne iudicii. Aut si eam plagam, qua percutiendi sunt ecclesiae persecutores ueniente iam Christo, quos uiuentes inueniet super terram, quando interficiet Antichristum spiritu oris sui, ignem appellauit descendentem de caelo eosque comedentem : neque hoc ultimum supplicium erit impiorum, sed illud quod facta corporum resurrectione passuri sunt.

cap. XIII Haec persecutio nouissima, quae futura est ab Antichristo V 458

XII, **1** Apoc. 20, 9 **3** Mt. 25, 41 **13** Ps. 68, 10 **14** Esai. 26, 11 **18-19** Esai. 11, 4 ; 2. Thess. 2, 8

D **29** supra R *A G r H a g E* super *B D b e p v π* **31** loco *om. p* **33** toto *om.* D^1 orbe terr. *b* **39** angustiis B^1 urgueb. R *A e p* E^v urged. *g* urgeb. *rell. v Hoffm.* **40** deseret suam *e*

XII, **1** descendet ... comedet *p* a Deo (*ἀπὸ τοῦ θεοῦ Corr.ª Sinait.*) *hic post* caelo *deest in mss et E π ; sed cf. 8, 13 ; 12, 10 ; 17, 2* (*Apoc. 21, 2*) **3** dicitur D^1 aet. ign. B^1 **4** in *om.* B^1 ; super ipsos B^2 *v* **5** eos *a* **7** enim *om.* B^1 enim est *ed. Ben.* caelorum *b* **10** comedit D^1 *H* **13** occupabit ? (*Gr. : λήψεται*) *Domb.* **14** comedit *b* g^1 **19** neque enim hoc *D b*

(sicut iam diximus, quia et in hoc libro superius et apud Danielem prophetam positum est), [PL 678] tribus annis et sex mensibus erit. Quod tempus, quamuis exiguum, utrum ad mille annos pertineat, quibus et diabolum ligatum dicit et sanctos regnare cum Christo, an eisdem annis hoc paruum spatium superaddatur atque extra sit, merito ambigitur ; quia, si dixerimus ad eosdem annos hoc pertinere, non tanto tempore, sed prolixiore cum Christo regnum sanctorum reperietur extendi quam diabolus alligari. Profecto enim sancti cum suo rege etiam in ipsa praecipue persecutione regnabunt mala tanta uincentes, quando diabolus iam non erit alligatus, ut eos persequi omnibus uiribus possit. Quo modo ergo ista scriptura eisdem mille annis utrumque determinat, diaboli scilicet alligationem regnumque sanctorum, cum trium annorum et sex mensum interuallo prius desinat alligatio diaboli quam regnum sanctorum in his annis mille cum Christo ? Si autem dixerimus paruum persecutionis huius hoc spatium non computandum in mille annis, sed eis impletis potius adiciendum, ut proprie possit intellegi, quod, cum dixisset : *Sacerdotes Dei et Christi regnabunt cum eo mille annis,* adiecit : *Et cum finiti fuerint mille anni, soluetur satanas de custodia sua ;* isto enim modo et regnum sanctorum et uinculum diaboli simul cessatura esse significat, ut deinde persecutionis illius tempus nec ad sanctorum regnum nec ad custodiam satanae, quorum utrumque in mille annis est, pertinere, sed superadditum [V 459] et extra computandum esse credatur : cogemur fateri sanctos in illa persecutione regnaturos non esse cum Christo. Sed quis audiat tunc cum illo non regnatura sua membra, quando ei maxime atque fortissime cohaerebunt, et quo tempore, quanto erit acrior impetus belli, tanto maior gloria non cedendi, tanto densior corona martyrii ? Aut si propter tribulationes, quas passuri sunt, non dicendi sunt regnaturi : consequens erit, ut etiam superioribus diebus in eisdem mille annis, quicumque tribulabantur sanctorum, eo ipso tempore tribulationis suae cum Christo non regnasse dicantur ; ac per hoc et illi, quorum animas auctor libri huius uidisse se scribit occisorum propter testimonium Iesu et propter uerbum Dei, non regnabant cum Christo, quando patiebantur persecutionem, et ipsi regnum Christi non erant, quos Christus excellentius [μ 591] possidebat. Absurdissimum id quidem et omni modo

XIII, **2** Cf. c. 8, l. 38 **3** Dan. 12

XIII, **4** erit *om. b* utrum *om. B* **7** ambigimus *b* **10** diab. iam R iam diab. *rell. v Hoffm.* **14** ann. mille *e* **16** mensuum R *A D*[1] *b g* (*cf.* xv, *12, 39 ; Neue-Wag.*[3] *I p. 396*) mensium *G r B D*[2] *H a e p v* **20** ut] et *p* **21** illo *e*[1] **24** esse cess. *B* **28** Christo *;* sed *Hoffm.* **29** audiat R *A G D*[1] *H a* (*progr. p. 10 ; cf.* xii, *21, 21*) *;* audeat *r b g p Hoffm.* ('*sc.* fateri') ; audeat dicere *B D*[2] *e v π* **32** cedenti *B ;* credendi (*om.* non) *p* **35** tribulabantur *G r D e g v* -labuntur *B a b* -lantur R *A H p* **36** non *sup. l. B* **38** iesu χρ̄ι *H* **41** est et *D*[2]

auersandum. Sed certe animae uictrices gloriosissimorum martyrum omnibus doloribus ac laboribus superatis atque finitis, postea quam mortalia membra posuerunt, cum Christo utique regnauerunt et regnant, donec finiantur mille anni, ut postea receptis etiam corporibus iam inmortalibus regnent. Proinde tribus illis annis atque dimidio animae occisorum pro eius martyrio, et quae antea de corporibus exierunt, et quae ipsa nouissima persecutione sunt exiturae, regnabunt cum illo, donec finiatur mortale saeculum et ad illud regnum, ubi PL mors non erit, transeatur. Quocirca cum Christo regnantium 679 sanctorum plures anni erunt quam uinculi diaboli atque custodiae, quia illi cum suo rege Dei filio iam diabolo non ligato etiam per tres illos annos ac semissem regnabunt. Remanet igitur, ut, cum audimus : *Sacerdotes Dei et Christi regnabunt cum eo* V 460 *mille annis, et cum finiti fuerint mille anni, soluetur Satanas de custodia sua,* aut non regni huius sanctorum intellegamus annos mille finiri, sed uinculi diaboli atque custodiae, ut annos mille, id est annos omnes suos, quaeque pars habeat diuersis ac propriis prolixitatibus finiendos, ampliore sanctorum regno, breuiore diaboli uinculo ; aut certe, quoniam trium annorum et sex mensum breuissimum spatium est, computari noluisse credatur, siue quod minus satanae uinculum, siue quod amplius uidetur regnum habere sanctorum, sicut de quadringentis annis in sexto decimo huius operis uolumine disputaui ; quonium plus aliquid erant, et tamen quadringenti sunt nuncupati ; et talia saepe reperiuntur in litteris sacris, si quis aduertat.

cap. XIV Post hanc autem commemorationem nouissimae persecutionis breuiter complectitur totum, quod ultimo iam iudicio diabolus et cum suo principe ciuitas inimica passura est. Dicit enim : *Et diabolus, qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis et sulphuris, quo et bestiae et pseudopropheta ; et cruciabuntur die et nocte in saecula saeculorum.* Bestiam bene intellegi ipsam impiam ciuitatem supra diximus. Pseudopropheta uero eius aut Antichristus est aut imago illa, id est figmentum, de quo ibi locuti sumus. Post haec ipsum nouissimum iudicium, quod erit in secunda resurrectione mortuo- V 461 rum, quae corporum est, recapitulando narrans quo modo

---

57 Apoc. 20, 6 sq. **66** Cf. XVI, c. 24, l. 83

---

42 aduers. *B e* **43** ac] a *p* **52** uinculis *p* -cula *b* et cust. *v* **54** semisse *H g* **55** cum illo *v* **57** huius *om.* R *r H* **58** uinculum *b* **59** omn. ann. *g* **62** mensum G^1 *e* mensuum R^1 *A* G^2 D^1 (*l. 16*) mensium R^2 *r B* D^2 *H a b g p v* **67** et alia *g*

XIV, **3** diaboli D^2 ciuitate *b* **5** sulpuris *R e* et best. *mss* (*8, 15 ; 15, 36*) *;* et *om. v* -phetae et *A B D a* (*?*) -phetae (-phete) *R r H* (*om.* et) *; cf. 8, 15* **6** et nocte R *G r B D H* (*8, 15 ;* XXI, *23, 15*) *;* ac n. *A* (*rell. ?*) *v Hoffm.* **7** supra iam diximus *B v* **7-8** Pseudo uero propheta *v* **9** figmentum illud D^2

sibi fuerit reuelatum : *Et uidi,* inquit, *thronum magnum et candidum et sedentem super eum, cuius a facie fugit caelum et terra, et locus eorum inuentus non est.* Non ait : « Vidi thronum magnum et candidum et sedentem super eum, et ab eius facie fugit caelum et terra », quoniam non tunc factum est, id est, antequam esset de uiuis et mortuis iudicatum ; sed eum se uidisse dixit in throno sedentem, a cuius facie fugit caelum et terra, sed postea. Peracto quippe iudicio, tunc esse desinet hoc caelum et haec terra, quando incipiet esse caelum nouum et terra noua. Mutatione namque rerum, non omni modo interitu transibit hic mundus. Vnde et apostolus dicit : *Praeterit enim figura huius mundi, uolo uos sine sollicitudine esse.* μ 592
Figura ergo praeterit, non natura. Cum ergo se Iohannes uidisse dixisset sedentem super thronum, cuius a facie, quod postea futurum est, fugit caelum et terra : *Et uidi,* inquit *mortuos magnos et pusillos, et aperti sunt libri ; et alius liber* PL
apertus est, qui est uitae uniuscuiusque ; et iudicati sunt mortui 680
ex ipsis scripturis librorum secundum facta sua. Libra dixit esse apertos et librum ; sed librum cuius modi non tacuit : *Qui est,* inquit, *uitae uniuscuiusque.* Ergo illi libri, quos priore loco posuit, intellegendi sunt sancti, et ueteres et noui, ut in illis ostenderetur, quae Deus fieri sua mandata iussisset ; in illo autem, qui est uitae uniuscuiusque, quid horum quisque non fecisset siue fecisset. Qui liber si carnaliter cogitetur, quis eius magnitudinem aut longitudinem ualeat aestimare ? Aut quanto tempore legi poterit liber, in quo scriptae sunt uniuersae uitae uniuersorum ? An tantus angelorum numerus aderit, quantus hominum erit, et uitam suam quisque ab V 462
angelo sibi adhibito audiet recitari ? Non ergo unus liber erit omnium, sed singuli singulorum. Scriptura uero ista unum uolens intellegi : *Et alius,* inquit, *liber apertus est.* Quaedam igitur uis est intellegenda diuina, qua fiet, ut cuique opera sua, uel bona uel mala, cuncta in memoriam reuocentur et mentis intuitu mira celeritate cernantur, ut accuset uel excuset scientia conscientiam atque ita simul et omnes et singuli iudicentur. Quae nimirum uis diuina libri nomen accepit. In ea quippe quodam modo legitur, quidquid ea faciente recolitur. Vt autem ostendat, qui mortui iudicandi sint, pusilli et magni, recapitulando dicit tamquam ad id rediens, quod praeterierat potiusue distulerat : *Et exhibuit mortuos mare, qui in eo erant, et mors et infernus reddiderunt mortuos, quos*

XIV, **14** Apoc. 20, 10 sq. **23** 1. Cor. 7, 31 sq. **29** Apoc. 20, 12

14 uidi tunc *p* **16** id est *om. b* **18** in *om. e* **22** in interitu *D* interiturarum *π* et *om. A p* dicit R *G r B D H a b g p* ; ait *A e v* **24** ioh. se *b* **25** a cuius *v ; cf. 16, 8* **31** priori *e* **41** omnibus *e* singulis (D^1 ?) *e* **45-46** excusset *g* **46** ista (D^1 ?) *H* **47** diuini *b* **49** sunt *e p* **51** (*et* **59**) mare

in se habebant. Hoc procul dubio prius factum est, quam essent mortui iudicati ; et tamen illud prius dictum est. Hoc est ergo quod dixi, recapitulando eum ad id redisse quod intermiserat. Nunc autem ordinem tenuit, atque ut explicaretur ipse ordo, commodius etiam de iudicatis mortuis, quod iam dixerat, suo repetiuit loco. Cum enim dixisset : *Et exhibuit mortuos mare, qui in eo erant, et mors et infernus reddiderunt mortuos, quos in se habebant :* mox addidit quod paulo ante posuerat : *Et iudicati sunt singuli secundum facta sua.* Hoc est enim quod supra dixerat : *Et iudicati sunt mortui secundum facta sua.*

cap. XV Sed qui sunt mortui, quos exhibuit mare, qui in eo erant ? V 463 Neque enim qui in mari moriuntur, non sunt in inferno, aut corpora, eorum seruantur in mari, aut, quod est absurdius, mare habebat bonos mortuos et infernus malos. Quis hoc putauerit ? Sed profecto conuenienter quidam hoc loco mare pro isto saeculo positum accipiunt. Cum ergo et quos hic inueniet Christus in corpore constitutos simul significaret cum eis, qui resurrecturi sunt, iudicandos, etiam ipsos mortuos appellauit, et bonos, quibus dicitur : *Mortui enim estis, et uita uestra abscondita est cum Christo in Deo*, et malos, de quibus dicitur : *Sine mortuos sepelire mortuos suos.* Possunt PL 681 mortui etiam propter hoc dici, quod mortalia gerunt corpora ; μ 593 unde apostolus : *Corpus quidem*, inquit, *mortuum est propter peccatum ; spiritus autem uita est propter iustitiam*, utrumque in homine uiuente atque in hoc corpore constituto esse demonstrans, et corpus mortuum et spiritum uitam. Nec tamen dixit corpus mortale, sed mortuum, quamuis eadem paulo post etiam mortalia corpora, sicut usitatius uocantur, appellet. Hos ergo mortuos exhibuit mare, qui in eo erant, id est, exhibuit homines hoc saeculum, quicumque in eo erant, quia nondum obierant. *Et mors et infernus*, inquit, *reddiderunt mortuos, quos in se habebant.* Mare exhibuit, quia, sicut inuenti sunt, adfuerunt ; mors uero et infernus reddiderunt, quoniam uitae, de qua iam exierant, reuocarunt. Nec frustra fortasse non satis fuit ut diceret *mors* aut *infernus*, sed utrumque dictum est : mors propter bonos, qui tantummodo mortem perpeti potuerunt, non et infernum ; infernus autem V 464 propter malos, qui etiam poenas apud inferos pendunt. Si enim non absurde credi uidetur antiquos etiam sanctos, qui

53 Apoc. 20, 13

XV, **10** Col. 3, 3 **11** Mt. 8, 22 **14** Rom. 8, 10

mortuos *B v* (*itemque v 16, 32*) **55** rediisse *v* **58** exib. *B D* (*saepius*) **60** mortuos suos *e* **61-62** Hoc est — facta sua *om. e*

XV, **2** in mari ṣụṇṭ *B* **4** et *sup. l. B* **8** iis *v* **11** sepellire *e* **12** ge///runt (*gesserunt ?*) *D* **15** uiuere *e* in *om. b* **19** exib. mort. *B*[1] **22** exib. *e*

uenturi Christi tenuerunt fidem, locis quidem a tormentis impiorum remotissimis, sed apud inferos fuisse, donec eos inde Christi sanguis et ad ea loca descensus erueret, profecto deinceps boni fideles effuso illo pretio iam redempti prorsus inferos nesciunt, donec etiam receptis corporibus bona recipiant, quae merentur. Cum autem dixisset : *Et iudicati sunt singuli secundum facta sua,* breuiter subiecit, quem ad modum fuerint iudicati : *Et mors et infernus,* inquit, *missi sunt in stagnum ignis,* his nominibus significans diabolum, quoniam mortis est auctor infernarumque poenarum, uniuersamque simul daemonum societatem. Hoc est enim quod supra euidentius praeoccupando iam dixerat : *Et diabolus, qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis et sulphuris.* Quod uero ibi obscurius adiunxerat dicens : *Quo et bestia et pseudopropheta,* hic apertius : *Et qui non sunt,* inquit, *inuenti in libro uitae scripti, missi sunt in stagnum ignis.* Non Deum liber iste commemorat, ne obliuione fallatur ; sed praedestinationem significat eorum, quibus aeterna dabitur uita. Neque enim nescit eos Deus et in hoc libro legitur, ut sciat ; sed potius ipsa eius praescientia de illis, quae falli non potest, liber est uitae, in quo sunt scripti, id est ante praecogniti.

cap. XVI Finito autem iudicio, quo praenuntiauit iudicandos malos, restat ut etiam de bonis dicat. Iam enim explicauit quos breuiter a Domino dictum est : *Sic ibunt isti in supplicium* V 465 *aeternum ;* sequitur ut explicet, quod etiam ibi conectitur : *Iusti autem in uitam aeternam. Et uidi,* inquit, *caelum nouum et terram nouam. Nam primum caelum et terra recesserunt, et mare iam non est.* Isto fiet ordine, quod superius praeoccupando iam dixit, uidisse se super thronum sedentem, cuius a facie PL 682 fugit caelum et terra. Iudicatis quippe his, qui scripti non sunt in libro uitae, et in aeternum ignem missis (qui ignis cuius modi et in qua mundi uel rerum parte futurus sit, hominem scire arbitror neminem, nisi forte cui Spiritus diuinus ostendit), tunc figura huius mundi mundanorum ignium conflagratione praeteribit, sicut factum est mundanarum aqua- μ 594 rum inundatione diluuium. Illa itaque, ut dixi, conflagratione mundana elementorum corruptibilium qualitates, quae cor-

45 Apoc. 20, 14 sq.

XVI, **5** Mt. 25, 46 **7** Apoc. 21, 1

32 eruerent H^1 **36** quemammod. *D* quemamod. *g* **39** auctor mortis est *D* et infernarum *v* **42** sulpuris *R e* **45** nondum lib. *D b* e^2 **48** legitur R *A D b* (*ab angelis ; cf. 14, 39 sq. ; Commod. Instr. II 39, 21*) legit *G r B H a e g p v Hoffm.* ut *sup. l. D* **49** praesentia *D* (ci)

XVI, **3** sic *mss* (xxi, *1, 21*) ; *om. v* isti] iniusti *g* **6** et terra *mss* et terra prima *v* **7** ord. fiet *p* **8** a cuius *v ; cf. 14, 25* **12** scire *om. e* Spir. *om. p* **12-13** diuinitus ostenditur *p* **13** ostendit scire e^2 **16** mundanae *b*

poribus nostris corruptibilibus congruebant, ardendo penitus interibunt, atque ipsa substantia eas qualitates habebit, quae corporibus inmortalibus mirabili mutatione conueniant ; ut scilicet mundus in melius innouatus apte adcommodetur hominibus etiam carne in melius innouatis. Quod autem ait : *Et mare iam non est :* utrum maximo illo ardore siccetur an et ipsum uertatur in melius, non facile dixerim. Caelum quippe nouum et terram nouam futuram legimus, de mari autem nouo aliquid me uspiam legisse non recolo ; nisi quod in hoc eodem libro reperitur : *Tamquam mare uitreum simile crystallo.* Sed tunc non de isto fine saeculi loquebatur, nec proprie dixisse uidetur mare, sed *tamquam mare.* Quamuis et nunc, sicut amat prophetica locutio propriis uerbis translata miscere ac sic quodam modo uelare quod dicitur, potuit de illo mari dicere : *Et mare iam non est,* de quo supra dixerat : *Et exhibuit* V 466 *mortuos mare, qui in eo erant.* Iam enim tunc non erit hoc saeculum uita mortalium turbulentum et procellosum, quod maris nomine figurauit.

cap. XVII *Et ciuitatem,* inquit, *magnam Hierusalem nouam uidi descendentem de caelo a Deo, aptatam, quasi nouam nuptam ornatam marito suo. Et audiui uocem magnam de throno dicentem. Ecce tabernaculum Dei cum hominibus, et habitabit cum eis, et erunt ipsi populus eius, et ipse Deus erit cum eis. Et absterget omnem lacrimam ab oculis eorum ; et mors iam non erit neque luctus neque clamor, sed nec dolor ullus, quia priora abierunt. Et dixit sedens in throno : Ecce noua facio omnia.* De caelo descendere ista ciuitas dicitur, quoniam caelestis est gratia, qua Deus eam fecit. Propter quod ei dicit etiam per Esaiam : *Ego sum Dominus faciens te.* Et de caelo quidem ab initio sui descendit, ex quo per huius saeculi tempus gratia Dei desuper ueniente per lauacrum regenerationis in Spiritu sancto misso de caelo subinde ciues eius adcrescunt. Sed per iudicium Dei, quod erit nouissimum per eius filium Iesum Christum, tanta eius et tam noua de Dei munere claritas apparebit, ut nulla remaneant uestigia uetustatis ; quando quidem et corpora ad incorruptionem atque inmortalitatem nouam ex uetere corruptione ac mortalitate transibunt. Nam hoc de isto PL tempore accipere, quo regnat cum rege suo mille annis, in- 683

---

26 Apoc. 4, 6 ; 15, 2

XVII, **8** Apoc. 21, 2 sqq. **10** Esai. 45, 8

---

20 ap//te (*aperte ?*) *D* **22** erit R^2 **30** quod *sup. l. B* **33** uitae *e* **34** nom. fig.] significatur nomine *B*

XVII, **3** throno] caelo *π* **5** absterget R *A G r B D b e g ut Sinait.* absterget Deus *H a p v* **6** sanctorum eorum *p* **7** ull. dol. *B ed. Ben.* **10** ei *om. b* per Isai. et. dic. *B* **11** sui *om. b* **16** sed tam *b* **19** atque *B v* **20** quod

pudentiae nimiae mihi uidetur, cum apertissime dicat : *Ab-* V 467 *sterget omnem lacrimam ab oculis eorum ; et mors iam non erit neque luctus neque clamor, sed nec dolor ullus.* Quis uero tam sit absurdus et obstinatissima contentione uesanus, qui audeat adfirmare in huius mortalitatis aerumnis, non dico populum sanctum, sed unumquemque sanctorum, qui hanc uel ducat uel ducturus sit uel duxerit uitam, nullas habentem lacrimas et dolores ; cum potius quanto est quisque sanctior et desiderii sancti plenior, tanto sit eius in orando fletus uberior ? An non est uox ciuis supernae Hierusalem : *Factae sunt mihi lacrimae meae panis die ac nocte,* et : *Lauabo per singulas* μ 595 *noctes lectum meum, in lacrimis meis stratum meum rigabo,* et : *Gemitus meus non est absconditus a te,* et : *Dolor meus renouatus est ?* Aut uero non eius filii sunt, qui ingemescunt grauati, in quo nolunt spoliari, sed superuestiri, ut absorbeatur mortale hoc a uita ? Nonne ipsi sunt, qui primitias habentes Spiritus in semet ipsis ingemescunt, adoptionem expectantes, redemptionem corporis sui ? An ipse apostolus Paulus non erat supernus Hierosolymitanus, uel non multo magis hoc erat, quando pro Israelitis carnalibus fratribus suis tristitia illi erat magna et continuus dolor cordi eius ? Quando autem mors non erit in ista ciuitate, nisi quando dicetur : *Vbi est, mors, contentio tua ? Vbi est, mors, aculeus tuus ? Aculeus autem mortis est peccatum.* Quod tunc utique non erit, quando dice- V 468 tur : *Vbi est ?* Nunc uero non quilibet infirmus ciuis illius ciuitatis, sed idem ipse Iohannes in epistula sua clamat : *Si dixerimus, quia peccatum non habemus, nos ipsos seducimus et ueritas in nobis non est.* Et in hoc quidem libro, cuius nomen est apocalypsis, obscure multa dicuntur, ut mentem legentis exerceant, et pauca in eo sunt, ex quorum manifestatione indagentur cetera cum labore ; maxime quia sic eadem multis modis repetit, ut alia atque alia dicere uideatur, cum aliter

---

31 Ps. 41, 4 **32** Ib. 6, 7 **34** Ib. 37, 10 ; 38, 3 **35** 2. Cor. 5, 4 **38** Rom. 8, 23 **41** Rom. 9, 2 **44** 1. Cor. 15, 55 sq. **48** 1. Io. 1, 8

---

g regnant *D*¹ *e* **21** absterget deus *B H a b v* **23** ull. dol. *H ed. Ben.* **24** abs. sit *B* et] ut *B*¹ *;* aut *A B*² **28** et] uel *B* **30** ciuis R *A r B D b v* (= *Dauidis*) ; citius *G*¹ ; c' (= *cuius*) *sup. l. H ;* huius *G*² ; ciuitatis *e g Hoffm. ; om. p* **31** panes *H p* **32** in *om. B p* **34** gemesc. R ingemisc. *B D*² in *om. p* **35** spoliari R (*B*² ?) *H a e g p* (*cf.* XIV, *3, 17*) ; ex(s)poliari *A G* (?) *B*¹ *D v* (*cf.* XIV, *3, 13*) ;grauari *r* mortali *b* -lis *H* **36** hoc R *G*² *ut Tertull. Marc. 5, 12* (*cf. 1. Cor. 15, 53*) *; om. rell. v Hoffm.* (*cf.* XIV, *3, 14*) a *sup. ras. D ; om. H b*¹ **41** cordis *g* **44** pecc. est *B e* **45** infirmus R *r B D H b e g* (XVIII, *35, 78 ; 51, 35 ;* XX, *8, 49*) infimus *A G a p v Hoffm.* **46** ipse R *v* (*cf. 5, 108 ; 7, 1*) ; iste *A G B D H e g p Hoffm. ; om. r* **47** decipimus *A a b* **51** et cetera *D b*

atque aliter haec ipsa dicere uestigetur. Verum in his uerbis, ubi ait : *Absterget omnem lacrimam ab oculis eorum, et mors iam non erit neque luctus neque clamor, sed nec dolor ullus,* tanta luce dicta sunt de saeculo futuro et de inmortalitate atque aeternitate sanctorum (tunc enim solum atque ibi solum ista non erunt), ut nulla debeamus in litteris sacris quaerere uel legere manifesta, si haec putauerimus obscura.

cap. XVIII Nunc iam uideamus, quid etiam apostolus Petrus de hoc iudicio scripserit : *Venient,* inquit, *in nouissimo dierum in-* PL *lusione inludentes, secundum proprias concupiscentias suas* 684 *euntes et dicentes : Vbi est promissum praesentiae ipsius ? Ex quo enim patres dormierunt, sic omnia perseuerant ab initio creaturae. Latet enim illos hoc uolentes, quia caeli erant olim et terra de aqua, et per aquam constituta Dei uerbo, per quae, qui tunc erat mundus, aqua inundatus deperiit. Qui autem nunc* V 469 *sunt caeli et terra, eodem uerbo repositi sunt, igni reseruandi in diem iudicii et perditionis hominum impiorum. Hoc unum uero non lateat uos, carissimi, quia unus dies apud Dominum sicut mille anni et mille anni sicut dies unus. Non tardat Dominus promissum, sicut quidam tarditatem existimant ; sed patienter fert propter uos, nolens aliquem perire, sed omnes in paenitentiam conuerti. Veniet autem dies Domini ut fur, in quo caeli magno impetu transcurrent, elementa autem ardentia resoluentur et terra et quae in ipsa sunt opera exurentur. His ergo omnibus pereuntibus quales oportet esse uos in sanctis conuersationibus expectantes et properantes ad praesentiam diei Domini, per quam caeli ardentes soluentur et elementa ignis ardore decoquentur ? Nouos uero caelos et terram nouam secundum promissa ipsius expectamus, in quibus iustitia inhabitat.* Nihil hic dixit de resurrectione mortuorum, sed sane de perditione mundi huius satis. Vbi etiam commemorans factum μ 596 ante diluuium uidetur admonuisse quodam modo, quatenus in fine huius saeculi mundum istum periturum esse credamus. Nam et illo tempore perisse dixit, qui tunc erat, mundum ; nec solum orbem terrae, uerum etiam caelos, quos utique istos aerios intellegimus, quorum locum ac spatium tunc aqua crescendo superauerat. Ergo totus aut paene totus aer iste uentosus (quod caelum uel potius caelos uocat, sed utique istos imos, non illos supremos, ubi sol et luna et sidera con-

---

XVIII, **1** 2. Petr. 3, 3 sqq.

---

53 inuestig. B^2 **54** Absterget Deus *v ; cf. l. 5 et 21* **55** ull. dol. *B ed. Ben.* **56** de^2 *mss ; om. v*

XVIII, **2-3** inlusiones *b* inlusores e^2 illudentes in illusione *p* **7** per quae (quę, que) *R B, D (in ras.), H (a b ?)* g^2 *v* (δι' ὧν) per quā *r* per quē *A e* g^1 *p* **8** erant D^1 H^1 tunc g^2 **9** ac terra *b* **10** die *b* iniquorum *b* **11** deum *e* **13** quidem *g* **15** pacientiam *e* **18** uos esse *B b e* **21** dequoqu. *D g* **22** eius *e* **24** huius] istius *B ; om. p* **26** saec. hui. *g* **32** superos B^1 -pernos

stituta sunt) conuersus fuerat in umidam qualitatem atque hoc modo cum terra perierat, cuius terrae utique prior facies fuerat deleta diluuio. *Qui autem nunc sunt,* inquit, *caeli et* V 470 *terra, eodem uerbo repositi sunt, igni reseruandi in diem iudicii et perditionis hominum impiorum.* Proinde qui caeli et quae terra, id est, qui mundus pro eo mundo, qui diluuio periit, ex eadem aqua repositus est, ipse igni nouissimo reseruatur in diem iudicii et perditionis hominum impiorum. Nam et hominum propter magnam quandam commutationem non dubitat dicere perditionem futuram, cum tamen eorum quamuis in aeternis poenis sit mansura natura. Quaerat forsitan aliquis, si post factum iudicium iste mundus ardebit, antequam pro illo caelum nouum et terra noua reponatur, eo ipso tempore conflagrationis eius ubi erunt sancti, cum eos habentes corpora in aliquo corporali loco esse necesse sit. Possumus respondere futuros eos esse in superioribus partibus, quo ita non ascendet flamma illius incendii, quem ad modum nec unda diluuii. Talia quippe illis inerunt corpora, ut illic sint, ubi esse uoluerint. Sed nec ignem conflagrationis PL 685 illius pertimescent inmortales atque incorruptibiles facti, si uirorum trium corruptibilia corpora atque mortalia in camino ardenti inlaesa uiuere potuerunt.

cap. XIX Multas euangelicas apostolicasque sententias de diuino isto iudicio nouissimo uideo mihi esse praetereundas, ne hoc uolumen in nimiam longitudinem prouoluatur; sed nullo modo est praetereundus apostolus Paulus, qui scribens ad Thessalonicenses: *Rogamus,* inquit, *uos, fratres, per aduentum* V 471 *Domini nostri Iesu Christi et nostrae congregationis in ipsum, ut non cito moueamini mente neque terreamini neque per spiritum neque per uerbum neque per epistulam tamquam per nos, quasi instet dies Domini, ne quis uos seducat ullo modo; quoniam nisi uenerit refuga primum et reuelatus fuerit homo peccati, filius interitus, qui aduersatur et superextollitur supra omne, quod dicitur Deus aut quod colitur, ita ut in templo Dei sedeat, ostentans se tamquam sit Deus. Non retinetis in memoria, quod adhuc cum essem apud uos haec dicebantur uobis? et*

---

54 Dan. 3, 23 sq.

---

*B*² **36** die *e* **39** igni ipse *B*¹ **39-40** id est in diem *D* **43** quaerit *D*² *H* **47** sit] est *R*¹ **48** esse eos *b* **49** ascendat *D* **52** pertimescerent *e* si *mss*; sicut *D*² *v*

XIX, **3** protendatur *D*² (*in ras.*), *a* **4** Paulus *om. E* **6** in id ips. *H p* **7** perterream. *D b* **8** per nos R¹ *A G*¹ *D*¹ *e*¹ *g*¹ *p sec. Graec.* per nos missam R² *G*² *r B D*² *H a b e*² *g*² *v* **11** *Graece : πᾶν τὸ λεγόμενον ?* **13** ostendens *D*² *g* memoriam *D b* **14** cum adh. *H P* dicebam *r B D H a b g v* Ept *br* (*sec. Graec.*), *cfr l.* **38** dicebantur R *A p* Emv *Clarom.* dicebam/// *e*

nunc quid detineat scitis, ut reueletur in suo tempore. Iam enim mysterium iniquitatis operatur. Tantum qui modo tenet teneat, donec de medio fiat ; et tunc reuelabitur iniquus, quem Dominus Iesus interficiet spiritu oris sui, et euacuabit inluminatione praesentiae suae eum, cuius est praesentia secundum operationem satanae, in omni uirtute et signis et prodigiis mendacii et μ 597 *in omni seductione iniquitatis his, qui pereunt, pro eo, quod dilectionem ueritatis non receperunt, ut salui fierent. Et ideo mittet illis Deus operationem erroris, ut credant mendacio et iudicentur omnes, qui non crediderunt ueritati, sed consenserunt iniquitati.*

Nulli dubium est eum de Antichristo ista dixisse, diemque iudicii (hunc enim appellat diem Domini) non esse uenturum, nisi ille prior uenerit, quem refugam uocat, utique a Domino V 472 Deo. Quod si de omnibus impiis merito dici potest, quanto magis de isto ! Sed in quo templo Dei sit sessurus, incertum est ; utrum in illa ruina templi, quod a Salomone rege constructum est, an uero in ecclesia. Non enim templum alicuius idoli aut daemonis templum Dei apostolus diceret. Vnde nonnulli non ipsum principem, sed uniuersum quodam modo corpus eius, id est ad eum pertinentem hominum multitudinem, simul cum ipso suo principe hoc loco intellegi Antichristum uolunt ; rectiusque putant etiam Latine dici, sicut in Graeco est, non *in templo Dei*, sed *in templum Dei sedeat*, tamquam ipse sit templum Dei, quod est ecclesia ; sicut PL 686 dicimus : « Sedet in amicum », id est uelut amicus, uel si quid aliud isto locutionis genere dici solet. Quod autem ait : *Et nunc quid detineat scitis*, id est, quid sit in mora, quae causa sit dilationis eius, *ut reueletur in suo tempore*, scitis : quoniam scire illos dixit, aperte hoc dicere noluit. Et ideo nos, qui nescimus quod illi sciebant, peruenire cum labore ad id, quod sensit apostolus, cupimus nec ualemus ; praesertim quia et illa, quae addidit, hunc sensum faciunt obscuriorem. Nam quid est : *Iam enim mysterium iniquitatis operatur. Tantum qui modo tenet teneat, donec de medio fiat ; et tunc reuelabitur iniquus ?* Ego prorsus quid dixerit me fateor ignorare. Suspiciones tamen hominum, quas uel audire uel legere potui, non tacebo.

Quidam putant hoc de imperio dictum fuisse Romano, et propterea Paulum apostolum non id aperte scribere uoluisse, ne calumniam uidelicet incurreret, quod Romano imperio male optauerit, cum speraretur aeternum ; ut hoc quod dixit :

XIX, **25** 2. Thess. 2, 1 sqq.

---

15 qui *b* ut] et *b* **17** modo qui B^1 **19** est *om.* B^1 **23** mittit *g* et] ut *e* **26** die/que D^2 *e* **35** ad eundem *g* **43** eius *om.* *D* **46** sentit *e* **47** addit *g* **49** quo D^1 *p* nunc *e*

Iam enim mysterium iniquitatis operatur, Neronem uoluerit intellegi, cuius iam facta uelut Antichristi uidebantur. Vnde V 473 nonnulli ipsum resurrecturum et futurum Antichristum suspicantur ; alii uero nec occisum putant, sed subtractum potius, ut putaretur occisus, et uiuum occultari in uigore ipsius aetatis, in qua fuit, cum crederetur extinctus, donec suo tempore reueletur et restituatur in regnum. Sed multum mihi mira est haec opinantium tanta praesumptio. Illud tamen, quod ait apostolus : *Tantum qui modo tenet teneat, donec de medio fiat,* non absurde de ipso Romano imperio creditur dictum, tamquam dictum sit : « Tantum qui modo imperat imperet, donec de medio fiat », id est de medio tollatur. *Et tunc reuelabitur iniquus,* quem significari Antichristum nullus ambigit. Alii uero et quod ait : *Quid detineat scitis* et *mysterium operari iniquitatis* non putant dictum nisi de malis et fictis, qui sunt in ecclesia, donec perueniant ad tantum numerum, qui Antichristo magnum populum faciat ; et hoc esse mysterium iniquitatis, quia uidetur occultum ; hortari autem apostolum fideles, ut in fide quam tenent tenaciter perseuerent, dicendo : *Tantum qui modo tenet teneat,* μ 598 *donec de medio fiat,* hoc est, donec exeat de medio ecclesiae mysterium iniquitatis, quod nunc occultum est. Ad ipsum enim mysterium pertinere arbitrantur, quod ait in epistula sua Iohannes euangelista : *Pueri, nouissima hora est ; et sicut audistis, quod Antichristus sit uenturus, nunc autem Antichristi multi facti sunt ; unde cognoscimus quod nouissima sit hora. Ex nobis exierunt ; sed non erant ex nobis. Quod si fuissent ex nobis, permansissent utique nobiscum.* Sicut ergo ante finem in hac hora, inquiunt, quam Iohannes nouissimam dicit, exierunt multi haeretici de medio ecclesiae, quos multos dicit V 474 Antichristos : ita omnes tunc inde exibunt, qui non ad Christum, PL sed ad illum nouissimum Antichristum pertinebunt, 687 et tunc reuelabitur.

Alius ergo sic, alius autem sic apostoli obscura uerba coniectat ; quod tamen eum dixisse non dubium est : non ueniet ad uiuos et mortuos iudicandos Christus, nisi prius uenerit ad seducendos in anima mortuos aduersarius eius Antichristus ; quamuis ad occultum iam iudicium Dei pertineat, quod ab illo seducentur. *Praesentia* quippe *eius erit,* sicut dictum est, *secundum operationem satanae in omni uirtute et signis et prodigiis mendacii et in omni seductione iniquitatis his, qui pereunt.* Tunc enim soluetur satanas et per illum

84 1. Io. 2, 18 sq.

63 et] ut *g* instit. *D* **65** quo *p* **70** et *om. Dg* **71** operatur *g* **72** perueniat *p* **74** est *b* **75** hortatur *b* **78** tunc *b* **85** ora *g ; om. e* **90-91** coniectat R *G B D e p* Eᵛ -tant *A H a b g v Hoffm.* **93** eius *om. b*

Antichristum in omni sua uirtute mirabiliter quidem, sed mendaciter operabitur. Quae solet ambigi utrum propterea dicta sint signa et prodigia mendacii, quoniam mortales sensus per phantasmata decepturus est, ut quod non facit facere uideatur, an quia illa ipsa, etiamsi erunt uera prodigia, ad mendacium pertrahent credituros non ea potuisse nisi diuinitus fieri, uirtutem diaboli nescientes, maxime quando tantam, quantam numquam habuit, acceperit potestatem. Non enim quando de caelo ignis cecidit et tantam familiam cum tantis gregibus pecorum sancti Iob uno impetu absumpsit et turbo inruens et domum deiciens filios eius occidit, phantasmata fuerunt; quae tamen fuerunt opera satanae, cui Deus dederat hanc potestatem. Propter quid horum ergo dicta sint prodigia et signa mendacii, tunc potius apparebit. Sed propter quodlibet horum dictum sit, seducentur eis signis atque prodigiis, qui seduci merebuntur, *pro eo quod dilectionem,* inquit, *ueritatis non receperunt, ut salui fierent.* Nec dubitauit apostolus addere ac dicere: *Ideo mittet illis Deus* V 475 *operationem erroris ut credant mendacio.* Deus enim mittet, quia Deus diabolum facere ista permittet, iusto ipse iudicio, quamuis faciat ille iniquo malignoque consilio. *Vt iudicentur,* inquit, *omnes, qui non crediderunt ueritati, sed consenserunt iniquitati.* Proinde iudicati seducentur et seducti iudicabuntur. Sed iudicati seducentur illis iudiciis Dei occulte iustis, iuste occultis, quibus ab initio peccati rationalis creaturae numquam iudicare cessauit; seducti autem iudicabuntur nouissimo manifestoque iudicio per Christum Iesum, iustissime iudicaturum, iniustissime iudicatum.

cap. XX Sed hic apostolus tacuit de resurrectione mortuorum; ad eosdem autem scribens in epistula prima: *Nolumus,* inquit, μ 599 *ignorare uos, fratres, de dormientibus, ut non contristemini, sicut et ceteri, qui spem non habent. Nam si credimus, quod Iesus mortuus est et resurrexit: ita et Deus eos, qui dormierunt per Iesum, adducet cum illo. Hoc enim uobis dicimus in uerbo* PL *Domini, quia nos uiuentes, qui reliqui sumus in aduentum* 688 *Domini, non praeueniemus eos, qui ante dormierunt; quoniam ipse Dominus in iussu et in uoce archangeli et in tuba Dei descendet de caelo, et mortui in Christo resurgent primo; deinde nos uiuentes, qui reliqui sumus, simul cum illis rapiemur in nubibus in obuiam Christo in aera, et ita semper cum Domino* V 476

---

101 sunt D^1 *b, e* (*corr.*) **104** nec ea D^2 (*in ras.*); ea *om. b* **106** nequam *b* **111** quod *B D* g^2 *p* **112** signa et prod. *B* **116** ac] et *B v* **118** permittit *e* et iusto *D* ipso *B e p* **119** ille fac. *p* **124** cessabit D^1 *H b*

XX, **6** cum eo *r H v* E^v uobis *om.* B^1 **7** aduentu *B* D^2 *H* **9** et in uoce] et *om. D b E sec. Gr.* **10** descendit *b* E^{tv} primo R *A p v br* (πρῶτον) primi *G r B D H a b e g* **12** Christi *Hoffm.* (*falso*) semper *om. A* cum

erimus. Haec uerba apostolica resurrectionem mortuorum futuram, quando ueniet Christus, utique ad uiuos et mortuos iudicandos, praeclarissime ostendunt.

Sed quaeri solet, utrum illi, quos hic uiuentes inuenturus est Christus, quorum personam in se atque illos, qui tunc secum uiuebant, transfigurabat apostolus, numquam omnino morituri sint, an ipso temporis puncto, quo cum resurgentibus rapientur in nubibus in obuiam Christo in aera, ad inmortalitatem per mortem mira celeritate transibunt. Neque enim dicendum est fieri non posse, ut, dum per aera in sublime portantur, in illo spatio et moriantur et reuiuescant. Quod enim ait : *Et ita semper cum Domino erimus,* non sic accipiendum est, tamquam in aere nos dixerit semper cum Domino esse mansuros ; quia nec ipse utique ibi manebit, quia ueniens transiturus est ; uenienti quippe ibitur obuiam, non manenti ; sed *ita cum Domino erimus,* id est, sic erimus habentes corpora sempiterna, ubicumque cum illo fuerimus. Ad hunc autem sensum, quo existimemus etiam illos, quos hic uiuos inuenturus est Dominus, in ipso paruo spatio et passuros mortem et accepturos inmortalitatem, ipse apostolus nos uidetur urgere, ubi dicit : *In Christo omnes uiuificabuntur ;* cum alio loco de ipsa loquens resurrectione corporum dicat : *Tu quod seminas, non uiuificatur, nisi moriatur.* Quo modo igitur, quos uiuentes hic Christus inueniet, per inmortalitatem in illo uiuificabuntur, etsi non moriantur, cum uideamus propter hoc esse dictum : *Tu quod seminas, non uiuificatur, nisi moriatur?* Aut si recte non dicimus seminari nisi ea corpora hominum, quae moriendo quoquo modo reuertuntur in terram (sicut V 477
sese habet etiam illa in transgressorem patrem generis humani diuinitus prolata sententia : *Terra es et in terram ibis) :* fatendum est istos, quos nondum de corporibus egressos cum ueniet Christus inueniet, et istis uerbis apostoli et illis de genesi non teneri ; quoniam sursum in nubibus rapti non utique seminantur, quia nec eunt in terram nec redeunt, siue nullam prorsus experiantur mortem siue paululum in aere moriantur.

Sed aliud rursus occurrit, quod idem dixit apostolus, cum de resurrectione corporum ad Corinthios loqueretur : *Omnes* PL
resurgemus, uel sicut alii codices habent : *Omnes dormiemus.* 689

XX, **13** 1. Thess. 4, 12 (13) sqq. **33** 1. Cor. 15, 22 **35** Ib. 36 **42** Gen. 3, 19 **50** 1. Cor. 15, 51 ; cf. CE 57, 334, 20 sqq. ; Tertull. Resurr. c. 42 ; Hieron. Ep. 119 c. 7 (CE 55) ; Comm. in Esai. c. 51

Dom. *om. e* **13-14** fut. mort. *b* **14** Dominus Christus *v* **17** personas *B* E[t] **19** sunt *B*[1] *D b ed. Ben.* **20** in[2] *om. H p* **22** per *om. e* **23** reuiuisc. *B D*[2] *H* **26** qua uen. *e* **27** obitur *H e*[1] itur *e*[2] **30** existimam. *B* (*D*[1] ?) **32** urguere *D* **35** nisi prius *A r H* **38** nisi prius *A r e ; cf. l. 35* **40** quo modo *b* reuertentur *g* **41** se *H*[2] *e* partem *B*[1] **49** dicit *p* **50** mor-

Cum ergo nec resurrectio fieri, nisi mors praecesserit, possit, nec dormitionem possimus illo loco intellegere nisi mortem : quo modo omnes uel dormient uel resurgent, si tam multi, quos in corpore inuenturus est Christus, nec dormient nec resurgent ? Si ergo sanctos, qui reperientur Christo ueniente μ 600 uiuentes eique in obuiam rapientur, crediderimus in eodem raptu de mortalibus corporibus exituros et ad eadem mox inmortalia redituros, nullas in uerbis apostoli patiemur angustias, siue ubi dicit : *Tu quod seminas, non uiuificatur, nisi moriatur,* siue ubi dicit : *Omnes resurgemus* aut : *Omnes dormiemus ;* quia nec illi per inmortalitatem uiuificabuntur, nisi, quamlibet paululum, tamen ante moriantur, ac per hoc et a resurrectione non erunt alieni, quam dormitione praecedunt, quamuis breuissima, non tamen nulla. Cur autem nobis incredibile uideatur illam multitudinem corporum in aere quodam modo seminari atque ibi protinus inmortaliter atque incorruptibiliter reuiuescere, cum credamus, quod idem ipse V 478 apostolus apertissime dicit, in ictu oculi futuram resurrectionem et in membra sine fine uictura tanta facilitate tamque inaestimabili uelocitate rediturum antiquissimorum cadauerum puluerem ? Nec ab illa sententia, qua homini dictum est : *Terra es et in terram ibis,* futuros illos sanctos arbitremur inmunes, si eorum morientium in terram non reccident corpora, sed, sicut in ipso raptu morientur, ita et resurgent, dum feruntur in aera. *In terram* quippe *ibis* est « in hoc ibis amissa uita, quod eras antequam sumeres uitam » ; id est, hoc eris exanimatus, quod eras antequam esses animatus (terrae quippe insufflauit Deus in faciem flatum uitae, cum factus est homo in animam uiuam) ; tamquam diceretur : « Terra es animata, quod non eras ; terra eris exanimis, sicut eras » ; quod sunt et antequam putrescant omnia corpora mortuorum ; quod erunt et illa, si morientur, ubicumque moriantur, cum uita carebunt, quam continuo receptura sunt. Sic ergo ibunt in terram, quia ex uiuis hominibus terra erunt, quem ad modum it in cinerem, quod fit cinis ; it in uetustatem, quod fit uetus ; it in testam, quod ex luto fit testa ; et alia sescenta sic loquimur. Quo modo autem sit futurum, quod nunc pro nostrae ratiunculae uiribus utcumque conicimus, tunc erit potius, ut nosse possimus. Resurrectionem quippe

---

69 I. Cor. 15, 52

---

tuorum *A b* **52** possit *post* fieri *v* **53** possumus *b* **56** repperiuntur *D H e* **57** rapiuntur *g* **60-61** nisi prius *A r* **64** *ut ed. mss* (praecedent *a*) ; dormitio praecedit *v* **70** tamquam *g* **74** in terra *R H E* reccident *R* E^{v} (*cf.* XVIII, *23, 43*) recedent *b* recedunt *g* recident *B D H* (*rell. ?*) *v Hoffm.* **75** moriantur *g* resurgunt *p* **75-76** feruntur *R A G r B D H b e E* ferentur (*a g p ?*) *v Hoffm.* **76** in^{1} *om. g* est] et *e ;* id est *D b* **78** examin. *B* **79** quidem *b* **84** continua *b* si *e* **86** *sq.* id *g* (*ter*) **90** quippe *om.* D^{1} a^{1}

mortuorum futuram et in carne, quando Christus uenturus est uiuos iudicaturus et mortuos, oportet, si Christiani esse uolumus, ut credamus ; sed non ideo de hac re inanis est fides nostra si, quem ad modum futura sit, perfecte conprehendere non ualemus.

Verum iam, sicut ⟨supra⟩ promisimus, de hoc iudicio Dei PL nouissimo etiam prophetici ueteres libri quid praenuntiaue- 690 rint, quantum satis esse uidebitur, debemus ostendere ; quae, V 479 sicut arbitror, non tanta mora necesse erit tractari et exponi, si istis, quae praemisimus, lector curauerit adiuuari.

cap. XXI Propheta Esaias : *Resurgent*, inquit, *mortui et resurgent qui erant in sepulcris, et laetabuntur omnes qui sunt in terra ; ros enim, qui abs te est, sanitas illis est ; terra uero impiorum cadet.* Totum illud superius ad resurrectionem pertinet beatorum. Quod autem ait : *Terra uero impiorum cadet*, bene intellegitur dictum : « Corpora uero impiorum ruina damnationis excipiet. » Iam porro si de bonorum resurrectione quod dictum μ 601 est diligentius et distinctius uelimus intueri, ad primam referendum est quod dictum est : *Resurgent mortui ;* ad secundam uero quod sequitur : *Et resurgent qui erant in sepulcris.* Iam si et illos inquiramus sanctos, quos hic uiuos inuenturus est Dominus, eis congrue deputabitur quod adiunxit : *Et laetabuntur omnes qui sunt in terra ; ros enim, qui abs te est, sanitas illis est.* Sanitatem loco isto inmortalitatem rectissime accipimus ; ea namque est plenissima sanitas, quae non reficitur alimentis tamquam cotidianis medicamentis. Item de iudicii die spem prius dans bonis, deinde terrens malos idem propheta sic loquitur : *Haec dicit Dominus : Ecce ego declino in eos ut flumen pacis et ut torrens inundans gloriam gentium. Filii eorum super umeros portabuntur et super genua consolabuntur. Quem ad modum si quem mater consoletur, ita ego uos* V 479 *consolabor ; et in Hierusalem consolabimini, et uidebitis, et gaudebit cor uestrum et ossa uestra ut herba exorientur. Et cognoscetur manus Domini colentibus eum; et comminabitur contumacibus. Ecce enim Dominus ut ignis ueniet, et ut tempestas currus eius, reddere in indignatione uindictam et uasta-*

---

96 Cf. c. 4, l. 1

XXI, **3** Esai. 26, 19

---

91 et] esse *B v* **93** ut] et *e*[2] **96** supra *om.* R *r B D H g p Wey.* (*recte ?*)

XXI, **2** erunt *A e* sunt] erant *p* super terram *A a b* **3** est illis *a e* **5** uero *om. a* **7** Iam. *om.* R[1] **9** dict. est diligentius *b* **10** et] ut *b* erunt *A* **13** super terram *a b* **14** ill. san. *e* est illis *B* certiss. *b* **17** terrenis *b g* malis *b* **18** sicut *e* **21** quam *g*[2] **23** sicut *ed. Ben.* **26** in

tionem in flamma ignis. In igne enim Domini iudicabitur omnis terra et in gladio eius omnis caro ; multi uulnerati erunt a Domino. In bonorum promissione flumen pacis profecto abundantiam pacis illius debemus accipere, qua maior esse non possit. Hac utique in fine rigabimur ; de qua in praecedenti libro abundanter locuti sumus. Hoc flumen se in eos declinare dicit, quibus tantam beatitudinem pollicetur, ut intellegamus in illius felicitatis regione, quae in caelis est, hoc flumine omnia satiari ; sed quia et terrenis corporibus pax incorruptionis atque inmortalitatis inde influet, ideo declinare se dixit hoc flumen, ut de supernis quodam modo etiam inferiora perfundat et homines aequales angelis reddat. Hierusalem quoque, non illam quae seruit cum filiis suis, sed liberam matrem nostram intellegamus secundum apostolum aeternam PL 691 in caelis. Ibi post labores aerumnarum curarumque mortalium consolabimur, tamquam paruuli eius in umeris genibusque portati. Rudes enim nos et nouos blandissimis adiutoriis insolita nobis beatitudo illa suscipiet. Ibi uidebimus, et gaudebit cor nostrum. Nec expressit quid uidebimus ; sed quid nisi Deum ? ut impleatur in nobis promissum euangelicum : *Beati mundicordes, quoniam ipsi Deum uidebunt,* et omnia illa, quae nunc non uidemus, credentes autem pro modulo ca- V 481 pacitatis humanae longe minus quam sunt atque incomparabiliter cogitamus. *Et uidebitis,* inquit, *et gaudebit cor uestrum.* Hic creditis, ibi uidebitis.

Sed quoniam dixit : *Et gaudebit cor uestrum,* ne putaremus illa bona Hierusalem ad nostrum tantummodo spiritum pertinere : *Et ossa,* inquit, *uestra ut herba exorientur ;* ubi resurrectionem corporum strinxit, uelut quod non dixerat reddens ; neque enim cum uiderimus fiet, sed cum fuerit facta uidebimus. Nam et de caelo nouo ac terra noua iam supra μ 602 dixerat, dum ea, quae sanctis promittuntur in fine, saepe ac multiformiter diceret. *Erit,* inquit, *caelum nouum et terra noua, et non erunt memores priorum, nec ascendet in cor ipsorum, sed laetitiam et exultationem inuenient in ea. Ecce ego faciam Hierusalem exultationem et populum meum laetitiam ; et exultabo in Hierusalem et laetabor in populo meo ; et ultra non audietur in illa uox fletus,* et cetera, quae quidam ad illos carnales mille annos referre conantur. Locutiones enim tro-

---

29 Esai. 66, 12 sqq. **40** Gal. 4, 26 **47** Mt. 5, 8 **64** Esai. 65, 17 sqq.

---

sup. l. D **27** In *om. g* **28** multis uulnera *b* **33** dicit *r v* ut *om. g* **40** eternū *g* **44** et ibi *D* uiuimus D^1 **47** mundicordes *B*, H^1 (s *sup. l.*), e^1 g^2 (*cf.* XXII, *29*, *123*) mundi cordis g^1 mundo cordes *R A* r^1 mundi corde G^2 r^2 H^2 e^2 mundo corde G^1 *D a b p v* **54** inquit *om.* e^1 exorirent. B^1 **55** stringit *B* instrincxit *D* instruxit *b* **59** multipliciter *b* **60** ascendet (adsc.) *mss plerr.* (*cf.* XXII, *3*, *6-7* ; *Graece :* ἐπέλθῃ) ascendent *B* D^2 *v* **64** quidem D^1

picae propriis prophetico more miscentur, ut ad intellectum spiritalem intentio sobria cum quodam utili ac salubri labore perueniat ; pigritia uero carnalis uel ineruditae atque inexercitatae tarditas mentis contenta litterae superficie nihil putat interius requirendum. Haec de propheticis uerbis, quae ante istum locum scripta sunt, satis dixerim. In hoc autem loco, unde ad illa digressi sumus, cum dixisset : *Et ossa uestra ut herba exorientur,* ut resurrectionem carnis quidem, sed tamen bonorum se nunc commemorare monstraret, adiunxit : *Et cognoscetur manus Domini colentibus eum.* Quid est hoc nisi manus distinguentis cultores suos a contemptoribus suis ? PL 692 De quibus sequentia contexens : *Et comminabitur,* inquit, V 482 *contumacibus,* siue, ut ait alius interpres, *incredulis.* Nec tunc comminabitur, sed quae nunc dicuntur minaciter, tunc efficaciter implebuntur. *Ecce enim Dominus,* inquit, *ut ignis ueniet et ut tempestas currus eius, reddere in indignatione uindictam et uastationem in flamma ignis. In igne enim Domini iudicabitur omnis terra et in gladio eius omnis caro ; multi uulnerati erunt a Domino.* Siue igne siue tempestate siue gladio poenam iudicii significat ; quando quidem ipsum Dominum quasi ignem dicit esse uenturum, eis profecto quibus poenalis erit eius aduentus. Currus uero eius (nam pluraliter dicti sunt) angelica ministeria non inconuenienter accipimus. Quod autem ait omnem terram et omnem carnem in eius igne et gladio iudicari, non etiam hic spiritales intellegamus et sanctos, sed terrenos atque carnales, de qualibus dictum est : *Qui terrena sapiunt,* et : *Sapere secundum carnem mors est ;* et quales omnino caro appellantur a Domino, ubi dicit : *Non permanebit spiritus meus in hominibus istis, quoniam caro sunt.* Quod uero hic positum est : *Multi uulnerati erunt a Domino,* isto fiet uulnere mors secunda. Potest quidem et ignis et gladius et uulnus accipi in bono. Nam et ignem Dominus uelle se dixit mittere in mundum, et uisae sunt illis linguae diuisae uelut ignis, quando uenit Spiritus sanctus, et : *Non ueni,* inquit idem Dominus, *pacem mittere in terram, sed gladium,* et sermonem Dei dicit scriptura gladium bis acutum propter aciem geminam testamentorum duorum, et in cantico V 483 canticorum caritate se dicit sancta ecclesia uulneratam, uelut

84 Esai. 66, 15 sq. **92** Phil. 3, 19 Rom. 8, 6 **95** Gen. 6, 3 **98** Lc. 12, 49 **99** Act. 2, 3 **101** Mt. 10, 34 **102** Hebr. 4, 12

66 ut *sup. l. D* **67** coquam *g* **68** perueniant *D b* uelut *D e* inerudita .. inexercitata *b* **76** munus *b* **78** ut alius interpretatus est *b* tum *b* **81** in *sup. l.* D^2 **82** In *om. g* (*l. 27*) enī zeli dñi *a* iudicabuntur R^1 **85** quidam $D^{marg.}$ Dom. *om. b* dm̄ *H* **87** nam] qui *B* ; q// (= *quae ?*) *p* dicta *p* **89-90** et gladio *mss* (*progr. p. 10*) et in gladio *v* **91** sed] et e^1 ; *om. b* **93** a dom. appell. omn. caro *D* **95** uuln. fiet *B v* **99** uenit *om. e* **102** duū *B* D^2

amoris impetu sagittatam. Sed hic cum legimus uel audimus ultorem Dominum esse uenturum, quem ad modum haec intellegenda sint, clarum est.

Deinde breuiter commemoratis eis, qui per hoc iudicium μ 603 consumentur, sub figura ciborum in lege uetere uetitorum, a quibus se non abstinuerunt, peccatores impiosque significans recapitulat ab initio gratiam noui testamenti a primo Saluatoris aduentu usque ad ultimum iudicium, de quo nunc agimus, perducens finiensque sermonem. Narrat namque Dominum dicere se uenire, ut congreget omnes gentes, easque uenturas et uisuras eius gloriam. *Omnes enim,* sicut dicit apostolus, *peccauerunt et egent gloria Dei.* Et relicturum se dicit super eos signa, quae utique mirantes credant in eum ; et emissurum ex illis saluatos in gentes diuersas et longinquas insulas, quae non audierunt nomen eius neque uiderunt eius gloriam ; et adnuntiaturos gloriam eius in gentibus et adducturos fratres istorum, quibus loquebatur, id est in fide sub Deo Patre fratres Israelitarum electorum ; adducturos autem ex omnibus gentibus munus Domino in iumentis et uehiculis (quae iumenta et uehicula bene intelleguntur adiutoria esse diuina per cuiusque generis ministeria Dei, uel ange- PL lica uel humana) in sanctam ciuitatem Hierusalem, quae 693 nunc in sanctis fidelibus est diffusa per terras. Vbi enim diuinitus adiuuantur, ibi credunt, et ubi credunt, ibi ueniunt. Comparauit autem illos Dominus tamquam per similitudinem filiis Israel offerentibus ei suas hostias cum psalmis in domo V 484 eius, quod ubique iam facit ecclesia ; et promisit ab ipsis se accepturum sibi sacerdotes et Leuitas ; quod nihilo minus fieri nunc uidemus. Non enim ex genere carnis et sanguinis, sicut erat primum secundum ordinem Aaron ; sed, sicut oportebat in testamento nouo, ubi secundum ordinem Melchisedech summus sacerdos est Christus, pro cuiusque merito, quod in eum gratia diuina contulerit, sacerdotes et Leuitas eligi nunc uidemus, qui non isto nomine, quod saepe adsequuntur indigni, sed ea, quae non est bonis malisque communis, sanctitate pensandi sunt.

Haec cum de ista, quae nunc inpertitur ecclesiae, perspicua nobisque notissima Dei miseratione dixisset, promisit et fines, ad quos per ultimum iudicium facta bonorum malorumque discretione uenietur, dicens per prophetam, uel de Domino dicens ipse propheta : *Quo modo enim caelum nouum et terra*

---

104 Cant. 2, 5 **115** Rom. 3, 23 **125** Esai. 66, 17 sqq. **134-135** Ps. 109, 4

---

104 [a]moris *D* mortis *b* audiuimus *b* **108** ueteri *G r B D g* **110** a] ex *B* D^2 ; et *b* **111** de quo] quod *b* **112** narrant *g* **117** emissur. utique *g* et *om.* D^1 longinquas R^1 *A r H* in long. R^2 *G B D a b e g p v Hoffm.* **118-119** eius glor. in *D* **123** in uehic. *e* **126** in *om. b p* **127** ibi inueniunt *B p* **129** palmis *g* **130** fecit *e g* **134-135** melchisedec R **136** diu. grat. *B e* **137** quia *b* **138** non] nunc *e* **141** in fines *b* **144** nouum]

noua manebit coram me, dicit Dominus, sic stabit semen uestrum et nomen uestrum, et erit mensis ex mense et sabbatum ex sabbato. Veniet omnis caro in conspectu meo adorare in Hierusalem, dixit Dominus ; et egredientur et uidebunt membra hominum, qui praeuaricati sunt in me. Vermis eorum non morietur, et ignis eorum non extinguetur, et erunt uisui omni carni. Ad hoc iste propheta terminauit librum, ad quod terminabitur saeculum. Quidam sane non interpretati sunt : *Membra hominum*, sed *cadauera uirorum*, per cadauera significantes euidentem corporum poenam ; quamuis cadauer nisi caro exanimis non soleat nuncupari, illa uero animata erunt corpora, alioquin nulla poterunt sentire tormenta ; nisi forte, quia V 485 mortuorum erunt corpora, id est eorum, qui in secundam mortem cadent, ideo non absurde etiam cadauera dici possunt. Vnde est et illud, quod ab eodem propheta dictum iam supra posui : *Terra uero impiorum cadet.* Quis autem non μ 604 uideat a cadendo esse appellata cadauera ? *Virorum* autem pro eo posuisse illos interpretes, quod est « hominum », manifestum est. Neque enim quisquam dicturus est praeuaricatrices feminas in illo supplicio non futuras ; sed ex potiore, praesertim de quo femina facta est, uterque sexus accipitur. Verum, quod ad rem maxime pertinet, cum et in bonis dicitur : *Veniet omnis caro*, quia ex omni genere hominum populus ille constabit (non enim omnes homines ibi erunt, quando in poenis plures erunt), — sed, ut dicere coeperam, cum et in bonis caro et in malis membra uel cadauera nominantur : profecto post resurrectionem carnis, cuius fides his rerum uocabulis omnino firmatur, illud, quo boni et mali suis finibus dirimentur, futurum esse iudicium declaratur. PL 694

cap. XXII Sed quo modo egredientur boni ad uidendas poenas malorum ? Numquid corporis motu beatas illas relicturi sunt sedes et ad loca poenalia perrecturi, ut malorum tormenta conspiciant praesentia corporali ? Absit ; sed egredientur per scientiam. Hoc enim uerbo significatum est eos qui cruciabuntur extra futuros. Propter quod et Dominus ea loca tenebras exteriores uocat, quibus contrarius est ille ingressus, de quo dicitur seruo bono : *Intra in gaudium Domini tui ;* V 486 ne illuc mali putentur ingredi, ut sciantur, sed ad illos potius

---

150 Esai. 66, 22 sqq.

XXII, **7** Mt. 25, 30 **8** Ib. 21

---

inquiunt *g* **145** dicit R r^1 (?) *a b p* (λέγει κύριος ; *infra* εἶπε κ.) dixit *A G* r^2 *B D H e g v* **147** et ueniet D^2 **153** uiuorum *H* **155** erunt *sup. l. D* corp. erunt *H* **160** posuit R *A* G^1 *r* (D^1 ?) **161** appellanda *b* uiuorum *b* **162** est] esse D^2 **164** ex] de *p* **167** qua D^1 **168** ille R *G r B D H e g p* iste *A a b v* **170** nominentur *g* **172** quod (B^1 D^1 ?) *H g*

XXII, **1** egrediuntur *p* **4** corpora g^1 **5** hoc ergo uerbum *b* **9** nec *e g*

uelut egredi scientia, qua eos cognituri sunt, boni, quia id quod extra est cognituri sunt. Qui enim erunt in poenis, quid agatur intus in gaudio Domino nescient ; qui uero erunt in illo gaudio, quid agatur foris in illis tenebris exterioribus scient. Ideo dictum est : *Egredientur,* quia eos etiam quae foris ab eis erunt utique non latebunt. Si enim haec prophetae nondum facta nosse potuerunt per hoc, quod erat Deus, quantulumcumque erat, in eorum mortalium mentibus : quo modo inmortales sancti iam facta tunc nescient, cum Deus erit omnia in omnibus ? Stabit ergo in illa beatitudine sanctorum semen et nomen ; semen scilicet de quo Iohannes ait : *Et semen eius in ipso manet ;* nomen uero de quo per hunc Esaiam dictum est : *Nomen aeternum dabo eis. Erit eis mensis ex mense et sabbatum ex sabbato,* tamquam luna ex luna et requies ex requie, quorum utrumque ipsi erunt cum ex his umbris ueteribus et temporalibus in illa lumina noua ac sempiterna transibunt. In poenis autem malorum et inextinguibilis ignis et uiuacissimus uermis ab aliis atque aliis aliter atque aliter est expositus. Alii quippe utrumque ad corpus, alii utrumque ad animum rettulerunt ; alii proprie ad corpus ignem, tropice ad animum uermem, quod esse credibilius uidetur. Sed nunc de hac differentia non est temporis disputare. De iudicio namque ultimo, quo fiet diremptio bonorum et malorum, hoc uolumen implere suscepimus ; de ipsis uero praemiis et poenis V 487
alias diligentius disserendum est.

cap. XXIII Daniel de hoc ultimo iudicio sic prophetat, ut Antichristum quoque prius uenturum esse praenuntiet atque ad aeternum μ 605
regnum sanctorum perducat narrationem suam. Cum enim uisione prophetica quattuor bestias significantes quattuor regna uidisset, ipsumque quartum a quodam rege superatum, qui Antichristus agnoscitur, et post haec aeternum regnum filii hominis, qui intellegitur Christus : *Horruit,* inquit, *spiritus* PL
meus, ego Daniel, in habitudine mea, et uisus capitis mei conturbabant me. Et accessi, inquit, *ad unum de stantibus, et ueritatem* 695
quaerebam ab eo de omnibus his, et dixit mihi ueritatem. Deinde, quid audierit ab illo, a quo de omnibus his quaesiuit, tamquam eo sibi exponente sic loquitur : *Hae bestiae magnae quattuor*

18-19 1. Cor. 15, 28 **21** 1. Ioh. 3, 9 **23** Esai. 56, 5 ; 66, 23

---

put. mali *e* **10** quam *b* **12** in gaudium *b* **14** quae R *B D H* (*l. 13 ; l. 17*) qui *A G r a b e g p v Hoffm.* (*21, 149*) **16** putauerunt *b* erat *eras. e* **17** erat *om. B* D^2 *b* in *om. b* **18** erat *g* **22** iam dict. *b* erit R *A r B D H e p* et erit *G a b g v* mensis R^1 *H a b g v* et mens. R^2 *A B D e p Hoffm.* **29** animam *H p* **32** quod *p ;* q̄ (= *quae*) *H* direptio *b*

XXIII, **1** *sqq.* danihel *mss plerr.* **2** prius quoque *v* **6** regnum *sup. l. D ; om. H* **8** ergo *e* hebitud. D^2 euitud. (D^1 *?*) *H* uisus] iustis *B* **8-9** conturbabat *B b g p* -bauit *r* **9** inquit *om.* p^1 astantib. *H* e^2 **12** quatuor

quattuor regna surgent in terra, quae auferentur, et accipient regnum sancti Altissimi et obtinebunt illud usque in saeculum et usque in saeculum saeculorum. Et quaerebam, inquit, *diligenter de bestia quarta, quae erat differens prae omni bestia, terribilis amplius — dentes eius ferrei et ungues eius aerei, manducans et comminuens et reliqua pedibus suis conculcans —, et de cornibus eius decem, quae erant in capite eius, et de altero, quod ascendit et excussit de prioribus tria ; cornu illud in quo erant oculi et os loquens magna, et uisus eius maior* V 488 *ceteris. Videbam, et cornu illud faciebat bellum cum sanctis, et praeualebat ad ipsos, donec uenit uetustus dierum, et regnum dedit sanctis Altissimi ; et tempus peruenit, et regnum obtinuerunt sancti.* Haec Daniel quaesisse se dixit. Deinde quid audierit continuo subiungens : *Et dixit,* inquit (id est ille, a quo quaesierat, respondit et dixit) : *Bestia quarto quartum regnum erit in terra, quod praeualebit omnibus regnis ; et manducabit omnem terram, et conculcabit eam et concidet. Et decem cornua eius decem reges surgent ; et post eos surget alius, qui superabit malis omnes, qui ante eum fuerunt ; et tres reges humiliabit et uerba aduersus Altissimum loquetur et sanctos Altissimi conteret et suspicabitur mutare tempora et legem ; et dabitur in manu eius usque ad tempus et tempora et dimidium tempus. Et iudicium sedebit, et principatum remouebunt ad exterminandum et perdendum usque in finem ; et regnum et potestas et magnitudo regum, qui sub omni caelo sunt, data est sanctis Altissimi. Et regnum eius regnum sempiternum ; et omnes principatus ipsi seruient et obaudient. Hoc usque,* inquit, *finis sermonis. Ego Daniel ; multum cogitationes meae conturbabant me, et forma mea inmutata est super me, et uerbum in corde meo conseruaui.* Quattuor illa regna exposuerunt quidam Assyriorum, Persarum, Macedonum et Romanorum. Quam uero conuenienter id fecerint, qui nosse desiderant, legant presbyteri Hieronymi librum in Danielem satis erudite diligenterque conscriptum. Antichristi tamen aduersus ecclesiam saeuissimum regnum licet exiguo spatio temporis sustinendum, donec Dei ultimo iudicio regnum sancti accipiant V 489 sempiternum, qui uel dormitans haec legit, dubitare non sinitur. Tempus quippe et tempora et dimidium temporis unum annum esse et duo et dimidium ac per hoc tres annos et semissem etiam numero dierum posterius posito dilucescit,

---

XXIII, **42** Dan. 7, 15 sqq. **45** Hieron. in Dan., P. L. 25, 491

---

bestiae magnae *v* **13** accipiet *b* **16** omnibus *b g* **20** quo *e* accessit et *b* cornua *b* **28** quo *e* **33** suspicatur *b* **34** dimid. tempus *mss plerr.* dimid. temporis *H b v* (*l. 30*) **35** ad] et *b* **36** exterminabunt *b* **37** regni *b* **37** datum D^{1} ; dc̄a (= *dicta*) *H* **39** hoc R^{1} *A* (XV, *17*, *38* ; xvi, *24*, *15 et 17* ; xvii, *7*, *91*) huc R^{2} *G r B D H a b e g p v Hoffm.* **41** et^{2} *om. g* **48** Dei *om.* R *D b* accipient *H b* **50** et^{1} *om. b* tempus *a* **51** duos A^{2} a^{2} b^{2} *v*

aliquando in scripturis et mensum numero declaratur. Videntur enim tempora indefinite hic dicta lingua Latina ; sed per dualem numerum dicta sunt, quem Latini non habent. PL 696 Sicut autem Graeci, ita hunc dicuntur habere et Hebraei. Sic μ 606 ergo dicta sunt tempora, tamquam dicerentur duo tempora. Vereri me sane fateor, ne in decem regibus, quos tamquam decem homines uidetur inuenturus Antichristus, forte fallamur, atque ita ille inopinatus adueniat, non existentibus tot regibus in orbe Romano. Quid si enim numero isto denario uniuersitas regum significata est, post quos ille uenturus est ; sicut millenario, centenario, septenario significatur plerumque uniuersitas, et aliis atque aliis numeris, quos nunc commemorare non est necesse ?

Alio loco idem Daniel : *Et erit,* inquit, *tempus tribulationis, qualis non fuit ex quo nata est gens super terram usque ad tempus illud. Et in tempore illo saluabitur populus tuus omnis, qui inuentus fuerit scriptus in libro. Et multi dormientium in terrae aggere exurgent : hi in uitam aeternam, et hi in opprobrium et in confusionem aeternam. Et intellegentes fulgebunt sicut claritas firmamenti, et ex iustis multi sicut stellae in saecula et adhuc.* Sententiae illi euangelicae est locus iste simillimus V 490 de resurrectione dumtaxat corporum mortuorum. Nam qui illic dicti sunt esse *in monumentis,* ipsi hic *dormientes in terrae aggere,* uel, sicut alii interpretati sunt, *in terrae puluere ;* et sicut ibi *procedent* dictum est, ita hic *exurgent ;* sicut ibi *qui bona fecerunt, in resurrectionem uitae ; qui autem mala egerunt, in resurrectionem iudicii :* ita et isto loco *hi in uitam aeternam, et hi in opprobrium et in confusionem aeternam.* Non autem diuersum putetur, quod, cum ibi positum sit *omnes qui sunt in monumentis,* hic non ait propheta omnes, sed *multi dormientium in terrae aggere.* Ponit enim aliquando scriptura pro omnibus multos. Propterea et Abrahae dictum est : *Patrem multarum gentium posui te,* cui tamen alio loco : *In semine,* inquit, *tuo benedicentur omnes gentes.* De tali autem resurrectione huic quoque ipsi prophetae Danieli paulo post dicitur : *Et tu ueni et requiesce ; adhuc enim dies in completionem consummationis, et requiesces et resurges in sorte tua in fine dierum.*

---

73 Dan. 12, 1 sqq. **79** Io. 5, 28 sq. **85** Gen. 17, 5 **86** Ib. 22, 18 **90** Dan. 12, 13

---

per hoc per tres *D H e* **53** mensum R^1 *r* D^1 *H* e^1 mensuum *A g* mensium R^2 *B* D^2 *a b* e^2 *p v* (*13, 16 et 62*) **58** satis *a b* ne *om. p* **59** antich. inu. B^1 **61** quod *e* si enim *mss* (*cf.* 1, *19, 48 ; 26, 8*) enim si *v* **63** septen. *om. e* **67** quale *b e p* **72** multi R A^2 *G r B D H a e g p v* multis A^1 *b ed. Ben. sec. Graec. ; sed cf. Sabat. II 881* sicuti *b* **72-73** in saecula et adhuc. Sententiae *B H Domb.* (εἰς τοὺς αἰῶνας καί ἔτι) in saecula. Et adhuc sententiae *v* **73** illius *b* **74** corpora D^1 **75** illi *g* **82** in mon. sunt *p* **83** ponet g^1 ; posuit *p* script. aliq. *e* **87** hic *b* **88** quiesce *e*

cap. XXIV Multa de iudicio nouissimo dicuntur in psalmis, sed eorum plura transeunter et strictim. Hoc tamen quod de fine huius saeculi apertissime ibi dictum est, nequaquam silentio praeteribo. *Principio terram tu fundasti, Domine, et opera manuum tuarum sunt caeli. Ipsi peribunt, tu autem permanes ; et omnes* V 491 *sicut uestimentum ueterescent, et sicut opertorium mutabis eos, et mutabuntur ; tu autem idem ipse es, et anni tui non deficient.* Quid est quod Porphyrius, cum pietatem laudet Hebraeorum, qua magnus et uerus et ipsis numinibus terribilis ab eis colitur Deus, Christianos ob hoc arguit maximae stultitiae etiam ex oraculis deorum suorum, quod istum mundum dicunt esse periturum ? Ecce in litteris pietatis Hebraeorum dicitur Deo, PL quem confitente tanto philosopho etiam ipsa numina perhor- 697 rescunt : *Opera manuum tuarum sunt caeli, ipsi peribunt.* Numquid quando caeli peribunt, mundus, cuius idem caeli superior pars est et tutior, non peribit ? Si haec sententia Ioui displicet, cuius, ut scribit iste philosophus, uelut grauio- μ 607 ris auctoritatis oraculo in Christianorum credulitate culpatur : cur non similiter sapientiam tamquam stultitiam culpat Hebraeorum, in quorum libris piissimis inuenitur ? Porro si in illa sapientia, quae Porphyrio tam multum placet, ut eam deorum quoque suorum uocibus praedicet, legitur caelos esse perituros : cur usque adeo uana est ista fallacia, ut in fide Christianorum uel inter cetera uel prae ceteris hoc detestentur, quod in ea periturus creditur mundus, quo utique nisi pereunte caeli perire non possunt ? Et in litteris quidem sacris, quae proprie nostrae sunt, non Hebraeis nobisque communes, id est in euangelicis et apostolicis libris legitur : *Praeterit figura huius mundi* ; legitur : *Mundus transit* ; legitur : *Caelum et terra transibunt.* Sed puto, quod *praeterit, transit, transibunt* aliquanto mitius dicta sunt quam *peribunt.* V 492 In epistula quoque apostoli Petri, ubi aqua inundatus qui tunc erat perisse dictus est mundus, satis clarum est, et quae pars mundi a toto significata, et quatenus perisse sit dicta, et qui caeli repositi igni reseruandi in diem iudicii et perditionis hominum impiorum ; et in eo quod paulo post ait : *Veniet dies Domini ut fur, in quo caeli magno impetu transcurrent, elementa autem ardentia resoluentur, et terra et quae in ipsa sunt opera exurentur* ; ac deinde subiecit : *His omnibus pereuntibus quales oportet esse uos ?* possunt illi caeli intellegi peri-

---

XXIV, **7** Ps. 101, 26 sqq. **12** Cf. l. 19 c. 23 **29** 1. Cor. 7, 31 **29-30** 1. Io. 2, 17 **30-31** Mt. 24, 35 **36** 2. Petr. 3, 6 sq. **40** Ib. 3, 10 sq.

XXIV, **3** dict. est ibi *B v* **5** permanebis *B* **6** ueterasc. *r B D*[2] *a v* **9** ab ipsis *D*[marg.] **10** ob] ab *e* **15** iidem *v* ; id est *e* ; *om. p* idem caelum *p* **22** quoq. deor. *B e* et leg. *g* **23** usque *om. g* **24** uel praeter cetera *A* **28** in ap. et euang. *B* **29** mundus *om. H b* transiit *D*[1] *H* ; -ibit *D*[2] **30** praeteriit *b* **31** aliquando *g p* adhuc mitius *g* **32** petri apost. *H v* **34** signif.

turi, quos dixit repositos igni reseruandos, et ea elementa accipi arsura, quae in hac ima mundi parte subsistunt procellosa et turbulenta, in qua eosdem caelos dixit esse repositos, saluis illis superioribus et in sua integritate manentibus, in quorum firmamento sunt sidera constituta. Nam et illud quod scriptum est, stellas de caelo esse casuras, praeter quod potest multo probabilius et aliter intellegi, magis ostendit mansuros esse illos caelos, si tamen stellae inde casurae sunt ; cum uel tropica sit locutio, quod est credibilius, uel in isto imo caelo futurum sit, utique mirabilius quam nunc fit. Vnde et illa stella Vergiliana

facem ducens multa cum luce cucurrit,

et Idaea se condidit silua. Hoc autem quod de psalmo commemoraui, nullum caelorum uidetur relinquere, quod periturum esse non dixerit. Vbi enim dicitur : *Opera manuum tuarum sunt caeli, ipsi peribunt,* quam nullum eorum ab opere Dei, tam nullum eorum a perditione secernitur. Non enim dignabuntur de Petri apostoli locutione, quem uehementer ode- [V 493] runt, Hebraeorum defendere pietatem, deorum suorum ora- [PL 698] culis adprobatam, ut saltem, ne totus mundus periturus esse credatur, sic a toto pars accipiatur in eo, quod dictum est : *Ipsi peribunt,* cum soli caeli infimi perituri sint, quem ad modum in apostolica illa epistula a toto pars accipitur, quod diluuio perisse dictus est mundus, quamuis sola eius cum suis caelis pars ima perierit. Sed quia hoc, ut dixi, non dignabuntur, ne uel apostoli Petri adprobent sensum, uel tantum concedant conflagrationi nouissimae, quantum dicimus ualuisse diluuium, qui nullis aquis, nullis flammis totum genus humanum perire posse contendunt : restat ut dicant, quod propterea dii eorum Hebraeam sapientiam laudauerint, quia istum psalmum non legerant.

In psalmo etiam quadragensimo nono de iudicio Dei nouis- [μ 608] simo intellegitur dictum : *Deus manifestus ueniet, Deus noster, et non silebit. Ignis in conspectu eius ardebit, et in circuitu eius tempestas ualida. Aduocabit caelum sursum et terram discernere populum suum. Congregate illi iustos eius, qui disponunt testa-*

---

46 Mt. 24, 29 **52** Aen. 2. 694

---

est *D* **41** *ut edit.* R *r B D H* (*a ?*) *v* ; ea *om. A G b e g p* (*inclus. Hoffm.*) ; ea ars. acc. el. *ed. princ.* **43** et] ac *p* posit. *b* **50** futurae sint *b* **51** Virgil. stella *v* **54** caelum *b* **55** dicitur] dixit *p* **57** pernicione *b* **58** quam *A B* **61** si *B* **62** infirmi (*om.* caeli) *b* sunt B^1 D^1 **70** laudauerint R^1 laudauerunt R^2 *B D H rell. v Hoffm.* (*cf. CE 42, 28, 6*) **71** legerunt *b* **72** dñi *D b* **73 (79, 81)** manifestus *R A B D H plerr. v Psalt. Ver.* (ἐμφανής ?) -feste *r g* (ἐμφανῶς) **74** circumitu *v* **75** aduocauit *R G r D b e g p Psalt. Ver.*

mentum eius super sacrificia. Hoc nos de Domino Iesu Christo intellegimus, quem speramus de caelo esse uenturum ad uiuos et mortuos iudicandos. Manifestus enim ueniet inter iustos et iniustos iudicaturus iuste, qui prius uenit occultus ab iniustis iudicandus iniuste. Ipse, inquam, *manifestus ueniet et non silebit,* id est, in uoce iudicis euidens apparebit, qui prius cum uenisset occultus, ante iudicem siluit, quando sicut ouis ad immolandum ductus est et sicut agnus coram tondente fuit sine uoce, quem ad modum de illo per Esaiam legimus prophetatum et in euangelio uidemus impletum. De igne uero et tempestate, cum in Esaiae prophetia tale aliquid V 494 tractaremus, quo modo essent haec intellegenda, iam diximus. Quod uero dictum est : *Aduocabit caelum sursum :* quoniam sancti et iusti recte caelum appellantur, nimirum hoc est, quod ait apostolus : *Simul cum illis rapiemur in nubibus in obuiam Christo in aera.* Nam secundum litterae superficiem, quo modo aduocatur caelum sursum, quasi possit esse nisi sursum ? Quod autem adiunctum est : *Et terram discernere populum suum,* si tantummodo subaudiatur *aduocabit,* id est aduocabit et terram, nec subaudiatur *sursum,* hunc uidetur habere sensum secundum rectam fidem, ut caelum intellegatur in eis, qui cum illo iudicaturi sunt, et terra in eis, qui iudicandi sunt ; ut *aduocabit caelum sursum* non hic intellegamus « rapiet in aera », sed « in iudiciarias eriget sedes ». Potest et illud intellegi *aduocabit caelum sursum* « aduocabit angelos in supernis et excelsis locis, cum quibus descendat ad faciendum iudicium » ; aduocabit *et terram,* id est homines in terra utique iudicandos. Si autem utrumque subaudiendum est, cum dicitur *et terram,* id est et *aduocabit* et *sursum,* ut iste sit sensus : Aduocabit caelum sursum, et terram aduocabit sursum : nihil melius intellegi existimo quam omnes qui rapientur in obuiam Christo in aera, sed caelum dictum propter animas, terram propter corpora. *Discernere* porro *populum* PL *suum,* quid est nisi per iudicium separare bonos a malis, 699 tamquam oues ab haedis ? Deinde conuersio sermonis ad angelos facta est : *Congregate illi iustos eius ;* profecto enim V 495 per angelicum ministerium res tanta peragenda est. Si autem quaerimus, quos iustos ei congregaturi sint angeli : *Qui disponunt,* inquit, *testamentum eius super sacrificia.* Haec est omnis

77 Ps. 49, 3 sqq. **84** Esai. 53, 7 **87** Mt. 26, 63 **88** Cf. c. 21, l. 84 sqq. **92** 1. Thess. 4, 17

desursum *A*[1] *r B H p* **77** domino nostro *B v* **79** ueniet et *b* **81** iudicatus *p* **86** uidim. *b* **87** tale *om.* R *; cf. 25, 25* **88** haec *om. g*[1] **89** aduocauit *D b* desurs. *H* **91** in[2] *om. D e* **93** desurs. *B*[1] *p* posset *g* **95** aduocauit *H b* (*item* **99** *D H ;* **101** *H e p b ;* **101** *sqq. H p*) **96** ne *b* **106** susum *H* **107** omnes *mss* homines *v* **107-108** rapiuntur *g* **109** porro *om. B D*[1] **112** illic *p* **113** tanta res *B v* **114** sint R *A G r D H a e* sunt *B b g p v Hoffm.*

uita iustorum : disponere testamentum Dei super sacrificia. Aut enim opera misericordiae sunt *super sacrificia*, id est sacrificiis praeponenda, iuxta sententiam Dei dicentis : *Misericordiam uolo quam sacrificium* ; aut si *super sacrificia* « in sacrificiis » intellegitur dictum, quo modo super terram fieri dicitur quod fit utique in terra : profecto ipsa opera misericordiae sunt sacrificia, quibus placetur Deo, sicut in libro huius operis decimo me disseruisse reminiscor ; in quibus operibus disponunt iusti testamentum Dei, quia propter promissiones, quae nouo eius testamento continentur, haec μ 609 faciunt. Vnde congregatis sibi iustis suis et ad suam dexteram constitutis nouissimo utique iudicio dicturus est Christus : *Venite, benedicti patris mei, possidete paratum uobis regnum a constitutione mundi. Esuriui enim, et dedistis mihi manducare,* et cetera quae ibi proferuntur de bonorum operibus bonis et eorum praemiis sempiternis per ultimam sententiam iudicantis.

cap. XXV Propheta Malachiel siue Malachi, qui et angelus dictus est, qui etiam Esdras sacerdos, cuius alia in canonem scripta recepta sunt, ab aliquibus creditur (nam de illo hanc esse Hebraeorum opinionem dicit Hieronymus), iudicium nouis- V 496 simum prophetat dicens : *Ecce uenit, dicit Dominus omnipotens ; et quis sustinebit diem introitus eius, aut quis ferre poterit ut aspiciat eum ? Quia ipse ingreditur quasi ignis conflatorii et quasi herba lauantium ; et sedebit conflans et mundans sicut argentum et sicut aurum, et mundabit filios Leui, et fundet eos sicut aurum et argentum ; et erunt Domino offerentes hostias in iustitia, et placebit Domino sacrificium Iudae et Hierusalem, sicut diebus pristinis et sicut annis prioribus. Et accedam ad uos in iudicio, et ero testis uelox super maleficos et super adulteros et super eos, qui iurant in nomine meo mendaciter, et qui fraudant mercedem mercennarios et opprimunt per potentiam uiduas et percutiunt pupillos et peruertunt iudicium aduenae, et qui*

---

119 Osee 6, 6 **122** C. 6 **129** Mt. 25, 34

XXV, **4** Hier. Prooem. in Malach. (PL 25, 1541)

---

121 fit *om. b* **124** iusti test.] uestimentum D^1 **125** ea *b* **131** et de eorum *v* **131** iudicandis *b* -catis H^1

XXV, **1** malachiel R *A B D H* b^1 *e p* ; malachihel *a g* ; malachias b^2 *v* siue malachim *B D* **2** hesdras R *r D g* ezdras *e* ezras *B p* canone *B D b* **5** ueniet *D g* **6** et *om. g* qui *g* **8** mundans *Domb. sec. Graec.* (*cf. l.* **23**) emundans *mss v Hoffm. Wey.* **9** (*et* **23**) sicut aurum et sicut argentum *B v* mundabit R ; emund. *A r B D a e g p v Hoffm. Wey.* ; ecce mund. *b* **11** iuda *B D g v* **15** mercedem R *r B a b g p* $e^{marg.}$ *v* -de *A G D H* e^1 *ed. Lou.* mercennarios R^1 *A G D H b ed. Lou.* (μισθωτούς ?) -rio *B a g p* $e^{marg.}$ *v Hoffm.* -riorum *r* -riis R^2 -rii e^2 (*in ras.*)

non timent me, dicit Dominus omnipotens ; quoniam ego Dominus Deus uester, et non mutor. Ex his quae dicta sunt uidetur euidentius apparere in illo iudicio quasdam quorundam pur- PL 700 gatorias poenas futuras. Vbi enim dicitur : *Quis sustinebit diem introitus eius, aut quis ferre poterit, ut aspiciat eum ? Quia ipse ingreditur quasi ignis conflatorii et quasi herba lauantium ; et sedebit conflans et mundans sicut argentum et sicut aurum et mundabit filios Leui et fundet eos sicut aurum et argentum :* quid aliud intellegendum est ? Dicit tale aliquid et Esaias : *Lauabit Dominus sordes filiorum et filiarum Sion, et* V 497 *sanguinem emundabit de medio eorum spiritu iudicii et spiritu combustionis.* Nisi forte sic eos dicendum est emundari a sordibus et eliquari quodam modo, cum ab eis mali per poenale iudicium separantur, ut illorum segregatio atque damnatio purgatio sit istorum, quia sine talium de cetero permixtione uicturi sunt. Sed cum dicit : *Et emundabit filios Leui et fundet eos sicut aurum et argentum ; et erunt Domino offerentes hostias in iustitia, et placebit Domino sacrificium Iudae et Hierusalem,* utique ostendit eos ipsos, qui emundabuntur, deinceps in sacrificiis iustitiae Domino esse placituros, ac per hoc ipsi a sua iniustitia mundabuntur, in qua Domino displicebant. Hostiae porro in plena perfectaque iustitia, cum mundati fuerint, ipsi erunt. Quid enim acceptius Deo tales offerunt quam se ipsos ? Verum ista quaestio de purgatoriis poenis, ut diligentius pertractetur, in tempus aliud differenda est. Filios autem Leui et Iudam et Hierusalem ipsam Dei ecclesiam debemus accipere, non ex Hebraeis tantum, sed ex aliis etiam μ 610 gentibus congregatam ; nec talem, qualis nunc est, ubi, *si dixerimus, quia peccatum non habemus, nos ipsos seducimus, et ueritas in nobis non est ;* sed qualis tunc erit, uelut area per uentilationem, ita per iudicium purgata nouissimum, eis quoque igne mundatis, quibus talis mundatio necessaria est, ita ut nullus omnino sit, qui offerat sacrificium pro peccatis suis. Omnes enim qui sic offerunt, profecto in peccatis sunt, pro quibus dimittendis offerunt, ut, cum obtulerint acceptumque Deo fuerit, tunc dimittantur.

cap. XXVI Volens autem Deus ostendere ciuitatem suam tunc in ista V 498 consuetudine non futuram dixit filios Leui oblaturos hostias

---

18 Mal. 3, 1 sqq. **28** Esai. 4, 4 **46** 1. Io. 1, 8

---

17 quia *p* **17-18** Dom.] sum *H* **23** mundans R *b* emundans *rell. v Hoffm.* **24** mundabit R *D H b* emund. *B rell.* (-uit *g*), *v Hoffm.* **26** et filiarum *om. B* **27** emund. sang. *B* **29** liquari *b* **30** separentur *e* **31** iustor. *b* qua *b* **32** mundabit ? *Domb.* (*cf. 25, 9*) **34** iudae R *A G H* (*a e p ?*) *Hoffm.* iuda *r B D b g v* **39** tale *b* **40** purgationis *D*[1] *H* **42** iudam R *G r D H g* iudę *a b* iuda *B e p v* **52** dimittuntur *b*

in iustitia ; non ergo in peccato ac per hoc non pro peccato. Vnde intellegi potest in eo quod secutus adiunxit atque ait : *Et placebit Domino sacrificium Iudae et Hierusalem, sicut diebus pristinis et sicut annis prioribus,* frustra sibi Iudaeos secundum legem ueteris testamenti sacrificiorum suorum praeterita tempora polliceri. Non enim tunc in iustitia, sed in peccatis hostias offerebant, quando pro peccatis praecipue ac primitus offerebant, usque adeo ut sacerdos ipse, quem debemus utique credere ceteris fuisse iustiorem, secundum Dei mandatum soleret pro suis primum offerre peccatis, deinde pro populi. Quapropter exponere nos oportet, quo modo sit accipiendum quod dictum est : *Sicut diebus pristinis et sicut* PL *annis prioribus.* Fortassis enim tempus illud commemorat, 701 quo primi homines in paradiso fuerunt. Tunc enim puri atque integri ab omni sorde ac labe peccati se ipsos Deo mundissimas hostias offerebant ; ceterum ex quo commissae praeuaricationis causa inde dimissi sunt atque humana in eis natura damnata est, excepto uno Mediatore et post lauacrum regenerationis quibusque adhuc paruulis *nemo mundus a sorde,* sicut scriptum est, *nec infans, cuius est unius diei uita super terram.* Quod si respondetur etiam eos merito dici posse offerre hostias in iustitia, qui offerunt in fide (*iustus* enim *ex fide uiuit ;* quamuis se ipsum seducat, si dixerit se non habere V 499 peccatum, et ideo non dicat, quia ex fide uiuit) : numquid dicturus est quispiam hoc fidei tempus illi fini esse coaequandum, quando igne iudicii nouissimi mundabuntur, qui offerant hostias in iustitia ? Ac per hoc quoniam post talem mundationem nullum peccatum iustos habituros esse credendum est, profecto illud tempus, quantum adtinet ad non habere peccatum, nulli tempori comparandum est, nisi quando primi homines in paradiso ante praeuaricationem innocentissima felicitate uixerunt. Recte itaque intellegitur hoc significatum esse, cum dictum est : *Sicut diebus pristinis et sicut annis prioribus.* Nam et per Esaiam postea quam caelum nouum et terra noua promissa est, inter cetera, quae ibi de sanctorum beatitudine per allegorias et aenigmata exequitur, quibus expositionem congruam reddere nos prohibuit uitandae longitudinis cura : *Secundum dies,* inquit, *ligni uitae* μ 611 *erunt dies populi mei.* Quis autem sacras litteras adtigit et ignorat ubi Deus plantauerit lignum uitae, a cuius cibo sepa-

---

XXVI, **12-13** Leuit. 16, 6 ; Hebr. 7, 27 **23** Iob 14, 4 **25** Rom. 1, 17 **41** Esai. 65, 22

XXVI, **3** ac per — peccato *om.* D^1 *p* **4** in *om. b* atq.] utique *e* **5** Et] ei *g* Iuda *B D v* **12** prius *b* **16** primum *g* **24** quia *e* **25** uiuet *e* **26** qui *g* **29** offerebant in iust. host. *e* **41** adtingit (att.) D^1 *b* g^1 *p* **42** dñs *g*

ratis illis hominibus, quando eos sua de paradiso eiecit iniquitas, eidem ligno circumposita est ignea terribilisque custodia ?

Quod si quisquam illos dies ligni uitae, quos commemorauit propheta Esaias, istos qui nunc aguntur ecclesiae Christi dies esse contendit ipsumque Christum lignum uitae prophetice dictum, quia ipse est sapientia Dei, de qua Salomon ait : *Lignum uitae est omnibus amplectentibus eam ;* nec annos egisse aliquos in paradiso illos primos homines, unde tam cito eiecti sunt, ut nullum ibi gignerent filium, et ideo non posse illud tempus intellegi in eo quod dictum est : *Sicut diebus pristinis et sicut annis prioribus :* istam praetereo quaestionem, ne cogar, quod prolixum est, cuncta discutere, ut aliquid V 500 horum ueritas manifestata confirmet. Video quippe alterum sensum, ne dies pristinos et annos priores carnalium sacrificiorum nobis pro magno munere per prophetam promissos fuisse credamus. Hostiae namque illae ueteris legis in quibusque pecoribus inmaculatae ac sine ullo prorsus uitio iubebantur offerri, et significabant homines sanctos, qualis solus inuentus est Christus, sine ullo omnino peccato. Proinde quia PL post iudicium, cum fuerint etiam igne mundati, qui eius 702 modi mundatione sunt digni, in omnibus sanctis nullum inuenietur omnino peccatum, atque ita se ipsos offerent in iustitia, ut tales hostiae omni modo inmaculatae ac sine ullo uitio sint futurae, erunt profecto sicut pristinis diebus et sicut annis prioribus, quando in umbra huius rei futurae mundissimae offerebantur hostiae. Haec erit namque munditia tunc in inmortali carne ac mente sanctorum, quae figurabatur in illarum corporibus hostiarum.

Deinde propter eos, qui non mundatione, sed damnatione sunt digni : *Et accedam,* inquit, *ad uos in iudicium, et ero testis uelox super maleficos et super adulteros,* et cetera, quibus damnabilibus enumeratis criminibus addidit : *Quoniam ego Dominus Deus uester, et non mutor ;* tamquam diceret : « Cum uos mutauerit et in deterius culpa uestra et in melius gratia mea, ego non mutor. » Testem uero se dicit futurum, quia in iudicio suo non indiget testibus, eumque uelocem, siue quia repente uenturus est eritque iudicium ipso inopinato eius aduentu celerrimum, quod tardissimum uidebatur, siue quia ipsas conuincet sine ulla sermonis prolixitate conscientias. *In cogitationibus enim,* sicut scriptum est, *impii interrogatio erit ;* et apostolus : *Cogitationibus,* inquit, *accusantibus uel*

---

44 Cf. Gen. 2, 9 ; 3, 24 **49** Prou. 3, 18 **83** Sap. 1, 9

---

54 quod *om. g* **55** manifestata *A r D H a e p v* manifestat R[1] manifesta R[2] *G B b g Do.*[2, 3] *Hoffm.* **57** per (p̱) *sup. l. B D* **62** quia *e* **64** offerunt *g* **65** omni modo hostiae *e* **67** humbra *g*[1] **74** ego sum dō dš *H* **79** eritque *om. e* **80** celeberrim. *B*[1] uid.] putabatur *B* **81** conuincit *g*

etiam excusantibus in die, qua iudicabit Deus occulta hominum, V 501 *secundum euangelium meum per Iesum Christum.* Etiam sic ergo Dominus futurus testis intellegendus est uelox, cum sine mora reuocaturus est in memoriam, unde conuincat puniatque conscientiam.

cap. XXVII

Illud etiam, quod aliud agens in octauo decimo libro ex isto propheta posui, ad iudicium nouissimum pertinet, ubi μ 612 ait : *Erunt mihi, dicit Dominus omnipotens, in die qua ego facio in adquisitionem, et eligam eos sicut eligit homo filium suum qui seruit ei ; et conuertar et uidebitis quid sit inter iustum et iniquum, et inter seruientem Deo et eum qui non seruit ei. Quia ecce dies uenit ardens sicut clibanus et comburet eos, et erunt omnes alienigenae et uniuersi, qui faciunt iniquitatem, stipula, et succendet eos dies ueniens, dicit Dominus omnipotens, et non relinquetur in eis radix neque ramus. Et orietur uobis, qui timetis nomen meum, sol iustitiae, et sanitas in pinnis eius, et egrediemini et salietis sicut uituli de uinculis relaxati ; et conculcabitis iniquos, et erunt cinis sub pedibus uestris, dicit Dominus omnipotens.* Haec distantia praemiorum atque poenarum iustos dirimens ab iniustis, quae sub isto sole in huius uitae uanitate non cernitur, quando sub illo sole iustitiae in illius uitae manifestatione clarebit, tunc profecto erit iudi- PL 703 cium quale numquam fuit.

cap. XXVIII

Quod uero subiungit idem propheta : *Mementote legis* V 502 *Moysi serui mei, quam mandaui ei in Chroreb ad omnem Israel,* praecepta et iudicia oportune commemorat post declaratum futurum tam magnum inter obseruatores legis contemptoresque discrimen ; simul etiam ut discant legem spiritaliter intellegere et inueniant in ea Christum, per quem iudicem facienda est inter bonos et malos ipsa discretio. Non enim frustra idem Dominus ait Iudaeis : *Si crederetis Moysi, crederetis et mihi ; de me enim ille scripsit.* Carnaliter quippe accipiendo legem et eius promissa terrena rerum caelestium figuras esse nescientes in illa murmura conruerunt, ut dicere auderent : *Vanus est qui seruit Deo, et quid amplius, quia custodiuimus mandata eius et quia ambulauimus supplices*

---

85 Rom. 2, 15 sq.

XXVII, **1** C. 35 **14** Mal. 3, 17 sq. ; 4, 1 sqq.

XXVIII, **2** Mal. 4, 4 **9** Io. 5, 46

---

84 in diem iudicii quando *A* dominus *p* **85** sicut *b* si *p*

XXVII, **3** in die qua *R A G r B D H a e g p v ut Hieron. in Mal.* (*Sabat.*) ; *cf.* XVIII, *35, 95* die *om. b* **4** faciam *b* elegit *b g* **5** conuertar *R A G r B D H a b*¹ *e p ut Hieron.* conuertimini *g b*² conuertemini *v* **6** seruit ei *A G B D a e g p v Hoffm. br* seruit *R r H b sec. Graec.* **11** pennis *B D*² *H v* **13** erit *H p*

XXVIII, **2** chorep *g* horeb *p* oreb *H* **6** ea] eam *b* ; eo *g* **8** si crederitis *e g*¹ **10** caelestia *g*

ante faciem Domini omnipotentis? Et nunc nos beatos dicimus alienos, et aedificantur omnes qui faciunt iniquitatem. Quibus eorum uerbis quodam modo propheta compulsus est nouissimum praenuntiare iudicium, ubi mali nec saltem falso sint beati, sed apertissime miserrimi appareant, et boni nulla temporali saltem miseria laborent, sed clara ac sempiterna beatitudine perfruantur. Dixerat quippe istorum talia quaedam uerba etiam superius dicentium: *Omnis, qui facit malum, bonus est in conspectu Domini, et tales ei placent.* Ad haec, inquam, contra Deum murmura peruenerunt legem Moysi accipiendo carnaliter. Vnde et ille in psalmo septuagensimo secundo paene commotos dicit fuisse pedes suos et effusos V 503 gressus suos, utique in lapsum, quia zelauit in peccatoribus, pacem peccatorum intuens; ita ut inter cetera diceret: *Quo modo sciuit Deus, et si est scientia in Altissimo?* diceret etiam: *Numquid uano iustificaui cor meum et laui in innocentibus manus meas?* Vt autem solueret hanc difficillimam quaestionem, quae fit, cum uidentur boni esse miseri et felices mali: *Hoc,* inquit, *labor est ante me, donec introeam in sanctuarium Dei et intellegam in nouissima.* Iudicio quippe nouissimo non sic erit; sed in aperta iniquorum miseria et aperta felici- μ 613 tate iustorum longe quam nunc est aliud apparebit.

cap. XXIX Cum autem admonuisset, ut meminissent legis Moysi (quoniam praeuidebat eos multo adhuc tempore non eam spiritaliter, sicut oportuerat, accepturos), continuo subiecit: *⟨Et⟩ ecce ego mittam uobis Helian Thesbiten, antequam ueniat* PL *dies Domini magnus et inlustris, qui conuertet cor patris ad* 704 *filium et cor hominis ad proximum suum, ne forte ueniens percutiam terram penitus.* Per hunc Heliam magnum mirabilemque prophetam exposita sibi lege ultimo tempore ante iudicium Iudaeos in Christum uerum, id est in Christum nostrum, esse credituros, celeberrimum est in sermonibus cordibusque fidelium. Ipse quippe ante aduentum iudicis Saluatoris non V 504 inmerito speratur esse uenturus, qui etiam nunc uiuere non inmerito creditur. Curru namque igneo raptus est de rebus humanis, quod euidentissime sancta scriptura testatur. Cum

---

15 Mal. 3, 14 sq. **22** Mal. 2, 17 **33** Ps. 72, 11 sqq.

XXIX, **7** Mal. 4, 5 sq. (LXX) **14** 2. (4.) Reg. 2, 11

---

14 dei *b* **17** pronunc. *g* **18** appar. mis. *B v* **19** laborant *g* **23** peruenerint *b* **24** in *om. e* **26** gressus (*om.* suos) *G r H b e* **28** scit *B* Alt.] excelso *p* **29** uano R *A H e g p* (*Roensch, Semas. II p. 85*); in uano *a b*; uane *G r B D v* (*11, 14 sqq.*) in innocentibus *G B D H e g p v*; inter innocentibus *A* (*cf. Confess. I 18 extr.; Commod. Instr. II 17, 12*); inter innocentes R *a b Do.*[2,3] (*sed cf. Weym. adnot. et br*) **32** intrem *b p*

XXIX, **4** et ecce *A r H* (*b e p?*) *v* (καὶ ἰδού); et *om.* R *B D a g* mitto *b* helian R E^{v} heliam *A B D a b e g p* E^{t} *Hoffm.* helyā *H* Eliam *v* **5** (*et* **16**) conuertit R **12** qui R *A G B D a e* quia *r H b g p v* E^{vt} *Hoffm.*

uenerit ergo, exponendo legem spiritaliter; quam nunc Iudaei carnaliter sapiunt, *conuertet cor patris ad filium,* id est cor patrum ad filios; singularem quippe pro numero plurali interpretes septuaginta posuerunt; et est sensus, ut etiam filii sic intellegant legem, id est Iudaei, quem ad modum eam patres intellexerunt, id est prophetae, in quibus erat et ipse Moyses; sic enim cor patrum conuertetur ad filios, cum intellegentia patrum perducetur ad intellegentiam filiorum; *et cor filiorum ad patres eorum,* dum in id, quod senserunt illi, consentiunt et isti; ubi Septuaginta dixerunt: *Et cor hominis ad proximum suum.* Sunt enim inter se ualde proximi patres et filii. Quamquam in uerbis septuaginta interpretum, qui prophetice interpretati sunt, potest alius sensus idemque lectior inueniri, ut intellegatur Helias cor Dei Patris conuersurus ad Filium; non utique agendo ut Pater diligat Filium, sed docendo quod Pater diligat Filium; ut et Iudaei, quem prius oderant, diligant eundem, qui noster est, Christum. Iudaeis enim nunc auersum cor habet Deus a Christo nostro, quia hoc putant. Eis ergo tunc cor eius conuertetur ad Filium, cum ipsi conuerso corde didicerint dilectionem Patris in Filium. Quod uero sequitur: *Et cor hominis ad proximum suum,* id est, conuertet Helias et cor hominis ad proximum suum: quid melius intellegitur quam cor hominis ad hominem Christum? Cum enim sit in forma Dei Deus noster, formam V 505 serui accipiens esse dignatus est etiam proximus noster. Hoc ergo faciet Helias. *Ne forte,* inquit, *ueniam et percutiam terram penitus.* Terra sunt enim, qui terrena sapiunt, sicut Iudaei carnales usque nunc; ex quo uitio contra Deum murmura illa uenerunt: *Quia mali ei placent,* et: *Vanus est qui seruit Deo.*

cap. XXX Multa alia sunt scripturarum testimonia diuinarum de μ 614 nouissimo iudicio Dei, quae si omnia colligam, nimis longum erit. Satis ergo sit, quod et nouis et ueteribus litteris sacris PL 705 hoc praenuntiatum esse probauimus. Sed ueteribus per Christum futurum esse iudicium, id est iudicem Christum de caelo esse uenturum, non tam, quam nouis, euidenter expressum est, propterea quia, cum ibi dicit Dominus Deus se esse uenturum uel Dominum Deum dicitur esse uenturum, non consequenter intellegitur Christus. Dominus enim Deus

---

23 sq. Mal. 4, 6 (Vulg.) **43** Mal. 2, 17; 3, 14

---

15 exponere *H b* **17** numerum pro plurali *e* (*in ras.*) **21** conuertitur .. perducitur *g* **23-24** consentient *v* **24** Et *om. g* **27** lectior R r^1 *H* (*cf. CE 53, 273, 15*) lętior r^2 lector *A* lectori E^v rectior *p* electior *rell. v* E^t *Hoffm.* **29** diligit *b* **31** christum R (*1 m. corr.*), *A B H a b e g p v* E^{tv} christus R (*ab initio*), *G D* **32** qui *e* **34** didicerunt *B* **36** id est — suum (**37**) *om. B H p* et *om. D* **42** Deum] dõ *g*; dominum *b* **43** ei *sup. l. D*; *om. p*

XXX, **1** sunt *om. g* **6** quam *eras. D* nobis *D b* **8** dicit *b e*

et Pater est et Filius et Spiritus sanctus ; neque hoc tamen intestatum relinquere nos oportet. Primo itaque demonstrandum est, quem ad modum Iesus Christus tamquam Dominus Deus loquatur in propheticis libris, et tamen Iesus Christus euidenter appareat, ut et quando non sic apparet et tamen ad illud ultimum iudicium Dominus Deus dicitur esse uenturus, possit Iesus Christus intellegi. Est locus apud Esaiam V 506
prophetam, qui hoc quod dico euidenter ostendit. Deus enim per prophetam : *Audi me,* inquit, *Iacob et Israel quem ego uoco. Ego sum primus et ego in sempiternum, et manus mea fundauit terram et dextera mea firmauit caelum. Vocabo eos, et stabunt simul, et congregabuntur omnes et audient. Quis ei nuntiauit haec ? Diligens te feci uoluntatem tuam super Babylonem, ut auferrem semen Chaldaeorum. Et locutus sum et ego uocaui ; adduxi eum et prosperam feci uiam eius. Accedite ad me et audite haec. Non a principio in abscondito locutus sum ; quando fiebant, ibi eram. Et nunc Dominus Deus misit me et Spiritus eius.* Nempe ipse est, qui loquebatur sicut Dominus Deus ; nec tamen intellegeretur Iesus Christus, nisi addidisset : *Et nunc Dominus Deus misit me et Spiritus eius.* Dixit hoc enim secundum formam serui, de re futura utens praeteriti temporis uerbo, quem ad modum apud eundem prophetam legitur : *Sicut ouis ad immolandum ductus est.* Non enim ait : « ducetur », sed pro eo, quod futurum erat, praeteriti temporis uerbum posuit. Et assidue prophetia sic loquitur.

Est alius locus apud Zachariam, qui hoc euidenter ostendit, quod omnipotentem misit omnipotens : quis quem, nisi Deus Pater Deum Filium ? Nam ita scriptum est : *Haec dicit Dominus omnipotens : Post gloriam misit me super gentes, quae spoliauerunt uos ; quia qui tetigerit uos, quasi tangat* V 507
pupillam oculi eius. Ecce ego inferam manum meam super eos, et erunt spolia his, qui seruierant eis ; et cognoscetis quia Dominus omnipotens misit me. Ecce dicit Dominus omnipotens a Domino omnipotente se missum. Quis hic audeat intellegere nisi Christum loquentem, scilicet ouibus quae perierant domus Israel ? Ait namque in euangelio : *Non sum missus*

XXX, **27** Esai. 48, 12 sqq. **32** Esai. 53, 7 **42** Zach. 2, 8 sq.

---

11 intest.] in testamentum *B ;* intractatum e^2 (*in ras.*) **14** sic non *v* **15** illud *sup. l. D ; om. B* **19** et ego nouissimus *post* primus *inser. B* $D^{marg.}$ et^2 *om. B b* **21** ut audiant *b* **21-22** ei nunt. R *r B* D^2 *H a b p* (αὐτῷ *Symmach.*) *;* enunt. *G* D^1*g ;* eis nunt. *A v ;* enim nuntiabit *e* **23** auferem D^1 -feram e^2 **24** et adduxi D^2 **29** hoc. en. dix. *B* D^2 *v* **30** de futuro *e* **35** est et *G a v ;* et (*om.* est) *b* **39** qui *sup. l. B* quasi tangat R *r* b^1 *p ut Hieron.* (*Sabat. II 987*) *;* tamquam si tangat *a ;* quasi tangit b^2 *e g Hoffm. ;* quasi qui tangit *A G B D v ;* LXX : ὡς (ὁ) ἁπτόμενος **40** eius] mei *p* **41** seruierunt g^1 seruiant *e* cognoscitis *g* **43** audiat *g* **44** perierunt *e*

nisi ad oues quae perierunt domus Israel ; quas hic comparauit pupillae oculi Dei propter excellentissimum dilectionis affectum ; ex quo genere ouium etiam ipsi apostoli fuerunt. μ 615 Sed post gloriam resurrectionis utique suae (quae antequam fieret, ait euangelista : *Iesus nondum erat glorificatus)* etiam PL super gentes missus est in apostolis suis, ac sic impletum est 706 quod in psalmo legitur : *Erues me de contradictionibus populi, constitues me in caput gentium,* ut, qui spoliauerant Israelitas quibusque Israelitae seruierant, quando sunt gentibus subditi, non uicissim eodem modo spoliarentur, sed ipsi spolia fierent Israelitarum (hoc enim apostolis promiserat dicens : *Faciam uos piscatores hominum,* et uni eorum : *Ex hoc iam,* inquit, *homines eris capiens)* ; spolia ergo fierent, sed in bonum, tamquam erepta uasa illi forti, sed fortius alligato.

Item per eundem prophetam Dominus loquens : *Et erit,* inquit, *in die illa quaeram auferre omnes gentes quae ueniunt contra Hierusalem, et effundam super domum Dauid et super habitatores Hierusalem spiritum gratiae et misericordiae ; et* V 508 *aspicient ad me pro eo quod insultauerunt, et plangent super eo planctum quasi super carissimum, et dolebunt dolore quasi super unigenitum.* Numquid nisi Dei est auferre omnes gentes inimicas sanctae ciuitatis Hierusalem, quae *ueniunt contra* eam, id est contrariae sunt ei, uel, sicut alii sunt interpretati, *ueniunt super* eam, id est, ut eam sibi subiciant ; aut effundere super domum Dauid et super habitatores eiusdem ciuitatis spiritum gratiae et misericordiae ? Hoc utique Dei est, et ex persona Dei dicitur per prophetam ; et tamen hunc Deum haec tam magna et tam diuina facientem se Christus ostendit adiungendo atque dicendo : *Et aspicient ad me pro eo quod insultauerunt, et plangent super eo planctum quasi super carissimum* (siue *dilectum) et dolebunt dolore quasi super unigenitum.* Paenitebit quippe Iudaeos in die illa, etiam eos, qui accepturi sunt spiritum gratiae et misericordiae, quod in eius passione insultauerint Christo, cum ad eum aspexerint in sua maiestate uenientem eumque esse cognouerint, quem prius humilem in suis parentibus inluserunt ; quamuis et ipsi parentes eorum tantae illius impietatis auctores resurgentes uidebunt eum, sed puniendi iam, non adhuc corrigendi. Non itaque hoc loco ipsi intellegendi sunt, ubi dictum est : *Et effundam super domum Dauid et super habitatores Hierusalem*

---

46 Mt. 15, 24 **50** Io. 7, 39 **53** Ps. 17, 44 **57** Mt. 4, 19 **58** Lc. 5, 10 **59** Mt. 12, 29 **66** Zach. 12, 9 sq.

---

52 erue *p* **60** loquens ait *B* Et *om. p* **64** (*et* **75**) super eo R *A r D*[1] *H b e g p* super eum *G B D*[2] *a v* **65** planctu *g* **68** eī (= *eius*) *e* **69** Zach. 12, 10 (Vulg.) **73** se ipsum *B e ;* sese *v* **75** planctu *g* car.] kr̄m *H* **81** quam et *D*[1] **84** loco *om. b*

spiritum gratiae et misericordiae ; et aspicient ad me pro eo quod insultauerunt ; sed tamen de illorum stirpe uenientes, qui per Heliam illo tempore credituri sunt. Sed sicut dicimus Iudaeis : « Vos occidistis Christum », quamuis hoc parentes eorum fecerint : sic et isti se dolebunt fecisse quodam modo, quod fecerunt illi, ex quorum stirpe descendunt. Quamuis ergo accepto spiritu gratiae et misericordiae iam fideles non V 509 damnabuntur cum impiis parentibus suis, dolebunt tamen tamquam ipsi fecerint, quod ab illis factum est. Non igitur dolebunt reatu criminis, sed pietatis affectu. Sane ubi dixerunt septuaginta interpretes : *Et aspicient ad me pro eo quod insultauerunt,* PL 707 sic interpretatum est ex Hebraeo : *Et aspicient ad me, quem confixerunt ;* quo quidem uerbo euidentius Christus crucifixus apparet. Sed illa insultatio, quam septuaginta ponere maluerunt, eius uniuersae non defuit passioni. Nam et detento et alligato et adiudicato et opprobrio ignominiosae uestis induto et spinis coronato et calamo in capite percusso μ 616 et inridenter fixis genibus adorato et crucem suam portanti et in ligno iam pendenti utique insultauerunt. Proinde interpretationem non sequentes unam, sed utramque iungentes, cum et *insultauerunt* et *confixerunt* legimus, plenius ueritatem dominicae passionis agnoscimus.

Cum ergo in propheticis litteris ad nouissimum iudicium faciendum Deus legitur esse uenturus, etsi eius alia distinctio non ponatur, tantummodo propter ipsum iudicium Christus debet intellegi, quia etsi Pater iudicabit, per aduentum filii hominis iudicabit. Nam ipse per suae praesentiae manifestationem *non iudicat quemquam, sed omne iudicium dedit Filio,* qui manifestabitur homo iudicaturus, sicut homo est iudicatus. Quis est enim alius, de quo item Deus loquitur per Esaiam sub nomine Iacob et Israel, de cuius semine corpus accepit ? quod ita scriptum est : *Iacob puer meus, suscipiam illum ; Israel electus meus, adsumpsit eum anima mea. Dedi Spiritum meum in illum, iudicium gentibus proferet. Non clamabit neque cessabit neque audietur foris uox eius. Calamum quassatum non conteret et linum fumans non extinguet ; sed in ueritate* V 510 *proferet iudicium. Refulgebit et non confringetur, donec ponat in terra iudicium ; et in nomine eius gentes sperabunt.* In Hebraeo non legitur *Iacob* et *Israel ;* sed quod ibi legitur *seruus meus,* nimirum septuaginta interpretes uolentes admonere quatenus id accipiendum sit, quia scilicet propter formam

113 Ioh. 5, 22 **123** Esai. 42, 1 sqq.

92 ergo *om. b* **98-99** christ. app. crucif. *B v* **102** caput (*om.* in *H*[1]) *H*[1] *b* **103** inridentes *b* **109** aliqua *b* **110** ponitur *e* **111** iudicabat *g*[1] -cat *b* **115** est *om. b* **116-117** et israel — iacob *om. e* **118** et israel *b* dilectus *b* **120** cessabit] contendit *g* (*Iustin. Tryph. c. 123 ; Sabat. II p. 584 ; sed cf. l. 133-134*) foras *D b* **122** profert *G r b g* **126** quatinus *D*[2]

serui dictum est, in qua se Altissimus humillimum praebuit, ipsius hominis nomen ad eum significandum posuerunt, de cuius genere eadem serui forma suscepta est. Datus est in eum Spiritus sanctus, quod et columbae specie euangelio teste monstratum est ; iudicium gentibus protulit, quia praenuntiauit futurum, quod gentibus erat occultum ; mansuetudine non clamauit, nec tamen in praedicanda ueritate cessauit ; sed non est audita foris uox eius nec auditur, quando quidem ab eis, qui foris ab eius corpore praecisi sunt, non illi oboeditur ; ipsosque suos persecutores Iudaeos, qui calamo quassato perdita integritate, lino fumanti amisso lumine comparati sunt, non contriuit, non extinxit, quia pepercit eis, qui nondum uenerat eos iudicare, sed iudicari ab eis. In ueritate sane protulit iudicium praedicens eis, quando puniendi essent, PL si in sua malignitate persisterent. Refulsit in monte facies 708 eius, in orbe fama eius ; nec confractus siue contritus est, quia neque in se neque in ecclesia sua, ut esse desisteret, persecutoribus cessit ; et ideo non est factum nec fiet, quod inimici eius dixerunt uel dicunt : *Quando morietur et peribit nomen eius ?* — *Donec ponat in terra iudicium.* Ecce manifestatum est quod absconditum quaerebamus ; hoc enim est nouissimum iudicium, quod ponet in terra, cum uenerit ipse de caelo, de quo iam uidemus impletum, quod hic ultimum positum V 511 est : *Et in nomine eius gentes sperabunt.* Per hoc certe quod negari non potest etiam illud credatur quod inpudenter negatur. Quis enim speraret, quod etiam hi, qui nolunt adhuc credere in Christum, iam nobiscum uident et, quoniam negare non possunt, dentibus suis frendent et tabescunt ? Quis, inquam, speraret gentes in Christi nomine speraturas, quando μ 617 tenebatur ligabatur, caedebatur inludebatur, crucifigebatur, quando et ipsi discipuli spem perdiderant, quam in illo habere iam coeperant ? Quod tunc uix unus latro sperauit in cruce, nunc sperant gentes longe lateque diffusae, et ne in aeternum moriantur, ipsa in qua ille mortuus est cruce signantur.

Nullus igitur uel negat uel dubitat per Christum Iesum tale, quale istis sacris litteris praenuntiatur, nouissimum futurum esse iudicium, nisi qui eisdem litteris nescio qua incredibili animositate seu caecitate non credit, quae iam ueritatem suam orbi demonstrauere terrarum. In illo itaque iudicio uel circa illud iudicium has res didicimus esse uentu-

---

130 Mt. 3, 16 **141** Mt. 17, 1 sq. **145** Ps. 40, 6 **146** Esai. 42, 4

---

135 qui for. ab eius *om. b p*[1] praesciti *A e g ;* abscisi *r* **137** lino *mss plerr.* et lino *B* (*a b ?*) *v* (*cf. l. 121*) **138** non ext. *R G r B D H a e g p* nec ext. *A b v* **142** constrictus *B* **143** sua *om. p* cōsisteret *p* **144** neque *b* **146** ponet *B*[1] **148** ponit *b* **149** de quo] quod *D* uidebimus *b* **150** Et *om. g* **154** tabescent *D*[1] **160** ille] ipse *B*[1] *; om. p* **161** ies. christ. *D H v* **164** seu caecit. *om. b* **165** In *om. e* **166** dicimus *b e*

ras, Helian Thesbiten, fidem Iudaeorum, Antichristum persecuturum, Christum iudicaturum, mortuorum resurrectionem, bonorum malorumque diremptionem, mundi conflagrationem eiusdemque renouationem. Quae omnia quidem uentura esse credendum est ; sed quibus modis et quo ordine ueniant, magis tunc docebit rerum experientia, quam nunc ad perfectum hominum intellegentia ualet consequi. Existimo tamen eo quo a me commemorata sunt ordine esse uentura.

Duo nobis ad hoc opus pertinentes reliqui sunt libri, ut adiuuante Domino promissa compleamus ; quorum erit unus de malorum supplicio, alius de felicitate iustorum ; in quibus maxime, sicut Deus donauerit, argumenta refellentur humana, quae contra praedicta ac promissa diuina sapienter sibi miseri rodere uidentur et salubris fidei nutrimenta uelut V 512 falsa et ridenda contemnunt. Qui uero secundum Deum sapiunt, omnium, quae incredibilia uidentur hominibus et tamen scripturis sanctis, quarum iam ueritas multis modis adserta est, continentur, maximum argumentum tenent ueracem Dei omnipotentiam, quem certum habent nullo modo in eis potuisse mentiri et posse facere quod inpossibile est infideli.

LIBER XXI. μ 617

PL

cap. I Cum per Iesum Christum Dominum nostrum, iudicem 709 uiuorum atque mortuorum, ad debitos fines ambae peruenerint ciuitates, quarum est una Dei, altera diaboli, cuius modi supplicium sit futurum diaboli et omnium ad eum pertinentium, in hoc libro nobis, quantum ope diuina ualebimus, diligentius disputandum est. Ideo autem hunc tenere ordinem malui, et postea disseram de felicitate sanctorum, quoniam utrumque cum corporibus erit et incredibilius uidetur esse in aeternis corpora durare cruciatibus quam sine dolore ullo in aeterna beatitudine permanere ; ac per hoc cum illam poenam non debere esse incredibilem demonstrauero, adiuuabit me plurimum, ut multo facilius omni carens molestia inmortalitas corporis in sanctis futura credatur. Nec a diuinis ordo iste abhorret eloquiis, ubi aliquando quidem bonorum V 513 beatitudo prius ponitur, ut est illud : *Qui bona fecerunt, in resurrectionem uitae ; qui autem mala egerunt, in resurrectio-*

---

167 helian *A* (*cf. 29, 4*) heliam (heliā) *mss plerr.* Eliam *v* **173** *sq.* ualet consequi ad perf. hom. intelligentia *ed. Ben.* **177** suppliciis *B* **178** dñs *D g* refelluntur *b* **181** inridenda *D* **182** omnium *B e v* omnia R *A G r D H a b g p Hoffm.* **183** multi modis *g* **185** quae e^1 **187** infidelibus *b*

I, **1** Quoniam *H* Iesum *mss ; om. Do.* ^{1,2} *Hoffm. Welld.* **3** una est *p v* et alt. *e* **10** cum] quam *b* **13** corporis R *A r B* D^1 *H e ;* corporum *G* D^2 *a b g p v Hoffm.* **14** quaedam *b*

nem iudicii ; sed aliquando et posterius, ut est : *Mittet filius hominis angelos suos, et colligent de regno eius omnia scandala et mittent in caminum ignis ardentem ; illic erit fletus et stridor dentium ; tunc iusti fulgebunt sicut sol in regno Patris sui,* et illud : *Sic ibunt isti in supplicium aeternum, iusti autem in uitam aeternam ;* et in prophetis, quod commemorare longum est, nunc ille, nunc iste ordo, si quis inspiciat, inuenitur. Sed ego istum qua causa elegerim, dixi.

cap. II Quid igitur ostendam, unde conuincantur increduli, posse humana corpora animata atque uiuentia non solum numquam morte dissolui, sed in aeternorum quoque ignium durare tormentis ? Nolunt enim hoc ad Omnipotentis nos referre potentiam, sed aliquo exemplo persuaderi sibi flagitant. Quibus si respondebimus esse animalia profecto corruptibilia, quia mortalia, quae tamen in mediis ignibus uiuant ; nonnullum etiam genus uermium in aquarum calidarum scaturrigine reperiri, quarum feruorem nemo inpune contrectat ; illos autem non solum sine ulla sui laesione ibi esse, sed extra esse non posse : aut nolunt credere, si ostendere non ualemus ; aut, si ualuerimus siue oculis demonstrare res ipsas siue per testes idoneos edocere, non satis esse hoc ad exemplum rei, de qua quaestio est, eadem infidelitate contendent, quia haec PL 710 animalia nec semper uiuunt et in illis feruoribus sine doloribus V 514 uiuunt ; suae quippe naturae conuenientibus uegetantur illis, non crucientur elementis ; quasi non incredibilius sit uegetari quam cruciari talibus rebus. Mirabile est enim dolere in ignibus et tamen uiuere, sed mirabilius uiuere in ignibus nec dolere. Si autem hoc creditur, cur non et illud ?

cap. III Sed nullum est, inquiunt, corpus, quod dolere possit nec possit mori. Et hoc unde scimus ? Nam de corporibus quis certus est daemonum, utrum in eis doleant, quando se affligi magnis cruciatibus confitentur ? Quod si respondetur terrenum corpus solidum scilicet atque conspicuum nullum esse, atque ut uno potius nomine id explicem, nullam esse carnem, μ 619 quae dolere possit morique non possit : quid aliud dicitur, nisi quod sensu corporis homines et experientia collegerunt ? Nullam namque carnem nisi mortalem sciunt ; et haec est eorum tota ratio, ut, quod experti non sunt, nequaquam esse posse arbitrentur. Nam cuius rationis est dolorem facere mortis argumentum, cum uitae potius sit indicium ? Etsi enim

---

I, **17** Io. 5, 29 **20** Mt. 13, 41 sqq. **22** Ib. 25, 46

---

17 et aliq. *b* ; et *sup. l. H* **19** ardentem *mss* ardentis *v* ibi *B H* **20** gentium *e* **21** isti] iniusti *B* e^2 g^1 **23** inspiciet *g* **24** legerim *g*

II, **1** Quiſ *e* ergo *B* **3** aeternum D^1 **9** repperi D^1 contract. *e* illas *g* **12** uoluer. g^1 **13** hoc esse *B v* **14** contendunt *e* haec *om. e*

III, **3** se *om. b* **4** magis *b* **7** et mori *B* **10** tota eor. rat. *B* **12** Et enim

quaerimus, utrum semper possit uiuere : certum tamen est uiuere omne quod dolet doloremque omnem nisi in re uiuente esse non posse. Necesse est ergo ut uiuat dolens, non est necesse ut occidat dolor, quia nec corpora ista mortalia et utique moritura omnis dolor occidit, et ut dolor aliquis possit occidere, illa causa est, quoniam sic est anima conexa huic corpori, ut summis doloribus cedat atque discedat ; quoniam et ipsa compago membrorum atque uitalium sic infirma est, ut eam uim, quae magnum uel summum dolorem facit, non V 515 ualeat sustinere. Tunc autem tali corpori anima et eo conectetur modo, ut illud uinculum, sicut nulla temporis longitudine soluetur, ita nullo dolore rumpatur. Proinde etiamsi caro nunc talis nulla est, quae sensum doloris perpeti possit mortemque non possit : erit tamen tunc talis caro, qualis nunc non est, sicut talis erit et mors qualis nunc non est. Non enim nulla, sed sempiterna mors erit, quando nec uiuere anima poterit Deum non habendo nec doloribus corporis carere moriendo. Prima mors animam nolentem pellit e corpore, secunda mors animam nolentem tenet in corpore ; ab utraque morte PL communiter id habetur, ut quod non uult anima de suo cor- 711 pore patiatur.

Adtendunt autem isti contradictores nullam esse nunc carnem, quae dolorem pati possit mortemque non possit, et non adtendunt esse tamen aliquid tale quod corpore maius sit. Ipse quippe animus, cuius praesentia corpus uiuit et regitur, et dolorem pati potest et mori non potest. Ecce inuenta res est, quae, cum sensum doloris habeat, inmortalis est. Hoc igitur erit tunc etiam in corporibus damnatorum, quod nunc esse scimus in animis omnium. Si autem consideremus diligentius, dolor, qui dicitur corporis, magis ad animam pertinet. Animae est enim dolere, non corporis, etiam quando ei dolendi causa existit a corpore, cum in eo loco dolet, ubi laeditur corpus. Sicut ergo dicimus corpora sentientia et corpora uiuentia, cum ab anima sit corpori sensus et uita : ita corpora dicimus et dolentia, cum dolor corpori nisi ab anima esse non possit. Dolet itaque anima cum corpore in eo loco eius, ubi aliquid contingit ut doleat ; dolet et sola, quamuis sit in V 516 corpore, cum aliqua causa etiam inuisibili tristis est ipsa corpore incolumi ; dolet etiam non in corpore constituta ; nam utique dolebat diues ille apud inferos, quando dicebat :

---

si *p* **17** occidet g^1 **22** conectetur R^1 *G r B H p* E^v -tentur E^{p1} -tententur (?) *g* -titur R^2 *A D a b e v* E^{p2t} **24** soluetur R^1 *r g* -itur R^2 *A G B D H a b e p v* E^{tv} rumpetur g^1 **30** a corp. *D g* ; de corp. *B* **31** dolentem (*bis*) *A e* **39** consensum *g* **40** erit *om. b* **43** enim est *A r v* **44** existat D^1 **45** corpus *om.* R scientia (D^1)*b* **46-47** ita et corpora dicimus dolentia *v* **47** corporis D^1 *a* g^1 **49** contingit *A G r B D H a b g p v E* contigit R *e* *Do.*[2,3] **50** inuisibiliter R *r* (D^1 ?) *H* E^t ipso *D* **51** corpori (D^1 ?) *H* incolomi D^1

Crucior in hac flamma. Corpus autem nec exanime dolet nec animatum sine anima dolet. Si ergo a dolore argumentum recte sumeretur ad mortem, ut ideo mors possit accidere, quia potuit accidere et dolor, magis ad animam pertineret mori, ad quam magis pertinet et dolere. Cum uero illa, quae magis dolere potest, non possit mori, quid momenti affert cur illa corpora, quoniam futura sunt in doloribus, ideo etiam moritura (μ 620) esse credamus ? Dixerunt quidem Platonici ex terrenis corporibus moribundisque membris esse animae et metuere et cupere et dolere atque gaudere ; unde Vergilius: «Hinc, inquit, (id est ex moribundis terreni corporis membris) metuunt cupiuntque, dolent gaudentque.» Sed conuicimus eos in duodecimo huius operis libro, habere animas secundum ipsos ab omni etiam corporis labe purgatas diram cupiditatem, qua rursus incipiunt in corpora uelle reuerti. Vbi autem potest esse cupiditas, profecto etiam dolor potest. Frustrata quippe cupiditas, siue non perueniendo quo tendebat siue amittendo quo peruenerat, uertitur in dolorem. Quapropter si anima, quae uel sola uel maxime dolet, habet tamen quandam pro suo modo inmortalitatem suam, non ideo mori (PL 712) poterunt illa corpora, quia dolebunt. Postremo si corpora faciunt, ut animae doleant, cur eis dolorem possunt, mortem uero inferre non possunt, nisi quia non est consequens, ut mortem faciat quod dolorem facit ? Cur ergo incredibile est ita ignes illis corporibus dolorem posse inferre, non mortem, sicut ipsa corpora dolere animas faciunt, quas tamen non ideo mori cogunt ? Non est igitur necessarium futurae mortis (V 517) argumentum dolor.

cap. IV Quapropter si, ut scripserunt qui naturas animalium curiosius indagarunt, salamandra in ignibus uiuit et quidam notissimi Siciliae montes, qui tanta temporis diuturnitate ac uetustate usque nunc ac deinceps flammis aestuant atque integri perseuerant, satis idonei testes sunt non omne, quod ardet, absumi et anima indicat non omne, quod dolere potest, posse etiam mori : quid adhuc a nobis rerum poscuntur exempla, quibus doceamus non esse incredibile, ut hominum corpora sempiterno supplicio punitorum et igne animam non

---

III, **53** Lc. 16, 24 **64** Aen. 6, 733 **65** L. 14 c. 3 ; 5 **67** Aen. 6, 720 sq.

(*itemque saepius*) non *om.* R *B* in] sine *b* **53-54** nec ex anima dolet nec exanimatum D^2 **55** occidere quia *B* **56** accedere et D^2 **57** qua D^1 **64** cupiunt gaudentque dolentque *B* conuinc. *D* **65** duodecimo *mss* ; quarto decimo *v* (*ipse Augustinus uidetur errasse*) **67** quae (*falso*) *Hoffm. Welld.* **68** frustra D^1 *H* **70** ammitt. D^1 **71** si *om. b* **73** potuerunt R^1 *A b* dolebant *H b* e^1 **77** ignis *b* g^2 **78** tamen *A G r B D H a b e g p v E* (*cf. 2, 7*) ; tormenta R (*cf. 2, 3-4*) **79** ergo *v* **80** augmentum *B*

IV, **1** si ut R *r H v* ; sibi *g* ; sicut *A G B D a b e p* **3** *sq.* diuturn. temp. atque uetust. *v* **4** exestuant e^2 **6** assumi B^1 **9** et igne R *A B* et in igne *G r B D*

amittant et sine detrimento ardeant et sine interitu doleant? Habebit enim tunc istam carnis substantia qualitatem ab illo inditam, qui tam miras et uarias tot rebus indidit, quas uidemus, ut eas, quia multae sunt, non miremur. Quis enim nisi Deus creator omnium dedit carni pauonis mortui ne putesceret? Quod cum auditu incredibile uideretur, euenit ut apud Carthaginem nobis cocta apponeretur haec auis, de cuius pectore pulparum, quantum uisum est, decerptum seruari iussimus; quod post dierum tantum spatium, quanto alia caro quaecumque cocta putesceret, prolatum atque oblatum nihil nostrum offendit olfactum. Itemque repositum post dies amplius quam triginta idem quod erat inuentum est, idemque post annum, nisi quod aliquantum corpulentiae siccioris et contractioris fuit. Quis paleae dedit uel tam frigidam uim, ut obrutas niues seruet, uel tam feruidam, ut poma inmatura V 518 maturet?

De ipso igne mira quis explicet, quo quaeque adusta nigrescunt, cum ipse sit lucidus, et paene omnia, quae ambit et lambit, colore pulcherrimus decolorat atque ex pruna μ 621 fulgida carbonem taeterrimum reddit? Neque id quasi regulariter definitum est; nam e contrario lapides igne candente percocti et ipsi fiunt candidi, et quamuis magis ille rubeat, illi albicent, congruit tamen luci quod album est, sicut nigrum tenebris. Cum itaque ignis in lignis ardeat, ut lapides coquat, PL contrarios habet non in contrariis rebus effectus. Etsi enim 713 lapides et ligna diuersa sunt, contraria tamen non sunt, sicut album et nigrum, quorum in lapidibus unum facit, alterum in lignis, clarus illos clarificans, haec offuscans, cum in illis deficeret, nisi in istis uiueret. Quid, in carbonibus nonne miranda est et tanta infirmitas, ut ictu leuissimo frangantur, pressu facillimo conterantur, et tanta firmitas, ut nullo umore corrumpantur, nulla aetate uincantur, usque adeo ut eos substernere soleant, qui limites figunt, ad conuincendum litigatorem, quisquis post quantalibet tempora extiterit fixumque lapidem limitem non esse contenderit? Quis eos in terra umida infossos, ubi ligna putescerent, tamdiu durare incorruptibiliter posse nisi rerum ille corruptor ignis effecit?

Intueamur etiam miraculum calcis. Excepto eo, de quo iam satis diximus, quod igne candicat, quo alia taetra redduntur, etiam occultissime ab igne ignem concipit eumque iam gleba tangentibus frigida tam latenter seruat, ut nulli

---

H a e g p v Hoffm. **11** istam *sup. l. D* ista *H* **12** et] sed *b* **15** *et* **19** putesc. R, *A* (*lin.* **15**), *D e g*[1] putresc. *A* (*lin.* **19**), *G r B H a b g*[2] *p v* **15** auditu R *G a p ed. princ.* (*Curt. Ruf. 10, 5, 3*) -tum *A r B D H b e g ed. Lou. v Hoffm.*; *cf.* XIV, *24, 27* kartag. *H* **20** nihil R *A G r B D H v* nihilo *e g p Hoffm.* **23** aut quis *g* uel *om. p* **28** pulcerrimo *H* decoloret *D*[1] **29** deterr. *H* **30** diffin. *g* **32** albic.] albescant *b* -scent *H*; albido colore nitescant *B* **33** ut] et *B*; uel *g* **37** claros *D*[2] *b g*[1] **40** et pressu *b e* **41** conuinc. *e* **47** exempto *b* **48** in

nostro sensui prorsus appareat, sed compertus experimento, etiam dum non apparet, sciatur inesse sopitus. Propter quod eam uiuam calcem loquimur, uelut ipse ignis latens anima V 519 sit inuisibilis uisibilis corporis. Iam uero quam mirum est, quod, cum extinguitur, tunc accenditur! Vt enim occulto igne careat, aquae infunditur aquaue perfunditur, et cum ante sit frigida, inde feruescit, unde feruentia cuncta frigescunt. Velut expirante ergo illa gleba discedens ignis, qui latebat, apparet, ac deinde tamquam morte sic frigida est, ut adiecta unda non sit arsura et quam calcem uocabamus uiuam, uocemus extinctam. Quid est quod huic miraculo addi posse uideatur? et tamen additur. Nam si non adhibeas aquam, sed oleum, quod magis fomes est ignis, nulla eius perfusione uel infusione feruescit. Hoc miraculum si de aliquo Indico lapide legeremus siue audiremus et in nostrum experimentum uenire non posset, profecto aut mendacium putaremus aut certe granditer miraremur. Quarum uero rerum ante nostros oculos cotidiana documenta uersantur, non genere minus mirabili, sed ipsa assiduitate uilescunt, ita ut ex ipsa India, quae remota est pars orbis a nobis, desierimus nonnulla mirari, quae ad nos potuerunt miranda perduci.

Adamantem lapidem multi apud nos habent et maxime aurifices insignitoresque gemmarum, qui lapis nec ferro nec igni nec alia ui ulla perhibetur praeter hircinum sanguinem uinci. Sed qui eum habent atque nouerunt, numquid ita mi- PL rantur ut hi, quibus primum potentia eius ostenditur? Quibus 714 autem non ostenditur, fortasse nec credunt; aut si credunt, inexperta mirantur; et si contigerit experiri, adhuc quidem mirantur insolita, sed assiduitas experiendi paulatim subtrahit admirationis incitamentum. Magnetem lapidem noui- μ 622 mus mirabilem ferri esse raptorem; quod cum primum uidi, V 520 uehementer inhorrui. Quippe cernebam a lapide ferreum anulum raptum atque suspensum; deinde tamquam ferro, quod rapuerat, uim dedisset suam communemque fecisset, idem anulus alteri admotus est eundemque suspendit, atque ut ille prior lapidi, sic alter anulus priori anulo cohaerebat; accessit eodem modo tertius, accessit et quartus; iamque sibi per mutua circulis nexis non implicatorum intrinsecus, sed ex-

IV, **65** Plin. 33, 5, 94

igne *e*[2] candescat *B D b p e*[2] quod *al. H e* **52** et sci. in eis esse *g* positus *D b* **56** aquae inf. *D*[2] (-ę *in ras.*), *ed. Lou.*; aqua enim fund. *R*; aqua ei inf. *B*; aqua inf. *A*, *G* (-qua *in ras.*), *r* (*D*[1] *?*) *H a b e g p v* -ue] uero *g* **58** discend. *e g* **59** mortua *A H e*[1] *edd. Er. Lugd. Ven.* **60** aduecta *B*[1] unde *b g* **63** nonnulla *b* **67** quarum rerum uere *b* **68** ocul. nostr. *H v* **74** hircinum sanguinem *R A G r B H a b e ed. Arg.* (*Plin. 37, 4, 59 sqq.*) hircino sanguine *D g p v Hoffm.* (*7, 63*) **80** magneten *D H g* **82** a *om. g* **83** quo *b* **84** et idem *D* idemque *H* **85** eumque *v*

trinsecus adhaerentium quasi catena pependerat anulorum. Quis istam uirtutem lapidis non stuperet, quae illi non solum inerat, uerum etiam per tot suspensa transibat et inuisibilibus ea uinculis subligabat ? Sed multo est mirabilius, quod a fratre et coepiscopo meo Seuero Mileuitano de isto lapide comperi. Se ipsum namque uidisse narrauit, quem ad modum Bathanarius quondam comes Africae, cum apud eum conuiuaretur episcopus, eundem protulerit lapidem et tenuerit sub argento ferrumque super argentum posuerit ; deinde sicut subter mouebat manum, qua lapidem tenebat, ita ferrum desuper mouebatur, atque argento medio nihilque patiente concitatissimo cursu ac recursu infra lapis ab homine, supra ferrum rapiebatur a lapide. Dixi quod ipse conspexi, dixi quod ab illo audiui, cui tamquam ipse uiderim credidi. Quid etiam de isto magnete legerim dicam. Quando iuxta eum ponitur adamans, non rapit ferrum, et si iam rapuerat, ut ei propinquauerit, mox remittit. India mittit hos lapides ; sed si eos nos cognitos iam desistimus admirari, quanto magis illi, a quibus ueniunt, si eos facillimos habent, sic forsitan habent, V 521 ut nos calcem, quam miro modo aqua feruescentem, qua solet ignis extingui, et oleo non feruescentem, quo solet ignis accendi, quia in promptu nobis est, non miramur.

cap. V Verum tamen homines infideles, qui, cum diuina uel praeterita uel futura miracula praedicamus, quae illis experienda non ualemus ostendere, rationem a nobis earum flagitant rerum, quam quoniam non possumus reddere (excedunt enim uires mentis humanae), existimant falsa esse quae dicimus, ipsi de tot mirabilibus rebus, quas uel uidere possumus uel uidemus, debent reddere rationem. Quod si fieri ab homine non posse peruiderint, fatendum est eis non ideo aliquid non fuisse uel non futurum esse, quia ratio inde non potest reddi, PL quando quidem sunt ista, de quibus similiter non potest. Non 715 itaque pergo per plurima, quae mandata sunt litteris, non gesta atque transacta, sed in locis quibusque manentia ; quo si quisquam ire uoluerit et potuerit, utrum uera sint, explorabit ; sed pauca commemoro. Agrigentinum Siciliae salem perhibent, cum fuerit admotus igni, uelut in aqua fluescere ; cum uero ipsi aquae, uelut in igne crepitare. Apud Garamantas quendam fontem tam frigidum diebus, ut non bibatur,

104 Plin. 37, 4, 61

V, **14** Plin. 31, 7, 85

90 uirtutem *R* (*cf.* XXII, *11, 16 ; Rufin. Hist. eccl. 2, 23*) uim *A G r B D H a b e g p v Hoffm. Wey.* (*cf. 84*) **91** in- *sup. l. D* **95** batan. *B* affrice *D* **100** ac decursu *b* **102** ego cred. *b* **103** magnite *g* **104** adamas *B v* **105** propinqu. *mss* (XXII, *8, 144*) approp. *v* **108** *sq.* feruescente *g*

V, **7** uidimus *b* **8** uiderint *R* **10** Non *om. b* **12** potentia *b* **13** inire *b* **15** cum] ut *b* in aquam *D* **16** igni *B* **16-17** garamantes *g*[1]

tam feruidum noctibus, ut non tangatur. In Epiro alium fontem, in quo faces, ut in ceteris, extinguuntur accensae, sed, non ut in ceteris, accenduntur extinctae. Asbeston Arcadiae [μ 623] lapidem propterea sic uocari, quod accensus semel iam non possit extingui. Lignum cuiusdam ficus Aegyptiae, non ut ligna cetera in aquis natare, sed mergi ; et, quod est mirabilius, cum in imo aliquamdiu fuerit, inde ad aquae superficiem [V 522] rursus emergere, quando madefactum debuit umoris pondere praegrauari. Poma in terra Sodomorum gigni quidem et ad maturitatis faciem peruenire ; sed morsu pressuue temptata in fumum ac fauillam corio fatiscente uanescere. Pyriten lapidem Persicum tenentis manum, si uehementius prematur, adurere, propter quod ab igne nomen accepit. In eadem Perside gigni etiam lapidem seleniten, cuius interiorem candorem cum luna crescere atque deficere. In Cappadocia etiam uento equas concipere, eosdemque fetus non amplius triennio uiuere. Tylon Indiae insulam eo praeferri ceteris terris, quod omnis arbor, quae in ea gignitur, numquam nudatur tegmine foliorum.

De his atque aliis innumerabilibus mirabilibus, quae historia non factorum et transactorum, sed manentium locorum tenet, mihi autem aliud agenti ea persequi nimis longum est, reddant rationem, si possunt, infideles isti, qui nolunt diuinis litteris credere; quid aliud quam non putantes eas esse diuinas, eo quod res habeant incredibiles, sicuti hoc est unde nunc agimus. Non enim admittit, inquiunt, ulla ratio, ut caro ardeat neque absumatur, doleat neque moriatur ; ratiocinatores uidelicet magni, qui de omnibus rebus, quas esse mirabiles constat, possint reddere rationem. Reddant ergo de his, quae pauca posuimus, quae procul dubio si esse nescirent et ea futura esse diceremus, multo minus crederent, quam quod nunc dicentibus nobis nolunt credere aliquando uenturum. Quis enim eorum nobis crederet, si, quem ad modum dicimus futura hominum uiua corpora, quae semper arsura atque doli- [PL 716] tura nec tamen aliquando moritura sint, ita diceremus in futuro saeculo futurum salem, quem faceret ignis uelut in [V 523] aqua fluescere, eundemque faceret aqua uelut in igne crepitare ; aut futurum fontem, cuius aqua in refrigerio noctis sic ardeat, ut non possit tangi, in aestibus uero diei sic algeat,

---

18 Plin. 2, 103, 228 **22** sqq. Plin. 13, 7, 56 sq. **31** Plin. 37, 10, 181 **36** Plin. 12, 11, 40

---

18 aephiro *g* **25** humor. *B D H* **27** prensuue *b* **28** ac] aut *b* fatesc. *R G D* **29** Pyritem *v* **30** accep. nom. ab igne *B* **31** seleniten *R B e* seliniten *G r g* sileniten *D a* selenitem *H b p v* eiusque *g* **34** quam triennio *g* thylon *R H* thilon *D* thylen *B* **35** quae] quia *g* **39** nimis *om. A ; cf. 7, 62* **44** nec abs. *v Hoffm.* **46** possent *g* **47** si proc. dub. *p* **49** esse

ut non possit bibi ; aut futurum lapidem, uel eum qui suo calore manum constringentis adureret, uel eum qui undecumque accensus extingui omnino non posset, et cetera quae praetermissis aliis innumeris commemoranda interim duxi ? Haec ergo in illo saeculo, quod futurum est, si diceremus futura nobisque increduli responderent : « Si uultis ut ea credamus, de singulis reddite rationem » : nos non posse confiteremur, eo quod istis et similibus Dei miris operibus infirma mortalium ratiocinatio uinceretur ; fixam tamen apud nos esse rationem, non sine ratione Omnipotentem facere, unde animus humanus infirmus rationem non potest reddere ; et in multis quidem rebus incertum nobis esse quid uelit, illud tamen esse certissimum, nihil eorum illi esse inpossibile, quaecumque uoluerit ; eique nos credere praedicenti, quem neque inpotentem neque mentientem possumus credere. Hi tamen fidei reprehensores exactoresque rationis quid ad ista respondent, de quibus ratio reddi ab homine non potest, et tamen sunt, et ipsi rationi naturae uidentur esse contraria ? Quae μ 624
si futura esse diceremus, similiter a nobis, sicut eorum quae futura esse dicimus, ab infidelibus ratio posceretur. Ac per hoc, cum in talibus operibus Dei deficiat ratio cordis et sermonis humani, sicut ista non ideo non sunt, sic non ideo etiam illa non erunt, quoniam ratio de utrisque ab homine non potest reddi.

cap. VI Hic forte respondeant : « Prorsus nec ista sunt nec ista V 524
credimus ; falsa de his dicta, falsa conscripta sunt » ; et adiciant ratiocinantes atque dicentes : « Si talia credenda sunt, credite et uos quod in easdem litteras est relatum, fuisse uel esse quoddam Veneris fanum atque ibi candelabrum et in eo lucernam sub diuo sic ardentem, ut eam nulla tempestas, nullus imber extingueret, unde sicut ille lapis, ita ista λύχνος ἄσβεστος, id est lucerna inextinguibilis, nominata est. » Quod propterea poterunt dicere, ut respondendi nobis angustias ingerant ; quia si dixerimus non esse credendum, scripta illa miraculorum infirmabimus ; si autem credendum esse concesserimus, firmabimus numina paganorum. Sed nos, sicut iam in libro duodeuicensimo huius operis dixi, non habemus necesse omnia credere, quae historia continet gentium, cum et ipsi inter se historici, sicut ait Varro, quasi data opera et

---

VI, **13** C. 18, l. 23

---

uent. *B e* **57** bibi non possit *v* **57** qui suo — eum (**58**) *om.* D^1 **59** possit D^2 *b* **60** dixi D^1 *H* **63-64** confitemur D^1 **67** humanus *om.* *B* **74** sunt *om.* *b* uidere e^1 ; uideantur *b*

VI, **1** hic ergo forte *R* **4** in eisd. litteris *B* D^2 **7** lychnos *B* lichn. *H* licn. *D* **8** asbestos *mss* **10** scripturam illam e^1 **12** confirmabimus *v* **13** duodecimo D^1

quasi ex industria per multa dissentiant ; sed ea, si uolumus, credimus, quae non aduersantur libris, quibus non dubitamus oportere nos credere. De his autem miraculorum locis nobis ad ea, quae futura persuadere incredulis uolumus, satis illa sufficiant, quae nos quoque possumus experiri, et eorum testes PL idoneos non difficile est inuenire. De isto autem fano Veneris 717 et lucerna inextinguibili non solum in nullas coartamur angustias, uerum etiam latitudinis nobis campus aperitur. Addimus enim ad istam lucernam inextinguibilem et humanarum et magicarum, id est per homines daemonicarum artium et ipsorum per se ipsos daemonum multa miracula ; quae si V 525 negare uoluerimus, eidem ipsi cui credimus sacrarum litterarum aduersabimur ueritati. Aut ergo in lucerna illa mechanicum aliquid de lapide asbesto ars humana molita est aut arte magica factum est, quod homines illo mirarentur in templo, aut daemon quispiam sub nomine Veneris tanta se efficacia praesentauit, ut hoc ibi prodigium et appareret hominibus et diutius permaneret. Inliciuntur autem daemones ad inhabitandum per creaturas, quas non ipsi, sed Deus condidit, delectabilibus pro sua diuersitate diuersis, non ut animalia cibis, sed ut spiritus signis, quae cuiusque delectationi congruunt, per uaria genera lapidum herbarum, lignorum animalium, carminum rituum. Vt autem inliciantur ab hominibus, prius eos ipsi astutissima calliditate seducunt, uel inspirando eorum cordibus uirus occultum uel etiam fallacibus amicitiis apparendo, eorumque paucos discipulos suos faciunt plurimorumque doctores. Neque enim potuit, nisi primum ipsis docentibus, disci quid quisque illorum appetat, quid exhorreat, quo inuitetur nomine, quo cogatur ; unde μ 625 magicae artes earumque artifices extiterunt. Maxime autem possident corda mortalium, qua potissimum possessione gloriantur, cum se transfigurant in angelos lucis. Sunt ergo facta eorum plurima, quae quanto magis mirabilia confitemur, tanto cautius uitare debemus ; sed ad hoc, unde nunc agimus, nobis etiam ipsa proficiunt. Si enim haec inmundi daemones possunt, quanto potentiores sunt sancti angeli, quanto potentior his omnibus Deus, qui tantorum miraculorum effectores etiam ipsos angelos fecit !

Quam ob rem si tot et tanta mirifica, quae μηχανήματα appellant, Dei creatura utentibus humanis artibus fiunt, ut ea qui nesciunt opinentur esse diuina (unde factum est, ut in V 526

---

47 2. Cor. 11, 14

---

18 oportere *om.* B^1 **19** credulis *b* **20** sufficiant R *r D* sufficiunt *A G B H a b e g p v Hoffm. Wey.* **31** demonum *b* **40** in eorum *b* **42** potuit] placuit *b* **43** appareat *b* **44** coagatur *e* **51-52** *ut editur mss plerr. ;* potentior est his (*a g ?*) *v Hoffm.* **53** facit *b* **54** moechanismata *b*

quodam templo lapidibus magnetibus in solo et camera proportione magnitudinis positis simulacrum ferreum aeris illius medio inter utrumque lapidem ignorantibus, quid sursum esset ac deorsum, quasi numinis potestate penderet ; quale aliquid etiam in illa lucerna Veneris de lapide asbesto ab artifice fieri PL potuisse iam diximus) ; si magorum opera, quos nostra scriptu- 718 ra ueneficos et incantatores uocat, in tantum daemones extollere potuerunt, ut congruere hominum sensibus sibi nobilis poeta uideretur, de quadam femina, quae tali arte polleret, dicens :

Haec se carminibus promittit soluere mentes
Quas uelit, ast aliis duras inmittere curas,
Sistere aquam fluuiis et uertere sidera retro ;
Nocturnosque ciet manes : mugire uidebis
Sub pedibus terram et descendere montibus ornos :

quanto magis Deus potens est facere quae infidelibus sunt incredibilia, sed illius facilia potestati ; quando quidem ipse lapidum aliarumque uim rerum et hominum ingenia, qui ea miris utuntur modis, angelicasque naturas omnibus terrenis potentiores animantibus condidit, uniuersa mirabilia mirabili uincente uirtute et operandi iubendi sinendique sapientia, utens omnibus tam mirabiliter, quam creauit.

cap. VII Cur itaque facere non possit Deus, ut et resurgant corpora mortuorum et igne aeterno crucientur corpora damnatorum, V 527 qui fecit mundum in caelo in terra, in aere in aquis innumerabilibus miraculis plenum, cum sit omnibus quibus plenus est procul dubio maius et excellentius etiam mundus ipse miraculum ? Sed isti, cum quibus uel contra quos agimus, qui et Deum esse credunt, a quo factus est mundus, et deos ab illo factos, per quos ab illo administratur mundus, et miraculorum effectrices siue spontaneorum siue cultu et ritu quolibet impetratorum siue etiam magicorum mundanas uel non negant uel insuper et praedicant potestates, quando eis rerum uim mirabilem proponimus aliarum, quae nec animalia sunt rationalia nec ulla ratione praediti spiritus, sicut sunt ea, quorum pauca commemorauimus, respondere adsolent : « Vis est ista naturae, natura eorum sic sese habet, propriarum

---

60 Plin. 34, 14, 148 ; Rufin. Hist. eccl. 2, 23 **71** Aen. 4, 487 sqq.

---

57 magnit. *g* in cam. *B D e* **59** inter *om. e* **60** pendere *b* **63** in *om. e* **69** aquas *r D b* **71** hornos *p* ornas *D* **74** quia ea *e*

VII, **1** et *om. B H b g* **2** et in igne *B b g* **3** et in terra et in *b* aera *D* **8** administrari *p* hic mund. *B e* **9** quodlib. *e* **10** impetrat. (inp.) *A G r B g p E* ; imperit. *R D²* ; imperat. *D¹ H v* (*cf.* x, *10*, *27 sq.*) **12** uim *om. R A* **13** praedicti *H b* sicuti *b* **15** sese *R D² H g E* ; esse *A p* ; se *B D¹* (*a b e ?*) *v*

sunt istae efficaciae naturarum. » Tota itaque ratio est, cur μ 626 Agrigentinum salem flamma fluere faciat, aqua crepitare, quia haec est natura eius. At hoc esse potius contra naturam uidetur, quae non igni, sed aquae dedit salem soluere, torrere autem igni, non aquae. Sed ista, inquiunt, salis huius naturalis est uis, ut his contraria patiatur. Haec igitur ratio redditur et de illo fonte Garamantico, ubi una uena friget diebus, noctibus feruet, ui utraque molesta tangentibus ; haec et de illo alio, qui cum sit contrectantibus frigidus et facem sicut alii fontes extinguat accensam, dissimiliter tamen atque mirabiliter idem ipse accendit extinctam ; haec et de lapide asbesto, qui cum ignem nullum habeat proprium, accepto PL tamen sic ardet alieno, ut non possit extingui ; haec de ceteris, 719 quae piget retexere, quibus licet uis insolita contra naturam inesse uideatur, alia tamen de illis non redditur ratio, nisi ut dicatur hanc eorum esse naturam. Breuis sane ista est ratio, V 528 fateor, sufficiensque reponsio. Sed cum Deus auctor sit naturarum omnium, cur nolunt fortiorem nos reddere rationem, quando aliquid uelut inpossibile nolunt credere eisque redditionem rationis poscentibus respondemus hanc esse uoluntatem omnipotentis Dei ? qui certe non ob aliud uocatur omnipotens, nisi quoniam quidquid uult potest, qui potuit creare tam multa, quae nisi ostenderentur aut a credendis hodieque dicerentur testibus, profecto inpossibilia putarentur, non solum quae ignotissima apud nos, uerum etiam quae notissima posui. Illa enim quae [apud nos] praeter eos, quorum de his libros legimus, non habent testem et ab eis conscripta sunt, qui non sunt diuinitus docti atque humanitus falli forte potuerunt, licet cuique sine recta reprehensione non credere.

Nam nec ego uolo temere credi cuncta quae posui, quia nec a me ipso ita creduntur, tamquam nulla de illis sit in mea cogitatione dubitatio, exceptis his, quae uel ipse sum expertus et cuiuis facile est experiri ; sicut de calce, quod feruet in aqua, in oleo frigida est ; de magnete lapide, quod nescio qua sorbitione insensibili stipulam non moueat et ferrum rapiat ; de carne non putescente pauonis, cum putuerit et Platonis ; de palea sic frigente, ut fluescere niuem non sinat, sic calente ut maturescere poma compellat ; de igne fulgido, quod secundum suum fulgorem lapides coquendo candificet et contra eundem suum fulgorem uerendo plurima offuscet. Tale est

---

Hoffm. **16** totaque rat. *p* **19** quia *b* **21** ut his] uti *g* **22** agramant. *e* **23** ui] ut *b* mol. sit *b* **28** haec et de *b g* **32** deus *sup. l. D* **33** uolunt *B* e^2 **38** hodie/// *D* **39** test. dic. *B v* **41** illa etiam *H* apud nos *A B D v* ; *om.* R *r H a b p Wey.* ; *cf. l. 40* **48** cuius *H e g* **51** putesc. .. putuerit (putau. *A*) R *A* D^1 B^2 (b^1 ?) E^t ; putresc. .. putuerit B^1 ; putresc. .. putruer. *G r* (D^2 ?) *a* b^2 *g p v* **52** frigescente *g* **54** suam (*err.*) *Hoffm. Welld.* **55** est *om.* R^1

et quod nigrae maculae offunduntur ex oleo splendido, similiter nigrae lineae de candido inprimuntur argento, de carbonibus etiam, quod accendente igne sic uertantur in contrarium, ut de lignis pulcherrimis taetri, fragiles de duris, inputribiles V 529 de putribilibus fiant. Haec ipse quaedam cum multis, quaedam cum omnibus noui, et alia plurima, quae huic libro inserere longum fuit. De his autem, quae posui non experta, sed lecta, praeter de fonte illo, ubi faces et extinguuntur ardentes et accenduntur extinctae, et de pomis terrae Sodomorum forinsecus quasi maturis, intrinsecus fumeis, nec testes aliquos idoneos, a quibus utrum uera essent audirem, potui reperire. Et illum quidem fontem non inueni qui in Epiro uidisse se dicerent, sed qui in Gallia similem nossent μ 627 non longe a Gratianopili ciuitate. De fructibus autem arborum Sodomitarum non tantum litterae fide dignae indicant, uerum etiam tam multi se loquuntur expertos, ut hinc dubitare non possim. Cetera uero sic habeo, ut neque neganda neque adfirmanda decreuerim ; sed ideo etiam ipsa posui, PL 720 quoniam apud eorum, contra quos agimus, historicos legi, ut ostenderem qualia multa multique illorum nulla reddita ratione in suorum litteratorum scripta litteris credant, qui nobis credere, quando id, quod eorum experientiam sensumque transgreditur, omnipotentem Deum dicimus esse facturum, nec reddita ratione dignantur. Nam quae melior et ualidior ratio de rebus talibus redditur, quam cum Omnipotens ea posse facere perhibetur et facturus dicitur, quae praenuntiasse ibi legitur, ubi alia multa praenuntiauit, quae fecisse monstratur ? Ipse quippe faciet, quia se facturum esse praedixit, quae inpossibilia putantur, qui promisit et fecit ut ab incredulis gentibus incredibilia crederentur.

cap. VIII Si autem respondent propterea se non credere quae de V 530 humanis semper arsuris nec umquam morituris corporibus dicimus, quia humanorum corporum naturam nouimus longe aliter institutam, unde nec illa ratio hinc reddi potest, quae de illis naturis mirabilibus reddebatur, ut dici possit : « Vis ista naturalis est, rei huius ista natura est » ; quoniam scimus humanae carnis istam non esse naturam : habemus quidem quod respondeamus de litteris sacris, hanc ipsam scilicet humanam carnem aliter institutam fuisse ante peccatum, id est, ut posset numquam perpeti mortem ; aliter autem post pec-

---

56 quod et *v* effund. *p* **58** acced. *D* **59** flagil. *e* **63-64** et exting. *R A D H e g* ; et *om. B* (*a b p ?*) *v Hoffm.* **64** terrae *om. B* **71** multi eloq. *b* locunt. *D H* **72** possint *b* **79** nec hac redd. *B* nec ad redditam rationem *b* **83** facit *b* esse] ipse E^{v} ; *om. H* inposs. esse *B e*

VIII, **4** hic *H b* E^{tv} hic credi $e^{marg.}$ **5** naturalibus e^{2} **8** quid *A* $H^{corr.}$

catum, qualis in aerumna huius mortalitatis innotuit, ut perpetem uitam tenere non possit ; sic ergo aliter, quam nobis nota est, instituetur in resurrectione mortuorum. Sed quoniam istis non credunt litteris, ubi legitur qualis in paradiso uixerit homo quantumque fuerit a necessitate mortis alienus (quibus utique si crederent, non cum illis de poena damnatorum, quae futura est, operosius ageremus) : de litteris eorum, qui doctissimi apud illos fuerunt, aliquid proferendum est, quo appareat posse fieri, ut aliter se habeat quaeque res, quam prius in rebus innotuerat suae determinatione naturae.

Est in Marci Varronis libris, quorum inscriptio est : De gente populi Romani, quod eisdem uerbis, quibus ibi legitur, et hic ponam : « In caelo, inquit, mirabile extitit portentum ; nam ⟨in⟩ stella Veneris nobilissima, quam Plautus Vesperuginem, Homerus Hesperon appellat, pulcherrimam dicens, V 531 Castor scribit tantum portentum extitisse, ut mutaret colorem, magnitudinem, figuram, cursum ; quod factum ita neque antea nec postea sit. Hoc factum Ogygo rege dicebant Adrastos Cyzicenos et Dion Neapolites, mathematici nobiles. » Hoc certe Varro tantus auctor portentum non appellaret, nisi PL 721 esse contra naturam uideretur. Omnia quippe portenta contra naturam dicimus esse ; sed non sunt. Quo modo est enim μ 628 contra naturam, quod Dei fit uoluntate, cum uoluntas tanti utique conditoris conditae rei cuiusque natura sit ? Portentum ergo fit non contra naturam, sed contra quam est nota natura. Quis autem portentorum numerat multitudinem, quae historia gentium continetur ? Sed nunc in hoc uno adtendamus, quod ad rem, de qua agimus, pertinet. Quid ita dispositum est ab auctore naturae caeli et terrae, quem ad modum cursus ordinatissimus siderum ? Quid tam ratis legibus fixisque firmatum ? Et tamen, quando ille uoluit, qui summo regit imperio ac potestate quod condidit, stella prae ceteris magnitudine ac splendore notissima colorem, magnitudinem, figuram et (quod est mirabilius) sui cursus ordinem legemque mutauit. Turbauit profecto tunc, si ulli iam fuerunt, canones astrologorum, quos uelut inerrabili computatione de praeteritis ac futuris astrorum motibus conscriptos habent, quos canones sequendo ausi sunt dicere, hoc, quod de Lucifero

---

VIII, **25** Amphitr. I, I, 119 (u. 275) Iliad. 22, 318

---

p E^{tv} **11** aer.] poena e^1 **12** perpetuam *A* **13** notum *b* **14** isti *b* **23** id port. R in stella *v ed. Lou.* ; in *om.* R *A G r D H b e g* ; stellam uen. nobilissimam *B a p ed. princ. Hoffm.* **25** pulcherrimum g^1 **27-28** neque postea *ed. Ben.* **28** ogygo *mss* (ogyro *B*) ; *cf.* XVIII, *8, 40* Ogyge *v* **28-29** adrastos cyzicenos (cyzec. *B*) R *A B H e g p* -stus -nus *v* cyzycenes (*superscr.* cizi-) *D* **29** dio neapol. *B* dione apol. (appol. *b*) R *b* Dio Neap. *Wey.* (*sec.Domb. coniect.*) **37** hoc *om. p* **38** quicquid *g* **41** firmatur *b* **43** atque *v* **45** illa si iam *p* **46** ueluti *p* inerrabili R *G r B H* (*a p ?*) *v* itinerabili g^1 inenarrab. *A D b e* g^2 **47** quod *b*

contigit, nec antea nec postea contigisse. Nos autem in diuinis libris legimus etiam solem ipsum et stetisse, cum hoc a Domino Deo petiuisset uir sanctus Iesus Naue, donec coeptum V 532 proelium uictoria terminaret, et retrorsum redisse, ut regi Ezechiae quindecim anni ad uiuendum additi hoc etiam prodigio promissioni Dei significarentur adiuncto. Sed ista quoque miracula, quae meritis sunt concessa sanctorum, quando credunt isti facta, magicis artibus tribuunt. Vnde illud est, quod superius commemoraui dixisse Vergilium :

Sistere aquam fluuiis et uertere sidera retro.

Nam et fluuium stetisse superius inferiusque fluxisse, cum populus Dei ductore supra memorato Iesu Naue uiam carperet, et Helia propheta transeunte ac postea discipulo eius Helisaeo id esse factum in sacris litteris legimus, et retro uersum fuisse maximum sidus regnante Ezechia modo commemorauimus. Quod uero de Lucifero Varro scripsit, non est illic dictum alicui petenti homini id fuisse concessum.

Non ergo de notitia naturarum caliginem sibi faciant infideles, quasi non possit in aliqua re diuinitus fieri aliud, quam in eius natura per humanam suam experientiam cognouerunt ; quamuis et ipsa, quae in rerum natura omnibus nota sunt, non minus mira sint, essentque stupenda considerantibus cunctis, si solerent homines mirari mira nisi rara. Quis enim consulta ratione non uideat in hominum innumerabili numerositate et tanta naturae similitudine ualde mirabiliter sic habere singulos singulas facies, ut nisi inter se similes essent, non discerneretur species eorum ab animalibus ceteris ; et rursum nisi inter se dissimiles essent, non discernerentur singuli ab hominibus ceteris ? Quos ergo similes confitemur, eos- PL 722 dem dissimiles inuenimus. Sed mirabilior est consideratio V 533 dissimilitudinis, quoniam similitudinem iustius uidetur exposcere natura communis. Et tamen quoniam quae sunt rara ipsa sunt mira, multo amplius admiramur quando duos ita similes reperimus, ut in eis discernendis aut semper aut frequenter erremus.

Sed quod dixi scriptum a Varrone, licet eorum sit historicus idemque doctissimus, fortasse uere factum esse non μ 629

---

51 Ios. 10, 13 **55** Esai. 38, 8 **58** Aen. 4, 489 **61** Ios. 3, 16 **62** 2. (4.) Reg. 2, 8 ; 14

---

50 et *om. b* hoc *om.* B^1 **51** ihū D^1 **54** promissionis *p* **59** -que *om. e* **61** Hel.] alio *b* **62** idem *b* **65** id *om. B* **66** Non *om. b* fac. sibi B^1 *p* **67** in alia *B* **67-68** quam in] quamdiu *Hoffm.* (*falso*) **68** cognou. *om. b* **70** miranda s. *B* **71** enim *om. r* **75** discernerentur *B D H* g^1 **76** rursum *R G r D H* rursus *A B b e p v Hoffm.* **84** a *om. e* **85** non esse *a* ; non

credunt ; aut quia non diu mansit alius eiusdem sideris cursus, sed reditum est ad solitum, minus isto mouentur exemplo. Habent ergo aliud, quod etiam nunc possit ostendi eisque puto debere sufficere, quo commoneantur, cum aliquid aduerterint in aliqua institutione naturae eamque sibi notissimam fecerint, non se inde Deo debere praescribere, quasi eam non possit in longe aliud, quam eis cognita est, uertere atque mutare. Terra Sodomorum non fuit utique ut nunc est, sed iacebat simili ceteris facie eademque uel etiam uberiore fecunditate pollebat ; nam Dei paradiso in diuinis eloquiis comparata est. Haec postea quam tacta de caelo est, sicut illorum quoque adtestatur historia et nunc ab eis qui ueniunt ad loca illa conspicitur, prodigiosa fuligine horrori est et poma eius interiorem fauillam mendaci superficie maturitatis includunt. Ecce non erat talis, et talis est. Ecce a conditore naturarum natura eius in hanc foedissimam diuersitatem mirabili mutatione conuersa est ; et quod post tam longum accidit tempus, tam longo tempore perseuerat.

Sicut ergo non fuit inpossibile Deo, quas uoluit instituere, sic ei non est inpossibile, in quidquid uoluerit, quas instituit, mutare naturas. Vnde illorum quoque miraculorum multitudo siluescit, quae monstra ostenta, portenta prodigia nuncupantur ; quae recolere et commemorare si uelim, huius V 534 operis quis erit finis ? Monstra sane dicta perhibent a monstrando, quod aliquid significando demonstrent, et ostenta ab ostendendo, et portenta a portendendo, id est praeostendendo, et prodigia, quod porro dicant, id est futura praedicant. Sed uiderint eorum coniectores, quo modo ex eis siue fallantur siue instinctu spirituum, quibus cura est tali poena dignos animos hominum noxiae curiositatis retibus implicare, etiam uera praedicant siue multa dicendo aliquando in aliquid ueritatis incurrant. Nobis tamen ista, quae uelut contra naturam fiunt et contra naturam fieri dicuntur (quo more hominum locutus est et apostolus dicendo contra naturam in olea insitum oleastrum factum esse participem pinguedinis oleae) et monstra ostenta, portenta prodigia nuncupantur, hoc monstrare debent, hoc ostendere uel praeostendere, hoc praedicere, quod facturus sit Deus, quae de corporibus hominum se praenuntiauit esse facturum, nulla impediente difficultate, nulla PL praescribente lege naturae. Quo modo autem praenuntiauerit, 723

95 Gen. 13, 10 **97** Tac. Hist. 5, 7

om. e **86** alius *mss ;* talis *v* **87** redditum *A b e* **89** commoueantur *B* **90-91** Rom. 11, 17 sqq. ; 24 **99** mendacis *B* -dacii *b p* mat.] auctoritatis D^2 (*in ras.*), *b* **103** perseueratur *b* **107** silu.] uilescit g^2 *;* si uilesc. *D H* qua D^1 **109** perhibentur H^2 *b* **112** praedicent *b* **114** est *sup. l. B* **116** praedicunt D^1 *b* **118** homin. *om. H* **119** in oliua *D* (*sup. l.*) **120** pinguid. D^1 g^1 oliuę $D^{marg.}$ **12** praedicare *p* **123** se *om. g*

satis in libro superiore docuisse me existimo, decerpendo de scripturis sanctis et nouis et ueteribus non quidem omnia ad hoc pertinentia, sed quae sufficere huic operi iudicaui.

cap. IX Quod igitur de sempiterno supplicio damnatorum per suum prophetam Deus dixit, fiet, omnino fiet : *Vermis eorum non morietur et ignis eorum non extinguetur.* Ad hoc enim uehementius commendandum etiam Dominus Iesus, cum membra quae hominem scandalizant pro his hominibus poneret, quos ut sua membra dextra quis diligit, eaque praeciperet ampu- V 535 tari : *Bonum est tibi,* inquit, *debilem introire in uitam quam* μ 630 *duas manus habentem ire in gehennam, in ignem inextinguibilem, ubi uermis eorum non moritur et ignis non extinguitur.* Similiter de pede : *Bonum est tibi,* inquit, *claudum introire in uitam aeternam quam duos pedes habentem mitti in gehennam ignis inextinguibilis, ubi uermis eorum non moritur et ignis non extinguitur.* Non aliter ait et de oculo : *Bonum est tibi luscum introire in regnum Dei quam duos oculos habentem mitti in gehennam ignis, ubi uermis eorum non moritur et ignis non extinguitur.* Non eum piguit uno loco eadem uerba ter dicere. Quem non terreat ista repetitio et illius poenae commendatio tam uehemens ore diuino ?

Vtrumque autem horum, ignem scilicet atque uermem, qui uolunt ad animi poenas, non ad corporis pertinere, dicunt etiam uri dolore animi sero atque infructuose paenitentes eos, qui fuerint a regno Dei separati, et ideo ignem pro isto dolore urente non incongrue poni potuisse contendunt ; unde illud apostoli est : *Quis scandalizatur, et non ego uror ?* Eundem etiam uermem putant intellegendum esse. Nam scriptum est, inquiunt : *Sicut tinea uestimentum et uermis lignum, sic maeror excruciat cor uiri.* Qui uero poenas et animi et corporis in illo supplicio futuras esse non dubitant, igne uri corpus, animum autem rodi quodam modo uerme maeroris adfirmant. V 536 Quod etsi credibilius dicitur, quia utique absurdum est, ibi dolorem aut corporis aut animi defuturum : ego tamen facilius est ut ad corpus dicam utrumque pertinere quam neutrum, et ideo tacitum in illis diuinae scripturae uerbis animi dolo-

IX, **3** Esai. 66, 24 **16** Mr. 9, 42 (43) sqq. **24** 2. Cor. 11, 29 **27** Prou. 25, 20

IX, **2** dicit *b* **3** extinguitur R **7** tibi *sup. l. D* uit. aeternam quam *B* **8** ire] mitti *b* in² *sup. l. D ; om. b* **9** moritur R *G r B D² H b v sec. Graec.* (XIV, *8, 6*) morietur *A* (*D¹ ?*) *a e g p Hoffm.* ignis eorum non *p v* extinguitur R *G² r B D H v* extinguetur *A G¹ a b g Hoffm.* **10** est *om. B* inq. tibi *g* clodum *e¹* **12** *sq.* morietur .. extinguetur *A D¹ b* (*item lin. 17 D*) **13** tibi est *p* **14** in *om. b* **16** eum R *r B D H a e p v ;* enim *A b g ;* enim eum *G* **17** commendatio R *A G r D H a b e¹ p* (*4*) commonitio *g* (*ex* commun. *corr.*), *Hoffm.* com(m)inatio *B e*^marg. *v ; cf. 18, 62 sqq.* **19** autem *om. B* atque] et *p* **21** paenitentis *B v* **24** non ego R *g Clarom. br ;* ego non *G r B D H a b e p v ;* non *om. A* **29** erroris *b* **30** etsi] et *e* **33** in *om. g*

rem, quoniam consequens esse intellegitur, etiamsi non dica-
tur, ut corpore sic dolente animus quoque sterili paenitentia
crucietur. Legitur quippe et in ueteribus scripturis : *Vindicta
carnis impii ignis et uermis*. Potuit breius dici : Vindicta impii.
Cur ergo dictum est : *carnis impii*, nisi quia utrumque, id est
et ignis et uermis, poena erit carnis ? Aut si uindictam carnis
propterea dicere uoluit, quia hoc in homine uindicabitur, quod PL
secundum carnem uixerit (propter hoc enim ueniet in mortem 724
secundam, quam significauit apostolus dicens : *Si enim secun-
dum carnem uixeritis, moriemini)*, eligat quisque quod placet,
aut ignem tribuere corpori, animo uermem, hoc proprie, illud
tropice, aut utrumque proprie corpori. Iam enim satis supe-
rius disputaui posse animalia etiam in ignibus uiuere, in ustio-
ne sine consumptione, in dolore sine morte, per miraculum
omnipotentissimi Creatoris ; cui hoc possibile esse qui negat,
a quo sit quidquid in naturis omnibus miratur ignorat. Ipse
est enim Deus, qui omnia in hoc mundo magna et parua mi-
racula, quae commemorauimus, et incomparabiliter plura,
quae non commemorauimus fecit, eademque ipso mundo
uno atque omnium maximo miraculo inclusit. Eligat ergo
unum e duobus quisque quod placet, utrum et uermem ad
corpus proprie an ad animum translato a corporalibus ad in-
corporalia uocabulo existimet pertinere. Quid autem horum
uerum sit, res ipsa expeditius indicabit, quando erit scientia
tanta sanctorum, ut eis cognoscendarum illarum poenarum V 537
necessaria non sit experientia, sed ea, quae tunc erit plena μ 631
atque perfecta, ad hoc quoque sciendum sapientia sola suf-
ficiat (nunc enim ex parte scimus, donec ueniat quod per-
fectum est) ; dum tamen nullo modo illa corpora talia futura
esse credamus, ut nullis ab igne afficiantur doloribus.

cap. X Hic occurrit quaerere : Si non erit ignis incorporalis, sicut
est animi dolor, sed corporalis, tactu noxius, ut eo possint
corpora cruciari : quo modo in eo erit etiam poena spirituum
malignorum ? Idem quippe ignis erit, supplicio scilicet homi-
num adtributus et daemonum, dicente Christo : *Discedite a
me, maledicti, in ignem aeternum, qui paratus est diabolo et*

---

37 Eccli. 7, 19 **43** Rom. 8, 13 **62** Cf. 1. Cor. 13, 9

---

38 id est *sup. l. B* (*om* et) **40** uolunt *b* **44** corpore aut *g* **47** sine *sup. l. B* ; *om. g* consumatione *g* **49** omn.] ab hominibus *b* ignoratur *b* **51** plura *om.* B^1 **52** ipsa *g* modo *b* **54** e *mss* ; de *v* quid *b* **55-56** incorruptilia D^1 **56** extimet *A* aestimet *e* horum *om.* e^1 ; orum *g* ; istorum *B* **60** perfecta scientia D^2 **60-61** sufficiet D^2

X, **1** sicut n̄ est *B* **2** corporali facto *b* **5** et] ac *b* **6** praeparat. *g* diabu-

angelis eius. Nisi quia sunt quaedam sua etiam daemonibus corpora, sicut doctis hominibus uisum est, ex isto aere crasso atque umido, cuius inpulsus uento flante sentitur. Quod genus elementi si nihil igne perpeti posset, non ureret feruefactus in balneis. Vt enim urat, prior uritur facitque cum patitur. Si autem quisquam nulla habere corpora daemones adseuerat, non est de hac re aut laborandum operosa inquisitione aut contentiosa disputatione certandum. Cur enim non dicamus, quamuis miris, tamen ueris modis etiam spiritus incorporeos posse poena corporalis ignis affligi, si spiritus hominum, etiam PL ipsi profecto incorporei, et nunc potuerunt includi corporali- 725 bus membris et tunc poterunt corporum suorum uinculis V 538 insolubiliter alligari ? Adhaerebunt ergo, si eis nulla sunt corpora, spiritus daemonum, immo spiritus daemones, licet incorporei corporeis ignibus cruciandi, non ut ignes ipsi, quibus adhaerebunt, eorum iunctura inspirentur et animalia fiant, quae constent spiritu et corpore, sed, ut dixi, miris et ineffabilibus modis adhaerendo, accipientes ex ignibus poenam, non dantes ignibus uitam ; quia et iste alius modus, quo corporibus adhaerent spiritus et animalia fiunt, omnino mirus est nec conprehendi ab homine potest, et hoc ipse homo est.

Dicerem quidem sic arsuros sine ullo suo corpore spiritus, sicut ardebat apud inferos ille diues, quando dicebat : *Crucior in hac flamma*, nisi conuenienter responderi cernerem talem fuisse illam flammam, quales oculi quos leuauit et Lazarum uidit, qualis lingua cui umorem exiguum desiderauit infundi, qualis digitus Lazari de quo id sibi fieri postulauit ; ubi tamen erant sine corporibus animae. Sic ergo incorporalis et illa flamma qua exarsit et illa guttula quam poposcit, qualia sunt etiam uisa dormientium siue in ecstasi cernentium res incorporales, habentes tamen similitudinem corporum. Nam et ipse homo cum spiritu, non corpore, sit in talibus uisis, ita se tamen tunc similem suo corpori uidet, ut discernere omnino non possit. At uero gehenna illa, quod etiàm stagnum ignis et sulphuris dictum est, corporeus ignis erit et cruciabit corpora damnatorum, aut et hominum et daemonum, solida hominum, aeria daemonum, aut tantum hominum corpora cum spiritibus, daemones autem spiritus sine corporibus haerentes sumendo poenam, non inpertiendo uitam corporalibus ignibus. V 539 Vnus quippe utrisque ignis erit, sicut Veritas dixit.

X, **7** Mt. 25, 41 **30** Lc. 16, 24 **41** Apoc. 20, 9 (10) **46** Mt. 25, 41

---

lo *g* **7** etiam sua D^{1} **9** humid. *B D H* (*saep.*) **10** igni *g* possit *e* **11** cum R *A D H b e g* ; quod *G r* (*in ras.*), *B a p v* **15** miseris D^{1} *b* **16** poene *e* **21** cruciantibus R^{1} **23** diximus *b* **29** apud inf. *om. e* **30** conuenientem *b* **35** gutt. fuit D^{2} **38** homo qui cum (D^{1} ?) *b* **39** sui D^{1} corpore *b* **40** At] aut *B D b* quę *D* **41** sulpuris R dicta D^{2} (-a *in ras.*) **43** aerea *B* tanta B^{1} **44** daemonum *b* **46** utriusque *e*

cap. XI Si autem quidam eorum, contra quos defendimus ciuitatem μ 632 Dei, iniustum putant, ut pro peccatis quamlibet magnis, paruo scilicet tempore perpetratis, poena quisque damnetur aeterna, quasi ullius id umquam iustitia legis adtendat, ut tanta mora temporis quisque puniatur, quanta mora temporis unde puniretur admisit : octo genera poenarum in legibus esse scribit Tullius, damnum, uincla, uerbera, talionem, ignominiam, exilium, mortem, seruitutem — quid horum est quod in breue tempus pro cuiusque peccati celeritate coartetur, ut tanta uindicetur morula, quanta deprehenditur perpetratum, nisi forte talio ? Id enim agit, ut hoc patiatur quisque quod fecit. Vnde illud est legis : *Oculum pro oculo, dentem pro dente.* Fieri enim potest, ut tam breui tempore quisque amittat oculum PL 726 seueritate uindictae, quam tulit ipse alteri inprobitate peccati. Porro autem si alienae feminae osculum infixum rationis sit uerbere uindicare, nonne qui illud puncto temporis fecerit, incomparabili horarum spatio uerberatur et suauitas uoluptatis exiguae diuturno dolore punitur ? Quid, in uinculis numquid tamdiu quisque iudicandus est esse debere, quamdiu fecit unde meruit alligari ; cum iustissime annosas poenas seruus in compedibus pendat, qui uerbo aut ictu celerrime transeunte uel lacessiuit dominum uel plagauit ? Iam uero damnum, ignominia, exilium, seruitus cum plerumque sic infliguntur, ut nulla uenia relaxentur, nonne pro huius uitae modo similia poenis uidentur aeternis ? Ideo V 540 quippe aeterna esse non possunt, quia nec ipsa uita, quae his plectitur, porrigitur in aeternum ; et tamen peccata, quae uindicantur longissimi temporis poenis, breuissimo tempore perpetrantur ; nec quisquam extitit qui censeret tam cito nocentium finienda esse tormenta, quam cito factum est uel homicidium uel adulterium uel sacrilegium uel quodlibet aliud scelus non temporis longitudine, sed iniquitatis et impietatis magnitudine metiendum. Qui uero pro aliquo grandi crimine morte multatur, numquid mora qua occiditur, quae perbreuis est, eius supplicium leges aestimant et non quod eum in sempiternum auferunt de societate uiuentium ? Quod est autem de ista ciuitate mortali homines supplicio primae mortis, hoc est de illa ciuitate inmortali homines supplicio secundae mortis auferre. Sicut enim non efficiunt leges huius ciuitatis, ut in eam quisque reuocetur occisus : sic nec illius, ut in uitam reuocetur aeternam secunda morte damnatus.

XI, **12** Exod. 21, 24

XI, **1** si *R D p Wey.* (*coniec. Domb. coll. 8, 1 sqq. ; 26, 70 sqq.*) sic *rell. v* *Do.*^{2,3} *Hoffm.* **3** damnatur D^{1} **9** coartatur *D* **11** idem agit *g* agit] ait *p* **13** quisquis *B* **15** feminae *om. e* **19** iudicatus D^{1} **22** hictu *g* **34** morã *D* hoccid. *g* **35** per- *om. p* **37** *sq.* hominis g^{2}

Quo modo ergo uerum est, inquiunt, quod ait Christus uester : *In qua mensura mensi fueritis, in ea remetietur uobis*, si temporale peccatum supplicio punitur aeterno ? Nec adtendunt non propter aequale temporis spatium, sed propter uicissitudinem mali, id est ut qui mala fecerit mala patiatur, eandem dictam fuisse mensuram. Quamuis hoc in ea re proprie possit accipi, de qua Dominus cum hoc diceret loquebatur, id est de iudiciis et condemnationibus. Proinde qui iudicat et condemnat iniuste, si iudicatur et condemnatur iuste, in eadem mensura recipit, quamuis non hoc quod dedit. Iudicio enim fecit, iudicio patitur ; quamuis fecerit damnatione quod iniquum est, μ 633 patiatur damnatione quod iustum est.

cap. XII Sed poena aeterna ideo dura et iniusta sensibus uidetur V 541 humanis, quia in hac infirmitate moribundorum sensuum deest ille sensus altissimae purissimaeque sapientiae, quo PL sentiri possit quantum nefas in illa prima praeuaricatione 727 commissum sit. Quanto enim magis homo fruebatur Deo, tanto maiore impietate dereliquit Deum et factus est malo dignus aeterno, qui hoc in se peremit bonum, quod esse posset aeternum. Hinc est uniuersa generis humani massa damnata ; quoniam, qui hoc primus admisit, cum ea quae in illo fuerat radicata sua stirpe punitus est, ut nullus ab hoc iusto debitoque supplicio nisi misericordi et indebita gratia liberetur atque ita dispertiatur genus humanum, ut in quibusdam demonstretur quid ualeat misericors gratia, in ceteris quid iusta uindicta. Neque enim utrumque demonstraretur in omnibus, quia, si omnes remanerent in poenis iustae damnationis, in nullo appareret misericors gratia ; rursus si omnes a tenebris transferrentur in lucem, in nullo appareret ueritas ultionis. In qua propterea multo plures quam in illa sunt, ut sic ostendatur quid omnibus deberetur. Quod si omnibus redderetur, iustitiam uindicantis iuste nemo reprehenderet ; quia uero tam multi exinde liberantur, est unde agantur maximae gratiae gratuito muneri liberantis.

cap. XIII Platonici quidem, quamuis inpunita nulla uelint esse V 542 peccata, tamen omnes poenas emendationi adhiberi putant, uel humanis inflictas legibus uel diuinis, siue in hac uita siue

43 Lc. 6, 38

43 in *sup. l. D* **45** ^{e}quale *D ;* quale *H* aequalitatem temporis (*om.* spatium) *p E Wey.* **46** male (*bis*) *g* **47** mens. fuisse *B D p* **53** patitur *B D H*

XII, **1** uid. sens. *H p* **5** sit] est *B D b* E^{mv} **6** dereliquid *D* derelinquit R^1 A^1 **8** in aetern. *B ;* aeternus E^{mv} uniuersi *H* E^{mv} **9** primū *H* primitus *B v* ammisit *D* amis. *H* **10** radic.] tradita e^1 futura erat radic. $e^{marg.}$ **11** misericordi R *A* D^2 H^1 (*a e g ?*) misericordia *G r B* D^1 H^2 *b p v E* (*cf.* XIV, *8, 69*) **12** dispitiatur *e* **14** demonstretur B^1 **16** gratia *mss ;* gr. redimentis $e^{marg.}$ *v* rursum *B v* **17** seueritas ult. *B ed. Ben.* **18** ut *om. g* **19** ostenderetur *p* debetur D^2 **20** iudicantis *B D H* **22** gratuitu *g*

post mortem, si aut parcatur hic cuique aut ita plectatur ut hic non corrigatur. Hin est Maronis illa sententia, ubi, cum dixisset de terrenis corporibus moribundisque membris, quod animae

Hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque, nec auras
Suspiciunt, clausae tenebris et carcere caeco,

secutus adiunxit atque ait :

Quin et supremo cum lumine uita reliquit

(id est cum die nouissimo reliquit eas ista uita),

Non tamen (inquit) omne malum miseris, nec funditus omnes
Corporeae excedunt pestes, penitusque necesse est
Multa diu concreta modis inolescere miris.
Ergo exercentur poenis ueterumque malorum
Supplicia expendunt ; aliae panduntui inanes
Suspensae ad uentos, aliis sub gurgite uasto
Infectum eluitur scelus aut exuritur igni.

Qui hoc opinantur, nullas poenas nisi purgatorias uolunt esse post mortem, ut, quoniam terris superiora sunt elementa aqua, aer, ignis, ex aliquo istorum mundetur per expiatorias poenas, quod terrena contagione contractum est. Aer quippe μ 634 accipitur in eo quod ait : « Suspensae ad uentos » ; aqua in eo quod ait : « Sub gurgite uasto » ; ignis autem suo nomine ex- V 543 pressus est, cum dixit : « Aut exuritur igni. » Nos uero etiam in hac quidem mortali uita esse quasdam poenas purgatorias confitemur, non quibus affliguntur, quorum uita uel non inde PL fit melior uel potius inde fit peior ; sed illis sunt purgatoriae, 728 qui eis coherciti corriguntur. Ceterae omnes poenae, siue temporariae siue sempiternae, sicut unusquisque diuina prouidentia tractandus est, inferuntur uel pro peccatis siue praeteritis siue in quibus adhuc uiuit ille qui plectitur, uel pro exercendis declarandisque uirtutibus per homines et angelos seu bonos seu malos. Nam etsi quisque mali aliquid alterius inprobitate uel errore patiatur, peccat quidem homo, qui uel ignorantia uel iniustitia cuiquam mali aliquid facit ; sed non peccat Deus, qui iusto, quamuis occulto, iudicio fieri sinit. Sed temporarias poenas alii in hac uita tantum, alii post mortem, alii et nunc et tunc, uerum tamen ante iudicium illud seuerissimum nouissimumque patiuntur. Non autem omnes ueniunt in sempiternas poenas, quae post illud iudicium sunt futurae, qui post mortem sustinent temporales. Nam quibus-

XIII, **21** Aen. 6, 733 sqq. **42** Cf. c. 26, l. 103

XIII, **5** maṙron. *B* **8** dolentque g^2 cupiunt gaudentque dolentque *B* **10** suscip. *H p* **11** ạdqụẹ coniunxit adq ; ait *g* **12** quas nec supr. *D* (quas *in ras. m. 2*) **13** ea *B* D^1 **14** inquid B^1 *D* **17** congregata *g* **29** mortalitate E^{tv} **35** uiu. adh. *g* ille *om. a* **36** exerendis R^1 (xxii, *24, 70 ; progr. p. 16 ; sed cf.* i, *1, 27*) **37** quisque *mss* (*11, 40 ;* xxii, *8, 405 ;* xx, *9, 77*) quisquam *v* **41** temporales *H* **42** et tunc et nunc *g* **45** nam quia quibusd. D^2 (*in ras.*) *;* n. in

dam, quod in isto non remittitur, remitti in futuro saeculo, id est, ne futuri saeculi aeterno supplicio puniantur, iam supra diximus.

cap. XIV Rarissimi sunt autem qui nullas in hac uita, sed tantum post eam poenas luunt. Fuisse tamen aliquos, qui usque ad decrepitam senectutem ne leuissimam quidem febriculam senserint quietamque duxerint uitam, et ipsi nouimus et V 544 audiuimus ; quamquam uita ipsa mortalium tota poena sit, quia tota temptatio est, sicut sacrae litterae personant, ubi scriptum est : *Numquid non temptatio est uita humana super terram ?* Non enim parua poena est ipsa insipientia uel inperitia, quae usque adeo fugienda merito iudicatur, ut per poenas doloribus plenas pueri cogantur quaeque artificia uel litteras discere ; ipsumque discere, ad quod poenis adiguntur, tam poenale est eis, ut nonnumquam ipsas poenas, per quas compelluntur discere, malint ferre quam discere. Quis autem non exhorreat et mori eligat, si ei proponatur aut mors perpetienda aut rursus infantia ? Quae quidem quod non a risu, sed a fletu orditur hanc lucem, quid malorum ingressa sit nesciens prophetat quodam modo. Solum, quando natus est, ferunt ririsse Zoroastrem, nec ei boni aliquid monstrosus risus ille portendit. Nam magicarum artium fuisse perhibetur inuentor ; quae quidem illi nec ad praesentis uitae uanam felicitatem contra suos inimicos prodesse potuerunt ; a Nino quippe rege Assyriorum, cum esset ipse Bactrianorum, bello superatus est. Prorsus quod scriptum est : *Graue iugum super filios Adam a die exitus de uentre matris eorum usque in diem sepulturae in matrem omnium,* usque adeo impleri necesse est, ut ipsi paruuli per lauacrum regenerationis ab originalis peccati, quo solo tenebantur, uinculo iam soluti mala multa μ 635 patientes nonnulli et incursus spirituum malignorum ali- PL quando patiantur. Quae quidem passio absit ut eis obsit, si 729 hanc uitam in illa aetate etiam ipsa passione ingrauescente et animam de corpore excludente finierint.

cap. XV Verum tamen in graui iugo, quod positum est super filios V 545 Adam a die exitus de uentre matris eorum usque in diem sepulturae in matrem omnium, etiam hoc malum mirabile

---

46 Mt. 12, 32

XIV, **8** Iob 7, 1 **18** Plin. 7, 15, 72 **20** Ib. 30, 2, 3 **23** Hieron. Chron. (Helm) I 20, 13 (c) ; II 28 **25** Eccli. 40, 1

---

quib. p^1 **46** remitti R *A r B H* (*a b ?*) *v* E^{tv} ; remittit *e g* ; remittitur *D* ; remittetur *p* **47** ut iam *p*

XIV, **2** postea D^1 *b* e^2 luunt poen. B^1 **3** ne uel leu. febr. (*om.* quidem) *H* ; ne breuissimam quidem ac leu. febr. *a* **5** ipsi et *v* **7** non *om. g* **14** exorreat *g* **15** quod *om. g* **16** a] de *g* **18** monstruos. *G r* D^2 *H g p Hoffm.* **22** *ad* bactr. *addid.* rex $D^{marg.}$

reperitur, ut sobrii simus atque intellegamus hanc uitam de peccato illo nimis nefario, quod in paradiso perpetratum est, factam nobis esse poenalem totumque, quod nobiscum agitur per testamentum nouum, non pertinere nisi ad noui saeculi hereditatem nouam, ut hic pignore accepto illud cuius hoc pignus est suo tempore consequamur, nunc autem ambulemus in spe et proficientes de die in diem spiritu facta carnis mortificemus. *Nouit* enim *Dominus qui sunt eius ;* et *quotquot spiritu Dei aguntur, hi filii sunt Dei,* sed gratia, non natura. Vnicus enim natura Dei filius propter nos misericordia factus est hominis filius, ut nos, natura filii hominis, filii Dei per illum gratia fieremus. Manens quippe ille inmutabilis naturam nostram, in qua nos susciperet, suscepit a nobis et tenax diuinitatis suae nostrae infirmitatis particeps factus est ; ut nos in melius commutati, quod peccatores mortalesque sumus, eius inmortalis et iusti participatione amittamus et, quod in natura nostra bonum fecit, impletum summo bono in eius naturae bonitate seruemus. Sicut enim per unum hominem peccantem in hoc tam graue malum deuenimus, ita per unum hominem eundemque Deum iustificantem ad illud bonum tam sublime ueniemus. Nec quisquam se debet ab isto ad illum transisse confidere, nisi cum ibi fuerit, ubi temptatio nulla V 546 erit ; nisi pacem tenuerit, quam belli huius, in quo caro concupiscit aduersus spiritum et spiritus aduersus carnem, multis et uariis certaminibus quaerit. Hoc autem bellum numquam ullum esset, si natura humana per liberum arbitrium in rectitudine, in qua facta est, perstitisset. Nunc uero, quae pacem felix cum Deo habere noluit, secum pugnat infelix, et cum sit hoc malum miserabile, melius est tamen quam priora uitae huius. Melius confligitur quippe cum uitiis, quam sine ulla conflictione dominantur. Melius est, inquam, bellum cum spe pacis aeternae quam sine ulla liberationis cogitatione captiuitas. Cupimus quidem etiam hoc bello carere et ad capessendam PL 730 ordinatissimam pacem, ubi firmissima stabilitate potioribus inferiora subdantur, igne diuini amoris accendimur. Sed si (quod absit) illius tanti boni spes nulla esset, malle debuimus in huius conflictationis molestia remanere quam uitiis in nos dominationem non eis resistendo permittere.

XV, **10** Rom. 8, 13 **11** 2. Tim. 2, 19 **12** Rom. 8, 14 **22** Rom. 5, 12 **27** Gal. 5, 17 **33** Cf. Schroederi uers. Germ. III, p. 391[2]

XV, **8** illo *g* cuius ẹṣṭ *B* **11** quodquod *H g ;* quicũq ; *B* **12** hii sunt fil. *g* **13** enim] autem *g* filius hominis *v ; om. b* **14** nos *sup. l. D ; om. b* **19** inmortali *e* **24** ab isto *om. e* **26** bellũ e^2 **32** mirabile e^1 est *om. g* **33** huius] hoĩs (= *hominis*) *H* huius uitae *r* quam si sine D^2 *;* quam cum sine *a v* **34** conflictatione *A B b p* **36** etiam *om. a* bello hoc *e ;* hoc *om.* R^1 *r H* **39** malę B^1 **40** conflictionis *R r H*

cap. XVI Verum tanta est Dei misericordia in uasa misericordiae, μ 636 quae praeparauit in gloriam, ut etiam prima hominis aetas, id est infantia, quae sine ullo renisu subiacet carni, et secunda, quae pueritia nuncupatur, ubi nondum ratio suscepit hanc pugnam et fere sub omnibus uitiosis delectationibus iacet, quia, licet fari iam ualeat et ideo infantiam transisse uideatur, V 547 nondum in ea est praecepti capax infirmitas mentis, si sacramenta Mediatoris acceperit, etiamsi hanc in eis annis uitam finiat, translata scilicet a potestate tenebrarum in regnum Christi non solum poenis non praeparetur aeternis, sed ne ulla quidem post mortem purgatoria tormenta patiatur. Sufficit enim sola spiritalis regeneratio, ne post mortem obsit quod carnalis generatio cum morte contraxit. Cum autem uentum fuerit ad aetatem, quae praeceptum iam capit et subdi potest legis imperio, suscipiendum est bellum contra uitia et gerendum acriter, ne ad damnabilia peccata perducat. Et si quidem nondum uictoriarum consuetudine roborata sunt, facilius uincuntur et cedunt ; si autem uincere atque imperare consuerunt, laboriosa difficultate superantur. Neque id fit ueraciter atque sinceriter nisi uerae delectatione iustitiae ; haec est autem in fide Christi. Nam si lex iubens adsit et spiritus iuuans desit, per ipsam prohibitionem desiderio crescente atque uincente peccati etiam reatus praeuaricationis accedit. Nonnumquam sane apertissima uitia aliis uitiis uincuntur occultis, quae putantur esse uirtutes, in quibus regnat superbia et quaedam sibi placendi altitudo ruinosa. Tunc itaque uicta uitia deputanda sunt, cum Dei amore uincuntur, quem nisi Deus ipse non donat nec aliter nisi per mediatorem Dei et hominum, hominem Christum Iesum, qui factus est particeps mortalitatis nostrae, ut nos participes faceret diuinitatis suae. Paucissimi autem sunt tantae felicitatis, ut ab ipsa ineunte adulescentia nulla damnabilia peccata committant uel in flagitiis uel in facinoribus uel in nefariae cuiusquam impietatis PL errore, sed magna spiritus largitate opprimant, quidquid eis 731 posset carnali delectatione dominari. Plurimi uero praecepto legis accepto, cum prius uicti fuerint praeualentibus uitiis et V 548 praeuaricatores eius effecti, tunc ad gratiam confugiunt adiuuantem, qua fiant et amarius paenitendo et uehementius pugnando prius Deo subdita atque ita carni praeposita mente uictores. Quisquis igitur cupit poenas euadere sempiternas,

XVI, **2** Rom. 9, 23 **29** 1. Tim. 2, 5

XVI, **1** uerum tamen tanta *g p Hoffm.* (*cf. 15, 1 ; 27, 130*) ; tamen *om. rell. v* (*cf. 17, 30 ;* xx, *96*) **4** nūdū *B* necdum *e* **7** nondum tamen *g* **14** iam *om. r H* **15** regendum *g* **18** sin autem *B b* **18-19** consueuerunt *H p v* **19** uincuntur *p* **19-20** uerae (-rę) *B D v* uere R *A H p* uera *G a b e g* **29** Iesum Christum *v* (*cf. progr. p. 11*) **31** pauci *p* **35** possit *g* carnaliṭẹṛ *g* damnari *g* **40** ergo *B*

non solum baptizetur, uerum etiam iustificetur in Christo, ac sic uere transeat a diabolo ad Christum. Purgatorias autem poenas nullas futuras opinetur, nisi ante illud ultimum tremendumque iudicium. Nequaquam tamen negandum est etiam ipsum aeternum ignem pro diuersitate meritorum quamuis malorum aliis leuiorem, aliis futurum esse grauiorem, siue ipsius uis atque ardor pro poena digna cuiusque uarietur, siue ipse aequaliter ardeat sed non aequali molestia sentiatur.

cap. XVII Nunc iam cum misericordibus nostris agendum esse uideo [μ 637] et pacifice disputandum, qui uel omnibus illis hominibus, quos iustissimus iudex dignos gehennae supplicio iudicabit, uel quibusdam eorum nolunt credere poenam sempiternam futuram, sed post certi temporis metas pro cuiusque peccati quantitate longioris siue breuioris eos inde existimant liberandos. Qua in re misericordior profecto fuit Origenes, qui et ipsum diabolum atque angelos eius post grauiora pro meritis et diuturniora supplicia ex illis cruciatibus eruendos et sociandos sanctis angelis credidit. Sed illum et propter hoc et propter alia nonnulla et maxime propter alternantes sine cessatione beatitudines et miserias et statutis saeculorum [V 549] interuallis ab istis ad illas atque ab illis ad istas itus ac reditus interminabiles non inmerito reprobauit ecclesia; quia et hoc, quod misericors uidebatur, amisit faciendo sanctis ueras miserias, quibus poenas luerent, et falsas beatitudines, in quibus uerum ac securum, hoc est sine timore certum, sempiterni boni gaudium non haberent. Longe autem aliter istorum misericordia humano errat affectu, qui hominum illo iudicio [PL 732] damnatorum miserias temporales, omnium uero qui uel citius uel tardius liberantur aeternam felicitatem putant. Quae sententia si propterea bona et uera quia misericors est, tanto erit melior et uerior quanto misericordior. Extendatur ergo ac profundatur fons huius misericordiae usque ad damnatos angelos saltem post multa atque prolixa quantumlibet saecula liberandos. Cur usque uniuersam naturam manat humanam, et cum ad angelicam uentum fuerit, mox arescit? Non audent tamen se ulterius miserando porrigere et ad liberationem ipsius quoque diaboli peruenire. Verum si aliquis audeat, uincit nempe istos. Et tamen tanto inuenitur errare deformius et contra recta Dei uerba peruersius, quanto sibi uidetur sentire clementius.

XVII, **3** geaennę *g* **4** noluer̄ *e*marg. **6** extim. *A* estim. *e*[1] **7** mala fides origenis *in marg. adscr. B* **8** et angel. *B e* **9** et[2] *mss* ; atque *v* **11** sine] in *e* **14** quia *mss plerr. et edd. uett.* ; quę *b* ; quin *Duebner Wey.* (*ex coniect. Moreli*) **18** autem *sup. lin. D* **23** misericordior fuerit *v* **26** usque R *A G r D H b g* (xv, *20*, *65 et 80*) usque ad *B a e p v* **28** ad *om. g* **30** audet *v* **32** clem. sent. *p*

cap. XVIII Sunt etiam, quales in conlocutionibus nostris ipse sum expertus, qui, cum uenerari uideantur scripturas sanctas, moribus inprobandi sunt et agendo causam suam multo maiorem quam isti misericordiam Deo tribuunt erga humanum genus. Dicunt enim de malis et infidelibus hominibus V 550 diuinitus quidem uerum praedictum esse, quod digni sunt ; sed cum ad iudicium uentum fuerit, misericordiam esse superaturam. Donabit enim eos, inquiunt, misericors Deus precibus et intercessionibus sanctorum suorum. Si enim orabant pro illis, quando eos patiebantur inimicos, quanto magis quando uidebunt humiles supplicesque prostratos ! Neque enim credendum est, aiunt, tunc amissuros sanctos uiscera misericordiae, cum fuerint plenissimae ac perfectissimae sanctitatis, ut, qui tunc orabant pro inimicis suis, quando et ipsi sine peccato non erant, tunc non orent pro supplicibus suis, quando nullum coeperint habere peccatum. Aut uero μ 638 Deus tunc eos non exaudiet tot et tales filios suos, quando in tanta eorum sanctitate nullum inueniet orationis impedimentum ? Testimonium uero psalmi et illi quidem, qui permittunt infideles atque impios homines saltem longo tempore cruciari et postea de malis omnibus erui, sed magis isti pro se dicunt esse, ubi legitur : *Numquid obliuiscetur misereri Deus aut continebit in ira sua miserationes suas ?* Ira eius est, inquiunt, ut omnes indigni beatitudine sempiterna ipso iudicante puniantur supplicio sempiterno. Sed si uel longum uel prorsus ullum esse permiserit, profecto, ut possit hoc fieri, continebit in ira sua miserationes suas, quod eum psalmus dicit non esse facturum. Non enim ait : « Numquid diu continebit in ira sua miserationes suas ? » sed quod prorsus non continebit ostendit.

Sic ergo isti uolunt iudicii Dei comminationem non esse PL mendacem, quamuis sit neminem damnaturus, quem ad 733 modum eius comminationem, qua dixit euersurum se esse Nineuen ciuitatem, mendacem non possumus dicere ; et tamen factum non est, inquiunt, quod sine ulla condicione praedixit. V 551 Non enim ait : « Nineue euertetur, si non egerint paenitentiam seque correxerint » ; sed hoc non addito praenuntiauit futuram euersionem illius ciuitatis. Quam comminationem propterea ueracem putant, quia hoc praedixit Deus quod uere digni erant pati, quamuis hoc non esset ipse facturus. Nam etsi

XVIII, **23** Ps. 76, 10 **34** Ion. 3, 4

XVIII, **1** conloquut. *D* **6** quod digni sunt R *A G r B D H b e g* (*l. 44 ;* v, *23, 27*) *;* qu. morte d. s. *a* ; qu. d. s. eterno supplicio *p ;* qu. d. s. poena *v* **8** donauit *g* **13** ac perfect. *om.* *D*[1] **15** erunt *g* non orent] ñoṭạrent *B* **16** abere *g* (*saepius*) **17** tales] tantos *B* **20** saltim *D* (*semper*) **23, 27, 29** sua *om.* *A* (*cf. c. 24, l. 64, 73 et 90*) **23** misericordias *B a* **31** uol. isti *e* **34** (**36**) niniu. *B D*[2] ninniu. *H* **36** egerit .. correxerit *p* **37** seque correx. *om.* *D*[1]

paenitentibus pepercit, inquiunt, utique illos paenitentiam non ignorabat acturos, et tamen absolute ac definite eorum euersionem futuram esse praedixit. Hoc ergo erat, inquiunt, in ueritate seueritatis, quia id erant digni ; sed in ratione miserationis non erat, quam non continuit in ira sua, ut ab ea poena supplicibus parceret, quam fuerat contumacibus comminatus. Si ergo tunc pepercit, aiunt, quando sanctum suum prophetam fuerat parcendo contristaturus, quanto magis tunc miserabilius supplicantibus parcet, quando ut parcat omnes sancti eius orabunt ! Sed hoc, quod ipsi suis cordibus suspicantur, ideo putant scripturas tacuisse diuinas, ut multi se corrigant uel prolixarum uel aeternarum timore poenarum, et sint qui possint orare pro eis, qui non se correxerint ; nec tamen opinantur omni modo id eloquia diuina tacuisse. Nam quo pertinet, inquiunt, quod scriptum est : *Quam multa multitudo dulcedinis tuae, Domine, quam abscondisti timentibus te,* nisi ut intellegamus propter timorem fuisse absconditam misericordiae diuinae tam multam secretamque dulcedinem ? Addunt etiam propterea dixisse apostolum : *Conclusit enim Deus omnes in infidelitate, ut omnium misereatur,* quo significaret, quod ab illo nemo damnabitur. Nec isti tamen, qui hoc sentiunt, hanc opinationem suam usque ad liberationem uel nullam damnationem diaboli atque angelorum eius extendunt ; humana quippe circa solos homines mouentur mi- V 552
sericordia et causam maxime agunt suam, per generalem in genus humanum quasi Dei miserationem inpunitatem falsam suis perditis moribus pollicentes ; ac per hoc superabunt eos in praedicanda Dei misericordia, qui hanc inpunitatem etiam principi daemonum et eius satellitibus pollicentur.

cap. XIX Item sunt alii ab aeterno supplicio liberationem nec ipsis μ 639
saltem omnibus hominibus promittentes, sed tantummodo Christi baptismate ablutis, qui participes fiunt corporis eius, quomodolibet uixerint, in quacumque haeresi uel impietate fuerint, propter illud quod ait Iesus : *Hic est panis qui de caelo descendit, ut, si quis ex ipso manducauerit, non moriatur. Ego sum panis uiuus, qui de caelo descendi. Si quis manducauerit* PL
ex hoc pane, uiuet in aeternum. Ab aeterna ergo morte, in- 734

---

57 Ps. 30, 20 60 Rom. 11, 32

XIX, 8 Io. 6, 50 sq.

---

47 Sic ergo *Hoffm.* (*err. typ.?*) ergo] autem *B* inquiunt *e* 49 parcet] parcit *g* ; paret *D*[1] 53 correxerunt *p* 55 quam magna *H a e* 56 timentibus *mss* (*24, 122*) metuentibus *v* 58 -que *sup. l. D* 60 ut *om. e* ut omnibus *B b* 62 opinationem R (*cf.* II, *1, 5* ; IV, *21, 11*) opinionem *A B D H rell. v Hoffm. Wey.* 67 ac *om. g*

XIX, 1 aeterni supplicii *D*[1] 4 in quacumque — fuerint *om. e* 6 (7) discend. *g* 6 ut *om. g* ex eo *D* mand. ex ipso *B* ex ipso pane mand. *H* morietur *g*

quiunt, necesse est istos erui et ad uitam aeternam quandocumque perduci.

cap. XX Item sunt, qui hoc nec omnibus habentibus baptismatis Christi et eius corporis sacramentum, sed solis catholicis quamuis male uiuentibus pollicentur, quia non solo sacramento, sed re ipsa manducauerunt corpus Christi, in ipso eius V 553 corpore constituti, de quo dicit apostolus : *Vnus panis, unum corpus multi sumus ;* ut, etiamsi postea in aliquam haeresim uel etiam in gentilium idolatriam lapsi fuerint, tantum quia in corpore Christi, id est in catholica ecclesia, sumpserunt baptismum Christi et manducauerunt corpus Christi, non moriantur in aeternum, sed uitam quandoque consequantur aeternam ; atque illa omnis impietas, quanto maior fuerit, non eis ualeat ad aeternitatem, sed ad diuturnitatem magnitudinemque poenarum.

cap. XXI Sunt autem, qui propter id quod scriptum est : *Qui perseuerauerit usque in finem, hic saluus erit,* non nisi in ecclesia catholica perseuerantibus, quamuis in ea male uiuentibus, hoc promittunt, per ignem uidelicet saluandis merito fundamenti, de quo ait apostolus : *Fundamentum enim aliud nemo potest ponere praeter id, quod positum est, quod est Christus Iesus. Si quis autem aedificat super fundamentum aurum, argentum, lapides pretiosos, ligna, fenum, stipulam : uniuscuiusque opus manifestabitur ; dies enim declarabit, quoniam in igne reuelabitur, et uniuscuiusque opus quale sit ignis probabit. Si cuius opus permanserit quod superaedificauit, mercedem accipiet, Si cuius autem opus arserit, damnum patietur ; ipse autem saluus erit, sic tamen quasi per ignem.* Dicunt ergo cuiuslibet uitae V 554 catholicum Christianum Christum habere in fundamento, quod fundamentum nulla haeresis habet a corporis eius unitate praecisa ; et ideo propter hoc fundamentum, etiamsi malae uitae fuerit catholicus Christianus, uelut qui superaedificauerit ligna, fenum, stipulam, putant eum saluum fieri per ignem, id est post poenas ignis illius liberari, quo igne in ultimo iudicio punientur mali.

cap. XXII Comperi etiam quosdam putare eos tantummodo arsuros μ 640

XX, **6** 1. Cor. 10, 17

XXI, **2** Mt. 24, 13 **13** 1. Cor. 3, 11 sqq.

XX, **1** nec] non *B D b* baptisma/// *e* **3** solum R *B D b* (*cf. 25, 28*) **6** -si *sup. l. D* **7** idololatriam *v* **8** id est — Christi *om. H e*

XXI, **4** promittant *D*² **6** id *om. g* **7** supra *B D b* fundamentum R *A D*¹ *H e g p* fundam. hoc *G r B D*² *a b v* et arg. *H* **8** stipula *g* **9** enim domini *B D*² *H* **11** permanserit *A B D H a b e g p v E* (*26, 60*) manserit R *r* superaedificat *D* **12** op. autem *b v* (*cf. 26, 62*) ; autem *om. B sec. Graec.* detrimentum *B* **13** sic] sit *B*¹ **19** post] per *E*

illius aeternitate supplicii, qui pro peccatis suis facere dignas PL 735 elemosynas neglegunt, iuxta illud apostoli Iacobi : *Iudicium autem sine misericordia illi, qui non fecit misericordiam.* Qui ergo fecit, inquiunt, quamuis mores in melius non mutauerit, sed inter ipsas suas elemosynas nefarie ac nequiter uixerit, iudicium illi cum misericordia futurum est, ut aut nulla damnatione plectatur aut post aliquod tempus siue paruum siue prolixum ab illa damnatione liberetur. Ideo iudicem ipsum uiuorum atque mortuorum noluisse existimant aliud commemorare se esse dicturum siue dextris, quibus est uitam daturus aeternam, siue sinistris, quos aeterno supplicio damnaturus, nisi elemosynas siue factas siue non factas. Ad hoc pertinere aiunt et in oratione Dominica cotidianam postulationem : *Dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus* V 555 *nostris.* Quisquis enim illi, qui in eum peccauit, dimittit ignoscendo peccatum, procul dubio elemosynam facit. Quam rem Dominus ipse sic commendauit, ut diceret : *Si enim dimiseritis peccata hominibus, dimittet uobis et pater uester peccata uestra ; si autem non dimiseritis hominibus, neque pater uester, qui in caelis est, dimittet uobis.* Ergo et ad hoc genus elemosynarum pertinet quod ait apostolus Iacobus iudicium futurum sine misericordia ei, qui non fecit misericordiam. Nec dixit Dominus, inquiunt, magna uel parua, sed : *Dimittet uobis pater uester peccata uestra, si et uos dimiseritis hominibus.* Ac per hoc putant etiam eis, qui perdite uixerint donec claudant diem uitae huius extremum, per hanc orationem, qualiacumque et quantacumque fuerint, omnia cotidie peccata dimitti, sicut ipsa cotidie frequentatur oratio, si hoc tantummodo custodire meminerint, ut, quando ab eis ueniam petunt, qui eos peccato qualicumque laeserunt, ex corde dimittant. Cum ad haec omnia Deo donante respondero, liber iste claudendus est.

cap. XXIII Ac primum quaeri oportet atque cognosci, cur ecclesia ferre nequiuerit hominum disputationem diabolo etiam post maximas et diuturnissimas poenas purgationem uel indulgentiam pollicentem. Neque enim tot sancti et sacris ueteribus ac nouis litteris eruditi mundationem et regni caelorum beatitudinem post qualiacumque et quantacumque supplicia qualibuscumque et quantiscumque angelis inuiderunt, sed potius uiderunt diuinam uacuari uel infirmari non posse sententiam, quam se V 556

XXII, **4** Iac. 2, 13 **13** Mt. 25, 34 sqq. **16** Ib. 6, 12 **19** Ib. 14 sq.

XXII, **2** facere *om. b g* **3** elemosynas R *A a e g* elemosinas *G r B* elimosinas (elym. *D*) *D b p* eleemosynas *v* el'as *H* **4** fecit] facit R^1 *A r* D^1 *H g ;* fecerit *b* (*sed cf. 27, 5 et 141*) quia *H* **5** ergo fecit R *A B D H a e g p ;* ergↄ fecerit *b v* **12** quod *g* **12-13** damn. est *b* e^2 **14** aiunt ^ pertin. *p* ^ etiam *p*^marg.^ domini *b* **18** ipse dom. *b* sic ipse *v ;* sic *sup. l. D* **19** et uobis D^2 *H* **28** et quantac. *om.* B^1 fecerint D^2 (*in ras.*) **29** sicut et ipsa *g* frequentabatur *B*

XXIII, **2** *et* **11** diabulo R *et sic crebro* **4** sanctis et sacris B^1 *D* **8** scientiam

Dominus praenuntiauit in iudicio prolaturum atque dictu-rum : *Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum, qui paratus est diabolo et angelis eius* (sic quippe ostendit aeterno igne diabolum et angelos eius arsuros) ; et quod scriptum est in apocalypsi : *Diabolus, qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis et sulphuris, quo et bestia et pseudopropheta ; et crucia-* PL *buntur die et nocte in saecula saeculorum.* Quod ibi dictum est 736 *aeternum,* hic dictum est *in saecula saeculorum,* quibus uerbis nihil scriptura diuina significare consueuit, nisi quod finem μ 641 non habet temporis. Quam ob rem prorsus nec alia causa nec iustior atque manifestior inueniri potest, cur uerissima pietate teneatur fixum et inmobile nullum regressum ad iustitiam uitamque sanctorum diabolum et angelos eius habituros, nisi quia scriptura, quae neminem fallit, dicit eis Deum non pepercisse, et sic ab illo esse interim praedamnatos, ut carceribus caliginis inferi retrusi traderentur seruandi atque ultimo iudicio puniendi, quando eos aeternus ignis accipiet, ubi cruciabuntur in saecula saeculorum. Quod si ita est, quo modo ab huius aeternitate poenae uel uniuersi uel quidam homines post quantumlibet temporis subtrahentur, ac non statim eneruabitur fides, qua creditur sempiternum daemonum futurum esse supplicium ? Si enim quibus dicetur : *Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum, qui paratus est diabolo et angelis eius,* uel uniuersi uel aliqui eorum non semper ibi erunt, quid causae est cur diabolus et angeli eius semper ibi futuri esse credantur ? An forte Dei sententia, quae in malos et angelos et homines proferetur, in angelos uera erit, in homines falsa ? Ita plane hoc erit, si non quod Deus dixit, sed quod suspicantur homines plus ualebit. Quod fieri quia V 557 non potest, non argumentari aduersus Deum, sed diuino potius, dum tempus est, debent parere praecepto, qui sempiterno cupiunt carere supplicio. Deinde quale est aeternum supplicium pro igne diuturni temporis existimare et uitam aeternam credere sine fine, cum Christus eodem ipso loco, in una eademque sententia dixerit utrumque complexus : *Sic ibunt isti in supplicium aeternum, iusti autem in uitam aeternam ?* Si utrumque aeternum, profecto aut utrumque cum fine diuturnum aut utrumque sine fine perpetuum debet intellegi. Par pari enim relata sunt, hinc supplicium aeternum, inde uita aeterna. Dicere autem in hoc uno eodemque sensu :

XXIII, **11** Mt. 25, 41 **15** Apoc. 20, 10 sq. **23** 2. Petr. 2, 4 **45** Mt. 25, 46

B[1] **12** (*et* **21**) angel°/s *D* **14** pseudoprophetae (-tę) R *A r B D b p* -te *H* (xx, *8, 15 ; 14, 6*) et cruciab.] et *om.* R *A G r e p* **15** et nocte R *r B D H b g ;* ac n. *A* (*rell. ?*) *v Hoffm.* **19** atque] nec *D H* **21** abituros *g* **29** enaruab. *b g* **30** dicitur *D g* **35** in angelis *A e* **36** in hominibus *A e p* **41** proinde *e*[1] **44** isti] hi *e ;* iniusti *B* **45** aut *om. g*

« Vita aeterna sine fine erit, supplicium aeternum finem habebit » multum absurdum est. Vnde, quia uita aeterna sanctorum sine fine erit, supplicium quoque aeternum quibus erit finem procul dubio non habebit.

cap. XXIV Hoc autem et aduersus eos ualet, qui suas agentes causas contra Dei uenire uerba uelut misericordia maiore conantur, ut ideo uidelicet uera sint, quia ea, quae dixit homines esse passuros, pati digni sunt, non quia passuri sunt. Donabit enim eos, inquiunt, precibus sanctorum suorum, etiam tunc tanto magis orantium pro inimicis suis, quanto sunt utique sanctiores, eorumque efficacior est oratio et exauditione Dei dignior, iam nullum habentium omnino peccatum. Cur ergo PL eadem perfectissima sanctitate et cuncta impetrare ualentibus 737 mundissimis et misericordissimis precibus etiam pro angelis μ 642 non orabunt, quibus paratus est ignis aeternus, ut Deus V 558 sententiam suam mitiget et reflectat in melius eosque ab illo igne faciat alienos ? An erit forsitan quisquam, qui et hoc futurum esse praesumat adfirmans etiam sanctos angelos simul cum sanctis hominibus, qui tunc aequales erunt angelis Dei, pro damnandis et angelis et hominibus oraturos, ut misericordia non patiantur, quod ueritate merentur pati ? Quod nemo sanae fidei dixit, nemo dicturus est. Alioquin nulla causa est, cur non etiam nunc pro diabolo et angelis eius oret ecclesia, quam magister Deus pro inimicis suis iussit orare. Haec igitur causa, qua fit ut nunc ecclesia non oret pro malis angelis, quos suos esse nouit inimicos, eadem ipsa causa est, qua fiet ut in illo tunc iudicio etiam pro hominibus aeterno igne cruciandis, quamuis perfecta sit sanctitate, non oret. Nunc enim propterea pro eis orat, quos in genere humano habet inimicos, quia tempus est paenitentiae fructuosae. Nam quid maxime pro eis orat, nisi *ut det illis Deus*, sicut dicit apostolus, *paenitentiam et resipiscant de diaboli laqueis, a quo captiui tenentur secundum ipsius uoluntatem ?* Denique si de aliquibus ita certa esset, ut qui sint illi etiam nosset, qui, licet adhuc in hac uita sint constituti, tamen praedestinati sunt in aeternum ignem ire cum diabolo : tam pro eis non oraret, quam nec pro ipso. Sed quia de nullo certa est, orat pro omnibus dumtaxat hominibus inimicis suis in hoc corpore constitutis ; nec tamen pro omnibus exauditur. Pro his enim solis exauditur, qui, etsi aduersantur ecclesiae, ita sunt tamen praedestinati, ut pro eis exaudiatur ecclesia et filii efficiantur ecclesiae. Si qui autem usque ad mortem habebunt cor im-

---

XXIV, **29** 2. Tim. 2, 25 sq.

XXIV, **5** enim *om. e* **12** reflectet *B*[1] *H* **15** simul *sup. l. D* **17** ut] et *p* **18** sane *D H* alioquin *R A B D H b e g p* Alioqui *v* **22** nouit esse *B b e* **27** quis *p* **28** de *sup. l. D* **29** retenentur *g*[2] **35** iis *B* **36** ita tamen sunt *ed. Ben.* **37** praed. tamen *B*

paenitens nec ex inimicis conuertentur in filios, numquid iam V 559 pro eis, id est pro talium defunctorum spiritibus, orat ecclesia ? Quid ita, nisi quia in parte iam diaboli computatur, qui cum esset in corpore non est translatus ad Christum ?

Eadem itaque causa est, cur non oretur tunc pro hominibus aeterno igne puniendis, quae causa est, ut neque nunc neque tunc oretur pro angelis malis ; quae itidem causa est, ut, quamuis pro hominibus, tamen iam nec nunc oretur pro infidelibus impiisque defunctis. Nam pro defunctis quibusdam uel ipsius ecclesiae uel quorumdam piorum exauditur oratio, PL 738 sed pro his, quorum in Christo regeneratorum nec usque adeo uita in corpore male gesta est, ut tali misericordia iudicentur digni non esse, nec usque adeo bene, ut talem misericordiam reperiantur necessariam non habere ; sicut etiam facta resurrectione mortuorum non deerunt, quibus post poenas, quas patiuntur spiritus mortuorum, inpertiatur misericordia, ut in ignem non mittantur aeternum. Neque enim de quibusdam ueraciter diceretur, quod non eis remittatur neque in hoc saeculo neque in futuro, nisi essent quibus, etsi non in isto, μ 643 tamen remittitur in futuro. Sed cum dictum fuerit a iudice uiuorum atque mortuorum : *Venite, benedicti patris mei, possidete paratum uobis regnum a constitutione mundi,* et aliis e contrario : *Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum, qui paratus est diabolo et angelis eius,* et ierint *isti in supplicium aeternum, iusti autem in uitam aeternam :* nimiae praesumptionis est dicere cuiquam eorum aeternum supplicium non futurum, quo Deus ituros in supplicium dixit aeternum, et per huius praesumptionis persuasionem facere, ut de ipsa quoque V 560 uita uel desperetur uel dubitetur aeterna.

Nemo itaque sic intellegat psalmum canentem : *Numquid obliuiscetur misereri Deus, aut continebit in ira sua miserationes suas ?* ut opinetur de hominibus bonis ueram, de malis falsam, aut de bonis hominibus et malis angelis ueram, de malis autem hominibus falsam Dei esse sententiam. Hoc enim, quod ait psalmus, ad uasa misericordiae pertinet et ad filios promissionis, quorum erat unus etiam ipse propheta, qui cum dixisset : *Numquid obliuiscetur misereri Deus aut continebit in ira sua miserationes suas ?* continuo subiecit : *Et dixi : Nunc coepi, haec est inmutatio dexterae Excelsi.* Exposuit profecto quid dixerit : *Numquid continebit in ira sua miserationes suas ?* Ira

---

57 Mt. 12, 32 **63** Ib. 25, 34. 41. 46 **70** Ps. 76, 10 **77** Ib. 11

---

39 iam] tamen *g Hoffm.* numquidnam *coniec. Wey.* (*recte ?*) **41** Quid] quur *D* ; cur *B b* **42** cum *mss* dum *v* **45** quae eidem *g* **54** patiantur *H* (*ras.*), *e* **57** in isto *R G*² *B D b g p v* ; in *om. A G*¹ *r H a e* **58** remittuntur *D*¹ *g* remitteretur *B* remittetur *v* **61** a me *om. e* **62** ierint *R r H a p* (*ut supra* fuerit) ; inier̄ *e*² ; erunt *g* ; ibunt *A G B, D* (*ras.*), *b e*¹ *v* in ignem *p* **67** disperetur *D*¹ **69** sua *om. b* misericordias *A* (*item* **76** *A p*¹) **76** dixit *g* **77** qui *e*¹ **78** sua *om.*

enim Dei est etiam ista uita mortalis, ubi homo uanitati similis factus est ; dies eius uelut umbra praetereunt. In qua tamen ira non obliuiscitur misereri Deus, faciendo solem suum oriri super bonos et malos et pluendo super iustos et iniustos, ac sic non continet in ira sua miserationes suas ; maximeque in eo, quod expressit hic psalmus dicendo : *Nunc coepi, haec est inmutatio dexterae Excelsi*, quoniam in hac ipsa aerumnosissima uita, quae ira Dei est, uasa misericordiae mutat in melius, quamuis adhuc in huius corruptionis miseria maneat ira eius, quia nec in ipsa ira sua continet miserationes suas. Cum ergo isto modo compleatur diuini illius cantici ueritas, non est eam necesse etiam illic intellegi, ubi non pertinentes ad ciuitatem Dei sempiterno supplicio punientur. Sed quibus placet istam sententiam usque ad illa impiorum PL tormenta protendere, saltem sic intellegant, ut manente in 739 eis ira Dei, quae in aeterno est praenuntiata supplicio, non V 561 contineat Deus in hac ira sua miserationes suas et faciat eos non tanta quanta digni sunt poenarum atrocitate cruciari ; non ut eas poenas uel numquam subeant uel aliquando finiant, sed ut eas mitiores quam merita sunt eorum leuioresque patiantur. Sic enim et ira Dei manebit, et in ipsa ira sua miserationes suas non continebit. Quod quidem non ideo confirmo, quoniam non resisto.

Ceterum eos, qui putant minaciter potius quam ueraciter dictum : *Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum*, et : *Ibunt isti in supplicium aeternum*, et : *Cruciabuntur in saecula saeculorum*, et : *Vermis eorum non morietur et ignis non extinguetur*, et cetera huius modi, non tam ego, quam ipsa scriptura diuina planissime atque plenissime redarguit ac refellit. Nineuitae quippe in hac uita egerunt paenitentiam et ideo fructuosam, uelut in hoc agro seminantes, in quo Deus uoluit cum lacrimis seminari, quod postea cum laetitia meteretur ; et tamen quis negabit, quod Dominus praedixit in eis fuisse completum, nisi parum aduertat, quem ad modum μ 644 peccatores Deus non solum iratus, uerum etiam miseratus euertat ? Euertuntur enim peccatores duobus modis, aut sicut Sodomitae, ut pro peccatis suis ipsi homines puniantur,

---

80 Ps. 143, 4 **82** Mt. 5, 45 **104** Mt. 25, 41. 46 **105** Apoc. 20, 10 **106** Esai. 66, 24 — Mr. 9, 44 sqq. ? **109** Ion. 3, 7 sqq. **110** Ps. 125, 6

A[2] *b* **79** uanitatis *g* **80** est dies *R A r H e g p* ; es//t dies *D* ; est et dies *B D*[marg.] *v* sicut umbra *H* **81** obliuiscetur *D H g p* **83** e*t* **95** sua *om. A* ; *cf. c. 18, l. 6, 10 et 12* **84-89** maximeque — miser. suas *om. B*[1] **89** cur ergo *D*[1] **93** saltim *D* (*passim.*) **95** eos *om. e* **105** morietur R *B D H plerr. v* moritur *r Do.*[2,3] ignis eorum *g* **106** extinguetur *A r B D H plerr. v* stinguitur R extinguitur *Do.*[2,3] (*cf. 9, 8 sqq. ; 26, 100*) **107** atque plen. *om. p* **110-111** metetur *D*[1] **114** euertentur *e* **115** sicut] ut *p*

aut sicut Nineuitae, ut ipsa hominum peccata paenitendo destruantur. Factum est ergo quod praedixit Deus ; euersa est Nineue quae mala erat, et bona aedificata est quae non erat. Stantibus enim moenibus atque domibus euersa est ciuitas in perditis moribus. Ac sic, quamuis propheta fuerit contristatus, quia non est factum quod illi homines timuerunt illo prophetante uenturum, factum est tamen quod fuerat Deo praesciente praedictum, quoniam nouerat qui praedixit, quo modo in melius esset implendum.

Vt autem nouerint isti in peruersum misericordes quo V 562
pertineat quod scriptum est : *Quam multa multitudo dulcedinis tuae, Domine, quam abscondisti timentibus te !* legant quod sequitur : *Perfecisti autem sperantibus in te.* Quid est *abscondisti timentibus, perfecisti sperantibus,* nisi quia illis, qui timore poenarum suam iustitiam uolunt constituere quae in lege est, non est iustitia Dei dulcis, quia nesciunt eam ? Non enim gustauerunt eam. In se namque sperant, non in ipso, et ideo eis absconditur multitudo dulcedinis Dei ; quoniam timent quidem Deum, sed illo timore seruili, qui non est in caritate, quia perfecta caritas foras mittit timorem. Ideo sperantibus in eum perficit dulcedinem suam inspirando eis caritatem suam, ut timore casto, non quem caritas foras mittit, sed permanente in saeculum saeculi, cum gloriantur, in Domino glorientur. Iustitia quippe Dei Christus est, *qui factus est* PL
nobis, sicut dicit apostolus, *sapientia a Deo et iustitia et sanctificatio et redemptio, ut, quem ad modum scriptum est, qui glo-* 740
riatur, in Domino glorietur. Hanc Dei iustitiam, quam donat gratia sine meritis, nesciunt illi, qui suam iustitiam uolunt constituere, et ideo iustitiae Dei, quod est Christus, non sunt subiecti. In qua iustitia est multa multitudo dulcedinis Dei, propter quam dicitur in psalmo : *Gustate et uidete quam dulcis est Dominus.* Et hanc quidem in hac peregrinatione gustantes, non ad satietatem sumentes, esurimus eam potius ac sitimus, ut ea postea saturemur, cum uidebimus eum, sicuti est, et implebitur quod scriptum est : *Saturabor, cum manifestabitur gloria tua.* Ita perficit Christus multam multitudinem dulce- V 563
dinis suae sperantibus in eum. Porro autem si eam, quam illi

---

127 Ps. 30, 20 **131** Rom. 10, 3 **135** 1. Io. 4, 18 **137** Ps. 18, 10 **142** 1 Cor. 1, 30 sq. **144** Rom. 10, 3 **147** Ps. 33, 9 **150** 1. Ioh. 3, 2 **151** Ps. 16, 15

---

120 et sic *H* **126** quam magna *H b* e^1 **129** metuentibus *A* illis *om. g* **134** sed in illo *b* **135** foras *om.* e^1 **136** in eis *D* **138** in Dom. *om. g* **144** quod] quę D^2 (*in ras.*) **145** magna *b* ; *om. H* **148** sacietat. *B* (e^2) ? **150** manifestabitur mihi gloria *A* **151** perfecit *a*

putant, dulcedinem suam Deus abscondit timentibus eum, qua non est impios damnaturus, ut hoc nescientes et damnari timentes recte uiuant ac sic possint esse qui orent pro non recte uiuentibus : quo modo eam perficit sperantibus in eum, quando quidem, sicut somniant, per hanc dulcedinem non damnaturus est eos, qui non sperant in eum ? Illa igitur eius dulcedo quaeratur, quam perficit sperantibus in eum, non quam perficere putatur contemnentibus et blasphemantibus eum. Frustra itaque homo post hoc corpus inquirit, quod in hoc corpore sibi comparare neglexit.

Illud quoque apostolicum : *Conclusit enim Deus omnes in infidelitate, ut omnium misereatur,* non ideo dictum est, quod sit neminem damnaturus, sed superius apparet unde sit μ 645
dictum. Nam cum de Iudaeis postea credituris apostololus loqueretur ad gentes, ad quas utique iam credentes conscribebat epistulas : *Sicut enim uos,* inquit, *aliquando non credidistis Deo, nunc autem misericordiam consecuti estis illorum incredulitate : sic et hi nunc non crediderunt in uestram misericordiam, ut et ipsi misericordiam consequantur.* Deinde subiecit, unde isti sibi errando blandiuntur, atque ait : *Conclusit enim Deus omnes in infidelitate, ut omnium misereatur.* Quos omnes, nisi de quibus loquebatur, tamquam dicens : Et uos et illos ? Deus ergo et gentiles et Iudaeos, quos praesciuit et praedestinauit conformes imaginis filii sui, omnes in infidelitate conclusit, ut de amaritudine infidelitatis suae paenitendo confusi et ad dulcedinem misericordiae Dei credendo conuersi clamarent illud in psalmo : *Quam multa multitudo dulcedinis* V 564
tuae, Domine, quam abscondisti timentibus te, perfecisti autem sperantibus, non in se, sed *in te !* Omnium itaque miseretur uasorum misericordiae. Quid est omnium ? Et eorum scilicet quos ex gentibus, et eorum quos ex Iudaeis praedestinauit uocauit, iustificauit glorificauit, non hominum omnium, sed PL
istorum omnium neminem damnaturus. 741

---

171 Rom. 11, 30 sqq. **176** Rom. 8, 29 **181** Ps. 30, 20

159-160 numquam perfic. *B* **162** hoc corp. *om. e* **167** scribebat *B* ; conscriberet *g* **168** aliq. inquit *B* **169** estis in *B* D^2 **170** nunc *om. B* in uestram misericordiam *R A G, D* (*man. 2 ?*), *a b p* in uestra misericordia *r B* (D^1 *?*) *H e g v* **171** isti *om* a^1 **173** infidelitate *A G*, B^2 (*in ras.*), *H a b e g p v* (*cf. l. 164 et 177 ; 18, 60*) incredulitate *R r D* (B^1 *?*) *Clarom.* = *Vulg.* (*cf. l. 169 ; CE 28*^{II}, *190, 19*) omnibus *B* **175** et iud. et gent. *B* et quos *B D* **176** conformes fieri D^2 **176** *sq.* in incredulitate *H* **179** quam magna *H* e^1 **180** metuentibus *A e* **182** est *om. b* **183** horum *b* **184** et uoc. *b* glorif. *om. b* omnium hominum *B a b v*

cap. XXV Sed iam respondeamus etiam illis, qui non solum diabolo et angelis eius, sicut nec isti, sed ne ipsis quidem omnibus hominibus liberationem ab aeterno igne promittunt, uerum eis tantum, qui Christi baptismate abluti et corporis eius et sanguinis participes facti sunt, quomodolibet uixerint, in quacumque haeresi uel impietate fuerint. Sed contradicit eis apostolus dicens : *Manifesta autem sunt opera carnis, quae sunt fornicatio, inmunditia, luxuria, idolorum seruitus, ueneficia, inimicitiae, contentiones, aemulationes, animositates, dissensiones, haereses, inuidiae, ebrietates, comisationes et his* V 565
similia ; quae praedico uobis, sicut praedixi, quoniam qui talia agunt regnum Dei non possidebunt. Haec profecto apostolica falsa sententia est, si tales post quantalibet tempora liberati regnum Dei possidebunt. Sed quoniam falsa non est, profecto regnum Dei non possidebunt. Et si in regni Dei possessione numquam erunt, aeterno supplicio tenebuntur ; quoniam non est medius locus, ubi non sit in supplicio, qui illo non fuerit constitutus in regno.

Quam ob rem quod ait Dominus Iesus : *Hic est panis qui de caelo descendit, ut, si quis ex ipso manducauerit, non moriatur. Ego sum panis uiuus, qui de caelo descendi ; si quis manducauerit ex hoc pane, uiuet in aeternum,* quo modo sit accipiendum, merito quaeritur. Et ab istis quidem, quibus nunc respondemus, hunc intellectum auferunt illi, quibus deinde respondendum est ; hi sunt autem, qui hanc liberationem nec omnibus habentibus sacramentum baptismatis et corporis Christi, sed solis catholicis, quamuis male uiuentibus, pollicentur, quia non solo, inquiunt, sacramento, sed re ipsa μ 646
manducauerunt corpus Christi, in ipso scilicet eius corpore constituti ; de quo corpore ait apostolus : *Vnus panis, unum corpus multi sumus.* Qui ergo est in eius corporis unitate, id est in Christianorum compage membrorum, cuius corporis sacramentum fideles communicantes de altari sumere consuerunt, ipse uere dicendus est manducarę corpus Christi et bibere sanguinem Christi. Ac per hoc haeretici et schismatici ab huius unitate corporis separati possunt idem percipere sacramentum, sed non sibi utile, immo uero etiam noxium, quo iudicentur grauius, quam uel tardius liberentur. Non sunt V 566
quippe in eo uinculo pacis, quod illo exprimitur sacramento.

XXV, **12** Gal. 5, 19 sqq. **22** Io. 6, 50 sqq. **31** I. Cor. 10, 17

XXV, **1** solo e^1 **9** aemul. *om. e* discens. *g* **10** comisat. R^1 *g* (XIV, *2, 42*) comesat. R^2 b^1 commesat. D^1 comissat. e^1 comessat. (commess.) *A G r B* D^2 *H a* b^2 e^2 *p v* **11** sicut et *D* (*cf.* XIV, *2, 43*) **15** regno dei non possessionem numquam erunt habituri *b* **22** sit] sic *g* **31** huius *p* **33** altare R (R*oensch, Ital, p. 265*) altarẹi (*sic !*) *p* **33-34** consuerunt R G^1 *r B* D^1 *e g* consueuerunt *A* D^2 *H b p v* **34** uero *p* **35** scismat. G^2 *r B D H e p* cismat. G^1

Sed rursus etiam isti, qui recte intellegunt, non dicendum esse manducare corpus Christi, qui in corpore non est Christi, PL 742 non recte promittunt eis, qui uel in haeresim uel etiam in gentilium superstitionem ex illius corporis unitate labuntur, liberationem quandoque ab aeterni igne supplicii ; primum, quia debent adtendere, quam sit intolerabile atque a sana doctrina nimis deuium, ut multi ac paene omnes, qui haereses impias condiderunt exeuntes de catholica ecclesia et facti sunt haeresiarchae, meliores habeant causas, quam hi, qui numquam fuerunt catholici, cum in eorum laqueos incidissent, si illos haeresiarchas hoc facit liberari a supplicio sempiterno, quod in catholica ecclesia baptizati sunt et sacramentum corporis Christi in uero Christi corpore primitus acceperunt ; cum peior sit utique desertor fidei et ex desertore oppugnator eius effectus quam ille, qui non deseruit quod numquam tenuit ; deinde quia et his occurrit apostolus eadem uerba proferens et enumeratis illis carnis operibus eadem ueritate praedicens : *Quoniam qui talia agunt, regnum Dei non possidebunt.*

Vnde nec illi in perditis et damnabilibus moribus debent esse securi, qui usque in finem quidem uelut in communione ecclesiae catholicae perseuerant, intuentes quod dictum est : *Qui perseuerauerit usque in finem, hic saluus erit,* et per uitae iniquitatem ipsam uitae iustitiam, quod eis Christus est, deserunt, siue fornicando siue alias inmunditias flagitiorum, quas nec exprimere apostolus uoluit, in suo corpore perpetrando, siue turpitudine luxuriae diffluendo siue aliquid aliud V 567 eorum agendo, de quibus ait : *Quoniam qui talia agunt, regnum Dei non possidebunt ;* ac per hoc, quicumque agunt talia, nisi in sempiterno supplicio non erunt, quia in Dei regno esse non poterunt. In his enim perseuerando usque in huius uitae finem non utique dicendi sunt in Christo perseuerasse usque in finem, quia in Christo perseuerare est in eius fide perseuerare ; quae fides, ut eam definit idem apostolus, *per dilectionem operatur ; dilectio* autem, sicut ipse alibi dicit, *malum non operatur.* Nec isti ergo dicendi sunt manducare corpus Christi, quoniam nec in membris computandi sunt Christi. Vt enim alia taceam, non possunt simul esse et membra Christi et membra meretricis. Denique ipse dicit : *Qui manducat carnem meam et bibit sanguinem meum, in me manet, et ego in eo.* Osten-

---

58 Gal. 5, 21 **62** Mt. 10, 22 **74** Gal. 5, 6 **75** 1. Cor. 13, 4 ; Rom. 13, 10 **78** 1. Cor. 6, 15 **79** Io. 6, 56 (57)

---

41 manducare *mss* eum mand. *v* **46** aereses *g* **48** abeant *g* hii *g* **52** in uero Christi *om. b* **54** quod numquam R^2 *A D a b e g p ;* quod ñ quam *H ;* quod non R^1 *Do.*^{2,3} (*cf.* XXII, *30, 18*) *;* quam numquam *B v* **56** eandē (n *sup. lin.*) ueritatē *e* **65** apostolus exprimere *v* **66** luxor. *D*^{1} **67** taliagunt *e*^{1} *g* **76** quoniam — Christi *in marg. D* **77** et^1 *om. g* **78** dicens *B v* **79** bibet *g*

dit quid sit non sacramento tenus, sed re uera corpus Christi manducare et eius sanguinem bibere ; hoc est enim in Christo μ 647 manere, ut in illo maneat et Christus. Sic enim hoc dixit, tamquam diceret : « Qui non in me manet, et in quo non maneo, non se dicat aut existimet manducare corpus meum aut bibere sanguinem meum. » Non itaque manent in Christo, qui non sunt membra eius. Non sunt autem membra Christi, qui se faciunt membra meretricis, nisi malum illud paenitendo PL esse destiterint et ad hoc bonum reconciliatione redierint. 743

cap. XXVI Sed habent, inquiunt, Christiani catholici in fundamento Christum, a cuius unitate non recesserunt, tametsi huic fundamento superaedificauerunt quamlibet pessimam uitam, V 568 uelut ligna, fenum, stipulam ; recta itaque fides, per quam Christus est fundamentum, quamuis cum damno, quoniam illa, quae superaedificata sunt, exurentur, tamen poterit eos quandoque ab illius ignis perpetuitate saluare. Respondeat eis breuiter apostolus Iacobus : *Si quis dicat se fidem habere, opera autem non habeat, numquid poterit fides saluare eum ?* Et quis est, inquiunt, de quo dicit apostolus Paulus : *Ipse autem saluus erit, sic tamen quasi per ignem ?* Simul quis iste sit, inquiramus ; hunc tamen non esse certissimum est, ne duorum apostolorum sententias mittamus in rixam, si unus dicit : « Etiamsi mala opera quis habuerit, saluabit eum per ignem fides » ; alius autem : *Si opera non habeat, numquid poterit fides saluare eum ?*

Inueniemus ergo quis possit saluari per ignem, si prius inuenerimus quid sit habere in fundamento Christum. Quod ut de ipsa similitudine quantocius aduertamus : nihil in aedificio praeponitur fundamento ; quisquis itaque sic habet in corde Christum, ut ei terrena et temporaria nec ea quae licita sunt atque concessa praeponat, fundamentum habet Christum ; si autem praeponit, etsi uideatur habere fidem Christi, non est tamen in eo fundamentum Christus, cui talia praeponuntur ; quanto magis, si salutaria praecepta contemnens committat inlicita, non praeposuisse Christum, sed postposuisse conuincitur, quem posthabuit imperantem siue concedentem, dum contra eius imperata siue concessa suam

---

XXVI, **7** 1. Cor. 3, 12. 15 **9** Iac. 2, 14 **11** 1. Cor. 3, 15

---

80 teneri e^2 (*in ras.*) **82** sicut enim *p* sic enim et *H* **83** tamquam hoc *a* quo] eo *g* quo non *mss plerr.* ; quo ego non *B v* (*cf.* XIII, 7, 7) **84** existimat D^1 ; aestimet *e*

XXVI, **7** quando e^1 **9** abeat *g* **14** abuerit *g* **19** ut *om. b* de *om.* R *b* illa *H* **21** ut non ei *A* ut ei non *b* temporaria R *r D* H^1 *e g* E^{tv} (*13, 33*) temporalia *A G B* H^2 (*a b p ?*) *v Hoffm.* **27** post haec habuit *A* **28** sua

per flagitia delegit explere libidinem ! Si quis itaque Christianus diligit meretricem eique adhaerens unum corpus efficitur, iam in fundamento non habet Christum. Si quis autem diligit uxorem suam, si secundum Christum, quis ei dubitet V 569 in fundamento esse Christum ? si uero secundum hoc saeculum, si carnaliter, si in morbo concupiscentiarum, sicut et gentes quae ignorant Deum, etiam hoc secundum ueniam concedit apostolus, immo per apostolum Christus. Potest ergo et iste in fundamento habere Christum. Si enim nihil ei talis affectionis uoluptatisque praeponat, quamuis superaedificet ligna, fenum, stipulam, Christus est fundamentum, propter hoc saluus erit per ignem. Delicias quippe huius modi amoresque terrenos, propter coniugalem quidem copulam non damnabiles, tribulationis ignis exuret ; ad quem pertinent ignem et orbitates et quaecumque calamitates quae auferunt μ 648 haec. Ac per hoc ei, qui aedificauit, erit aedificatio ista dam- PL nosa, quia non habebit, quod superaedificauit, et eorum amis- 744 sione cruciabitur, quibus fruendo utique laetabatur ; sed per hunc ignem saluus erit merito fundamenti, quia, etsi utrum id habere mallet an Christum a persecutore proponeretur, illud Christo non praeponeretur. Vide in apostoli uerbis hominem aedificantem super fundamentum aurum, argentum, lapides pretiosos : *Qui sine uxore est*, inquit, *cogitat quae sunt Dei, quo modo placeat Deo.* Vide alium aedificantem ligna, fenum, stipulam : *Qui autem matrimonio iunctus est*, inquit, *cogitat quae sunt mundi, quo modo placeat uxori. Vniuscuiusque opus manifestabitur ; dies enim declarabit* (dies utique tribulationis), *quoniam in igne*, inquit, *reuelabitur.* (Eandem tribulationem ignem uocat, sicut alibi legitur : *Vasa figuli probat fornax et homines iustos temptatio tribulationis.) Et uniuscuiusque opus quale sit, ignis probabit. Si cuius opus perman-* V 570 *serit* (permanet enim quod quisque cogitat quae sunt Dei, quo modo placeat Deo), *quod superaedificauit mercedem accipiet* (id est, unde cogitauit, hoc sumet) ; *si cuius autem opus arserit, damnum patietur* (quoniam quod dilexerat non habebit), *ipse autem saluus erit* (quia nulla eum tribulatio ab illius fundamenti stabilitate semouit) ; *sic tamen quasi per ignem* (quod enim sine inliciente amore non habuit, sine urente dolore non perdit). Ecce, quantum mihi uidetur, inuentus est

---

30 1. Cor. 6, 16 **32** Eph. 5, 25 **35** 1 Thess. 4, 5 **36** Cf. 1. Cor. 7, 5 sq. **54** 1. Cor. 7, 32 sq. **56** Ib. 3, 13 **58** Eccli. 27, 5. **65** 1. Cor. 3, 13 sqq.

---

g **29** dilegit *g*[1] *p* ; diligit (*D*[1] *?*) *H e* **30** ei adhaer. *p*[1] **35** et *om. A* **38** uel uoluptatisque *p* **40** huius modi *R G D H e*[1] *p v* (*l. 130*) ; eius modi *b* ; huius mundi *A r B a e*[marg.] *g* **47** utrum] uerum *e* **51** cogitat ea quae *D b* **55** enim domini decl. *B D*[2] *a* **56** igni *R e E*[v] ignem *b* eandem *mss plerr. v Hoffm. Wey.* eandemque *R ed. princ. Do.*[2,3] **59** probauit *D*[1] **62** autem] *cf. 21, 12 ; 26, 86* **65** semouit *R A r B* (*D*[2] *?*) *H e p E* remouit *G a b* mouet *g*[1] mouit (*D*[1] *?*)

ignis, qui nullum eorum damnet, sed unum ditet, alterum damnificet, ambos probet.

Si autem ignem illum loco isto uoluerimus accipere, de quo Dominus dicet sinistris : *Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum ;* ut in eis etiam isti esse credantur, qui aedificant super fundamentum ligna, fenum, stipulam, eosque ex illo igne post tempus pro malis meritis impertitum liberet boni meritum fundamenti : quid arbitrabimur dextros quibus dicetur : *Venite, benedicti patris mei, possidete paratum uobis regnum,* nisi eos, qui aedificauerunt super fundamentum aurum, argentum, lapides pretiosos ? Sed in illum ignem, de quo dictum est : *Sic tamen quasi per ignem,* si hoc modo est intellegendus, utrique mittendi sunt, et dextri scilicet et sinistri. Illo quippe igne utrique probandi sunt, de quo dictum est : *Dies enim declarabit, quoniam in igne reuelabitur, et uniuscuiusque opus quale sit, ignis probabit.* Si ergo utrumque probabit ignis, ut, si cuius opus permanserit, id est non fuerit igne consumptum, quod superaedificauit mercedem accipiat ; si cuius autem opus arserit, damnum patiatur : profecto non est ipse aeternus ille ignis. In illum enim soli sinistri nouissima et perpetua damnatione mittentur, iste autem dextros pro- PL 745
bat. Sed alios eorum sic probat, ut aedificium, quod super V 571
Christum fundamentum ab eis inuenerit esse constructum, non exurat atque consumat ; alios autem aliter, id est, ut quod superaedificauerunt ardeat damnumque inde patiantur, salui fiant autem, quoniam Christum in fundamento stabiliter positum praecellenti caritate tenuerunt. Si autem salui fient, profecto et ad dexteram stabunt et cum ceteris audient : *Venite, benedicti patris mei, possidete paratum uobis regnum,* μ 649
non ad sinistram, ubi illi erunt, qui salui non erunt et ideo audient : *Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum.* Nemo quippe ab illo igne saluabitur, quia in supplicium aeternum ibunt illi omnes, ubi uermis eorum non moritur et ignis non extinguitur, quo cruciabuntur die ac nocte in saecula saeculorum.

Post istius sane corporis mortem, donec ad illum ueniatur, qui post resurrectionem corporum futurus est damnationis et remunerationis ultimus dies, si hoc temporis interuallo spiritus defunctorum eius modi ignem dicuntur perpeti, quem non sentiant illi, qui non habuerunt tales mores et amores in

---

72 Mt. 25, 41 **77** Ib. 34 **83** 1. Cor. 3, 13 **100** Mr. 9, 44 — Esai. 66, 24? **101** Apoc. 20, 10

---

*g*² *v* **71** dicet *B* (*a b ?*) *v* Eᵗ² (*cg. l. 76*) dicit R *A G r D H e g p* Eᵗ¹ᵛ **74** boni meriti fundamentum *E*ᵛ *; sed cf. l. 47, 125 et 128*) arbitrabitur *g* -tramur *B D*¹ -tram' *H* **79** est² *eras. g* intell. est *H* **87** ille ipse (*a*)et. ign. *B D b* ipse *om. e* **100** moritur .. extinguitur R *r H e p* Eᵗ morietur .. extinguetur (-guitur *g*¹) *A G*

huius corporis uita, ut eorum ligna et fenum et stipula consumatur ; alii uero sentiant, qui eius modi secum aedificia portauerunt, siue ibi tantum siue et hic et ibi siue ideo hic ut non ibi saecularia, quamuis a damnatione uenialia, concremantem ignem transitoriae tribulationis inueniant : non redarguo, quia forsitan uerum est. Potest quippe ad istam tribulationem pertinere etiam mors ipsa carnis, quae de primi peccati perpetratione concepta est, ut secundum cuiusque aedificium tempus quod eam sequitur ab unoquoque sentiatur. Persecutiones quoque, quibus martyres coronati sunt et quas patiuntur V 572 quicumque Christiani, probant utraque aedificia uelut ignis et alia consumunt cum ipsis aedificatoribus, si Christum in eis non inueniunt fundamentum ; alia sine ipsis, si inueniunt, quia licet cum damno salui erunt ipsi ; alia uero non consumunt, quia talia reperiunt quae maneant in aeternum. Erit etiam in fine saeculi tribulatio tempore Antichristi, qualis numquam antea fuit. Quam multa erunt tunc aedificia, siue aurea siue fenea, super optimum fundamentum, quod est Christus Iesus, ut ignis ille probet utraque et de aliis gaudium, de aliis inferat damnum, neutros tamen perdat, in quibus haec inueniet, propter stabile fundamentum ! Quicumque autem, non dico uxorem, cuius etiam commixtione carnis ad carnalem utitur uoluptatem, sed ipsa quae ab eius modi delectationibus aliena sunt nomina pietatis humano more carnaliter diligendo Christo anteponit, non eum habet in fundamento et ideo non per ignem saluus erit, sed saluus non PL 746 erit, quia esse cum Saluatore non poterit, qui de hac re apertissime loquens ait : *Qui amat patrem aut matrem plus quam me, non est me dignus ; et qui amat filium aut filiam super me, non est me dignus.* Verum qui has necessitudines sic amat carnaliter, ut tamen eas Christo Domino non praeponat, malitque ipsis carere quam Christo, si ad hunc fuerit articulum temptationis adductus, per ignem erit saluus, quia ex earum amissione tantum necesse est urat dolor, quantum haeserat amor. Porro qui patrem matrem, filios filias secundum Christum dilexerit, ut ad eius regnum obtinendum eique cohaerendum illis consulat, uel hoc in eis diligat, quod membra sunt Christi : absit ut ista dilectio reperiatur in lignis, feno et stipula consumenda, sed prorsus aedificio aureo, argenteo, gemmeo V 573 deputabitur. Quo modo autem potest eos plus amare quam Christum, quos amat utique propter Christum ?

137 Mt. 10, 37

B D a b g v **108** ut] et *B*^{1} *p*^{1} *ut edit.* R *A B D e p E* ; et^{1} *om. H* ; et .. et *om.* (*a b g ?*) *v Do.*^{2} *Hoffm.* (*cf. l. 73*) **112** inuenient *g* **113** quod *e*^{2} **114** ipsa mors *A v* **118** probantur *e*^{2} *g* **119** et *eras. g* **120** si *om. D*^{1} *p* **124** antea numq. *p* fuit *om. e* **130** huius *A v* **136** et qui — dignus *om. H b p* **139** ad huc *e* **140** ex *G*^{2} *v* ; et (&) R *A G*^{1} *r B D H b e g p* E^{tv} *Hoffm.* **142** filiasque *e* **145** et R *r B D H v E* ; *om. A Do.*^{2} *Hoffm.*

cap. XXVII Restat eis respondere, qui dicunt aeterno igne illos tantum- μ 650 modo arsuros, qui pro peccatis suis facere dignas elemosynas neglegunt, propter illud quod ait apostolus Iacobus : *Iudicium autem sine misericordia illi, qui non fecit misericordiam.* Qui ergo fecit, inquiunt, quamuis non correxerit perditos mores, sed nefarie ac nequiter inter ipsas suas elemosynas uixerit, cum misericordia illi futurum est iudicium, ut aut non damnetur omnino aut post aliquod tempus a damnatione nouissima liberetur. Nec ob aliud existimant Christum de solo dilectu atque neglectu elemosynarum discretionem inter dextros et sinistros esse facturum, quorum alios in regnum, alios in supplicium mittat aeternum. Vt autem cotidiana sibi opinentur, quae facere omnino non cessant, qualiacumque et quantacumque sint, per elemosynas dimitti posse peccata, orationem, quam docuit ipse Dominus, et suffragatricem sibi adhibere conantur et testem. Sicut enim nullus est, inquiunt, dies, quo a Christianis haec oratio non dicatur : ita nullum est cotidianum qualecumque peccatum, quod per illam non dimittatur, cum dicimus : *Dimitte nobis debita nostra,* si quod sequitur facere curemus : *Sicut et nos dimittimus debitoribus nostris.* Non enim ait Dominus, inquiunt : Si dimiseritis peccata hominibus, dimittet uobis pater uester cotidiana parua peccata, V 574 sed : *Dimittet,* inquit, *uobis peccata uestra.* Qualiacumque ergo uel quantacumque sint, etiamsi cotidie perpetrentur nec ab eis uita discedat in melius commutata : per elemosynam ueniae non negatae remitti sibi posse praesumunt.

Sed bene, quod isti dignas pro peccatis elemosynas com- PL monent esse faciendas ; quoniam si dicerent qualescumque 747 elemosynas pro peccatis et cotidianis et magnis et quantacumque scelerum consuetudine misericordiam posse impetrare diuinam, ut ea cotidiana remissio sequeretur, uiderent se rem dicere absurdam atque ridiculam. Sic enim cogerentur fateri fieri posse, ut opulentissimus homo decem nummulis diurnis in elemosynas inpensis homicidia et adulteria et nefaria quaeque facta redimeret. Quod si absurdissimum atque insanissimum est dicere, profecto si quaeratur, quae dignae sint pro peccatis elemosynae, de quibus etiam Christi praecursor ille dicebat : *Facite ergo fructus dignos paenitentiae,* procul dubio non inuenientur eas facere, qui uitam suam usque ad mortem cotidianorum criminum perpetratione confodiunt ; primum, quia in auferendis rebus alienis longe plura diri-

---

XXVII, **4** Iac. 2, 13 **23** Mt. 6, 12. 14 **38** Mt. 3, 8 ; Lc. 3, 8

XXVII, **9** delectu g^1 delictu *H* delicto *D e p* **10** neglecto *p* uel elimos. *g* **18** dimittitur *R* **22** peccata uestra *G v* **25** discedat (desc- *g*) *R A G r D a b e g p ed. princ.* -det *H* -dant *B v* discedatur *coniec. Domb., recep. Wey.* (*cf. l. 130 sq.* ; xv, *7, 92*) **26** uenia non negata *B* ueniam non negari et rem. *D* (*in ras.*) **29** et^1 *om. B* g^2 **32** se dic. rem *B* rem se dic. *v* **34** elemosina *B* expensis *A* **35** si *eras. D* atq.] et *H v* **41** primum *B D b v* (*25, 44*) primo *rell.*

piunt, ex quibus perexigua pauperibus largiendo Christum se ad hoc pascere existimant, ut licentiam malefactorum ab illo se emisse uel cotidie potius emere credentes securi damnabilia tanta committant. Qui si pro uno scelere omnia sua distribuerent indigentibus membris Christi, nisi desisterent a talibus factis habendo caritatem, quae non agit perperam, aliquid eis prodesse non posset. Qui ergo dignas pro suis peccatis elemosynas μ 651 facit, prius eas facere incipiat a se ipso. Indignum est V 575 enim, ut in se non faciat, qui facit in proximum, cum audiat dicentem Deum : *Diliges proximum tuum tamquam te ipsum ;* itemque audiat : *Miserere animae tuae placens Deo.* Hanc elemosynam, id est, ut Deo placeat, non faciens animae suae quo modo dignas pro peccatis suis elemosynas facere dicendus est ? Ad hoc enim et illud scriptum est : *Qui sibi malignus est, cui bonus erit ?* Orationes quippe adiuuant elemosynae ; et utique intuendum est quod legimus : *Fili, peccasti, ne adicias iterum et de praeteritis deprecare, ut tibi dimittantur.* Propter hoc ergo elemosynae faciendae sunt, ut, cum de praeteritis peccatis deprecamur, exaudiamur ; non ut in eis perseuerantes licentiam malefaciendi nos per elemosynas comparare credamus.

Ideo autem Dominus et dextris elemosynas ab eis factas et sinistris non factas se inputaturum esse praedixit, ut hinc ostenderet quantum ualeant elemosynae ad priora delenda, non ad perpetua inpune committenda peccata. Tales autem elemosynas non dicendi sunt facere, qui uitam nolunt a consuetudine scelerum in melius commutare. Quia et in hoc quod ait : *Quando uni ex minimis meis non fecistis, mihi non fecistis,* ostendit eos non facere etiam quando se facere existimant. Si enim Christiano esurienti panem tamquam Christiano darent, profecto sibi panem iustitiae, quod ipse Christus est, non PL 748 negarent ; quoniam Deus, non cui detur, sed quo animo detur, adtendit. Qui ergo Christum diligit in Christiano, hoc animo ei porrigit elemosynam, quo accedit ad Christum, non quo uult recedere inpunitus a Christo. Tanto enim magis quisque V 576 deserit Christum, quanto magis diligit quod inprobat Christus. Nam quid cuiquam prodest, quod baptizatur, si non iustificatur ? Nonne qui dixit : *Nisi quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu, non intrabit in regnum Dei,* ipse etiam dixit : *Nisi abundauerit iustitia uestra super scribarum et Pharisaeorum, non*

---

48 1. Cor. 13, 4 **51** Leuit. 19, 18 ; Mt. 22, 39 ; Mr. 12, 31 **52** Eccli. 30, 24 **56** Ib. 14, 5 **58** Ib. 21, 1 **69** Mt. 25, 45 **80** Io. 3, 5

---

43 estimant *H* **44** se *om. B p E* **48** dignus *g* **49** incipiat R *G r H v* incipit *A B D b e g p E Hoffm.* incip. fac. D **51** deum *mss* dominum *D v* diligis *g* sicut te *e* **60** deprecemur D^1 **65** priora] preterita e^2 (*in ras.*) ; priora peccata *D* **70** se *sup. l. D* **72** sibi *sup. l. B* est *sup. l. D* **73** cui] quod *p* **74** diliget g^2 **75** porriget *H g* **79** spiritu R *A G r* D^1 *H a e g* sp. sancto

intrabitis in regnum caelorum? Cur illud timendo multi currunt baptizari, et hoc non timendo non multi curant iustificari? Sicut ergo non fratri suo dicit: *Fatue,* qui cum hoc dicit non ipsi fraternitati, sed peccato eius infensus est (alioquin reus erit gehennae ignis): ita e contrario, qui porrigit elemosynam Christiano, non Christiano porrigit, qui non in eo diligit Christum; non autem diligit Christum, qui iustificari recusat in Christo. Et quem ad modum si quis praeoccupatus fuerit hoc delicto, ut fratri suo dicat: *Fatue,* id est, non eius peccatum uolens auferre conuicietur iniuste, parum est illi ad hoc redimendum elemosynas facere, nisi etiam quod ibi sequitur remedium reconciliationis adiungat (ibi enim sequitur: *Si ergo offeres munus tuum ad altare et ibi recordatus fueris, quia frater tuus habet aliquid aduersum te, relinque ibi munus tuum ad altare et uade prius, reconciliare fratri tuo, et tunc ueniens offeres munus tuum)*: ita parum est elemosynas quantaslibet facere pro quocumque scelere et in consuetudine scelerum permanere.

Oratio uero cotidiana, quam docuit ipse Iesus, unde et dominica nominatur, delet quidem cotidiana peccata, cum μ 652
cotidie dicitur: *Dimitte nobis debita nostra,* atque id quod V 577
sequitur non solum dicitur, sed etiam fit: *Sicut et nos dimittimus debitoribus nostris;* sed quia fiunt peccata, ideo dicitur, non ut ideo fiant, quia dicitur. Per hanc enim nobis uoluit Saluator ostendere, quantumlibet iuste in huius uitae caligine atque infirmitate uiuamus, non nobis deesse peccata, pro quibus dimittendis debeamus orare et eis, qui in nos peccant, ut et nobis ignoscatur, ignoscere. Non itaque propterea Dominus ait: *Si dimiseritis peccata hominibus, dimittet uobis et pater uester peccata uestra,* ut de hac oratione confisi securi cotidiana scelera faceremus, uel potentia qua non timeremus hominum leges uel astutia qua ipsos homines falleremus; sed ut per illam disceremus non putare nos esse sine peccatis, etiamsi a criminibus essemus inmunes; sicut etiam legis ueteris sacerdotes hoc ipsum Deus de sacrificiis admonuit, quae iussit eos primum pro suis, deinde pro populi offerre peccatis. Nam et ipsa uerba tanti magistri et Domini nostri uigilanter

---

82 Mt. 5, 20 **85** Ib. 22 **97** Mt. 5, 23 sq. **104** Mt. 6, 12 **111** Ib. 14 **117** Leuit. 16, 6

B D^2 *b p v* **82** cael.] dei $e^{marg.}$ **82-83** current bapt. g^1; curant bapt. e^2 **83** non multi currant R^1 E^v; n. m. currunt *A B D b* **84** si ergo *b* non *om. e* dixit² *b* **85** ipse *D b Hoffm.* **91** nolens *b* ferre D^1 *b* conuiciatur *H* -uinceretur *b* inuicietur *e* **94** offeres *A G B g* offerres R offers *r D H a b e p v* **96** ad] ante *e* reconciliare (διαλλάγηθι) R *G r* (D^1 ?)*v* E^t (*Cypr. CE* 3^I*, 116, 15*) -liari *A B* D^2 *e* g^1 E^v *Hoffm.* **97** offers *A* D^1 e^1 E^{tv} **100** Iesus] dominus *B a v* **109** itaque R *G r B D a b e g v E*; utique *A p Hoffm.*; id'o *H* **110** et *sup. l. H*; *om. A B* E^v **116** de *om. g* qua/ *D*

intuenda sunt. Non enim ait : « Si dimiseritis peccata hominibus, et pater uester dimittet uobis qualiacumque peccata », PL 749 sed ait : *Peccata uestra.* Cotidianam quippe orationem docebat et iustificatis utique discipulis loquebatur. Quid est ergo : *Peccata uestra* nisi « peccata sine quibus nec uos eritis, qui iustificati et sanctificati estis » ? Vbi ergo illi, qui per hanc orationem occasionem perpetrandorum cotidie scelerum quaerunt, dicunt Dominum significasse etiam magna peccata, quoniam non dixit : « Dimittet uobis parua », sed *peccata uestra :* ibi nos considerantes qualibus loquebatur et audientes dictum *peccata uestra* nihil aliud debemus existimare quam parua, quoniam talium iam non erant magna. Verum tamen nec ipsa magna, a quibus omnino mutatis in melius moribus recedendum est, dimittuntur orantibus, nisi fiat quod ibi V 578 dicitur : *Sicut et nos dimittimus debitoribus nostris.* Si enim minima peccata, sine quibus non est etiam uita iustorum, aliter non remittuntur : quanto magis multis et magnis criminibus inuoluti, etiamsi ea perpetrare iam desinant, nullam indulgentiam consequuntur, si ad remittendum aliis, quod in eos quisque peccauerit, inexorabiles fuerint, cum dicat Dominus : *Si autem non dimiseritis hominibus, neque pater uester dimittet uobis.* Ad hoc enim ualet quod etiam Iacobus apostolus ait iudicium futurum sine misericordia illi, qui non fecit misericordiam. Venire quippe debet in mentem etiam seruus ille, cui debitori dominus eius relaxauit decem milia talentorum, quae postea iussit ut redderet, quia ipse non misertus est conserui sui, qui ei debebat centum denarios. In his ergo, qui filii sunt promissionis et uasa misericordiae, ualet quod ait idem apostolus consequenter adiungens : *Superexultat autem misericordia iudicio,* quoniam et illi iusti, qui tanta sanctitate uixerunt, ut alios quoque recipiant in tabernacula aeterna, a quibus amici facti sunt de mammona iniquitatis, ut tales essent, misericordia liberati sunt ab eo, qui iustificat impium, imputans mercedem secundum gratiam, non secundum debitum. In eorum quippe numero est apostolus, qui dicit : μ 653 *Misericordiam consecutus sum, ut fidelis essem.*

Illi autem, qui recipiuntur a talibus in tabernacula aeterna, fatendum est quod non sint his moribus praediti, ut eis liberandis sine suffragio sanctorum sua possit uita sufficere, ac

---

140 Mt. 6, 15 **142** Iac. 2, 13 **146** Mt. 18, 23 sqq. **148** Iac. 2, 13 **150** Lc. 16, 9 **154** 1. Cor. 7, 25 ; cf. 1. Tim. 1, 12 sq.

---

122 ergo est *D*[1] **128** nos] non *g* **130** tamen] etiam *H* **136** iam *om. p* **137** consecuntur *D H* consequantur *A* -quentur *a* in *om.* R[1] *e* eos R *G r D*[2] *H v* (*l. 108*) eis *A B D*[1] *e g p* E *Hoffm.* **139** nec *p* **143** eius *sup. l. D ;* suus *B* **147** superexaltat *D H e* **149** a *om. B b e*[2] *v* **150** mamon/ (a *sup. l.*) *D* **155** alii *A* autem *om. a*

per hoc multo amplius in eis superexultat misericordia iudicio.
Nec tamen ideo putandus est quisquam sceleratissimus, ne- V 579
quaquam uita uel bona uel tolerabiliore mutatus, recipi in
tabernacula aeterna, quoniam obsecutus est sanctis de mam-
mona iniquitatis, id est de pecunia uel diuitiis, quae male
fuerant adquisitae, aut etiamsi bene, non tamen ueris, sed
quas iniquitas putat esse diuitias, quoniam nescit quae sint PL 750
uerae diuitiae, quibus illi abundabant, qui et alios recipiunt
in tabernacula aeterna. Est itaque quidam uitae modus nec
tam malae, ut his qui eam uiuunt nihil prosit ad capessendum
regnum caelorum largitas elemosynarum, quibus etiam iusto-
rum sustentatur inopia et fiunt amici qui in tabernacula
aeterna suscipiant, nec tam bonae, ut ad tantam beatitudinem
adipiscendam eis ipsa sufficiat, nisi eorum meritis, quos ami-
cos fecerint, misericordiam consequantur (Mirari autem soleo
etiam apud Vergilium reperiri istam Domini sententiam, ubi
ait : *Facite uobis amicos de mammona iniquitatis, ut et ipsi
recipiant uos in tabernacula aeterna* ; cui est et illa simillima :
*Qui recipit prophetam in nomine prophetae, mercedem prophetae
accipiet ; et qui recipit iustum in nomine iusti, mercedem iusti
accipiet.* Nam cum Elysios campos poeta ille describeret, ubi
putant habitare animas beatorum, non solum ibi posuit eos,
qui propriis meritis ad illas sedes peruenire potuerunt, sed
adiecit atque ait :

Quique sui memores alios fecere merendo,

id est, qui promeruerunt alios eosque sui memores prome-
rendo fecerunt ; prorsus tamquam eis dicerent, quod fre-
quentatur ore Christiano, cum se cuique sanctorum humilis
quisque commendat et dicit : « Memor mei esto », atque id ut
esse possit promerendo efficit.) Sed quis iste sit modus, et V 580
quae sint ipsa peccata, quae ita impediunt peruentionem ad
regnum Dei, ut tamen sanctorum amicorum meritis inpetrent
indulgentiam, difficillimum est inuenire, periculosissimum
definire. Ego certe usque ad hoc tempus cum inde satagerem
ad eorum indaginem peruenire non potui. Et fortassis propter- μ 654
ea latent, ne studium proficiendi ad omnia cauenda peccata
pigrescat. Quoniam si scirentur quae uel qualia sint delicta,
pro quibus etiam permanentibus nec prouectu uitae melioris
absumptis intercessio sit inquirenda et speranda iustorum,

---

175 Lc. 16, 9 **178** Mt. 10, 41 **182** Aen. 6, 664

---

158 superexaltat *D H e* **165** habundabant R (*sc. in uita terrena*) (h)abundant *rell. v Hoffm. Wey.* **167** iis *B* eam] ea *p* ; in ea *H* capescend. *A G*¹ *b e p* **175** cuius *D b v* **176** recepit *g* **177** et qui — accipiet *om. B*¹ *D* **183** et alios aliasque *p* **184** ei *e* diceret *B D* **185** christianorum *A p E* **186** ut id *B v* **191** propter eam (*sic !*) *D* **195** prouectu R *A r B D*² *a b e g p* (*cf.* I, *9*, *3* ; XI, *12*, *12*) prouectum (*D*¹ *?*) *H* profectu *G v* (*cf.* XIV, *4*, *41*) **196** adsumptis (*D*¹ *?*)

eis secura se obuolueret humana segnitia, nec euolui talibus implicamentis ullius uirtutis expeditione curaret, sed tantummodo quaereret aliorum meritis liberari, quos amicos sibi de mammona iniquitatis elemosynarum largitate fecisset. Nunc uero dum uenialis iniquitatis, etiamsi perseueret, ignoratur modus, profecto et studium in meliora proficiendi orando et instando uigilantius adhibetur et faciendi de mammona iniquitatis sanctos amicos cura non spernitur.

Verum ista liberatio, quae fit siue suis quibusque orationibus siue intercedentibus sanctis, id agit ut in ignem quisque non mittatur aeternum, non ut, cum fuerit missus, post quantumcumque inde tempus eruatur. Nam et illi, qui putant sic intellegendum esse quod scriptum est, adferre terram bonam uberem fructum, aliam tricenum, aliam sexagenum, aliam centenum, ut sancti pro suorum diuersitate meritorum alii tricenos homines liberent, alii sexagenos, alii centenos, hoc in V 581
die iudicii futurum suspicari solent, non post iudicium. Qua opinione quidam cum uideret homines inpunitatem sibi peruersissime pollicentes, eo quod omnes isto modo ad liberationem pertinere posse uideantur, elegantissime respondisse perhibetur, bene potius esse uiuendum, ut inter eos quisque reperiatur, qui pro aliis intercessuri sunt liberandis, ne tam pauci sint, ut cito ad numerum suum uel tricenum uel sexagenum uel centenum unoquoque eorum perueniente multi remaneant, qui erui iam de poenis illorum intercessione non possint et in eis inueniatur quisquis sibi spem fructus alieni temeritate uanissima pollicetur. Haec me illis respondisse suffecerit, qui sacrarum litterarum, quas communes habemus, auctoritatem non spernunt, sed eas male intellegendo non quod illae loquuntur, sed hoc potius putant futurum esse quod ipsi uolunt. Hac itaque responsione reddita librum, sicut promisimus, terminamus.

LIBER XXII. μ 655

PL

cap. I Sicut in proximo libro superiore promisimus, iste huius 751
totius operis ultimus disputationem de ciuitatis Dei aeterna beatitudine continebit, quae non propter aetatis per multa saecula longitudinem tamen quandocumque finiendam aeter-

---

211 Mt. 13, 8

---

b e p aſſumpt. *H* fit *H* **197** se *om. b* segnities *v* neque/ solui *D* uolui R^1 *A* E^{t1} **200** mamona *D e g* (*semper*) largitate *mss* (*l. 168*) largitione *v* **202-203** orando et instando (stando *b*) *mss* ; orationi inst. *v* **203** uigiliis $e^{\text{marg.}}$ **205** laboratio e^1 operation. *e* **208** temporis $e^{\text{marg.}}$ **214** opinatione *D* **222** possent g^1 quis qui sibi *D* quisque s. *H* **213** me] modo *b* **216** locunt. *B D H g*

I, **1** promisi *b*

nitatis nomen accepit, sed quem ad modum scriptum est in euangelio, *regni eius non erit finis ;* nec ita ut aliis moriendo V 582 decedentibus, aliis succedentibus oriendo species in ea perpetuitatis appareat, sicut in arbore, quae perenni fronde uestitur, eadem uidetur uiriditas permanere, dum labentibus et cadentibus foliis subinde alia, quae nascuntur, faciem conseruant opacitatis ; sed omnes in ea ciues inmortales erunt, adipiscentibus et hominibus, quod numquam sancti angeli perdiderunt. Faciet hoc Deus omnipotentissimus eius conditor. Promisit enim nec mentiri potest, et quibus fidem hinc quoque faceret, multa sua et non promissa et promissa iam fecit.

Ipse est enim, qui in principio condidit mundum, plenum bonis omnibus uisibilibus atque intellegibilibus rebus, in quo nihil melius instituit quam spiritus, quibus intellegentiam dedit et suae contemplationis habiles capacesque sui praestitit atque una societate deuinxit, quam sanctam et supernam dicimus ciuitatem, in qua res, qua sustententur beatique sint, Deus ipse illis est, tamquam uita uictusque communis ; qui liberum arbitrium eidem intellectuali naturae tribuit tale, ut, si uellet, desereret Deum, beatitudinem scilicet suam, miseria continuo secutura ; qui, cum praesciret angelos quosdam per elationem, qua ipsi sibi ad beatam uitam sufficere uellent, tanti boni desertores futuros, non eis ademit hanc potestatem, potentius et melius esse iudicans etiam de malis bene facere quam mala esse non sinere (quae omnino nulla essent, nisi PL natura mutabilis, quamuis bona et a summo Deo atque in- 752 commutabili bono, qui bona omnia condidit, instituta, peccando ea sibi ipsa fecisset ; quo etiam peccato suo teste con- V 583 uincitur bonam conditam se esse naturam ; nisi enim magnum et ipsa, licet non aequale Conditori, bonum esset, profecto desertio Dei tamquam luminis sui malum eius esse non posset ; nam sicut caecitas oculi uitium est et idem ipsum indicat ad lumen uidendum esse oculum creatum ac per hoc etiam ipso uitio suo excellentius ostenditur ceteris membris membrum capax luminis — non enim alia causa esset uitium eius carere lumine — : ita natura, quae fruebatur Deo, optimam

---

I, **6** Lc. 1, 33

---

5 coepit *g* **7** species] spēs *H ;* spes B^1 **14** et *om. g* fide g^2 *;* ut fidem D^2 hinc quoq. fac. fid. *p* **17** omn. bon. *D* **22** illic *g* **24** uelle *A* desereret B^2 *D H a v* deseret *A* deserere R *G r* B^1 *b e g p ed. pr. Hoffm.* Deum] eum *b* sua *B* **24** *sq.* miseriā cont. sequutura/// R (sequu- *ex* sequi- *correcto,* qui *eraso*) *;* continuo (et cont. *A ;* continua *B*) miseria secutura *A* G^1 *B D H a* $e^{marg.}$ *v ;* cont. miseriā secuntur *r ;* cont. cum miseria secutura esset *p ;* cont. miseria (-ra G^2) esset secutura G^2 *ed. pr. ;* miseria esset secutura sua (*om.* cont.) *b ;* cont. miseria sequeretur e^1 *g Hoffm. ; cf. l. 48 ;* XIV, *27, 21 sqq.* **29** sineret (D^1 *?*) *a b* **30-31** immut. *a* **31** bono *om. b* omnia bona *b* **33** se *om.* R b^1

se institutam docet etiam ipso uitio, quo ideo misera est quia non fruitur Deo) ; qui casum angelorum uoluntarium iustissima poena sempiternae infelicitatis obstrinxit atque in eo μ 656 summo bono permanentibus ceteris, ut de sua sine fine permansione certi essent, tamquam ipsius praemium permansionis dedit ; qui fecit hominem etiam ipsum rectum cum eodem libero arbitrio, terrenum quidem animal, sed caelo dignum, si suo cohaereret auctori, miseria similiter, si eum desereret, secutura, qualis naturae huius modi conueniret (quem similiter cum praeuaricatione legis Dei per Dei desertionem peccaturum esse praesciret, nec illi ademit liberi arbitrii potestatem, simul praeuidens, quid boni de malo eius esset ipse facturus) ; qui de mortali progenie merito iusteque damnata tantum populum gratia sua colligit, ut inde suppleat et instauret partem, quae lapsa est angelorum, ac sic illa dilecta et superna ciuitas non fraudetur suorum numero ciuium, quin etiam fortassis et uberiore laetetur.

cap. II Multa enim fiunt quidem a malis contra uoluntatem Dei ; sed tantae est ille sapientiae tantaeque uirtutis, ut in eos exitus siue fines, quos bonos et iustos ipse praesciuit, tendant PL 753 omnia, quae uoluntati eius uidentur aduersa. Ac per hoc cum V 584 Deus mutare dicitur uoluntatem, ut quibus lenis erat uerbi gratia reddatur iratus, illi potius quam ipse mutantur et eum quodam modo mutatum in his quae patiuntur inueniunt ; sicut mutatur sol oculis sauciatis et asper quodam modo ex miti et ex delectabili molestus efficitur, cum ipse apud se ipsum maneat idem qui fuit. Dicitur etiam uoluntas Dei, quam facit in cordibus oboedientium mandatis eius, de qua dicit apostolus : *Deus enim est, qui operatur in uobis et uelle,* sicut iustitia Dei non solum qua ipse iustus est dicitur, sed illa etiam quam in homine, qui ab illo iustificatur, facit. Sic et lex eius uocatur, quae potius est hominum, sed ab ipso data ; nam utique homines erant, quibus ait Iesus : *In lege uestra scriptum est,* cum alio loco legamus : *Lex Dei eius in corde eius.* Secundum hanc uoluntatem, quam Deus operatur in hominibus, etiam uelle dicitur, quod non ipse uult, sed suos id uolentes facit ; sicut dicitur cognouisse, quod ut cognosceretur fecit, a quibus ignorabatur. Neque enim dicente apostolo : *Nunc autem cognoscentes Deum, immo cogniti a Deo,* fas est

II, **12** Phil. 2, 13 **17** Io. 8, 17 Ps. 36, 31 **22** Gal. 4, 9

43 obduxit *b* (*in ras.*) **48** autori *g* **50-51** cum — simul *om.* B^1 **50** discretionem *H* **56** numerum g^1 **57** uberiori *D*

II, **5** est *A* **6** mutatur *B* D^1 *H* **12** enim est *R* B^1 *sec. Graec.* est enim B^2 *rell. v Hoffm. Wey.* uelle et D^2 (*in ras.*) **12-14** *uulgarem uerborum distinctionem* „uelle. Sicut .. facit : sic" *mutauit Domb.* **13** quia (D^2 ?) *a* b^2 *g* **15** illo *B* **15-16** data hominibus *B e* **17** loco] modo B^1 eius in] est in *e* corde ipsius *r B v* **19** ipse non *v* **21** facit *R A b* fecit quod a quibusdam *D* (-dam

ut credamus, quod eos tunc cognouerit Deus praecognitos ante constitutionem mundi ; sed tunc cognouisse dictus est, quod tunc ut cognosceretur effecit. De his locutionum modis iam et in superioribus libris memini disputatum. Secundum hanc ergo uoluntatem, qua Deum uelle dicimus quod alios efficit uelle, a quibus futura nesciuntur, multa uult nec facit.

Multa enim uolunt fieri sancti eius ab illo inspirata sancta μ 657
uoluntate, nec fiunt, sicut orant pro quibusdam pie sancteque, et quod orant non facit, cum ipse in eis hanc orandi uolunta- V 585
tem sancto Spiritu suo fecerit. Ac per hoc, quando secundum Deum uolunt et orant sancti, ut quisque sit saluus, possumus illo modo locutionis dicere : « Vult Deus et non facit » ; ut ipsum dicamus uelle, qui ut uelint isti facit. Secundum illam uero uoluntatem suam, quae cum eius praescientia sempiterna est, profecto in caelo et in terra omnia quaecumque uoluit non solum praeterita uel praesentia, sed etiam futura iam fecit. Verum antequam ueniat tempus, quo uoluit ut fieret, quod ante tempora uniuersa praesciuit atque disposuit, dicimus : « Fiet quando Deus uoluerit » ; si autem non solum tempus quo futurum est, uerum etiam utrum futurum sit ignoramus, dicimus : « Fiet, si Deus uoluerit » ; non quia Deus nouam uoluntatem, quam non habuit, tunc habebit ; sed quia id, quod ex aeternitate in eius inmutabili praeparatum est uoluntate, tunc erit.

cap. III Quapropter, ut cetera tam multa praeteream, sicut nunc in Christo uidemus impleri quod promisit Abrahae dicens : PL
In semine tuo benedicentur omnes gentes : ita quod eidem se- 754
mini eius promisit implebitur, ubi ait per prophetam : *Resurgent qui erant in monumentis*, et quod ait : *Erit caelum nouum et terra noua, et non erunt memores priorum, nec ascendet in cor ipsorum, sed laetitiam et exultationem inuenient in ea. Ecce ego faciam Hierusalem exultationem et populum meum laetitiam ; et exultabo in Hierusalem et laetabor in populo meo,* V 586
et ultra non audietur in illa uox fletus ; et per alium prophetam quod praenuntiauit dicens eidem prophetae : *In tempore illo saluabitur populus tuus omnis qui inuentus fuerit scriptus in libro, et multi dormientium in terrae puluere* (siue, ut quidam

---

24 1. Petr. 1. 20 **26** Lib. 11 c. 8 ; 14 c. 11 ; 15 c. 25 ; 16 c. 6 (Schroed.) **37** Cf. Ps. 115, 3 (113, 11)

III, **3** Gen. 22, 18 **4** Esai. 26, 19 **10** Ib. 65, 17 sqq.

---

sup. l.) **26** et *om. B* **27** quam *g* effecit R *H b g* **29** fieri *om. p* **33** Deum] eum *g* ; *om. H* **38-39** iam fecit fut. *B* futuri *g* **39** uenit R **42** quo/ (d *eras. ?*) *D*

III, **1** tam *om. D* **2** abrae *b g* **5** erunt *a b* **6** priores *e* **6-7** ascendet R[2] *A G r D H a b e* (xx, *21*, *60*) ascendit R[1] *g* ascendent *B p v* **7** et *om. g* in laet. *D H b* **9** et[2] *om. b* **10** in ea *B b v* **13** multo *e*[1]

interpretati sunt, *aggere) exurgent, hi in uitam aeternam et hi in opprobrium et in confusionem aeternam ;* et alio loco per eundem prophetam : *Accipient regnum sancti Altissimi et obtinebunt illud usque in saeculum et usque in saeculum saeculorum ;* et paulo post : *Regnum,* inquit, *eius regnum sempiternum ;* et alia quae ad hoc pertinentia in libro uicensimo posui, siue quae non posui et tamen in eisdem litteris scripta sunt, uenient et haec, sicut ista uenerunt, quae increduli non putabant esse uentura. Idem quippe Deus utraque promisit, utraque uentura esse praedixit, quem perhorrescunt numina paganorum, etiam teste Porphyrio, nobilissimo philosopho paganorum.

cap. IV Sed uidelicet homines docti atque sapientes contra uim tantae auctoritatis, quae omnia genera hominum, sicut tanto ante praedixit, in hoc credendum sperandumque conuertit, acute sibi argumentari uidentur aduersus corporum resurrectionem et dicere quod in tertio de re publica libro a Cice- μ 658 rone commemoratum est. Nam cum Herculem et Romulum ex hominibus deos esse factos asseueraret : « Quorum non V 587 corpora, inquit, sunt in caelum elata ; neque enim natura pateretur, ut id quod esset e terra nisi in terra maneret. » Haec est magna ratio sapientium, quorum *Dominus nouit cogitationes, quoniam uanae sunt.* Si enim animae tantummodo essemus, id est sine ullo corpore spiritus, et in caelo habitantes terrena animalia nesciremus nobisque futurum esse diceretur, ut terrenis corporibus animandis quodam uinculo mirabili necteremur : nonne multo fortius argumentaremur id credere recusantes et diceremus naturam non pati, ut res incorporea ligamento corporeo uinciretur ? Et tamen plena est terra uegetantibus animis haec membra terrena, miro sibi modo conexa et implicita. Cur ergo eodem uolente Deo, qui fecit PL hoc animal, non poterit terrenum corpus in caeleste corpus 755 attolli, si animus omni ac per hoc etiam caelesti corpore praestabilior terreno corpori potuit inligari ? An terrena particula tam exigua potuit aliquid caelesti corpore melius apud se tenere, ut sensum haberet et uitam, et eam sentientem atque uiuentem dedignabitur caelum suscipere aut susceptam non

---

15 Dan. 12, 1 sq. **18** Dan. 7, 18 **19** Ib. 27 C. 21 sqq. **24** Cf. XIX, 23, 39 sq.

IV, **6** C. 28 **11** Ps. 93, 11

---

15 in conf. *R B D e g p sec. Graec.* ; in *om. A G r H a b v* **17** usque[2] *sup. l. D* **19** pertinentia] pertinent iam *p* **21** uenientia *b* sicut et *B H e v* ista] scripta *p* **23** nomina *D*[1] *H* **24** teste etiam *B v*

IV, **2** tanto *om. e* **6** hircul. *g* **8** in caelum *om. B*[1] caelo *g*[1] *p* **12** illo *g* **17** uinceretur *R A*[1] *G*[1] *D*[1] *H g E* **18** animabus *D* **19** implicata *A E*[v] **20** corpus[2]] regnum *B*[1]

poterit sustinere, cum de re sentiat et uiuat ista meliore, quam est corpus omne caeleste ? Sed ideo nunc non fit, quia nondum est tempus quo id fieri uoluit, qui hoc, quod uidendo iam uiluit, multo mirabilius quam illud, quod ab istis non creditur, fecit. Cur enim non uehementius admiramur incorporeos animos, caelesti corpore potiores, terrenis inligari corporibus quam corpora licet terrena sedibus quamuis caelestibus, tamen corporeis sublimari, nisi quia hoc uidere consueuimus et hoc sumus, illud uero nondum sumus nec aliquando adhuc uidimus ? Nam profecto sobria ratione consulta mirabilioris esse diuini operis reperitur incorporalibus corporalia quodam modo attexere quam licet diuersa, quia illa V 588 caelestia, ista terrestria, tamen corpora et corpora copulare.

cap. V Sed hoc incredibile fuerit aliquando : ecce iam credidit mundus sublatum terrenum Christi corpus in caelum ; resurrectionem carnis et ascensionem in supernas sedes, paucissimis remanentibus atque stupentibus uel doctis uel indoctis, iam crediderunt et docti et indocti. Si rem credibilem crediderunt, uideant quam sint stolidi, qui non credunt ; si autem res incredibilis credita est, etiam hoc utique incredibile est, sic creditum esse, quod incredibile est. Haec igitur duo incredibilia, resurrectionem scilicet nostri corporis in aeternum et rem tam incredibilem mundum esse crediturum, idem Deus, antequam uel unum eorum fieret, ambo futura esse praedixit. Vnum duorum incredibilium iam factum uidemus, ut, quod erat incredibile, crederet mundus : cur id quod reliquum est desperatur, ut etiam hoc ueniat, quod incredibile credidit mundus, sicut iam uenit, quod similiter incredibile μ 659 fuit, ut rem tam incredibilem crederet mundus, quando quidem hoc utrumque incredibile, quorum uidemus unum, alterum credimus, in eisdem litteris praedictum sit, per quas credidit mundus ? Et ipse modus, quo mundus credidit, si consideretur, incredibilior inuenitur. Ineruditos liberalibus disciplinis et omnino, quantum ad istorum doctrinas adtinet, inpolitos, non peritos grammatica, non armatos dialectica, non rhetorica inflatos, piscatores Christus cum retibus fidei ad mare huius saeculi paucissimos misit atque ita et ex omni PL 756 genere tam multos pisces et tanto mirabiliores, quanto rariores, V 589 etiam ipsos philosophos cepit. Duobus illis incredibilibus, si

---

V, **12** Mt. 26, 13

---

27 omne caeleste] sustinere (!) *B*[1]

V, **2-3** resurrectione .. ascensione *D*[2] **5** et[1] *om. D H* incredib. *D* **9** nostri *om. e* **10** idem] id ē *b e* **11** eorum R horum *rell. E v Hoffm.* duum *B* **12** factum esse *B D* **16** fuit scilicet ut *p* **18** sit *A G r B D H v E*[pt] (*de coniunct. cf. CE* 3[III], *448 ; 14, 372 sub* 'quando') ; est *g ; om.* R *p E*[mv] **19** et] sed *g* cred. mund. *B* **23** rethor. *B D* sed pisc. *p* **26** cępit *B ;* coepit *D*

placet, immo quia placere debet, addamus hoc tertium. Iam ergo tria sunt incredibilia, quae tamen facta sunt. Incredibile est Christum resurrexisse in carne et in caelum ascendisse cum carne ; incredibile est mundum rem tam incredibilem credidisse ; incredibile est homines ignobiles, infimos, paucissimos, inperitos rem tam incredibilem tam efficaciter mundo et in illo etiam doctis persuadere potuisse. Horum trium incredibilium primum nolunt isti, cum quibus agimus, credere ; secundum coguntur et cernere ; quod non inueniunt unde sit factum, si non credunt tertium. Resurrectio certe Christi et in caelum cum carne in qua resurrexit ascensio toto iam mundo praedicatur et creditur ; si credibilis non est, unde toto terrarum orbe iam credita est ? Si multi, nobiles, sublimes, docti eam se uidisse dixerunt et quod uiderunt diffamare curarunt, eis mundum credidisse non mirum est, sed istos adhuc credere nolle perdurum est ; si autem, ut uerum est, paucis, obscuris, minimis, indoctis eam se uidisse dicentibus et scribentibus credidit mundus, cur pauci obstinatissimi, qui remanserunt, ipsi mundo iam credenti adhuc usque non credunt ? qui propterea numero exiguo ignobilium, infimorum, inperitorum hominum credidit, quia in tam contemptibilibus testibus multo mirabilius diuinitas se ipsa persuasit. Eloquia namque persuadentium, quae dicebant, mira fuerunt facta, non uerba. Qui enim Christum in carne resurrexisse et cum illa in caelum ascendisse non uiderant, id se uidisse narrantibus non loquentibus tantum, sed etiam mirifica facientibus signa credebant. Homines quippe, quos unius uel, ut multum, duarum linguarum fuisse nouerant, repente linguis omnium gentium loquentes mirabiliter audiebant ; claudum ab ube- V 590 ribus matris ad eorum uerbum in Christi nomine post quadraginta annos incolumem constitisse, sudaria de corporibus eorum ablata sanandis profuisse languentibus, in uia qua fuerant transituri positos in ordine innumerabiles morbis uariis laborantes, ut ambulantium super eos umbra transiret, continuo salutem solere recipere et alia multa stupenda in Christi nomine per eos facta, postremo etiam mortuos resurrexisse cernebant. Quae si, ut leguntur, gesta esse concedunt, ecce tot incredibilia tribus illis incredibilibus addimus, et ut credatur unum incredibile, quod de carnis resurrectione atque in caelum ascensione dicitur, multorum incredibilium testi- μ 660 monia tanta congerimus et nondum ad credendum horrenda

55 Act. 2 62 Act. 3 ; 4

28 tria sua sunt *D* 30 tam *om. p* 38 et cred. *om. g* 40 quod illi uid. *D* 41 *uerba* sed istos — perdurum est *om.* p^1, *inclusit Hoffm. ; sunt tamen in rell. codd. et Augustini et Eugippii* 49 facta] f ; (= *sed*) acta D^2 51 caelestia *b* 52 mira *g* 53 quippe *om. R* 59 innumerabilibus m. uariisque *D* 61 et talia *p* 62 etiam *om. g* 63 ut si *p* 65 incred. un. *B* 66 incredibilia *g* 67 tanta

duritia incredulos flectimus. Si uero per apostolos Christi, ut
eis crederetur resurrectionem atque ascensionem praedicanti-
bus Christi, etiam ista miracula facta esse non credunt, hoc PL
nobis unum grande miraculum sufficit, quod eam terrarum 757
orbis sine ullis miraculis credidit.

cap. VI Recolamus etiam hoc loco illud, quod de Romuli credita
diuinitate Tullius admiratur. Verba eius ut scripta sunt inse-
ram. « Magis est, inquit, in Romulo admirandum, quod ceteri,
qui dii ex hominibus facti esse dicuntur, minus eruditis homi-
num saeculis fuerunt, ut fingendi procliuis esset ratio, cum
imperiti facile ad credendum impellerentur ; Romuli autem
aetatem minus his sescentis annis iam inueteratis litteris atque V 591
doctrinis omnique illo antiquo ex inculta hominum uita errore
sublato fuisse cernimus. » Et paulo post de eodem Romulo ita
loquitur, quod ad hunc pertinet sensum : « Ex quo intellegi
potest, inquit, permultis annis ante Homerum fuisse quam
Romulum, ut iam doctis hominibus ac temporibus ipsis eru-
ditis ad fingendum uix quicquam esset loci. Antiquitas enim
recepit fabulas, fictas etiam nonnumquam incondite ; haec
aetas autem iam exculta praesertim eludens omne quod fieri
non potest respuit. » Vnus e numero doctissimorum hominum
idemque eloquentissimus omnium Marcus Tullius Cicero
propterea dicit diuinitatem Romuli mirabiliter creditam,
quod erudita iam tempora fuerunt, quae falsitatem non reci-
perent fabularum. Quis autem Romulum deum nisi Roma
credidit, atque id parua et incipiens ? Tum deinde posteris
seruare fuerat necesse quod acceperant a maioribus, ut cum
ista superstitione in lacte quodam modo matris ebibita cresce-
ret ciuitas atque ad tam magnum perueniret imperium, ut ex
eius fastigio, uelut ex altiore quodam loco, alias quoque gentes,
quibus dominaretur, hac sua opinione perfunderet, ut non
quidem crederent, sed tamen dicerent deum Romulum, ne
ciuitatem, cui seruiebant, de conditore eius offenderent, aliter
eum nominando quam Roma, quae id non amore quidem
huius erroris, sed tamen amoris errore crediderat. Christus
autem quamquam sit caelestis et sempiternae conditor ciuita-
tis, non tamen eum, quoniam ab illo condita est, Deum credi-
dit, sed ideo potius est condenda, quia credit. Roma condito-
rem suum iam constructa et dedicata tamquam deum coluit V 592

VI, **2** De rep. 2, 10

---

om. g **71** eam] iam e^{2} *; eras. b* **72** orb. terr. *D H*

VI, **5** procliuius *e g* **7** his] bis *a* **8** omniumque *mss* **11** per multos annos *A a b* e^{2} **14** recepit R *G B*, D^{2} (*in ras.*), *b v* recipit *A r H a e g p Hoffm.* factas *g* **15** *ut editur mss v* tam exculta praesertim et prudens *Madvig ; sed cf. 7, 4 et 10* exulta *H* **21** tunc *p* **31** sempiternae *A G r B D H plerr. v* (v, *16, 3*) ; aeternae R *Do.* ^{2,3} (*l. 82 et 90 ;* v, *16, 12*) **33** est *om. g* credit R

in templo ; haec autem Hierusalem conditorem suum Deum Christum, ut construi posset et dedicari, posuit in fidei fundamento. Illa illum amando esse deum credidit, ista istum Deum PL esse credendo amauit. Sicut ergo praecessit unde amaret illa 758 et de amato iam libenter etiam falsum bonum crederet : ita praecessit unde ista crederet, ut recta fide non temere quod μ 661 falsum, sed quod uerum erat amaret. Exceptis enim tot et tantis miraculis, quae persuaserunt Deum esse Christum, prophetiae quoque diuinae fide dignissimae praecesserunt, quae in illo non sicut a patribus adhuc creduntur implendae, sed iam demonstrantur impletae ; de Romulo autem, quia condidit Romam in eaque regnauit, auditur legiturue quod factum est, non quod antequam fieret prophetatum ; sed quod sit receptus in deos, creditum tenent litterae, non factum docent. Nullis quippe rerum mirabilium signis id ei uere prouenisse monstràtur. Lupa quippe illa nutrix, quod uidetur quasi magnum extitisse portentum, quale aut quantum est ad demonstrandum deum ? Certe enim etsi non meretrix fuit lupa illa, sed bestia, cum commune fuerit ambobus, frater tamen eius non habetur deus. Quis autem prohibitus est aut Romulum aut Herculem aut alios tales homines deos dicere et mori maluit quam non dicere ? Aut uero aliqua gentium coleret inter deos suos Romulum, nisi Romani nominis metus cogeret ? Quis porro numeret, quam multi quantalibet saeuitia crudelitatis occidi quam Christum Deum negare maluerunt ? Proinde metus quamlibet leuis indignationis, quae ab animis Romanorum, si non fieret, posse putabatur existere, compellebat aliquas ciuitates positas sub iure Romano tamquam deum colere Romulum ; a Christo autem Deo non solum colendo, uerum etiam confitendo tantam per orbis terrae populos V 593 martyrum multitudinem metus reuocare non potuit non leuis offensionis animorum, sed inmensarum uariarumque poenarum et ipsius mortis, quae plus ceteris formidatur. Neque tunc ciuitas Christi, quamuis adhuc peregrinaretur in terris et haberet tamen magnorum agmina populorum, aduersus impios persecutores suos pro temporali salute pugnauit ; sed potius, ut obtineret aeternam, non repugnauit. Ligabantur includebantur, caedebantur torquebantur, urebantur laniabantur, trucidabantur — et multiplicabantur. Non erat eis pro salute pugnare nisi salutem pro Saluatore contemnere.

A G r D H e credidit *B a b g p v Hoffm.* **36** possit *R* **38** cred. esse *e* **40** fide recta non timeret *D* **41** falsum est *e p* **47** antequam fieret *R A G B*, *D* (-quam *sup. l.*, *m.1 ?*), *H e g p ;* ante factum quam fieret *r ;* ante fieret *a b ;* ante fuerat *v* **49** uere *om. A* **54** est *in marg. D* **58** enumer. *B* **59** dñm *D* **61-62** cōpellabat *e* **63** tantum *R* **64** per orbis terrae *e* per orbem terrae *R A B D H rell. v ; cf. 7, 16 sq.* populos R^2 A^2 *e p ;* populus R^1 A^1 *; om. G r B D H a b g v* **65** martirium A^1 *g* multitudine *R A H* metus *om. H* metuū *R* **66** occasionis *R ; sed cf. l. 28 et 60* in mensuram *b* e^1 **66-67** sed et *D* **68** peregrinatur *g* **72** caedeb. *om. g* **73** trucid. cruciabantur *e*

Scio in libro Ciceronis tertio, nisi fallor, de re publica disputari nullum bellum suscipi a ciuitate optima, nisi aut pro fide aut pro salute. Quid autem dicat pro salute uel intellegi quam salutem uelit, alio loco demonstrans : « Sed his poenis, inquit, quas etiam stultissimi sentiunt, egestate exilio, uinculis uerberibus, elabuntur saepe priuati oblata mortis celeritate ; ciui- PL tatibus autem mors ipsa poena est, quae uidetur a poena sin- 759 gulos uindicare. Debet enim constituta sic esse ciuitas, ut aeterna sit. Itaque nullus interitus est rei publicae naturalis, ut hominis, in quo mors non modo necessaria est, uerum etiam optanda persaepe. Ciuitas autem cum tollitur, deletur, extinguitur : simile est quodam modo, ut parua magnis conferamus, ac si omnis hic mundus intereat et concidat. » Hoc ideo dixit Cicero, quia mundum non interiturum cum Platonicis sentit. Constat ergo eum pro ea salute uoluisse bellum μ 662 suscipi a ciuitate, qua fit ut maneat hic ciuitas, sicut dicit, aeterna, quamuis morientibus et nascentibus singulis, sicut V 594 perennis est opacitas oleae uel lauri atque huius modi ceterarum arborum singulorum lapsu ortuque foliorum. Mors quippe, ut dicit, non hominum singulorum, sed uniuersae poena est ciuitatis, quae a poena plerumque singulos uindicat. Vnde merito quaeritur, utrum recte fecerint Saguntini, quando uniuersam ciuitatem suam interire maluerunt quam fidem frangere, qua cum ipsa Romana re publica tenebantur ; in quo suo facto laudantur ab omnibus terrenae rei publicae ciuibus. Sed quo modo huic disputationi possent oboedire, non uideo, ubi dicitur nullum suscipiendum esse bellum nisi aut pro fide aut pro salute, nec dicitur, si in unum simul periculum ita duo ista concurrerint, ut teneri alterum sine alterius amissione non possit, quid sit potius eligendum. Profecto enim Saguntini si salutem eligerent, fides eis fuerat deserenda ; si fides tenenda, amittenda utique salus, sicut factum est. Salus autem ciuitatis Dei talis est, ut cum fide ac per fidem teneri uel potius adquiri possit ; fide autem perdita ad eam quisque uenire non possit. Quae cogitatio firmissimi ac patientissimi cordis tot ac tantos martyres fecit, qualem ne unum quidem habuit uel habere potuit quando est deus creditus Romulus.

cap. VII Sed ualde ridiculum est de Romuli falsa diuinitate, cum de Christo loquimur, facere mentionem. Verum tamen cum sescentis ferme annis ante Ciceronem Romulus fuerit atque illa aetas iam fuisse doctrinis dicatur exculta, ut quod fieri

---

75 C. 23.

---

79 uinclis *e* **81** poena *om. g* **83** Itaque] ita *R* **87** sic *g* hic *om. e* **90** dicit *om. Hg* **92** perhenn. *Hp* **95** poenę est *D* a *om. D* **98** Romana *om. B*[1] **99** hominibus *G b v* **100** possint *D*[2] (i *in ras.*) **105** deser.] disserenda *B*[1] ; neglegenda *e*[1] **106** sicut et *v*

non potest omne respueret: quanto magis post sescentos annos ipsius tempore Ciceronis maximeque postea sub Augusto atque V 595 Tiberio, eruditioribus utique temporibus, resurrectionem carnis Christi atque in caelum ascensionem, tamquam id quod fieri non potest, mens humana ferre non posset eludensque ab auribus cordibusque respueret, nisi eam fieri potuisse atque factam esse diuinitas ipsius ueritatis uel diuinitatis ueritas et contestantia miraculorum signa monstrarent; ut terrentibus PL 760 et contradicentibus tam multis tamque magnis persecutionibus praecedens in Christo, deinde in ceteris ad nouum saeculum secutura resurrectio atque inmortalitas carnis et fidelissime crederetur et praedicaretur intrepide et per orbem terrae pullulatura fecundius cum martyrum sanguine sereretur. Legebantur enim praeconia praecedentia prophetarum, concurrebant ostenta uirtutum, et persuadebatur ueritas noua consuetudini, non contraria rationi, donec orbis terrae, qui persequebatur furore, sequeretur fide.

cap. VIII Cur, inquiunt, nunc illa miracula, quae praedicatis facta μ 663 esse, non fiunt? Possem quidem dicere necessaria fuisse, priusquam crederet mundus, ad hoc ut crederet mundus. Quisquis adhuc prodigia ut credat inquirit, magnum est ipse prodigium, qui mundo credente non credit. Verum hoc ideo dicunt, ut nec tunc illa miracula facta fuisse credantur. Vnde ergo tanta fide Christus usquequaque cantatur in caelum cum carne sublatus? Vnde temporibus eruditis et omne quod fieri non potest respuentibus sine ullis miraculis nimium mirabiliter incredibilia credidit mundus? An forte credibilia V 596 fuisse et ideo credita esse dicturi sunt? Cur ergo ipsi non credunt? Breuis est igitur nostra complexio: Aut incredibilis rei, quae non uidebatur, alia incredibilia, quae tamen fiebant et uidebantur, fecerunt fidem; aut certe res ita credibilis, ut nullis quibus persuaderetur miraculis indigeret, istorum nimiam redarguit infidelitatem. Hoc ad refellendos uanissimos dixerim. Nam facta esse multa miracula, quae adtestarentur illi uni grandi salubrique miraculo, quo Christus in caelum cum carne in qua resurrexit ascendit, negare non possumus. In eisdem quippe ueracissimis libris cuncta conscripta sunt, et quae facta sunt, et propter quod credendum facta sunt. Haec, ut fidem facerent, innotuerunt; haec per fidem, quam fecerunt, multo clarius innotescunt. Leguntur quippe in populis, ut credantur; nec in populis tamen nisi credita legerentur. Nam etiam nunc fiunt miracula in eius nomine, siue per sacramenta eius siue per orationes uel memorias sanctorum

---

VII, **6** agusto *g* **7** tyber. *B D H* atque erud. *B*[1] **11** factum *g* **12** monstraret *D*[1] **13** et conterentibus *Hg*[1] **14** proced. *p* **18** praecordia *B*[1]

VIII, **2** possim *g* **5** credenti *g* **11** ipsi ergo *e g* **13** fiebant] sciebantur *p* **17** miraculo (-o *ex* a *corr.*) *e* **17-18** quae — miraculo *om. e*

eius ; sed non eadem claritate inlustrantur, ut tanta quanta illa gloria diffamentur. Canon quippe sacrarum litterarum, quem definitum esse oportebat, illa facit ubique recitari et memoriae cunctorum inhaerere populorum ; haec autem ubicumque fiunt, ibi sciuntur uix a tota ipsa ciuitate uel quocumque commanentium loco. Nam plerumque etiam ibi paucissimi sciunt ignorantibus ceteris, maxime si magna sit ciuitas ; et quando alibi aliisque narrantur, non tanta ea commendat auctoritas, ut sine difficultate uel dubitatione credantur, quamuis Christianis fidelibus a fidelibus indicentur. PL

Miraculum, quod Mediolani factum est, cum illic essemus, 761
quando inluminatus est caecus, ad multorum notitiam potuit peruenire, quia et grandis est ciuitas et ibi erat tunc imperator et inmenso populo teste res gesta est concurrente ad cor- V 597
pora martyrum Protasii et Geruasii ; quae cum laterent et penitus nescirentur, episcopo Ambrosio per somnium reuelata reperta sunt ; ubi caecus ille depulsis ueteribus tenebris diem uidit.

Apud Carthaginem autem quis nouit praeter admodum paucissimos salutem, quae facta est Innocentio, ex aduocato uicariae praefecturae, ubi nos interfuimus et oculis aspeximus nostris ? Venientes enim de transmarinis me et fratrem meum Alypium, nondum quidem clericos, sed iam Deo seruientes, ut erat cum tota domo sua religiosissimus, ipse susceperat, et apud eum tunc habitabamus. Curabatur a medicis fistulas, μ 664
quas numerosas atque perplexas habuit in posteriore atque ima corporis parte. Iam secuerant eum et artis suae cetera medicamentis agebant. Passus autem fuerat in sectione illa et diuturnos et acerbos dolores. Sed unus inter multos sinus fefellerat medicos atque ita latuerat, ut eum non tangerent, quem ferro aperire debuerant. Denique sanatis omnibus, quae aperta curabant, iste remanserat solus, cui frustra inpendebatur labor. Quas moras ille suspectas habens multumque formidans, ne iterum secaretur (quod ei praedixerat alius medicus domesticus eius, quem non admiserant illi, ut saltem uideret, cum primum sectus est, quo modo id facerent, iratusque illum domo abiecerat uixque receperat), erupit atque ait : Iterum me secturi estis ? Ad illius, quem noluistis esse praesentem, uerba uenturus sum ? Inridere illi medicum imperitum metumque hominis bonis uerbis promissionibusque lenire. Praeterierunt alii dies plurimi nihilque proficiebat omne quod fiebat. Medici tamen in sua pollicitatione sistebant, non

---

37 quippe quod *p* mediolano D^1 **39** quia et] quę *g* ubi *e* **41** protasi et gerbasii R^1 (*temque l. 217*) protasi et geruasi *A* **47** ibi *g* **48** en.] autem *B* ; autem enim *p* transm. partibus *p* **49** non quidem *e* **51** habitamus *e* **53** in ima *p* eum *mss* (*l. 60, 62 et 275*) ; ei *v* **60** ei] et *g* **61** permiserant (per *sup. l.*) *b* **63** secaturi A^1 *b p* **65** inperit. ceperunt *p* **67** linire *D* et alii *B* D^2 *v* **68** sistebant R *A r D H b p* insist. *G* persist. *B a e g v Hoffm.*

se illum sinum ferro, sed medicamentis esse clausuros. Adhibuerunt V 598 et alium grandaeuum iam medicum satisque in illa arte laudatum (adhuc enim uiuebat), Ammonium, qui loco inspecto idem quod illi ex eorum diligentia peritiaque promisit. Cuius ille factus auctoritate securus domestico suo medico, qui futuram praedixerat aliam sectionem, faceta hilaritate, uelut iam saluus, inlusit. Quid plura ? Tot dies postea inaniter consumpti transierunt, ut fessi atque confusi faterentur eum nisi ferro nullo modo posse sanari. Expauit, expalluit nimio turbatus timore, atque ubi se collegit farique potuit, abire illos iussit et ad se amplius non accedere, nec aliud occurrit fatigato lacrimis et illa iam necessitate constricto, PL 762 nisi ut adhiberet Alexandrinum quendam, qui tunc chirurgus mirabilis habebatur, ut ipse faceret quod ab illis fieri nolebat iratus. Sed postea quam uenit ille laboremque illorum in cicatricibus sicut artifex uidit, boni uiri functus officio persuasit homini, ut illi potius, qui in eo tantum laborauerant, quantum ipse inspiciens mirabatur, suae curationis fine fruerentur, adiciens, quod re uera nisi sectus esset saluus esse non posset ; ualde abhorrere a suis moribus, ut hominibus, quorum artificiosissimam operam industriam diligentiam mirans in cicatricibus eius uideret, propter exiguum quod remansit palmam tanti laboris auferret. Redditi sunt animo eius, et placuit ut eodem Alexandrino adsistente ipsi sinum illum ferro, qui iam consensu omnium aliter insanabilis putabatur, aperirent. Quae res dilata est in consequentem diem. Sed cum abissent illi, ex maerore nimio domini tantus est in domo illa exortus dolor, ut tamquam funeris planctus uix conprimeretur a nobis. Visitabant eum cotidie sancti uiri, episcopus tunc V 599 Vzalensis, beatae memoriae Saturninus, et presbyter Gulosus ac diaconi Carthaginensis ecclesiae ; in quibus erat et ex quibus solus est nunc in rebus humanis iam episcopus cum honore a nobis debito nominandus Aurelius, cum quo recordantes mirabilia operum Dei de hac re saepe conlocuti sumus eumque ualde meminisse, quod commemoramus, inuenimus. Qui cum μ 665 eum, sicut solebant, uespere uisitarent, rogauit eos miserabilibus lacrimis, ut mane dignarentur esse praesentes suo funeri potius quam dolori. Tantus enim eum metus ex prioribus inuaserat poenis, ut se inter medicorum manus non dubitaret esse moriturum. Consolati sunt eum illi et hortati, ut in Deo fideret eiusque uoluntatem uiriliter ferret. Inde ad orationem ingressi sumus ; ubi nobis ex more genua figentibus atque incumbentibus terrae ille se ita proiecit, tamquam fuisset aliquo

---

71 amm. dico *B* ammonius *D e* **74** facta *D* **75** ueluti *e* **78** turb. tim. *R* tim. turb. *rell. v Hoffm.* se *om. g* fari quae *D* **79** acced. imperauit *e* **88** ualde *R g* ; sed ualde *rell. v* **89-90** admirans *B a v* **97** tunc *om. D* **98** Gelosus *B* p^2 *v* **99** ac] atque *e* carthaginiens. *D* **102** operum R^2 *A G* r^2 *D H a*

grauiter inpellente prostratus, et coepit orare : quibus modis, quo affectu, quo motu animi, quo fluuio lacrimarum, quibus gemitibus atque singultibus succutientibus omnia membra eius et paene intercludentibus spiritum, quis ullis explicet uerbis ? Vtrum orarent alii nec in haec eorum auerteretur intentio, nesciebam. Ego tamen prorsus orare non poteram ; hoc tantummodo breuiter in corde meo dixi : « Domine, quas tuorum preces exaudis, si has non exaudis ? » Nihil enim mihi uidebatur addi iam posse, nisi ut expiraret orando. Surreximus et accepta ab episcopo benedictione discessimus, rogante illo ut mane adessent, illis ut aequo animo esset hortantibus. Inluxit dies qui metuebatur, aderant serui Dei, sicut se adfuturos esse promiserant, ingressi sunt medici, parantur omnia quae hora illa poscebat, tremenda ferramenta proferuntur adtonitis suspensisque omnibus. Eis autem, quorum erat maior auctoritas, defectum animi eius consolando erigentibus V 600 ad manus secturi membra in lectulo componuntur, soluuntur PL 763 nodi ligamentorum, nudatur locus, inspicit medicus et secandum illum sinum armatus atque intentus inquirit. Scrutatur oculis digitisque contrectat, temptat denique modis omnibus : — inuenit firmissimam cicatricem. Iam laetitia illa et laus atque gratiarum actio misericordi et omnipotenti Deo, quae fusa est ore omnium lacrimantibus gaudiis, non est committenda meis uerbis ; cogitetur potius quam dicatur.

In eadem Carthagine Innocentia, religiosissima femina, de primariis ipsius ciuitatis, in mamilla cancrum habebat, rem, sicut medici dicunt, nullis medicamentis sanabilem. Aut ergo praecidi solet et a corpore separari membrum ubi nascitur, aut, ut aliquanto diutius homo uiuat, tamen inde morte quamlibet tardius adfutura, secundum Hippocratis ut ferunt sententiam omnis est omittenda curatio. Hoc illa a perito medico et suae domui familiarissimo acceperat et ad solum Deum se orando conuerterat. Admonetur in somnis propinquante Pascha, ut in parte feminarum obseruanti ad baptisterium, quaecumque illi baptizata primitus occurrisset, signaret ei locum signo Christi. Fecit, confestim sanitas consecuta est. Medicus sane, qui ei dixerat ut nihil curationis adhiberet, si paulo diutius uellet uiuere, cum inspexisset eam postea et sanissimam comperisset, quam prius habere illud malum tali μ 666 inspectione cognouerat, quaesiuit ab ea uehementer quid ad-

---

b e g p opera R^1 r^1 *B ed. princ. v Do.* ^{2,3} (*24, 88*) **116** necne auerteretur eorum *p* hoc *B* **122** adessent *om. e* istis *H* **125** ferr. illa *p* **127** c̄sulendo e^2 **132** illa laetitia *r B D H v* **133** et grat. *p* atque omnip. *e* **137** mammilla *B D H* **140** homo diut. *B v* **140-141** mortem ... affuturam *D* qualib. *p* **142** illa ut a per. e^2 **143** responsum accep. *r D H a* et^2] ut *p ; eras. e* **144** conuerteret *p* propinqu. *R A B a b e p ed. princ.* (XXI, *4, 105*) approp. *G r D H g v* **146** illa *g* **147** confest. *R A r B D H e g p* et conf. *G v ; cf. l. 313*

hibuisset ⟨curationis⟩, cupiens, quantum intellegi datur, nosse medicamentum, quo Hippocratis definitio uinceretur. Cumque ab ea quid factum esset audisset, uoce uelut contemnentis et uultu, ita ut illa metueret, ne aliquod contumeliosum uerbum proferret in Christum, religiosa urbanitate respon- V 601 disse fertur : « Putabam, inquit, magnum aliquid te mihi fuisse dicturam. » Atque illa iam exhorrescente, mox addidit : « Quid grande fecit Christus sanare cancrum, qui quadriduanum mortuum suscitauit ? » Hoc ego cum audissem et uehementer stomacharer in illa ciuitate atque in illa persona non utique obscura factum tam ingens miraculum sic latere, hinc eam et admonendam et paene obiurgandam putaui. Quae cum mihi respondisset non se inde tacuisse, quaesiui ab eis, PL 764 quas forte tunc matronas amicissimas secum habebat, utrum hoc antea scissent. Responderunt se omnino nescisse. Ecce, inquam, quo modo non taces, ut nec istae audiant, quae tibi tanta familiaritate iunguntur. Et quia breuiter ab ea quaesieuram, feci ut, illis audientibus multumque mirantibus et glorificantibus Deum, totum ex ordine, quem ad modum gestum fuerit, indicaret.

Medicum quendam podagrum in eadem urbe, qui cum dedisset nomen ad baptismum et pridie quam baptizaretur in somnis a pueris nigris cirratis, quos intellegebat daemones, baptizari eodem anno prohibitus fuisset eisque non obtemperans etiam conculcantibus pedes eius in dolorem acerrimum, qualem numquam expertus est, isset magisque eos uincens lauacro regenerationis, ut uouerat, ablui non distulisset, in baptismate ipso non solum dolore, quo ultra solitum cruciabatur, uerum etiam podagra caruisse nec amplius, cum diu postea uixisset, pedes doluisse quis nouit ? Nos tamen nouimus et paucissimi fratres ad quos id potuit peruenire.

Ex mimo quidam Curubitanus non solum a paralysi, uerum etiam ab informi pondere genitalium, cum baptizaretur, saluus V 602 effectus est et liberatus utraque molestia, tamquam mali nihil habuisset in corpore, de fonte regenerationis ascendit. Quis hoc praeter Curubim nouit et praeter rarissimos aliquos, qui hoc ubicumque audire potuerunt ? Nos autem cum hoc comperissemus, iubente sancto episcopo Aurelio etiam ut

---

VIII, **160** Io. 11

---

absecuta *g* **152** curationis *R ed. princ.* (*cf. l. 148*) ; *om. A G r B D H rell. v* (*recte ? ; cf. l. 308*) **159** quaτrid. *D* (*τ in ras.*) **164** respond. mihi *g* et non *e* **167** non *om.* p^{1} **172** mendic. *B* urbe R *A B b e p ed. princ. v* ; urbe scimus fuisse *r D H a* ; urbe fuisse sc. (*g* ?) *Hoffm.* qui] *anacoluthon* **177** est, isset *R A r a b v* (in sudorem eunt *Flor. 1, 20* ; in lacrimas ire *Verg. Stat.*) ; est, exstitisset *D* ; ex(s)titisset (*om.* est) *H e p* ; est, (a)estuasset *GB g ed. princ. Hoffm.* **179** quod *g* **180** cum] quam *B* **181** postea *om.* B^{1} tamen *om. B* **183** exminimo *a b* curbit. *e* **187** cur(r)ubin *B D H g*

ueniret Carthaginem fecimus, quamuis a talibus prius audierimus, de quorum fide dubitare non possemus.

Vir tribunicius Hesperius apud nos est ; habet in territorio Fussalensi fundum, Zubedi appellatur ; ubi cum adflictione animalium et seruorum suorum domum suam spirituum malignorum uim noxiam perpeti comperisset, rogauit nostros me absente presbyteros, ut aliquis eorum illo pergeret, cuius orationibus cederent. Perrexit unus, obtulit ibi sacrificium corporis Christi, orans quantum potuit, ut cessaret illa uexatio : Deo protinus miserante cessauit. Acceperat autem ab μ 667 amico suo terram sanctam de Hierosolymis adlatam, ubi sepultus Christus die tertio resurrexit, eamque suspenderat in cubiculo suo, ne quid mali etiam ipse pateretur. Ast ubi domus eius ab illa infestatione purgata est, quid de illa terra fieret, cogitabat, quam diutius in cubiculo suo reuerentiae causa habere nolebat. Forte accidit, ut ego et collega tunc meus, episcopus Sinitensis ecclesiae Maximinus, in proximo PL 765 essemus ; ut ueniremus rogauit, et uenimus. Cumque nobis omnia rettulisset, etiam hoc petiuit, ut infoderetur alicubi atque ibi orationum locus fieret, ubi etiam Christiani possent ad celebranda quae Dei sunt congregari. Non restitimus ; factum est. Erat ibi iuuenis paralyticus rusticanus. Hoc audito petiuit a parentibus suis, ut illum ad eum locum sanctum non cunctanter adferrent. Quo cum fuisset adlatus, orauit, atque V 603 inde continuo pedibus suis saluus abscessit.

Victoriana dicitur uilla, ab Hippone regio minus triginta milibus abest. Memoria martyrum ibi est Mediolanensium Protasii et Geruasii. Portatus est eo quidam adulescens, qui cum die medio tempore aestatis equum ablueret in fluminis gurgite, daemonem incurrit. Ibi cum iaceret uel morti proximus uel simillimus mortuo, ad uespertinos illuc hymnos et orationes cum ancillis suis et quibusdam sanctimonialibus ex more domina possessionis intrauit atque hymnos cantare coeperunt. Qua uoce ille quasi percussus excussus est et cum terribili fremitu altare adprehensum mouere non audens siue non ualens, tamquam eo fuerit alligatus aut adfixus, tenebat et cum grandi eiulatu parci sibi rogans confitebatur, ubi adulescentem et quando et quo modo inuaserit. Postremo se exiturum esse denuntians membra eius singula nominabat, quae se amputaturum exiens minabatur, atque inter haec uerba discessit ab homine. Sed oculus eius in maxillam fusus tenui

191 possimus *g* possem *D H* **192** herperinus *B* **193** fundum qui *e* appellatur *mss* appellatum *v* **199** dei protenus miseratione *b* **201** est christus et (& *sup. l.*) *D* **202** At *v* **205** accedit *g* **210** resistimus *g* **213** cunctanter *mss plerr. v* cunctantes R *Do.*[2,3] **215** ipp. R *D* (*semper*), *b* ypp. *B H* non minus *D H* nichilo min. *B* (*b*) **219** daemon eum *coniec. Domb.* (*cf. l. 227 ;* XIX, *4, 49 ;* XXII, *22, 85*) **223** percussus est R[1] *; m. 2. add.* excussus est **224** conpreh. *B p* repreh. *H* **226** heiul. R *A r D e g* adulisc. *D*[1] adolesc. *B D*[2]

uenula ab interiore quasi radice pendebat, totumque eius medium, quod nigellum fuerat, albicauerat. Quo uiso qui aderant (concurrerant autem etiam alii uocibus eius acciti et se omnes in orationem pro illo strauerant), quamuis eum sana mente stare gauderent, rursus tamen propter eius oculum contristati medicum quaerendum esse dicebant. Ibi maritus sororis eius, qui eum illo detulerat : « Potens est, inquit, Deus sanctorum orationibus, qui fugauit daemonem, lumen reddere. » Tum, sicut potuit, oculum lapsum atque pendentem loco suo reuocatum ligauit orario nec nisi post septem dies putauit esse soluendum. Quod cum fecisset, sanissimum inuenit. Sanati sunt illic et alii, de quibus dicere longum est.

Hipponiensem quandam uirginem scio, cum se oleo perun- V 604
xisset, cui pro illa orans presbyter instillauerat lacrimas suas, mox a daemonio fuisse sanatam. Scio etiam episcopum semel pro adulescente, quem non uidit, orasse illumque ilico dae- μ 668
mone caruisse.

Erat quidam senex Florentius Hipponiensis noster, homo religiosus et pauper ; sartoris se arte pascebat ; casulam perdiderat et unde sibi emeret non habebat ; ad uiginti martyres, quorum memoria est apud nos celeberrima, clara uoce ut uestiretur orauit. Audierunt eum adulescentes qui forte aderant inrisores eumque discedentem exagitantes prosequeban- PL
tur, quasi a martyribus quinquagenos folles, unde uestimen- 766
tum emeret, petiuisset. At ille tacitus ambulans eiectum grandem piscem palpitantem uidit in litore eumque illis fauentibus atque adiuuantibus adprehendit et cuidam coquo, Cattoso nomine, bene Christiano, ad coquinam conditariam, indicans quid gestum sit, trecentis follibus uendidit, lanam comparare inde disponens, ut uxor eius quo modo posset ei quo indueretur efficeret. Sed coquus concidens piscem anulum aureum in uentriculo eius inuenit moxque miseratione flexus et religione perterritus homini eum reddidit dicens : « Ecce quo modo te uiginti martyres uestierunt. »

Ad aquas Tibilitanas episcopo adferente Praeiecto martyris gloriosissimi Stephani memoria ueniebat magnae multitudinis concursu et occursu. Ibi caeca mulier, ut ad episcopum portantem duceretur, orauit ; flores, quos ferebat, dedit, recepit, oculis admouit — protinus uidit. Stupentibus qui V 605

(*saepius*) **232** albigauerat *A* albigabat (albic-*D*) R *D*[2] **233** concurrebant R *A a*[2] **234** statuerant *D*[1] **239** tunc *e v* **243** (H)ipponensem *B D*[1] *v* **248** *et* **273** (H)ipponens. *B D*[1] *v* **251** apud nos est *B v* **252** fortes *g* **257** quoquo *g*[1] coco *e g*[2] cocco *B* cattoso R *A G r D* quatt. *H* catotso *b* catoso *B a e g p v Hoffm.* **259** uollib. *e* **264** uestiuer. *g* **265** efferente R martyris R *A G r H a e g p* reliquias mart. *B D b v η* **266** memoria *A r*[1] *H e g p* ; memoriam R *G r*[2] ; ad eius memoriam *B D a b v η* ueniebant *G B D* **266-267** multitudines *G* **267** concursus et occursus *B D a b v η*

aderant praeibat exultans, uiam carpens et uiae ducem ulterius non requirens.

Memorati memoriam martyris, quae posita est in castello Sinitensi, quod Hipponiensi coloniae uicinum est, eiusdem loci Lucillus episcopus populo praecedente atque sequente portabat. Fistula, cuius molestia iam diu laborauerat et familiarissimi sui medici, qui eum secaret, opperiebatur manus, illius piae sarcinae uectatione repente sanata est ; nam deinceps eam in suo corpore non inuenit.

Eucharius est presbyter ex Hispania, Calamae habitat, uetere morbo calculi laborabat ; per memoriam supradicti martyris, quam Possidius illo aduexit episcopus, saluus factus est. Idem ipse postea morbo alio praeualescente mortuus sic iacebat, ut ei iam pollices ligarentur ; opitulatione memorati martyris, cum de memoria eius reportata esset et super iacentis corpus missa ipsius presbyteri tunica, suscitatus est.

Fuit ibi uir in ordine suo primarius, nomine Martialis, aeuo iam grauis et multum abhorrens a religione Christiana. Habebat sane fidelem filiam et generum eodem anno baptizatum. PL 767 Qui cum eum aegrotantem multis et magnis lacrimis rogarent, ut fieret Christianus, prorsus abnuit eosque a se turbida indignatione submouit. Visum est genero eius, ut iret ad memoriam sancti Stephani et illic pro eo quantum posset oraret, ut Deus illi daret mentem bonam, qua credere non differret μ 669 in Christum. Fecit hoc ingenti gemitu et fletu et sinceriter ardente pietatis affectu ; deinde abscedens aliquid de altari V 606 florum, quod occurrit, tulit eique, cum iam nox esset, ad caput posuit ; tum dormitum est. Et ecce ante diluculum clamat, ut ad episcopum curreretur qui mecum forte tunc erat apud Hipponem. Cum ergo eum audisset absentem, uenire presbyteros postulauit. Venerunt, credere se dixit, admirantibus atque gaudentibus omnibus baptizatus est. Hoc, quamdiu uixit, in ore habebat : « Christe, accipe spiritum meum » ; cum haec uerba beatissimi Stephani, quando lapidatus est a Iudaeis, ultima fuisse nesciret ; quae huic quoque ultima fuerunt ; nam non multo post etiam ipse defunctus est.

Sanati sunt illic per eundem martyrem etiam podagri duo ciues, peregrinus unus : sed ciues omni modo ; peregrinus au-

275 Act. 7, 58

275 et] ei *g* **276** eum *mss* (*l. 53*) *;* eam *v η* sec.] sanarent D^1 **279** euchadius B^1 chalame *g* **280** ueteri D^1 *a b v η* **281** aduexerat *p* **282** est *om. r H g* reual. *b η* **284** fuisset *B v* **286** suo *om. a* **287** abh. religionem christianam *A* **293** quae *g* **295** abscondens g^1 **297** clamabat (-bat *m. 2 sup. l.*) *B* **299** uenire *sup. l. D* uenerunt et statim cred. *D* **301** hoc autem *A* **304** quae] haec R **306** podagrici *A* G^2 B^2 *a p* **306-307** duo ciues. peregrinus unus ; sed ciues R *A*, *H* (ciues et peregr.), e^1 *g p* (*uerborum distinctio sec. cod.* R) duo, unus ciuis, peregrinus unus ; sed ciuis *B*, *D* (ciues *bis* D^1 *;*

tem per reuelationem, quid adhiberet quando doleret, audiuit ; et cum hoc fecerit, dolor continuo conquiescit.

Audurus nomen est fundi, ubi ⟨est⟩ ecclesia et in ea memoria martyris Stephani. Puerum quendam paruulum, cum in area luderet, exorbitantes boues, qui uehiculum trahebant, rota obtriuerunt, et confestim palpitauit expirans. Hunc mater abreptum ad eandem memoriam posuit, et non solum reuixit, uerum etiam inlaesus apparuit.

Sanctimonialis quaedam in uicina possessione, quae Caspaliana dicitur, cum aegritudine laboraret ac desperaretur, ad eandem memoriam tunica eius adlata est ; quae antequam reuocaretur, illa defuncta est. Hac tamen tunica operuerunt cadauer eius parentes, et recepto spiritu salua facta est.

Apud Hipponem Bassus quidam Syrus ad memoriam eiusdem V 607 martyris orabat pro aegrotante et periclitante filia eoque secum uestem eius adtulerat, cum ecce pueri de domo cucurrerunt, qui ei mortuam nuntiarent. Sed cum orante illo ab amicis eius exciperentur, prohibuerunt eos illi dicere, ne per publicum plangeret. Qui cum domum redisset iam suorum eiulatibus personantem et uestem filiae, quam ferebat, super eam proiecisset, reddita est uitae.

Rursus ibidem apud nos Irenaei cuiusdam collectarii filius aegritudine extinctus est. Cumque corpus iaceret exanime atque a lugentibus et lamentantibus exequiae pararentur, amicorum eius quidam inter aliorum consolantium uerba suggessit, ut eiusdem martyris oleo corpus perungueretur. Factum est, et reuixit.

Itemque apud nos uir tribunicius Eleusinus super memoriam PL 768 martyrum, quae in suburbano eius est, aegritudine exanimatum posuit infantulum filium, et post orationem, quam μ 670 multis cum lacrimis ibi fudit, uiuentem leuauit.

Quid faciam ? Vrget huius operis implenda promissio, ut non hic possim omnia commemorare quae scio ; et procul dubio plerique nostrorum, cum haec legent, dolebunt me praetermisisse tam multa, quae utique mecum sciunt. Quos iam nunc, ut ignoscant, rogo, et cogitent quam prolixi laboris sit facere, quod me hic non facere suscepti operis necessitas cogit. Si enim miracula sanitatum, ut alia taceam, ea tantummodo uelim scribere, quae per hunc martyrem, id est gloriosis-

---

et peregr. D^1), *a b v itemque* e^2 *η, nisi quod hi* sed ciues *habent* **309** fecẹṛit *B* fecerat b^2 faceret *A* c̄quieuit *A* **310** audurur *A* auturor *g η* auturus *r* eccl. *R G r* D^1 *H g p* ; est eccl. *A* D^2 *rell.* ; eccl. est *B v* in eadem *a b* **311** ẹṣṭ mart. *B* **314** abrept. *R r B D e g* adr. *A* arr. *H* (*rell.?*) *v Hoffm.* **316-317** aspal. *B* asphal. *D* caspalima *p* **320** praesentes *A* et *om. R* **323-324** currerent *p* **326** plangerent *H g* et iam B^2 **327** heiul. *R A D e g* ; *cf. l. 226* person. domum audisset B^2 **329** hiren. *D H* e^1 hyr. *B* hiranei *g* **384** perunguer. *R G B e g* perunger. *A r D H v* **335** item *p* eleusinius *r* D^1 *H a p* eleusimus e^1 eleosinus g^1 **335-336** memoria *A* ; memorati *b* **336** martyris *B* D^2 *H b v η* suburbio B^2 **339** implenda (inpl.) *mss* (xx, *30*, *176*) implendi *v* **340** poss.

simum Stephanum, facta sunt in colonia Calamensi et in nostra, plurimi conficiendi sunt libri, nec tamen omnia colligi poterunt, sed tantum de quibus libelli dati sunt, qui recitarentur V 608 in populis. Id namque fieri uoluimus, cum uideremus antiquis similia diuinarum signa uirtutum etiam nostris temporibus frequentari et ea non debere multorum notitiae deperire. Nondum est autem biennium, ex quo apud Hipponem regium coepit esse ista memoria, et multis, quod nobis certissimum est, non datis libellis de his, quae mirabiliter facta sunt, illi ipsi qui dati sunt ad septuaginta ferme numerum peruenerant, quando ista conscripsi. Calamae uero, ubi et ipsa memoria prius esse coepit et crebrius dantur, incomparabili multitudine superant.

Vzali etiam, quae colonia Vticae uicina est, multa praeclara per eundem martyrem facta cognouimus ; cuius ibi memoria longe prius quam apud nos ab episcopo Euodio constituta est. Sed libellorum dandorum ibi consuetudo non est uel potius non fuit ; nam fortasse nunc esse iam coepit. Cum enim nuper illic essemus, Petroniam, clarissimam feminam, quae ibi mirabiliter ex magno atque diuturno, in quo medicorum adiutoria cuncta defecerant, languore sanata est, hortati sumus, uolente supradicto loci episcopo, ut libellum daret, qui recitaretur PL 769 in populo, et oboedientissime paruit. In quo posuit etiam, quod hic reticere non possum, quamuis ad ea, quae hoc opus urgent, festinare compellar. A quodam Iudaeo dixit sibi fuisse persuasum, ut anulum capillacio uinculo insereret, quo sub omni ueste ad nuda corporis cingeretur ; qui anulus haberet sub gemma lapidem in renibus inuentum bouis. Hoc alligata quasi remedio ad sancti martyris limina ueniebat. Sed profecta a Carthagine, cum in confinio fluminis Bagradae in sua possessione mansisset, surgens ut iter perageret ante pedes suos illum iacentem anulum uidit et capillaciam zonam, qua fuerat alligatus, mirata temptauit. Quam cum omnino V 609 suis nodis firmissimis, sicut erat, comperisset astrictam, crepuisse atque exiluisse anulum suspicata est ; qui etiam ipse cum integerrimus fuisset inuentus, futurae salutis quodam modo pignus de tanto miraculo se accepisse praesumpsit atque illud uinculum soluens simul cum eodem anulo proiecit μ 671 in flumen. Non credant hoc, qui etiam Dominum Iesum per integra matris uirginalia enixum et ad discipulos ostiis clausis ingressum fuisse non credunt ; sed hoc certe quaerant et, si uerum inuenerint, illa credant. Clarissima femina est, nobi-

---

hic *p* omn. poss. *B* **347** chalam. *D* **355** de iis *B v* **362** euuodio *p* **364** nuper *om. A* **365** ess. ill. B^1 illic aput uzalem coloniam *H* petroniam mat/rem familias apud uzalem coloniam *cf* (*sic !*) quae *D* clar. fem. *om. H* **367** langore D^1 *g p* **369** paruit om. D^1 **372** cingulo *v* **373** quod *v* **374** in *om. D* **376** uagradae *R A* bagrade *D H a b p* -die *e* -da *g* **377** ageret *g* **380** erat *mss* fuerat *v* **385** credunt *B b v* qui *om. A* **386** uirg. matr.

liter nata, nobiliter nupta, Carthagini habitat ; ampla ciuitas, ampla persona rem quaerentes latere non sinit. Martyr certe ipse, quo inpetrante illa sanata est, in filium permanentis uirginis credidit ; in eum, qui ostiis clausis ad discipulos ingressus est, credidit ; postremo, propter quod omnia ista dicuntur a nobis, in eum, qui ascendit in caelum cum carne, in qua resurrexerat, credidit ; et ideo per eum tanta fiunt, quia pro ista fide animam posuit ⟨suam⟩. Fiunt ergo etiam nunc multa miracula eodem Deo faciente per quos uult et quem ad modum uult, qui et illa quae legimus fecit ; sed ista nec similiter innotescunt neque, ut non excedant animo, quasi glarea memoriae, crebra lectione tunduntur. Nam et ubi diligentia est, quae nunc apud nos esse coepit, ut libelli eorum, qui beneficia percipiunt, recitentur in populo, semel hoc audiunt qui adsunt pluresque non adsunt, ut nec illi, qui adfuerunt, post aliquot dies quod audierunt mente retineant ex uix quisque reperiatur illorum, qui ei, quem non adfuisse cognouerit, indicet quod audiuit.

Vnum est apud nos factum, non maius quam illa quae dixi, sed tam clarum atque inlustre miraculum, ut nullum arbitrer esse Hipponiensium, qui hoc non uel uiderit uel didicerit, V 610 nullum qui obliuisci ulla ratione potuerit. Decem quidam fratres (quorum septem sunt mares, tres feminae) de Caesarea Cappadociae, suorum ciuium non ignobiles, maledicto matris recenti patris eorum obitu destitutae, quae iniuriam sibi ab PL eis factam acerbissime tulit, tali poena sunt diuinitus coher- 770 citi, ut horribiliter quaterentur omnes tremore membrorum ; in qua foedissima specie oculos suorum ciuium non ferentes, quaqua uersum cuique ire uisum est, toto paene uagabantur orbe Romano. Ex his etiam ad nos uenerunt duo, frater et soror, Paulus et Palladia, multis aliis locis miseria diffamante iam cogniti. Venerunt autem ante Pascha ferme dies quindecim, ecclesiam cotidie et in ea memoriam gloriosissimi Stephani frequentabant, orantes ut iam sibi placaretur Deus et salutem pristinam redderet. Et illic et quacumque ibant conuertebant in se ciuitatis aspectum. Nonnulli, qui eos alibi uiderant causamque tremoris eorum nouerant, aliis, ut cuique poterant, indicabant. Venit et Pascha, atque ipso die dominico mane, cum iam frequens populus praesens esset et loci

---

A B D H v host. *B* D^1 *H* e^2 **392** in eum — credidit *om. D* **396** suam R e^2 (*Eu. Ioh. 10, 15 ; 13, 37 ; 15, 13*) ; *om. rell. v Hoffm. Wey.* **398** qui *om. g* **399** excedant R *a g* (*Liu. 26, 13, 5* e memoria excessit) ; excidant *A G r B D H e p v Hoffm.* **400** clarea *B* clarę (-e) *H b* **402** recip. *p* **404** aliquod R *H e g* **405** quisque *mss* (xv, *4 ; 21, 13, 37 ; CE 53, 424 ; 58, 406 ; 60, 712*) quisquam *v* **409** (H)ipponens. (ypp.) *B D v* **419** pauladia *B* pallazia *e* **421** cotidie ingredientes *B D* et *om. B* **422** martyris stef. *B D* sibi *om. g* **426** uenit et]

sancti cancellos, ubi martyrium erat, idem iuuenis orans te-
neret, repente prostratus est et dormienti simillimus iacuit,
non tamen tremens, sicut etiam per somnum solebant. Stu-
pentibus qui aderant atque aliis pauentibus, aliis dolentibus,
cum eum quidam uellent erigere, nonnulli prohibuerunt et
potius exitum expectandum esse dixerunt. Et ecce surrexit,
et non tremebat, quoniam sanatus erat, et stabat incolumis, μ 672
intuens intuentes. Quis ergo se tenuit a laudibus Dei ? Cla-
mantium gratulantiumque uocibus ecclesia usquequaque
completa est. Inde ad me curritur, ubi sedebam iam proces-
surus ; inruit alter quisque post alterum, omnis posterior V 611
quasi nouum, quod alius prior dixerat, nuntiantes ; meque
gaudente et apud me Deo gratias agente ingreditur etiam
ipse cum pluribus, inclinatur ad genua mea, erigitur ad oscu-
lum meum. Procedimus ad populum, plena erat ecclesia,
personabat uocibus gaudiorum : Deo gratias, Deo laudes !
nemine tacente hinc atque inde clamantium. Salutaui popu-
lum, et rursus eadem feruentiore uoce clamabant. Facto
tandem silentio scripturarum diuinarum sunt lecta sollemnia.
Vbi autem uentum est ad mei sermonis locum, dixi pauca pro
tempore et pro illius iucunditate laetitiae. Magis enim eos in
opere diuino quandam Dei eloquentiam non audire, sed con-
siderare permisi. Nobiscum homo prandit et diligenter nobis
omnem suae fraternaeque ac maternae calamitatis indicauit
historiam. Sequenti itaque die post sermonem redditum nar-
rationis eius libellum in crastinum populo recitandum pro-
misi. Quod cum ex dominico Paschae die tertio fieret in gra-
dibus exedrae, in qua de superiore loquebar loco, feci stare
ambos fratres, cum eorum legeretur libellus. Intuebatur
populus uniuersus sexus utriusque unum stantem sine de-
formi motu, alteram membris omnibus contrementem. Et qui
ipsum non uiderant, quid in eo diuinae misericordiae factum
esset, in eius sorore cernebant. Videbant enim quid in illo
gratulandum, quid pro illa esset orandum. Inter haec recitato PL
eorum libello de conspectu populi eos abire praecepi, et de 771
tota ipsa causa aliquanto diligentius coeperam disputare,
cum ecce me disputante uoces aliae de memoria martyris
nouae gratulationis audiuntur. Conuersi sunt eo, qui me audie-
bant, coeperuntque concurrere. Illa enim, ubi de gradibus V 612

---

462 Aug. serm. 332

---

ueniente e^2 atque ab ipso *p* **428** martyr e^1 **430** sicuti *g* somnium R^1 *A* B^1 solebant *R* G^2 *r* D^1 a^1 g^1 solebat *A* G^1 *B* D^2 *H* a^2 *b e* g^2 *p v η* **433** expectantibus B^1 **434** non trem.] contrem. D^1 **445** clamabat g^1 **447-448** pauca in loco pro t. *R* **450** prandet D^2 H^2 *g* **451** *ut editur A G B a b* e^1 *g p ;* fraternaeque maternaeque e^2 *;* fraternae maternaeque *r D H ;* fraternitatis ac maternae *R ;* ac maternae fraternaeque *v* **455** exhedr. *H g* **456** ambo e^1 **459** quod *p* **460** quod *H* g^1 in eo *v* (xx, *9, 34 sq.*) **466** currere *b* enim

descendit in quibus steterat, ad sanctum martyrem orare perrexerat ; quae mox ut cancellos adtigit, conlapsa similiter uelut in somnum sana surrexit. Dum ergo requireremus quid factum fuerit, unde ille strepitus laetus extiterit, ingressi sunt cum illa in basilicam, in qua eramus, adducentes eam sanam de martyris loco. Tum uero tantus ab utroque sexu admirationis clamor exortus est, ut uox continuata cum lacrimis non uideretur posse finiri. Perducta est ad eum locum, ubi paulo ante steterat tremens. Exultabant eam similem fratri, cui doluerant remansisse dissimilem, et nondum fusas preces suas pro illa, iam tamen praeuiam uoluntatem tam cito exauditam esse cernebant. Exultabant in Dei laudem uoce sine uerbis, tanto sonitu, quantum nostrae aures ferre uix possent. Quid erat in cordibus exultantium nisi fides Christi, pro qua Stephani sanguis effusus est ?

cap. IX Cui, nisi huic fidei adtestantur ista miracula, in qua praedi- μ 673
catur Christus resurrexisse in carne et in caelum ascendisse cum carne ? quia et ipsi martyres huius fidei martyres, id est huius fidei testes, fuerunt ; huic fidei testimonium perhibentes mundum inimicissimum et crudelissimum pertulerunt eumque non repugnando, sed moriendo uicerunt ; pro ista fide mortui sunt, qui haec a Domino inpetrare possunt, propter cuius nomen occisi sunt ; pro hac fide praecessit eorum mira V 613
patientia, ut in his miraculis tanta ista potentia sequeretur. Nam si carnis in aeternum resurrectio uel non praeuenit in Christo uel non uentura est, sicut praenuntiatur a Christo uel sicut praenuntiata est a prophetis, a quibus praenuntiatus est Christus : cur et mortui tanta possunt, qui pro ea fide, qua haec resurrectio praedicatur, occisi sunt ? Siue enim Deus ipse per se ipsum miro modo, quo res temporales operatur aeternus, siue per suos ministros ista faciat ; et eadem ipsa, quae per ministros facit, siue quaedam faciat etiam per martyrum spiritus, sicut per homines adhuc in corpore constitutos, siue omnia ista per angelos, quibus inuisibiliter, incorporaliter, inmutabiliter imperat, operetur, ut, quae per martyres fieri dicuntur, eis orantibus tantum et inpetrantibus, non etiam operantibus fiant ; siue alia istis, alia illis modis, qui nullo modo conprehendi a mortalibus possunt : ei tamen ad- PL 772

om. R **467** stetit *R* **470** ille (illae *D*) R *A G r B D H a b* iste *e g p v Hoffm.* **471** in quaeramus *A* (*13, 5*) ; inqueramus R ; ubi eramus *G r B D H rell. v Hoffm.* **474** est autem ad e^2 **477** tam] *om.* R^1 ; tamen B^1 (D^1 ?) tam cito] tacito *b* **478** exalt. B^2 uoces B^2 **479** sonito D^1 possunt D^1 **480** qua *B p v* (*9, 7 et 13 ; 8, 395*) quo R *A G D H a b e g* quib; (= *quibus*) *r* **481** sang. steph. B

IX, **3** quia] nam *B* huius fid. martyres *om. p* mart. — huius fidei *om. D* **3-4** mart.^{2} — huic fidei *om. e* **7** qui^{a} *e* **8** processit *R* **9** in *om.* D^1 e^1 **13** cur et mort.] qua re martyres *B* mortui] martyres e^2 (*in marg.*) possunt] passi sunt *D* e^2 **20** inmut. incorporabiliter *B* immut. et incorporaliter *v* uti que *g* **21** c̣ụṃ eis *p*

testantur haec fidei, in qua carnis in aeternum resurrectio praedicatur.

cap. X Hic forte dicturi sunt etiam deos suos aliqua mira fecisse. Bene, si iam incipiunt deos suos nostris mortuis hominibus comparare. An dicent etiam se habere deos ex hominibus mortuis, sicut Herculem, sicut Romulum, sicut alios multos, quos in deorum numerum receptos opinantur ? Sed nobis martyres non sunt dii, quia unum eundemque Deum et nostrum scimus et martyrum. Nec tamen miraculis, quae per V 614 memorias nostrorum martyrum fiunt, ullo modo sunt comparanda miracula, quae facta per templa perhibentur illorum. Verum si qua similia uidentur, sicut a Moyse magi Pharaonis, sic eorum dii uicti sunt a martyribus nostris. Fecerunt autem illa daemones eo fastu inpurae superbiae, quo eorum dii esse uoluerunt ; faciunt autem ista martyres uel potius Deus aut cooperantibus aut orantibus eis, ut fides illa proficiat, qua eos non deos nostros esse, sed unum Deum nobiscum habere credamus. Denique illi talibus diis suis et templa aedificauerunt et statuerunt aras, et sacerdotes instituerunt et sacrificia fecerunt ; nos autem martyribus nostris non templa sicut diis, sed memorias sicut hominibus mortuis, quorum apud Deum uiuunt spiritus, fabricamus ; nec ibi erigimus altaria, in quibus sacrificemus martyribus, sed uni Deo et martyrum μ 674 et nostro ; ad quod sacrificium sicut homines Dei, qui mundum in eius confessione uicerunt, suo loco et ordine nominantur, non tamen a sacerdote, qui sacrificat, inuocantur. Deo quippe, non ipsis sacrificat, quamuis in memoria sacrificet eorum, quia Dei sacerdos est, non illorum. Ipsum uero sacrificium corpus est Christi, quod non offertur ipsis, quia hoc sunt et ipsi. Quibus igitur potius credendum est miracula facientibus ? Eisne qui se ipsos uolunt haberi deos ab his quibus ea faciunt, an eis qui, ut in Deum credatur, quod et Christus est, faciunt quidquid mirabile faciunt ? Eisne qui sacra sua etiam crimina sua esse uoluerunt, an eis qui nec laudes suas uolunt esse sacra sua, sed totum, quod ueraciter laudantur, ad eius gloriam proficere in quo laudantur ? in Domino quippe laudantur animae eorum. Credamus ergo eis et uera dicentibus et mira facientibus. Dicendo enim uera passi sunt, ut possint facere V 615 mira. In eis ueris est praecipuum, quod Christus resurrexit a mortuis et inmortalitatem resurrectionis in sua carne primus ostendit, quam nobis adfuturam uel in principio noui saeculi uel in huius fine promisit.

X, **10** Exod. 8 **31** Cf. lib. 2 c. 8 **34** Ps. 33, 3

X, **3** adicent *e*[1] ; adicient *e*[2] **11** dii uicti] deuicti *g* ; dii deuicti *e* **13-14** aut or. aut coop. *B v* **14** quę *g* **20** fabricamus *om.* R **26** qu[i]a *D* uerum *g* **28** est *om.* R **36** possint R *D b g* possent *A G r B H a e p v*

cap. XI Contra quod magnum Dei donum ratiocinatores isti, quorum *cogitationes nouit Dominus quoniam uanae sunt,* PL 773 de ponderibus elementorum argumentantur; quoniam scilicet magistro Platone didicerunt mundi duo corpora maxima atque postrema duobus mediis, aere scilicet et aqua, esse copulata atque coniuncta. Ac per hoc, inquiunt, quoniam terra abhinc sursum uersus est prima, secunda aqua super terram, tertius aer super aquam, quartum super aera caelum, non potest esse terrenum corpus in caelo; momentis enim propriis, ut ordinem suum teneant, singula elementa librantur. Ecce qualibus argumentis omnipotentiae Dei humana contradicit infirmitas, quam possidet uanitas. Quid ergo faciunt in aere terrena tot corpora, cum a terra sit aer tertius? Nisi forte, qui per plumarum et pennarum leuitatem donauit auium terrenis corporibus, ut portentur in aere, inmortalibus factis corporibus hominum non poterit donare uirtutem, qua etiam in summo caelo habitare ualeant. Animalia quoque ipsa terrena, quae uolare non possunt, in quibus et homines sunt, sicut sub aqua pisces, quae sunt aquarum animalia, ita sub V 616 terra uiuere debuerunt. Cur ergo non saltem de secundo, id est de aquis, sed de elemento tertio terrenum animal carpit hanc uitam? Quare, cum pertineat ad terram, in secundo, quod super terram est, elemento uiuere si cogatur, continuo suffocatur et ut uiuat uiuit in tertio? An errat hic ordo elementorum, uel potius non in natura rerum, sed in istorum argumentationibus deficit? Omitto dicere, quod iam in tertio decimo libro dixi, quam multa grauia terrena sint corpora, sicut plumbum, et formam tamen ab artifice accipiant, qua natare ualeant super aquam; et ut accipiat qualitatem corpus humanum, qua ferri in caelum et esse possit in caelo, omni- μ 675 potenti artifici contradicitur?

Iam uero contra illud, quod iam dixi superius, etiam istum considerantes atque tractantes elementorum ordinem, quo confidunt, non inueniunt omnino quod dicant. Sic est enim hinc sursum uersus terra prima, aqua secunda, tertius aer, quartum caelum, ut super omnia sit animae natura. Nam et Aristoteles quintum corpus eam dixit esse et Plato nullum. Si quintum esset, certe superius esset ceteris; cum uero nul-

---

XI, **2** Ps. 93, 11 **6** Plat. Tim. p. 32 **27** C. 18 **37** Cic. Tusc. 1, 10, 22; 17, 41; Aug. Genes. ad litt. 7, 21 (CE 28^{I}, 217, 13 sqq.)

XI, **5** aeri .. aque *g* **7** uersus *om. p* **8** aere *D*[1] aerem *A H b*[2] *e*[1] **14** pinnar. *D*[1] **16** que *g* qui *A* **17** hab. ual. *R* ual. hab. *rell. v Hoffm.* ualent *A* **20** saltim *R*[2] *D* **22** cum] non *D* **26** defecit *R*[1] *b* **27** iam dixi in t. d. l. *a* **32** iam dixi *R A r B D H a e p*; dixi *G b g v Hoffm.* **37** aristotiles *B*[2] *D*[2] *H*

lum est, multo magis superat omnia. In terreno ergo quid facit corpore ? In hac mole quid agit subtilior omnibus ? In hoc pondere quid agit leuior omnibus ? In hac tarditate quid agit celerior omnibus ? Itane per huius tam excellentis naturae meritum non poterit effici, ut corpus eius leuetur in caelum, et cum ualeat nunc natura corporum terrenorum deprimere animas deorsum, aliquando et animae leuare sursum terrena corpora non ualebunt ?

Iam si ad eorum miracula ueniamus, quae facta a diis PL 774 suis opponunt martyribus nostris, nonne etiam ipsa pro V 617 nobis facere et nobis reperientur omnino proficere ? Nam inter magna miracula deorum suorum profecto magnum illud est, quod Varro commemorat, Vestalem uirginem, cum periclitaretur de stupro falsa suspicione, cribrum implesse aqua de Tiberi et ad suos iudices nulla eius perstillante parte portasse. Quis aquae pondus supra cribrum tenuit ? Quis tot cauernis patentibus nihil inde in terram cadere permisit ? Responsuri sunt : « Aliquis deus aut aliquis daemon. » Si deus, numquid maior est Deo, qui fecit hunc mundum ? Si daemon, numquid potentior est angelo, qui Deo seruit, a quo factus est mundus ? Si ergo deus minor uel angelus uel daemon potuit pondus umidi elementi sic suspendere, ut aquarum uideatur mutata fuisse natura : itane Deus omnipotens, qui omnia ipsa creauit elementa, terreno corpori graue pondus auferre non poterit, ut in eodem elemento habitet uiuificatum corpus, in quo uoluerit uiuificans spiritus ?

Deinde cum aera medium ponant inter ignem desuper et aquam subter, quid est quod eum inter aquam et aquam et inter aquam et terram saepe inuenimus ? Quid enim uolunt esse aquosas nubes, inter quas et maria aer medius reperitur ? Quonam, quaeso, elementorum pondere atque ordine efficitur, ut torrentes uiolentissimi atque undosissimi, antequam sub aere in terris currant, super aera in nubibus pendeant ? Cur denique aer est medius inter summa caeli et nuda terrarum, quaqua uersum orbis extenditur, si locus eius inter caelum et aquas, sicut aquarum inter ipsum et terras est constitutus ?

Postremo si ita est elementorum ordo dispositus, ut secundum Platonem duobus mediis, id est aere et aqua, duo extrema, id est ignis et terra, iungantur caelique obtineat ille summi locum, haec autem imi uelut fundaminis mundi, et V 618 ideo in caelo esse non potest terra : cur est ipse ignis in terra ?

---

39 et multo *g* **40** in corp. *B* **40-42** in hoc — celer. omnibus *om. g* **41** in hac — omnibus *om.* e^1 **43** eius *om. g* **47** si *om. b* **52** *ut edit.* R ; falsa susp. de stupro *rell. v Hoffm.* strupro R^1 **53** perstillante parte R (x, *16*, *55* ; *Prouerb. 19*, *13*) parte stillante *A G r B D H a b e g p v Hoffm.* **57** hunc *eras. g* ; *om.* D^1 **62** ipsa R *G r B D H a e g p* ipse *A b v* graui *g* **63** potest b^2 potuit *g* ut *om. g* **65** ponat *H* **73** quaque *p* **74** $terra^s$ *D H* **77** obtineant *B g*

Secundum hanc quippe rationem ita ista duo elementa in locis propriis, imo ac summo, terra et ignis esse debuerunt, μ 676 ut, quem ad modum nolunt in summo esse posse quod imi est, ita nec in imo posset esse quod summi est. Sicut ergo nullam putant uel esse uel futuram esse terrae particulam in caelo, ita nullam particulam uidere debuimus ignis in terra. Nunc uero non solum in terris, uerum etiam sub terris ita est, ut eum eructent uertices montium, praeter quod in usibus hominum et esse ignem in terra et eum nasci uidemus ex terra ; quando quidem et de lignis et de lapidibus nascitur, quae sunt corpora sine dubitatione terrena. Sed ille, inquiunt, ignis est tranquillus, purus, innoxius, sempiternus ; iste autem turbidus, fumeus, corruptibilis atque corruptor. Nec tamen corrumpit montes, in quibus iugiter aestuat, cauernasque terrarum. Verum esto, sit illi iste dissimilis, ut terrenis habitationibus congruat : cur ergo nolunt, ut credamus naturam corporum terrenorum aliquando incorruptibilem factam PL 775 caelo conuenientem futuram, sicut nunc ignis corruptibilis his conuenit terris ? Nihil igitur afferunt ex ponderibus atque ordine elementorum, unde omnipotenti Deo, quominus faciat corpora nostra talia, ut etiam in caelo possint habitare, praescribant.

cap. XII Sed scrupulosissime quaerere et fidem, qua credimus resurrecturam carnem, ita quaerendo adsolent inridere : utrum fetus abortiui resurgant ; et quoniam Dominus ait : *Amen, dico uobis, capillus capitis uestri non peribit,* utrum statura et V 619 robur aequalia futura sint omnibus an diuersae corporum quantitates. Si enim aequalitas erit corporum, unde habebunt quod hic non habuerunt in mole corporis illi abortiui, si resurgent et ipsi ? Aut si non resurgent, quia nec nati sunt, sed effusi, eandem quaestionem de paruulis uersant, unde illis mensura corporis, quam nunc defuisse uidemus, accedat, cum in hac aetate moriuntur. Neque enim dicturi sumus eos non resurrecturos, qui non solum generationis, uerum etiam regenerationis capaces sunt. Deinde interrogant, quem modum ipsa aequalitas habitura sit. Si enim tam magni et tam longi erunt omnes, quam fuerunt quicumque hic fuerunt maximi atque longissimi, non solum de paruulis, sed de plurimis quaerunt, unde illis accessurum sit, quod hic defuit, si hoc quisque recipiat, quod hic habuit ; si autem, quod ait apostolus, occursuros nos omnes *in mensuram aetatis plenitudinis*

XII, **4** Lc. 21, 18

80 hanc *om. e* **82** posse *om. R* **82-83** posse — in imo *om. b* **83** possit (*om.* esse) *b* esse posset *B* **85** ita ut *g* **98** offer. D^{1}

XII, **1** scripul. *A* **2** assolendo B^{1} **5** robor g^{2} **10** accidat *p* **17** illi *b* si] *superscr.* ibi e^{2} **18** quisque solūm (*! in ras.*) rec. D^{2} recipiat R^{1} *b g*

Christi, et illud alterum : *Quos praedestinauit conformes ⟨fieri⟩ imaginis filii sui*, sic intellegendum est, ut statura et modus corporis Christi omnium, qui in regno eius erunt, humanorum corporum sit futurus : « Multis erit, inquiunt, de magnitudine et longitudine detrahendum corporis ; et ubi iam erit : *capillus capitis uestri non peribit*, si de ipsa corporis quantitate tam multum peribit ? » Quamuis et de ipsis capillis possit inquiri, utrum redeat quidquid tondentibus decidit. Quod si rediturum est, quis non exhorreat illam deformitatem ? Nam hoc et de unguibus uidetur necessario secuturum, ut redeat tam multum quod corporis curatura desecuit. Et ubi erit decus, quod certe maius, quam in ista esse corruptione potuit, in illa (μ 677) iam inmortalitate esse debebit ? Si autem non redibit, ergo (V 620) peribit. Quo modo igitur, inquiunt, capillus capitis non peribit ? De macie quoque uel pinguedine similiter disputant. Nam si aequales omnes erunt, non utique alii macri, alii pingues erunt. Accedet ergo aliis aliquid, aliis minuetur ; ac per hoc non, quod erat, recipiendum, sed alicubi addendum est, quod non fuit, et alicubi perdendum, quod fuit.

De ipsis etiam corruptionibus et dilapsionibus corporum mortuorum, cum aliud uertatur in puluerem, in auras aliud (PL 776) exhaletur, sint quos bestiae, sint quos ignis absumit, naufragio uel quibuscumque aquis ita quidam pereant, ut eorum carnes in umorem putredo dissoluat, non mediocriter permouentur atque omnia ista recolligi in carnem et redintegrari posse non credunt. Consectantur etiam quasque foeditates et uitia, siue accidant siue nascantur, ubi et monstrosos partus cum horrore atque inrisione commemorant, et requirunt, quaenam cuiusque deformitatis resurrectio sit futura. Si enim nihil tale redire in corpus hominis dixerimus, responsionem nostram de locis uulnerum, cum quibus Dominum Christum resurrexisse praedicamus, se confutaturos esse praesumunt. Sed inter haec omnia quaestio difficillima illa proponitur, in cuius carnem reditura sit caro, qua corpus alterius uescentis humana uiscera fame compellente nutritur. In carnem quippe conuersa est eius, qui talibus uixit alimentis, et ea, quae macies ostenderat, detrimenta suppleuit. Vtrum ergo illi redeat homini cuius

---

20 Eph. 4, 13 **21** Rom. 8, 29

---

recipiet R² *A G r B D a e p v* accipiet *H* **20** fieri R *r D² Clarom. Lucif.* (*CE 14, 146, 7 ; cf. 16, 1*) ; *om. A G B D¹ H a b e g p v Hoffm. Wey. br* (*cf.* XIII, *23, 55* ; XVIII, *51, 56* ; XXI, *24, 171* ; XXII, *17, 3*) **24** detr. corp. R corp. detr. *rell. v Hoffm.* **25** si — peribit *om. D¹* **28** deform.] felicitatem *p¹* **31** magis *p* **31-32** *ut editur B e g v* ; in illā mort. R¹ ; in illa mort. R² *r H* ; in illa inmort. *A G D a p* ; in illa id ē inmort. *b* **33** igitur] ergo *B* (*sup. l.*), *v* ; *om. H* capilli .. peribunt *e²* **38** et — quod fuit *om. b¹ g* **39** autem *a* **41** exaletur *A r B H e g* absumit R *A G r D H e p* absumpsit *a b g* absumat *B v* cum naufr. *a* **43** humor. *B D H* **44** redintegrare *D¹* **46** accidant *A G r B* (*in ras.*), *D¹ H a b e¹ g¹ p* (*19, 78*) accedant R *D² e² g² v* **46** monstruos. *D² H*

caro prius fuit, an illi potius cuius postea facta est, ad hoc percontantur, ut fidem resurrectionis inludant ac sic animae V 621 humanae aut alternantes, sicut Plato, ueras infelicitates falsasque promittant beatitudines aut post multas itidem per diuersa corpora reuolutiones aliquando tamen eam, sicut Porphyrius, finire miserias et ad eas numquam redire fateantur ; non tamen corpus habendo inmortale, sed corpus omne fugiendo.

cap. XIII Ad haec ergo, quae ab eorum parte contraria me digerente mihi uidentur opposita, misericordia Dei meis nisibus opem ferente respondeam. Abortiuos fetus, qui, cum iam uixissent in utero, ibi sunt mortui, resurrecturos ut adfirmare, ita negare non audeo ; quamuis non uideam quo modo ad eos non pertineat resurrectio mortuorum, si non eximuntur de numero mortuorum. Aut enim non omnes mortui resurgent et erunt aliquae humanae animae sine corporibus in aeternum, quae corpora humana, quamuis intra uiscera materna, gestarunt ; aut si omnes animae humanae recipient resurgentia sua corpora, quae habuerunt, ubicumque uiuentia et morientia reliquerunt, non inuenio quem ad modum dicam ad resurrectionem non pertinere mortuorum quoscumque mortuos etiam in uteris matrum. Sed utrumlibet de his quisque sentiat, quod de iam natis infantibus dixerimus, hoc etiam de illis intellegendum est, si resurgent.

cap. XIV Quid ergo de infantibus dicturi sumus, nisi quia non in ea μ 678 resurrecturi sunt corporis exiguitate, qua mortui, sed quod V 622 eis tardius accessurum erat tempore, hoc sunt illi Dei opere miro atque celerrimo recepturi ? In sententia quippe Domini, PL qua ait : *Capillus capitis uestri non peribit,* dictum est non 777 defuturum esse quod fuit, non autem negatum est adfuturum esse quod defuit. Defuit autem infanti mortuo perfecta quantitas sui corporis ; perfecto quippe infanti deest utique perfectio magnitudinis corporalis, quae cum accesserit, statura iam longior esse non possit. Hunc perfectionis modum sic habent omnes, ut cum illo concipiantur atque nascantur ; sed habent in ratione, non mole ; sicut ipsa membra omnia iam sunt latenter in semine, cum etiam natis nonnulla adhuc de-

---

XIV, 5 Lc. 21, 18

---

58 percontentur *A* percunctantur *B D H* **59** aut *deleu. e* **60** multa sit idem *H g*

XIII, **3** foetus *D* cum$^{q;}$ *D* uixerint (*in ras.*) D^2 **4** ibi] ipsi e^1 ; ubi *D* ; ubi | ibi $e^{marg.}$ **9** corporea *g* **10** recipiant *e*

XIV, **1** quid uero *b* **2** resurrectione transeunt corp. *b* (*in ras.*) **3** illi R, *D* (-i *in ras., m. 1 ?*) illo *A G r B H rell. v Hoffm.* **5** qua *coniec. Domb., recep. Wey.* (*cf. 20, 36*) ; in qua R (*cf. 8, 471*) ; ubi *A G r B D H rell. v Hoffm.* **6** defunctur. *B* **6-7** non — defuit *om.* D^1 **9-10** stat. iam R iam stat. *rell. v Hoffm.* **12** mole *mss* in mole *v* ipsa iam m. om. sunt *v*

sint, sicut dentes ac si quid eius modi. In qua ratione uniuscuiusque materiae indita corporali iam quodam modo, ut ita dicam, liciatum uidetur esse, quod nondum est, immo quod latet, sed accessu temporis erit uel potius apparebit. In hac ergo infans iam breuis aut longus est, qui breuis longusue futurus est. Secundum hanc rationem profecto in resurrectione corporis detrimenta corporis non timemus, quia, etsi aequalitas futura esset omnium, ita ut omnes usque ad giganteas magnitudines peruenirent, ne illi, qui maximi fuerunt, minus haberent aliquid in statura, quod eis contra sententiam Christi V 623
periret, qui dixit nec capillum capitis esse periturum, Creatori utique, qui creauit cuncta de nihilo, quo modo deesse posset unde adderet quod addendum esse mirus artifex nosset ?

cap. XV Sed utique Christus in ea mensura corporis, in qua mortuus est, resurrexit, nec fas est dicere, cum resurrectionis omnium tempus uenerit, accessuram corpori eius eam magnitudinem, quam non habuit, quando in ea discipulis, in qua illis erat notus, apparuit, ut longissimis fieri possit aequalis. Si autem dixerimus ad dominici corporis modum etiam quorumque maiora corpora redigenda, peribit de multorum corporibus plurimum, cum ipse nec capillum periturum esse promiserit. Restat ergo, ut suam recipiat quisque mensuram, quam uel habuit in iuuentute, etiamsi senex est mortuus, uel fuerat habiturus, si est ante defunctus, atque illud, quod commemorauit apostolus de mensura aetatis plenitudinis Christi, aut propter aliud intellegamus dictum esse, id est, ut illi capiti in populis Christianis accedente omnium perfectione membrorum aetatis eius mensura compleatur, aut, si hoc de resurrectione corporum dictum est, sic accipiamus dictum, ut nec infra nec ultra iuuenalem formam resurgant corpora mortuorum, sed in eius aetate et robore, usque ad quam Christum hic peruenisse cognouimus (circa triginta quippe annos definierunt esse etiam saeculi huius doctissimi homines iuuen- PL 778
tutem ; quae cum fuerit spatio proprio terminata, inde iam μ 679
hominem in detrimenta uergere grauioris ac senilis aetatis) ; V 624
et ideo non esse dictum in mensuram corporis uel in mensuram staturae, sed *in mensuram aetatis plenitudinis Christi.*

XV, **12** Eph. 4, 13

---

14 huius *a* **15** corpori D^2 (*ras.*) **16** liniatum *G B* $D^{marg.}$ *a b* limitatum p^2 **21** omnium *om. R* **23** statera B^1 **26** nosset *sup. l.* D^2 $\overset{p}{\text{n}}$osset *B*

XV, **5** fieret aeq. *R* **10** est mort.] sit mort. *p E* **11** si est] etiam si est *p E* si antę est *B* **17** nec ultra nec infra *B v* iuuenilem D^2 *a* e^2 *p v* **17-18** mort. corp. *p* **18** mort.] multorum *H* eius] ea *B* **18** aetate sed robore *A* ('*malim* aetatis robore' *Domb.*) **20** hominis *e*

cap. XVI Illud etiam, quod ait praedestinatos *conformes* ⟨*fieri*⟩ *imaginis filii Dei,* potest et secundum interiorem hominem intellegi (unde nobis alio loco dicit : *Nolite conformari huic saeculo, sed reformamini in nouitate mentis uestrae ;* ubi ergo reformamur, ne conformemur huic saeculo, ibi conformamur Dei filio) ; potest et sic accipi, ut, quem ad modum nobis ille mortalitate, ita nos illi efficiamur inmortalitate conformes ; quod quidem et ad ipsam resurrectionem corporum pertinet. Si autem etiam in his uerbis, qua forma resurrectura sint corpora, sumus admoniti, sicut illa mensura, ita et ista conformatio non quantitatis intellegenda est, sed aetatis. Resurgent itaque omnes tam magni corpore, quam uel erant uel futuri erant aetate iuuenali ; quamuis nihil oberit, etiamsi erit infantilis uel senilis corporis forma, ubi nec mentis nec ipsius corporis ulla remanebit infirmitas. Vnde etiam si quis in eo corporis modo, in quo defunctus est, resurrecturum unumquemque contendit, non est cum illo laboriosa contradictione pugnandum.

cap. XVII Nonnulli propter hoc, quod dictum est : *Donec occurramus* V 625
omnes ⟨*in unitatem fidei,*⟩ *in uirum perfectum, in mensuram aetatis plenitudinis Christi,* et : *Conformes imaginis filii Dei,* nec in sexu femineo resurrecturas feminas credunt, sed in uirili omnes aiunt, quoniam Deus solum uirum fecit ex limo, feminam ex uiro. Sed mihi melius sapere uidentur, qui utrumque sexum resurrecturum esse non dubitant. Non enim libido ibi erit, quae confusionis est causa. Nam priusquam peccassent, nudi erant, et non confundebantur uir et femina. Corporibus ergo illis uitia detrahentur, natura seruabitur. Non est autem uitium sexus femineus, sed natura, quae tunc quidem et a concubitu et a partu inmunis erit ; erunt tamen membra feminea, non adcommodata usui ueteri, sed decori nouo, quo non alliciatur aspicientis concupiscentia, quae nulla erit, sed Dei laudetur sapientia atque clementia, qui et quod non erat fecit et liberauit a corruptione quod fecit. Vt enim in exordio generis humani de latere uiri dormientis costa detracta femina fieret, Christum et ecclesiam tali facto iam tunc prophetari oportebat. Sopor quippe ille uiri mors erat Christi, cuius exanimis in cruce pendentis latus lancea perforatum est atque inde sanguis et aqua defluxit ; quae sacramenta esse PL 779

XVI, **2** Rom. 8, 29 **4** Ib. 12, 2

XVII, **3** Eph. 4, 13 Rom. 8, 29 **17** Gen. 2, 21

XVI, **1** fieri R *r* (*cf. 12, 20*) *; om. rell. v Hoffm. br* **2** et] et ad *H ; eras. D* **4** sensus uestri *A r B* (*b ?*) *; sed cf.* x, *6, 26* **13** aetate iuuenali R B^1 D^1 *H b* e^1 *g E ;* aet. iuuenili *A r* B^2 D^2 *a* e^2 *p ;* in iuuenili aet. *v* **16** est *om.* D^1

XVII, **2** in un. fid. R *ed. Lou.* (*18, 8-9 et 26*) *; om. A G B D H rell. v Hoffm. Wey.* (*recte ?*) **4** femine *g* **10** ergo] autem *g* **12** et[1] *om. a* **13** feminea *sup. l. B* **16** liberabit *e* **18** pacto $e^{marg.}$ **20** lanc. lat. *b* **21** defluxit R fluxit

nouimus, quibus aedificatur ecclesia. Nam hoc etiam uerbo scriptura usa est, ubi non legitur « formauit » aut « finxit », sed : *Aedificauit eam in mulierem ;* unde et apostolus aedi- V 626 ficationem dicit corporis Christi, quod est ecclesia. Creatura est ergo Dei femina sicut uir ; sed ut de uiro fieret, unitas commendata ; ut autem illo modo fieret, Christus, ut dictum est, et ecclesia figurata est. Qui ergo utrumque sexum instituit, μ 680 utrumque restituet. Denique ipse Iesus interrogatus a Sadducaeis, qui negabant resurrectionem, cuius septem fratrum erit uxor, quam singuli habuerunt, dum quisque eorum uellet defuncti semen, sicut lex praeceperat, excitare : *Erratis,* inquit, *nescientes scripturas, neque uirtutem Dei ;* et cum locus esset, ut diceret : « De qua enim me interrogatis, uir erit etiam ipsa, non mulier », non hoc dixit, sed dixit : *In resurrectione enim neque nubent neque uxores ducent, sed sunt sicut angeli Dei in caelo ;* aequales utique angelis inmortalitate ac felicitate, non carne ; sicut nec resurrectione, qua non indiguerunt angeli, quoniam nec mori potuerunt. Nuptias ergo Dominus futuras esse negauit in resurrectione, non feminas, et ibi negauit, ubi talis quaestio uertebatur, ut eam negato sexu muliebri celeriore facilitate dissolueret, si eum ibi praenosceret non futurum ; immo etiam futurum esse firmauit dicendo : *Non nubent,* quod ad feminas pertinet, *nec uxores ducent,* quod ad uiros. Erunt ergo, quae uel nubere hic solent, uel ducere uxores ; sed ibi non facient.

cap. XVIII Proinde quod ait apostolus, occursuros nos omnes in uirum perfectum, totius ipsius circumstantiam lectionis considerare debemus, quae ita se habet : *Qui descendit,* inquit, *ipse est et* V 627 *qui ascendit super omnes caelos, ut adimpleret omnia. Et ipse dedit quosdam quidem apostolos, quosdam autem prophetas, quosdam uero euangelistas, quosdam autem pastores et doctores ad consummationem sanctorum in opus ministerii, in aedificationem corporis Christi, donec occurramus omnes in unitatem fidei et agnitionem filii Dei, in uirum perfectum, in mensuram aetatis plenitudinis Christi ; ut ultra non simus paruuli iactati et circumlati omni uento doctrinae, in inlusione hominum, in astutia ad machinationem erroris, ueritatem autem facientes*

22 Io. 19, 34 **24** Gen. 2, 22 **25** Eph. 4, 12 **33** Mt. 22, 29 **37** Mt. 22, 30

A profluxit *G r B D H a b e g p v E Hoffm. Wey.* **28** et *om. H g* **29** et ipse *v* **36** ux.duc.] nubentur *H* sunt *A G B D*[1] *H plerr. v E br* (εἰσίν) ; erunt R *D*[2] (= *Vulg. ; cf. 20, 79 ;* XI, *13, 23 ; 32, 32*) **40** esse negau. R neg. esse *rell. v Hoffm.* negauit *om. D* **44** neque *v* **45** Erant *H* uel qui ducere *e* (*sed cf. 20, 3 sq.*) **46** non R *;* hoc non *rell. v Hoffm.* (*cf.* IV, *4, 13 ;* XV, *13, 58 sq.*) faciunt (*D*[1] *?*) *e*[1] *g*

XVIII, **4** qui et R *;* et *om. A ; sed cf.* XVII, *4, 245* **5** quidem *om. g* **10** ut] et *p* **11** circumlati *A G r B D H a e g p v br* circumdati *b* circumferamur R *Clarom. Lucif.* (*CE 14, 200, 27 ; 202, 1 ; = Vulg.*) *Do.*[3] in *om. B*[1] *D* **12** astutiam

in caritate augeamur in illo per omnia, qui est caput Christus ; ex quo totum corpus conexum et compactum per omnem tactum subministrationis secundum operationem in mensuram uniuscuiusque partis incrementum corporis facit in aedificationem sui in caritate. Ecce qui est uir perfectus, caput et corpus, quod constat omnibus membris, quae suo tempore complebuntur, cotidie tamen eidem corpori accedunt, dum aedificatur PL 780 ecclesia, cui dicitur : *Vos autem estis corpus Christi et membra,* et alibi : *Pro corpore,* inquit, *eius quod est ecclesia,* itemque alibi : *Vnus panis, unum corpus multi sumus.* De cuius corporis aedificatione et hic dictum est : *Ad consummationem sanctorum in opus ministerii, in aedificationem corporis Christi* ac deinde subiectum unde nunc agimus : *Donec occurramus omnes in unitatem fidei et agnitionem filii Dei, in uirum perfectum, in mensuram aetatis plenitudinis Christi,* et cetera ; donec eadem mensura in quo corpore intellegenda esset, ostenderet dicens : *Augeamur in illo per omnia, qui est* V 628 *caput Christus ; ex quo totum corpus conexum et compactum per omnem tactum subministrationis secundum operationem in mensuram uniuscuiusque partis.* Sicut ergo est mensura uniuscuiusque partis, ita totius corporis, quod omnibus suis μ 681 partibus constat, est utique mensura plenitudinis, de qua dictum est : *In mensuram aetatis plenitudinis Christi.* Quam plenitudinem etiam illo commemorauit loco, ubi ait de Christo : *Et ipsum dedit caput super omnia ecclesiae, quae est corpus eius, plenitudo eius, qui omnia in omnibus impletur.* Verum si hoc ad resurrectionis formam, in qua erit unusquisque, referendum esset, quid nos impediret nominato uiro intellegere et feminam, ut uirum pro homine positum acciperemus ? sicut in eo quod dictum est : *Beatus uir qui timet Dominum,* utique ibi sunt et feminae, quae timent Dominum.

cap. XIX Quid iam respondeam de capillis atque unguibus ? Semel quippe intellecto ita nihil periturum esse de corpore, ut deforme nihil sit in corpore, simul intellegitur ea, quae deformem factura fuerant enormitatem, massae ipsi accessura esse, non V 629 locis in quibus membrorum forma turpetur. Velut si de limo uas fieret, quod rursus in eundem limum redactum totum de toto iterum fieret, non esset necesse ut illa pars limi, quae in ansa fuerat, ad ansam rediret, aut quae fundum fecerat, ipsa

XVIII, **17** Eph. 4, 10 sqq. **21** 1. Cor. 12, 27 Col. 1, 24 **22** 1. Cor. 10, 17 **38** Eph. 1, 22 sq. **43** Ps. 111, 1

R A B D H, e (aust-) **14** ex] in R conpunctum R (*item l. 31* R¹) ; conplectum *b* **14 (31)** tact.] ętatem *b* **16** partis] ętatis *b* **25** subiunctum *D* est unde *p* **26** concurr. *D* **37** omnia ecclesiae *G r D H e g p v br ut Amiat. sec. Graec.* omni ecclesia *A* omnem ecclesiam R *B a b Fragm. Frising. ed. Ziegler p. 117* (*= Vulg.*), *ed. princ.* **38** eius¹] *χρ̄ι B¹* **42** in hoc *p*

XIX, **1** et *p* **2** intellectum R nihil] nil *D¹* ; aliquid *D²marg.* **3** intellegentur *p* **4** ipsa *g²* ; ibi *p¹* **6** rursum *g* eodem limo *p* **8** fixerat i.

rursus faceret fundum, dum tamen totum reuerteretur in totum, id est, totus ille limus in totum uas nulla sui perdita parte remearet. Quapropter si capilli totiens tonsi unguesue desecti ad sua loca deformiter redeunt, non redibunt ; nec tamen cuique resurgenti peribunt, quia in eandem carnem, ut quemcumque ibi locum corporis teneant, seruata partium congruentia materiae mutabilitate uertentur. Quamuis quod ait Dominus : *Capillus capitis uestri non peribit*, non de longitudine, sed de numero capillorum dictum multo aptius possit intellegi ; unde et alibi dicit : *Capilli capitis uestri numerati* PL 781 *sunt* ⟨*omnes*⟩. Neque hoc ideo dixerim, quod aliquid existimem corpori cuique periturum, quod naturaliter inerat ; sed quod deforme natum fuerat (non utique ob aliud, nisi ut hinc quoque ostenderetur, quam sit poenalis condicio ista mortalium), sic esse rediturum, ut seruata integritate substantiae deformitas pereat. Si enim statuam potest artifex homo, quam propter aliquam causam deformem fecerat, conflare et pulcherrimam reddere, ita ut nihil inde substantiae, sed sola deformitas pereat, ac si quid in illa figura priore indecenter extabat nec parilitate partium congruebat, non de toto, unde fecerat, amputare atque separare, sed ita conspergere uniuerso atque miscere, ut nec foeditatem faciat nec minuat quantitatem : quid de omnipotenti artifice sentiendum est ? Ergone non poterit quasque deformitates humanorum corporum, non modo usitatas, uerum etiam raras atque monstrosas, V 630 quae huic miserae uitae congruunt, abhorrent autem ab illa futura felicitate sanctorum, sic auferre ac perdere, ut, quascumque earum faciunt etsi naturalia, tamen indecora μ 682 excrementa substantiae corporalis, nulla eius deminutione tolluntur ?

Ac per hoc non est macris pinguibusque metuendum, ne ibi etiam tales sint, quales si possent nec hic esse uoluissent. Omnis enim corporis pulchritudo est partium congruentia cum quadam coloris suauitate. Vbi autem non est partium congruentia, aut ideo quid offendit quia prauum est, aut ideo quia parum, aut ideo quia nimium. Proinde nulla erit deformitas, quam facit incongruentia partium, ubi et quae

---

XIX, **16** Lc. 21, 18 **19** Lc. 12, 7

---

rursum *p* **12** desectę D^2 ne *e* **13** quia] qui *D* ; quoniam *p* **19** omnes R *ed. Lou. v* ; omnes num. sunt *r* (*sec. Gr.*) ; omnes *om. A G B D H a b e g p ed. princ. Hoffm.* **20** corporis *D* cuique *mss plerr.* (*8, 405*) ; cuiusque *b* ; cuiquam *v* ineat B^1 ; inerit *g* **25** homo art. *p* **28** parilitati *r B D H e p* **30** uniuersa *p* **31** omnipotente G^2 *B g v* **33-34** monstruosas *A G* r^2 D^2 H^2 *a b* e^2 *p* **34** huius R (huius miseriae uitae ? *Domb. ; 22, 128*) **36** natura D^1 **37** dim. *G B* D^2 *H a b p v* ; *cf.* III, *17, 1 ; 27, 7* **38** tolluntur R *A* (ita ut *c. indic.* I, *9, 27* ; v, *6, 7 sqq.*) tollantur *mss rell. v Hoffm.* **39** pinguibusue *v* **40** nec] ne *p* **43** prauum] paruum R *e* ; parum *g* **44** parum] paruum *B D*, e^2 (p. est) **45** fecit *G r* e^2 *g*

praua sunt corrigentur, et quod minus est quam decet, unde Creator nouit, inde supplebitur, et quod plus est quam decet, materiae seruata integritate detrahetur. Coloris porro suauitas quanta erit, ubi iusti fulgebunt sicut sol in regno Patris sui! Quae claritas in Christi corpore, cum resurrexit, ab oculis discipulorum potius abscondita fuisse quam defuisse credenda est. Non enim eam ferret humanus atque infirmus aspectus, quando ille a suis ita deberet adtendi, ut posset agnosci. Quo pertinuit etiam, ut contrectantibus ostenderet suorum uulnerum cicatrices, ut etiam cibum potumque sumeret, non alimentorum indigentia, sed ea qua et hoc poterat potestate. Cum autem aliquid non uidetur, quamuis adsit, a quibus alia, quae pariter adsunt, uidentur, sicut illam claritatem dicimus adfuisse non uisam, a quibus alia uidebantur: ἀορασία V 631 Graece dicitur, quod nostri interpretes Latine dicere non ualentes in libro geneseos caecitatem interpretati sunt. Hanc enim sunt passi Sodomitae, quando quaerebant ostium iusti uiri nec poterant inuenire. Quae si fuisset caecitas, qua fit ut PL nihil possit uideri, non ostium qua ingrederentur, sed duces 782 itineris a quibus inde abducerentur, inquirerent.

Nescio quo autem modo sic afficimur amore martyrum beatorum, ut uelimus in illo regno in eorum corporibus uidere uulnerum cicatrices, quae pro Christi nomine pertulerunt; et fortasse uidebimus. Non enim deformitas in eis, sed dignitas erit, et quaedam, quamuis in corpore, non corporis, sed uirtutis pulchritudo fulgebit. Nec ideo tamen si aliqua martyribus amputata et ablata sunt membra, sine ipsis membris erunt in resurrectione mortuorum, quibus dictum est: *Capillus capitis uestri non peribit.* Sed si hoc decebit in illo nouo saeculo, ut indicia gloriosorum uulnerum in illa inmortali carne cernantur, ubi membra, ut praeciderentur, percussa uel secta sunt, ibi cicatrices, sed tamen eisdem membris redditis, non perditis, apparebunt. Quamuis itaque omnia quae acciderunt corpori uitia tunc non erunt, non sunt tamen deputanda uel appellanda uitia uirtutis indicia.

cap. XX Absit autem, ut ad resuscitanda corpora uitaeque reddenda non possit omnipotentia Creatoris omnia reuocare, quae uel bestiae uel ignis absumpsit, uel in puluerem cineremue con- V 632 lapsum uel in umorem solutum uel in auras est exhalatum. μ 683 Absit ut sinus ullus secretumque naturae ita recipiat aliquid

49 Mt. 13, 43 **63** Gen. 19, 11 **74** Lc. 21, 18

49 quanta ibi *D*^{2} **54** contract. *g* **59** aopaſia *A* aorasia *H D*^{2} acras. *D*^{1} auras. *p*^{1} loras. *B* oras. *p*^{2} **62** passi sunt *A B b v* **63** fuiss. caec. R caec. fu. *rell. v Hoffm.* **64** posset *g* hostium *B* qua R *A r D a*^{1} *e g*; quo *G B H a*^{2} *b p v* **66** nescio autem quonam m. *p* **68** quas *e*^{2} **74** uestri *om. p* decebat *D*^{1} **75** mortali *D*^{1}

XX, **3** bestia/ *e* uel quod in? *Domb.*; *sed cf. 17, 45* **4** exhal. *B D (a b ?) v*

subtractum sensibus nostris, ut omnium Creatoris aut cognitionem lateat aut effugiat potestatem. Deum certe uolens, sicut poterat, definire Cicero, tantus auctor ipsorum : « Mens quaedam est, inquit, soluta et libera, secreta ab omni concretione mortali, omnia sentiens et mouens ipsaque praedita motu sempiterno. » Hoc autem repperit in doctrinis magnorum philosophorum. Vt igitur secundum ipsos loquar, quo modo aliquid uel latet omnia sentientem uel inreuocabiliter fugit omnia mouentem ?

Vnde iam etiam quaestio illa soluenda est, quae difficilior uidetur ceteris, ubi quaeritur, cum caro mortui hominis etiam alterius fit uiuentis caro, cui potius eorum in resurrectione reddatur. Si enim quispiam confectus fame atque compulsus uescatur cadaueribus hominum, quod malum aliquotiens accidisse et uetus testatur historia et nostrorum temporum infelicia experimenta docuerunt : num quisquam ueridica ratione contendet totum digestum fuisse per imos meatus, PL
nihil inde in eius carnem mutatum atque conuersum, cum 783
ipsa macies, quae fuit et non est, satis indicet quae illis escis detrimenta suppleta sint ? Iam itaque aliqua paulo ante praemisi, quae ad istum quoque nodum soluendum ualere debebunt. Quidquid enim carnium exhausit fames, utique in auras est exhalatum, unde diximus omnipotentem Deum posse reuocare, quod fugit. Reddetur ergo caro illa homini, in quo esse caro humana primitus coepit. Ab illo quippe altero tam- V 633
quam mutuo sumpta deputanda est ; quae sicut aes alienum ei redhibenda est, unde sumpta est. Sua uero illi, quem fames exinanierat, ab eo, qui potest etiam exhalata reuocare, reddetur. Quamuis etsi omnibus perisset modis nec ulla eius materies in ullis naturae latebris remansisset, unde uellet, eam repararet Omnipotens. Sed propter sententiam Veritatis, qua dictum est : *Capillus capitis uestri non peribit*, absurdum est, ut putemus, cum capillus hominis perire non possit, tantas carnes fame depastas atque consumptas perire potuisse.

Quibus omnibus pro nostro modulo consideratis atque tractatis haec summa conficitur, ut in resurrectione carnis in aeternum eas mensuras habeat corporum magnitudo, quas habebat perficiendae siue perfectae cuiusque indita corpori ratio iuuentutis, in membrorum quoque omnium modulis congruo decore seruato. Quod decus ut seruetur, si aliquid

---

XX, **11** Tusc. I, 27, 66

---

exalat. *rell.* **6-7** lat. cogn. *B v* **9** inquit est *v* segregata *Cic.* si creata *b* **9-10** congregatione *A b* E^t **15** illa *in marg. D* **18** adque R (*crebro*) **19** hominibus B^1 **21** non *B* uered. *e* **25** sunt *H g* **27** hauras *B* **28** exalat. *mss plerr.* **29** quod fuit *H b g* redditur R *D b* (*item l. 33* R) **31** deputata B^1 **32** redib. R *A* B^2 *e* g^1 *p* readhib. *H* **33** exalata *B H e g* **34** ei *b* **35** illis D^1 *b* inde e^1 **41** ut *om. g* in *sup. l. D* **43** profic. *g*

demptum fuerit indecenti alicui granditati in parte aliqua constitutae, quod per totum spargatur, ut neque id pereat et congruentia partium ubique teneatur : non est absurdum, ut aliquid inde etiam staturae corporis addi posse credamus, cum omnibus partibus, ut decorem custodiant, id distribuitur, quod si enormiter in una esset, utique non deceret. Aut si contenditur in ea quemque statura corporis resurrecturum esse, in qua defunctus est, non pugnaciter resistendum est ; tantum absit omnis deformitas, omnis infirmitas, omnis tarditas omnisque corruptio, et si quid aliud illud non decet regnum, in quo resurrectionis et promissionis filii aequales erunt angelis Dei, si non corpore, non aetate, certe felicitate.

cap. XXI Restituetur ergo quidquid de corporibus uiuis uel post μ 684 mortem de cadaueribus periit, et simul cum eo, quod in se- V 634 pulcris remansit, in spiritalis corporis nouitatem ex animalis corporis uetustate mutatum resurget incorruptione atque inmortalitate uestitum. Sed etsi uel casu aliquo graui uel inimicorum inmanitate totum penitus conteratur in puluerem atque in auras uel in aquas dispersum, quantum fieri potest, nusquam esse sinatur omnino : nullo modo subtrahi poterit omnipotentiae Creatoris, sed capillus in eo capitis non peribit. Erit ergo spiritui subdita caro spiritalis, sed tamen caro, non spiritus ; sicut carni subditus fuit spiritus ipse carnalis, sed tamen spiritus, non caro. Cuius rei habemus experimentum in nostrae poenae deformitate. Non enim secundum carnem, sed utique secundum spiritum carnales erant, quibus ait PL apostolus : *Non potui uobis loqui quasi spiritalibus, sed quasi* 784 *carnalibus ;* et homo spiritalis sic in hac uita dicitur, ut tamen corpore adhuc carnalis sit et uideat aliam legem in membris suis repugnantem legi mentis suae ; erit autem etiam corpore spiritalis, cum eadem caro sic resurrexerit, ut fiat quod scriptum est : *Seminatur corpus animale, resurget corpus spiritale.* Quae sit autem et quam magna spiritalis corporis gratia, quoniam nondum uenit in experimentum, uereor ne temerarium sit omne, quod de illa profertur, eloquium. Verum tamen quia spei nostrae gaudium propter Dei laudem non est tacendum et de intimis ardentis sancti amoris medullis dictum est : *Domine, dilexi decorem domus tuae :* de donis eius, quae in hac aerumnosissima uita bonis malisque largitur, ipso adiuuante V 635

XXI, **16** 1. Cor. 3, 1 **18** Rom. 7, 23 **20** 1. Cor. 15, 44 **26** Ps. 25, 8

50 id *om. g* **51** enorm.] deformiter *H* **52** & resurr. *D* **54** omn. deform. *om. b* **55** illud *om. D* (*post* regnum *suppleu.* D^2)

XXI, **1** ergo et *B v* **3** mansit D^1 **4** resurgent *g* **6** penitus *D* **9** sed et *H* capit. in eo *B H* **10** ſpū *g* **17** et] ut *g* **20** resurget R^2 *A G B a b g p v* (*cf. l. 4*) resurgit R^1 surget D^2 *H e* surgit *r* D^1 (*cf.* XIII, *20, 16 ; 23, 61 ; 24, 167*) spiritual. *B* (*saepe*) **22** quia *p E* **27** malisue *p*

coniciamus, ut possumus, quantum sit illud, quod nondum experti utique digne eloqui non ualemus. Omitto enim, quando fecit hominem rectum — omitto uitam illam duorum coniugum in paradisi fecunditate felicem, quoniam tam breuis fuit, ut ad nascentium sensum nec ipsa peruenerit : in hac, quam nouimus, in qua adhuc sumus, cuius temptationes, immo quam totam temptationem, quamdiu in ea sumus, quantumlibet proficiamus, perpeti non desinimus, quae sint indicia circa genus humanum bonitatis Dei, quis poterit explicare ?

cap. XXII Nam quod ad primam originem pertinet, omnem mortalium progeniem fuisse damnatam, haec ipsa uita, si uita dicenda est, tot et tantis malis plena testatur. Quid enim aliud indicat horrenda quaedam profunditas ignorantiae, ex qua omnis error existit, qui omnes filios Adam tenebroso quodam sinu suscepit, ut homo ab illo liberari sine labore dolore timore non possit ? Quid amor ipse tot rerum uanarum atque noxiarum et ex hoc mordaces curae, perturbationes, maerores, formidines, insana gaudia, discordiae, lites, bella, insidiae, iracundiae, inimicitiae, fallacia, adulatio, fraus, furtum, rapina, perfidia, superbia, ambitio, inuidentia, homicidia, parricidia, crudelitas, saeuitia, nequitia, luxuria, petulantia, inpudentia, inpudicitia, fornicationes, adulteria, incesta et contra natu- μ 685 ram utriusque sexus tot stupra atque inmunditiae, quas turpe est etiam dicere, sacrilegia, haereses, blasphemiae, per- V 636 iuria, oppressiones innocentium, calumniae, circumuentiones, praeuaricationes, falsa testimonia, iniqua iudicia, uiolentiae, latrocinia et quidquid talium malorum in mentem non uenit et tamen de uita ista hominum non recedit ? Verum haec hominum sunt malorum, ab illa tamen erroris et peruersi amoris radice uenientia, cum qua omnis filius Adam nascitur. Nam quis ignorat cum quanta ignorantia ueritatis, quae iam PL in infantibus manifesta est, et cum quanta abundantia uanae 785 cupiditatis, quae in pueris incipit apparere, homo ueniat in hanc uitam, ita ut, si dimittatur uiuere ut uelit et facere quidquid uelit, in haec facinora et flagitia, quae commemoraui et quae commemorare non potui, uel cuncta uel multa perueniat ?

Sed diuina gubernatione non omni modo deserente damnatos et Deo non continente in ira sua miserationes suas in ipsis sensibus generis humani prohibitio et eruditio contra

XXII, **14** sq. Cf. Eph. 5, 12 **31** Ps. 76, 10

30 illorum *p* **31** quoniam] que *H* **32** nascendum *H*

XXII, **2** damnatum *D*¹ *g* **5** extitit *b* tenebr. quodam *om. b* **6** suscepit R¹ *A D*² *e* suscipit R² *G r B D*¹ *H a b g p v Hoffm.* **11** inuidia R **12** luxor. *D*¹ **12-13** inpudicitiae inpudentiae *e* **13** inpudicitia *om.* R *p* incestum R *g* **17** uiolentia *D* **22** qua aetiam *g* **23** infantia R¹ **31** humana *b* hum. sed

istas, cum quibus nascimur, tenebras uigilant et contra hos impetus opponuntur, plenae tamen etiam ipsae laborum et dolorum. Quid enim sibi uolunt multimodae formidines, quae cohibendis paruulorum uanitatibus adhibentur ? Quid paedagogi, quid magistri, quid ferulae, quid lora, quid uirgae, quid disciplina illa, qua scriptura sancta dicit dilecti filii latera esse tundenda, ne crescat indomitus domarique iam durus aut uix possit aut fortasse nec possit ? Quid agitur his poenis omnibus, nisi ut debelletur inperitia et praua cupiditas infrenetur, cum quibus malis in hoc saeculum uenimus ? Quid est enim, quod cum labore meminimus, sine labore obliuiscimur ; cum labore discimus, sine labore nescimus ; cum labore V 637 strenui, sine labore inertes sumus ? Nonne hinc apparet, in quid uelut pondere suo procliuis et prona sit uitiosa natura et quanta ope, ut hinc liberetur, indigeat ? Desidia segnitia, pigritia neglegentia uitia sunt utique quibus labor fugitur, cum labor ipse, etiam qui est utilis, poena sit.

Sed praeter pueriles poenas, sine quibus disci non potest quod maiores uolunt, qui uix aliquid utiliter uolunt, quot et quantis poenis genus agitetur humanum, quae non ad malitiam nequitiamque iniquorum, sed ad condicionem pertinent miseriamque communem, quis ullo sermone digerit ? quis ulla cogitatione conprehendit ? Quantus est metus, quanta calamitas ab orbitatibus atque luctu, a damnis et damnationibus, a deceptionibus et mendaciis hominum, a suspicionibus falsis, ab omnibus uiolentis facinoribus et sceleribus alienis ! quando quidem ab eis et depraedatio et captiuitas, et uincla et carceres, et exilia et cruciatus, et amputatio membrorum et priuatio sensuum, et oppressio corporis ad obscenam libidinem opprimentis explendam et alia multa horrenda saepe contingunt. Quid ? ab innumeris casibus quae forinsecus corpori formidantur, aestibus et frigoribus, tempestatibus imbribus adluuionibus, coruscatione tonitru, grandine fulmine, motibus hiatibusque terrarum, oppressionibus ruinarum, ab offensio- μ 686 nibus et pauore uel etiam malitia iumentorum, a tot uenenis fruticum aquarum, aurarum bestiarum, a ferarum uel tan-

---

37 Eccli. 30, 12

---

prohibitio (ꝓbitio *b*) R *b e*   humani///prohib. *G* (humani et proh. ? *Domb.*) **33** appon. D^1 planae *e* p/ęnae D^2 **35** uanit.] cupiditatibus p^1 **38** tond. *p*   **39** fortasse *om.* R   non *a*   igitur D^1 **41** saeculo *B*   **44-45** in quid R *B* (*a* ?) *ed. Erasm. v* ; in quo *ed. princ.* ; inquit *A r H b e g p ed. Arg.* ; inq̃nт (?) D^1 ; in quantum D^2 **45** quam procliuis *g p Hoffm.* ; quam *om.* R *A r B D H rell. ed. princ. Arg. v*   **46** segnities *v*   **47** quib.] o͠mib ; B^1 **48** etiam ipse *B*   inutil. *p*   **50** quod (D^1 ?) *g*   **52** pertinet *D H e p*   **55** et a damnat. *p*   **56** a^c dec. *g* ; *om.* e^1 a^c susp. *g* et a susp. *e*   **58** uincla R *G B* uincula *A D H* (*rell.* ?) *v*   **62** quae R *A G r D H* e^1 *g p* qui *B a b* e^2 *v*   corporis *b g*   **64** tonitruo D^2 H^2 -trui *B* H^1 **64-65** mortibus motibusque terr. (*om.* hiatibus) D^1 **65** offensione *v*   **66** a^c tot *g*   **67** fructic. *D* H^1 g^2 ac ferar. G^2 *b* e^1 g^2

tummodo molestis uel etiam mortiferis morsibus, a rabie quae contingit ex rabido cane, ut etiam blanda et amica suo domino V 638 bestia nonnumquam uehementius et amarius quam leones draconesque metuatur faciatque hominem, quem forte adta- PL minauerit, contagione pestifera ita rabiosum, ut a parentibus 786 coniuge filiis peius omni bestia formidetur ! Quae mala patiuntur nauigantes ! quae terrena itinera gradientes ! Quis ambulat ubicumque non inopinatis subiacens casibus ? De foro quidam rediens domum sanis pedibus suis cecidit, pedem fregit et ex illo uulnere finiuit hanc uitam. Quid uidetur sedente securius ? De sella, in qua sedebat, cecidit Heli sacerdos et mortuus est. Agricolae, immo uero omnes homines, quot et quantos a caelo et terra uel a perniciosis animalibus casus metuunt agrorum fructibus ! Solent tamen de frumentis tandem collectis et reconditis esse securi. Sed quibusdam, quod nouimus, prouentum optimum frumentorum fluuius inprouisus fugientibus hominibus de horreis eiecit atque abstulit. Contra milleformes daemonum incursus quis innocentia sua fidit ? quando quidem, ne quis fideret, etiam paruulos baptizatos, quibus certe nihil est innocentius, aliquando sic uexant, ut in eis maxime Deo ista sinente monstretur huius uitae flenda calamitas et alterius desideranda felicitas. Iam uero de ipso corpore tot existunt morborum mala, ut nec libris medicorum cuncta conprehensa sint ; in quorum pluribus ac paene omnibus etiam ipsa adiumenta et medicamenta tormenta sunt, ut homines a poenarum exitio poenali eruantur auxilio. Nonne ad hoc perduxit sitientes homines ardor inmanis, ut urinam quoque humanam uel etiam suam biberent ? nonne ad hoc fames, ut a carnibus hominum se abstinere non possent nec inuentos homines mortuos, sed propter hoc a se occisos, nec quoslibet alienos, uerum etiam filios matres in- V 639 credibili crudelitate, quam rabida esuries faciebat, absumerent ? Ipse postremo somnus, qui proprie quietis nomen accepit, quis uerbis explicet, saepe somniorum uisis quam sit inquietus et quam magnis, licet falsarum rerum, terroribus, quas ita exhibet et quodam modo exprimit, ut a ueris eas discernere nequeamus, animam miseram sensusque perturbet ? Qua falsitate uisorum etiam uigilantes in quibusdam morbis et uenenis miserabilius agitantur ; quamuis multimoda uarietate fallaciae homines etiam sanos maligni daemones

---

79 1. Sam. (Reg.) 4, 18

---

69 ex] a *R* rabioso *b* **73** et coniuge filius *p* **75** non opin. *H* **82** quos *G*² **82-83** quod nou.] cognou. *B* **85** omnes millef. *e* mille formis *B* ; m. ferme *p* in innoc. *D*² **88** sinente, ista *e v* **101** expl. uerb. *H e*

nonnumquam decipiant talibus uisis, ut, etiamsi eos per haec ad sua traducere non potuerint, sensus tamen eorum solo appetitu qualitercumque persuadendae falsitatis inludant.

Ab huius tam miserae quasi quibusdam inferis uitae non liberat nisi gratia Saluatoris Christi, Dei ac Domini nostri (hoc enim nomen est ipse Iesus; interpretatur quippe Saluator), maxime ne post hanc miserior ac sempiterna suscipiat, non uita, sed mors. Nam in ista quamuis sint per sancta et sanctos curationum magna solacia, tamen ideo non semper etiam ipsa beneficia tribuuntur petentibus, ne propter hoc μ 687 religio quaeratur, quae propter aliam magis uitam, ubi mala non erunt omnino ulla, quaerenda est; et ad hoc meliores quosque in his malis adiuuat gratia, ut quanto fideliore, tanto fortiore corde tolerentur. Ad quam rem etiam philosophiam PL 787 prodesse dicunt docti huius saeculi, quam dii quibusdam paucis, ait Tullius, ueram dederunt; nec hominibus, inquit, ab his aut datum est donum maius aut potuit ullum dari. Vsque adeo et ipsi, contra quos agimus, quoquo modo compulsi sunt in habenda non quacumque, sed uera philosophia diuinam gratiam confiteri. Porro si paucis diuinitus datum V 640 est uerae philosophiae contra miserias huius uitae unicum auxilium, satis et hinc apparet humanum genus ad luendas miseriarum poenas esse damnatum. Sicut autem hoc, ut fatentur, nullum diuinum maius est donum, sic a nullo deo dari credendum est, nisi ab illo, quo et ipsi qui multos deos colunt nullum dicunt esse maiorem.

cap. XXIII Praeter haec autem mala huius uitae bonis malisque communia habent in ea iusti etiam proprios quosdam labores suos, quibus aduersus uitia militant et in talium proeliorum temptationibus periculisque uersantur. Aliquando enim concitatius, aliquando remissius, non tamen desinit caro concupiscere aduersus spiritum et spiritus aduersus carnem, ut non ea quae uolumus faciamus, omnem malam concupiscentiam consumendo, sed eam nobis, quantum diuinitus adiuti possumus, non ei consentiendo subdamus, uigiliis continuis excubantes, ne opinio ueri similis fallat, ne decipiat sermo uersutus, ne se tenebrae alicuius erroris offundant, ne quod bonum est malum aut quod malum est bonum esse credatur, ne ab his quae agenda sunt metus reuocet, ne in ea quae agenda non sunt cupido praecipitet, ne super iracundiam sol occidat, ne inimici-

124 Cic. Fin. 5, 21, 58; Ac. post. 1, 2, 7; Tim. 14, 52 (ed. Plasbg. p. 196)
XXIII, **7** Gal. 5, 17 **14** Eph. 4, 26

uisibus (*in ras.*) *D* **108** ut *om.* *R B D H e* **113** est nom. *p* **114** nec *g* **116** ac *v* **119** nulla *e g* **124** ab iis *B* ab diis *G* (*Cic.* a dis datum); dabis g^2 mai. don. *B* illum D^1 *H* **127** dictum *B* **132** creditum *g* mult.] lege nullos D^2 (*in marg.*)

XXIII, **1** haec *om.* *a* **9** subdimus *g* **12** est *om.* D^1 **14** ne per D^1

tiae prouocent ad retributionem mali pro malo, ne absorbeat inhonesta uel inmoderata tristitia, ne inpertiendorum beneficiorum ingerat mens ingrata torporem, ne maledicis rumoribus bona conscientia fatigetur, ne temeraria ⟨de alio⟩ suspicio V 641 ⟨nos⟩ nostra decipiat, ne aliena de nobis falsa nos frangat, ne regnet peccatum in nostro mortali corpore ad oboediendum desideriis eius, ne membra nostra exhibeantur iniquitatis arma peccato, ne oculus sequatur concupiscentiam, ne uindicandi cupiditas uincat, ne in eo quod male delectat uel uisio uel cogitatio remoretur, ne inprobum aut indecens uerbum libenter audiatur, ne fiat quod non licet etiamsi libet, ne in hoc bello laborum periculorumque plenissimo uel de uiribus nostris speretur facienda uictoria uel uiribus nostris facta tribuatur, sed eius gratiae, de quo ait apostolus : *Gratias autem Deo, qui dat nobis uictoriam per Dominum nostrum Iesum Christum ;* qui et alio loco : *In his,* inquit, *omnibus superuincimus per eum qui dilexit nos* — sciamus tamen, quantalibet uirtute proeliandi uitiis repugnemus uel etiam uitia superemus PL 788 et subiugemus, quamdiu sumus in hoc corpore, nobis deesse non posse unde dicamus Deo : *Dimitte nobis debita nostra.* In illo autem regno, ubi semper cum corporibus inmortalibus μ 688 erimus, nec proelia nobis erunt ulla nec debita ; quae nusquam et numquam essent, si natura nostra, sicut recta creata est, permaneret. Ac per hoc etiam noster iste conflictus, in quo periclitamur et de quo nos uictoria nouissima cupimus liberari, ad uitae huius mala pertinet, quam tot tantorumque testimonio malorum probamus esse damnatam.

cap. XXIV Iam nunc considerandum est, hanc ipsam miseriam generis V 642 humani, in qua laudatur iustitia punientis, qualibus et quam multis impleuerit bonis eiusdem bonitas cuncta quae creauit administrantis. Primum benedictionem illam, quam protulerat ante peccatum dicens : *Crescite et multiplicamini et implete terram,* nec post peccatum uoluit inhibere mansitque in stirpe damnata donata fecunditas ; nec illam uim mirabilem seminum, immo etiam mirabiliorem qua efficiuntur et semina, inditam corporibus humanis et quodam modo intextam peccati uitium potuit auferre, quo nobis inpacta est etiam necessitas

---

22 Rom. 6, 12 sq. **30** 1. Cor. 15, 57 **31** Rom. 8, 37 **34** Mt. 6, 12
XXIV, **6** Gen. 1, 28

---

18 de alio *A g ed. Lou. v ; om.* R *G r B D H a b e p ed. princ. Arg* **19** nos nostra *G*² *g v ;* nostra nos *D*² ; nos *om.* R *A G*¹ *r B D*¹ *H a b e p ed. princ. Arg.* **22** arma iniq. *D*corr. (*1. m ?*) occulus *B* (*saepius*) **30** in alio *H* inquit] *in ras. D*² *;* quidem *b* **30-31** peruinc. *b ;* superamus *H* **31** per] propter *D* (*in ras.*), *H b* *Vulgarem uerborum distinctionem* „nos. Sciamus" *mutauit Domb.* (sciamus *pendet ex coniunctione* ut *in l. 6*) in quant. (*D*¹ *?*) *b* **37** recte *p* **38** iste noster *B* **41** probauimus *B*

XXIV, **1** Nunc iam *B* **5** implete R *A G r D H a g p* (xiv, *21, 23 ; 22, 9*) replete *B b e v* **9** indita .. intexta *p* inmixtam *g*² **9-10** uit. pecc. *B*

mortis ; sed utrumque simul currit isto quasi fluuio atque torrente generis humani, malum quod a parente trahitur, et bonum quod a creante tribuitur. In originali malo duo sunt, peccatum atque supplicium ; in originali bono alia duo, propagatio et conformatio. Sed quantum ad praesentem pertinet intentionem nostram, de malis, quorum unum de nostra uenit audacia, id est peccatum, alterum de iudicio Dei, id est supplicium, iam satis diximus. Nunc de bonis Dei, quae ipsi quoque uitiatae damnataeque naturae contulit siue usque nunc confert, dicere institui. Neque enim damnando aut totum abstulit quod dederat, alioquin nec esset omnino ; aut eam remouit a sua potestate, etiam cum diabolo poenaliter subdidit, cum nec ipsum diabolum a suo alienarit imperio ; quando quidem, ut ipsius quoque diaboli natura subsistat, ille facit qui summe est et facit esse quidquid aliquo modo est.

Duorum igitur illorum, quae diximus bona etiam in naturam V 643 peccato uitiatam supplicioque damnatam de bonitatis eius quodam ueluti fonte manare, propagationem in primis mundi operibus benedictione largitus est, a quibus operibus die septimo requieuit ; conformatio uero in illo eius est opere, quo usque nunc operatur. Efficacem quippe potentiam suam si rebus subtrahat, nec progredi poterunt et suis dimensis motibus peragere tempora nec prorsus in eo quod creatae sunt aliquatenus permanebunt. Sic ergo creauit hominem Deus, ut ei adderet fertilitatem quandam, qua homines alios propageret, congenerans eis etiam ipsam propagandi possibilitatem, non necessitatem : quibus tamen uoluit hominibus abstulit eam Deus, et steriles fuerunt ; non tamen generi humano PL 789 abstulit semel datam primis duobus coniugibus benedictione generali. Haec ergo propagatio quamuis peccato non fuerit ablata, non tamen etiam ipsa talis est, qualis fuisset, si nemo peccasset. Ex quo enim homo in honore positus, postea μ 689 quam deliquit, comparatus est pecoribus, similiter generat ; non in eo tamen penitus extincta est quaedam uelut scintilla rationis, in qua factus est ad imaginem Dei. Huic autem propagationi si conformatio non adhiberetur, nec ipsa in sui generis formas modosque procederet. Si enim non concubuissent homines et nihilo minus Deus uellet implere terras hominibus : quo modo creauit unum sine commixtione maris et feminae,

---

30 Io. 5, 17 **43** Ps. 48, 13

11-12 atq. torr.] ad torrentem *D* **12** quo D^1 **18** ipse *e* **21-22** aut etiam remota R **23** subdit D^1 alienarit R *A G r B D H v* alienaret *g* alienauerit *p v* alien. a suo *p* **25** summe est bonus *D* **26** quae iam D^1 **29** berediction̄ *e* -ni *H* **34** si H^1 *a* **34** deus hom. *A* deus *om. H* **35** illi *B v* **37** non uoluit *b* homin. *om. B* **39** data R duob.] hominibus *b* **39-40** benedictione (-dictionē *A*) generali (= *uniuersali ; cf.* IV, *20, 26* ; V, *13, 34*) R *A r D* p^1 benedictione generari *H* benedictionem generandi *G B a b e g* p^2 *v* **40-41** non

sic posset omnes ; concumbentes uero nisi illo creante generantes esse non possunt. Sicut ergo ait apostolus de institutione spiritali, qua homo ad pietatem iustitiamqua formatur : *Neque qui plantat, est aliquid, neque qui rigat, sed qui incrementum* V 644 *dat Deus :* ita etiam hic dici potest : « Nec qui concumbit nec qui seminat, est aliquid, sed qui format Deus ; nec mater, quae conceptum portat et partum nutrit, est aliquid, sed qui incrementum dat Deus. » Ipse namque operatione, qua usque nunc operatur, facit ut numeros suos explicent semina et a quibusdam latentibus atque inuisibilibus inuolucris in formas uisibiles huius quod aspicimus decoris euoluant ; ipse incorpoream corporeamque naturam, illam praepositam, istam subiectam, miris modis copulans et conectens animantem facit. Quod opus eius tam magnum et mirabile est, ut non solum in homine, quod est animal rationale et ex hoc cunctis terrenis animantibus excellentius atque praestantius, sed in qualibet minutissima muscula bene consideranti stuporem mentis ingerat laudamque pariat Creatoris.

Ipse itaque animae humanae mentem dedit, ubi ratio et intellegentia in infante sopita est quodam modo, quasi nulla sit, excitanda scilicet atque exerenda aetatis accessu, qua sit scientiae capax atque doctrinae et habilis perceptioni ueritatis et amoris boni ; qua capacitate hauriat sapientiam uirtutibusque sit praedita, quibus prudenter, fortiter, temperanter et iuste aduersus errores et cetera ingenerata uitia dimicet eaque nullius rei desiderio nisi boni illius summi atque inmutabilis uincat. Quod etsi non faciat, ipsa talium bonorum capacitas in natura rationali diuinitus instituta quantum sit boni, quam mirabile. Omnipotentis opus, quis competenter effatur aut cogitat ? Praeter enim artes bene uiuendi et ad inmortalem perueniendi felicitatem, quae uirtutes uocantur et sola Dei V 645 gratia, quae in Christo est, filiis promissionis regnique donantur, nonne humano ingenio tot tantaeque artes sunt inuentae et exercitae, partim necessariae partim uoluptariae, ut tam excellens uis mentis atque rationis in his etiam rebus, PL 790 quas superfluas, immo et periculosas perniciosasque appetit, quantum bonum habeat in natura, unde ista potuit uel inuenire uel discere uel exercere, testetur ? Vestimentorum et aedificiorum ad opera quam mirabilia, quam stupenda industria humana peruenerit ; quo in agricultura, quo in nauiga-

---

54 I. Cor. 3, 7 **58** Ioh. 5, 17

---

fuer. abl. R abl. non fuerit *rell. v Hoffm.* **51** possent R *r D H Do.*[2] **57** ipse R *A r B D H a b v* (*cf. l. 61 et 68*) ipsa *e g p Hoffm.* **58** nunc usque *v* (*l. 31*) ; usque *om.* D^1 *b* **59** a *om. b* **60** quod] quas *b* euoluant *G r B* D^2 *H g v* euolant D^1 *b* euoluat R *A a e p* **70** exerenda (exser.) R *r H e g v* exercenda *A G B D a b p* sit[2]] fit *D* **72** moris *e* **78** omnip. opus R op. omn. *rell. v Hoffm.* **83** exercitatae (-e) *B H a* uoluptariae *G r* D^1 *b g v* (*l. 99*) uoluptuar. *H* uolunt. R *A B* D^2 *a e p* **84** et ut *e* **88** ad *om. D* **89** adinuenerit D^2

tione profecerit ; quae in fabricatione quorumque uasorum uel etiam statuarum et picturarum uarietate excogitauerit et impleuerit ; quae in theatris mirabilia spectantibus, audientibus incredibilia facienda et exhibenda molita sit ; in capiendis occidendis domandis inrationabilibus animantibus μ 690 quae et quanta repperit ; aduersus ipsos homines tot genera uenenorum, tot armorum, tot machinamentorum, et pro salute mortali tuenda atque reparanda quot medicamenta atque adiumenta conprehenderit ; pro uoluptate faucium quot condimenta et gulae inritamenta repperit ; ad indicandas et suadendas cogitationes quam multitudinem uarietatemque signorum, ubi praecipuum locum uerba et litterae tenent ; ad delectandos animos quos elocutionis ornatus, quam diuersorum carminum copiam ; ad mulcendas aures quot organa musica, quos cantilenae modos excogitauerit ; quantam peritiam dimensionum atque numerorum, meatusque et ordines siderum quanta sagacitate conprehenderit ; quam multa rerum mundanarum cognitione se impleuerit, quis possit eloqui, maxime si uelimus non aceruatim cuncta congerere, sed in singulis inmorari ? In ipsis postremo erroribus et falsitatibus defendendis quam magna claruerint ingenia V·646 philosophorum atque haereticorum, quis aestimare sufficiat ? Loquimur enim nunc de natura mentis humanae, qua ista uita mortalis ornatur, non de fide atque itinere ueritatis, qua illa inmortalis adquiritur. Huius tantae naturae conditor cum sit utique Deus uerus et summus, ipso cuncta quae fecit administrante et summam potestatem summamque habente iustitiam numquam profecto in has miserias decidisset atque ex his praeter eos solos qui liberabuntur in aeternas esset itura, nisi nimis grande peccatum in homine primo, de quo ceteri exorti sunt, praecessisset.

Iam uero in ipso corpore, quamuis nobis sit cum beluis mortalitate commune multisque earum reperiatur infirmius, quanta Dei bonitas, quanta prouidentia tanti Creatoris apparet ! Nonne ita sunt in eo loca sensuum et cetera membra disposita speciesque ipsa ac figura et statura totius corporis ita modificata, ut ad ministerium animae rationalis se indicet factum ? Non enim ut animalia rationis expertia prona esse uidemus in terram, ita creatus est homo ; sed erecta in caelum

---

92 ex(s)pect. R[1] *D a b ; cf.* XI, *16, 5* **93-94** in occid. *p* **94** inrationabilibus *mss* (*cf. CE 42, 70, 16*) -nalibus (*e ?*) *Do.*[2,3] *Hoffm.* (*cf. l. 126 sq.*) **95** *sq.* tot (*ter*)] quot*?* *Domb.* **97** praeparanda *g* **97, 99, 104** quod R (**99** *etiam g*) **98** uoluntate R *A* **99** incitam. *B* et ad ind. *e* **107** cogitatione *D*[1] *g* **109** In *om. e* **112-113** uita ista *p* **124** non[ne] *D g* sens(u)um *D* **127** experta

corporis forma admonet eum quae sursum sunt sapere. Porro mira mobilitas, quae linguae ac manibus adtributa est, ad loquendum et scribendum apta atque conueniens et ad opera PL 791 artium plurimarum officiorumque complenda, nonne satis ostendit, quali animae ut seruiret tale sit corpus adiunctum ? quamquam et detractis necessitatibus operandi ita omnium partium congruentia numerosa sit et pulchra sibi parilitate respondeat, ut nescias utrum in eo condendo maior sit utilitatis habita ratio quam decoris. Certe enim nihil uidemus creatum in corpore utilitatis causa, quod non habeat etiam decoris locum. Plus autem nobis id appareret, si numeros mensurarum, quibus inter se cuncta conexa sunt et coaptata, nossemus ; quos forsitan data opera in his, quae foris eminent, humana posset uestigare sollertia ; quae uero tecta sunt atque V 647 a nostris remota conspectibus, sicuti est tanta perplexitas uenarum atque neruorum et uiscerum, secreta uitalium, inuenire nullus potest. Quia etsi medicorum diligentia nonnulla crudelis, quos anatomicos appellant, laniauit corpora mortuorum μ 691 siue etiam inter manus secantis perscrutantisque morientium atque in carnibus humanis satis inhumane abdita cuncta rimata est, ut quid et quo modo quibus locis curandum esset addisceret : numeros tamen de quibus loquor, quibus coaptatio, quae ἁρμονία Graece dicitur, tamquam cuiusdam organi, extrinsecus atque intrinsecus totius corporis constat, quid dicam, nemo ualuit inuenire, quos nemo ausus est quaerere ? qui si noti esse potuissent, in interioribus quoque uisceribus, quae nullum ostentant decus, ita delectaret pulchritudo rationis, ut omni formae apparenti, quae oculis placet, ipsius mentis, quae oculis utitur, praeferretur arbitrio. Sunt uero quaedam ita posita in corpore, ut tantummodo decorem habeant, non et usum ; sicut habet pectus uirile mamillas, sicut facies barbam, quam non esse munimento, sed uirili ornamento indicant purae facies feminarum, quas utique infirmiores muniri tutius conueniret. Si ergo nullum membrum, in his quidem conspicuis (unde ambigit nemo), quod ita sit alicui operi accommodatum, ut non etiam sit decorum ; sunt autem nonnulla, quorum solum decus et nullus est usus : puto facile intellegi in conditione corporis dignitatem necessitati fuisse

---

129 Col. 3, 2

---

*D*¹ *g*² **134** et] ei *g* **135** congruentium *D* **137** uid. creat. R cr. u. *rell. v Hoffm.* **141** quos] quid *D*¹ ; quod *D*² **142** possit *g* uera *D*¹ atque] et R **143** sicut *B* tanta] rata *B*¹ **144** uiscera R *b* **145** poterit *B* **146** anathom. *B*² *p* anat(h)onic. *B*¹ *e* app.] uocant *B* multorum *H b* **148** morient. atq. *eras.* *D* **153** quos quid dic. *D* **159** et *eras.* *e* mammill. *g* **160** non *om.* *g* **162** munire *g* membrum R *A* ; membr. est *G r B D H rell. v Hoffm.* **166** conditione R *A r* B D H *v* (*cf. l. 169-170 et 136*) condicione *Hoffm.*

praelatam. Transitura est quippe necessitas tempusque uenturum, quando sola inuicem pulchritudine sine ulla libidine perfruamur ; quod maxime ad laudem referendum est Conditoris, cui dicitur in psalmo : *Confessionem et decorem induisti.*

Iam cetera pulchritudo et utilitas creaturae, quae homini, V 648 licet in istos labores miseriasque proiecto atque damnato, spectanda atque sumenda diuina largitate concessa est, quo sermone terminari potest ? in caeli et terrae et maris multimoda et uaria pulchritudine, in ipsius lucis tanta copia tamque mirabili specie, in sole ac luna et sideribus, in opacitatibus nemorum, in coloribus et odoribus florum, in diuersitate ac multitudine uolucrum garrularum atque pictarum, in multiformi specie tot tantarumque animantium, quarum illae plus PL habent admirationis, quae molis minimum (plus enim formi- 792 cularum et apicularum opera stupemus quam inmensa corpora ballaenarum), in ipsius quoque maris tam grandi spectaculo, cum sese diuersis coloribus uelut uestibus induit et aliquando uiride atque hoc multis modis, aliquando purpureum, aliquando caeruleum est. Quam porro delectabiliter spectatur etiam quandocumque turbatur, et fit inde maior suauitas, quia sic demulcet intuentem, ut non iactet et quatiat nauigantem ! Quid ciborum usquequaque copia contra famem ? quid saporum diuersitas contra fastidium, naturae diffusa diuitiis, non coquorum arte ac labore quaesita ? quid in tam multis rebus tuendae aut recipiendae salutis auxilia ! Quam grata uicissitudo diei alternantis et noctis ! Aurarum quam blanda temperies ! In fructicibus et pecoribus indumentorum conficiendorum quanta materies ! Omnia commemorare quis possit ? Haec autem sola, quae a me uelut in quendam sunt aggerem coartata, si uellem uelut conligata inuolucra soluere V 649 atque discutere, quanta mihi mora esset in singulis, quibus μ 692 plurima continentur ! Et haec omnia miserorum sunt damnatorumque solacia, non praemia beatorum. Quae igitur illa sunt, si tot et talia ac tanta sunt ista ? Quid dabit eis quos praedestinauit ad uitam, qui haec dedit etiam eis quos prae-

170 Ps. 103, 1

167 temporis *e* **168** solum D^1 **170** confessione et decore *g* **174** et in *e* **175** et *om. e* **176** in sid. *D* **179** tantar. *A G r B D H b* tantor. R *a e g p v* quar. ille (-ę) *mss plerr.* quor. illa *p v* **182** ballen. R *A G r B D H e* balen. *a g p v* balaen. *Hoffm.* in *om. e* **186** sit *e* **190** diuinitus *B D* cocor. *A B* requisita *b ;* acquis. *H* quid R *A D plerr. ;* quanta *B v* tam *om. B* **191** aut R *G H g* $p^{marg.}$ *;* ut *r ;* ac *A B D a b e v* recipiendae R *A D a b* (*26, 35*) recuperandae *G r B H e g p v Hoffm.* **193** fructic. *D* **194** omnia considerare *e* **195** uelut[1] *om. e* **195-196** agg. sunt *H ed. Ben.* **200** ac talia et *H v* istic *H* dabitur *D* $b^{corr.}$ **201** qui] si R *D* **201-202** si haec — mortem *in*

destinauit ad mortem ? Quae bona in illa beata uita faciet eos sumere, pro quibus in hac misera unigenitum suum filium uoluit usque ad mortem mala tanta perferre ? Vnde apostolus de ipsis in illud regnum praedestinatis loquens : *Qui proprio,* inquit, *filio non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit eum, quo modo non et cum illo omnia nobis donabit ?* Cum haec promissio complebitur, quid erimus ! quales erimus ! Quae bona in illo regno accepturi sumus, quando quidem Christo moriente pro nobis tale iam pignus accepimus ! Qualis erit spiritus hominis nullum omnino habens uitium, nec sub quo iaceat, nec cui cedat, nec contra quod saltem laudabiliter dimicet, pacatissima uirtute perfectus ! Rerum ibi omnium quanta, quam speciosa, quam certa scientia, sine errore aliquo uel labore, ubi Dei sapientia de ipso suo fonte potabitur, cum summa felicitate, sine ulla difficultate ! Quale erit corpus, quod omni modo spiritui subditum et eo sufficienter uiuificatum nullis alimoniis indigebit ! Non enim animale, sed spiritale erit, habens quidem carnis, sed sine ulla carnali corruptione substantiam.

cap. XXV Verum de animi bonis, quibus post hanc uitam beatissimus perfruetur, non a nobis dissentiunt philosophi nobiles : de carnis resurrectione contendunt, hanc quantum possunt negant. Sed credentes multi negantes paucissimos reliquerunt et ad Christum, qui hoc quod istis uidetur absurdum in sua resurrectione monstrauit, fideli corde conuersi sunt, docti et indocti, sapientes mundi et insipientes. Hoc enim credidit mundus, quod praedixit Deus, qui etiam hoc praedixit, quod hanc rem mundus fuerat crediturus. Neque enim Petri maleficiis ea cum laude credentium tanto ante praenuntiare compulsus est. Ille est enim Deus, quem (sicut iam dixi aliquotiens, nec commonere me piget) confitente Porphyrio atque id oraculis deorum suorum probare cupiente ipsa numina perhorrescunt ; quem sic laudauit, ut eum et Deum patrem et regem uocaret. Absit enim, ut sic intellegenda sint quae praedixit, quo modo uolunt hi, qui hoc cum mundo non crediderunt, quod mundum crediturum esse praedixit. Cur enim non potius ita, sicut crediturus tanto ante praedictus est mundus, non sicut paucissimi garriunt, qui hoc cum mundo, quod crediturus praedictus est, credere noluerunt ? Si enim propterea

PL 793
V 650

207 Rom. 8, 32

XXV, **10** Cf. l. 18 c. 53 sq. **11** Cf. l. 19 c. 22 sq.

marg. D **202** facit *D H e g* **203** fil. suum *B v ; cf. l. 205* proprio **204** unde et *r* **206** filio suo *e* **207** donauit *D H* **216** Tale *e*

XXV, **10** ea R *A D H a b p ed. Lou.* (*cf. 23 sq.*) eam *G r B e g ed. princ. v Hoffm.* **12** commonere *A G r B* (*D*[1] *?*) *H a e g p E* (*cf.* xi, *25, 35*) commemorare R *D*[2] *ed. princ. v Do.*[2,3] (*26, 5-6 ;* xx, *15, 45*) **14** et patr. *e* **18** ista *g*

dicunt alio modo esse credenda, ne, si dixerint uana esse con-
scripta, iniuriam faciant illi Deo, qui tam magnum perhibent
testimonium : tantam prorsus ei uel etiam grauiorem faciunt
iniuriam, si aliter dicunt esse intellegenda, non sicut mundus
ea credidit, quem crediturum ipse laudauit, ipse promisit, ipse μ 693
compleuit. Vtrum enim non potest facere ut resurgat caro et V 651
uiuat in aeternum, an propterea credendum non est id eum
esse facturum, quia malum est atque indignum Deo ? Sed de
omnipotentia eius, qua tot et tanta facit incredibilia, iam
multa diximus. Si uolunt inuenire quod omnipotens non
potest, habent prorsus, ego dicam : mentiri non potest. Cre-
damus ergo quod potest non credendo quod non potest. Non
itaque credentes quod mentiri possit credant esse facturum
quod se facturum esse promisit, et sic credant, sicuti credidit
mundus, quem crediturum esse praedixit, quem crediturum
esse laudauit, quem crediturum esse promisit, quem credidisse
iam ostendit. Hoc autem malum esse unde demonstrant ?
Non erit illic ulla corruptio, quod est corporis malum. De
ordine elementorum iam disputauimus ; de aliis hominum
coniecturis satis diximus ; quanta sit futura in corpore in-
corruptibili facilitas motus, de praesentis bonae ualetudinis
temperamento, quae utique nullo modo illi comparanda est
inmortalitati, in libro tertio decimo satis, ut opinor, ostendi-
mus. Legant superiora operis huius, qui uel non legerunt uel
uolunt recolere quod legerunt.

cap. XXVI Sed Porphyrius ait, inquiunt, ut beata sit anima, corpus PL
esse omne fugiendum. Nihil ergo prode est, quia incorruptibile 794
diximus futurum corpus, si anima beata non erit, nisi omne V 652
corpus effugerit. Sed iam et hinc in libro memorato quantum
oportuit disputaui ; uerum hic unum inde tantum comme-
morabo. Emendet libros suos istorum omnium magister Plato
et dicat eorum deos, ut beati sint, sua corpora fugituros, id est
esse morituros, quos in caelestibus corporibus dixit inclusos ;
quibus tamen Deus, a quo facti sunt, quo possent esse securi,
inmortalitatem, id est in eisdem corporibus aeternam per-
mansionem, non eorum natura id habente, sed suo consilio
praeualente, promisit. Vbi etiam illud euertit quod dicunt,
quoniam est inpossibilis, ideo resurrectionem carnis non esse

---

43 Lib. 13 c. 18

---

23 tantum *g* **28** indignum est R **29** fecit *D g* **33** credent *D* futurum quod *H* **34** et si/ *g* sicuti *A e* ; sicut hic R ; sicut id *r D H b g p E ed. princ. Hoffm.* ; sicut *B a v* credit *D* **44** legent *g* operis huius R *A G r B D H v* hui. op. *b g Hoffm.* **45** nolunt *e g*

XXVI, **2** prode est R E^t (*Roensch, It. p. 468 ; Collect. philol. ed. Wagener p. 305 etc.*) prodest *rell. v Hoffm.* **3** si in anima *D* **5** hic *om. D* inde *om. g* **7** sunt D^1 **8** dicit *b* dixit esse incl. R **9** possint *g* **13** impossibile

credendam. Apertissime quippe iuxta eundem philosophum, ubi diis a se factis promisit Deus non factus inmortalitatem, quod inpossibile est se dixit esse facturum. Sic enim eum locutum narrat Plato : « Quoniam estis orti, inquit, inmortales esse et indissolubiles non potestis ; non tamen dissoluemini neque uos ulla mortis fata periment nec erunt ualentiora quam consilium meum, quod maius est uinculum ad perpetuitatem uestram quam illa quibus estis conligati. » Si non solum absurdi, sed surdi non sunt qui haec audiunt, non utique dubitant diis factis ab illo Deo qui eos fecit secundum Platonem quod est inpossibile fuisse promissum. Qui enim dicit : « Vos quidem inmortales esse non potestis, sed mea uoluntate inmortales eritis, » quid aliud dicit quam « id quod fieri non potest me faciente tamen eritis » ? Ille igitur carnem incorruptibilem, inmortalem, spiritalem resuscitabit, qui iuxta μ 694 Platonem id quod inpossibile est se facturum esse promisit. Quid adhuc, quod promisit Deus, quod Deo promittenti credidit mundus, qui etiam ipse promissus est crediturus, esse inpossibile clamant, quando quidem nos Deum, qui etiam V 653 secundum Platonem facit inpossibilia, id facturum esse clamamus ? Non ergo, ut beatae sint animae, corpus est omne fugiendum, sed corpus incorruptibile recipiendum. Et in quo conuenientius incorruptibili corpore laetabuntur, quam in quo corruptibili gemuerunt ? Sic enim non in eis erit illa dira cupiditas, quam posuit ex Platone Vergilius, ubi ait :

Rursus et incipiant in corpora uelle reuerti ;

sic, inquam, cupiditatem reuertendi ad corpora non habebunt, cum corpora, in quae reuerti cupiunt, secum habebunt et sic habebunt, ut numquam non habeant, numquam ea prorsus uel ad exiguum quamlibet tempus ulla morte deponant.

cap. XXVII Singuli quaedam dixerunt Plato atque Porphyrius, quae PL si inter se communicare potuissent, facti essent fortasse Chri- 795 stiani. Plato dixit sine corporibus animas in aeternum esse non posse. Ideo enim dixit etiam sapientum animas post quamlibet longum tempus, tamen ad corpora redituras. Porphyrius autem dixit animam purgatissimam, cum redierit ad Patrem, ad haec mala mundi numquam esse redituram. Ac per hoc, quod uerum uidit Plato, si dedisset Porphyrio, etiam iustorum atque sapientum purgatissimas animas ad

XXVI, **21** Cf. l. 13 c. 16 sq. ; Tim. 41 A sq. ; Cic. Tim. c. 11 (Plasbg. 1908 p. 187) ; Aug. Serm. 241, 8 (PL 38 c. 1138) **39** Aen. 6, 751

B e[marg.] **19** facta *D* **29** se *om. H* **38** uirgil. *B D² H b* **39** incipient *D* **43** ad *om. p*

XXVII, **1** singuli R *A* (*12 sq.*) singula *G r B D H a b e g p v E Hoffm.* **2** forsitan *e p* **4** *et* **9** sapientum R *A G r H e g*¹ -tium *B D a b p v* **8** hoc *om. b*

humana corpora redituras ; rursus quod uerum uidit Porphy-
rius, dedisset Platoni, numquam redituras ad miserias cor- V 654
ruptibilis corporis animas sanctas ; ut non singuli haec singula,
sed ambo et singuli utrumque dicerent : puto quod uiderent
esse iam consequens, ut et redirent animae ad corpora et talia
reciperent corpora, in quibus beate atque inmortaliter uiue-
rent. Quoniam secundum Platonem etiam sanctae animae
ad humana corpora redibunt ; secundum Porphyrium ad
mala mundi huius sanctae animae non redibunt. Dicat itaque
cum Platone Porphyrius : « Redibunt ad corpora » ; dicat
Plato cum Porphyrio : « Non redibunt ad mala » : et ad ea
corpora redire consentient, in quibus nulla patiantur mala.
Haec itaque non erunt nisi illa quae promittit Deus, beatas
animas in aeternum cum sua aeterna carne uicturas. Hoc
enim, quantum existimo, iam facile nobis concederent ambo,
ut, qui faterentur ad inmortalia corpora redituras animas
esse sanctorum, ad sua illas redire permitterent, in quibus
mala huius saeculi pertulerunt, in quibus Deum, ut his malis
carerent, pie fideliterque coluerunt.

cap. XXVIII

Nonnulli nostri propter quoddam praeclarissimum loquendi
genus et propter nonnulla, quae ueraciter sensit, amantes
Platonem dicunt eum aliquid simile nobis etiam de mortuo-
rum resurrectione sensisse. Quod quidem sic tangit in libris μ 695
de re publica Tullius, ut eum lusisse potius quam quod id
uerum esse adfirmet dicere uoluisse. Inducit enim hominem V 655
reuixisse et narrasse quaedam, quae Platonicis disputationi-
bus congruebant. Labeo etiam duos dicit uno die fuisse de- PL
functos et occurrisse inuicem in quodam compito, deinde ad 796
corpora sua iussos fuisse remeare et constituisse inter se ami-
cos se esse uicturos, atque ita esse factum, donec postea mo-
rerentur. Sed isti auctores talem resurrectionem corporis
factam fuisse narrarunt, quales fuerunt eorum, quos resur-
rexisse nouimus et huic quidem redditos uitae, sed non eo
modo ut non morerentur ulterius. Mirabilius autem quiddam

XXVIII, **5** Lib. 6 c. 4 **7** Plat. Rep. 614 B

---

sic *b* **10** redditas *b* **11** dedisset R *A G r B D H e p* $E^{am\,tv}$; si dedisset *a b g v* E^{gp} *Hoffm.* Plato *Hoffm.* (*err. typogr.*) **12** sanctas] suas *b* haec] /ac *b* **13** et] ut *B* ; *om. g* **14** et alia D^1 **15** beatae (-ę) R *B D* **18** utique *g* **20** Plato *om. b* **21** consentiant *p* patiuntur R **22** in illa *g* promisit *B b* **23** uicturas R D^2 *ed. Lou., quae in marg. addit.* : *al.* uicturus (*cf. l. 15* ; *28, 39* ; *lib. 13 c. 19 med. et extr.*) ; facturus *A G r B* (D^1 ?) *H a e* p^1 *ed. princ. Arg. v Hoffm.* ; facturum *g* ; facturas *E* ; futuras *b* p^2 **24** concederint (!) D^1 considerent *b* **25** et qui *b* ad mortal. *b*

XXVIII, **2** sentit R ; senseř b^2 **5** quod *om. A* (*de* quod *abundanti cf.* XXI, *11, 35* ; *Cypr. C E* 3^{II}, *620, 9* ; *686, 19* ; 3^{III}, *449 sub 'quod'* ; *Vict. Vit. CE 7, 78, 16*) id quod *b* e^2 **6** esse R *A G b E* codd. plerr. esset *r B D H a e g p v* E^a *Hoffm.* noluisse *g* **11** se *om. a e* E^m **13** qualis fuerat *G*

Marcus Varro ponit in libris, quos conscripsit de gente populi Romani, cuius putaui uerba ipsa ponenda. « Genethliaci quidam scripserunt, inquit, esse in renascendis hominibus quam appellant παλιγγενεσίαν Graeci ; hac scripserunt confici in annis numero quadringentis quadraginta, ut idem corpus et eadem anima, quae fuerint coniuncta in homine aliquando, eadem rursus redeant in coniunctionem. » Iste Varro quidem siue illi genethliaci nescio qui (non enim nomina eorum prodidit, quorum commemorauit sententiam) aliquid dixerunt, quod licet falsum sit (cum enim semel ad eadem corpora quae gesserunt animae redierint, numquam ea sunt postea relicturae), tamen multa illius inpossibilitatis, qua contra nos isti garriunt, argumenta conuellit et destruit. Qui enim hoc sentiunt siue senserunt, non eis uisum est fieri non posse, ut dilapsa cadauera in auras in puluerem, in cinerem in umores, in corpora uescentium bestiarum uel ipsorum quoque hominum ad id rursus redeant, quod fuerunt. Quapropter Plato et Porphyrius, uel potius quicumque illos diligunt et adhuc uiuunt, si nobis consentiunt etiam sanctas animas ad V 656
corpora redituras, sicut ait Plato, nec tamen ad mala ulla redituras, sicut ait Porphyrius, ut ex his fiat consequens, quod fides praedicat Christiana, talia corpora recepturas, in quibus sine ullo malo in aeternum feliciter uiuant, adsumant etiam hoc de Varrone, ut ad eadem corpora redeant, in quibus antea fuerunt, et apud eos tota quaestio de carnis in aeternum resurrectione soluetur.

cap. XXIX Nunc iam quid acturi sint in corporibus inmortalibus atque spiritalibus sancti, non adhuc eorum carne carnaliter, sed spiritaliter iam uiuente, quantum Dominus dignatur adiuuare uideamus. Et illa quidem actio uel potius quies atque otium quale futurum sit, si uerum uelim dicere, nescio. Non enim hoc umquam per sensus corporis uidi. Si autem mente, id est intellegentia, uidisse me dicam, quantum est aut quid est nostra intellegentia ad illam excellentiam ? Ibi est enim *pax Dei, quae,* sicut dicit apostolus, *superat omnem intellectum ;* quem nisi nostrum, aut fortasse etiam sanctorum angelorum ? non enim et Dei. Si ergo sancti in Dei pace uicturi sunt, profecto in ea pace uicturi sunt, quae superat omnem intellectum.

XXIX, **9** Phil. 4, 7

---

18 esse ponenda *g v* **19** quidem *g* inscrips. *b* **20** hac scrips. *g v ;* hanc scrips. *B a ;* has scrips. *A ;* asscrips. R *G r H E*[a] *;* adscr. *D b E*[rell.] *;* ascrips. *e ; om. p* **22** fuerant *B* **23** eadem *om. e* in *sup. l. B* coniunctione *p ;* coniunctaonẽ *B* **25** si aliq. *g* **28** multe *e* quae *? Domb.* **33** rursum R *Do.* [2,3] **34** et] uel *e* **36-37** Plato — ait *om. H g* **37** redituras *om D.* ex his] ex is *g ;* eis *B*[1] **38** receptura sint *e*

XXIX, **1** Nunc *usque ad l. 212 om. E*[amv] aucturi *B* **4** uideamus] iudicemus *b ;* pie adque humiliter pertractemus *g* **6** sensum *e* **9** dicit R *A B D a b* (XXI, *163 ;* XX, *21, 116*) *;* ait *G r H e g p v Hoffm.* (*28, 36 sq.*) **12** intell.] sen-

Quoniam nostrum quidem superat, non est dubium ; si autem PL 797 superat et angelorum, ut nec ipsos excepisse uideatur, qui ait μ 696 *omnem intellectum* : secundum hoc dictum esse debemus acci- V 657 pere, quia pacem Dei, qua Deus ipse pacatus est, sicut Deus nouit, non eam nos sic possumus nosse nec ulli angeli. *Superat* itaque *omnem intellectum*, non dubium quod praeter suum. Sed quia et nos pro modo nostro pacis eius participes facti scimus summam in nobis atque inter nos et cum ipso pacem, quantum nostrum summum est : isto modo pro suo modo sciunt eam sancti angeli ; homines autem nunc longe infra, quantumlibet prouectu mentis excellant. Considerandum est enim quantus uir dicebat : *Ex parte scimus et ex parte prophetamus, donec ueniat quod perfectum est* ; et : *Videmus nunc per speculum in aenigmate, tunc autem faciem ad faciem.* Sic iam uident sancti angeli, qui etiam nostri angeli dicti sunt, quia eruti de potestate tenebrarum et accepto spiritus pignore translati ad regnum Christi ad eos angelos iam coepimus pertinere, cum quibus nobis erit sancta atque dulcissima, de qua iam tot libros scripsimus, Dei ciuitas ipsa communis. Sic sunt ergo angeli nostri qui sunt angeli Dei, quem ad modum Christus Dei Christus est noster. Dei sunt, quia Deum non reliquerunt ; nostri sunt, quia suos ciues nos habere coeperunt. Dixit autem Dominus Iesus : *Videte ne contemnatis unum de pusillis istis. Dico enim uobis, quia angeli eorum in caelis semper uident faciem patris mei, qui in caelis est.* Sicut ergo illi uident, ita et nos uisuri sumus ; sed nondum ita uidemus. Propter quod ait apostolus, quod paulo ante dixi : *Videmus nunc per speculum in aenigmate, tunc autem faciem ad faciem.* V 658 Praemium itaque fidei nobis uisio ista seruatur, de qua et Iohannes apostolus loquens : *Cum apparuerit*, inquit, *similes ei erimus, quoniam uidebimus eum sicuti est.* Facies autem Dei manifestatio eius intellegenda est, non aliquod tale membrum, quale nos habemus in corpore atque isto nomine nuncupamus.

Quapropter cum ex me quaeritur, quid acturi sint sancti in illo corpore spiritali, non dico quod iam uideo, sed dico quod credo, secundum illud quod in psalmo lego : *Credidi, propter quod ⟨et⟩ locutus sum.* Dico itaque : Visuri sunt Deum in ipso corpore ; sed utrum per ipsum, sicut per corpus nunc

---

25 1. Cor. 13, 9 sq. **26** Ib. 12 **37** Mt. 18, 10 **43** 1. Io. 3, 2 **49** Ps. 115, 10 **50** Retract. II 67, 1 (CE 36, 179, 10 sqq.)

---

sum *e*[1] **13** quia *g* **16** ipse deus *B v* plac. *b* **19** modulo *D ed. Lou.* **20** scimus summam *Domb.* (*l. 17, 30 et 24*) ; sumus summam R ; sumus nam *a* ; sumus *om. A B D H b e g p v Hoffm. Wey.* **21** est R ; est obtinebimus *A G r B D H rell. v Hoffm. Wey.* **22** autem *om. D a* **22-23** infra in quantuml. *D* ; in quant. infra R **23** aliquantuml. *e* prouectum *D* profectū *b e* excellent R **24** enim scimus *p* **26** *et* **40** faciem ad f. R *Clarom. sec. Graec.* (*l. 72*) facie ad f. *A G r B D H rell. v Hoffm. ut Amiat.* **42** cum autem *g* **45** atque utiquae isto *g* ; a. in isto *p* **46** aucturi *B* sunt *A B D* **49** et R *r E*[t] ; *om. A G*

uidemus solem, lunam, stellas, mare ac terram et quae sunt in ea, non parua quaestio est. Durum est enim dicere, quod sancti talia corpora tunc habebunt, ut non possint oculos claudere atque aperire cum uolent ; durius autem, quod ibi Deum, quisquis oculos clauserit, non uidebit. Si enim propheta Helisaeus puerum suum Giezi absens corpore uidit accipientem munera, quae dedit ei Naeman Syrus, quem propheta memoratus a leprae deformitate liberauerat, quod seruus nequam domino suo non uidente latenter se fecisse putauerat : quanto magis in illo corpore spiritali uidebunt sancti omnia, PL non solum si oculos claudant, uerum etiam unde sunt corpore 798 absentes ! Tunc enim erit perfectum illud, de quo loquens apostolus : *Ex parte*, inquit, *scimus et ex parte prophetamus ; cum autem uenerit quod perfectum est, quod ex parte est euacuabitur.* Deinde ut quo modo posset aliqua similitudine ostenderet, quantum ab illa quae futura est distet haec uita, non μ 697 qualiumcumque hominum, uerum etiam qui praecipua hic V 659 sanctitate sunt praediti : *Cum essem*, inquit, *paruulus, quasi paruulus sapiebam, quasi paruulus loquebar, quasi paruulus cogitabam ; cum autem factus sum uir, euacuaui ea quae paruuli erant. Videmus nunc per speculum in aenigmate, tunc autem faciem ad faciem. Nunc scio ex parte, tunc autem cognoscam sicut et cognitus sum.* Si ergo in hac uita, ubi hominum mirabilium prophetia ita comparanda est illi uitae, quasi paruuli ad iuuenem, uidit tamen Helisaeus accipientem munera seruum suum, ubi ipse non erat : itane cum uenerit quod perfectum est nec iam corpus corruptibile adgrauabit animam, sed incorruptibile nihil impediet, illi sancti ad ea, quae uidenda sunt, oculis corporeis, quibus Helisaeus absens ad seruum suum uidendum non indiguit, indigebunt ? Nam secundum interpretes septuaginta ista sunt ad Giezi uerba prophetae : *Nonne cor meum iit tecum, quando conuersus est uir de curru in obuiam tibi et accepisti pecuniam ?* et cetera ; sicut autem ex Hebraeo interpretatus est presbyter Hieronymus : *Nonne cor meum*, inquit, *in praesenti erat, quando reuersus est homo de curru suo in occursum tui ?* Corde suo ergo se dixit hoc uidisse propheta, adiuto quidem mirabiliter nullo dubitante

---

60 2. (4.) Reg. 5, 26 **65** 1. Cor. 13, 9 sq. **73** Ib. 11 sq. **83** 2. (4.) Reg. 5, 26

B D H rell. E^{gp} *v Hoffm.* **54** uolunt *g*[1] uelint *B* uoluerint *H* autem est R **57** neman R *G e g* neem. *A* neam. *r* naam. *B D H a b p v* **58** liberauerat R *D* ; mundauerat *A G r B H rell. v Hoffm. Wey.* **63** apost. dicit (*om.* inquit) *D* **64** cum enim *B* **65** quoquo *p* ostendere *g* **72** faciem R (*l. 40*) facie *A G r B D rell. v Hoffm.* **73** ubi] labili *p* **74** illi uitae est *p* **81** LXX interpr. *B H g p* **82** cor meum] *hic desinit cod. g* iuit *b* ; fuit *e*[1] iit tecum] in praesenti erat *p* (*cf. l. 85*) **83** curru R *A r B D H a sec. Graec.* curru suo *b p v Hoffm.* **85** in praesentia *p* **86** suo *om. r H* tui] tibi *p* ergo suo *B*

diuinitus. Sed quanto amplius tunc omnes munere isto abundabunt, cum Deus erit omnia in omnibus! Habebunt tamen etiam illi oculi corporei officium suum et in loco suo erunt, uteturque illis spiritus per spiritale corpus. Neque enim et ille propheta, quia non eis indiguit ut uideret absentem, non V 660 eis usus est ad uidenda praesentia; quae tamen spiritu uidere posset, etiamsi illos clauderet, sicut uidit absentia, ubi cum eis ipse non erat. Absit ergo, ut dicamus illos sanctos in illa uita Deum clausis oculis non uisuros, quem spiritu semper uidebunt.

Sed utrum uidebunt et per oculos corporis cum eos apertos habebunt, inde quaestio est. Si enim tantum poterunt in corpore spiritali eo modo utique ipsi oculi etiam spiritales, quantum possunt isti quales nunc habemus: procul dubio per eos Deus uideri non poterit. Longe itaque alterius erunt potentiae, si per eos uidebitur incorporea illa natura, quae non continetur loco, sed ubique tota est. Non enim quia dicimus Deum et in caelo esse et in terra (ipse quippe ait per prophetam: *Caelum et terram ego impleo)*, aliam partem dicturi sumus eum in caelo habere et in terra aliam; sed totus in caelo est, totus in terra, non alternis temporibus, sed utrum- PL 799 que simul, quod nulla natura corporalis potest. Vis itaque praepollentior oculorum erit illorum, non ut acrius uideant, quam quidam perhibentur uidere serpentes uel aquilae (quantalibet enim acrimonia cernendi eadem quoque animalia nihil aliud possunt uidere quam corpora), sed ut uideant et incorporalia. Et fortasse ista uirtus magna cernendi data fuerit ad horam etiam in isto mortali corpore oculis sancti uiri Iob, quando ait ad Deum: *In obauditu auris audiebam te prius, nunc autem oculus meus uidet te; propterea despexi memet ipsum et distabui et existimaui me terram et cinerem;* quamuis nihil hic prohibeat oculum cordis intellegi, de quibus μ 698 oculis ait apostolus: *Inluminatos oculos* habere *cordis uestri.* V 661 Ipsis autem uideri Deum, cum uidebitur, Christianus ambigit nemo, qui fideliter accipit, quod ait Deus ille magister: *Beati mundicordes, quoniam ipsi Deum uidebunt.* Sed utrum etiam corporalibus ibi oculis uideatur, hoc in ista quaestione uersamus.

---

89 1. Cor. 15, 28 **106** Hierem. 23, 24 **118** Iob. 42, 5 sq. **120** Eph. 1, 18 **123** Mt. 5, 8

---

ergo *om. v* **90** etiam *om. a* corpore *b* **91** per *om. b* **93** spiritus *b* **94** uider absentia *b* **100** ipsi oc. et. *R D* et. ipsi oc. *rell. v Hoffm.* **105** per *om. b*[1] *p*[1] **109** corp. nat. *B b* **111** quidem *b* **112** anim. quoq. *p* **114** magna *om. R D* credenti *b* **115** fuerat *D* **116** dominum *D* auditu *A* obaudieb. *E*[gp] obedieb. tibi *r* **118** extim. *R* estim. *A D H* aestim. *r E* **119** hic *om. r b* et ocul. *b* **122** accepit *D* **123** mundicordes *a e Re E*[p1t] (*cf.* xx, *21, 47*) mundocordes *R B* mundo corde *A G r D H b* mundi corde *p v*

Illud enim quod scriptum est : *Et uidebit omnis caro salutare Dei,* sine ullius nodo difficultatis sic intellegi potest, ac si dictum fuerit : « Et uidebit omnis homo Christum Dei », qui utique in corpore uisus est et in corpore uidebitur, quando uiuos et mortuos iudicabit. Quod autem ipse sit salutare Dei, multa sunt et alia testimonia scripturarum ; sed euidentius uenerandi illius senis Simeonis uerba declarant, qui, cum infantem Christum accepisset in manus suas : *Nunc,* inquit, *dimittis, Domine, seruum tuum secundum uerbum tuum in pace, quoniam uiderunt oculi mei salutare tuum.* Illud etiam, quod ait supra memoratus Iob, sicut in exemplaribus, quae ex Hebraeo sunt, inuenitur : *Et in carne mea uidebo Deum,* resurrectionem quidem carnis sine dubio prophetauit, non tamen dixit : « Per carnem meam. » Quod quidem si dixisset, posset Deus Christus intellegi, qui per carnem in carne uidebitur ; nunc uero potest et sic accipi : *In carne mea uidebo Deum,* ac si dixisset : « In carne mea ero, cum uidebo Deum. » Et illud, quod ait apostolus : *Faciem ad faciem,* non cogit ut Deum per hanc faciem corporalem, ubi sunt oculi corporales, nos uisuros esse credamus, quem spiritu sine intermissione uidebimus. Nisi enim esset etiam interioris hominis facies, non [V 662] diceret idem apostolus : *Nos autem reuelata facie gloriam Domini speculantes in eandem imaginem transformamur, de gloria in gloriam, tamquam a Domini spiritu ;* nec aliter intellegimus et quod in psalmo canitur : *Accedite ad eum et inluminamini, et facies uestrae non erubescent.* Fide quippe acceditur ad [PL 800] Deum, quam cordis constat esse, non corporis. Sed quia spiritale corpus nescimus quantos habebit accessus (de re quippe inexperta loquimur), ubi aliqua, quae aliter intellegi nequeat, diuinarum scripturarum non occurrit et succurrit auctoritas, necesse est ut contingat in nobis quod legitur in libro Sapientiae : *Cogitationes mortalium timidae et incertae prouidentiae nostrae.*

Ratiocinatio quippe illa philosophorum, qua disputant ita mentis aspectu intellegibilia uideri et sensu corporis sensibilia, id est corporalia, ut nec intellegibilia per corpus nec corporalia per se ipsam mens ualeat intueri, si posset nobis esse certissima, profecto certum esset per oculos corporis etiam

---

127 Lc. 3, 6 **135** Lc. 2, 29 sq. **137** Iob 19, 26 Vulg. **143** 1. Cor. 13, 12 **149** 2. Cor. 3, 18 **151** Ps. 33, 6 **158** Sap. 9, 14

---

*E*gp2 *Hoffm.* **127** illius *A e* modo R *A H a b* **128** iesum dei *p* **134** dimittes *H* seru. tuum dom. *H v* **135** quia *p* **137** deum saluatorẽ meũ *B*1 **140** christ. deus *D* **143** faciem ad f. R (*l. 26*) facie ad f. *A G r B D H* (*rell. ?*) *v Hoffm.* **150** et quod R *A D H a b e ;* quod et *G B ;* et *om. r v* **151** erubescant *b* **152** esse constat *B b* **153** habet *b* **154** alia *a* **156** in1 *om. D* **159** qui *e* **162** ipsa *A* **163** profecta *B*2 profecto sic *p*

spiritalis nullo modo posse uideri Deum. Sed istam ratiocinationem et uera ratio et prophetica inridet auctoritas. Quis enim ita sit auersus a uero, ut dicere audeat Deum corporalia ista nescire ? Numquid ergo corpus habet, per cuius oculos ea possit addiscere ? Deinde quod de propheta Helisaeo paulo ante diximus, nonne satis indicat etiam spiritu, non per corpus, corporalia posse cerni ? Quando enim seruus ille munera accepit, utique corporaliter gestum est ; quod tamen propheta μ 699 non per corpus, sed per spiritum uidit. Sicut ergo constat cor- V 663 pora uideri spiritu, quid si tanta erit potentia spiritalis corporis, ut corpore uideatur et spiritus ? Spiritus enim est Deus. Deinde uitam quidem suam, qua nunc uiuit in corpore et haec terrena membra uegetat facitque uiuentia, interiore sensu quisque, non per corporeos oculos nouit ; aliorum uero uitas, cum sint inuisibiles, per corpus uidet. Nam unde uiuentia discernimus a non uiuentibus corpora, nisi corpora simul uitasque uideamus, quas nisi per corpus uidere non possumus ? Vitas autem sine corporibus corporeis oculis non uidemus.

Quam ob rem fieri potest ualdeque credibile est sic nos uisuros mundana tunc corpora caeli noui et terrae nouae, ut Deum ubique praesentem et uniuersa etiam corporalia gubernantem per corpora quae gestabimus et quae conspiciemus, quaqua uersum oculos duxerimus, clarissima perspicuitate uideamus, non sicut nunc inuisibilia Dei per ea, quae facta sunt, intellecta conspiciuntur per speculum in aenigmate ⟨et⟩ ex parte, ubi plus in nobis ualet fides, qua credimus, quam rerum corporalium species, quam per oculos cernimus corporales. Sed sicut homines, inter quos uiuentes motusque uitales exerentes uiuimus, mox ut aspicimus, non credimus uiuere, sed uidemus, cum eorum uitam sine corporibus uidere nequeamus, quam tamen in eis per corpora remota omni ambiguitate conspicimus : ita quaecumque spiritalia illa lumina corporum nostrorum circumferemus, incorporeum Deum omnia regentem etiam per corpora contuebimur. Aut ergo sic per illos oculos uidebitur Deus, ut aliquid habeant in tanta PL 801 excellentia menti simile, quo et incorporea natura cernatur, V 664 quod ullis exemplis siue scripturarum testimoniis diuinarum uel difficile est uel inpossibile ostendere ; aut, quod est ad intellegendum facilius, ita Deus nobis erit notus atque con-

---

188 Rom. 1, 20 et 1. Cor. 13, 12

---

164 possit *p* deus *p* **168** per prophetam heliseū *a* **169** per *om. e* **170** enim] ergo *b* **172** per² *om. a b* spiritu *b* **172-173** corp. uid. R *Hoffm.* uid. corp. *A B D H v* **174** et spiritu *e* deus est *e* **177** oc. corp. *p* **182** nos R *D* ; nos esse *A G r B rell. v Hoffm. Wey.* (*l. 145*) **183** munda R*e*, *prob. Lambot* tunc corp. *A r B D H p v* ; corp. t. R *Do.*² *Hoffm.* **186** quaque *p* **188** et (*p ?*) *v Hoffm.* ; *om.* R *A G r B D H a b e E* **196** circumferimus *D* **198** hab. aliq. *p* **199** mentiſ *b*² **200** diu. test. *D*¹ **201** diff. uel inp. est *B H v* **202** nobis deus ita *p*

spicuus, ut uideatur spiritu a singulis nobis in singulis nobis, uideatur ab altero in altero, uideatur in se ipso, uideatur in caelo nouo et terra noua atque in omni, quae tunc fuerit, creatura, uideatur et per corpora in omni corpore, quocumque fuerint spiritalis corporis oculi acie perueniente directi. Patebunt etiam cogitationes nostrae inuicem nobis. Tunc enim implebitur, quod apostolus, cum dixisset : *Nolite ante tempus iudicare quicquam,* mox addidit : *Donec ueniat Dominus, et inluminabit abscondita tenebrarum et manifestabit cogitationes cordis, et tunc laus erit unicuique a Deo.*

cap. XXX Quanta erit illa felicitas, ubi nullum erit malum, nullum latebit bonum, uacabitur Dei laudibus, qui erit omnia in omnibus ! Nam quid aliud agatur, ubi neque ulla desidia cessabitur neque ulla indigentia laborabitur, nescio. Admoneor etiam sancto cantico, ubi lego uel audio : *Beati, qui habitant in domo tua, in saecula saeculorum laudabunt te.* Omnia membra et uiscera incorruptibilis corporis, quae nunc uidemus per usus necessitatis uarios distributa, quoniam tunc non erit μ 700
ipsa necessitas, sed plena certa, secura sempiterna felicitas, V 665
proficient laudibus Dei. Omnes quippe illi, de quibus iam sum locutus, qui nunc latent, harmoniae corporalis numeri non latebunt, intrinsecus et extrinsecus per corporis cuncta dispositi, et cum ceteris rebus, quae ibi magnae atque mirabiles uidebuntur, rationales mentes in tanti artificis laudem rationabilis pulchritudinis delectatione succendent. Qui motus illic talium corporum sint futuri, temere definire non audeo, quod excogitare non ualeo ; tamen et motus et status, sicut ipsa species, decens erit, quicumque erit, ubi quod non decebit non erit. Certe ubi uolet spiritus, ibi erit protinus corpus ; nec uolet aliquid spiritus, quod nec spiritum posset decere nec corpus. Vera ibi gloria erit, ubi laudantis nec errore quisquam nec adulatione laudabitur ; uerus honor, qui nulli negabitur digno, nulli deferetur indigno ; sed nec ad eum ambiet ullus indignus, ubi nullus permittetur esse nisi dignus ; uera

---

207 Retr. I 25, 48 (CE 36, 121, 18 sqq.) **212** 1. Cor. 4, 5

XXX, **2** 1. Cor. 15, 28 **6** Ps. 83, 5

---

203 in sing. nobis *om. H b* **205** terra R *A r D a e p* (*14, 12*) ; in t. *G B H b v* **209** quod ait ap. (*om.* cum dix.) R *r* ; *sed cf.* xx, *13, 21 sq.* ; *14, 58 et 60 etc.* **210** quicq. iud. *D H a b e* mox *om. a* ueniet b^2 **210-211** et inluminabit R G^2 *D p Clarom.* ; qui inluminet (*om.* et) *r* ; et inluminet *A* G^1 *B H a b e v*

XXX, **6** tua *mss plerr.* (*sec. Graec.*) ; tua domine *B v* **8** uario *e* **10** laud. *mss* ; in laud. (*p ?*) *v Hoffm.* iam *om. a* **11** qui *G r D H b e p v* quae (que) R *A B a* tunc R^1 *A* arm. *mss* **14** rationabiles *D b* tanta .. laude *b* **15** succedent *a b p* **16** diffin. *D* **17** cogit. *a* **18** species] pulchritudo R *D* ubi quicumque erit, quod *Hoffm.* **20** quod non R *D* posset R *A H* b^1 (*supple :* si uellet) ; possit *G r B D a* b^2 *e p v Hoffm.* **22** adol. R laud.] decipitur E^{mv} **23** amb. ad eum *a* **24** ubi nullus] *hic desinit p* permittitur

pax, ubi nihil aduersi nec a se ipso nec ab aliquo quisque patietur. Praemium uirtutis erit ipse, qui uirtutem dedit eique se ipsum, quo melius et maius nihil possit esse, promisit. Quid est enim aliud quod per prophetam dixit : *Ero illorum Deus, et ipsi erunt mihi plebs*, nisi : « Ego ero unde satientur, ego ero quaecumque ab hominibus honeste desiderantur, et uita V 666 et salus et uictus et copia et gloria et honor et pax et omnia bona » ? Sic enim et illud recte intellegitur, quod ait apostolus : *Vt sit Deus omnia in omnibus*. Ipse finis erit desideriorum PL 802 nostrorum, qui sine fine uidebitur, sine fastidio amabitur, sine fatigatione laudabitur. Hoc munus, hic affectus, hic actus profecto erit omnibus, sicut ipsa uita aeterna, communis.

Ceterum qui futuri sint pro meritis praemiorum etiam gradus honorum atque gloriarum, quis est idoneus cogitare, quanto magis dicere ? Quod tamen futuri sint, non est ambigendum. Atque id etiam beata illa ciuitas magnum in se bonum uidebit, quod nulli superiori ullus inferior inuidebit, sicut nunc non inuident archangelis angeli ceteri ; tamque nolet esse unusquisque quod non accepit, quamuis sit pacatissimo concordiae uinculo ei qui accepit obstrictus, quam nec in corpore uult oculus esse qui est digitus, cum membrum utrumque contineat totius corporis pacata compago. Sic itaque habebit donum alius alio minus, ut hoc quoque donum habeat, ne uelit amplius.

Nec ideo liberum arbitrium non habebunt, quia peccata eos delectare non poterunt. Magis quippe erit liberum a delectatione peccandi usque ad delectationem non peccandi indeclinabilem liberatum. Nam primum liberum arbitrium, quod homini datum est, quando primo creatus est rectus, potuit non peccare, sed potuit et peccare ; hoc autem nouissimum eo potentius erit, quo peccare non poterit ; uerum hoc quoque Dei munere, non suae possibilitate naturae. Aliud V 667 est enim esse Deum, aliud participem Dei. Deus natura peccare non potest : particeps uero Dei ab illo accepit, ut peccare non possit. Seruandi autem gradus erant diuini muneris, ut primum daretur liberum arbitrium, quo non peccare homo μ 701 posset, nouissimum, quo peccare non posset, atque illud ad comparandum meritum, hoc ad recipiendum praemium perti-

29 Leuit. 26, 12 **33** 1. Cor. 15, 28

R *D H* **25** nil *D* alio *B v* quisquam *b v* (*cf. l. 21 ; 8, 405*) **26** eique] et qui *D* **27** posset *A r H a e* **29** mi(c)hi erunt *B H* populus *D* **31** uirtus *b* **32** si *b* **37** sunt *B*[1] *D H a* **41** nullus inf. *b* **42** tamquam *b* **43** nollet *H e* nolit *b* sit *om. b* pacatissimae (-e) R *D ; sec cf. l. 46* **44** ei] et *b* constrict. *D* **46** corporis R *D* (*cf.* XIV, *2, 57*) ; carnis *A* G B *H a b e v* E *Hoffm. Wey. ; om. r* **48** ne R[2] *B H v* nec R[1] *A r D* **50** a *om. a* **51** usque a delectatione *D* **52** indeclinabile *b e* **53** primo R primum *A*[1] *G r B D H a b e v E Hoffm.* **56** sua *b* **58** accepit R *A*[1] *G a E* accipit *r B D H b e v Hoffm.* **59** erant *om. e* **60** non *sup. l. D ; om. a*

neret. Sed quia peccauit ista natura cum peccare potuit, largiore gratia liberatur, ut ad eam perducatur libertatem, in qua peccare non possit. Sicut enim prima inmortalitas fuit, quam peccando Adam perdidit, posse non mori, nouissima erit non posse mori : ita primum liberum arbitrium posse non peccare, nouissimum non posse peccare. Sic enim erit inamissibilis uoluntas pietatis et aequitatis, quo modo est felicitatis. Nam utique peccando nec pietatem nec felicitatem tenuimus, uoluntatem uero felicitatis nec perdita felicitate perdidimus. Certe Deus ipse numquid, quoniam peccare non potest, ideo liberum arbitrium habere negandus est ?

Erit ergo illius ciuitatis et una in omnibus et inseparabilis in singulis uoluntas libera, ab omni malo liberata et impleta omni bono, fruens indeficienter aeternorum iucunditate gaudiorum, oblita culparum, oblita poenarum ; nec ideo tamen suae liberationis oblita, ut liberatori suo non sit ingrata : quantum ergo adtinet ad scientiam rationalem, memor praeteritorum etiam malorum suorum ; [PL 803] quantum autem ad experientis sensum, prorsus immemor. Nam et peritissimus medicus, sicut arte sciuntur, omnes fere corporis morbos nouit ; sicut autem corpore sentiuntur, plurimos nescit, quos ipse non [V 668] passus est. Vt ergo scientiae malorum duae sunt ; una, qua potentiam mentis non latent, altera, qua experientis sensibus inhaerent (aliter quippe sciuntur uitia omnia per sapientiae doctrinam, aliter per insipientis pessimam uitam) : ita et obliuiones malorum duae sunt. Aliter ea namque obliuiscitur eruditus et doctus, aliter expertus et passus ; ille, si peritiam neglegat, iste, si miseria careat. Secundum hanc obliuionem, quam posteriore loco posui, non erunt memores sancti praeteritorum malorum ; carebunt enim omnibus, ita ut penitus deleantur de sensibus eorum. Ea tamen potentia scientiae, quae magna in eis erit, non solum sua praeterita, sed etiam damnatorum eos sempiterna miseria non latebit. Alioquin si se fuisse miseros nesciturі sunt, quo modo, sicut ait psalmus, *misericordias Domini in aeternum cantabunt ?* Quo cantico in gloriam gratiae Christi, cuius sanguine liberati sumus, nihil erit profecto illi iucundius ciuitati. Ibi perficietur : *Vacate et uidete quoniam ego sum Deus ;* quod erit uere maximum sabbatum non habens uesperam, quod commendauit Dominus in

97 Ps. 88, 2. **100** Ps. 45, 11

67 ita] iam *D* **69** est *om. Hoffm.* **71** *et* **75** uolupt. *b* **74** et illius *b* **76** iocund. *G r B D H a b*² **77** tamen ideo *B v* **78** non sit ingrata R *G r B D H b e ;* non *om. A ;* non sit grata *a v* **80-81** experimenta *A* -tum *a*¹ -ti *a*² **81** sensuum *A* et perit.] expertiss. *b* **83-84** pass. non *a* **85** potentia *a* **88** ea *om. D b* **89** peritia *a* **95-96** si se] sese *B*¹ *;* si *eras. b ;* si ipsi se *A* **96** mis. fuisse *B a b* **98** grat. domini *E*^mv **99** ioc. *B D H a* **100** max. uere *a*

primis operibus mundi, ubi legitur : *Et requieuit Deus die septimo ab omnibus operibus suis, quae fecit, et benedixit Deus diem septimum et sanctificauit eum, quia in eo requieuit ab omnibus operibus suis, quae inchoauit Deus facere.* Dies enim septimus etiam nos ipsi erimus, quando eius fuerimus benedictione et sanctificatione pleni atque refecti. Ibi uacantes μ 702 uidebimus quoniam ipse est Deus ; quod nobis nos ipsi esse V 669 uoluimus, quando ab illo cecidimus, audientes a seductore : *Eritis sicut dii* et recedentes a uero Deo, quo faciente dii essemus eius participatione, non desertione. Quid enim sine illo fecimus, nisi quod in ira eius defecimus ? A quo refecti et gratia maiore perfecti uacabimus in aeternum, uidentes quia ipse est Deus, quo pleni erimus quando ipse erit omnia in omnibus. Nam et ipsa opera bona nostra, quando ipsius potius PL intelleguntur esse, non nostra, tunc nobis ad hoc sabbatum 804 adipiscendum inputantur ; quia si nobis ea tribuerimus, seruilia erunt, cum de sabbato dicatur : *Omne opus seruile non facietis ;* propter quod et per Hiezechielem prophetam dicitur : *Et sabbata mea dedi eis in signum inter me et inter eos, ut scirent quia ego Dominus, qui sanctifico eos.* Hoc perfecte tunc sciemus, quando perfecte uacabimus, et perfecte uidebimus quia ipse est Deus.

Ipse etiam numerus aetatum, ueluti dierum, si secundum eos articulos temporis computetur, qui scripturis uidentur expressi, iste sabbatismus euidentius apparebit, quoniam septimus inuenitur ; ut prima aetas tamquam primus dies sit ab Adam usque ad diluuium, secunda inde usque ad Abraham, non aequalitate temporum, sed numero generationum ; denas quippe habere reperiuntur. Hinc iam, sicut Matthaeus euangelista determinat, tres aetates usque ad Christi subsequuntur aduentum, quae singulae denis et quaternis generationibus explicantur : ab Abraham usque ad Dauid una, altera inde usque ad transmigrationem in Babyloniam, tertia inde usque V 670 ad Christi carnalem natiuitatem. Fiunt itaque omnes quinque. Sexta nunc agitur nullo generationum numero metienda propter id quod dictum est : *Non est uestrum scire tempora, quae*

---

105 Gen. 2, 2 sq. **110** Ib. 3, 5 **112** Ps. 89, 9 **115** I. Cor. 15, 28 **119** Deut. 5, 14 **121** Ezech. 20, 12

---

102 in die *B* **103** septima *B b* **104** illum *D* in *eras. B* **107** refecti R *A B D a b v* perfecti *G r H e E ; cf. 112* **108** nobis nos R *A G r D H e E ;* nos *om. B* (*a b ?*) *v Do.*[2] *Hoffm.* **110** Deo *om. D ;* dño *B* deo uero *a* **116** non R *D ;* quam *A B H a b e v E Hoffm. Wey.* **117** ea] et *b* **118** dicetur *e* seruile non f. *mss plerr.* E^{ag1p} ; seruile in eo non f. *v ;* seruile non facietis in eo *r* E^{g2mv} **119** hiezech. *A D e* iezech *a* ezech. R *G r B H b v ; cf.* XVIII, *34, 2 et 13* proph. *om. b* **122** et uideb. (*om.* perfecte) *D in marg.* **125** eos *om. b* in scripturis *B H b v E* **130** hic *b* matheus *D H* **133** ad *om. b* **135** nat. carn. *D* **137** nosse

Pater posuit in sua potestate. Post hanc tamquam in die septimo requiescet Deus, cum eundem diem septimum, quod nos erimus, in se ipso Deo faciet requiescere. De istis porro aetatibus singulis nunc diligenter longum est disputare ; haec tamen septima erit sabbatum nostrum, cuius finis non erit uespera, sed dominicus dies uelut octauus aeternus, qui Christi resurrectione sacratus est, aeternam non solum spiritus, uerum etiam corporis requiem praefigurans. Ibi uacabimus et uidebimus, uidebimus et amabimus, amabimus et laudabimus. Ecce quod erit in fine sine fine. Nam quis alius noster est finis nisi peruenire ad regnum, cuius nullus est finis ?

Videor mihi debitum ingentis huius operis adiuuante Domino reddidisse. Quibus parum uel quibus nimium est, mihi ignoscant ; quibus autem satis est, non mihi, sed Deo mecum gratias congratulantes agant. Amen. Amen.

In hoc codice continentur libri sancti Augustini de ciuitate Dei contra paganos numero XXII. A primo libro usque ad V, disputatio contra eos qui propter bona uitae huius deos colendos putant. A libro VI usque ad X, disputatio aduersus eos qui cultum deorum propter uitam, quae post mortem futura est, seruandum existimant, simul et aduersum excellentissimos phylosophorum qui apud illos clari sunt et qui nobiscum multa sentiunt de animae immortalitate et quod Deus uerus mundum condiderit et de prouidentia eius qua universa quae condidit regit. A libro X usque ad XXII refutatis impiis contradictionibus disputatur et astruitur ciuitas Dei ueraque pietas et Dei cultus in quo ueraciter sempiterna beatitudo promittitur.

---

138 Act. I, 7

B D a **138** Pater *om. B* **140** deus *D β a* porro] autem *e*[marg.] **141** haec] nec *B* **143** dominica *H* VIII[us] dies ęt *b* qui] in *B*[1] **145** ubi *a e* **146** amab[2] *om. a b* **147** quis et *b* **148** nullus] non *A H* **149** hui. ing. *a* **151** sat est *H* **152** grat. mec. *b* amen. amen. R *;* amen. *A G β a ; om. r B D H b e* **153** *sqq. Re ; cett. om., cfr Lambot, Rev. bénéd. 1939, p.118 sq. De aliorum codicum subscriptionibus, cfr Do.*[4], *t.* II, *p.* XVIII *sq.* **157** X] V X *Re* **159-160** phylosophorum *Re* **163** X] V X *Re.*

INDEX LOCORVM S. SCRIPTVRAE (*)

(*) Indicem generalem in omnia opera S. Augustini inuenies in uol. LIX huius collectionis.
(**) VIII, 11, 27 designatur liber VIII, cap. 11, linea 27.

INDEX AVCTORVM

CORPVS CHRISTIANORVM

collectum a monachis

O. S. B.

abbatiae S. Petri in Steenbrugge

edunt

Typographi Brepols Editores Pontificii

Turnholti

(Belgium)

Series Latina 180 uolumina in 8° circiter 800 p. amplectetur.

Prostat apud Brepols et omnes

Bibliopolas.

Imprimé par les Usines Brepols, Turnhout (Belgique)
Printed in Belgium.

Date Due

BREPOLS

TURNHOUT